НОВА ЕВРОПА 1920–1941

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
Београд
Серија: Историја српске књижевне периодике
21

Уређивачки одбор
др Весна Матовић
др Марко Недић
др Бојан Ђорђевић
др Марија Циндори-Шинковић

Секретар зборника
Милан Миљковић

Рецензенти
др Радивоје Микић
др Мирослав Јовановић

НОВА ЕВРОПА
1920–1941

Зборник радова

Уредници:
др Марко Недић
др Весна Матовић

ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ
БЕОГРАД
2010

Радови објављени у овом зборнику саопштени су на
међународном научном скупу „Часопис *Нова Европа* 1920–1941“,
одржаном у Београду 3–4. децембра 2009, у организацији
Института за књижевност и уметност.

Издавање зборника омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

УВОДНА РЕЧ*

Зборник о часопису *Нова Европа* (Загреб 1920–1941) садржи саопштења са регионалног научног скупа одржаног 3. и 4. децембра 2009. године, који је организован у оквиру пројекта посвећеног проучавању књижевне периодике и њене улоге у историји новије српске књижевности у Институту за књижевност и уметност у Београду. Претходних година одржани су скупови о *Српском књижевном гласнику* и *Књижевном северу*, објављене су монографије или зборници о периодици српског романтизма и реализма, о српској модерни и авангарди, о *Зениту* и *Мисли*. Изучавање периодике било је делом усмерено на регионе *(Банатска периодика)* или периоде који су били обележени спољашњим, ванлитерарним догађањима *(Окупацијска штампа* у *Србији 1941–1944*), а објављена је и прва од две књиге посвећене српској штампи у дијаспори *(Срби у Америци и њихова периодика).*

Урађен је и *Летопис културног живота,* који је обухватио последњу деценију XVIII и прву половину XIX века, као и четири тома *Летописа културног живота,* сачињена на основу грађе из листова *Политика* и *Правда* у прве три деценије XX века. Већим делом обрађени су и календари као особен и важан вид књижевне периодике, и урађене библиографије нове серије *Српског књижевног гласника* и послератног *Дела.*

Зашто је важно проучавање књижевне периодике? Зато што листови и часописи пружају потпунији увид у културни и књижевни живот, без кога је тешко реконструисати уметничку и интелектуалну климу једне епохе. Историчарима културе и књижевности прилози и написи у часописима драгоцени су зато што показују испреплетеност различитих

* Поздравно слово за симпозијум о *Новој Европи*, одржан у Институту за књижевност и уметност (Београд, 3. и 4. децембар 2009).

слојева културе (језика, уметности, политике, морала, науке, моде), али и различите брзине њиховог кретања. Истраживањем часописа могуће је пратити њихове интерактивне везе и уочити тренутак када се замеће клица новога и кад кривуља развоја у неким од назначених сегмената добија убрзање или хвата други правац. То су сложени и динамични процеси који распоред снага у књижевноисторијском и друштвеном пољу чине нестабилним, и утолико је важније њихово праћење и разумевање. *Нова Европа* је часопис који даје добру основу управо за ту врсту истраживања и увида.

Овај часопис имао је профилисану уређивачку политику и широк распон тематских области: од политике, образовања, науке, економије до књижевности и уметности. Југословенски оријентисан, али не идентификујући се ни са једним од официјелних политичких центара моћи и привржен концепту новог облика европског „савеза народа“ у коме би своје место добили и југословенски народи, часопис је окупљао сараднике и истакнуте интелектуалце и стваралоце из Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, и настојао да буде трибина са које ће се чути тај други, нови глас. *Нова Европа* је била ангажован часопис чије се уредништво није задовољавало информацијом о друштвеној и културној збиљи већ је настојало да прилозима из различитих области утиче на актуелну стварност. Ни књижевност и уметност нису ту били изузети, већ је требало да, као специфични облици друштвене праксе, утичу на њено обликовање. И у том погледу часопис завређују пажњу како савремених историчара друштвених и политичких идеја тако и проучавалаца књижевне и културне прошлости на јужнословенском простору.

Ове, 2010. године, навршава се 90 година од покретања *Нове Европе* и пола века од смрти њеног главног уредника Милана Ћурчина, па су и то били разлози да се, у оквиру пројекта посвећеног књижевној периодици, у Институту за књижевност и уметност организује научни скуп и објави зборник о часопису *Нова Европа*.[1]

Овим зборником се, уз то, наставља и научна сарадња у региону, обновљена на институтским међународним скуповима *Књижевност на језицима националних мањина у Подунављу* (2003) и *Слика о другом у балканским и средњоевропским књижевностима* (2005), на којима су, упоредо са научницима из Беча, Инсбрука, Јене, Будимпеште, Букурешта, Темишвара, Познања, Варшаве, Софије, учествовали и научници из Загреба, Сарајева, Тузле, Скопља, Суботице, Новог Сада и Београда. Међуратни часопис *Нова Европа,* који је током две међуратне деценије

[1] Требало би поменути и да је 1990. године, на седамдесетогодишњицу покретања *Нове Европе,* у Загребу био припреман скуп са учесницима из различитих ондашњих републичких културних центара (између осталих и Београда и Новог Сада).

излазио у Загребу, а чији је уредник и идејни покретач био предратни српски песник и германиста Милан Ћурчин, припада и српској и хрватској књижевности и култури, и његово проучавање требало би да буде значајно за културну прошлост оба народа. Зборник који је пред читаоцима објективан је показатељ тих настојања.

Весна Матовић

*

На овом, уводном месту у научни зборник посвећен *Новој Европи*, који доноси радове са научног скупа одржаног 3. и 4. децембра 2009. године у Институту за књижевност и уметност у Београду, потребно је укратко нагласити да су се Институт за књижевност и уметност и његов пројекат посвећен изучавању српске књижевне периодике определили за зборнички начин представљања богатог и сложеног садржаја часописа *Нова Европа* из више разлога. Овом приликом биће изнесени само неки од њих, а на самом скупу чули су се и образложили они најважнији.

Први разлог је у томе што је *Нова Европа* значајан књижевни и друштвено-политички часопис, који је у времену између два светска рата излазио у Загребу више од двадесет година непрекидно, и што је тиме потврђивао континуитет и исказивао актуелне потребе тадашње наше културе. Часописа сличне садржине било је у међуратном времену мало и у српској и у хрватској књижевности – са српске стране то су *Летопис Матице српске* и *Српски књижевни гласник*, са хрватске *Савременик* и *Вијенац* – па је и то један од додатних разлога за опредељење за истраживачко изучавање овог часописа. Такође важан разлог за шири и свестранији научни приступ *Новој Европи* налази се у томе што она у историји српске књижевности и културе досад није детаљније истраживана, а по свом садржају, по великом броју својих сарадника и њихових разноликих прилога, а још више по идејама и ставовима изнесеним на њеним страницама, она је то свакако заслуживала. Заслуживала је то и много раније, када су њене идеје могле имати знатно продуктивнији одјек у нашој средини. На скупу су, па тиме и у самом зборнику, као што је било и очекивано, извесну превагу имали књижевни, културни и друштвено-политички аспекти и садржаји часописа, али то никако не значи да су тиме запостављени други његови аспекти и садржаји. Напротив, и они у зборнику заузимају значајно место.

Књижевноисторијско и интердисциплинарно истраживање овог часописа у данашњем времену знатно је олакшано захваљујући библиографији *Нова Европа 1920–1941*, коју је урадила Марија Циндори-Шинковић а објавио Институт за књижевност и уметност почетком ове године.

Зато су учесници научног скупа, односно аутори радова у зборнику могли много објективније и потпуније да се посвете богатој интердисциплинарној садржини *Нове Европе*, њеним тематским бројевима посвећеним појединим књижевним, културним и политичким темама или актуелним профилима појединих европских земаља, нарочито онима из најближег окружења, затим рецепцији страних књижевности у нашој средини, посебно рецепцији руске књижевности и културе, рецепцији српске и југословенске културе и њених књижевности, као и много потпунијој слици односа између српске и хрватске културе и књижевности у том времену, и између хрватске и српске идеје југословенства и различитих опција које су се о том питању појављивале.

Не мање важан разлог за зборник оваквог садржаја налази се и у чињеници да је управо *Нова Европа*, попут *Зенита*, који је неколико година излазио у Загребу а затим у Београду, под уредништвом српског писца Љубомира Мићића, и попут часописа *Данас*, који је у Београду излазио под уредништвом хрватског писца Мирослава Крлеже, један од малобројних часописа који готово подједнако припадају и српској и хрватској књижевности, и који успешно сведоче о могућној сарадњи између једне и друге културе и њихових књижевности. Поготово су то могли у времену – данас то може зазвучати провокативно – у којем су обе књижевности сматране заједничком и јединственом југословенском или српскохрватском књижевношћу, а њихови писци заједничким југословенским писцима. С друге стране, на научном скупу односно у зборнику, независно од тога што то на страницама часописа никад није посебно истицано, много детаљније су испитани прилози појединих аутора као важни доприноси не само заједничкој него и изворној националној књижевности и култури. То се пре свега односи на главне ауторе и сараднике часописа, а највише на његовог оснивача Милана Ћурчина и на његов неизмерни допринос непрекинутом двадесетогодишњем уређивању часописа и истрајном остваривању његовог културно-идеолошког концепта, затим на Ивана Мештровића, Лазу Поповића, Перу Слијепчевића, Исидору Секулић, Станислава Винавера, Илију М. Петровића, Мирослава Крлежу, Богдана Радицу и на друге ауторе.

Пошто је *Нова Европа* доносила прилоге из различитих области друштвеног живота – од књижевности, уметности и културе до политике, историје и привреде – њен дијапазон интересовања и њени садржаји, као и општа интонација часописа, од објективно-информативне до полемичке, у извесној мери су имали одјека на садржину и профил и других периодичних публикација у нашој средини у том времену. Указивањем на те аспекте часописа такође је употпуњавана слика и о *Новој Европи* и о међуратној периодици у целини, поготово о књижевној и научној перио-

дици, не само као о важном сегменту књижевног живота једног народа и његове културе у одређеном времену него и као о веома важном извориштa стваралачких и друштвених идеја и програма, и њиховом потврђивању, евентуалном оспоравању и обнављању на страницама периодичних публикација и непосредног друштвеног живота. А то је било сасвим довољно да се једном таквом часопису посвети научни зборник оваквог профила.

Марко Недић

*

Мило ми је и част што сам позван да поздравим овај скуп у своје име и у име породице Ћурчин, као и у почаст сећању на мог оца Милана Ћурчина. Немам никакве заслуге за планирање и организовање овога скупа, али ме свакако радује бројност и разноликост одазива, још и посебно зато што је мој отац *Нову Европу* – коју је покренуо у јесен 1920. године и био јој главни уредник од самог почетка па до задњег броја (марта месеца 1941) – сматрао својим главним животним делом без обзира на то што је претходно већ био стекао глас и као песник и као научни радник.

Иако сам син Милана Ћурчина, не претендујем да самим тим овде заступам или једини тачно тумачим очеве погледе и ставове, те да себи присвајам улогу крајњег арбитра или ауторитета у свему што је везано за *Нову Европу*. Једино што могу за себе рећи, јесте то да је неминовно да о неким, особито личним стварима знам нешто више од већине других. Сматрам, међутим, да је сама *Нова Европа* јаван документ, отворена књига, и да као таква од заинтересираних примарно захтева студиозан приступ и објективну анализу, или аргументирану интерпретацију и критику. У том смислу сам и câм својевремено објавио један рад (у *The Slavonic and East European Review*) који је третирао везе између енглеске, Ситон-Вотсонове *New Europe* и очеве *Нове Европе,* с посебним освртом на неке занимљиве уредничке сугестије Ситон-Вотсона свом пријатељу Милану Ћурчину у првим фазама Ћурчиновог уређивања *Нове Европе*.

На овом бих скупу, међутим, пре свега желео да будем пажљив слушалац, који тек у неким случајевима може имати и своје мишљење. И даље, да такође будем спреман да одговорим на нека могућа питања, уколико ми знање и меморија то дозволе.

Нова Европа несумњиво обилује богатим тематским материјалом, и размишљајући о појединим аспектима овога скупа чини ми се да би он могао бити тек први односно други скуп те врсте (да не заборавимо или

занемаримо скуп о *Новој Европи* одржан у Загребу 1990) у низу сличних у будућности. Али, у својим годинама једва да се више усуђујем говорити о плановима и будућности. Боље је да то оставим млађима од себе, а овде се концентрирам на посао који данас и сутра непосредно стоји пред нама. И стога, само још једном хвала и добар успех свим учесницима.

Иван Ђурчин

I

Милан Ђурчин

821.163.41.09 Ћурчин М.
050.488 НОВА ЕВРОПА ”1920/1940”

Марија Циндори-Шинковић

ЧАСОПИС *НОВА ЕВРОПА* (1920–1941) МИЛАНА ЋУРЧИНА

Покретање, оснивачи и сарадници *Нове Европе*

Постоје индиције да је било покушаја да часопис *Нова Европа* буде основан у Београду. Разлоге због којих до тога није дошло можда треба тражити у исходу полемика које је његов главни и одговорни уредник Милан Ћурчин (1880–1960) водио пре Првог светског рата не само са Јованом Скерлићем и *Српским књижевним гласником* као водећом институцијом српске културе и књижевности, већ и са универзитетским професорима и личностима јавног и културног живота престонице. Излажење у Београду за часопис би значило опстајање у сенци *Књижевног гласника*, а за уредника, вероватно, обнављање старих полемика у новим условима. С друге стране, на то да се редакција измести у неки други југословенски град утицале су и околности које су за њене чланове имале много шири значај. Услед прерасподеле националних и политичких снага, и финансијских центара моћи у новој југословенској држави, млађа, прозападно и југословенски оријентисана елита, која је, посредно или непосредно, политички или дипломатски, предано, на међународном фронту, учествовала у припреми мировних преговора, и у великој мери допринела стварању позитивног имиџа о Србији и јужнословенским народима на Западу, с правом је очекивала да после рата и остварења „петовековног сна“ и она буде укључена у све сегменте конституисања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. После завршетка Првог светског рата до тога, по њиховом уверењу, није дошло. У послератним „приликама које су новином и повољним изгледима премашиле свако народно надање“, питање демократизације и парламентаризма решавало се „искључиво од

старих политичара, и скоро искључиво од странака које су водиле политику својих покрајина пре рата, чије се око научило допирати само до ранијих покрајинских граница и гледати на ствари у њихову предратном поретку".[1] Због сукоба до којег би неминовно морало доћи између нових идеја *Нове Европе* и политике старог кова старије генерације, чинило се делотворним да часопис буде измештен у неки од „покрајинских" центара нове државе, где су, уосталом, живели и радили многи од оснивача и будућих сарадника часописа. Било како било, први број *Нове Европе* појавио се у Загребу 16. септембра 1920. године.

Идеје које су биле покретачка снага новог југословенског часописа наишле су на широк одјек међу интелектуалцима. Веровало се да интелектуалне снаге различитих националних провенијенција, здружене око једног програма, могу да утичу на промене које су биле неопходне новој државној заједници. У првом броју часописа налази се, поред Милана Ћучина као уредника, листа од двадесет оснивача, међу којима су значајне и познате личности тога времена: Јован Цвијић (Београд), Јосип Смодлака (Сплит), Иван Мештровић, Матија Мурко (Праг), Иван Пријатељ (Љубљана), Никола Стојановић (Сарајево), Милан Решетар (Загреб), Леонид Питамиц (Љубљана), Јулије Бенешић (Загреб), Марко Костренчић (Загреб), Тихомир Остојић (Нови Сад), Коста Кумануди (Београд), Лаза Поповић (Загреб), Милан Ракић, Светислав Поповић (Земун), Војислав М. Јовановић (Београд), Миодраг Ибровац (Париз), Бранимир Ливадић (Загреб) и Милан Грол (Београд).

Поменутим именима треба придружити и оне личности које су обећале своју сарадњу у *Новој Европи*, а то су А. Арнаутовић, Јосип Бадалић, Славко Батушић, Иво Белин, Асим Бехмен, Александар Белић, Хуго Верк, Владимир Дворниковић, Мирка Демирова, Драгутин Домјанић, Тихомир Ђорђевић, Франо Иванишевић, Ватрослав Јагић, Јован М. Јовановић, Слободан Јовановић, Иво Колбе, Јосип Косор, Густав Крклец, Бранко Лазаревић, Ф. Д. Марушић, Љубомир Мицић, Никола Милутиновић, Риста Митковић, Војвода Живојин Мишић, Јосип Нађ, Драган Новак, Виктор Новак, Муниб Османагић, Антун Петринчић, Љубо Радић, Максимир Сарделић, Исидора Секулић, Богдан Станојевић, Миховил Томандл, Владимир Трешчец, Ђока Ћурчин, Марко Цар, Милош Црњански и Урош Џонић. Поред А. Арнаутовића, М. Банда и Отона Ивековића, који су обећали а нису сарађивали у часопису, треба поменути и Иву Андрића. Мада је уреднику обећао послати приповетку, из једног писма које му је упутио из Софије (а које се чува у архиви *Нове Европе*) сазнајемо да је због презаузетости био спречен да за часопис напише обећани прозни текст.

[1] „Из нашег програма", *Нова Европа*, књ. 1, бр. 1, 16. септембар 1920, 6.

Група од шездесетак стручњака, махом доктора наука из различитих области друштвених и природних наука, и група еминентних писаца и уметника, којима ће се у првим годиштима часописа придружити и Мирослав Крлежа – представљала је, заиста, интелектуалну снагу којој би могао да позавиди сваки тадашњи „покрајински“, али и престонички часопис.

Оформљена добровољним приступом, та група чинила је врло динамичан и променљив круг сталних и повремених сарадника. Током 1924. године, у обновљеном саставу, они не слове више као оснивачи већ чине Радно коло *Нове Европе,* а међу њеним члановима су: Иво Белин (Загреб), Божидар Борко (Марибор), Веселин М. Вукићевић (Кавадар, Јужна Србија), Тихомир Р. Ђорђевић (Београд), Јово Зубовић (Сарајево), Миодраг Ибровац (Београд), Дон Франо Иванишевић (Сплит), прота Милутин Јакшић (Српска Црња, Банат), Радоје Л. Кнежевић (Крушевац), Иво Колбе (Мостар), Марко Костренчић (Загреб), Јован Кршић (Праг), Коста Кумануди (Београд), Бранко Лазаревић (Београд), Александар Лихт (Загреб), Бранимир В. Ливадић (Загреб), Иван Ф. Лупис-Вучић (Чикаго), Иван Мештровић (Загреб), Риста Митковић (Женева), Матија Мурко (Праг), Виктор Новак (Београд), Драгутин Перовић (Загреб), Илија М. Петровић (Вашингтон), Леонид Питамиц (Љубљана), Лаза Поповић (Загреб), Милан Ракић (Софија), Перо Слијепчевић (Сарајево), Васа Стајић (Нови Сад), Мирослав Стојановић (Београд), Никола Стојановић (Сарајево), Ђока Ћурчин (Београд), Иван Херцог (Загреб), Бранко Чубриловић (Бањалука) Иван Цанкар (Љубљана) и Јован Цвијић (Београд).[2]

Током две деценије излажења, све до 1941, неки напуштају ову групу сталних и повремених сарадника, али њихова места по правилу заузимају нови.

Захваљујући уредниковој „кадровској“ политици, часопису никад није мањкало сарадника. Милан Ћурчин бринуо је не само о томе да преко сарадника покрије скоро све геополитичке области југословенске државе, већ је убрзо придобио многе и значајне сараднике из западно- и источноевропских и прекоокеанских држава, а око часописа окупио и интелектуалце руске емиграције у Југославији. Овако широк круг сарадника дао је *Новој Европи* одређени профил и омогућио њен широки тематски распон, а уз различита, често опречна мишљења о истом проблему одржавао је стално њен полемичан тон, који се са домаћих преносио и на међународне релације. Тиме се *Нова Европа* конституисала као специфична формација часописне структуре која заузима посебно место у историји југословенске међуратне периодике.

[2] *Нова Европа*, књ. IX, бр. 1, 1. јануар 1924, [I].

Идејна основа и енглески узор

Идеја о покретању југословенског часописа *Нова Европа* сазревала је вероватно у време боравка Милана Ћурчина у Лондону. Наиме, током рата у британској престоници излазио је часопис истог имена и сличне идеолошке оријентације. Реч је о часопису *Нова Европа (The New Europe)* који је покренуо Ситон-Вотсон (Robert William Seton-Watson, 1878–1951), у Лондону, 16. октобра 1916, а који је излазио до 28. октобра 1920. године у XVII књига, са укупно 211 свезака. Управо ова периодична публикација била је претходница и у многим погледима узор уређивачком подухвату, југословенском недељнику *Нова Европа.* Милан Ћурчин је *Нову Европу* покренуо 16. септембра 1920. године у Загребу. Међу ова два часописа постоји тесна веза не само због сличности у идејним и идеолошким основама и појединим ставовима, већ и због познанства, пријатељства и сарадње њихових оснивача – упознали су се највероватније још почетком XX века.

Милан Ћурчин потомак је богате трговачке породице из Панчева. После завршене гимназије у Панчеву и Новом Саду, студирао је у Бечу, докторирао 1904. године из области славистике и германистике, са компаративном темом *Српска народна поезија у немачкој књижевности*. Дисертацију је објавио у Лајпцигу, на немачком језику.[3] За собом је оставио и завидан преводилачки рад захваљујући знању немачког, енглеског, француског, румунског, мађарског, чешког и италијанског језика. За тај период његовог живота, уз студије и научни рад, карактеристичан је снажан стваралачки узлет. У периоду 1902–1905. настају песме сврстане у његову прву збирку објављену 1906. у Београду, где 1911. излази и његова друга књига поезије. Захваљујући песмама из овог стваралачког периода Милан Ћурчин ушао је у *Историју новије српске књижевности* Јована Скерлића и у *Антологију новије српске лирике* Богдана Поповића. Међутим, још раније, на самом почетку XX века, 1902. године, својим „манифест-песмама“ означио је „почетак превратничке авангардне побуне против традиције певања и мишљења“.[4] Поводом ове чињенице намеће се незахвално питање: Куда би усмерио токове српске поезије да се уместо професуре, научног, есејистичког, преводилачког и уређивачког рада приклонио стваралачким изазовима? На његове одлуке, поред осталог, несумњиво је утицало познанство са Ситон-Вотсоном и дужи боравак у Великој Британији.

---

[3] *Das Serbische Volkslied in der Deutschen Literatur*, Kessinger Pub Co, Leipzig 1905.

[4] Гојко Тешић, *Српска књижевна авангарда 1902–1934. Књижевноисторијски контекст*, Институт за књижевност и уметност – Службени гласник, Београд 2009, 11, 196.

Ситон-Вотсон, шкотски путник са британских острва, који је једно време писао под псеудонимом Scotus Viator, по мајци је био потомак познате шкотске породице, а богатство које је његов отац стекао омогућило му је студирање на Winchester College-у и New Oxford College-у до 1901, као и бројна путовања и студијске боравке по старом континенту, која је започео око 1903. године. Обрео се најпре у Берлину и Паризу, потом пристигао у Беч. Извештавао је за лист *The Spectator* о стању у Аустроугарској царевини. Касније следе његова путовања по средњој и југоисточној Европи. Учио је чешки, мађарски и српскохрватски језик. Објавио је низ чланака и књиге о Мађарској, Румунији, Бугарској и Јужним Словенима.

За време Првог светског рата оба уредника су у Лондону. Године 1916. Ситон-Вотсон, са супругом, води Српски потпорни фонд (The Serbian Relief Fund) који је помагао Србији, српској војсци и југословенским заробљеницима и избеглицама за време и после рата. Са Томашом Масариком Ситон-Вотсон покреће и уређује часопис *Нову Европу (The New Europe)* у Лондону, а исте године, са Хенријем Викамом Стидом (Henry Whickham Steed), оснива Српско друштво Велике Британије (The Serbian Society of Great Britain). Био је уважаван као познавалац историје и савремених прилика у Аустроугарској и југоисточној Европи, а захваљујући томе по завршетку рата, као један од стручњака, учествовао је у припреми Тријанонског споразума. У државама Мале антанте био је поштован, цењен, дочекиван са највишим почастима; иако је промовисан у почасног доктора појединих академија наука, у Мађарској је запамћен као „гробар историјске Мађарске“.

Милан Ћурчин за време рата борави у Лондону. Ради у Пропагандном бироу и при Југословенском одбору, води и Фонд српског посланства (Serbien Minister's Fund) у Лондону, „који је настао као добротворна установа од новца који је у хуманитарне сврхе уплаћиван српском посланству током рата“.[5] У тим годинама својим свестраним ангажовањем обе ове личности допринеле су упознавању британске и европске јавности са Источним питањем, проблемима малих народа у средњој, југоисточној Европи и на Балкану; они су организовали низ манифестација, пријема, предавања, изложби; штампали су и промовисали књиге ради приказивања вредности српске културе, књижевности и уметности, и културе јужнословенских народа. Пажњу британске културне јавности привукла је нарочито Мештровићева изложба за коју је Милан Ћурчин 1919. у Лондону, „у сарадњи са енглеским пријатељима“, издао монографију са седамдесет слика дотадашњих његових вајарских радова. „У Великој

[5] Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2005.

Британији био сам примљен срдачније него икада“, писао је Мештровић поводом тог догађаја, „и не само примљен, него и пригрљен, тако да нећу никада заборавити енглеско гостопримство за вријеме Рата, које ми је омогућило и да живим и да радим даље. И не само моја скулптура, него су ту били примљени и наши народни идеали, који су сматрани као предуслов за наш културни напредак и задатак…“[6]

Један од основних циљева Ситон-Вотсоновог часописа *Нова Европа*, и круга интелектуалаца окупљених око њега, био је стварање „што тешњих веза између савезничких публициста“, што би за собом повукло чвршћу и искренију савезничку антанту ради осигурања коначне „потпуне победе“ (victoire integrale) у „реконструкцији Европе“. Распад Аустроугарске монархије прогнозирали су још од времена Анексионе кризе, а била је то тема расправа у и енглеском парламенту 1917. године. Осим ширења британског утицаја у источној и југоисточној Европи, идејна основа часописа била је борба за нови европски поредак замишљен као будућа „демократска заједница створена на основу народних држава и права мањина“.[7] Тежиште Ситон-Вотсоновог часописа је на духовној обнови Европе, на успостављању нових међународних односа који почивају на разоружању, на принципима Лиге народа и начелу самоопредељења. Мада се у првим послератним годинама још веровало да постоје изгледи за остварење ове идеје, уочи гашења часописа *The New Europe*, а у предговору првом броју тек покренуте загребачке *Нове Европе,* Ситон-Вотсон примећује да „никад неће бити могуће успоставити потпуну равноправност међу народима и расама на земљи; али не мора бити немогуће постићи равноправност у погледу прилика у којима живе, (…) доћи до извесног минимума права које се ником не сме одрећи или одузети, и до гласа који сваком припада да би био у стању да се заштити“.[8]

У заснивању идеологије југословенске *Нове Европе* Милан Ћурчин узима државни и друштвени поредак Велике Британије као узор: „За нас, оснивače и сараднике *Нове Европе*, била је Велика Британија одувек много више него тек тачка у програму. И стварно и формално *Нова Европа* има свој п о ч е т а к у Великој Британији; и у исти мах, Велика Британија јој је за све време откако постоји била, и сада је, циљ, или идеал… Свесни свега што нас дели и раздваја и у чему се разликујемо од Британаца, као и у чему заостајемо иза њих, ми тежимо да им се приближимо и хоћемо да се развијамо у правцу према њима… Исповедамо да је Велика

[6] Ivan Meštrović, Predgovor u: *Meštrović*, MCMXXXIII, Nova Evropa, Zagreb 1933, 7–8.

[7] „Ситон-Вотсонова ’Нова Европа’“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 8, 18. новембар 1920, 289–291.

[8] Ситон-Вотсон, „Шта хоће Нова Европа“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 4.

Британија најбоља школа – и политичка и друштвена – за народе који се још уче цивилизацији; и уједно верујемо да ће нам, под окриљем Британаца и у односу с њима, и наши материјални интереси, поред моралних, бити најбоље заштићени и унапређени…“[9]

Током излажења Ћурчинова *Нова Европа* бави се питањима новог европског поретка, нарочиту „пажњу посвећује заговарању добрих и присних веза са суседима, са пријатељима у Европи и по свету“. Док је обнова Европе схваћена као процес, стварање нове државе уједињењем југословенских народа сматрало се коначним, мада се истиче велика потреба за међусобним обавештавањем и упознавањем. Из овог уређивачког опредељења настаје читав низ тематских бројева и тематских циклуса посвећених европским (Ватикан, Велика Британија, Немачка, Пољска, Русија, Украјина, Француска, Чехословачка, Шпанија) и суседним државама (Бугарска, Грчка, Италија, Мађарска, Румунија), појединим народима и мањинама у југословенској заједници, као и регионима и градовима. Када је, услед историјских околности, милитаризације и појаве фашизма у Италији и Немачкој, све израженије тежње великих сила ка новој прерасподели интересних сфера у Европи и свету, идеја о новом европском и светском поретку све више постајала утопија – Ћурчинов часопис окреће се ангажовано, свестрано и са изразитим полемичким духом домаћим темама, актуелним догађајима јавног живота, историјско-културним, просветно-уметничким и привредним питањима чије је „расправљање често засецало у дневну политику“. Тим пре што се и на домаћем, југословенском терену идеја о демократизацији заједнице народа све више растакала у утопију. Доношење новог устава Краљевине СХС пробудило је многе нерешене националне, економске и културне проблеме, питање уједначавања права, образовања, рада државних институција. Ћурчин је остао доследан (интегралном) југословенству, а поред општих, европских тема, странице свога часописа препушта горућим питањима и актуелним темама, што је имало добар одјек и у читалачкој публици и међу сарадницима – то се види и из једног писма Тихомира Остојића упућеног уреднику: „*Европу* читам. Добра је. Чланци су актуелни. Ви се бринете, разуме се, да никакво актуелно питање не измакне Вашим очима. Уредник мора бити свевидећи и мора увек наћи згодног човека који ће питање третирати. Сад би требало да расправљате о сваком броју питања која се тичу Конституанте и устава… То је сад најважније…“[10]

---

[9] Ћ.[Милан Ћурчин], „Велика Британија и *Нова Европа“, Нова Европа*, књ. XXI, бр. 2, 16. фебруар 1930, 73.

[10] Одломак из писма Тихомира Остојића од 23. октобра 1920. упућеног Милану Ћурчину. – *Katalog rukopisa, knjiga 6 Nacionalne i sveučilišne knjižnice* u Zagrebu, 2000: Curčin, Milan – Korespondencija, sign. R 7450.

Типологија часописа и циљна група читалаца

Желимо ли *Нову Европу* позиционирати у оквиру типологије међуратних часописа, вероватно најближе одређење за то дао је сам уредник када је *Нову Европу* назвао „политичким и културним магазином". У оскудној литератури понекад се помиње и као „часопис за културу, политику и друштвена питања",[11] чиме се донекле везује за традиционални тип часописа из друге половине XIX и с почетка XX века. По тематици, типови часописа претходне епохе такође су захватали скоро све значајније области друштвеног, политичког, књижевног и културног живота, али су публици приступали са циљем да образују, подучавају и забаве. Сматра се да је такав тип периодика допринео демократизацији културе, јер је више културне и националне вредности приближио ширим слојевима друштва на примерен, али често и поједностављен начин. Сложеније видове односа према читалачкој публици и самим сарадницима постизали су тематски диференцирани часописи који су, у складу с одређеним естетским мерилима, формирали укус публике, сугерисали или наметали извесне стваралачке поступке и садржаје, те на тај начин конституисали правце у књижевности и уметности.

Почетком међуратног периода покренуто је много дневних листова који су били намењени најширој публици, и часописа којима је циљна група била релативно мали круг одабраних и у одређене области упућених реципијената. За разлику од њих, *Нова Европа* се, чини се по први пут у историји наше периодике, обраћа широком слоју искључиво најобразованијих читалаца, европској и југословенској интелигенцији, истакнутим представницима различитих области друштвеног, политичког живота, науке, појединих струка и сфера духовног стваралаштва, уметности и књижевности. Њена интенција није више да подучи и образује, већ да образложеним ставовима покрене борбу мишљења најупућенијих, дијалог и полемику засновану искључиво на аргументима. У јужнословенску журналистику *Нова Европа* уводи нове узусе: наиме, објављује и чланке који се косе са њеном идејном и идеолошком основом, „доноси прилоге људи са стране с којима се у начелу *не слаже*".[12] Тај поступак, који, како примећује Ситон-Вотсон, „не разумеју и не цене довољно с оне стране Триглава", допринео је томе да *Нова Европа* има широк одјек и добру прођу, али да у исто време буде изложена оштрим нападима и из

[11] У *Енциклопедији Југославије*, књ. 6, 303, одређен је као „књижевно-политички часопис". *Мала енциклопедија Просвете*, том 2, 82, одређује га као недељни „културно-политички часопис".

[12] Ibid., 3.

Београда и из Загреба, критикама листова и левичарске и десничарске идеолошке оријентације, да се многи не слажу са ставовима изнесеним у њој, или, како сам уредник каже: било је чак и његових блиских једномишљеника „који не би потписали све што пише у *Новој Европи*“.[13]

Овакав начин уређивања доводи уредника у нову позицију. Он постаје актер демократизације саме размене мишљења у којој се аргументовано бране или оповргавају поставке оформљене са различитих филозофских, књижевно-теоријских, идеолошких или дневнополитичких полазишта. Та нова позиција га, међутим, доводи у ситуацију да у свести реципијената и у јавном мњењу избледе имена учесника у расправи, а да се изнесени ставови припишу актеру расправе. Као уредник, Милан Ћурчин био је свестан консеквенци такве уређивачке позиције. Али не само он. У писму које му је, почетком новембра 1920. године упутила Исидора Секулић, каже се:

„Н. Е. захвата много. Јединствени правац и узајамна колаборација међу сарадницима израдиће се теже и спорије. Али она се, ја верујем, може израдити. Делимично чак и не одвише тешко. Под условом да сарађивачи пристану на дисциплину из уредништва и за уредништво. У целини је тај успех, наравно, проблематичнији. Због оног што сам већ рекла. Због недуховности наше културе, која увек промаша смисао и смисленост појава и последица.“[14]

Тематизација и жанровска структурисаност часописа

Нова Европа захватала је заиста много – тематски врло широке области. Услед тежње да се поједине теме обраде што свеобухватније и да се о њима објаве и чланци који заступају међусобно супротна мишљења о истом питању, у објављивању часописа учестали су тематски бројеви или темати у виду неколико прилога који чине мању целину унутар једног броја. Будући да се расправе о појединим темама нису завршавале у тематским броју, у неколико наредних свезака, каткад и у годиштима, јављају се чланци и прилози као тематски циклуси. Као пример може се навести расправа о превођењу, која се протеже у неколико бројева да би се, након извесног затишја, поново јавила као тематски циклус. Или – велика анкета *Нове Европе* у последњим годинама њеног излажења, која се циклично објављује, с времена на време, и у којој учествују различите личности које одговарају на иста питања.

[13] „Након две године“, *Нова Европа*, књ. V, 21. август 1922, 553.

[14] Из писма Исидоре Секулић Милану Ћурчину 8. новембра 1920.

Оваква тематизација изискивала је врло помно планирање појединих бројева али и велику флексибилност да се у контекст нових, већ припремљених бројева уврсте и новопристигли прилози у виду реакција или допуна оним темама које су раније већ биле обрађене. Захваљујући вероватно акрибичности, систематски вођеној архиви о часопису (подразумевајући и огромну преписку коју је уредник водио), сваки од ових прилога садржи податке о томе на који се од претходно објављених чланака ослања.

При том, уредник као да је тежио да створи „чисту часописну форму“. Наиме, многе прилоге и написе, које су друга гласила објављивала као рубрике у виду „смесица“ или „ситница“, Милан Ћурчин сврстава под заједнички наслов „Шта се чује“ и штампа на посебним непагинираним странама које су, без повеза, уметнуте између корица. На тај начин часопис се лишио свих оних прилога који би и стилски и садржајно реметили његову „чисту форму“.

Нова Европа у међуратној периодици

У периоду између Првог и Другог светског рата (1918–1941) излазило је 714 периодичних публикација које се условно могу сврстати у књижевне.[15] По времену покретања, *Новој Европи* претходио је загребачки часопис *Књижевни југ* (1918–1919) који су уређивали Нико Бартуловић, Владимир Ћоровић, Бранко Машић и Иво Андрић; у Београду је тада почео да излази књижевно-политички часопис *Мисао* (1919–1937) Велимира Живојиновића и Симе Пандуровића. Нова серија *Српског књижевног гласника* (1920–1941) покренута је 1. септембра 1920, две недеље пре *Нове Европе*, а први послератни број *Летописа Матице српске* појавио се нешто касније, 1921, под уредништвом Васе Стајића. Те исте године покренути су и *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (1921–1939) Павла Поповића. Уз *Летопис* и *Гласник*, *Нова Европа* је трећи часопис који излази континуирано током читавог међуратног периода. У 1920. години појавила су се још три часописа која су у наслову имала одредницу „нови“; то су београдска *Нова светлост* (1920–1922) Велибора Глигорића, *Нови живот* (1920–1926) Момчила Нинчића и *Нови пут* (1920–1921) Глише Микића, који је излазио у Сремским Карловцима. Ови су часописи били краћег даха и по новини и по времену излажења. Трајније новине у југословенску периодику тих година унели су *Zenit* (1921–1922) Љубомира Мицића, *Kinofon* (1921–1922) и *Dada-Jok* (1922)

[15] *Српска књижевна периодика 1768–1941*. Попис и други прилози. [Група аутора], Институт за књижевност и уметност, Београд 1984, 62–121.

Бранка Ве Пољанског, *Dada Tank* и *Dada jazz* (1922) Драгана Алексића, *Út (Пут)* Золтана Чуке, *Путеви* (1922, 1923–1924) Милана Дединца, Марка Ристића и Душана Тимотијевића, те *Хипнос* (1922–1923) Радета Драинца.

У прве три године свога излажења *Нова Европа* је, дакле, стасавала у окружењу часописа који су међусобно били врло различити – како по графичкој опреми тако и по начину уређивања, по идејној и идеолошкој основи, по односу према традицији и друштвено-политичкој стварности, по односу према публици, – а неки су учинили велики искорак и снажан замах ка радикално новим, авангардним правцима у уметности и књижевности, али и у начину мишљења и комуникацији са читалачком публиком. Како у таквом контексту одредити место, улогу и специфичан профил *Нове Европе*?

„Интегрално југословенство“ као идеолошки принцип одредило је, у крајњој линији, тематске кругове којима се *Нова Европа* бавила. Мада југословенство у основи није било нова идеја већ „петовековни сан“ јужнословенских народа који су живели надомак једни другима на истим просторима, за разлику од званичног, декларативног вида, *Нова Европа* је овај принцип по први пут прокламовала као суштински државотворни принцип. Полазећи са тога становишта она се критички односила према свему што је „покрајинско“ и дезинтегративно национално, што би нарушавало интегративне тежње ка друштву слободних нација. Нова држава, према њеном схватању, требало је да буде „заједница заснована слободном вољом свих који у њу улазе […], а која већ самим начином постанка условљава демократско уређење“.[16] Залажући се за такву заједницу часопис је од самог почетка наилазио на отпор изражен у разним видовима, а од напада са разних страна бранио се аргументованом полемиком. Идеолошка основа и полемички тон постају главна обележја овог гласила, и по томе се разликовао од водећих часописа међуратног периода.

У широком тематском распону *Нове Европе*, по први пут су на истом месту објављени врло темељно припремљени тематски бројеви о суседним народима и културама, ради њиховог упознавања. У оквиру ових тема објављени су врло значајни текстови – на пример есеји и путописи Милоша Црњанског и есеј Мирослава Крлеже о Ендреу Адију, у тематском броју о Мађарској. У складу са Ситон-Вотсоновом идејом „духовне обнове Европе“, часопис је тај тематски круг ширио даље, како према словенским тако и према другим европским народима, а неколико бројева посветио је и прекоокеанским и далекоисточним цивилизацијама. По

[16] Милан Грол, „Савремени национализам“, *Нова Европа*, књ. 1, бр. 1, 16. септембар 1920, 9.

таквој тематизацији он је јединствен међу периодичним публикацијама свога времена.

Уредник великог међуратног пројекта, какав је био часопис *Нова Европа*, несумњиво је газио водама утопије. Историја је његова уверења оповргла. Међутим, *Нова Европа* једини је велики пројекат те врсте у међуратној периодици, који је, уз неколико стотина сарадника, снагом интелекта, широким знањем, уређивачким умећем, акрибијом, упорношћу, пожртвовањем и огромним радом извео – п е с н и к. И то не било какав песник. Поезија Милана Ћурчина још почетком XX века, од 1902. године, носи превратничке авангардне предзнаке, чини „наслуту авангардног радикализма и смене песничких епоха“,[17] и од тада остаје незаобилазни камен међаш између књижевних праваца, стилских формација и песничких епоха. За разлику од његове поезије, ветрови историје развејали су многе идеје *Нове Европе* о новој Европи и о демократској заједници народа.

[17] Гојко Тешић, *Српска књижевна авангарда 1902–1934. Књижевноисторијски контекст*, Београд 2009, 196–201.

821.163.41.09-1 Ћурчин М.
323.1(497.1)

Васа Павковић

ПЕСНИК МИЛАН ЋУРЧИН НА ПУТУ ОД РЕВОЛТА ДО ПОЛИТИКЕ

Апстракт: У огледу се разматра појава различитих ванпоетичких идеологема у поезији Милана Ћурчина. Анализом материјала који доносе његове две песничке књиге, као и песме које је при крају своје песничке пустоловине објавио у периодици, након Првог светског рата, указује се на развој и промене у Ћурчиновом схватању поезије али и разумевању смисла песничког ангажмана. Истиче се да су бунтовни песников карактер и драматична историјска кретања у Европи током прве две деценије XX века из основа променили почетне песничке идеје Милана Ћурчина и усмерили га ка покретању часописа *Нова Европа* и нарочитој друштвеној и историјској мисији у новонасталој Југославији.

Кључне речи: Милан Ћурчин, поезија, стихови, љубавна поезија, иронија, ангажман, *Нова Европа*, хришћанска вера, елита, полемика, поента, југословенство, мисионарство.

1.

Могу ли се у Ћурчиновим песмама, објављеним у периодици и двема песничким збиркама, књигама *Песме М. Ћурчина 1902–1905* (објављена 1905) и *Друге песме М. Ћурчина 1907–1910* (објављена 1911) наслутити наговештаји његовог будућег интелектуалног и друштвеног ангажмана означеног пре свега уређивањем *Нове Европе* у Загребу, по завршетку Првог светског рата?

Наравно, то зависи од природе наговештаја које тражимо; ипак, резолутан одговор јесте потврдан. Дакле, могу.

Књига Ћурчинових *Сабраних песама*, коју сам објавио у Панчеву, Ћурчиновом родном граду, 1991. године, друго издање обе збирке уопште, али појачано и песмама које се пре тога никад нису нашле у кори-

цама, већ су остале разбацане по разноврсним часописима и новинама с почетка прошлог века, то потврђује у различитим али смисаоно комплементарним видовима.

Иако је основна песникова интенција била да деструише романтичарски па и рани симболистички поетизам претходника и савременика из актуелне, век удаљене перспективе, изгледа нам да је Милан Ћурчин чинио и више и мање од тога. С једне стране, лежерни тон његових љубавних песама чини отклон од доминантних песничких струјања, али, с друге, у многим песмама слути се елегични звук, у другима пробија дискретни еротизам, у трећима ћемо видети и синестезијске ефекте настале на таласу оновремене европске и још израженије српске модерне.

Наиме, после низа љубавних песама Ћурчин ће, у песми „Пред црквом“, специфичном обећању венчања девојци коју воли, проговорити и о свом односу према вери, односу који је неочекиван у односу на идејне доминанте времена у којем се јавља. Већ у првој строфи, сећајући се детињих одлазака у цркву, Ћурчин ће забележити следеће стихове:

Глед'о сам оне многе слике свете
И ствари разне са пуно украса.
Не знам баш да ли побожно, пун вере,
Али к'о нешто чему нема мере.

У тим стиховима слути се најава бунтовног песниковог карактера. У другој строфи песник ће изнети тренутно стање (у себи) и однос према овом феномену:

Сад сам у свету научио друго,
И ја се клоним цркве и попова,
У мени Бог је мртав већем дуго. –

Нема сумње да је реч о једној од првих тврдњи о смрти Бога у нас, а потиче од човека који ће отприлике у исто време да преводи Ничеа и полемише о томе преводу. Стога три наредна стиха друге строфе објашњавају прихватање грађанске конвенције – обећања вољеној жени:

Теби ћу жртвоват' од својих снова,
Кад рад твог мира поведем те туде
У цркву, на венчање, да и то буде.

У трећој строфи, која је октава (за разлику од прве две сестине) Милан Ћурчин ће, у сличном напору оповргавања хришћанске идеје (у себи), не откривајући природу властите вере, иронично описавши „црквењака“ и „попа“, и њихову песму, рећи:

Чвршће ћу тебе стиснути за руку,
И мис'о, којом једнако се мучим,
Биће ми јасна у томе тренутку:
Да треба да те лепшој вери учим.

Не каже се која је то вера! Али нам је за ово разматрање довољан сам индивидуалистички гест Ћурчинов, наговештај немирења с поретком у друштву и међу људима, и оспоравање вере, свакако хришћанске и православне. Згодно је Ћурчинов бунтовни осећај упоредити с Ракићевим елегичним емоцијама из „Напуштене цркве", сећајући се, између осталог, да је Ракић у првом издању својих песама „Искрену песму" посветио управо Милану Ћурчину!

Интересантно је тим поводом додати да је песма „Пред црквом" претпоследња у првом циклусу, док је исто место, али у другом циклусу, резервисано за песму „Пучина је стока једна грдна". Рекао бих да је ова песма у оквиру нашег разматрања типолошки још важнија. Наиме, она дефинише песников однос према демократији и елитистички став који је у трећој деценији живота већ гајио. Овај сонет, чију форму „квари" стих вишка у другој строфи, отпочиње неопозивом тврдњом:

Ја демократ нисам нигда био,

да би се све у оквиру строфе окончало самопризнањем дотадашњег конформизма:

Мада сам некад и сам држ'о да сам;
Али тек данас смем признати шта сам,
И рећи што сам и од себе крио...

Пет наредних стихова признање су страха од људи, од додира са људима:

Ја стрепим од тог дивљачнога пука,
И с осећајем вечним, исте врсте
Што дете има кад укочи прсте
Па пружа руке плашећ се баука,
Ја жудим само да ме не додирне.

Реч је о својеврсном елитистичком страху од масе, од неповерења у њу, па самим тим и у демократију.

Терцина која следи доста је загонетна и вероватно су могућа различита њена тумачења, проистекла и из одређене песникове неспретности у коришћењу језика, о којој су писали и објашњавали је ранији проучаваоци, у распону од Драгише Витошевића до Радомира Константиновића. Каже Ћурчин:

Ах, да ми није младе снаге ове,
Што мрзи млаки нерад душе мирне,
Све бих му дао, да не буним снове.

Да ли би то све дао „пуку“ или пак „нераду душе мирне“, која тако дисовски звучи? Одговор на ово питање зависи од поверења које имамо у Ћурчина младог песника и Ћурчина будућег уредника *Нове Европе*, ангажованог интелектуалца и полемичара. Ова неразрешица је згодна јер се на њу надовезује друга терцина, а последња строфа у песми:

Ми нисмо исто. Ни срце ни глава,
Моје су мисли несталне и нове; –
Ја имам снова, – а пук мирно спава.

Опет се у полустиху инсистира на разлици песника и народа, а томе се додаје да, метафорички казано, ни разумом (главом), ни емоцијама (срцем) они нису исти. Истичући несталност и новост (односно новину) као обележја својих идеја, насупрот подразумеваној сталности и старости народних идеја, Ћурчин ће, помало поједностављено речено, себе од „пука“ одвојити *сновима*. Ти снови су дакако употребљени (и) у њиховом метафоричком значењу. Биће да су то: снови о будућности, снови о немирењу с поретком ствари у свету, итд., итд. Вероватно ће, стога, последњу песму у првој збирци песник назвати речју „Полуснови“ – индиректно реплицирајући претходној песми сасвим другачијег жанра.

Можда се може устврдити: у својим врло младим годинама бечки ђак Милан Ћурчин је у двема песмама прве књиге показао занимање како за другачије идеје, сем љубавних и поетички иновативних, односно деструктивних према застарелим идејама, тако и за друштво, націју, идеологију, веру... Ово, дакако, нису најбоље песме Милана Ћурчина у том времену, али су за тематику која нас данас занима врло релевантне.

2.

Како нам на том плану изгледа од самог песника затајена и дуго у најширој јавности непозната друга збирка Ћурчинових песама, настајала добрим делом у Паризу током 1908–1909, коју је, изгледа, песму по песму, слао поштанским картама пријатељу Слободану Јовановићу. (Упоредите посвету ове тајновите књиге: „Господину Слободану Јовановићу, Већину ових песама послао сам вама, и ви сте их сачували; оне су дакле, по праву, ваше. Примите их још једном, овако, из пријатељства.“)

Први циклус ове збирке у потпуности је посвећен љубавним песмама, али други носи несумњив наслов „Родољубиве песме“. Реч је о пет

песама различитих тема и жанрова. „Порука“ је испуњена изразито полемичким тоном и својеврсни је песников коментар за нашу поезију и културу необично важне полемике коју је водио са Милорадом Поповићем Сељанчицом и онима који су овоме пружили подршку у поетичком сукобу с Ћурчином, на страницама *Бранковог кола* 1903. године. Од прва два стиха:

Моју сте песму покушали бити
Бичевима и мачевима сећи...

до поентне тврдње:

Ви на њој нисте помакли ни слова,

пред нама се појављује Милан Ћурчин полемичар, пркосни индивидуалистички дух.

У наредној песми, „Пречанин“, песник исписује родољубиве стихове, вероватно посвећене Србији, за коју је управо он био „пречанин“. И ова песма најбоље стихове бележи на почетку и крају – било да резолутно тврди: „И ја ћу да браним земљу ову“ или парадоксално саопштава у поенти: „И ја сам туђин у народу свом“.

Обе песме сигнирају песникову заинтересованост за родољубиву тематику, а морамо узети у обзир да су настале крајем 1907. и почетком 1908. године, у освит Балканских ратова.

Слично, али за нијансу заоштреније, саопштава се у песми „У Београду“, написаној у Минхену, у лето 1909, где се Ћурчин разрачунава с ћифтинским Београдом свога доба и паланачким духом који је у њему осетио као млад човек и песник. Упоредите стихове: „Ситни сте па сте кочоперни“, итд...

Сасвим је другачије интонације и смисла родољубива песма „Србима у Угарској“, која тоном и идејама највише подсећа на „Светле гробове“ Ћурчиновог земљака Змај Јове Јовановића. Упоредите стих: „Падајте без страха, све један по један“, упућен земљацима, и утешни део поенте: „Јер се чују они што иду за нама“.

У овом идејном лавирању Милана Ћурчина, које је пратило промене на политичкој сцени у Србији и међу Србима у Аустроугарској, најбоља песма налази се на крају књиге и носи наслов „Родољубива песма“. Обраћајући се на почетку прве три строфе са „О Роде!“, песник у некој врсти националне буднице говори о стању националне неслоге и националне неосвешћености, да би у четвртој строфи осликао стање свог народа:

Ја видим руљу с брега, где јури да те скрха,
И гледам тебе како низбрдо и сам хрлиш,

И нигде светле тачке у визији, – од врха
До дна гранчице нигде да руком је обгрлиш. –

Као и Ракић у свом циклусу „На Косову“, а посебно у песмама „На Гази Местану“ и „Наслеђе“, и Ћурчин истиче спремност на генерацијску и личну жртву за државу и народ:

Па ипак, роде, ми смо ту – и на све спремни, –
Воља нам наша расте с бројем невоља твојих,
И таки, ми смо јачи нег' небо и шар земни, –
Верој у снагу, роде, добрих синова својих!

Променљивост песникових идеја и ставова у овом циклусу сведочанство је не само измена у песниковој перцепцији одређених национално-историјских проблема, него, једнако тако, и о његовом интересовању за ове проблеме, и жељи да се саучествује у њиховом решавању; о спремности на својеврсно културно мисионарство.

3.

Преостаје нам неколико песама које нису похрањене у двема јединим Ћурчиновим песничким збиркама. Сем песама љубавне провенијенције или песама у којима коментарише своју песничку позицију и поетичке контроверзе, које су га у стопу пратиле, Ћурчин се бави и актуелном историјском и националном проблематиком. Песма „Из туђине“ нарочито је писмо у стиховима „народу мом“, како бележи, с оптимистичком визијом српске будућности. Почев од недвосмисленог увода:

О, колико те волим
Народе мој, кад сам од тебе далеко,

стихови ће документовати сазревање песниково и промену односа према онима које је не тако давно поспрдно називао пуком. Интересантан је тај „прелаз“:

Не гледам борбе ситне,
И жучне, без разлога и без мере,
Не осећам кад се сваки патуљ хитне,
Нит слушам руљу како се дере...

Мада се песма завршава речима: „У бој, у бој!“, не сме се пренебрегнути чињеница да у истој, почетној строфи песме Ћурчин бележи и следеће речи упућене властитом народу:

Кад будеш једном цео
На окупу – : уједињен, културан, и велик!
Тад можемо савити барјак бео.

Питање је, ипак, да ли се све ово односи само на Србију и Србе, или пак на Југославију и југословенску идеју – чијој ће реализацији Милан Ћурчин посветити добар део свог живота између два велика светска рата, уређујући *Нову Европу*.

(У овом контексту не интересује нас „Ратна песма“, песнички коментар Балканских ратова и ратних победа које је Србија извојевала у то време.)

4.

Познато је да је песникова лира скоро умукла по завршетку Првог светског рата. У неколико песама које је у то време објавио, он се скоро искључиво занима друштвеним и националним односно политичким проблемима у свеже насталој Југославији.

Ако смо се малочас бавили проблемом нејасне адресе ка којој песник упућује своје будничке речи, у „Песми сељаку“, насталој новембра 1919. године а објављеној премијерно у 14. броју *Нове Европе*, 1920. године, Милан Ћурчин не оставља нас у недоумици. У првом стиху каже: „Почуј ме, дивни хрватски, српски сељаче“. Како се види, иако није било версификацијских разлога, на прво место ставља хрватског, па затим, на друго, српског сељака, као субјекте евентуалног остварења југословенске идеје на тек угаслим бојиштима Првог светског рата. Штавише, у Ћурчиновом револту звучи и револт *Видовданских песама* Милоша Црњанског и неочекивани ехо револуционарног доба. Хрватском и српском сељаку, као носиоцима борбе за југословенску идеју, Ћурчин поручује: „Удри по глави господу своју снагом свом“ и мало даље: „Потерај вође и прваке гдегод сретнеш ког“ и „Одложи за час слободу, и суди као Бог“. Колико је на овакав коперникански обрт у ставовима утицао песников боравак у Лондону и послови које је обављао, а колико хаотично време, тешко је данас рећи. Битна је чињеница и да је то први пут да је неку своју песму штампао у часопису који је сам уређивао. Али у паралели свог политичког активизма, који испуњава „Песму сељаку“, у једном сатиричком напору Ћурчин каже и следеће:

Зар не видесмо, Пашићe те, и Радићe,
Што реч дајући народу оседише,
Како, кад извесни куцну час, пребледише

И ногом закопаше, нити привредише
Земљи ништа; и што још оста, разградиће
Те народске нерадише и нештедише.

У апотеози сељаштва у којем види субјекат југословенства, Ћурчин додаје:

Ти сврши све, сам доведе их на готово
...
Славом: сан петвековни претвори о час
У јаву – ; уједињен и спреман чека вас
Народ – вође, а њих отрово
Дух личне борбе. Јадни роде наш!

Ова политичка песма, на самом почетку постојања Југославије, у коју је Ћурчин веровао, овако карактерише помињане и околне вође:

Ум им кратак; мисли споре, недоследне, –
Раздесиће све, растурити и распирити,
Уски им видик не да се проширити...

И последњи стихови „Песме сељаку“ теку у револуционарном духу:

..... Успостави бичем
Једнакост, братство, и уједињене, –
Ја теби певам, сељаче, и кличем.

Ова дуга и интересантна песма показује како се у промењеном историјском и државном контексту једна универзална национална нада претвара у политичку реалност, а Ћурчиново посвећивање раду на *Новој Европи* у Загребу управо и користи његов песнички таленат у оштрој политичкој борби.

С тим у вези врло је интересантно забележити да је објављивање „Песме сељаку“ у *Новој Европи* песник пропратио неуобичајеном белешком. Укратко, уредник загребачког *Савременика* Милан Марјановић одбио је да је штампа у свом часопису, а слично је поступио и уредник *Српског књижевног гласника* Богдан Поповић, поручујући, у приватном писму Ћурчину, да он не мисли како „треба икога убити“. Објашњавајући да је песма настала у иностранству, Ћурчин у белешци брани стихове и политичко-сатиричке идеје, тврдећи да су Пашић и Радић симболи негативних својстава „наше расе“. Рекло би се да мисли на југословенску расу...

Друга политичка песма, коју је Милан Ћурчин објавио у свом часопису годину дана касније, носи наслов „Југословенска песма“ и знатно је личније интонирана од претходне. Отпочиње речима:

О ужа домовино моја,
Родни крају мој!

и наставља се реторским питањем завичају, с којим је песник, по свом осећању, ушао у потпуни неспоразум. Каже:

Шта тако тешко теби згреших то,
Те мрким мериш мене погледом
И главу горду гневно обрћеш
Од недостојна себе сина свог?

Верујем да је у питању био некакав негативан текст посвећен Ћурчиновом уредничком и југословенском ангажману, па, покушавајући да се оправда, он саопштава:

Ја тебе право и не познајем, –
Не знам сељака твога, дивнога
Ако је сродан србијанскоме
С којим проживех рат и збратих се...

У наставку строфе Ћурчин тврди да познаје ћифте, занатлије, Чифуте и буржује свог завичаја, те готово ускликује, у духу који је обојио и „Песму сељаку“: „– Па њих да волим зар?...“

Оно што овај заклети заговорник индивидуализма воли јесте „парче тла“ познато из детињства, где му је остао, како каже, „породице драге цели збор“. Но не иде све, што и иначе код Ћурчина бива, како би се можда очекивало. Сетно сећање на детињи завичај и породицу у њему неће га вратити на стари пут, успостављање нове и можда погодније везе. Песник довољно јасно истиче нови идеал:

Сад ми је друга дражa брига ближе,
Ти тек си степен тиној тежњи била
Што остварена отворених крила
Над новом нашом нацијом се диже,
И нове жртве и животе тражи
Да Отаџбину обнови, оснажи.

Од „старе домовине“ Ћурчин у првом стиху последње строфе тражи оно што је од било ког другог песника, па и младог Црњанског, тешко било очекивати, и што је у директној вези с његовим уредничким и друштвено-политичким ангажманом. Каже:

И Ти се мораш мирити ил’ мрети,
За срећу свих, и за спас деце своје...

На олтар југословенске идеје Ћурчин је спреман да положи пепео завичаја, верујући у ускрснуће. Каже:

Ја ћу Ти пепео по роду разнети,
И ускрснућеш у сјају и сили!...

Овде се песма не завршава, него констатује актуелно идејно стање с којим је песник у сукобу. Ретки су слични стихови у целом нашем песништву:

Какав си сада, свог се сродства с Тобом
Стидим, и ево ту пред целим родом
Одричем Те се, завичају мили!

5.

Песниково занимање за народ, државу, за политичке идеје, прешло је у року од двадесетак бурних историјских и животних година драматичан и идејно занимљив пут. Пошавши од личног бунта, од разноликих индивидуалистичких гестова младалачки елитне позиције, Милан Ћурчин је, пред крај свог писања поезије, постао политички песник чији су стихови имали задатак да поткрепе његове југословенске идеје и уреднички рад у *Новој Европи*. Једноставније казано: упокојење песника значило је рађање друштвено-политичког радника, којем је југословенско мисионарство постало главна преокупација.

ЛИТЕРАТУРА

Ћурчин, М., *Песме М. Ћурчина 1902–1905*, Београд 1906.
Ћурчин, М., *Друге песме М. Ћурчина 1907–1910*, Београд 1911.
Ћурчин М., *Сабране песме Милана Ћурчина*, приредио Васа Павковић, Панчево 1991.
Ниче, Фридрих, *Тако је говорио Заратустра*, прев. М. Ћурчин, Београд 1912.
Ракић, М. М., *Песме,* Београд 1903.
Ракић, М. М., *Нове песме,* Београд 1911.
Витошевић, Д., *Српско песништво 1901–1914*, Београд 1975.
Константиновић, Р., *Биће и језик*: *у искуству песника српске културе двадесетог века*, Београд – Нови Сад 1983.
Црњански, М., *Лирика Итаке*, Београд 1919.
Павковић В., *Дух модернизма*, Београд 2000.
Нова Европа, часопис, Загреб 1920–1941.

Vasa Pavković

MILAN ĆURČIN, A POET ON THE ROAD FROM POETIC REVOLT TO POLITICS

Summary

This essay examines Milan Ćurčin's poetry published after World War One in two poetry collections and several magazines. It follows the emergence of non-poetic ideas displaying his views on Orthodox Christianity, politics, and nationalism. The author concludes that throughout his career, Milan Ćurčin had been expressing opinions on non-poetic topics which lead to him turning into a zealot for the Yugoslavian idea. Becoming the editor of the *New Europe* magazine, he'd left lyricism behind and focused on building Yugoslavia through social engagement.

Радња породице Ћурчин у Панчеву

Osnivači južnoslovenske „Nove Evrope“:

Dr. Jovan Cvijić (Beograd).
Dr. Josip Smodlaka (Split).
Ivan Meštrović.
Dr. Matija Murko (Prag).
Dr. Ivan Prijatelj (Ljubljana).
Dr. Nikola Stojanović (Sarajevo).
Dr. Milan Rešetar (Zagreb).
Dr. Leonid Pitamic (Ljubljana).
Dr. Kosta Kumanudi (Beograd).
Dr. M. Kostrenčić (Zagreb).
Dr. Tihomir Ostojić (Novisad).
Dr. Laza Popović (Zagreb).
Milan M. Rakić.
Dr. Svetislav Popović (Zemun).
Julije Benešić (Zagreb).
Dr. Voj. M. Jovanović (Beograd).
Dr. Branimir Livadić (Zagreb).
Miodrag Ibrovac (Pariz).
Milan Grol (Beograd).
Milan Ćurčin.

Saradnici „Nove Evrope“:

N. Andrić, A. Arnautović, Dr. Josip Badalić, M. Band, S. Batušić, I. Belin, A. Behmen, A. Bilić, Marko Car, M. Crnjanski, Gj. Ćurčin, Mirka Demirova, Drag. Domjanić, Dr. Vl. Dvorniković, U. Džonić, Dr. Tih. R. Gjorgjević, F. Ivanišević, Oton Iveković, Dr. Vatroslav Jagić, B. Jeremić, Dr. I. Kolbe, Josip Kosor, Jov. M. Jovanović, Slobodan Jovanović, G. Krklec, Branko Lazarević, Dr. F. D. Marušić, Ljubomir Micić, Dr. Nikola Milutinović, Vojvoda Ž. Mišić, Dr. R. Mitković, Dr. Josip Nagj, D. Novak, Dr. V. Novak, Munib Osmanagić, major A. Petrinčić, Dr. Lj. Radić, M. Sardelić, Isidora Sekulić, Bogdan Stanojević, Mih. Tomandl, Vl. Treščec, Dr. Hugo Verk.

Saradnikom se smatra samo onaj koji je prilog ne samo obećao već i predao ili poslao uredništvu.

Оснивачи и сарадници Нове Европе

655.41(457.1)(093.2)
050.488 НОВА ЕВРОПА ”1920/1940”(093.2)

Бојан Ђорђевић

АРХИВСКА ГРАЂА О „НОВОЈ ЕВРОПИ“ У АРХИВУ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: У раду се приказује досад непозната архивска грађа о издавачком предузећу „Нова Европа“ Милана Ћурчина, као и о часопису под истим именом. Грађа се чува у Архиву Југославије, тек делимично сређена и још увек непописана.

Кључне речи: „Нова Европа“, Милан Ћурчин, архиви, архивска грађа.

Грађа о „Новој Европи“ – колико грађа о часопису *Нова Европа*, толико и о самом издавачком предузећу чији је власник био српски књижевник Милан Ћурчин – у највећој мери, како је већ одавно познато, сачувана је у склопу архивске (некњижне) грађе у Националној и свеучилишној библиотеци у Загребу. Према *Каталогу рукописа НСБ у Загребу*, књ. 6 (Загреб 2000), та грађа (обрадио ју је Шиме Јурић) састоји се из обимне кореспонденције (7088 писама), архиве објављених и необјављених прилога намењених часопису *Нова Европа*, као и од разне грађе у уској вези са самим издавачким предузећем (изворни рукописи, писма...). Посебно су издвојена – иако то није нимало у складу са основним архивистичким принципима – писма Милана Ћурчина, мада су и она – чак и кад су упућена ближим пријатељима и сарадницима – углавном пословне природе. Коначно, у Загребу се чувају и сва документа у вези са парницама, углавном поводом забране појединих бројева *Нове Европе*, или приватних тужби. Грађа је потпуно сређена и прецизно пописана, и доскора се веровало да је то све што се од архивске грађе издавачког предузећа „Нова Европа“ и часописа *Нова Европа* сачувало.

Ипак, у Архиву Југославије у Београду, под сигнатуром АЈ 344, чува се седам кутија необрађене и несистематизоване грађе издавачког предузећа „Нова Европа“. Што је досад та грађа била непозната може се обја-

снити чињеницом да није класификована ни систематизована, па самим тим није ни адекватно сређена и архивистички обрађена. За ову грађу не постоји информативно средство, а у књизи пријема нема податка од кога је примљена. Стога се наслућује да је она у Београд дошла за време Другог светског рата, када је Милан Ћурчин са породицом био у Сплиту, у Мештровићевој кући. Ћурчинов син Иван рекао нам је да је Гестапо извршио преметачину куће Ћурчинових у Загребу, као и издавачког предузећа, и да је сва архива однета. Како је седиште Гестапоа за југоисточну Европу било у Београду, то се с великом вероватноћом може претпоставити да је та грађа пренета у Београд. Одатле је она однета у Москву и седамдесетих година XX века враћена нашој земљи и предата Архиву Југославије.[1]

Делимично су сређене – али не и обрађене – само прве четири кутије архивске грађе издавачког предузећа „Нова Европа“. При томе, за сада се може утврдити и потпуно пописати само садржај прве кутије. Сматрајући да то може бити од значаја за проучаваоце рада Милана Ћурчина као власника издавачког предузећа и уредника часописа, доносимо попис докумената из ове кутије, према адресантима.

1. *Иван Мештровић – Милану Ћурчину* (25. март 1936). Захваљује уредништву *Нове Европе* на послатом часопису и тражи да му пошаљу књигу *Monatsschrift für Kultur und Politik*.
2. *Public Library of Cincinnati, Ohaio, USA – Уредништву* (27. јануар 1938). Ова књижара тражи најновија издања и најновије бројеве часописа (мисли се на *Нову Европу*).
3. *Народна библиотека Србије – Уредништву* (25. април 1931). Библиотека тражи да јој уредништво пошаље „четири репродукције снимака Раба, Хвара и Корчуле које иду као прилог броју шестом књиге 21 часописа, које она уз број шести није примила“.
4. *Антиквар фирме „G. E. Stechert & Co.“, пословница у Лајпцигу – Милану Ћурчину* (2. септембар 1935). Тражи од М. Ћурчина десет примерака албума посвећеног Мештровићу.
5. *Исти адресант – Милану Ћурчину* (13. јануар 1937). Тражи још тридесет примерака Мештровићевог албума.
6. *Писмо из Немачке без адресанта – Уредништву* (2. август 1935). Траже Мештровићев албум, али и оригиналне фотографије Мештровићевих скулптура.

[1] За ово обавештење, које је добила од директора Архива Југославије др Миладина Милошевића, захваљујемо колегиници др Видосави Голубовић.

7. *„Банка Војводина Д. Д. Нови Сад“ – Уредништву* (11. јануар 1922). Обавештава уредништво да је уплатила сто динара на име претплате за часопис *Нова Европа* за 1922. годину.
8. *Антикваријат Ота Харасовица у Лајпцигу – Уредништву* (27. октобар 1939). Тражи од уредништва старије бројеве часописа и неке књиге.
9. *Public Library of Cincinnati – Уредништву* (8. децембар 1937). Наруџбина.
10. *Конзерватор Hadelt – Милану Ћурчину* (6. октобар 1935). Обавештава Ћурчина да ће у петак 11. октобра стићи у Загреб да лично преузме списе за конзервацију.
11. *Иван Мештровић – Милану Ћурчину* (мај 1935). У вези са бројем *Нове Европе* посвећеним Мештровићу.
12. *Рачуни Завода за преписе, диктате, преводе и умножавања у Загребу*. Рачуни за услуге у 1935. и 1936. години.
13. *Списак фотографија послатих за Мештровићеву изложбу у Берлину* (1931).
14. *А. Мајленц – Милану Ћурчину* (2. јул 1935). Моли Мештровићев албум.
15. *А. Мајленц – Милану Ћурчину* (19. јул 1935). Моли да му се пошаљу два примерка.
16. *А. Мајленц – Милану Ћурчину* (27. јул 1935). Захваљује на послатим албумима.
17. *Рачун фотографске радње у Берлину за фотографије Мештровићевих радова* (1. јул 1935).
18. *Преписка Милана Ћурчина и госпође Хаугланд, службенице Verein Berliner Künstler Ausstellungsleitung у вези са Мештровићевом берлинском изложбом* (1935).
19. *Рукопис професора Карла Лангхамера за каталог Мештровићеве берлинске изложбе* (1935). Пет страна машинописа.
20. Позивнице немачким званицама за отварање Мештровићеве изложбе у *Берлину* (1935).
21. *Дирекција Ernst Múzeum-а у Будимпешти – Милану Ћурчину* (16. октобар 1935). Договор око могућег одржавања Мештровићеве изложбе у Будимпешти.
22. *Фрањо Пакаци – Милану Ћурчину* (14. мај 1935, из Копенхагена у Берлин). О тзв. норвешком броју *Нове Европе*. Шаље чланак А. Дифура де Феронса о немачко-југословенским привредним везама. Шаље претплату на *Нову Европу*.
23. *Фрањо Пакаци – Милану Ћурчину* (20. мај 1935, из Копенхагена у Берлин). Поводом намере да се приреди Мештровићева изложба у

Копенхагену, као и да се направи број *Нове Европе* посвећен целој Скандинавији.

24. *Фрањо Пакаци – Милану Ћурчину* (12. јун 1935, из Копенхагена у Загреб). Јавља да је свим библиотекама у Данској понудио Мештровићев албум.
25. *Ејнар Дигве – Милану Ћурчину* (26. март 1935). Поводом Мештровићеве изложбе.
26. *М. Абрамић – Милану Ћурчину* (14. фебруар 1935, Сплит). Обавештава да ће се Мештровићева изложба у Минхену отворити 15. априла 1935.
27. *Библиотека у Сковеју (Данска) – Ивану Мештровићу* (8. март 1935). Траже примерке Мештровићевог албума. Мештровић руком дописао да се обрате Ејнару Дигвеу.
28. *Мештровићев нацрт поставке своје изложбе у Копенхагену, Стокхолму и Ослу*.
29. *Иван Шајковић – Милану Ћурчину* (28. октобар 1935, из Хелсингфорда у Загреб). Обавештава да су градски оци Хелсингфорда заинтересовани да се и у њиховом граду одржи, следеће године, Мештровићева изложба.
30. *Иван Шајковић – Милану Ћурчину* (11. новембар 1935). Обавештава Ћурчина да га је Јулије Бенешић известио да се планира Мештровићева изложба у Варшави. Проблем је што Пољаци не желе да плате трошкове за пребацивање радова до Хелсингфорда, где септембра 1936. такође треба да буде одржана ова изложба.
31. *Иван Шајковић – Милану Ћурчину* (без датума). Због непопустљивости Пољака град Хелсингфорд одустаје од изложбе.
32. *Непотписано писмо из Финске* (12. јун 1935). Заинтересовани за Мештровићеву изложбу.
33. *Књижара „Gustav Fock“ – Милану Ћурчину* (17. јун 1935). Желе да од Ћурчина откупе (десет рајхсмарака по примерку) пет примерака Ћурчинове књиге о српским народним песмама.
34. *Милан Ћурчин – инжењеру Јоловићу* (12. јун 1935, из Минхена). Поводом Мештровићеве изложбе.
35. *Инжењер Л. Јоловић – Милану Ћурчину* (15. јун 1935). Поводом Мештровићеве изложбе.
36. *Др Јобст – Милану Ћурчину* (26. октобар 1935). Поводом Мештровићеве изложбе.
37. *Милан Ћурчин – др Јобсту* (29. октобар 1935). Поводом Мештровићеве изложбе.
38. *Позивница за свечано отварање Мештровићеве изложбе у Рајхстагу* (1. јун 1935). Позивницу потписује председник Рајхстага Херман

Геринг. Говорници ће бити Карл Лангхамер у име Verein Berliner Künstler, Карл Хаусхофер у име Немачке академије, председник Немачке академије Мајер и баварски министар-председник Зихарт. Почасне званице су југословенски амбасадор Живојин Балугџић, немачки министар пропаганде Јозеф Гебелс, професор Ото Хамел, директор Националне галерије др Еберхард Ханфштенгл, генерални директор Државног музеја Ото Кимел и рајхсминистар Константин Фрајхер фон Нојрат.

39. А. *Ст. Магр – Милану Ћурчину* (16. јул 1935, из Прага у Загреб). Допуне за његов чланак о Мештровићу.
40. *„Prager Presse“, лист немачке мањине у Прагу – Милану Ћурчину* (22. мај 1935). Договор о Ћурчиновом интервјуу када у јуну буде дошао у Праг.
41. *Иван Мештровић – Милану Ћурчину* (2. јун 1935, из Сплита у Минхен). Брине се за ствари послате на изложбу. Пита како ће бити враћене. Проблеми са скандинавском изложбом. Поздравља Живојина Балугџића.
42. *Иван Мештровић – Милану Ћурчину* (21. јун 1935, из Прага у Загреб). Поштанска карта.
43. *Иван Мештровић – Милану Ћурчину* ([јун 1935], из Дубровника у Загреб). Разгледница. Са Мештровићем су и Ћурчинови синови: „Драги Ћурчија, у Дубровнику смо Нико, Иво, Мате и ја.“ Мештровић се спрема да оде у Цавтат.
44. *Иван Мештровић – Милану Ћурчину* ([јун 1935], из Цавтата у Загреб). О Мештровићевој изложби у Бечу и Минхену. Мештровић је врло незадовољан како су изложбе протекле, посебно она у Минхену: „Како су је организовали, боље би било да је нису ни приредили... Јавите што су Швабе урадиле са стварима и када ће стићи у Загреб.“ О чланку Ситон-Вотсона: „Ватсонове пуктације су ми стварно неразумљиве...“ На Ћурчинове савете о уређивању часописа *Нова Европа*, с обзиром на политичку ситуацију насталу после мајских избора, Мештровић одговара: „Дежман имаде право, да би баш сада требало радити и из близа пазити кад радикали, са њихова два смокова листа [мисли на Корошеца и Спаха; прим. Б. Ђ.], овако активно маневришу. То је одавно смишљено и спремано. Како да нас неће спасити Лазице [Лаза Марковић; прим. Б. Ђ.], Шишкићи, Аце и т. д. И онда ко још може, послије свега, да сумња у њихово југословенство. Фале само још они од нашичке афере, да и они помогну ’ријешити проблем’. Сада морате пазити више него икада што ће те написати у Новој Европи. Можда је и важније него икада. Треба

да буде принципијелно, а не лично. Можда би могла читава група [уредништво; прим. Б. Ђ.] да каже своје мишљење.“

45. *Иван Мештровић – Милану Ћурчину* (10. јул 1935, из Сплита у Загреб). Жали се на немачке организаторе изложбе у Минхену: „Германи нису се баш исказали са својом организацијом. Сада нека се са аустријском браћом споразуму како знаду, а ако не, нека ствари поврате у Загреб.“ Пише о великој суши у Далмацији: „Ова година је у овим крајевима необично слаба, јер је род изгорио од суше.“
46. *Иван Мештровић – Милану Ћурчину* (19. децембар 1935, из Сплита у Загреб). Тражи да му се са изложбе у Грацу донесе мала фигура у бронзи – „Студија за контемплацију“.
47. *Иван Мештровић – Милану Ћурчину* (30. децембар 1935, из Сплита у Загреб). О изложби у Грацу.
48. *Иван Мештровић – Милану Ћурчину* (31. децембар 1935, из Сплита у Београд). Сазнао је да је Ћурчин у Београду, па шаље исто оно писмо које је дан раније послао у Загреб. Честита Ћурчиновима Нову годину.
49. *Др Тирфелдер, генерални секретар Немачке академије у Минхену – Уредништву* (12. мај 1935). Наручује сто примерака Мештровићевог албума.
50. *Друштво пријатеља Њемачке у Загребу – Милану Ћурчину* (4. мај 1935). Доставља примерке немачких новина и часописа у којима је писано о Мештровићу.
51. *Јулије Бенешић – Милану Ћурчину* (26. октобар 1935, из Варшаве у Загреб). Моли га да отвори Мештровићеву изложбу у Варшави.
52. *Јулије Бенешић – Милану Ћурчину* (28. октобар 1935, из Варшаве у Загреб). Мештровићеви захтеви о осигурању транспорта енормно су повећали трошкове преноса изложбе. Постоји опасност да изложба буде отказана.
53. *Осам поштанских карата Јулија Бенешића – Милану Ћурчину* (између 2. и 20. новембра 1935, из Варшаве у Загреб). О Мештровићевој изложби у Варшави. Покушаји да се Мештровић убеди да одустане од својих изричитих захтева. Ти покушаји нису успели. Изложба је најзад отказана јер Пољаци нису могли да плате све трошкове превоза према Мештровићевим условима.
54. *Instytut propagandy sztuki (Институт за пропаганду уметности), Варшава – Ивану Мештровићу* (10. децембар 1935). Јављају Мештровићу да нису могли обезбедити пренос његове изложбе из Беча у Варшаву. Нису имали новца да плате транспорт до Варшаве, а онда и назад у Загреб. Потписани су председник Института Богдан

Пнијевски и директор Института Јулјуш Старзињски. Копију овога писма послао је Ћурчину Јулије Бенешић.

55. *Луј Адамич – Милану Ћурчину* (16. мај 1934). Јавља да је за часопис *Нова Европа* и за издања „Нове Европе“ заинтересована Kroch's Bookstore из Чикага.
56. *Kroch's Bookstore, Chicago – Милану Ћурчину* (23. мај 1934). Понуда за сарадњу.
57. *Луј Адамич – Милану Ћурчину* (9. мај 1934). Прилаже понуду Роберта Хаса, издавача из Бруклина, о набавци часописа *Нова Европа* и издања издавачке куће „Нова Европа“.
58. *Седам писама Александра Божића – Милану Ћурчину* (од 19. априла до 3. новембра 1935, из Чикага у Загреб). Пише која би издања највише интересовала Американце. Не долазе у обзир књиге о политици и култури уопште, већ искључиво дела из области технике и ликовне уметности.
59. *Два писма књижаре The Lady Limited – Милану Ћурчину* (јул 1935). Понуда за сарадњу.
60. *Херберт Ленсдејл Јуниор, директор Међународног комитета младих хришћана за Сједињене Америчке Државе и Канаду – Уредништву* (6. март 1939). Пита да ли постоји енглеско издање Мештровићевог албума.
61. *Oxford University Press – Уредништву* (1940). Наручује сва издања „Нове Европе“, као и бројеве часописа *Нова Европа* за 1936, 1937, 1938, 1939. и 1940. годину.
62. *Два писма Елзе Беранек Оштрић – Милану Ћурчину* (22. јануар 1936; 11. мај 1937, из Граца у Загреб). Тражи помоћ у књигама за курсеве српскохрватског језика које води у Грацу.
63. *Исечци из америчких новина са огласима за издања „Нове Европе“*.

Као што се види, највећи део ових докумената односи се на Мештровићеве изложбе, те на преписку са страним књижарама и издавачким кућама у вези са издањима „Нове Европе“.

У другој кутији налази се веома обимна и потпуно несређена преписка. Посебно је бројна преписка са иностранством, колико се из овлашног прегледа може видети такође усмерена на пласирање часописа *Нова Европа* и издања „Нове Европе“. Такође, у овој кутији налазе се писма упућена уредништву а адресована на Ситон-Вотсона. Има, међутим – и то је оно што би истраживаче сигурно највише занимало – доста писама и разгледница упућених самоме Милану Ћурчину, посебно од родбине и пријатеља. Највише их је од Ника Ћурчина, Анте Цилиге, Вељка Петровића, Бранка Поповића, Иве Мркушића, Богдана Радице, те новосадског

адвоката Александра Моча. Син Нико писао је из Британије, где се налазио на распусту и обилазио земљу. Из разгледнице послане из Глазгова, 4. августа 1938. године, сазнајемо да је боравио на енглеском носачу авиона. Пред сам рат Ћурчин је примио више писама од Милана Милутиновића из Новог Сада. У једном од њих, од 9. септембра 1940. године, Милутиновић изражава носталгију за заједничким летовањима, па вели: „Дај, Боже, Енглеској срећу, а нама памети, па ћемо се опет моћи састати лети на мору.“ Уз писмо од 22. октобра 1940. године Милутиновић је послао свој чланак за *Нову Европу*, са сумњом да ће га цензура допустити: „Не знам како је сада са цензуром у Загребу, у Београду је зло.“ Милутиновић је с правом био скептичан јер је у свом чланку рат, који се све више захуктавао, означио као империјалистички, и залагао се за решавање социјалних питања по социјалистичком моделу, чиме би се избегли поводи за неке будуће ратове. Ипак, цензура у Загребу била је заиста блажа, и Милутиновићев чланак је, под насловом „Рат у Европи и социјално питање“, изашао у *Новој Европи*, у броју 12, од 26. новембра 1940. Милутиновић је 28. новембра 1940. године Ћурчину послао чланак Д. Аранђеловића о „франковачком карактеру Матице хрватске“, тј. о некој књизи коју је Матица хрватска издала а која „одише франковлуком“. Милутиновић предлаже Ћурчину: „Набави књигу и искарикирај је својим сатиричним пером, онако како заслужује. То би уједно добро одзвонило у осетљивијим српским редовима, после оправданог напада на Божу Ковачевића.“ Реч је овде о Ћурчиновој оштрој критици књижевног и критичарског рада тадашњег уредника *Српског књижевног гласника*, Божидара Ковачевића (*Нова Европа*, XXXIII, 12, 26. новембар 1940, 379–382).

Занимљиво је писмо Вељка Петровића Ћурчину, као одговор на Ћурчиново и „Мештрово“ (тј. Мештровићево) писмо Вељку Петровићу, које се, нажалост, није сачувало. У свом одговору Вељко Петровић, поводом полемике око Југословенске изложбе у Лондону, тражи – као државни чиновник – нека обавештења јер се, како он каже, у Београду пронео глас да то није југословенска, него хрватска изложба, пошто деведесет одсто експоната припада хрватским уметницима. Очигледно да су га Ћурчин и Мештровић разуверавали. Петровић пише: „Треба да се поступи праведно, обзирно и без предрасуда и скучености... Нећу да се понове приговори као приликом Филаделфије [мисли на Југословенску изложбу у САД; прим. Б. Ђ.]. Правда и толеранција држе земљу и градове, будимо бар ми њени пионири данас кад је све побеснело.“

Као да су се исти неспоразуми поновили и поводом организовања Британске изложбе у Загребу, 1928. године. У *Политици* је изашао чланак који је алудирао да су Хрвати то организовали без довољног наглашавања југословенства. Ћурчин и Мештровић писали су *Политици* и тра-

жили исправку. Концепт тога писма такође је сачуван у овој кутији. Ту се налазе и писма сликара Бранка Поповића, који је тада био директор Уметничког одељења Министарства просвете, управо о овој изложби. У склопу изложбе, која је била отворена од 3. до 28. фебруара 1929. године, одржано је тринаест предавања, три музичке вечери, три позоришне представе и три пријема.

Доста је писама Богдана Радице. Шаљући уз једно своје писмо, од 11. новембра 1929. године, Унамунов чланак о Грчкој (објављен у *Новој Европи*, XXI, 5, 16. мај 1930, 376–377), Радица, цитирајући Унамуна, закључује, уз игру речи, да се чини „да је Европа болесна од прогресивне парализе. Њена је цивилизација сифилистичка. Више него цивилизација, она је *сифилизација*.“

Занимљива су, и заслужују да се објаве, писма Милана Решетара Милану Ћурчину. Има их у овој кутији седам, а значајна су јер су писана из Дубровника, приликом Решетаровог последњег боравка у Југославији, и у свом завичају. Прво писмо писано је додуше из Фиренце, 11. фебруара 1940. године, а осталих шест из Дубровника, од 9. јула до 24. септембра 1940. године. Решетар је жалио што се није срео са Ћурчином, и надао се да ће се то догодити када следећи пут дође у земљу. Но, као што је познато, Југославија је пола године касније окупирана, а Решетар је током Другог светског рата преминуо у Фиренци.

Трећа кутија потпуно је сређена – у њој се налазе финансијске књиге издавачког предузећа „Нова Европа“, и то за 1928. годину, а затим потпуно очувана документација са финансијским књигама од 1934. до 1941. године, тј. до рата. У овој кутији, затим, налазе се и спискови претплатника на часопис *Нова Европа*, али и на издања издавачке куће „Нова Европа“.

Четврта кутија садржи преписку са многобројним личностима поводом издавања књиге Леа Пфефера *Атентат у Сарајеву 1914. године*. Пфефер, који је био судија у процесу против Принципа и других атентатора, овом је књигом доказивао да не постоји одговорност Краљевине Србије за Сарајевски атентат. Најбројнија је преписка са Пером Слијепчевићем, Војиславом Богићевићем и Хербертом Бутлером. Посебно су драгоцена два писма Божидара Томића, једног од завереника, који је, заједно са Стеваном Ботићем, ухапшен у Тузли 30. јуна 1914. године због везе са Принципом и Чабриновићем. Занимљиво је да је продаја ове књиге ишла веома слабо, о чему је Ћурчина писмима обавештавао Светислав Цвијановић. И та писма су сачувана. Најзад, у овој кутији налази се и оригинал уговора између Ћурчина и Пфефера, потписан 9. новембра 1937. године.

Остале три кутије (пета, шеста и седма) потпуно су несређене, и до сада нису биле ни отваране. Колико се на први поглед, и летимичним прегледом, могло видети, ове кутије садрже фише, посетнице и мноштво фотографија које тек треба пажљиво проучити. У њима се, такође, налазе Ћурчинове белешке о књигама које је читао (на енглеском, немачком и француском језику), и његова мишљења које би од тих књига дошле у обзир за превод и издање у његовом издавачком предузећу, те које би од њих требало приказати у часопису *Нова Европа*.

Дакле, досад непозната архивска грађа издавачког предузећа „Нова Европа“ од великог је значаја за историју књижевности, а још више историју културе, како српску тако и хрватску. Стога би она требало да у што скорије време буде обрађена, а потом да постане предмет озбиљног и систематског изучавања. Тиме би се, квантитативно и квалитативно, допунила грађа сачувана у Загребу.

Bojan Đorđević

ARCHIVE MATERIALS PERTAINING TO “NOVA EVROPA”
IN THE ARCHIVE OF YUGOSLAVIA

Summary

The archive material pertaining to the “Nova Evropa” publishing house preserved in the Archive of Yugoslavia in Belgrade has been completely unknown to researchers. In view of the fact that this material has only been partially systematised (four out of seven boxes, and even those four have not been dealt with completely), it has not been studied, although it deserves study on account of the documents contained therein – correspondence, photographs, lists of subscribers, financial books, etc. Owing to these archive materials, it is possible to gain a better insight into the cultural situation in Yugoslavia in the period between the two world wars, and into the role of Milan Ćurčin as the director and owner of the “Nova Evropa” publishing house and the Editor-in-Chief of the *Nova Evropa* periodical.

061.22
050.488 НОВА ЕВРОПА

Миливој Ненин

СУКОБ МАТИЦЕ СРПСКЕ И *НОВЕ ЕВРОПЕ*

Апстракт: У овом раду се анализира полемика коју су водиле *Нова Европа* и Матица српска поводом прославе стогодишњице Матице српске.

Кључне речи: *Нова Европа*, *Летопис Матице српске*, Милан Ћурчин, Лаза Поповић, Марко Малетин, Иван Мештровић, Васа Стајић, Милутин Јакшић, стогодишњица, јубилеј, загребачки суд, изложба.

О сукобу Матице српске и *Нове Европе* се, у назнакама, готово све зна. И како је почео и шта је било у позадини сукоба; где се одиграо и како се окончао. Позната су и имена посредника... Понешто је можда остало затамњено. Али, да бисмо осветлили та затамњена места, поновићемо већ испричану причу.

Кренућемо редом. Матица српска се за прослављање стогодишњице свог постојања припремала више него озбиљно. А прослава је требало да почне великом уметничком изложбом у част Матичиног јубилеја. Тадашњи секретар Матице српске и уредник њеног *Летописа*, Марко Малетин, заложио се за колективну југословенску изложбу. При том је очекивао да ту буду заступљени сви центри... Његов предлог је прошао и изложба под насловом „Изложба старог српског сликарства у Војводини и VI југословенска уметничка“ свечано је отворена 1. јуна 1927. године у Новом Саду. (Узгред, пише о томе Душан Попов у IV књизи *Историје Матице српске*, пета југословенска изложба била је приређена у Београду 1922. године и, као организатор, на реду је била Љубљана, али су се словеначки културни радници одрекли организовања изложбе у Љубљани и организацију препустили Матици српској.) Организатор изложбе био је млади сликар и ликовни критичар *Летописа Матице српске*, Михаило С. Петров.[1]

[1] Душан Попов, *Историја Матице српске, IV део, 1918–1941*, Нови Сад 2001. Осим књиге Д. Попова, у рукама сам имао и прву верзију докторске тезе Рајке Уљмански о Марку Малетину.

То је био почетак Матичиног јубилеја. (Као што се види, почетак прославе каснио је готово годину и по дана. Неповољне економске прилике после Првог светског рата нису дозволиле нормалан рад Матице српске. И уместо да централна прослава буде о Светом Сави 1926. године, чекао се крај 1927...)

Изложба је свечано отворена; на отварању је било много угледних званица („велика дворана је била препуна света“), штампа је била присутна... (*Политика* је, на пример, три ступца посветила тој изложби...) Први део изложбе („Старо српско сликарство у Војводини“) припремио је Вељко Петровић, који је и говорио о том првом делу. Говорник уз други део био је Тодор Манојловић. Тешко да би се организацији изложбе имало шта приговорити, а изложба је ипак доживела неуспех! Разлог неуспеха ћемо лако објаснити. Наиме, Матица је, као најпогодније за отварање овакве изложбе, одабрала просторије Трговачке академије у Футошкој улици. Али, авај, те просторије могла је користити само лети – када нема наставе! И то је пресудило. Слаб одзив публике и „одсуство сваког интересовања за откуп радова“ оставили су неповољан утисак. Новац на који је Матица рачунала не да није добила, већ је из фонда предвиђеног за прославу морала дотирати изложбу. Посетилаца је било, пише педантни Душан Попов, кога све време цитирамо, 4.627, а дефицит је био 140.000 динара. Изложба је била отворена месец и по дана. Нису много више среће имали ни са срећкама Лутрије Војводине које су се продавале уз ту Изложбу... Продато је свега 5.177 срећака. (Узгред, ко у сред лета може окупити ђаке и водити на изложбу? Узалудне су биле и предвиђене повластице на железници...)

Неуспех те Изложбе као да је „дао крила“ Милану Ћурчину да распали по Матици. (Мада изненађује контекст у којем је то учинио!) Наиме, Милан Ћурчин био је део екипе која је понудила једну другачију изложбу, и сада је могао да ликује...

Али овде морам поново да се вратим Душану Попову. Тражио сам везе Милана Ћурчина и Матице, прецизније сарадњу у *Летопису Матице српске.* (*Лексикон писаца Југославије*, I књига, Нови Сад 1972, међу листовима и часописима у којима је Ћурчин сарађивао не помиње *Летопис Матице српске.* Пажљивим прегледањем *Садржаја Летописа Матице српске 1825–1950* наилазим на један Ћурчинов прилог из 1912. године и један из 1913, у време док је *Летопис* уређивао Тихомир Остојић).[2] Међутим, заборављам, што Душан Попов не заборавља, и

[2] Др Марко Малетин, Светислав Марић и Душко Вртунски, *Садржај Летописа Матице српске 1825–1950, II део, Садржај по струкама*, Нови Сад 1976. Ћурчин је приказао *Немачко-српски речник* Јована Кангрге у 287. књизи *Летописа,* 1912. године, стр. 83–94, а 1913. године објавио је текст „Доде и илирство“, у књигама 293 и 294, стр. 25–35 и 55–65.

сарадњу у другом смеру. Наиме, када је Ћурчин покренуо *Нову Европу* (културно-политичку ревију југословенске и напредне оријентације), међу првим сарадницима били су Тихомир Остојић и Васа Стајић, који сигурно иду у ред најзначајнијих „матичара“. (А како се на овом месту не сетити да је Милан Ћурчин похађао гимназију у Новом Саду и да му је приватни учитељ био Јован Грчић. А управо су код Јована Грчића, у почетку школовања, становали Тихомир Остојић и Милутин Јакшић, такође сарадник *Нове Европе.*) Дакле, сарадња је ишла у том смеру. Мада о пријатељству Милана Ћурчина и Тихомира Остојића – који му је прво био професор, па потом пријатељ – највише говори Каталог Рукописног одељења Матице српске. Сачувана су сто двадесет и четири Ћурчинова писма упућена Тихомиру Остојићу! И управо је Тихомир Остојић био повод да Милан Ћурчин дође у Нови Сад. Прецизније, била је пресудна комеморација посвећена Тихомиру Остојићу о Светом Сави 1927. године.

Тада су из Загреба, уз Милана Ћурчина (као власника и уредника *Нове Европе*) дошли и његови пријатељи и сарадници др Лаза Поповић[3] и Иван Мештровић, који је био и Матичин почасни гост. Том приликом разговарало се о будућој изложби, али је тада пао предлог – највероватније на иницијативу самог Мештровића – да се организује изложба радова Ивана Мештровића и његове групе „Независни“. Да ли је ту било и нечег више од разговора (неко конкретно обећање, на пример) – не знамо. Тек – изложба се није догодила.[4] А у броју који је *Нова Европа*, у септембру 1927, посветила јубилеју Матице српске, осванув је, поред текстова Васе Стајића о стогодишњици Матице српске и о Тихомиру Остојићу, и непотписани текстић „Шта се чује“. (То је тај необичан контекст који сам наговестио. Као када бисте госта кога сте лепо угостили, гурнули на крају низа степенице.) Тај текстић објављен на унутрашњој страни корица био је повод да Матица тужи *Нову Европу*. Доносимо га овде у целости.[5]

---

[3] Др Лаза Поповић је био лекар, културни и соколски посленик, родом из Војводине.

[4] Истине ради, морамо рећи да је Марко Малетин благовремено написао писмо Ивану Мештровићу (РОМС, инв. бр. 14. 831), 17. априла 1927, о промени до које је дошло. А да је Иван Мештровић ово објашњење прихватио, сведочи нам и то да је Иван Мештровић (као и група „Независни“) био заступљен на VI југословенској изложби. (Запажен је његов рад у мрамору „Девојка свира на виолини“.) Из писма Марка Малетина доносимо два одломка. „Ми смо између двеју алтернатива: да ли да се приреди изложба Ваша и Ваше групе, или целокупна југословенска уметничка изложба, изабрали ову другу, за коју сте се и Ви изразили у разговору са г. др Миланом Петровићем.“ И други одломак: „Наше је мишљење да би се по свршетку ове изложбе могло наставити са остварењем Вашег и г. Поповића и г. Ћурчина плана: да у осталим већим местима Војводине буду приређене изложбе Ваше и Ваше групе.“

[5] Несрећно укоричени бројеви *Нове Европе* (без корица) у Библиотеци Матице српске захтевали су помоћ Народне библиотеке Србије. (Захвалност иде на адресу Гордане Ђилас и Дејана Вукићевића.)

Има нешто труло у Матици Српској. После недовољно објашњеног дефицита од милијон и толико у прошлој години, и после промашене „југословенске изложбе“ у овој години, спрема се – ако сви знаци не варају – опет једна мала катастрофа, са Споменицом *о стогодишњици Матице. Објава те* Споменице *одлаже се, скупа са прославом, из месеца у месец, па сад „Уредништво и Администрација Летописа“ – на карти са датумом поштанског жига – „извештавају, да је одштампана књига 313. св 1–3 Летописа М. С., за јули-август-септембар, посвећена Стогодишњици Матице српске и Летописа М. С., и претплатници ће је добити о прослави Стогодишњице“. Ми, међутим, знамо поуздано да* Споменица *још није одштампана,*[6] *па није цела ни сложена; и неће ни бити бар до новембра, – зашто се онда чека са „Летописом“?... Мора да је велика невоља, кад се овако врда са датумима. Напокон, добићемо и* Споменицу – *само, ко ће онда опет све то платити? – : зар немачке и мађарске општине у Бачкој и Банату, које се – из пустог родољубља – врбују сада у масама за чланове* Српске *Матице!...*

И полемика је почела. Спор се преселио и у 1928. годину и на политички терен. (Ко је за Београд, а ко није.[7]) Оптужбе су пљуштале, полемика се упутила ка оном најпримитивнијем делу (отприлике: ко је коме платио пиће) и врло брзо се дошло до тачке када се из ње требало извлачити... Али, да најпре прецизно попишемо полемичке текстове. После Ћурчинове белешке у рубрици „Шта се чује“ Матица је муњевито реаговала. (Уколико реч *муњевито* написана уз Матицу не звучи смешно.) У *Летопису* је осванув текст Марка Малетина „*Нова Европа* и Матица српска“ са информацијом да је Матица тужила *Нову Европу*, са захтевом да плати 50.000 динара и трошкове парнице. *Нова Европа* одговара из пера Милана Ћурчина и Лазе Поповића под насловом „У одбрану Матице српске (Моралне и начелне побуде уредника *Летописа*)“. Наслов је тако интониран да се види да је *Новој Европи* стало до Матице, али да

[6] То да *Споменица* није ни сложена, Милан Ћурчин је поуздано знао јер се, под надзором Јована Грчића, та *Споменица* штампала у Загребу.

[7] Негираће Ћурчин причу да је против Београда; међутим, писмо од 22. априла 1927. (РОМС, инв. бр. 14. 921) др Лазе Поповића упућено Марку Малетину говори управо супротно. Издвајамо спорне делове, које је подвукао сам Лаза Поповић. „*Изложба господина Мештровића и његовог Круга у Новом Саду била је последицом идеологије; да покрајина Југославије оправда једну слободну и јаку федерацију.* Нарочито је било при томе важно, да Хрвати дођу у Војводину.“ И касније, при крају писма, поново подвучено руком Лазе Поповића: „*...и чувајте се да не подлежете сувише атмосфери данашњег репрезентативног тима београдског и пазите да далеко гледате, да видите све, целу Југославију и све покрајине, а не само врх...*“ И додаје Поповић: „*На жалост, ја се бојим да би ми Ви можда могли одговорити: драги г. Поповићу, нисам вољан да подлегнем ни атмосфери данашњег репрезентативног тима загребачког.*“ А изгледа да је уследио очекиван одговор.

је против људи који је тренутно воде. Последњи текст у овој полемици је поново из пера Марка Малетина и поново под насловом „*Нова Европа* и Матица српска“.[8] После тога наступило је затишје – као да су сви чекали шта ће суд у Загребу да каже. Путовала су само писма... (Хватамо их у лету и чудимо се како су људи и некад били као и сад...)

Ако се за неку полемику може рећи да је сувишна, онда је то ова полемика. Везе између два центра као да су прекинуте на најгрубљи начин. Ако се читаоцима учини да сам стао на страну Матице објашњавајући немогућност организовања изложбе усред лета (што ни организатору, а ни каснијим тумачима није пало на памет), онда морам ставити један тег на тас у корист Милана Ћурчина и *Нове Европе*. Наиме, одмах после објављивања првог текста Марка Малетина „*Нова Европа* и Матица српска“, Милан Ћурчин упућује писмо, као уредник *Нове Европе*, *Летопису Матице српске*. То писмо, без обзира на то што се у њему Ћурчин позива на Закон о штампи, *Летопис* није објавио. Да ли би објављивање тог писма смирило страсти и полемику оставило у 1927. години – остаје нам да нагађамо... То писмо доносимо у целости, латиницом, онако како је написано.

Zagreb, 10. XII 1927

Uredništvu „Letopisa“ Matice Srpske
Novisad

Izvolite – prema Zakonu o štampi (član 26 i 27) – istim slovima i na istom mestu doneti sledeći ispravak na Vaš napis „Nova Evropa i Matica Srpska“ u „Letopisu“ za decembar 1927 (knjiga 314, sveska 3, strana 488), u idućem broju „Letopisa“.

Nije istina, da je „Nova Evropa“ „otvorila bitku protiv Matice Srpske“ i da će „tek da razvije tu bitku“; i nije istina, da je „počela (knj. XV, br. 7) kampanju protiv Matice Srpske, s kojom je, dotle, želela najintimniju saradnju“. Nije uopšte istina ništa od svega onog što se kaže o posetama i saradnji između „Nove Evrope“ i Matice Srpske. Istina je, naprotiv, u ovome.

„Nova Evropa“ donela je u toku godine 1927 svega dve beleške na omotu o „Letopisu“ i Matici Srpskoj, i to: jednu u broju 7. knjige

[8] Поред цитираног текста са унутрашње стране корица *Нове Европе (*XVI, 6, 26. IX 1927), појавила су се још три полемичка текста. Прво је Марко Малетин објавио белешку „*Нова Европа* и Матица српска” у *Летопису Матице српске*, 314, 3, 1927, 488; а потом су Милан Ћурчин и Лаза Поповић одговорили: „У одбрану Матице српске (Моралне и начелне побуде уредника *Летописа*)“, *Нова Европа*, XVII, 1, 11. I 1928, 20–9. И поново Марко Малетин: „*Нова Европа* и Матица српска“, *Летопис Матице српске,* 315, 2, 1928, 318–320.

XV (od 26. marta), mesto odgovora na jedno pismo urednika „Letopisa“ (od 9. marta), kojim poziva na anketu o „aktuelnom i važnom pitanju *kulturnog* zbliženja između Srba, Hrvata, i Slovenaca i Bugara“; i jednu u broju od 26. septembra, koji je posvećen Vojvodini (a u kojem se nalazi i poduži članak G. Vase Stajića o stogodišnjici Matice Srpske). Za ovu drugu dala je neposrednog povoda opet jedna karta „Uredništvo i administracija Letopisa Matice Srpske“ (sa „datumom poštanskog žiga“) upućena i „Novoj Evropi“. Obe beleške, dakle, izazvane su neposredno od strane uredništva „Letopisa“, te ne mogu biti odjeci neke „bitke“ ili neke „kampanje“.

Što se tiče uzajamnih poseta o kojima se govori u onom napisu uredništva „Letopisa“, mogu izjaviti da nisam nikoga od uredništva „Letopisa“ pozivao k sebi „u goste“ niti sam se ja smatrao od njega pozvanim. Sa sadašnjim urednikom „Letopisa“ G. Drom. Maletinom, upoznao sam se početkom novembra 1926 (jednog večera – prilikom otkrivenja Štrosmajerovog Spomenika – u stanu G. Ivana Meštrovića). Sa G. G. Ivanom Meštrovićem i Drom. Lazom Popovićem išao sam, onda, o Sv. Savi 1927, u Novisad, da prisustvujem pomenu svoga druga i osnivača „Nove Evrope“, pok. Tih. Ostojića; mislili smo ujedno da održimo i sastanak Radnog Kola „NE“, ali smo ga, u poslednjem času – radi kratkoće vremena i bolesti mnogih članova – otkazali. Posle svečane sednice u Matici povela se diskusija o kulturnoj federaciji Jugoslavije, u vezi sa planom osnivanja jednog Vojvođanskog Muzeja (zamisao G. Joce Vujića iz Sente), i konkretnog predloga jedne izložbe umetničkih radova Ivana Meštrovića i njegovih drugova iz Zagreba u nekim gradovima Bačke. O svemu tome naći će se traga na omotu prvih brojeva „NE“ iz godine 1927 (11. i 26. januara, i 11. februara). Prosta je i providna kleveta, da sam hteo da stvorim kulturno-moralni front „bez i protiv Beograda“ (to, uostalom, najbolje pobijaju sami članci Dra. L. Popovića o „pitanju Beograda“, i „kulturnoj federaciji jugoslavije“, u „Novoj Evropi“.) Ljubav za celu našu zemlju podjednako dokumentovala je „Nova Evropa“ kroz punih sedam godina; a kad sam ja, „sa najintimnijim svojim krugom, osetio neobičnu ljubav za Vojvodinu i Maticu Srpsku“, – toga se današnji urednik „Letopisa“, naravno, ne može sećati, budući da je to bilo još pre nego što se on rodio. Ali se o tome, kao sekretar Matice, mogao malo obavestiti među starijim članovima ili u arhivi Matice.

Napokon, što se tiče pitanja izložbe, pregovore o tome vodio je sa članovima Matice i drugim uglednim novosađanima sam Meštrović, pa je – koliko je meni poznato – došlo bilo i do nekog sporazuma; zašto se taj sporazum nije ostvario, to valjda znaju oni koji danas vode Maticu Srpsku i uređuju „Letopis“, a ja ni tu nisam imao šta da se s njima

„razilazim“ niti da želim „najintimniju saradnju“. Prema tome otpada „osvetoljublje“ – i kao „savetnik“ i kao „vođa“.

Ovoliko kao „ispravak“, prema Zakonu o štampi. A ako Uredništvo hoće da mi od drage volje ustupi mesto za još koji redak, ja ću priznati, da bi doista trebalo povesti kampanju protiv rada u današnjoj Matici, i poimence protiv *ovakog* uređivanja „Letopisa“. I neću se stideti da to javno kažem, kad bude za to prilike i vremena. Ali ću onda izneti sve što imam, u dokumentovanoj kritici, kako to obično činim. A one beleške bile su samo neposredna reakcija na pojedine pogrešne ili čudne akcije u Matici, sa namerom da posluže kao opomena uredništvu „Letopisa“ sa objektivne i *prijateljske* strane. Žalim što – krivicom jednoga od nas – ova namera nije tako shvaćena.

M. Ćurčin
urednik „Nove Evrope“[9]

Одељак у књизи *Историја Матице српске IV, 1918–1941*, под насловом „Спор са Новом Европом“ (309–312), Душан Попов завршава реченицом да су у спору посредовали Милутин Јакшић и Васа Стајић и да су обе стране повукле своје „инкриминисане речи“ тако да није дошло до суђења пред загребачким Судбеним столом. Не каже Попов једино када и где је до тог „мирења“ дошло.

Преписка коју имамо у рукама као да нам не помаже много – прецизније, кад погледамо датуме, као да нас збуњује. Поменути су као посредници Милутин Јакшић и Васа Стајић – сарадници и *Летописа Матице српске* и *Нове Европе*. У писму Милутина Јакшића писаном 8. фебруара 1928. године Васи Стајићу, већ се нуди решење сукоба: „Ја бих, да сам на месту вас парничара ово урадио: Договорите истог дана да Управа М. С. повуче тужбе кад ће Н. Е. штампати Изјаву, какву управа жели и коју можете послати Н. Е. а преко мене шиљати захтевану стилизацију дотичног текста било би само губљење времена. Пиши ти Ћурчину или Лази па свршите мирно ствар, јер имамо пречих послова и издатака.“

Узгред, Милутин Јакшић је од стране *Нове Европе* био предложен као сведок у том спору. О томе сâм Милутин Јакшић пише у истом писму. „Неприлично је потрзати мене, који, особито зими, нисам за путовање, на суд да посведочим да Ћурчин није против Матице и њене мисије што знате и ви сви и суд и без моје сведоџбе (да није).“[10]

[9] РОМС, инв. бр. 12. 575.

[10] Милутин Јакшић (1863–1937), писац, теолог и политичар, очито је био главна личност из сенке. Његово писмо Васи Стајићу, потписано са „М. Јакшић“, у Каталогу РОМС (инв. бр. 8. 062) приписано је Милети Јакшићу. Отуда смо, Зорица Хаџић и ја, грешку пренели у књигу *Судари Милете Јакшића*, Нови Сад 2005. А сада је, коначно, исправљамо.

Ћурчин није био задовољан како се у целој ствари држао Васа Стајић. У писму Милутину Јакшићу он одсечно каже: „Васа се, у овој целој ствари, држао – и још држи – *да не може бити горе*“ (подвукао М. Ћ.). У истом том писму Ћурчин, пре те реченице о Стајићу, обавештава Милутина Јакшића: „У погледу оне Матичине парнице против Н. Е., не знам вам ништа рећи; још нисам добио позив на расправу. Можда још нису преслушани предложени сведоци. Да ли су вас звали да дате своје сведочанство (ја сам се, у одговору на тужбу, позвао на вас)? Што Васа Стајић каже о понудама које је чинио кад је био овде, то је нетачно: *он самном није ни реч проговорио*, само је приступио групи књижевника на седници PEN – клуба и руковао се“[11] (подвукао М. Ћ.).

Нама је овде најинтересантнији датум на овом писму Милана Ћурчина. Ушло се дубоко у 1928 – 25. август је!

Можда Милан Ћурчин у том тренутку није знао да је Марка Малетина, док је био на одмору, замењивао управо Васа Стајић. Из писма Марка Малетина Васи Стајићу из Карлсбада, од 11. јула 1928. (РОМС, инв. бр. 8. 416) то се јасно види.[12] Васа Стајић у овој новој улози очито није могао бити посредник у спору.

Као посредник, дакле, Милутин Јакшић, остао је сам. А очито да му је било тешко да оба јарца отера са брвна.

*

Уместо епилога поново завирујемо у често помињану књигу Душана Попова: Милан Ћурчин је непуних пет година касније, 1933, постао члан Књижевног савета Матице српске...[13]

Milivoj Nenin

THE POLEMIC BETWEEN MATICA SRPSKA AND *NOVA EVROPA*

Summary

The essay is concerned with polemic between Nova Evropa and Matica srpska that ended thanks to Milutin Jaksic.

[11] РОМС, инв. бр. 15. 321. Оно што је Ћурчин посебно истицао јесте да се и Лаза Поповић и Иван Мештровић „*потпуно* солидаришу, управо идентификују самном у тој ствари“.

[12] У поменутом писму Малетин пише: „Драги Васо, опрости што ти се нисам раније јавио. Надам се да разумеш и да ми опрашташ. Верујем да немаш никаквих неприлика у вршењу мојих послова које си примио...“ Ту се, дакле, крије разлог што се, из угла Милана Ћурчина, Васа Стајић држао „да не може бити горе“.

[13] Видети белешку број 1, стр. 452.

050(497.11)”1920/1941”
050.488 НОВА ЕВРОПА”1920/1941”
821.163.41:929 Ћурчин М.

Бојан Јовић

НОВА ЕВРОПА У ОГЛЕДАЛУ САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ПЕРИОДИКЕ

Апстракт: У тексту се даје преглед најважнијих прилога посвећених *Новој Европи* у домаћој књижевној периодици између два рата. Описују се прегледи и коментари уређивачке политике Ћурчиновог часописа, анализе заступљених тематских циклуса и појединих тема, као и полемике и критике које се, из начелних и из личних разлога, упућују *Новој Европи* и Милану Ћурчину.

Кључне речи: *Нова Европа*, периодика између два рата, Милан Ћурчин, Љубомир Мицић.

Обзнаном особите уређивачке политике, усмерене ка разматрању пре свега најширих друштвено-политичких питања, везаних како за југословенски простор тако и за међународне прилике након Првог светског рата, широким кругом окупљених или очекиваних сарадника, разноврсношћу тема предвиђених за обраду, *Нова Европа* привукла је пажњу домаће културне и друштвене јавности већ од самих својих почетака. Почетни благонаклони пријем и висока очекивања јавности нису изневерени – током више од две деценије излажења (од 1920 до 1941. године), обележена личним печатом покретача, књижевника Милана Ћурчина, који је био и једини уредник часописа, *Нова Европа* наметнула се као јединствена појава у југословенској периодици међуратног раздобља; коначно, велики број квалитетних прилога из скоро свих хуманистичких области (политике и политичке историје, права, економије, банкарства, географије, етнологије, филозофије, естетике, ликовних уметности, музике, позоришта, филма, архитектуре, историје књижевности, књижевне теорије, критике, компаратистике, преводилаштва, образовања, појединих поља егзактних односно примењених наука),[1] најчешће кроз тематске бројеве и тематске

[1] Видети детаљан опис обрађених тема у часопису у „Напомене уз библиографију *Нове Европе*“, у: Марија Циндори-Шинковић, *Нова Европа (1920–1941). Библиографија.*

циклусе, обезбедио је *Новој Европи* место међу најбољим домаћим гласилима сличне оријентације у прошломе веку.

Програм гласила у настајању приказан је у књижевној периодици онога времена чак и пре него што се остварио у пракси. Тако је у рубрици „Белешке“ *Српског књижевног гласника* из 1920. године штампана исцрпна најава *Нове Европе*, часописа предвиђеног да под уредништвом Милана Ћурчина излази недељно, у Загребу и Београду.[2] У *Гласниковом* тексту потписаном са „-ди.“ читаоци се обавештавају о најважнијим особеностима будуће публикације, замишљене по угледу на постојећи европски часопис *The New Europe;* најављени програм наше *Нове Европе* разматра се у контексту друштвено-политичког окружења обележеног распоном оријентација од комунизма до конзервативизма. Приказивач наглашава да проглас о покретању часописа, потписан од научника и публициста из свих крајева Краљевине СХС, укључујући и Јована Цвијића и Ивана Мештровића, садржи намеру да се ради на организовању позитивних снага у народу са циљем што брже унутрашње консолидације, на основу чега изводи закључак да *Нова Европа* „неће бити само један часопис више“. Нарочито се истиче усмерење на практичне проблеме уједињења и јединства, реалним описом стања ствари и доследном и безобзирном критиком без поштеде појединаца или политичких партија.

Аутор најаве/приказа подвлачи потребу за борбом против препрека разумној изградњи нове државе и здравом развићу њеног народа у целини; на основу дотадашњег рада уредника М. Ћурчина приказивач очекује да ће *Нова Европа* у тој борби истрајати до краја и тиме испунити корисну мисију.

У сличним оквирима, сада у критичком осврту на прву годину излажења часописа, креће се и потписник „М.“ белешке „Нова Европа“ објављене у часопису *Мисао* из 1921. године.[3] Аутор текста даје кратак библиографски опис публикације и њеног програма, умногоме налик на текст из *Српског књижевног гласника* објављен поводом оснивања *Нове Европе*. Као основно начело часописа, међутим, за разлику од у *Гла-*

Институт за књижевност и уметност, Београд 2010, 7. И даље: „У виду тематских бројева знатан простор су посветили историји, друштвено-политичком животу и култури европских народа, а пратили су и прилике код суседних народа и држава (Италија, Аустрија, Мађарска, Румунија, Бугарска, Грчка, Албанија), ситуацију у Украјини, а у неколико стотина прилога тематизоване су прилике у Русији. Преко својих сарадника часопис је давао непосредан увид у живот исељеништва у Северној и Јужној Америци и Аустралији. Поред тога, имао је широм отворена врата за сараднике из редова руске тзв. ’беле емиграције’, који су му дали посебну тематску димензију.“

[2] Нова серија, књ. I, бр. 1, 1. септембар 1920, 80.

[3] Књига V, свеска 2, 159.

снику истакнутог ужејугословенског оквира, у *Мисли* се наводи знатно шири став покретача: „Реорганизација Европе на основи демократизма и задовољеног национализма, пошто ови морају претходити истицању и привођењу у дело крајњег и највишег циља, Савеза Народа и општег разоружања.“[4]

Белешка коментарише низ чланака о разним питањима унутрашње и спољне политике, објављених у 14 књига часописа од септембра 1920. до децембра 1921. године. Управо се на основу прилога показује сва разноликост учесника покрета, и замера због изостанка јед(инстве)не „одређене тачке гледишта“, која се у последњем броју првог годишта *Нове Европе* претпоставља као достигнуће.

Приказивач хвали критичко усмерење часописа истичући да је, након ратног прелома, у континуитету историје у нашем политичком животу неопходна знатна енергија, поштене намере, храбро и доследно исказивање мисли и слобода савести. У *Новој Европи* тако под удар долазе многе апсурдне и плитке политичке концепције, и показују се „рђаве нерешивости, недоследности, невештине у решавању неодложних социјалних, културних и других проблема“.

Приказ се окончава жељом да часопис покаже још више одлучности и одређености гледишта, као и да окупи још већи број квалитетних сарадника.

Најопширнији преглед *Нове Европе*, написан поводом двадесетогодишњице излажења часописа, објављен је у *Летопису Матице српске*, год. 114, књ. 345, за јули–децембар 1940. године. У рубрици „Политички преглед“, потписник Милан Н. Милутиновић ретроспективно приказује прве две деценије излажења часописа, такође почев од програмских начела из 1920. године. Милутиновић у опису идејног усмерења *Нове Европе* пажњу придаје и стремљењима ка реорганизацији европског устројства, истакнутим у приказу часописа у *Мисли,* и задацима непосредно везаним за наш народ и државу, које је издвојио *Гласник;* са своје стране он нарочито истиче улогу Р. В. Ситон-Вотсона, „познатог енглеског историчара и публицисте, и осведоченог пријатеља наших културних вредности и наше друштвене стварности“.[5] Милутиновић се присећа Ситон-Вотсоновог питања исказаног у првој реченици којом се *Нова Европа* представила читаоцима, о способности Европе, старе, сложене и противуречне цивилизације, да се препороди, и да у будућности употреби своје огромне енергије, трошене у рату, за мирољубиви и просветилачки напредак човечанства. Приказивач наглашава да је стварност у Европи крајем четврте деценије XX века, када је и објављен преглед двадесетогодишње истори-

[4] Исто.
[5] Стр. 462.

је часописа, пружила јасан одговор на то питање, сматрајући, међутим, да ће оно поново постати актуелно – када се Европа изнова буде нашла пред „коначним“ обрачуном са самом собом и својим противречностима. Понеки искази у наведеном уводном чланку енглеског историчара, којима Милутиновић посвећује посебну пажњу, гласе готово пророчки и могу се и из данашње перспективе озбиљно разматрати као политичка анализа и програм практичног деловања: „Југословенима, чак и онима који су највећи поборницн западњаштва, мора увек и пре свега лебдети пред очима Русија, као барјактар, не дискредитованог панславизма шездесетих година, већ Словенства као нове и још недовољно развијене светске силе... Русија ће још имати да изврши мисију и да донесе поруку целом широком свету. Наша је задаћа да доведемо у склад различне погледе на свет између Словена и Англо-Саксонаца“...[6]

Осим Ситон-Вотсонових ставова Милутиновић издваја и увиде Тихомира Остојића о суштини демократије у Југославији – у држави која према својој друштвеној структури не може бити друго него сељачка држава, па истинска демократија нужно мора бити *сељачка* демократија. Уређивачи државе који не би водили рачуна о тој битној чињеници нашег друштвеног организма, мишљење је Остојића, створили би „настрану и несолидну зграду, која неће одговарати правој потреби, нити ће моћи одолевати напастима које наваљују на њу и изнутра и споља“.[7] Милутиновић истиче да актуелност ових питања условљава и чињеницу да је програм *Нове Европе* остао неизмењен и после двадесет година, испуњен снажном вером, оптимизмом и идеализмом, идејама далеко лепшим и бољим него што је то стварност. Опет, уверење је приказивача, утопизам и идеализам не умањују нити значај усмерења и напора нити реализам *Нове Европе,* која доследно жигоше мане и негативности југословенског друштва, указујући на путеве којима би се ушло укорак с европским народима Запада.

Милутиновић даље указује на то да, иако без субвенција и материјалне помоћи са стране, *Нова Европа* две деценије окупља врсне домаће и стране сараднике, и богатим и актуалним садржајем исказује исти став и уверење, те се, остајући верна себи, држи на висини објективног посматрача и непристрасног критичара. Свој углед часописа натпросечног културног нивоа за нашу средину стекла је, између осталог, и обичајем да доноси чланке и аргументе људи са којима се у начелу не слаже, поставши тако нека врста прве политичко-јавне културне говорнице. Све то ће помоћи да би се наша култура јавне речи временом попела до висине цивилизованог Запада.

[6] Стр. 463.
[7] Исто.

Не желећи да улази у подробнији опис и анализу издања посвећених разним посебним проблемима и личностима, попут Толстоја, Достојевског, Пушкина, Гетеа, односно Мештровића – што је, поред оцењивања општег значаја и користи, посао за будуће историчаре наше публицистике – Милутиновић закључује да већ и у мутно и тешко време у коме пише приказ јесте, а нарочито ће у будуће време, када Европа буде покушавала да се обнови и препороди, *Нова Европа* и њој слични часописи и листови бити потребнији него икад и нама и осталом свету. Под условом да кретање европске цивилизације није случајно, сновиђенско, неуредно и неразумно, већ смислено и законито, као део прогреса човечанства.

***

Сем најшире уређивачке политике, и поједини тематски блокови односно текстови о специфичним темама објављени у *Новој Европи* привукли су пажњу приказивача. У *Српском књижевном гласнику* бр. 7 од 1. августа 1921. године, у рубрици „Белешке“ објављен је кратак коментар текста М. Костренчића „Хисторички идоли“ из *Нове Европе* бр. 12; истиче се квалитет прилога о Петру Зрињскоме, рађен на основу аутентичних података, и похваљује смелост аутора у утврђивању правог значаја и вредности историјске личности и улоге Зрињског, који је пре тога важио за представника чисте хрватске мисли и борца за самосталност Хрватске.

У белешци поводом *Нове Европе*, књ. IV, број 2, објављеној у *Мисли*, књ. 8, св. 3, из 1922, стр. 239, скреће се пажња на неколике текстове које аутор М. П. сматра занимљивим – наводе се прилози Исидоре Секулић „Размишљање у снегу“, „О југословенству и словенству“ Л. Поповића, „О уставној свести у Југославији“ С. Киршнера. За последњи рад саопштава се да је „тачан по фактима“ али погрешан у тумачењу бројних примера неуставности недостатком уставне традиције, будући да је ње у предратној Србији било, и да се она јасно показивала у дугој борби за унутрашње слободе. Истичу се још и текстови Б. Водника о Вишој педагошкој школи и А. Бонифачића о студијама српско-хрватског језика и књижевности на загребачком универзитету.

Шири тематски преглед проф. Алекса Јелачића објављен је 1921. године, у рубрици „Оцене и прикази“ часописа *Мисао*. Јелачић приказује свеску *Нове Европе* посвећену Русији и Украјини (књ. III, бр. 5), не пропустивши притом да истакне примат *Мисли* у отварању проблематике руско-украјинских односа. Јелачић у кратким цртама представља прилоге двојице Руса – Михаила В. Родзјанка, бившег председника III и IV думе, и Е. Антонијевића (псеудоним), и двојице Украјинаца – Хардовија (псеудоним) и Лукијановића. Текстовима се приступа критички – Родзјанкове примедбе на рачун десничарских идеја у Русији у прилог руско-немачког

савеза похваљују се због убедљиве и ауторитативне аргументације, али се истовремено погледи на могућност стране интервенције са циљем борбе против бољшевизма оцењују као погрешни и вештачки. Јелачић сматра да је Родзјанко питањима руско-украјинских односа пришао исувише просто и лако. Када је реч о украјинским ауторима, Хардовијев текст описује се као не претерано оригиналан и нов, али са правилном и објективном сликом развитка украјинског књижевног и донекле културног покрета. Прилог Лукијановића разматра се са становишта изјава о изворном називу украјинске етничке групације (*Русини*, за разлику од Руса), које се одбацују као анахронизам. По Јелачићевом суду, текстови украјинских писаца не доносе убедљиве разлоге за неопходност украјинске политичке самосталности. Прилог другог руског аутора Антонијевића, са друге стране, без обзира на присуство добрих исправки и напомена, критикује се због прекомерне оштрине и недовољне објективности: Антонијевић занемарује радове историчара М. Грушевског, не показује разумевање украјинских федералистичких тежњи и на Украјински покрет гледа искључиво као на производ немачких политичких тежњи.

Уз академски интониране и систематске приказе целине најављеног и оствареног програма *Нове Европе*, и неке тематске циклусе и прилоге, поводом Ћурчиновог часописа појавило се и неколико краћих прилога полемичке природе. Тако је, прво, у Мићићевом *Зениту* априла 1921. године, у броју 3, у рубрици „Макроскоп“, објављен кратак текст насловљен „Нова Европа“. Читаоци се обавештавају да је опет изашла „препуна бројака“, „*Стара Европа* под својим кривим именом“, која импонује „народним посланицима, адвокатима и банкарима“. Иронично се критикује третирање (ауторства) прилога, саопштавајући да и даље није лако одредити шта је ко написао због обичаја да М. Ћурчин узима рукописе сарадника као „сировине“ и по вољи их „прерађује“, не питајући ауторе за дозволу. Такође се Ћурчинова изјава да је мало чланака објављених у *Новој Европи* који нису прештампани у другим листовима или часописима изврга подсмеху, и наводи се противтеза да је мало уредника који „сами пишу критике о својим часописима, као г. М. Ћурчин сваки пут у ’Јутарњем листу’ под шифром С. У“.[8] Потом се у броју 5 *Зенита* наставља са обрачуном са наводним Ћурчиновим маниром самоприказивања у *Јутарњем листу*, уз набрајање иницијала које он притом, према мишљењу аутора белешке, користи. Уз то се *Нова Европа* оптужује и за графички плагијат.

[8] Стр. 14.

СУ–ЈО–ОО–ОЈ. Шта се чује? Наступиле су метаморфозе г. Ћурчина, команданта рекрутске чете „Стара Европа“. У броју од 10. V. 921. мобилизовао је г. Ћ. ђачку чету рекрута пошто је други и трећи позив отказао послушност. Ништа зато! Али „они који долазе“ нису још свршили ни рекрутску школу, а командант их извео на јавни мимоход. По војним законима командант треба да се казни. А по закону савести исто тако ради редовног самопохвалног писања критика о часопису коме је сам уредник. Препознаје се по шифрама: СУ–ЈО–ОО–ОЈ–УИ, („Јут. Лист“). П. С, Иначе „Н. Е.“ као и остале ревије напредују у имитацији. После „Зенита“ и она мења боје папира.[9]

У међувремену, у *Српском књижевном гласнику* штампана је напомена „Од уредништва“, у којој се наводи да је у *Новој Европи* од 1. јула објављена дужа белешка поводом преговора Друштва хрватских књижевника у Загребу и *Српског књижевног гласника* о уређивању и издавању заједничког часописа. Читаоцима се скреће пажња да је коментар *Нове Европе* у вези са позицијом *Српског књижевног гласника* у тим преговорима „неверан“.[10]

Када је, даље, поново реч о *Зениту*, у броју 8, у рубрици „Макроскоп“, кратак прилог насловљен „Песник без рукавица“ посвећен је Ћурчиновој личности и уредничком наступу. Аутор цртице Ћурчина приказује као самопроглашеног песника који, певајући о сељацима, „не пружа своју уредничку руку свакоме и у свако доба. При првом сусрету у редакцији, наиме, одбио је да се са аутором белешке рукује док је овај носио рукавице, уз коментар ’Ја сам Енглез’.“ Аутор даље описује да се није дао збунити „пред том енглеском ’suffragetkom miss Churchin’“, те да је и он сам наставио „без рукавица“, изјавивши да „Нова Европа не ваља јер је стара“, и да је са тим у вези дао свој текст „у нади да буде боља“. Како до објављивања није дошло, и будући да је одбијена размена примерака *Нове Европе* за одговарајућа издања *Зенита* (враћен је само један, седми број, са напоменом да замена није могућа), аутор иронише на рачун Ћурчинових манира, завршавајући: „Не само песник него и уредник и човек без рукавица. Нова Европа! Енглез – из Војводине.“[11]

Нова Европа нашла се и у средишту шире полемике која је, поводом Стефановићевог и Пандуровићевог превода Шекспировог Хамлета, вођена на страницама неколико дневних листова и часописа. Тако Сима Пандуровић, реагујући, у тексту „Патолошки случај Г. Др. Свет. Стефано-

[9] Стр. 12.
[10] *СКГ*, нс, књ. III, бр. 6, 16. јул 1921, 480.
[11] Стр. 13.

вића и његови бранитељи“, у *Мисли,* књига 17, св. 2 од 16. јануара 1925, на тврдње објављене у *Српском књижевном гласнику* да је плагирао Стефановићев превод, сматра да аутор из *Гласника* није желео да читаоцима пружи стручну анализу постојећих превода *Хамлета*, већ му је дужност била да „под својим опскурним именом пласира једну недостојну клевету“,[12] као што су то „у дефетистичкој *Новој Европи* и у неким дневним листовима пласирали разни аноними, за које Шопенхауер каже да их треба, с обзиром на њихов занат скривених непријатеља књижевности, титулисати речима ’Господин Нико’, или ’Господин Битанга’ из тога и тога листа...“ Будући да овакве квалификације нису остале без одговора, Пандуровић се на њих осврће у следећем броју *Мисли*, иронично интонираним текстом „Љутња Г. Др Милана Ћурчина“, објављеним у рубрици „Занимљивости“: „Неочекивано, и врло занимљиво, у последњем броју тога листа Г. Др. Милан Ћурчин, песник који је пре двадесет година уносио много веселости у београдске књижевне и журналистичке кругове, па се потом инсталирао у Загребу, – приказује нам се као писац оног безименога написа у *Новој Европи.* Сама ствар тиме није ништа ни добила ни изгубила. Али је интересантно да се Г. Ћурчин страшно наљутио. На читавој страни и по у својој *Новој Европи* он прети како ће потписатог тужити суду зато што је казао ’дефетистичка *Нова Европа*’, и тражи да потписати тргне реч ’дефетистичка’ иначе ће бити зло.“[13]

Пандуровић одбацује могућност да промени мишљење због претњи и изражава наду да ће га, ако до тужбе и дође, загребачки *Судбени Сто* ослободити кривице. У противном, спреман је да поднесе „све последице свога злочина према *Новој Европи“*. На крају, наводећи одломак из непотписане оштре критике правне несигурности у држави Срба Хрвата и Словенаца, објављене у истом броју *Нове Европе*, Пандуровић закључује да би га сазнање да је Ћурчин написао и тај прилог можда и поколебало у оцени часописа.

На самом крају, у последњем броју *Зенита*, бр. 43 из 1926. године, у тексту „Легенда о мртвом покрету или између зенитизма и антизенитизма – ко није за зенитизам тај је против зенитизма –“, Мицић се изнова осврће на *Нову Европу*. Набрајајући подужи списак публикација и уредника које сврстава у антизенитистичке, *Новој Европи* ту даје повлашћено место наводећи је на самом крају, издвојену од осталих, и тиме јој заправо дајући примат међу непријатељима *Зенита:*

> А тако је са свима осталима. Сви сарађују на антизенитизму. („Љубљански Звон“ – Фран Албрехт и Дебељак. „Критика“ – Видмар и др. „Младина“ и покојни „Трије лабодје“ – Подбевшек, Когој, Т. и Ф. Краљ. У Загребу: бла-

[12] Стр. 147.

[13] Није сасвим јасно на ком месту.

гопокојна „Критика“ – Донадини, Ујевић, Миличић, Беговић, Бублић, Кулунџић, Крклец и она остала многобројна легија зенитистичких епигона, плагијатора и издајника. „Југославенска Њива“ – Станко Томашић, Антун Барац, Водник, Вернић, Дворниковић, Анђелиновић и др. „Савременик“ – Љубо Визнер, Август Цесарец, Мирослав Крлежа. „Ведрина“, Галогажа и остали новинари. „Књижевник“ – А. Б. Шимић и брат. „Књижевна Република“ – Драгиша Васић и горе поменути. „Литература“, „Наша Епоха“, „Коприве“ са својим уредником Ка. Месарићем и ’Вијенац’ са уредницима: Немети, Николић, Мурадбеговић, Невистић – улепшавају овај венац антизенитистичке славе, поред „Нове Европе“ Ситон Ватсона и Милана Ћурчина).[14]

***

На основу сажетог прегледа текстова овдашњих књижевних часописа посвећених *Новој Европи* може се приметити да је, у пригодним тренуцима, попут оснивања часописа и његових годишњица, њихова пажња била усмерена пре свега на најопштији уређивачки план Ћурчинове публикације, како у најави тако и у реализацији *(СКГ, Мисао, ЛМС)*, потом и на тематске прилоге односно одређене тематске блокове друштвено-политичке природе; неслагања са различитим аспектима уредничког манира или пак лична нетрпељивост према часопису и уреднику такође су били значајно заступљени *(Зенит, Мисао)*. Најмање пажње, међутим, било је посвећено књижевним прилозима и личностима (Толстој, Достојевски, Пушкин, Гете), тако да је литерарна тематика поменута само успут, као део ширих описа. У прегледима других публикација *Нова Европа* изазвала је ограничено али запажено занимање, по правилу некњижевним прилозима, у распону од првих до последњих бројева – довољно да читаоци стекну сразмерно поуздану слику о основним одликама Ћурчиновог часописа. Подробнији описи објављених садржаја, међутим, између осталог и књижевних тема и прилога у *Новој Европи*, заиста су остали у наслеђе историчарима наше публицистике.

ЛИТЕРАТУРА

Малетин, Марко, *Садржај* Летописа Матице српске *1825–1950. – Део 2, Садржај по струкама*, Матица српска, Нови Сад 1976.

Војиновић, Станиша, Српски књижевни гласник*: 1920–1941. Библиографија нове серије,* Институт за књижевност и уметност – Матица српска, Београд – Нови Сад 2005.

[14] Стр. 4.

Циндори-Шинковић, Марија, *Нова Европа (1920–1941). Библиографија*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2010.
Мисао, Београд 1919–1937.
Нова Европа, Загреб 1920–1941.
Зенит, Загреб–Београд 1921–1946.
Летопис Матице српске, 1825–2010.

Bojan Jović

NOVA EVROPA IN THE MIRROR OF CONTEMPORARY SERBIAN LITERARY PERIODICALS

Summary

Milan Ćurčin's periodical *Nova Evropa* was sporadically mentioned in the reviews and notes published in the literary periodicals of the time. Most reviews, comments on particular issues and polemical observations (to be found in *Srpski književni glasnik*, *Misao*, *Zenit* in the 1921–1926 period) are related to the launching of the periodical and the first few years of its publication; over time, as the periodical became established, the interest of other periodicals in *Nova Evropa* decreased, only to be renewed on jubilee occasions such as the 25th anniversary of its publication *(Letopis Matice srpske).*

The attention of the reviewers was attracted the most by general topics, first of all, the announcement and the realisation of the editorial programme; then there were comments on the thematic blocs published and the way certain topics were dealt with; most texts were polemically intoned, expressing disapproval of the person and the activities of the Editor-in-Chief, and of certain aspects of the editorial policy.

050.488 NOVA EVROPA ”1920/1940”
323.1(497.1)

Zvonko Kovač

INTERKULTURNI ASPEKTI ČASOPISA *NOVA EVROPA*

Apstrakt: Rasprava je rezultat istraživanja časopisa *Nova Evropa* u dva aspekta njegove interkulturalnosti: programatskom i političkom, ideološkom. U programatskom aspektu interesantna su mnoga imena istaknutih slavista i njihova stajališta o kulturnom razvoju zajedničke zemlje, a u ideološkom – onodobna iskustva, kao i kasnija rješenja, zanimljivo je usporediti s današnjim pitanjima integracije Europe (osobito u svjetlu interkulturnoga dijaloga kao temeljne vrijednosti EU).

Ključne riječi: interkulturalnost časopisa, *Nova Evropa*, Milan Ćurćin, Vatroslav Jagić, Matija Murko, Viktor Žganec, Antun Barac i dr.

I

Prije nepunih dvadesetak godina, prilikom prvoga pokušaja analize i prevrednovanja zagrebačkog časopisa *Nova Evropa*, moje su ambicije bile više načelne negoli sadržajne prirode. U sklopu aktualne aplikacije teorije o međuknjiževnim zajednicama slovačkoga komparatista Dyoniza Ďurišina sa suradnicima, koja je dopuštala i konstruiranje polja istraživanja prema političkom kriteriju, interkulturalnost časopisa koji su se pojavljivali unutar novostvorene državne zajednice mogla je biti *programatska*, uvjetovana određenom ideološkom orijentacijom okupljene skupine pisaca, poput časopisa *Književni jug*, ali i *komplementarna*, u središnjim časopisima nacionalne književnosti, pa i časopisa svojevrsne generacijske poetike, poput srpskog časopisa *Misao*, u kojemu su „po prirodi stvari“ objavljivane i „avangarde drugih književnosti“, ne samo one iz aktualnoga višenacionalnoga društva, nego i iz drugih evropskih književnosti.

Moje nedavno ponovno pročitavanje *Nove Evrope* na neki me način razočaralo u smislu *književne* programatske, pa i glede *kulturne* hrvatsko-srpske

komplementarnosti: iako političko-programatski vrlo određen, časopis kao da je jedva imao neku čvrstu jezgru kulturne politike, odnosno ona se tek postupno formirala i gotovo da se ne može jednostavno iščitati iz određenih uvodnika ili programatskih tekstova. Osobito časopis zakazuje u osnovnom zadatku, da političkom programu ujedinjenja i jedinstva pridoda istovjetan kulturni program, a da se on ne bi mogao tumačiti kao srpsko-hegemonijski, ako i ne s obzirom na cjelinu, onda svakako na štetu jednakopravnosti zastupljenosti i značaja hrvatske kulture.

Kao meni najbliže, upravo inicijalno gledište, kao svjesno konstruirani početni kut gledanja, izabrat ću dvojicu osvjedočenih prijatelja časopisa, slaviste Vatroslava Jagića i Matiju Murka. Vatroslav Jagić se javlja kratkim pismom već prve godine izlaženja *Nove Evrope*, prije osamdesetak godina. Nakon nekoliko paušalnih pohvala on izražava bojazan da novi izbori neće, ako se ne nađe jedna jaka „vodilja misao“ donijeti ujedinjenja, pa onda „zbogom jedinstvo“! „Ovde“, piše Jagić iz Beča, „i onako već danas političari od zanata ne veruju u trajnost našega jedinstva“ (*NE*, I/9, 1920: 359). Pita se tko je kriv da je nakon oduševljenja 1918. zavladalo razočaranje 1920. i odgovara: „Ja sam istina već tada bio u strahu, da će iza onog ekstatičnog stanja slediti otrezvenje, ali moja je skepsa bila na drugoj strani, ja nisam mogao verovati u jedinstvo sa Slovencima, jer tomu nedostaje jedan veliki, upravo glavni uzrok – jedinstvo jezika. Velika, nepromišljena je bila pogreška srpskih krugova što su, čini se da lakše istisnu Hrvate, povlađivali u svemu Slovencima. Odatle razne suvišnosti, kao n. pr. *čitav* univerzitet, čak s medicinskim fakultetom itd. Što se time postiglo? Ne znam, vidim samo, ako se može reći da ja odavle iz svoje samoće što god pravo vidim, da je jednim i drugim zazorna suviše istaknuta hegemonija srpska, koja bi se pored opreznije politike lakše i voljnije snosila!“ (Isto: 360). Jagić na kraju pisma otvara pitanje reciprociteta talijanske manjine kod nas i za „hiljade prekrasnog naroda istarskoga“ u tadašnjoj Italiji, prigovarajući pri tom indiferentnost Srba, koji sve znaju o Makedoniji a ništa o Istri: „Što su Srbijanci znali o tome, kako je kroz desetke godina Hrvatska sebi otkidala od svojeg siromaštva, da sabranim novčićima otvara i podupire narodne škole u Istri?“ (Isto: 360).

Sam Milan Ćurčin nepune dvije godine kasnije otvara „slovensko pitanje“ svojim uvodnikom, kojemu slijedi napis Matije Murka o slovenskom književnom jeziku. Premda ima razumijevanja za Murkove stavove, prema kojima Slovenci „treba da uče srpskohrvatski“, ali i obratno, ipak se ne može načelno složiti „da može biti naroda i države sa dva ravnopravna (opća, državna) književna jezika“, pri čemu navodi da se to realno ne dâ braniti ni s historijskog, ni s etnografskog, ni s filološkog stanovišta (*NE*, V/5, 1922: 131). Međutim, upravo s tih gledišta Matija Murko uvjerljivo brani slovenski književni jezik, praktično kao profesor južnoslavenske filologije u Pragu, primjerom odnosa

češkoga i slovačkoga jezika, koji se razvija u korist potonjega kao zasebnoga jezika, premda su se Slovaci desetljećima služili češkim jezikom; zatim ga brani predratnim debatama oko slovenskoga jezika te daje svoja jasna gledišta u korist zadržavanja slovenskoga jezika. Njegove argumente bismo mogli ukratko ovako predstaviti:

Prvo, poslije ujedinjenja nije se u slovenskoj književnosti mnogo izmijenilo: raširio se najviše broj i opseg novina koje izlaze na slovenskom jeziku. Drugo, za „srpsko-hrvatski jezik moglo se mnogo učiniti u znanosti, da se je ostalo kod namere nestvarati odmah univerzitet u Ljubljani, već sakupiti slovenačke profesore i docente na zagrebačkom sveučilištu, te polagano pripravljati tle za ljubljansko sveučilište“, ali kako se to nije dogodilo (a „nije vreme i mesto ovde ispitivati, zašto se nije tako radilo“), zgrada je slovenske kulture dobrano dograđena, pa pozdravlja inicijativu Jovana Žujovića za osnivanjem ljubljanske akademije znanosti („i da sve tri stupe u najprisnije zadrugarske veze“ i tako „ujamčavati“ narodno i državno jedinstvo), jer znanstvenih središta u kojima se ozbiljno radi ne može biti nikada dosta. Ukratko, kako nema izgleda da bi se upotreba slovenskoga jezika mogla smanjiti, ili da bi ga sasvim nestalo, Murko predlaže (doduše uz usputnu retoriku slaviste i zagovornika književnoga jedinstva Srba i Hrvata o poželjnom manjem broju slavenskih jezika te lakšem radu na jedinstvu s jednim jezikom) da se, uz već raširenu slovensku pjesmu poradi i na tome da postanu pristupačnijima i tiskana djela: „Ko ima dobre volje, može otkriti sa malo truda mnogo lepote u nepoznatom a ipak tako bliskom svetu“, pa navodi pozitivne primjere Nike Bartulovića i Isidore Sekulić, koji su raznim povodima pokazali da se dobro služe slovenskim jezikom. Odgovara on i Slovencima koji navode čest argument da slovenski književnici neće moći živjeti od svoga rada (protupitanjem: Je li baš prava sreća za jednu književnost „ako služi piscu kao obrt?“), a znanstveni radovi pak imaju ograničen broj čitatelja i ne mogu izlaziti bez državne potpore (Isto: 136–138).

Moramo, dakle, zaključuje Murko, računati na *dva* književna jezika, „ali pritom činiti sve što je u našim silama da se ovo zlo što više umanji i ublaži“, pa predlaže:

– voljeti ili barem štovati sve što je naše, zato treba sve poznavati;

– čitanke moraju podavati sliku cijele države, buditi smisao za kulturu *svih* krajeva;

– učenike treba upoznati s njihovim narječjima, s čakavskim i kajkavskim narodnim pjesmama i piscima, pa „smisao za kajkavsko narečje“ proširiti i na slovenski jezik;

– stari crkvenoslavenski jezik iskoristiti za tumačenje povijesti naših jezika i njihovih narječja, ne smije se učiti kao klasični jezici, a iz stare književnosti uzimati samo ono što ima kulturnu vrijednost;

– ne treba čekati dok pristigne novi naraštaj slavista, već treba s tim ciljevima organizirati kursove za sadašnje učitelje.

I, na kraju, nešto što hoće suvremena Europa: „Svi visokoškolci, ne samo slaviste, neka ne sede sve vreme u jednom gradu, već neka bar po jedan semestar provedu po našim glavnim gradovima. Isto bi tako profesore valjalo izmenjivati, ili barem pozivati na predavanja, kako se to radi po drugim državama. Uopće mora utakmica među našim univerzitetima, kad ih već toliko imamo, uroditi dobrim plodom; uzajamna kontrola i stvarna kritika naučnog rada dizaće njihov nivo, te osobno braniti da ne dolaze na univerzitetske stolice samo 'domaći sinovi' ili štićenici kojekakvih klika i stranaka" (Isto: 138–139).

Osim svega, Matija Murko predlaže izradu kratkih gramatika u kojima bi se Slovencima dobro protumačile bitne razlike među jezicima, odnosno u kojima se Hrvati i Srbi jednako upućuju u slovenski jezik; važni bi bili „diferencijalni rečnici", čitanke, izdavanje na slovenskom uzornih djela najboljih hrvatskih i srpskih pisaca, „sa dobrim uvidima i tumačima", kao i obratno; zajednički stručni listovi, usklađivanje terminologije, širenje dobrih novina, časopisa i knjiga na druge sredine, slanje najboljih mladih činovnika u razne dijelove zemlje (Slovenci se mogu otresti „nepotrebnog formalizma i pedanterije", a Srbima neće biti od štete „ako vide napredniju upravu") i sl. Slovencima savjetuje da češće govore slovenski, „jer je Hrvatu i Srbinu milije slušati čisti, pravilni slovenački govor nego izlomljeni svoj" (Isto: 139–140).

Pokušamo li usporediti Murkove ideje sa stavovima glavnoga urednika Milana Ćurčina (kojega valja djelomice amnestirati jer u uvodniku naglašava da slovensko pitanje postavlja da bi se delikatna pitanja načela i uputila pravim putem – „ušorila", otvarajući raspravu o jednom književnom jeziku načelno i u korist slovenskoga, odnosno da bi se smanjile možebitne trzavice koje bi se mogle javiti „usled plemenske i lokalno-patriotske revnosti"), koji ne odstupa od jedinstva jezika, naroda i države, „ako doista hoćemo nešto novo i nešto jedno", uočavamo da je reč o dva različita koncepta mogućega „prirodnoga razvoja" višenacionalnoga društva: unitarističkoga, koji je doveo do kraha prve države (doduše u međunarodno „povoljnim" okolnostima), kao i konfederalističkoga, koji je doveo do rata i konačnoga razdruživanja, odnosno gubitka iluzija o modernom multikulturnom društvu (u međunarodno opet „nepovoljnim" okolnostima, u uvjetima evropske integracije i globalizma). Kako danas procijeniti te pozicije?

Moram priznati da su sve moje osobne simpatije na strani Matije Murka, čak i u odnosu na Vatroslava Jagića, jer se pokazalo da je volja nacionalnih zajednica za očuvanjem svoga suvereniteta podjednako važna u stvarnom, političkom, kao i u simboličkom, kulturnom smislu, ma kako one jezično ili kulturno bile međusobno bliske. To međutim ne znači da nema prostora za intenzivan međukulturni dijalog, baš kako ga je zamišljao Murko, odnosno

kako ga danas Europska unija vidi – kao jednu od svojih temeljnih vrijednosti. Raznolikosti kultura i mnogih identiteta ili osjećaja pripadanja (do nepripadanja) ne moraju se suprotstaviti zajednički ciljevi, potrebna nam je obnovljena kulturna, svojevrsna *međukulturna* politika: „S realnošću globalizacije, transnacionalnih komunikacija i mreža mnogih identiteta (ili osjećaja pripadanja) postaju upitna naša stara uvjerenja, naš tradicionalni osjećaj za granice i prevladavanje kulture nacionalne države. Izgubljeni smo u raznolikostima. Na njih reagiramo sa strahom, populizmom i čak s rasizmom, premda na sreću i sa solidarnosti, razumijevanjem, radoznalosti; s međukulturnim dijalogom kao načinom boljega razumijevanja toga gdje i što smo. […] Sada moramo usporedno s nacionalnim državama izgraditi evropsko zajedništvo, koje će se temeljiti na raznolikosti i zajedničkim ciljevima, na pregovorima i uključivanju. Međukulturni dijalog je taj osnovni aktivni princip gradnje zajedništva ne na podlozi izlučivanja i razdiobe već na podlozi odnosa i dinamičnih interakcija“ (Chenal 2008: 43).

Nova Evropa, pored ispravnoga problematiziranja slovenskoga pitanja – samo dvije godine kasnije donosi čitav blok o slovenskom jeziku, književnosti, kulturi, znanosti, folkloru – s uvodničarom Matijom Murkom, što bi zasluživalo poseban prikaz, međutim *aktivne principe gradnje zajedništva* zapravo najteže ostvaruje *na podlozi odnosa i dinamičnih interakcija* u hrvatsko-srpskom, odnosno srpsko-hrvatskom slučaju. Premda se glavnina moga interesa i kritike „kulturne politike“ *Nove Evrope* odnose upravo na tu problematiku, za ovu priliku moći ću obraditi samo jedan manji, programatski i opći dio.

II

Odmah iza napisa Milana Grola „Iz našeg programa“ i „Suvremeni nacionalizam“, iz 1920, u kojemu se predočuju razne političke opcije suvremene Europe, osobito s obzirom na aktualne oblike pojavljivanja nacionalizma, slijedi tekst dr Laze Popovića „Novi pogledi na Sokolstvo“, nakon kojega ostaje dojam da se nova država treba osloniti na tjelesnu pripremljenost, odnosno „telesno obrazovanje“ svojih „sokola“, budući da je zajedničko zdravlje zbir pojedinačnoga zdravlja („Pojedinac nema prava da raspolaže svojim zdravljem, ili da ga ne razvija. Kao što nema u državi pojedinačnog, tako nema ni delimičnog zdravlja; ono je celokupno, i to intelektualno, moralno i fizičko“). Uz sokolstvo vezano je i slavenstvo, kao ideja čovječanstva kako je Slaveni shvaćaju i izvode. Utakmicom, borbom i odabiranjem imaju sve slavenske grupe, pisao je Popović, da u slavenstvu dadu od sebe samo ono što je u njih najbolje, najljepše i najpozitivnije. Ono ne smije služiti za eksploatiranje nijednom

plemenu, nijednoj vjeri i nijednom staležu, već mora uvijek biti zastupnikom i borcem najveće i najšire društvene narodne slobode (*NE*, I/1, 1920: 13–14).

Međutim, unutar slavenske grupe Južnih Slavena, „Srbohrvati i Slovenci" pokušavaju se predstaviti kao jedan jedinstven narod. Dr Ivo Kolbe se umjesto utakmice, borbe i odabiranja zalaže za dogmu o „našoj jedinstvenosti", u državi koja ima ime bez sadržaja, jugoslavenstvo je program, kao „potencija plemenitih i dobrih osebujnosti svih nas": „Najšira i najpotpunija demokracija, koja provejava u svakom pojedincu, u svakoj vlasti, u svakom zvanju, u svim zakonima i uredbama. Stega bez prisile, slobodni duh bez banalnih ispada. Državna snaga na ljubavi građana" (*NE*, I/3,1920: 97–99). Vjerujući da takvo jugoslavenstvo osvaja, a ne otuđuje, da daje vjernost za vjernost, sigurnost za poslušnost, i sl., autor kao da daje viziju idealne Jugoslavije, koja će stvoriti svoje ime i svog kulturnog čovjeka, kao što ga je stvorio Rim, Francuska ili Sjeverna Amerika.

Odgovarajući na pitanja što je to „beogradski stil", Isidora Sekulić će reći da i osobit stil jednog čovjeka znači složen simbol, „čitavu procesiju duša", pa govoriti o stilu znači govoriti o sebi, filozofiji, karakteru i povijesti cijeloga naroda, a kod nas govoriti o našem stilu znači govoriti o „intimnom životu i intimnim mukama našim". Znači govoriti o tome da smo do jučer stajali s rukom na orozu, s uhom koje osluškuje i dušom koja se boji, spremni na zbjeg, na migracije koje su miješale ljude po volji slučaja i zapovijedi katastrofe: južnjake na sjever, primorce u planinu, brđane na more; brbljivce tamo gdje se šuti, šutljivce tamo gdje se brblja. „Otuda u stilu našem, s jedne strane, zbijenost, istinitost i jasnost, otuda, s druge strane čvorovitost, oporost, suhost i jednolikost. Stil naš, do skora još, bio je dopola vojnička zapovest ili vojnički raport, a od pola savlađivanje sebe da se ne kaže kako je u duši nego kako je u stvari. Otuda u beogradskom stilu, i danas još, ona karakteristika, da posle jednog punog, nabujalog pripremanja, dolazi, mesto razlivanja, mesto harmoničnog rastvaranja, dolazi ono poznato presecanje: evo zašto, evo kako, evo otkud, i s tim nov period, stvaran, argumentovan, enumerativan" (*NE*, I/3,1920: 121–122).

Ne ulazeći podrobnije u krajnje izvode eseja Sekulićeve, izabrani fragment dobro može poslužiti onim skepticima koji pitanjima hrvatskoga ili srpskoga jezika prilaze krajnje oprezno. Ako se već popustilo u slovenskom jeziku, kako se moglo vjerovati da bi srpski jezik (ili beogradski stil) mogao biti uzornom normom hrvatskim piscima? Nije stoga ni čudno što osim ideologije jedinstva *Nova Evropa* ne može ponuditi konzistentan međukulturni program, koji bi podjednako uspješno tretirao pitanja političkoga jedinstva i kulturne raznovrsnosti baština koje su njime naslijeđene. Osobito to nije mogla u godinama koje su slijedile, u godinama snažnog hrvatsko-srpskog političkog razračunavanja, a koje u svom pismu dobro uočava stari Jagić već 3. travnja 1923.

godine, upitavši se tko je kriv za hrvatski separatizam. Osim Hrvata, koji nisu odmah na početku precizirali svoje političke zahtjeve, što je slaba strana njihova nacionalnoga karaktera, budući da ne umiju biti onako „realni, postojani, bezobzirni kao Srbi“, Jagić veći dio krivice svaljuje na srpske političare, „koji su odmah na početku pokazali Hrvatima svoje pandže“ (*NE*, VIII/5, 1923: 144).

Izgleda da je toga bio svjestan i sam glavni urednik *Nove Evrope* – koji na stolu već ima Murkove teze o slovenskom pitanju, a prema kojemu Slovenci pristaju na političko jedinstvo (s autonomijom), ali ne pristaju na kulturno jedinstvo – međutim je uvjeren da treba dati vremenu da učini svoje, „da polako utire puteve i pojmove k zbližavanju“. Pri tome ni njemu ne pada na pamet da bi to mogao biti „razlog za razjedinjavanje Srbohrvata“. U svom napisu „Tri koncepcije jugoslavenstva“, njemu je neupitno otvoreno jugoslavenstvo koje ispovijedaju svi oni za koje su Hrvati i Srbi podređeni plemenski pojmovi, baš kao što su podređeni i zavičajno-regionalni pojmovi (Dalmatinci, Crnogorci, Vojvođani, Bosanci, Srbijanci i sl.). Problematičnim mu se čini ono jugoslavenstvo koje obuhvaća velikosrpstvo i velikohrvatstvo, a najopasnija je koncepcija jugoslavenstva s primišlju; pojednostavljeno rečeno, bilo bi to jugoslavenstvo koje računa na određene političko-kulturne predispozicije i s njima želi izboriti vodeću ulogu: prvo se bazira na tjelesnoj snazi, gotovo kao kod sokolstva – na kulturi tijela, a drugo na osjećanju svoje kulturne razvijenosti; prvi će govoriti o državnoj ideji, o integralnom jedinstvu, o ravnopravnosti, prema geslu: „malo milom, malo silom, malo podvalom“, pa one koji se ne slažu „uputiti na red svim sredstvima koja stoje na raspoloženju vlasti“ (*NE*, X/2, 1924: 34), a drugi će nastojati ostati na svome, što manje centralizirani, razvijajući se dalje u osloncu na zapadnu kulturu te čekati doba da pečatom njihove civilizacije obilježe državu (Isto: 35).

U tom smislu najgori je primjer Milenka Vesnića, koji Ćurčin donosi i kritizira, a koji zastupa ideju da se glavni utjecaj na daljnji razvoj osigura pravoslavnom dijelu naroda, Srbima, održavajući „spolja ravnopravnost sva tri dela“ – Hrvata i Slovenaca i „naši Srba izpreka i sa strane“ (Isto: 36). Pozivajući političare da „dokažu svoje otvoreno jugoslovenstvo na delu“, on u svom uvodniku eksplicitno kritizira iz temelja pokvarenu i pogrešnu politiku tadašnjeg režima.

Kao neka vrsta pokušaja osmišljavanja jugoslavenstva stalno se na stranicama *Nove Evrope* spominje slavenstvo. Ono se javlja kao glavna orijentacija ne samo zbog toga što su poslije Prvog svjetskog rata stvorene tri slavenske višenacionalne države, nego i zato što se slavenstvo osjećalo, kako je pisao Laza Popović, kao baza, kao regulativ jugoslavenstvu, kao „jedno realno raspoloženje“, koje daje pravac i koje ne može biti s njim u opreci. Štoviše, u zamišljenom solarnom sustavu slavenstva, u kojemu je Rusija i ruski narod

„glavno i veliko sunce, a ostala su slovenska plemena i narodi meseci i kometi“, opstojanje malih naroda kao malih snaga nema smisla, pa se i na novostvorene višenacionalne slavenske države gleda sa skepsom, slavenstvu se pripisuju idealne općečovječanske osobine: „Slovenstvo dakle nije i ne može da bude niti nasilje, niti odbrana, niti savez ili atlanta slovenskih država, – Slovenstvo je etička kultura sveta, Slovenstvo je carstvo čoveka, božjeg sina i brata, Slovenstvo je ideja i težnja novoga i srećnijeg društva ljudskog, Slovenstvo je celo čovečanstvo onako kako ga Sloveni zamišljaju i hoće. Iza sviju koraka od ropstva ka slobodi, učinjenih dosada mehanički i spolja, Sloveni su oni za koje je došlo vreme da i unutri, u duši i srcu, pođu ka slobodi“ (*NE*, IX/6, 1924: 161–162, 163).

Ako se orijentacija jugoslavenstva prema slavenstvu, u širem smislu mogla shvaćati i kao orijentacija prema socijalizmu, pa je dijelom to i bilo realizirano, a posljedice deziluzije plaćamo svi zajedno, za razumijevanje cjeline južnoslavenstva zanimljivo je Ćurčinovo gledište. Razloge što je nastojao s Bugarima ostvariti što tješnju vezu on vidi upravo u razlici rase: za razliku od Slavena (prave jugoslavenske rase), Bugari kao neslaveni koji su samo poprimili slavenski jezik odlikuju se u „izdržljivosti, marljivosti koja ne prezire sitan rad, disciplini i, usled toga, smislu za organizovanje“ (Isto: 177). Iskoristivši spretno tu razliku i u vezi sa Slavenima u Makedoniji, Ćurčin odlučno navodi da Srbi ne mogu dopustiti da ih podjarme Bugari sa svojom nižom kulturom, kao što ni kulturni narodi Zapadne Evrope ne mogu dopustiti da se pruski i germanski militarizam raširi i zavlada svijetom. Međutim, kombinirano, slavenska bistrina i intelektualna savitljivost i bugarska marljivost i smisao za rad i disciplinu „pomogli su Makedoncima koji su se privoleli uz Bugare“ da postanu prvaci u Sofiji i vode javni život Bugarske. „Već ovo može poslužiti dokazom“, bez obzira što je vrijeme dalo cijelome pitanju nov pravac, pisao je Milan Ćurčin, „da bi ista ovaka kombinacija Jugoslovena sa Bugarima, u većoj meri, mogla dati najbolje rezultate za Balkan i za celu Evropu, pa je već s te tačke gledišta bila opravdana, po mom mišljenju, želja za što bližim odnosima između Jugoslovena i Bugara“ (Isto: 181).

Nacionalno, geostrateško lutanje i konstruiranje okvira za mogući međukulturni dijalog u kontekstu slavenstva/jugoslavenstva, s izuzetkom slovenskoga pitanja, kako ga je čitateljima *Nove Evrope* predstavio vrstan južnoslavist Matija Murko, posebno su dolazili do izražaja pri pokušaju razrješavanja hrvatsko-srpskoga kompleksa. Već sama činjenica da su Hrvati i Srbi – prema filološkom principu jedinstva njihova jezika, koje se izražavalo dvočlanim nazivom – često navođeni kao Srbo-Hrvati, morala je kod mnogih izazivati *podozrenje*, nepovjerenje. Ali, još više od toga, Hrvati nisu mogli biti zadovoljni dvostrukim odnosom koji je sam urednik imao – jedno za Slovence, drugo za Hrvate. Dok su prvi s lakoćom izborili kulturna, pa i političko-autonomna pra-

va, barem na stranicama *Nove Evrope*, Hrvatima i Srbima ona ni pri najboljim namjerama nisu s lakoćom odobravana. Na taj su se način zarana, a to će biti po mom mišljenju najveći problem jugoslavenske međuknjiževne, kulturne i političke zajednice, dva najveća naroda dovela u trajan i neproduktivan sukob, umjesto da, razgraničivši svoje teritorijalne, političke i kulturne sfere, omogućavajući, u idealnom smislu, i određene međuprostore, pa i nadnacionalne procese i institucije, uređuju svoje odnose na zdravim međunarodnim kriterijima i principima. „Mehanika jedinstva" u prvim godinama programatski je počivala na „mešanju elemenata", pri čemu su se nudile dvije mogućnosti: razmjena sveučilišnih profesora između Zagreba i Beograda te „sklapanje brakova između individua koje se nazivaju Srbi i Hrvati, Srbijanci i 'prečani' itd.": „Da verujemo u okamenjenu i večnu razliku, nemamo razloga; a ako postoji mogućnost pomeranja razdela na jače, onda postoji ista takova mogućnost pomeranja i na slabije. Nema sumnje da ima snagâ što deluju, i hoće da deluju, na raskid. Radi se dakle o pronalasku i provokaciji snagâ što ujedinjavaju" (*NE*, I/10, 1920: 361). Ne bi navedeni fragment danas imalo smisla komentirati budući da su snage raskida konačno pobijedile, sve do pokušaja uspostavljanja etnički čistih prostora, ali zar se u ime „Bolonje" danas ne poziva na razmjenu profesora i studenata, kao i da nije već treća generacija emigranata širom stare Europe djelatno pridonijela „miješanju elemenata" u svim vidovima, pa i u onim bračnim. Ipak nitko ne vjeruje da bi to moglo učvrstiti europsko jedinstvo, nego se ono utemeljuje na međukulturnom dijalogu koji, dajmo se opet podučiti od Slovenaca, „pozdravlja drugačnost in se je veseli, saj mu pomeni tudi možnost lastne mislene, ustvarjalne in, širše, osebne nove poti": „Svako gubljenje lokalne kulture, ma kako ona mala bila, veliko je osiromašenje za sav europski kulturni prostor. Zato susretanje kultura nije nužno izvor novih sporova, upravo obratno, u poštovanju svake kulture je izvor novoga međusobnoga obogaćenja. U tom susretu i dijalogu nijedna se kultura ne izgubi nego se obogati, probudi u svojoj baštini i otvori prema novom stvaralaštvu. Poštovanje svake kulture podrazumijeva poznavanje njezina jezika i njene posebnosti. U tom smislu je gubljenje drugosti i drugačijosti drugih osiromašenje za sve nas" (E. Kovač 2008: 155–156). Ili, kako je sažeto zapisao Krištof Jacek Kozak: ako nema međusobnoga interesa, nema ni međukulturnoga dijaloga, zato njegovo ostvarenje vidi u „vzbujanju po spoznanju drugega, dvigovanju interesa za bližnjega in njegovo različitost, v želji, da razkrijemo tudi sebe drugim in se vsaj mentalno premaknemo izza svojih varnih nacionalnih in lokalnih okopov" (Kozak 2008: 22).

Ukratko, ne može se reći da *Nova Evropa*, osobito njezin glavni urednik Milan Ćurčin, nisu u svom kulturnom dijelu programa imali najbolje namjere, upravo otvaranje sebe i zanimanje za drugoga, za razne južnoslavenske pa i lokalne, zavičajne kulture. Često je nespretna politička platforma, koja

je uznastojala na jedinstvu, a još više politička praksa unitarizma, koja je i oštro kritizirana, dovodila u koliziju koncepciju „otvorenoga jugoslavenstva“ u kulturi. Jedan od najranijih uvodnika, potpisan s L., veoma je dalekovidno postavio odnos Beograda i Zagreba kao središta koja se ne moraju potirati, nego poticati da se iz njihovih različitih jezgara emitiraju koncentrični krugovi, koji u daljinama slabe i dotiču se, „ponegde seku, prelaze jedan preko drugoga, i izgleda kao da se polja sudaraja i mere“ (*NE*, I/7, 1920: 253). I pri tome ih ne treba ujednačavati, odnosno nastojati na pobjedi jednoga centra, jer bez razdjeljivanja nema cvijeta ni rasta – „celine su samo ideje, a u realnom svetu tražimo deljenje, diferenciranje, mnogobrojnost varijanata, kao osnovu i podlogu za razvoj unapred; jer je u utakmici konvarijanata jedini uslov napretka!“ (Isto: 254). Slično suvremenom hermeneutičkom konceptu „komplementarne optike“, autor Zagreb i Beograd uspoređuje s dva oka u glavi, „u svakom je oku slika, ista slika predmeta koji se gleda, ali je jednostrana, nije potpuna i cela, i tek sa percepcijom obe slike, dopunom obojih, uzajamnim slaganjem, dobija se pravi celokupan utisak“ (Isto: 254). Bez obzira što smo komplementarnost poznata dva razroka oka u glavi, srpskog i crnogorskog, koja su bila jedinstvena tek u rasturanju zajedničke zemlje, platili najvišom cijenom, konačno smo – sada ne i bez naših zasluga, dobili snažno podijeljeno vidno polje dviju kultura, hrvatske i srpske, koje tek trebaju dogovoriti međusobno istinsko prepoznavanje, puni respekt i suradnju. Osim ako se politička strategija pod lozinkom „Srbi na okup“, kako je to na kraju međuratne balade pisao Ćurčin, opet ne okrene „protivu Hrvata“, jer je Hrvatska i još mnogo toga izmaklo ispod vlasti, da se ponovno ne postavi pitanje „Srbi i Hrvati, već: Srbijanci i Prečani (još tačnije: Beogradska Čaršija i Zagreb)“. Ne „Srbi na okup!“, zaključuje Ćurčin, nego: „na okup sve što je pošteno i nacijonalno, svi koji traže slobodu i ravnopravnost, – to je danas parola koja odgovara načelima najšire demokracije“ (*NE*, CCCII/5, 1940: 132–135).

I ne na kraju, ilustrirat ću otvorenost pretežno slavenski orijentirane *Nove Evrope* prema dva svoja zavičajna favorita: pozornost mi je privuklo pisanje Gustava Krkleca o njemačkim mladim pjesnicima te afirmacija međimurske narodne pjesme iz pera najzaslužnijega zapisivača Vinka Žganeca. Krklečev esej vrlo afirmativno govori o književnoj situaciji kulturne Njemačke, koja je sva u znaku revolta, „potpunog umjetničkog prevrata“, pri čemu prednjači mlada njemačka lirika, koja je stupila u otvorenu borbu „protiv realnosti današnjega vremena“, ne samo s ciljem da spasi u čovjeku što je čovječansko, „nego da oslobodi i vrijeme, sadašnjicu, od konvencionalnih okova sve težega danas“ (*NE*, II/3, 1921: 92–93). Njime se Gustav Krklec ne upisuje samo u sljedbenike ekspresionizma, nego otvoreno zagovara i optimalnu projekciju onodobne avangardne književnosti. S druge strane, skoro pa u duhu zanimanja avangarde za primitivnu umjetnost, Vinko Žganec želi objasniti misterij narodne gla-

zbe na primjeru svojih brojnih obrada međimurske narodne popijevke, koje će kasnije, u svojim beogradskim danima, obraditi Josip Štolcer Slavenski. On uvjerljivo objašnjava kontaktne zone hrvatske narodne pjesme u Međimurju prema mađarskom melosu i prema alpskom melosu, ali ističe i samonikli „čisto međimurski“ i slavenski karakter glazbenih motiva, a posebno glazbeni način koji naginje molu. Ova se pojava dade protumačiti, završava Žganec, i temperamentom međimurskih Hrvata, jer taj je temperament melanholičan, više sklon čuvstvovanju nego energičnom radu i nepotrebnim odlukama. „Međimurac je naročito raspoložen za erotička čuvstva, pa ovakova svoja mekana raspoloženja može izraziti najljepše i najnježnije u sumornoj melodiji m o l a. To je i razlog, zašto se o kakvoj žalobnoj melodiji u nas već poslovično kaže da je – međimurska“ (*NE*, VI/3 i 4, 1922). U sličnim žalobnim, nostalgičnim, melankoličnim, ali i erotičnim osjećajima, privest ću privremeno kraju istraživanje međukulturnih aspekata časopisa *Nova Evropa*, koji je znao pokazati svu otvorenost prema kulturnom spektru koji mu je gravitirao, bez obzira što se programatski, bolje rečeno politički izjašnjavao za kulturno jedinstvo, za koje znamo da je zapravo puko osiromašenje, zagovarano u nekadašnjem hegemonijskom ili u današnjem globalizacijskom smislu.

III

Ne mogu odoljeti da, umjesto zaključka, ne uvedem u raspravu još jednog važnog autora sa stranica *Nove Evrope*, a to je hrvatski povjesničar književnosti Antun Barac. Oštrina tona u recenziji *Pregleda savremene hrvatsko-srpske književnosti* Dragutina Prohaske, kojim se nabraja više nedostataka nego vrlina toga pregleda, u jednom aktualnom detalju može otvoriti diskusiju važnu kako za časopis tako i za današnje razumijevanje književne povijesti. Barac o Prohaski piše: „On naprimer s nekom emfazom ističe: hrvatska i srpska književnost nisu jedna književnost, jer nisu produkt iste društvene sredine. Ali mu to ne smeta, kad suvremene književnike iz Bosne svrstava po veri ili plemenskom nazivu sad među Srbe sad među Hrvate iako su iz iste društvene sredine. Kao argument protiv misli o jedinstvu, on navodi: realizam dolazi k Srbima od Rusa, ka Hrvatima sa zapada, neopažajući da su produkti realizma i u Hrvata i u Srba sasvim isti – neki romantični, bolećivi realizam, – što je svakako važnije negoli sam naziv struje i njezin izvor. On govori o nastojanjima oko potpunog jedinstva, no gotovo sasvim prelazi preko reprezentanata toga jedinstva koji nisu više ni Hrvati ni Srbi, sarađujući podjednako i bez primisli po svima našim revijama, te ih uvrštava ili među Hrvate ili među Srbe!“ (*NE*, IV/5–6, 1922: 189–190).

Kao što vidimo, Antun Barac izravno svjedoči o dvije danas, za glavninu hrvatske i srpske književne historiografije, neriješene zagonetke: o tome da bi

se s više respekta moralo pisati o bosansko-hercegovačkom međuknjiževnom kontekstu, „društvenoj sredini“, kao i o fenomenu *reprezentanata* koji se ne bi smjeli bez ostatka svrstavati u jednu ili drugu književnost, jer su stvarali i pripadali određenom međuknjiževnom prostoru, koji se danas tako olako „nacionalizira“.

I drugo što danas, u doba tranzicije, od mladoga Barca još možemo naučiti jesu njegove nekonvencionalne misli o odgoju. Pišući o reformama i potrebi da se „u školu“ uvede novi duh i svježina, ukloni iz nje mehaničnost i šablona te uspostavi veza između nje i života, on će zaključiti: „Definitivno rešenje može izići samo iz unutrašnjosti ljudi. A za taj posao preostaje samo izgradnja duša u smislu najviših ideala svega čovečanstva. Najvažniju zadaću imade kod toga da izvrši uzgoj, postavljajući se na najširu osnovicu, imajući pred očima najviše ciljeve svega ljudstva, brineći se za praktičan život tek kao za sredstvo egzistencije. Tek takva škola, stojeći na najširoj socijalnoj podlozi, ostvariće ono što nam se na bespuću sadašnjosti čini nemogućim: čoveka, narod, čovečanstvo – bez onih uskih, prolaznih ograda što ih postaviše efemerna politika i tesnogrudi patrijotizam“ (*NE*, II/13, 1921: 426, 427).

U bespućima povijesne zbiljnosti, s kojom u mnogočemu nije znala izaći na kraj niti *Nova Evropa*, bojim se da smo, uznastojeći na izgradnji svoje duhovnosti u smislu najviših ideala čovječanstva, svi zajedno potcijenili i politiku i uskogrudno domoljublje. Do novog nastavka pročitavanja, istraživanja i komentiranja *Nove Evrope!*

LITERATURA

Stanislava Barać, *Avangardna misao*, Institut za književnost i umetnost, Beograd 2008.

Nova Evropa, brojevi kako su navedeni iza parafraza ili citata.

Medkulturni dialog kot temeljna vrednota EU. Zbrala in uredila Vesna Mikolić i Krištof Jacek Kozak, Založba Annales, Koper 2008.

a) Odile Chenal, *Medkulturni dialog: o čem govorimo;*

b) Eduard Kovač, *Medkulturni i medreligijski dialog;*

c) Krištof Jacek Kozak, *Kultura in umetnost v okviru medkulturnega dialoga.*

Zvonko Kovač

INTERKULTURELLE ASPEKTE DER ZEITSCHRIFT *NOVA EVROPA*

Zusammenfassung

Im Rahmen einer breiteren Studie der Zagreber Zeitschrift *Nova Evropa*, welche sich besonders für die kulturellen und politische Integration des Jugoslawischen Königreichs einsetzte, wird die integrale programmatische Orientierung der Zeitschrift unterstrichen, die der Chefredakteur Milan Ćurčin vertreten hat, oft stoßend an das Unverständnis der „östlichen" und „westlichen" Seite. Außerdem sind die Ansichten von einigen Mitarbeitern der Zeitschrift (z.B. Matija Murko oder Antun Barac) interessant, die das partielle Interesse vertraten haben, die Wirkung und Organisation der gesamten Gesellschaft nicht in Frage stellend (ähnlich der heutigen Durchführungsversuchen der Konzeption des interkulturellen Dialogs als Grundwert der Europäischen Union.)

I. MEŠTROVIĆ, „GRGUR NINSKI" (PROFIL)

Иван Мештровић, *Гргур Нински, илустрација из Нове Европе*

II

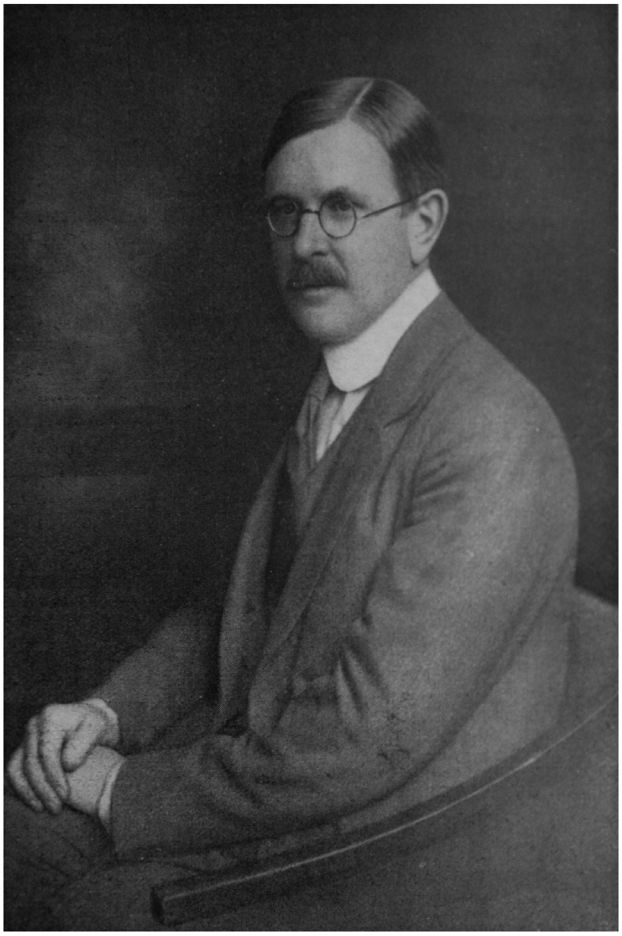

R. W. Seton-Watson

Роберт Вилијам Ситон-Вотсон,
илустрација из Нове Европе

930.1:929 Ситон-Вотсон Р. Б.
94(4)(046)

Милош Ковић

РОБЕРТ ВИЛИЈАМ СИТОН-ВОТСОН У ЗАГРЕБАЧКОЈ *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: У чланку је приказана сарадња британског историчара и публицисте Роберта Вилијама Ситон-Вотсона у *Новој Европи* Милана Ћурчина. Осветљен је посебан значај који је Ћурчин придавао присуству Ситон-Вотсона у његовом часопису, као и Ситон-Вотсоново виђење југословенског питања у времену пре покретања *Нове Европе*. Затим су исцрпно анализирани текстови које је Ситон-Вотсон објавио у *Новој Европи*.

Кључне речи: Роберт Вилијам Ситон-Вотсон, Милан Ћурчин, Никола Пашић, *Нова Европа, The New Europe*, Аустроугарска, Велика Британија, Русија, Хрватска, Србија, Југославија, стратешки интереси, културне предрасуде, оријентализам, балканизам.

I
„Најистинољубивији публициста и најнезависнији политичар у Европи“

Роберту Вилијаму Ситон-Вотсону (1879–1951), британском историчару и публицисти, у загребачкој *Новој Европи* припадало је сасвим посебно место. Опаска Драгољуба Јовановића, према којој је неуморни уредник *Нове Европе* Милан Ћурчин „имао два идола: Мештровића и Ситона Ватсона“,[1] звучи иронично и претерано, али она у себи ипак садржи зрнце истине. Ћурчин је у Ситон-Вотсону заиста видео свеца-заштитни-

[1] Д. Јовановић, „Сетон-Ватсон отац“, *Људи, људи... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, прир. Н. Јовановић, Београд 2005, 381. Вид. и: Исти, „Dr Milan Ćurčin – „Nova Evropa“, *Ljudi, ljudi... Medaljoni 56 umrlih savremenika*, Beograd 1973, 213–214. Желео бих да захвалим др Мири Радојевић, доценту на Катедри за историју Југославије, на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, на саветима и разговорима о Милану Ћурчину и *Новој Европи*. Одговорност за све закључке у овом чланку, наравно, припада само његовом потписнику.

ка *Нове Европе*. Зато ће управо њему понудити да напише уводник за њен први број.[2]

Ситон-Вотсонов лист *The New Europe* је, симболично, престао да излази управо у време појаве Ћурчинове *Нове Европе*. Ћурчин је волео да нагласи да је *Нова Европа* потекла од *The New Europe*. Обавештавајући своје читаоце о гашењу *The New Europe* Ћурчин је овако описивао Ситон-Вотсона и сараднике његовог часописа: „Ситон-Ватсон и његов круг нису за нас више странци, те их није потребно спомињати и говорити о њима само пригодом, кад се баш нешто деси. Они су били наши најбољи браниоци и саветници пре рата и за време рата, и они ће остати наши најбољи пријатељи догод су живи, – они су *наши* и ту су међу нама, и нико их више не може спречити да раде и мисле као и ми сами.“[3] Ни у оцени самог Ситон-Вотсоновог часописа Ћурчин није штедео на похвалама: „Седамнаест књига ’Нове Европе’ стоје пред нама као седамнаест стубова на раскршћу између старог и новог времена, кроз које се иде из полумрака у светлост. Та четири годишта унела су више јасноће и чистоте погледа у европску и светску политику него генерације дипломата и сви свежњеви њихових извештаја и мемоара, – она су просветлила и озарила – уколико је то било могуће – и умове оних који су водили рат и закључили мир.“[4]

И касније, на страницама *Нове Европе*, Ћурчин ће описивати Ситон-Вотсона као „најистинољубивијег публицисту и најнезависнијег политичара у Европи“,[5] „најдостојнијега и најблагороднијега међу свима, човека који је живот посветио истраживању истине и борби за правду и правице“[6], који је за стварање Југославије „стекао више заслуга, он један, него сви ми Југословени скупа“.[7] На првој страни броја *Нове Европе* из 1930, у целини посвећеног Великој Британији, Ћурчин је објавио фотографију Ситон-Вотсона, а затим је, у уводнику, нагласио: „И стварно и формално, ’Нова Европа’ има свој *почетак* у Великој Британији; и у исти мах, Велика Британија јој је за све време откако постоји била, и сада је, *циљ*, или идеал.“[8] Затим је, још једном, подсетио на везу свога часописа са његовим великим узором: „У том смислу, ’Нова Европа’ – која води своје порекло, иако посредно, од енглеске ’The New Europe’, коју је Др. Ситон-Ватсон са друговима издавао у годинама Светскога Рата (1916–1920) у Лондону, – настојала је, за свих ових десет година откако

[2] I. Ćurčin, „The Yugoslav *Nova Evropa* and its British Model: a Case of Cross-Cultural Influence“, *The Slavonic and East European Review*, 68–3 (1990), 467–468; Р. В. Ситон-Ватсон, „Шта хоће ’Нова Европа’“, *Нова Европа* – даље: *НЕ*, 1920, књ. I, бр. 1, 1–5.

[3] Непотписано, „Ватсонова ’Нова Европа’“, *НЕ*, књ. I, бр. 8, 289.

[4] Исто, 291.

[5] Ć., „Radikali i Sarajevski atentat“, *НЕ*, 1925, књ. XI, бр. 14–15, 415.

[6] Исти, „Stjepan Radić i Siton-Vatson“, *НЕ*, 1925, књ. XII, бр. 4, 123.

[7] Исто, 122.

[8] Ћ., „Велика Британија и Нова Европа“, *НЕ*, 1930, књ. XXI, бр. 2, 73.

постоји – да одржи и умножи своје везе са ’матером-земљом’, са другом својом отаџбином, Великом Британијом, и да свој програм и своју политику, према нашим приликама и потребама, води у духу својих духовних зачетника.“[9]

Изјаве Милана Ћурчина о сродности његовог часописа са Ситон-Вотсоновом *The New Europe*, као и о Великој Британији као „матери-земљи“ *Нове Европе*, нису подстакле истраживаче да темељније истраже улогу и место Ситон-Вотсона у Ћурчиновом часопису. То ће бити задатак овог рада. Везе између *Нове Европе* и *The New Europe* осветлио је Иво Ћурчин, син Милана Ћурчина, чланком заснованим на архиви Ситон-Вотсона у Лондону и архиви *Нове Европе* у Загребу.[10] Он се, међутим, није бавио присуством и текстовима Ситон-Вотсона у *Новој Европи*. Са друге стране, синови Ситон-Вотсона, Хју и Кристофер Ситон-Вотсон, у обимном предговору двотомне збирке докумената, која представља до сада најважнији прилог истраживању веза утицајног британског интелектуалца са Југословенима, не помињу Ћурчина и његову *Нову Европу*.[11] Са једним изузетком,[12] Ћурчина нема ни у радовима осталих англосаксонских истраживача политичке каријере Ситон-Вотсона.[13]

---

[9] Исто, 74. О томе да је *Нова Европа* водила порекло од *The New Europe*, Ћурчин је писао и у W. Steed, L. Penson, W. J. Rose, M. Ćurčin, L. Sychrava, V. V. Tiles, „Tributes to R. W. Seton-Watson: A Symposium“, *The Slavonic and East European Review,* 30–75 (1952), 347.

[10] I. Ćurčin, „The Yugoslav *Nova Evropa* and its British Model“, 461–475.

[11] H. Seton-Watson, C. Seton-Watson, Lj. Boban, M. Gross, B. Krizman, D. Šepić (ur.), *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni: Korespondencija 1906–1941, I–II*, Zagreb i London 1976. У првој књизи нема преписке Ситон-Вотсона са Ћурчином, али је веома корисна њихова преписка објављена у другој књизи.

[12] У посебном броју *The Slavonic and East European Review*, објављеном поводом смрти Ситон-Вотсона, објављен је и Ћурчинов чланак: W. Steed, L. Penson, W. J. Rose, M. Ćurčin, L. Sychrava, V. V. Tiles, „Tributes to R. W. Seton-Watson: A Symposium“, 345–350.

[13] H. Seton-Watson and C. Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R. W. Seton--Watson and the Last Years of the Habsburg Monarchy*, Seatle 1981; L. Peter, „R. W. Seton--Watson’s Changing Views on the National Question of the Habsburg Monarchy and the European Balance of Power“, *The Slavonic and East European Review,* 82–3 (2004), 655–679; A. J. May, „R. W. Seton-Watson and British Anti-Hapsburg Sentiment“, *American Slavic and East European Review*, 20–1 (1961), 40–54; Исти, „Seton-Watson and the Treaty of London“, *The Journal of Modern History,* 29–1 (1952), 46–47; R. B. Betts, „Robert William Seton-Watson“, *The Slavonic and East European Review,* 30–74 (1951), 252–255; H. Hanak, „The New Europe (1916–1920)“, Исто, 39–93 (1961), 369–399; Исти, „The Government, the Foreign Office and Austria-Hungary, 1914–1918“, исто, 47–108 (1969), 161–197; Исти, *Great Britain and Austria-Hungary During the First World War. A Study in the Formation of Public Opinion*, London 1962; A. Sked, „Historians, the Nationality Question, and the Downfall of the Habsburg Empire“, *Transactions of the Royal Historical Society,* 5–31 (1981), 175–193; P. M. Taylor, „The Foreign Office and British Propaganda During the First World War“, *The Historical Journal,* 23–4 (1980), 875–898; E. Clegg, „Meštrović, England and the Great War“, *The Burlington Magazine,* 144–1197 (2002), 740–751.

II
Оријентални идентитет Србије

Роберт Вилијам Ситон-Вотсон се, у англосаксонској култури, и данас сматра ауторитетом за историју Хабзбуршке монархије, централне и југоисточне Европе, па и за историју спољне политике Велике Британије. Историографија га памти као писца неколико класичних студија, једног од оснивача престижне Школе за словенске и источноевропске студије на Лондонском универзитету, и као оца Хјуа и Кристофера Ситон-Вотсона, који су и сами дали важне доприносе истраживању историје Источне Европе и Италије.[14]

Балканским и југословенским темама Роберт Вилијам Ситон-Вотсон почео је да се бави врло рано, и на њима је изградио каријеру у којој је прешао пут од публицисте до универзитетског професора. Већ као студент историје на Оксфорду, Ситон-Вотсон показивао је наклоност према хабзбуршким темама, па је од 1905. кренуо да крстари разнородним територијама Аустроугарске и да стиче познанства. Добро имовно стање омогућило је овом младом полиглоти независност; у зграду Форин офиса у лондонском Вајтхолу по први пут ће ући тек 1914. године. Склон витешкој одбрани слабијих од насиља моћника,[15] са јаким шкотским идентитетом, који му је омогућио да боље разуме „подређене народе“, у Аустроугарску је стигао као присталица борбе Мађара против хегемоније Беча. Убрзо је, међутим, закључио да су мађарске политичке елите на својој територији успоставиле режим насиља и асимилације мањина, па је постао њихов огорчени противник и пријатељ Јужних Словена, Румуна и Словака.[16] Још 1939, у *Новој Европи*, у некрологу историчару Харолду Темперлеју, Ситон-Вотсон ће, са одређеном самокритиком, признати да је за западњачке путнике на југоистоку Европе увек било „готово неизбежно“ да се међу тамошњим завађеним нацијама опредељују за своје „миљенике“, при чему би постајали њихови верни навијачи и бескомпромисни борци за њихове интересе.[17]

Но Ситон-Вотсона није напуштала стара наклоност према префињеној култури Беча. Све до Првог светског рата био је присталица тријалистичког преуређења Хабсбуршке монархије. Надао се да ће пре-

---

[14] Вид. W. Steed, „Seton-Watson, Robert William (1879–1951)“, rev. R. J. W. Evans, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford 2004 [accessed 18 Dec 2004: http://www.oxforddnb.com/view/article/36024].

[15] H. Hanak, „The New Europe (1916–1920)“, 381–382.

[16] H. i C. Seton-Watson, „Uvod: R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni“, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni I*, 13–14.

[17] R. W. Seton-Watson, „Харолд Темперле [Temperley] и Југославија“, *НЕ*, 1939, књ. XXXII, бр. 12, 406–407.

столонаследник, Франц Фердинанд, пружити руку Јужним Словенима, окончати самовољу Мађара и тако обновити усахле снаге древне монархије. Трајна наклоност према Хабзбурговцима мање је, ипак, потицала од културних афинитета, а више од стратешких потреба Велике Британије, онако како их је Ситон-Вотсон разумевао. Хабзбуршка монархија је, наиме, по његовом мишљењу, била најбоља брана против продора било које од две велике, супарничке силе, Немачке и Русије, у средњу и југоисточну Европу.[18] На тај начин Ситон-Вотсон је постао један од родоначелника важне традиције у британској политичкој и историографској мисли. Утицајни британски писци и државници Аустроугарску су доживљавали пре свега као гарант равнотеже снага и стратешку препреку пред нараслим снагама Немачке и Русије.[19] Из истог угла они су касније гледали и на Краљевину Југославију, па чак и на Титову Југославију.[20] Из те традиције потиче и позната опаска Алена Тејлора о Титу као „последњем Хабзбурговцу“.[21]

Зато витешка жеља Ситон-Вотсона да штити слабије није могла да обухвати и Србију, која се борила за опстанак у сукобу с Аустроугарском. Значај Србије за британску спољну политику није могао да се пореди са преважном улогом Двојне монархије. Србија је, уз то, била савезница Русије.

Као и у случају Аустроугарске, Ситон-Вотсонове представе о Србији биле су последица и стратешких интереса и културних предрасуда. Његови текстови о Србији били су препуни оне врсте потцењивачког, империјалног дискурса који је Едвард Саид назвао „оријентализмом“, а Марија Тодорова, још одређеније, „балканизмом“.[22]

У *Јужнословенском питању*, опширној расправи објављеној 1911, Ситон-Вотсон је наде београдских интелектуаца да ће Срби и Хрвати бити уједињени у једној држави, са престоницом у Београду, под династијом Карађорђевића, једноставно назвао „панслрпском идејом“, која „можда и може да буде привлачна за шовинисте из краљевине Србије; али нико ко је имао прилику да упореди Београд и Аграм неће поверовати да ће било који Хрват, па и образовани Србин из Монархије, такве идеје дочекати са ентузијазмом. Тријумф панслрпске идеје значио би тријумф источне над западном културом, и био би фатални ударац за напредак и

[18] H. i C. Seton-Watson, „R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni“, 13, 20.

[19] A. Sked, „Historians, the Nationality Question, and the Downfall of the Habsburg Empire“, 190–193.

[20] М. Ковић, „Ален Џон Персивал Тејлор, или шта чинити са Средњом Европом“, поговор у А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 307–315.

[21] Исто, 296.

[22] Вид. E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2008, 9–43; M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006, 47–76.

модерни развој целог Балкана.“[23] Јавни живот Србије су, по мишљењу Ситон-Вотсона, красили „корупција, стагнација због сукоба партијских фракција и притиска наоружавања (које је оптеретило буџет, а да није постигло жељени циљ)“.[24]

С друге стране, очување територијалног интегритета Аустроугарске било је „аксиом европске дипломатије“ и „непосредан интерес Европе“.[25] Ситон-Вотсон је чак поздравио хабзбуршку анексију Босне и Херцеговине 1908, јер је она „срушила мит о аустријској декаденцији“ и доказала да је Аустроугарска „моћна и напредна држава“.[26] Тај догађај требало је да, по мишљењу Ситон-Вотсона, ојача позиције Загреба, као средишта југословенског покрета, око кога би се окупиле Босна и Херцеговина, Далмација и Славонија. У оквиру тријалистичког преуређења, Загребу би припала улога трећег државног средишта Монархије. Тврдио је да је „култура Аграма већ сасвим супериорна у односу на културу Београда“.[27] Од Срба из Босне и Херцеговине тражио је да престану да „гледају у Београд са заслепљеним обожавањем“ и да напусте „ропске и неосноване наде у Београд“.[28] У томе би им, по његовом мишљењу, помогли културнији Срби из Хрватске.[29] И Србија и Црна Гора би, штавише, могле ускоро да схвате да би им било боље да се прикључе цивилизованијој и напреднијој, тријалистичкој Аустроугарској.[30]

Иако ће Ситон-Вотсон умети да мења ставове, оваква схватања о Србији и Хрватској, упркос ублажавању критика Србије под утиском њених победа у Балканским ратовима, и подршци коју јој је пружао у Првом светском рату, он ће исповедати до краја живота.[31]

Једно од уверења која је Ситон-Вотсон напустио била је нужност очувања Хабзбуршке монархије. Када је Беч 1914. своју судбину везао за Немачку, Ситон-Вотсон је закључио да се уједињење Јужних Словена мора обавити ван њених граница; убрзо га је Томаш Гариг Масарик убедио да је Аустроугарска сасвим изгубила право на постојање. Ситон-

---

[23] R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London 1911, 336–337.

[24] Исто, 337.

[25] Исто.

[26] Исто.

[27] Исто, 342.

[28] Исто.

[29] Исто, 342–343.

[30] Исто, 343.

[31] О Ситон-Вотсоновим „бојазнима о ’оријенталној’ и барбарској природи Србије“, пишу и његови синови, при чему тврде да су оне нестале у време Балканских ратова – H. i C. Seton-Watson, „R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni“, 19–20. И Милорад Екмечић примећује да су предрасуде Ситон-Вотсона према Србији тада ослабиле, и да је оштре оцене из *Јужнословенског питања* променио већ у њеном другом издању – М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 360.

-Вотсон се у току рата посветио уверавању британског јавног мњења у нужност стварања југословенске државе, као нове препреке у продору супарничких сила на Балкан. При томе се посебно трудио да у тој држави за Хрватску, која се у рату нашла на страни Аустроугарске и Немачке, обезбеди равноправан, па чак и бољи положај него за Србију, која је своје савезништво са Антантом плаћала огромним људским жртвама. Већ у октобру 1914, у једном меморандуму за Форин офис, заговарао је стварање југословенске државе, али не на основу, како каже, „освајања српске армије", него, слично устројству Аустроугарске, на основама нагодбе између Срба и Хрвата. Ситон-Вотсон је при томе наглашавао да би се „са сигурношћу могло предвидети да ће цивилизованији Хрвати и Словенци ускоро преузети вођство у политичком животу и мисли нове државе од њихових галантних, али примитивнијих српских саплеменика".[32]

Ситон-Вотсон не само да је подржавао прваке Југословенског одбора из Хрватске – пре свих Франа Супила, који је, као и Ситон-Вотсон, исповедао дубоку веру у супериорност хрватске, западне, над српском, источном културом[33] – него је њихов рад и акције често подстицао и усмеравао. Утицај који је стекао у Југословенском одбору довео га је у сукоб са српским послаником у Лондону Матејом Бошковићем, па и са самим Николом Пашићем, чија је влада окупила емигранте из Аустроугарске у овај Одбор, и финансијски им помагала. Ситон-Вотсон је веровао да Пашић, уз помоћ Русије и Италије, није радио на стварању Југославије, него Велике Србије. Са задовољством је, међутим, уочио да је бољшевичка револуција измакла Пашићу тло испод ногу, и ојачала позиције Југословенског одбора.[34]

У исто време, преко Српског потпорног фонда и Српског друштва у Лондону, заједно са уредником *Тајмса* Хенријем Викамом Стидом и славним археологом Артуром Евансом, Ситон-Вотсон је неуморно радио на слању болничког особља, лекова и хране у Србију, на Крф и у Солун. Помагао је у довођењу српске деце на школовање у Британију и радио на промоцији српске културе у англосаксонском свету.[35] Преко свог листа

---

[32] R. W. Seton-Watson – Foreign Office, Лондон, 1. X 1914, *R. W. Seton-Watson i Jugosloveni I*, 185; цит. и у М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 363–364; Исти, „Predgovor" у A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1919*, Sarajevo 1968, 18.

[33] М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 365–366.

[34] H. i C. Seton-Watson, „R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni", 21–25. О Пашићу, Југословенском одбору и улози Ситон-Вотсона у овим сукобима вид. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 2, Београд 1985, 11–209; Исти, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 302–371; Исти, *Стварање Југославије 1790–1918*, *2*, Београд 1989, 739–751, 791–795; А. Митровић, „Ка југословенској држави", *Историја српског народа VI–2*, ур. А. Митровић, Београд 1983, 233–237, 240–246.

[35] У низу јавних предавања и објављених брошура посебно су занимљиви његови преводи српских јуначких песама: R. W. Seton-Watson, *Serbian Ballads*, London 1916; вид.

The New Europe и личних контаката у влади захтевао је од Антанте да не занемарује Србију и доказивао да се решење целог рата налази управо на југоистоку Европе. Умео је да јавно критикује и британску владу због небриге према Србији, па се због тога сукобио и са самим министром спољних послова сер Едвардом Грејом. Јавно је осуђивао тајни, Лондонски уговор, којим је Антанта Италији предала највећи део далматинске обале. До маја 1917. он је уз помоћ пријатеља у Форин офису, меморандума и новинских чланака покушавао да придобије владу и јавно мњење; од тада он ради непосредно за владу, у њеном Обавештајном бироу, а током 1918, с уласком у Пропагандни одсек Форин офиса, његов утицај достигао је врхунац.[36]

Када се рат буде окончао, Ситон-Вотсон ће се окренути мирнијем, академском животу. Професор централноевропске историје на Школи за словенске студије постао је 1922, али је задржао контакте у званичним круговима и спремност да се, по потреби, укључи у политичка збивања у земљама-наследницама Аустроугарске, које је доживљавао као зону своје одговорности и нарочитог интересовања.

III
„Пријатељ у невољи“

Ситон-Вотсон и Милан Ћурчин срели су се у Лондону, у време рата, када је Ћурчина, заједно са још неколико угледних српских интелектуалаца, српска влада задужила да придобија британско јавно мњење за ратне циљеве и интересе Србије. Значај који је пријатељство са Ситон-Вотсоном имало за Ћурчина и чињеница да је он прихватио схватања свога британског пријатеља о будућем устројству југословенске државе, најбоље су се, међутим, видели после рата, у његовој *Новој Европи*.

Да је и сам Ситон-Вотсон у *Новој Европи* видео сродника *The New Europe*, видело се већ по његовом уводном слову, у првом броју новог часописа. Тражио је од *Нове Европе* да се и она, по угледу на *The New Europe*, посвети спољнополитичким темама. У међународним односима

и: Исти, „The Spirit of the Serb“, у: S. Low (ed.), *The Spirit of the Allied Nations*, London 1915, 89–119.

[36] H. i C. Seton-Watson, „R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni“, 21–33. О деловању Ситон-Вотсона и отпорима на које је наилазио вид. Д. Р. Живојиновић, *Невољни савезници: Велике силе и Солунски фронт (1914–1918)*, Београд 2008, 223–225, 229, 242–245. О његовој ратној сарадњи са Србијом и Србима вид. и М. Радојевић, *Научник и политика: Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 143, 169, 176–177, 178–179, 186, 192–193; У. Остојић Фејић, „Роберт Вилијам Ситон-Вотсон и Џорџ Маколи Травелјан у Србији 1914–1915“, *Историјски часопис*, 29–30 (1982–1983), 493–502.

Први светски рат био је, по Ситон-Вотсоновом мишљењу, нови почетак. Поучена својим грешкама Европа је требало да се окрене Вилсоновим начелима – принципима права народа на самоопредељење, равноправности великих и малих држава, разоружању, покоравању међународним установама и сарадњи у оквирима Лиге народа.[37] Ситон-Вотсон је Југославију подстицао на свестрану сарадњу са Британијом, али и са осталим чланицама Мале Антанте, Чехословачком и Румунијом, па и са Грчком,[38] очигледно имајући на уму немачку опасност и интересе Британије у средњој и југоисточној Европи. Коначно, начелно, препоручивао је *Новој Европи* да, у доброј британској традицији, објављује аргументоване чланке и оних аутора са којима се не слаже; приметио је, узгред, да је због такве уређивачке политике *The New Europe* морала да трпи „разноврсне жучне нападаје београдске штампе“.[39]

За Ситон-Вотсоновим чланком уследио је Ћурчинов непотписан уводник, у потпуности посвећен унутрашњој политици.[40] Тиме су, већ на самом почетку, и нехотично најављена будућа неслагања. Ситон-Вотсон ће, у приватној преписци, све чешће упозоравати Ћурчина да његов часопис запоставља спољну политику. Временом, Ситон-Вотсон ће одустати од покушаја да *Нову Европу* заиста усмери путем *The New Europe*, иако ће остати њен читалац и сарадник.[41]

Више него на *The New Europe*, *Нова Европа* подсећала је на београдски *Српски књижевни гласник*, упркос свим разликама и неслагањима.[42] У редакцији *Гласника* је, пре рата, млади Ћурчин гледао како се уређује часопис и ту се, чак, о њему размишљало као о будућем главном уреднику.[43] Оба часописа су у почетку имала намеру да прерасту у политичке покрете и странке, опозиционе према Пашићевим радикалима; оба часописа имала су велике амбиције, какве није имала аналитички усмерена *The New Europe;* оба изразито западњачки усмерена, хтела су чак да мењају културни идентитет Србије и Југославије. Јован Цвијић, један од најважнијих *Гласникових* сарадника, није случајно баш у *Новој Европи*, већ 1920, објавио чланак „Значај цивилизације за међународна питања“, у коме је доказивао да ће Запад предност увек дати оним земљама и нацијама чију културу препозна као себи сличну.[44]

---

[37] Р. В. Ситон-Ватсон, „Шта хоће ’Нова Европа’“, 1–3.

[38] Исто, 5.

[39] Исто, 3.

[40] Непотписано, „Из нашег програма“, исто, 5–8.

[41] I. Ćurčin, „The Yugoslav *Nova Evropa* and its British Model“, 461–462, 470–473.

[42] О гледиштима два часописа на актуелна питања детаљно пише Љ. Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941*, Београд 2000.

[43] Д. Витошевић, *Српски књижевни гласник 1901–1914*, Београд 1990, 44.

[44] Ј. Цвијић, „Значај цивилизације за међународна питања“, *НЕ*, 1920, књ. I, бр. 13, 473–475.

У свом уводнику Ћурчин се залагао за потискивање из политичког живота „старијих“, који су носили бреме предратних и ратних грешака и илузија и нису разумевали ново време.[45] Било је јасно да се ова опаска односила, пре свих, на Николу Пашића. У једној тачки Ћурчинов уводник се нарочито добро слагао са Ситон-Вотсоновим – и Ћурчин је тврдио да је Први светски рат био прекретница и нов почетак, после кога више није било повратка на старо.[46] Требало је заједно градити „Нову Европу“, али је требало стварати нове односе, навике и менталитете и унутар самих држава.

Упоран и доследан, Ситон-Вотсон је у *Новој Европи* и наредне године развијао исте идеје: наглашавао је потребу пажљивог праћења међународних односа и јачања политичких и интелектуалних веза Југославије са Чехословачком и Румунијом. Упућујући Краљевину СХС на чвршћу сарадњу са Британијом, Ситон-Вотсон је овога пута чак, на посредан начин, служећи се алегоријама, упозоравао на супарништво његове земље са савезничком Француском, у борби за утицај у новооснованој јужнословенској држави. То што је читаоцима *Нове Европе* отворено указивао на ту околност и позивао их да се окрену његовој земљи,[47] показује у којој мери је овај часопис и његове уреднике доживљавао као блиске пријатеље.

За то време Ћурчин, заиста, није посустајао у изразима пажње и привржености према свом британском пријатељу. У белешци „Хрватски новинари дру. Ситону-Ватсону“ стајало је да је Хрватско новинарско удружење, приликом боравка Ситон-Вотсона у Загребу, у јуну 1920, одлучило да му, за успомену, преда посебан албум у коме су сакупљени сви новински чланци који су том приликом објављени у загребачкој штампи. Писац белешке овако је описао поклон хрватских новинара: „Корице књиге су у кожи, урешене урезаном орнаментиком, са шарама славонских кожорезаца, у чију је композицију унесен медаљон са силуетом града Загреба, и крај тога натпис: ’Злато се у ватри куша, а пријатељ у невољи’“[48]

Те 1921. године, у атмосфери увелико распаљених националистичких страсти у Краљевини СХС, Ситон-Вотсон је, као каква праведна очинска фигура, кривицу распоређивао на равне части, и на Србе и на Хрвате. Примећивао је да су име „Југославија“ за нову државу одбацива-

[45] Непотписано, „Из нашег програма“, 5–7.

[46] Исто, 8.

[47] R. W. Seton-Watson, „О југословенској политици. Утисци једног гледаоца са стране“, *НЕ*, 1921, књ. II, бр. 9, 326–327. О француској културној пропаганди и сукобу Француске са Британијом у Краљевини СХС током првих година њеног постојања вид. С. Сретеновић, *Француска и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929*, Београд 2008, 148–163, 196–201.

[48] Непотписано, „Хрватски новинари дру. Ситону-Ватсону“, *НЕ*, 1920, књ. I, бр. 4, 179.

ли и „Срби старије школе“ и „многи непромишљени Хрвати“, због страха од губљења традиционалног националног имена.[49] Ипак је за усвајање „варварске и безграмотне кованице ’С.Х.С.’“ оптужио „једну малу хрпу старомодских критичара у Београду“.[50] Он ће, у својим текстовима, новооснивану државу од почетка називати Југославијом.

У приватној преписци са Ћурчином Ситон-Вотсон је отвореније износио своје мисли. У децембру исте године писао му је да је „очајан због стања у Југославији“ и да „нема поверења у нови устав, са његовим апсурдним централизмом“.[51] Не само да је био веома критичан према Видовданском уставу, него је, иако је осуђивао терористичке атентате комуниста, био незадовољан и због оштрине Обзнане и због прогона који се на њих сручио. Писао је да је „згађен“ сарадњом демократа са радикалима и „хрватском детињастом политиком дурења у углу, чије је једино озбиљно достигнуће то што је све остало под контролом најгорих елемената“.[52]

Ово писмо показивало је и да је Ситон-Вотсон био одлучан да настави стари сукоб са Матејом Бошковићем и Николом Пашићем. Гневно је протестовао против наставка Бошковићеве дипломатске каријере. Ћурчину је послао два писма која су, како је тврдио, могла да Бошковића компромитују, и овластио га да их објави у *Новој Европи* уколико се покаже да су тачне вести да је Бошковић именован на високи положај главног представника владе, пред јавношћу, за питање Албаније.[53]

Положај непристрасног посматрача Ситон-Вотсон је у *Новој Европи* напустио већ наредне, 1922. године. У дугом тексту под насловом „Политичке индискреције“, он ће отворено изнети критике о којима је писао Ћурчину. По обичају, чланак је почео међународним односима па је прво поздравио англо-ирски споразум, којим је, по његовом мишљењу, постигнут праведан компромис у питању Ирске.[54] У јануару те године створена је, наиме, после година крвопролића, слободна ирска држава, која је остала у саставу британског комонвелта. Тада је, међутим, договорено и право Северне Ирске, чије су протестанте британски конзервативци још пре Првог светског рата охрабрили и наоружали, да се од ње одвоји, право које је она убрзо искористила.[55] *Нова Европа* је још 1920. из *The New Europe* преузела један чланак у коме је признавана огромна штета коју

[49] R. W. Seton-Watson, „О југословенској политици“, 327–329.

[50] Исто, 327–328.

[51] R. W. Seton-Watson – M. Ćurčinu, London, 2. XII 1921, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni II*, dokument br. 90.

[52] Исто.

[53] Исто.

[54] Исти, „Политичке индискреције“, *НЕ*, 1922, књ. IV, бр. 7, 202–203.

[55] Вид. K. T. Hoppen, *Ireland Since 1800: Conflict and Conformity*, London and New York 1999, 146–155.

је Британији наносило гушење националних покрета у Ирској, Индији и Египту. Ту је за Ирску предложен статус самоуправе у саставу британског комонвелта, што је било нешто мање од онога што су Ирци добили споразумом из 1922.[56]

Разлог помињања овог споразума и његовог главног архитекте Лојда Џорџа у *Новој Европи*, био је да се укаже на добар пример политичким елитама у Београду. Из истих разлога Ситон-Вотсон је други део овог чланка посветио свом сараднику и пријатељу из ратних дана, председнику Чехословачке Томашу Масарику. Писао је да се Масарик „као конструктиван државник, који се чврсто држи демократске владавине и 'чистих' принципа, издиже као торањ изнад својих савременика и суседа".[57] Да не би било никакве сумње о мотивима ових похвала баш у *Новој Европи*, Ситон-Вотсон је приметио и да се Чехословачка, за разлику од Југославије, „ослободила највећег дела баласта и дискредитованих клика од пре рата".[58]

У последњем делу чланка Ситон-Вотсон је коначно прешао на главну тему – отворену критику Николе Пашића. Коалицију радикала и демократа у Краљевини СХС је, као у писму Ћурчину из децембра претходне године, назвао „Несветом Алијансом која почива на негацији начела" и на „трговању испод руку".[59] Но, у средишту свих невоља налазила се личност Николе Пашића: „Сасвим је немогућно за ма кога који је пратио иза кулиса Југословенски Одбор, Крфску Декларацију, савезничку пропаганду против Аустроугарске, женевске преговоре, и Конференцију мира у Паризу, да задржи и труни поверења у Г. Пашића. За широку публику он је можда декоративна личност, са дугом седом брадом; али за све оне који су посвећени у ствар, он је представник оних метода заобилазних интрига, измицања, и кривог обећавања, који су речи *Балкан*, у *политичком смислу* [курзиви Ситон-Вотсона] дали тако непријатан нагласак."[60] Ситон-Вотсону је, још одређеније, код Пашића сметало „његово учешће у солунском процесу, његова покорност царистичком режиму док је овога било, његово непријатељско држање (утолико опасније уколико скривеније) наспрам југословенске мисли..."[61] У последњој тачки била је срж Ситон-Вотсоновог сукоба са Пашићем. Из ње је проистицала и опаска да је „његова омиљена пракса да се окружује медијокритетима, којима

[56] „The New Europe", „Енглези и Ирци", *НЕ*, 1920, књ. I, бр. 6, 223–227.

[57] R. W. Seton Watson, „Политичке индискреције", 207.

[58] Исто, 207. Ситон-Вотсон је у *Новој Европи* Масарику посвећивао посебну пажњу: Исти, „Председник Масарик", *НЕ*, 1922, књ. VI, бр. 1, 12–16; вид. и: Исти, „Масарик у Енглеској", *НЕ*, књ. XXXI, бр. 10, 300–312.

[59] Исти, „Политичке индискреције", 208.

[60] Исто, 209.

[61] Исто.

често недостају способности за њихове положаје, и који обично нагињу уском шовинистичком гледању на ствари...“[62] У следећем пасусу Ситон-Вотсон је обзнанио да је тиме мислио на Матеју Бошковића, али и на Мирослава Спалајковића, бившег посланика Србије у царској Русији.[63]

Иза Ситон-Вотсонових начелних, али повремено и веома личних напада на Пашића, стајао је стари сукоб око ратних циљева Србије. С једне стране тада се ипак налазио државник изабран на српским изборима, који је иза себе имао српску круну, владу, војску и дипломатију, а са друге публициста, а затим и државни службеник, са одређеним утицајем на јавно мњење и владу Велике Британије, на хрватске, словеначке и српске емигранте из Аустроугарске и на српску опозицију.

Ситон-Вотсон се на сукобе из времена рата враћао, наравно, због актуелних неслагања између Пашића и хрватских политичара поводом питања уређења новоосноване државе.[64] У Ситон-Вотсоновој аргументацији најзанимљивији је, међутим, био његов „балканистички дискурс“, по коме се подразумевало да су „лажи“ и „сплетке“ биле нешто што је карактеристично за „политички Балкан“. Све замерке такве врсте, и оцене Пашићеве и Бошковићеве личности, имале су, у ствари, за циљ да прикрију сукоб две воље и две политичке концепције поводом конкретних, политичких питања.

Да су Ситон-Вотсон и Ћурчин били спремни да због незадовољства Пашићевим држањем у актуелним расправама о уређењу Краљевине СХС продубљују стара непријатељства, показало се само неколико месеци касније, када је цео један број *Нове Европе* посвећен Солунском процесу. Главна кривица за све нерегуларности процеса и за смакнуће пуковника Аписа и његових сарадника ту је пребачена на Николу Пашића и радикале.

Ситон-Вотсонов прилог у овом броју био је текст „Србија има да бира“, прештампан из *The New Europe*.[65] Објављен још 22. августа 1918, у време сукоба Ситон-Вотсона са Пашићем око ратних циљева Србије и улоге Југословенског одбора, овај чланак представљао је његов први јавни напад на српску владу и њеног председника.[66]

Непосредни повод за обрачун био је Солунски процес, али се Ситон-Вотсон осврнуо на целу ратну политику Николе Пашића и његових сарадника (Стојана Протића, пре свих), на Пашићев „лични режим“, ус-

[62] Исто, 210.

[63] Исто.

[64] О томе вид. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, Београд 1995; Исти, *Никола Пашић и југословенско питање 2*, Београд 1985, 213–266.

[65] R. W. Seton-Watson, „Srbija ima da bira“, *НЕ*, 1922, књ. VI, бр. 6, 160–168.

[66] У уредничком уводу Ћурчин је написао да је чланак тада „изазвао живо запрепашћење чланова Српске Владе“, *НЕ*, 1922, књ. VI, бр. 6, 160.

постављен нарочито пошто се распала коалициона влада, у јуну 1917.[67] Тражио је од савезника да изврше притисак на „Пашић-Протићеву дружину да поделе власт“ са српском опозицијом и да формирају концентрациону владу.[68] С друге стране, Пашића је требало натерати да одустане од стварања проширене Србије, да Југословенски одбор прихвати као потпуно равноправног партнера, и да са њим приступи изградњи југословенске државе.[69]

И овде се, пишући о Пашићу, Ситон-Вотсон служио „балканистичким дискурсом“, овога пута обогаћеним и „оријентализмом“. Председник српске владе је, наиме, по Ситон-Вотсону, „припадао времену које ишчезава, и он је одвише стар а да би се још могао потпуно отрести полутурских традиција своје младости. Жестока борба која се води око њега, јесте, у својој суштини, сукоб између прошлости и садашњости, између конзервативних снага оне Србије коју су шест година ратовања занавек разориле, и новог поколења које црпе своје инспирације са Запада, и не боји се да загњури и утопи Пијемонт у ширу Италију“.[70] Ситон-Вотсон је, дакле, доследно веровао и понављао да је предратна Србија у основи била оријентална, полутурска творевина, и да је Пашић био њен најизразитији представник. Уједињење Србије са Босном и Херцеговином, делом Далмације и Црном Гором, што је, по Ситон-Вотсону, био циљ Пашића, било би победа српских конзервативних, оријенталних снага. Једини начин за спас и позападњачење било је уједињење са Хрватском и Словенијом у Југославију: „Сваки покушај старога нараштаја у Србији, да се врати на ужу српску основицу, насупрот што широј југословенској, мора наићи на чврст отпор код савезника; такав би отпор поздравило с одушевљењем цело млађе поколење Југословена, од Вилаха до Скопља, од Баната до Котора, јер оно ништа друго и не тражи до да стресе са себе и сувише балканске традиције прошлости.“[71] Ситон-Вотсон је доказивао да је нова, млада генерација Срба и других Југословена била, ипак, прозападно и демократски оријентисана. Она је била нестрпљива да се ослободи балканског наслеђа и да се, кроз Југославију, приближи Западу: „И у Србији, као другде, ми морамо своју симпатију и своју потпору дати не старим ориенталским тежњама и прохтевима, који се сад батргају пре него што ће пасти, него оним новим и демократским елементима у чијим се рукама налази будућност Југославије.“[72]

[67] Исто, 160–166.
[68] Исто, 166–167.
[69] Исто, 167–168.
[70] Исто, 167.
[71] Исто.
[72] Исто, 168.

Нова Европа објавила је и одговор Стојана Протића на Ситон-Вотсонове критике, који се 1918. појавио у *The New Europe*. Ћурчин, који је са Ситон-Вотсоном делио предрасуде о оријенталном идентитету Србије,[73] Протићевом одговору дао је карактеристичан уреднички наслов – „Један српски протест". Стојан Протић је, поред осталог, осетио потребу да Пашића, радикале и Србију одбрани од „оријенталистичких" оптужби: „Нема у младости Г. Пашића полутурских већ, напротив, револуцијонарних и западњачких традиција, баш као што и међу нама, конзервативним снагама у Карађорђевој Србији, никада није било место ни за полутурске ни за полуаустријске амбиције."[74] Ситон-Вотсон, наравно, није помињао „полуаустријске традиције", али је било јасно да су у питању биле Протићеве алузије на наклоности самог Ситон-Вотсона, као и на традиционалну, протурску и проаустријску политику Британије на Балкану. Да у то не би било никакве сумње, Протић је додао да „има више разлога за бојазан да можемо наићи на полутурске и полуаустријске традиције ближе тамо код вас на западу...".[75] Тврдио је, такође, да Србија води југословенску, а не „уско српску" политику, и за „партикуларизам" оптуживао „оне који би хтели нове прилике у нашој уједињеној краљевини да удесе према приликама какове постоје и данас између Угарске и Хрватске".[76]

Оштри напади *Нове Европе* нису могли да прођу без одговора београдске штампе. Вероватно је и зато 1924, у посебном чланку у *Новој Европи*, Иво Лупис-Вукић детаљно набрајао сву помоћ коју су Ситон-Вотсон и Стид у рату пружили Србији.[77]

Да су у основи сукоба лежала сасвим начелна, политичка неслагања о уређењу заједничке државе, и о улози Србије у њој, а не оријенталне, макијавелистичке навике Николе Пашића, показала је и полемика Милана Ћурчина са вођом Југословенске републиканске странке Љубом Стојановићем, који је и по принципијелности и по политичким методима био сушта супротност Николе Пашића. Усред послератних сукоба и хрватског бојкота државних институција, Стојановић је у *Новој Европи* предложио да се Хрватској и Словенији омогући да се, уколико споразум не буде био могућ, одвоје од заједничке државе, при чему би он, уколико би био питан за мишљење, прво „повукао што праведнију границу".[78] Тиме би, у ствари, урадио исто што је, како су Ситон-Вотсон и Ћурчин

[73] Вид. I. Ćurčin, „The Yugoslav *Nova Evropa* and its British Model", 464. О односу Ћурчина и српских елита у Хрватској према Србији шире вид. С. Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008, 345–417, 435–437.

[74] S. Protić, „Jedan srbijanski protest", *HE*, 1922, књ. VI, бр. 6, 173–174.

[75] Исто, 174.

[76] Исто.

[77] I. F. Lupis-Vukić, „Dva nezavisna britanska novinara: Dr. R. W. Seton-Watson i H. Wickham Steed", *HE*, 1924, књ. X, бр. 2, 40–46.

[78] Lj. Stojanović, „Još o ulozi Srba", *HE*, 1924, књ. X, бр. 15, 457–463.

тврдили, у рату чинио Пашић, који је хтео да прво уједини све српске земље, а затим да остави Хрватима и Словенцима да бирају хоће ли се прикључити новој држави. Стојановић је нешто касније, у *Српском књижевном гласнику* и *Политици*, тврдио да су културне предрасуде према Србији, које су долазиле од Хрвата, па и од неких Срба из Војводине, биле последица бечке пропаганде, чињенице да их је „Аустрија тако васпитала"; ругао се њиховој амбицији да становнике Србије, као примитивне „Балканце", упристоје и приведу западној цивилизацији.[79] Ћурчин га је на то, иако му је признао „личну вредност и лично поштење", прогласио „српским сепаратистом", „србијанским франковцем који и све Србе хоће још да посрбијанчи" и „драгим покојником" на чији „гроб ћемо морати да навалимо камен".[80]

И серија историографских, полумемоарских написа Ситон-Вотсона о Сарајевском атентату и настанку Југославије, која ће у *Новој Европи* излазити 1925–1927, носила је видљив печат његовог сукоба са Пашићем. Повод је био један чланак Љубомира Јовановића, министра унутрашњих послова у Пашићевим ратним владама, објављен 1924, у коме се тврдило да су до Пашића и његових министара 1914. ипак стигле одређене вести о припремама Црнорукаца и Младобосанаца за атентат у Сарајеву. Та изјава изазвала је огромну пажњу противника Србије у Европи и САД. Ситон-Вотсон је већ у време рата свој ауторитет заложио у одбрану Србије од њихових оптужби. Сада је, међутим, разочаран и љут, и у лондонском *Тајмсу* и у *Новој Европи* почео да од Јовановића и његовог партијског шефа Пашића тражи да одговоре да ли су знали да се припремао атентат у Сарајеву.[81] Ћурчинови коментари претварали су се у зачикавање Пашића да се изјасни и у изругивање његовим присталицама; у исто време, бранио је Ситон-Вотсона од напада београдске радикалске штампе.[82]

Ситон-Вотсон је у *Новој Европи* објављивао делове своје књиге о Сарајевском атентату (она ће бити објављена 1926. у издању „Нове Европе"), где је доказивао да Србија није била одговорна за избијање рата. У исто време указивао је на сву штету од Јовановићеве изјаве и настављао да захтева од Пашића да се изјасни о њиховој истинитости. Пашићево ћутање објашњавао је његовом „оријенталном индиферентношћу према

[79] Исти, „Хрватска 'Аустријанштина'", *Српски књижевни гласник*, 1926, VII, бр. 5, 360–362.

[80] Ћ., „Југославија на мукама", *НЕ*, 1926, књ. XIII, бр. 7, 200. Вид. и: С. Божић, *Срби у Хрватској*, 412.

[81] Писма *Тајмсу* и *Новој Европи* објављена су у: Исти, „Ко је дефетист", *НЕ*, 1925, књ. XI, бр. 7, 193–198; Исти, „Dr. Siton-Vatson u Jugoslaviji", *НЕ*, 1925, књ. XI, бр. 15, 459–462.

[82] Исти, „Radikali i Sarajevski atentat", *НЕ*, 1925, књ. XI, бр. 14 и 15, 415–420; Исти, „Pitanje odgovornosti za Rat", *НЕ*, 1925, бр. 16, 463–464.

јавном мнењу и у погледу себе и што се тиче његове земље“[83]. Када такву изјаву буде коначно дао, Пашић ће то, међутим, учинити са таквом оштрином да ће доћи до његовог разлаза са старим пријатељем, Љубом Јовановићем.[84]

Главним тачкама свог сукоба са Пашићем и српском владом Ситон-Вотсон ће се бавити у низу чланака који су, под насловом „Како је постала Југославија“, у *Новој Европи* излазили током 1926. и 1927.[85] По ономе што се данас зна, нимало није била претерана изјава Ситон-Вотсона да је био „готово од самога почетка посред среде борбе за југословенско уједињење“ и да је све пратио из непосредне близине, „не са седишта у публици већ као из неког тајног склоништа иза кулиса“.[86] Писао је да је одлучио да коначно јавно проговори о сукобима из прошлости не би ли спречио злоупотребу историје од стране оних који би да „политички развитак нове државе заведу на странпутицу“.[87] Другим речима, и овим историографско-мемоарским чланцима Ситон-Вотсон се укључивао у националистичке сукобе унутар Краљевине СХС.

Већ на самом почетку те серије текстова Ситон-Вотсон је јасно одредио на чијој страни су његове наклоности. Подсећао је да су у току рата постојала два супарничка средишта уједињења – „на једној страни, око Г. Пашића и његових конзервативнијих и ’великосрпских’ другова, и на другој страни, око Југословенског Одбора у изгнанству“.[88] Он, Стид и Еванс пружали су сву помоћ Одбору, нарочито Супилу, желећи да их учине потпуно равноправним фактором у будућој југословенској држави.[89] Ситон-Вотсон је тврдио да је, по преласку Југословенског одбора у Лондон, у мају 1915, управо он саставио његову прву изјаву, и да ју је он, преко својих пријатеља, пустио у јавност. Већ у овом документу захтевано је да нова држава буде устројена на федералном принципу. То је изазвало неповерење српске владе и њеног посланика у Лондону Матеје Бошковића. Пошто је Бошковић бојкотовао Мештровићеву изложбу у Лондону, коју је великим делом организовао Ситон-Вотсон, британски публициста престао је да са њим разговара и да долази у српско послан-

[83] R. W. Seton-Watson, „Ko je odgovoran za ubijstvo Franje Ferdinanda?“, *HE*, 1925, књ. XI, бр. 14 и 15, 430.

[84] Ć., „G. Pašić i Sarajevski atentat“, *HE*, 1926, књ. XIII, бр. 9, 269–273.

[85] R. W. Seton-Watson, „Kako je Postala Jugoslavija. I: Počeci Jugoslovenskog Odbora“, *HE*, 1926, књ. XIII, бр. 3, 68–83; Исти, „Kako je Postala Jugoslavija. II: Supilova akcija u Rusiji“, *HE*, 1926, књ. XIV, бр. 11, 348–363; Исти, „Kako je Postala Jugoslavija. III: Tajni Londonski ugovor“, *HE*, 1926, бр. 12, 382–391; Исти, „Како је постала Југославија. IV: Југословенски Одбор и Србијанска Влада у Лондону, за време рата“, *HE*, 1927, књ. XV, бр. 1, 6–18.

[86] Исти, „Počeci Jugoslovenskog Odbora“, 71.

[87] Исто.

[88] Исто, 69.

[89] Исто, 72–78, 79–80.

ство.[90] Ситон-Вотсон је, наравно, тврдио да се са Бошковићем није могло радити због његове неспособности, јер се овај у Лондону понашао „као риба ван воде“, без знања енглеског језика, познавања Британије и без основног дипломатског такта.[91]

Ситон-Вотсон је писао да су се он, Стид и Еванс супротстављали, у исто време, и „неинтелигентном српском шовинизму“ и италијанским претензијама на источне обале Јадрана.[92] „У исти мах, имали смо да сузбијамо склоности Г. Пашића и руских конзервативаца за стварање једне чисто православне државе, која би Хрвате и Словенце оставила њиховој судбини.“[93] Ситон-Вотсон и Супило били су уверени да су Пашића занимале само Босна и Херцеговина, део далматинске обале и Црна Гора, и да је био спреман да се нагоди са Италијом. Са пута у Петроград Супило се вратио уверен да је Пашић у томе имао подршку Русије, неповерљиве према католичким Хрватима и Словенцима.[94] „Пашићева група“ попустила је тек 1917, када је „услед пада старог режима у Русији изгубила свој главни ослонац на страни“.[95] Тада је почела права активност Југословенског одбора.[96] У међувремену, Ситон-Вотсонова неуморна подршка Србији у британској јавности била је последица закључка да су он, Стид и Еванс „из тактичких разлога, морали сву своју пажњу усредсредити на непосредније циљеве“.[97] Једино је победничка Србија могла да има моралну и материјалну снагу за остварење југословенског програма.

Матеја Бошковић је свој одговор Ситон-Вотсону, пошто је *Нова Европа* одбила да га штампа у првом следећем броју, објавио у *Политици*. Тврдио је да су Ситон-Вотсон и Југословенски одбор у кључним питањима уређења будуће државе заобилазили српску владу и у исто време протестовали јер их она у таквом деловању није подржавала. Приметио је и да су Ситон-Вотсон и његови сарадници заиста много помогли стварању заједничке државе, „иако не толико Срба ради, колико ради Хрвата, којима су њихове симпатије увек ишле на првом месту“; уочио је и „склоност њихову да и у унутрашњим породичним одношајима и неизбежним трвењима у нашој народној заједници узимају учешћа више него што би се могло правдати, и држе страну Хрвата“.[98] Милан Ћурчин је у *Новој Европи* писао да су такве опаске, „после свега што је Др. Ситон-Ватсон

[90] Исти, „Југословенски Одбор и Србијанска Влада у Лондону“, 10–11.
[91] Исто, 80.
[92] Исти, „Počeci Jugoslovenskog Odbora“, 79.
[93] Исто, 79.
[94] Исти, „Југословенски Одбор и Србијанска Влада у Лондону“, 11–13, 14–16.
[95] Исти, „Počeci Jugoslovenskog Odbora“, 69.
[96] Исто, 72.
[97] Исто, 78.
[98] Цит. према Ћ., „Kako je postala Jugoslavija. Dr. Siton-Vatson i Mateja S. Bošković“, *НЕ*, 1927, књ. XV, бр. 12, 391.

урадио за наш народ уопште, а за Србију напосе“, „прелазиле границу допуштеног“.[99] Он је, не без потцењивања, упозоравао Бошковића да не замишља да са једним Ситон-Вотсоном може да расправља „на равној нози“: „Г. Матеја С. Бошковић је очигледно преценио и своју личну вредност и данашњу политичку ’коњуктуру’, кад је мислио да се може према Дру. Ситону-Ватсону подићи на овај ’тон’, солидаришући се са перјаницама из ’Самопуправе’ и личног штаба пок. Пашића.“[100]

Ситон-Вотсон и Ћурчин нису имали разумевања за Пашића и његове сараднике, али су се, истина у мањој мери, сукобљавали и са Стјепаном Радићем. Већ у „Политичким индискрецијама“ из 1922. Ситон-Вотсон је, после критике Пашићеве политике, изразио наду да ће се „здрав разум хрватског сељака“ „отети“ утицају Радића, његових „овешталих уставних теорија и из темеља погрешних историјских аналогија“.[101] „Ни Пашићево оријенталство и великосрпство, ни Радићев сепаратизам и републиканизам, већ идеја народне солидарности“, узвикивао је Иво Лупис-Вукић у чланку посвећеном Ситон-Вотсону и Викаму Стиду.[102]

Према Радићу Ћурчин је био критичнији него Ситон-Вотсон. Када је Радић 1923. стигао у Лондон да би затражио подршку Британије за интернационализацију хрватског питања, Ћурчин је молио Ситон-Вотсона да се огласи у *Новој Европи* не би ли зауставио гласине да је помагао Радићу.[103] Ситон-Вотсон то није учинио; штавише, у Лондону се често виђао са Радићем. У једном приватном писму Лупис-Вукићу објаснио је свој однос према хрватском сељачком вођи. У разговорима он се „скоро увек“ слагао са Радићевим погледима и циљевима, али је приметио да је овај, потом, врло често, говорио потпуно супротне ствари следећој особи с којом би се сусрео. Ситон-Вотсонов закључак био је да је Радићу недостајала „уравнотеженост“ и да ће зато увек остати само „агитатор“. Задовољно је приметио да су британски званичници Радића упућивали на споразумевање са Србима.[104]

Радићев *Слободни дом* је, у време његовог тамновања, поводом чланака Ситон-Вотсона тврдио да су његови главни извори информација о стању у Краљевини били „људи (већином Срби) из загребачке ’Нове Европе’, те Г. Јоца Јовановић (Пижон)“. Ћурчин је одговарао да Срби нису били већина ни међу сарадницима ни међу читаоцима *Нове Евро-*

---

[99] Исто, 395–396.

[100] Исто, 396. О држању Пашића у сукобу Бошковића са Ситон-Вотсоном и Југословенским одбором вид. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 129–132.

[101] R. W. Seton-Watson, „Политичке индискреције“, 209.

[102] I. F. Lupis-Vukić, „Dva nezavisna britanska novinara“, 45.

[103] Milan Ćurčin – R. W. Seton-Watson, Zagreb, 14. IX 1923, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni II*, 107; Исто, 5. X 1923, исто, 110.

[104] R. W. Seton-Watson – I. F. Lupis-Vukić, London, 8. II 1924, исто, 114.

пе, као и да је Ситон-Вотсон чешће давао податке *Новој Европи* него она њему. Упозоравао је да је „крајње време да се с наше стране већ једаред престане говорити о овом господину-човеку у тону којим се наши новинари служе за своје домаће потребе и расправе“.[105] Када је, нешто касније, Радић *Политици* изјавио да је противник укључивања Ситон-Вотсона у унутрашње ствари земље и да је одбио његова упозорења да не улази у договоре са радикалима, Ћурчин је закључио да је нападе *Слободног дома* Радић диктирао из затвора, док је ове изјаве дао да би из затвора био пуштен.[106] Нешто пре тога, у тексту „Наш Гледстон и наш Ганди“, у коме се подједнако обрушио на „оријенталски менталитет“ Пашића и превртљивост Радића, Ћурчин је предвидео будућу сарадњу између радикала и радићеваца.[107]

Убиство Стјепана Радића и почетак диктатуре краља Александра све су променили. Чланци Ситон-Вотсона у *Новој Европи* постали су сасвим ретки. Само је 1929. из листа *History* преузет текст његовог предавања о једној неутралној, историографској теми.[108] Објављивани су прикази Ситон-Вотсонових нових књига,[109] али његових чланака више није било.

Преписка између Ситон-Вотсона и Ћурчина открива да је главни разлог ове промене било његово неслагање са краљевом диктатуром и дубоко разочарање у Југославију. „Коначно сам завршио са својим радом за Југославију“, писао је Ситон-Вотсон Ћурчину, и чак се вајкао да је, бавећи се овом земљом, протрећио последњих 25 година.[110] Противио се одобравању зајма за Југославију, у Лондону, све док се режим не промени, па се због тога чак сукобио с британским амбасадором у Београду, Невилом Хендерсоном. Ћурчин је, међутим, са Мештровићем радио на добијању тог кредита, што је изазвало прекоре Ситон-Вотсона и захлађење њихових односа. Ћурчин га је без успеха молио „да не изједначава режим са Југославијом“, и обавештавао да је пред краљем морао да га правда због критичких текстова које је о његовој диктатури овај објавио у Чехословачкој.[111] У томе није могао да помогне ни цео један број *Нове*

---

[105] Ć., „Radićev ’Slobodni Dom’“, Dr. Siton-Vatson i ’Nova Evropa’“, *HE*, 1925, књ. XI, бр. 10, 318–320.

[106] Исти, „Stjepan Radić i Siton-Vatson“, *HE*, 1925, књ. XII, бр. 4, 120–125.

[107] Исти, „Naš Gledston, i naš Gandi“, *HE*, књ. XII, бр. 2, 52–57.

[108] R. W. Seton-Watson, „Савремена историја“, *HE*, 1929, књ. XIX, бр. 12, 353–364.

[109] J. T., „’Uloga Bosne u međunarodnoj politici’ Dra Sitona-Vatsona“, *HE*, 1932, књ. XXV, бр. 8, 429–431; -l-, „’Dr. Sitona-Vatsona, „Revizija Ugovora i granice Madžarske’ (London 1934)“, *HE*, 1934, књ. XXVII, бр. 3, 96; Исти, „Vatsonova ’Istorija Rumuna’“ („A History of the Roumanians“, by R. W. Seton-Watson, Cambridge University Press 1934“, *HE*, 1934, књ. XXVII, бр. 9, 331–332.

[110] R. W. Seton-Watson – Milan Ćurčin, [Kyleakin], 23. IX 1930, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni II*, 184; Исто, [London], 15. III 1931, исто, 190.

[111] Исто, [Kyleakin], 23. IX 1930, исто, 184; исто, [London], 21. X 1930, 185; Milan Ćurčin – R. W. Seton-Watson, Zagreb, 14. XI 1930, исто, 186; R. W. Seton-Watson – Milan

Европе који је, са сликом Ситон-Вотсона на првој страни, био посвећен Великој Британији, ни Ћурчинов рад на организовању Друштва пријатеља Велике Британије у Југославији (Ситон-Вотсон је „замрзао“ деловање лондонског Југословенског друштва[112]) и Југословенске уметничке изложбе у Лондону.[113]

Убиство краља Александра, окончање диктатуре и долазак кнеза Павла на положај регента означили су почетак обнове сарадње два пријатеља. Ситон-Вотсон ће у *Новој Европи* од 1934. до краја излажења, 1941, објавити само два чланка, о Масарику и Темперлеју, али из преписке се види да су његови односи са Ћурчином опет постали срдачни. Заједно су се посветили постизању коначног споразума између Хрвата и Срба. У томе су од велике користи били веома добри односи и чести сусрети Ћурчина са кнезом Павлом. Ћурчин је организовао и разговоре Ситон-Вотсона са кнезом намесником.[114]

Ситон-Вотсон се, као и до тада, залагао за очување југословенске државе, уз подршку хрватским захтевима и компромис са српском страном. У једном меморандуму, написаном у септембру 1936, после посете Југославији и сусрета са кнезом, приметио је да је стање у земљи повољније него икада јер је Београд коначно пристао на федерацију. Загреб је, међутим, тражио седам федералних јединица (Словенија, Хрватска која би обухватила и Далмацију, Босна и Херцеговина, Србија, Војводина, Македонија и Црна Гора), док је Београд пристајао на три (Словенија, Хрватска и Србија), условно на четири (Босна и Херцеговина).[115]

Неколико година раније, 1929, и Ситон-Вотсон је предлагао седам федералних јединица, али уз спајање северне Далмације са Босном и јужне са Херцеговином и Црном Гором.[116] Сада је прихватао седам хрватских јединица, иако је писао о пет, јер је за Македонију и Црну Гору предвиђао аутономан статус унутар Србије, док би се Далмација спојила са Хрватском и Славонијом.[117] О томе је писао и у *The Slavonic and*

Ćurčin, [London], 21. XI 1930, Исто, 187; Исто, [London], 1. II 1931, Исто, 189; Исто, [London], 15. III 1931, исто, 190.

[112] Исто, [London], 1. II 1931, исто, 189.

[113] Вид. Ћ., „Велика Британија и Нова Европа“, *HE*, 1930, књ. XXI, бр. 2, 73–75; М. Ć., „Naši prijatelji u Velikoj Britaniji“, *HE*, 1930, књ. XXI, бр. 2, 136–146; *HE*, „Jugoslovenska Umetnička Izložba u Londonu i Velikoj Britaniji“, *HE*, 1931, књ. XXIV, бр. 4, 206–240. О ова два друштва вид. R. Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi: Kulturni uticaji Britanje i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Beograd 2005, 25–28, 35–56.

[114] Milan Ćurčin – R. W. Seton-Watson, Zagreb, 15. VII 1936, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni II*, 269; Исто, 11. IX 1936, исто, 270; исто, 20. IX 1936, исто, 271.

[115] R. W. Seton-Watson, memorandum, London, 10. XI 1936, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni II*, 273.

[116] Исти, „Jugoslavia and Croatia“, *Journal of the Royal Institute of International Affairs*, 8–2 (1929), 133.

[117] Исти, memorandum, London, 10. XI 1936, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni II*, 273.

East European Review, часопису који је издавао на Школи за словенске и источноевропске студије.[118] Када коначно, после покушаја кнеза Павла и Милана Стојадиновића да изолују Хрвате и умање њихове захтеве, и удара цензуре по *Новој Европи*, 1939. буде постигнут споразум Цветковић–Мачек, Ситон-Вотсон ће га поздравити. Писао је да је споразум „прихваћен са олакшањем од стране великог дела југословенског јавног мнења, као разуман компромис између два екстремна гледишта“.[119]

Већ у поодмаклим годинама, Ситон-Вотсон се у новом светском рату поново ставио у службу своје земље. Био је шеф секције за Југоисточну Европу у новинарској и истраживачкој служби Форин офиса, члан Политичког обавештајног одсека и Главног одбора за политички рат.[120] У посебној радио-поруци са ентузијазмом је поздравио преврат у Београду од 27. марта 1941.[121] Његов син Хју у том тренутку се, као припадник британске тајне службе SOE, налазио у Београду.[122] Слободан Јовановић сведочио је да је, у сукобима унутар југословенских влада у Лондону, Ситон-Вотсон подржавао Хрвате.[123] Коначно, када се лондонско Југословенско друштво поцепало на два дела, прочетнички и пропартизански, он је постао председник оног дела који је подржавао партизане. Иако се 1942. повукао из политике и сасвим посветио академским обавезама, наставио је да у јавности подржава партизане и Тита.[124] Писао је да је Титово решење националног питања обезбедило „пуну равноправност не само за Србе, Хрвате и Словенце, него и за Босну, Црну Гору и Македонију“.[125] Национални програм КПЈ се, наиме, умногоме поклапао са предратним захтевима Хрвата,[126] али и са, како је сам Ситон-Вотсон примећивао, погледима његовог блиског сарадника и пријатеља Артура Еванса.[127] Слободан Јовановић забележио је да је Ситон-Вотсон „од свих енглеских публициста остао најдуже веран Титу, кога је на силу Бога хтео од комуниста

[118] Исти, „Jugoslavia and the Croat Problem“, *The Slavonic and East European Review* 16–46 (1937), 102–112.

[119] R. W. Seton-Watson, memorandum, Oxford, 21. IX 1939, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni II*, 293.

[120] H. i C. Seton-Watson, „R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni“, 38.

[121] R. W. Seton-Watson, radio poruka, 27. III 1941, Исто, 295.

[122] H. Hanak, rev., „Watson, (George) Hugh Nicholas Seton- (1916–1984), historian and political scientist“, *ODNB* [accessed 18 Dec 2004: http://www.oxforddnb.com/view/article/31670]

[123] С. Јовановић, *Записи о проблемима и људима 1941–1944*, Сабрана дела Слободана Јовановића 12, Београд 1991, 629–630, 631, 637.

[124] H. i C. Seton-Watson, „R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni“, 39.

[125] R. W. Seton-Watson, „The Jugoslav Constitutional Position“, *The Slavonic and East European Review*, 23–62 (1945), 95.

[126] J. Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*, *Sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin 2004, 528–567.

[127] R. W. Seton-Watson, „Arthur Evans“, *The Slavonic and East European Review*, 24–63 (1946), 53–54.

начинити Југословенином à la Супило".[128] Титови односи са Британијом су се, међутим, брзо покварили, па је и то, како сведоче синови Ситон--Вотсона, био један од разлога који су га навели да се коначно повуче на Универзитет у Оксфорду, а затим и у свој дом у Шкотској.[129] Ту је и умро, у мају 1951. године.

***

Ситон-Вотсоново присуство у *Новој Европи* сведочи о посебном значају који је овом британском писцу придаван у загребачком часопису. Његових текстова није било много, али су они увек били праћени изразима посебне уредничке пажње. Концепцијски, *Нова Европа* удаљила се од његове *The New Europe*, али идеолошки између Ситон-Вотсона и Ћурчина није било значајнијих разлика. Штавише, Ситон-Вотсон се није устручавао да се, преко страница *Нове Европе*, укључује у политичке сукобе у југословенској држави. По правилу, залагао се за њено очување, уз уступке хрватским захтевима. Према Србији, у чији је „оријентални идентитет" упорно веровао, задржао је, упркос свим променама његових схватања и објективних политичких околности, трајно неповерење. И у таквим ставовима између њега и Ћурчина владала је слога. Диктатура краља Александра Карађорђевића ипак је покварила њихове односе и нагло смањила сарадњу Ситон-Вотсона у *Новој Европи*. Са престанком диктатуре, иако сарадња у часопису није добила ранији замах, срдачни односи су се обновили. Заједнички напори Ситон-Вотсона и Ћурчина на постизању договора између Хрвата и Срба тада су се улили у ону политичку струју која је 1939. довела до потписивања споразума Цветковић–Мачек.

ЛИТЕРАТУРА

J. Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941*, *Sociološko-istorijska studija*, Zrenjanin 2004.

R. B. Betts, „Robert William Seton-Watson", *The Slavonic and East European Review*, 30–74 (1951), 252–255.

С. Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008.

E. Clegg, Meštrović, „England and the Great War", *The Burlington Magazine*, 144–1197 (2002), 740–751.

I. Ćurčin, „The Yugoslav *Nova Evropa* and its British Model: a Case of Cross-Cultural Influence", *The Slavonic and East European Review*, 68–3 (1990), 461–475.

[128] С. Јовановић, *Записи о проблемима и људима 1941–1944*, 652.

[129] H. i C. Seton-Watson, „R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni", 39.

M. Екмечић, „Predgovor“ у: A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1919*, Sarajevo 1968.

Исти, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.

Исти, *Стварање Југославије 1790–1918, 1–2*, Београд 1989.

R. Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanje i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Beograd 2005.

H. Hanak, „The Government, the Foreign Office and Austria-Hungary, 1914–1918“, *The Slavonic and East European Review*, 47–108 (1969), 161–197.

Исти, *Great Britain and Austria-Hungary During the First World War. A Study in the Formation of Public Opinion*, London 1962.

Исти, „The New Europe (1916–1920)“, *The Slavonic and East European Review*, 39–93 (1961), 369–399.

K. T. Hoppen, *Ireland Since 1800: Conflict and Conformity*, London and New York 1999.

Историја српског народа VI–2, уредник А. Митровић, Београд 1983.

Д. Јовановић, *Ljudi, ljudi... Medaljoni 56 umrlih savremenika*, Beograd 1973.

Исти, *Људи, људи... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, прир. Н. Јовановић, Београд 2005.

С. Јовановић, *Записи о проблемима и људима 1941–1944*, Сабрана дела Слободана Јовановића 12, Београд 1991, 585–656.

М. Ковић, „Ален Џон Персивал Тејлор, или шта чинити са Средњом Европом“, поговор: у А. Џ. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 307–315.

A. J. May, „R. W. Seton-Watson and British Anti-Hapsburg Sentiment“, *American Slavic and East European Review*, 20–1 (1961), 40–54.

Исти, „Seton-Watson and the Treaty of London“, *The Journal of Modern History*, 29–1 (1952), 46–47.

Нова Европа (1920–1941).

У. Остојић Фејић, „Роберт Вилијам Ситон-Вотсон и Џорџ Маколи Травелјан у Србији 1914–1915“, *Историјски часопис*, 29–30 (1982–1983), 493–502.

Oxford Dictionary of National Biography, Oxford 2004 [http://www.oxforddnb.com].

L. Peter, „R. W. Seton-Watson’s Changing Views on the National Question of the Habsburg Monarchy and the European Balance of Power“, *The Slavonic and East European Review*, 82–3 (2004), 655–679.

Љ. Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941*, Београд 2000.

М. Радојевић, *Научник и политика: Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.

E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2008.

H. Seton-Watson, C. Seton-Watson, Lj. Boban, M. Gross, B. Krizman, D. Šepić (ur.), *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni: Korespondencija 1906–1941*, *I–II*, Zagreb i London 1976.

H. Seton-Watson and C. Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of the Habsburg Monarchy*, Seatle 1981.

R. W. Seton-Watson, „Arthur Evans", *The Slavonic and East European Review,* 24–63 (1946), 53–54.

Исти, *Serbian Ballads*, London 1916.

Исти, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London 1911.

Исти, „The Spirit of the Serb", у: S. Low (ed.), *The Spirit of the Allied Nations*, London 1915.

Исти, „The Jugoslav Constitutional Position", *The Slavonic and East European Review*, 23–62 (1945), 85–96.

Исти, „Jugoslavia and Croatia", *Journal of the Royal Institute of International Affaires*, 8–2 (1929), 117–133.

Исти, „Jugoslavia and the Croat Problem", *The Slavonic and East European Review*, 16–46 (1937), 102–112.

W. Steed, L. Penson, W. J. Rose, M. Ćurčin, L. Sychrava, V. V. Tiles, „Tributes to R.W. Seton-Watson: A Symposium", *The Slavonic and East European Review*, 30–75 (1952), 331–363.

A. Sked, „Historians, the Nationality Question, and the Downfall of the Habsburg Empire", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5–31 (1981), 175–193.

С. Сретеновић, *Француска и Краљевина Срба*, *Хрвата и Словенаца 1918–1929*, Београд 2008.

Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, Београд 1995.

Исти, *Никола Пашић и југословенско питање,* 1–2, Београд 1985.

Исти, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984.

Љ. Стојановић, „Хрватска 'Аустријанштина'", *Српски књижевни гласник*, 1926, VII, бр. 5, 360–362.

P. M. Taylor, „The Foreign Office and British Propaganda During the First World War", *The Historical Journal*, 23–4 (1980), 875–898.

M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006.

Д. Витошевић, *Српски књижевни гласник 1901–1914*, Београд 1990.

Д. Р. Живојиновић, *Невољни савезници: Велике силе и Солунски фронт (1914–1918)*, Београд 2008.

MilošKović

ROBERT WILLIAM SETON-WATSON IN THE ZAGREBIAN *NEW EUROPE*

Summary

In Milan Ćurčin's *New Europe,* Robert William Seton-Watson was the contributor of very high standing. His articles in Ćurčin's magazine were not numerous but they always had special editorial attention. In spite of the proclaimed continuity between the two magazines, compared to Seton-Watson's *New Europe,* Ćurčin's *New Europe* was very different; however, ideologically, Ćurčin's *New Europe* was following the pattern of the Seton-Watson's magazine. Moreover, in Ćurčin's *New Europe* Seton-Watson did not restrain himself from taking part in the Yugoslavia's internal politics. The British strategic interests, and the cultural, 'orientalist' prejudices were the basis of his attitude towards the Yugoslav problem. In Ćurčin's *New Europe* Seton-Watson's main target was Nikola Pašić's 'Greater Serbian' ideology and his 'oriental' kind of politics. Moreover, since he sincerely believed in the 'oriental', 'eastern' identity of Serbia, and 'western' identity of Croatia, he was always suspicious towards Serbia, and keen supporter of Croatia's interests. In this 'orientalist', or rather 'balkanist' attitude, there was basic agreement between him and Ćurčin. However, their personal relations were damaged by the beginning of the King Alexander' dictatorship, because of Ćurčin's personal contacts and collaboration with the Court. Ever since then Seton-Watson contributions in the Ćurčin's magazine gradually disappeared. With the end of the dictatorship, the friendship of Seton-Watson and Ćurčin recovered, but the Seton-Watson's articles in *The New Europe* were still very rare. They directed their joined efforts towards the new agreement between the Croats and the Serbs, which was, according to their opinion, attained by the Cvetković-Maček agreement in 1939.

323.1(497.1)(046)

Јово Бакић

НОВА ЕВРОПА: ИЗМЕЂУ ПРЕЧАНСКОГ ИНТЕГРАЛНОГ И ХРВАТСКОГ МИНИМАЛНОГ ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Апстракт: У раду се примењује раније развијена типологија југословенства на случај писања *Нове Европе*. Разликују се српски (са србијанским и пречанским југословенством) и хрватски тип југословенства. Ови типови југословенства се даље разврставају према критериј оствареног и пожељног степена националне интеграције на југословенски паннационализам и минимално југословенство. Док су заговорници југословенског паннационализма, који се дели на интегрално, националистичко у ужем смислу, и реално југословенство, сматрали да је стварање југословенске нације ако не већ остварено, оно веома пожељно у ближој или даљој будућности, дотле су заговорници минималног југословенства сматрали да је стварање југословенске нације непожељно. Треба утврдити којем је типу југословенства *Нова Европа* била најближа, и зашто је то тако. Личности њених оснивача и уредника, њихов интелектуално-политички развој, етничко порекло, место боравка, класни положај и искуство у предратном, ратном и поратном периоду узимају се у обзир приликом анализе конкретног испољавања југословенства у различитим периодима (1920–1921; 1921–1928; 1928–1941) и заокрета који су прављени у оквиру ширег југословенског опредељења. Истраживачки циљ се, дакле, састоји у утврђивању мотива који су водили главне личности у *Новој Европи* да заговарају различите варијанте југословенства у различитим периодима, и функција које су различите идеологије југословенства имале у Краљевини СХС (Југославији).

Кључне речи: *Нова Европа*, југословенство, Срби, Хрвати, пречани**.**

Увод

У овом раду се развијена типологија идеологија југословенства (Бакић 2004; Димић 1996) примењује на случај писања *Нове Европе*. У најкраћем, није у питању јединствена идеологија југословенства, већ неколико идеологија које су се међусобно разликовале и неретко биле

супротстављене. Прво и најважније, разликују се хрватска и српска варијанта југословенства. Прва је била старија, пошто је хрватским политичарима у XX веку југословенство било потребније него српским. Наиме, Хрвати су се једини од Јужних Словена у Хабзбуршкој монархији могли надати (кон)федералној јединици на основу „повијесних државних права“ која су чинила важан део идеолошког правдања политичких тежњи нација Хабзбуршке монархије. На основама етничке блискости трију јужнословенских етничких заједница које су се тек обликовале у модерне нације, хрватски идеолози југословенства могли су се надати и могућем претапању Словенаца и Срба у Југословене којима би хрватско „повијесно државно право“ могло представљати окосницу националне идеологије. Према томе, хрватско југословенство било је првобитно југословенство у оквиру Хабзсбуршке монархије, а тек инцидентно ван тог оквира.

Разуме се, независној Србији су, с изузетком двосмисленог плана Илије Гарашанина и Михаила Обреновића, југословенски снови били углавном страни све до свргавања проаустријске династије Обреновић у Мајском преврату 1903. Последично, непријатељство Хабзбуршке монархије према Србији поклопило се с незадовољством Хрвата и Срба статусом у Хабзбуршкој монархији и њиховом сарадњом, па се југословенство наметнуло као начин слабљења омражене велике силе.

Српски поборници југословенства, међутим, нису сматрали хрватску варијанту нити пожељном нити прихватљивом. Сањали су о независној Југославији којој би се на челу налазила српска династија (мада је било и ретких републиканаца) и у којој би Србија играла улогу јужнословенског Пијемонта или Пруске. Као што су у оквиру Црно-жуте монархије Хрвати били најбројнији међу Јужним Словенима, тако би у независној Југославији то били Срби, а у политици у којој је правдање моћи демократским начелима битно, број се најчешће лако претвара у стварну моћ. Тако би у перспективи било могуће да се Хрвати и Словенци можда претопе у Југословене којима ће се на челу налазити српска династија и у којој ће се богата српска „етноисторија“ (Смит 1998) натурити као легитимацијска основа Југославије.

Свако југословенство било је продужетак српског или хрватског национализма, па су различит степен тренутне и визија пожељне југословенске интегрисаности, те однос према посебним јужнословенским нацијама зависили од реалности остварења српске односно хрватске варијанте југословенства. По овим критеријима, могуће је разликовати:

1) југословенски паннационализам:
   а) интегрално југословенство,
   б) југословенски национализам у ужем смислу,
   в) реално југословенство;

2) минимално југословенство.

Интегрално југословенство не признаје никакве јужнословенске етничке посебности, већ је југословенска национална интеграција готова ствар. Они који јој се противе издајници су нације и државе. Заговара се унитаристички државни облик са јаким централизмом државне управе и склоношћу ауторитарности у националној интеграцији. Уз полицију, као средства националне интеграције користе се и разне паравојне групе.

Југословенски национализам одликовао се признавањем етничких особености, али и убеђењем да се оне могу релативно брзо превазићи државним и друштвеним делањем. Унитаризам му је био својствен, а у мањој мери централизам и ауторитарна средства интеграције. Заговарало се и образовање као пут националне интеграције.

Реално југословенство одликовало се признавањем етничких особености и немањем намере да се ускоро оствари чвршћа национална интеграција, већ се то препуштало даљој будућности. Инсистирало се на образовању као главном средству националне интеграције. Иако се заговарала унитаристичка држава, тражила се широка децентрализација и покрајинске аутономије. Ове аутономије не би требало организовати *искључиво* по етничком критерију, већ и према историјско-привредним критеријима. Као уступак наредном типу југословенства допуштао се и федерализам, али уз присуство јаких унитарних елемената.

Минимално југословенство подразумевало је наднационалну политичку заједницу. Изричито је супротстављено југословенском паннационализму. Инсистирало се на посебностима јужнословенских нација које завређују сопствене државе, макар и у југословенском наднационалном политичком оквиру, па је овом типу одговарао (кон)федерални облик политичке заједнице.

Југословенство *Нове Европе* пре Видовданског устава (1920–1921)

Пре доношења Видовданског устава 1921, југословенство *Нове Европе* било је бескомпромисно интегрално, српске усмерености. Истицало се да вођство „припада Србији, јер је она живела слободним животом, пошто је слободу сама извојевала, и јер је она принела највеће жртве за народно ослобођење“. Ипак, прављена је и ограда да је Србија „само прва међу равнима“, а да су сви „крајеви“ равноправни и да нема грађана другог реда.[1]

[1] М.(илан) Ћ.(урчин), „Јужнословенска политика у Рату“, *Нова Европа* – даље: *НЕ*, 9. 12. 1920. Текст у којем је критикован Југословенски одбор написан је у Лондону 1916,

Унеколико је југословенство *Нове Европе* наликовало оном које су пред Први светски рат и током њега развијали интелектуалци Самосталне радикалне странке, примерице Јован Скерлић, Милан Грол и Божидар Марковић (Радојевић 2007; Бакић 2004). Уосталом, други је био међу оснивачима *Нове Европе*, а управо у овом часопису објављен је чланак у којем се Јован Цвијић позива да преузме „Скерлићеву заставу" југословенства испод које би уз друге радикалне демократе и они из *Нове Европе* корачали.[2] Занимљиво је да су и неки Хрвати, веома активни у раду *Нове Европе* током читавог постојања, нпр. Иво Колбе, Мостарац којем су живот одузеле усташе почетком Другог светског рата у Брчком, писали у овом периоду у складу са интегралним југословенством српске усмерености:[3]

„Србохрвати и Словенци јесу и остаће један јединствен народ. О томе нема дискусије. На тој основи има се целокупно државно уређење, друштвени и приватни живот градити и изводити. Догма о нашој јединствености је неодложни захтев и увет развитка и опстанка сваког, па и најмањег дела нашег народа. (...) Може ли се наћи умник, који би нас могао племенски тако поделити, да бисмо сви били задовољни? (...) Били смо могли тако подељени живети својим и политички и економски самосталним животом, и били смо се могли развијати упоредо с осталим европским народима? Не, одиста не. То је математичка истина, а у томе је најбољи и најјачи темељ Југословенству; а не у неком идеализму и сентименталности. (...) Југословенство је програм, али није још свршено дело. (...) Оно је најпотпунији и најсавршенији програм нацијоналне еманципације од сваког шовенства и брзо крочење к човеку Света. Оно носи потпуну слободу мисли и веровања; друштвено нивелирање, уздижући рад ума и руку као једино мерило грађанске вредности без привилегија, без прерогатива, и без паразита."

У овом наводу зорно се уочава социјалнодемократска усмереност интегралног југословенства српске варијанте. Колбе је тада био толико понет српским југословенством да је писао екавицом.[4] Мишљење да је

где је Ћурчин био службеник Пропагандног бироа владе Србије. Чињеница да га је објавио четири године доцније говори да схватања из Првог светског рата још није променио. У тексту се тврдило да је српско „наравно, све што је словенско у Македонији", да „Бугари нису Словени већ су пословењени те по природи и раси не спадају у наш јединствени народ" што је „јасно показао овај Рат, и пре њега Балкански Ратови".

[2] Др Р.(иста) Митковић, „Скерлићева застава", *НЕ*, бр. 5, 28. 10. 1920. Аутор је био доцент на Универзитету у Женеви и сталан сарадник *НЕ*. У чланку је, у складу са исконским поимањем нације, закључио: „Од Триглава до Струме наш народ чини једну целину по крви, осећајима и тежњама."

[3] Др Иво Колбе, „Наше Југословенство", *НЕ*, бр. 3, 14. 10. 1920. У наводима нису вршене граматичке и правописне измене нити су исправљане штампарске грешке.

[4] Попут Крлеже, Колбе се убрзо вратио латиници и ијекавици, док је Иво Андрић, који је пре Првог светског рата такође писао латиницом и ијекавицом, остао веран после рата усвојеној ћирилици и екавици, до краја живота.

национално јединство Југословена већ тада било постигнуто и за будућност осигурано, налазило је упориште у уверењу да се неке југословенске етничке заједнице могу развијати, па чак и опстати, само у јужнословенској политичкој заједници, а да је подела међу њима осуђена да буде неправедна. Уочавао се космополитски карактер југословенства као заштита од националистичке искључивости и припрема Југословена за учешће у замишљеној хуманијој, новој Европи, и у једној човечнијој планетарној заједници нација. Заиста, начела човечности и правичности примењивана су и на припаднике националних мањина, па се захтевало „најодлучније, да се према нашим Несловенима узме онако држање какво бисмо ми желили, и какво ћемо тражити, да узму друге државе према Југословенима који живе у њиховим границама“.[5]

Интегралним југословенством одисали су и чланци Лазе Поповића, лекара, истакнутог идеолога југословенства у „Соколу“ и *Новој Европи*, који је осуђујући покушаје подвајања „Сокола“ на етничкој основи бескомпромисно поручивао: „Ко неће бити Југословен, тај не може бити Соко, и тај мора ван!“[6] Отуд је било логично залагање *Нове Европе* да једино име држави мора бити Југославија. Свако друго име схватано је као издаја југословенства. Примерице, историчар Милан Решетар, Србин католик, један од оснивача *Нове Европе*, писао је како донедавно „ми Дубровчани нисмо знали ни за једно племенско име, па смо се тек привољели једному или другому“ и из тога изводио закључак да је Дубровчанима лакше да прихвате релативно ново југословенско име но онима који су од раније себе звали Србима или Хрватима. Сматрао је да нема разлога бојазнима:

„(...) свак у Југославији и надаље може да буде, и биће, Србин, Хрват, или Словенац, као што је и дослије био; то би дакле било отприлике као у Швајцарској, гдје су сви Швајцарци, иако су једни Нијемци, други Французи, а трећи Талијанци, – само што су тамо збиља *три различна народа* па су били тако паметни да за своју домовину створе и задрже *једно* име, док смо ми *'један народ'*, који за своју државу свакако треба *три имена*“ (курзив М. Р.).[7]

Префињена иронија у функцији поређења искоришћена је као убојито оружје против противника не само државног имена „Југославија“, већ и против непријатеља југословенства као националне идеје. Уистину, искоришћен је један од најјачих аргумената који је југословенским националистима стајао на располагању, али се једна чињеница пренебрегавала – разлика у дуготрајности Швајцарске као политичке заједнице настале

[5] Коментар уредништва на чланак Хермана Вендела „Немци у Југославији“, *НЕ*, бр. 10, 2. 12. 1920.

[6] l.m. (један од начина потписивања Лазе Поповића), „Соколска ванредна скупштина у Загребу, 17. октобра т.(екуће) г.(одине)“, *НЕ*, бр. 4, 21. 10. 1920.

[7] М.(илан) Решетар, „Име наше државе“, *НЕ*, бр. 9, 25. 11. 1920.

у преднационално доба, која је преживела искушења национализма, и Југославије која настаје тек као исход Првог светског рата, чедо XX века, када су посебне нације, у којима је већ дошло до обликовања масовног национализма, биле образоване пре више деценија. Истим поводом је и Милан Ћурчин критиковао Демократску странку: „Они су овај пут гласали, у пуном смислу речи, против Југославије; они су издали свој рођени програм, себе саме. (...) Демократи су издали централизам у главној и одлучној тачци, – како хоће да га одбране сада у споредним и мање одређеним тачкама?!“[8] Уз то, примењивање батинашких метода министра унутрашњих дела Светозара Прибићевића, и војске, у наводној градњи југословенства допринели су начелном отклону *Нове Европе* од Демократске странке.[9]

Велики Југословен, Сплићанин Јосип Смодлака, један од оснивача *Нове Европе*, који се, додуше, с њом доцније разишао, такође се заложио да се избегне борба „о превласт једнога племена над другим, јер то у истину значи наша борба око имена“. Тражио је од далматинске југословенски усмерене омладине да се „разлети“ по целој земљи, а нарочито да иде у Србију: „Гласу Далмације – која је, са свим својим хрватским традицијама, у најодлучнијем часу казала: ’без Србије никуда!’, и тиме спасила наше државно јединство – браћа Србијанци неће и не могу да се оглуше.“[10]

Југословенство *Нове Европе* од Видовданског устава до атентата на Стјепана Радића 1928.

У овом периоду је *Нова Европа* остала интегрално југословенска,[11] али је ширила све више пречанско југословенство, вероватно свесна да би пречански Срби, а међу оснивачима часописа били су, уз Панчевца Ћурчина, пречани Лаза Поповић (који је од 1921. помагао у уредничким пословима), Никола Стојановић, Тихомир Остојић, Милан Решетар и Светислав Поповић – били потенцијално највеће жртве неуспеха Југосла-

[8] (Милан) Ћ.(урчин), „Рад Уставотворног Одбора“, *НЕ*, бр. 1, 21. 3. 1921. Ћурчин је „са жалошћу у срцу, и не без саучешћа“ писао чланак, „јер отворено признајемо да смо сматрали“ ДС „по идејама и програму, најближом ономе што сами држимо да је за ову нашу лепу неуређену земљу најбоље и најспасоносније“.

[9] М. Ројц, „Прилике у Хрватској“, *НЕ*, бр. 2, 1. 4. 1921. Ројц, још увек посланик ДС, навео је бројне примере некажњеног батинања, злостављања, па и убијања хрватских сељака.

[10] Др Ј.(осип) Смодлака, „Име државе и омладина“, *НЕ*, бр. 6, 11. 5. 1921.

[11] М. Ћурчин је сматрао да и часописи најугледније традиције треба да се одрекну „племенских“ имена: „Место да престане излазити ’*Српски* Књижевни Гласник’ у Београду, почиње у Загребу, излазити и ’Савременик’ на *хрватском* језику! (курзив Ћ.)“, *НЕ*, бр. 11, 1. 7. 1921.

вије.[12] Отуд су главни непријатељи *Нове Европе* били радикали, као „српски племенски екстремисти“, и „вође загребачке интелигенције, са Лорковићем и Ст. Радићем на челу“, који су „злоупотребили (...) социјални покрет загорских сељака (’проти господи’) у племенске сврхе, проглашујући хрватску сељачку републику и издајући паролу ’Хрвати на окуп’!“[13] Визија пожељног друштва изнета је у програмском чланку:

„У погледу југословенства, – које ми исповедамо интегрално, и *не национално* већ државно –, ми смо савладали и прегорели племенске и покрајинске болове и тежње, и признајемо их само још историјски и унутар граница јединствене и недељиве Југославије. – Ми заступамо, и хоћемо да дижемо, *класну, радничку (и земљорадничку) свест*, која има да изграђује савремену, модерну класну државу, насупрот свести буржујској и капиталистичкој, која вуче за собом бирократизам и милитаризам, половна схватања у решавању аграрних и уопће привредних проблема, и погрешно оцењивање моралних и уопће душевних вредности. (...) Проповедамо: снажење *осећања припадности светској заједници и целини*, те потребу што тешњих веза са западним и словенским народима; пријатељство и *сношљивост према суседима и према инороцима у земљи; највећу толеранцију за мишљења и веровања* појединаца, и *најшире слободе* за сваки рад и покрет који иде у корист целине или огромне већине народа (курзив Ћ.). (...) Међутим ћемо пажљиво пратити интернацијонални социјалистички покрет, с нарочитом намером да настојимо и помогнемо, да Југословенство, и Словенство уопће, добије у њему место које му припада, и да значи нешто у интернацијоналноме свету. Желимо да радимо, – и да посредујемо, ако нам допусте, – првенствено на везама и што бољим односима између радника и земљорадника Југославије (...) противу заједничког противника (...).“[14]

У овом и другим програмским чланцима[15] изражена је и мисао да „главни задатак државе“ треба да буде „подизање деце и одгој омладине“, те „неговање народног здравља“, док је „улога жене у нашем друштву“ требало да доживи „темељну промену“. Уредник *Нове Европе* је, упркос чињеници да је у њој било доста припадника виших друштвених

[12] Осим Срба пречана, оснивачи су били: Јован Цвијић, Милан Грол, Коста Кумануди, Војислав М. Јовановић, Миодраг Ибровац, Милан М. Ракић из Србије; Иван Мештровић (најутицајнији Ћурчинов пријатељ), Марко Костренчић (помагао у уредничким пословима од 1921), Јосип Смодлака, Бранимир Ливадић, Јулије Бенешић из Хрватске; Иван Пријатељ, Матија Мурко и Леонид Питамиц из Словеније. Није било муслимана међу оснивачима часописа, иако су потенцијално били такође највеће жртве неуспеха Југославије и стога могли бити склони југословенству. Могуће је да је реч о начелној несклоности ислама према идеји нације.

[13] (Милан) Ћ.(урчин), „Руска сабласт“, *НЕ*, бр. 8, 21. 10. 1921.

[14] (Милан) Ћ.(урчин), „Куда ћемо“, *НЕ*, бр. 11, 21. 11. 1921.

[15] Уводник „Основни погледи ’Нове Европе’“, *НЕ* бр. 1, 1. 1. 1924.

слојева, те да часопис није бранио револуционарне идеје, себе и своје истомишљенике уврстио у „интелектуалце-пролетере“.[16]

У том духу је и Марко Костренчић писао „да до буржујско-націјоналистичког југословенства неће и не може више доћи“, али и да Словенци, Хрвати и Срби такође спадају у „вјештачки створене“ целине, што је било на трагу данашњих неомарксистичких и постмодерних конструктивистичких теорија нације, „у ствари с врло опрјечним интересима, и с противним те хетерогеним елементима у себи“. Тврдило се да „кад не би било оног вјештачки створеног націјонализма“, дошло би до груписања на „класној, реалној основици“: „Само на тај се начин, држимо, може наш проблем ријешити, само тако могуће је интегрално уједињење наше расе – Југословенство у модерној класној држави.“[17] Посебно се наглашавало да кад Радић говори о „хрватском сељаку“, он мисли више на оно „хрватски“ а мање на „сељак“.

Јосип Смодлака оштроумно је увиђао да онако како Пашић „хоће да оживи Велику Србију Душанову, тако Г. Радић хоће да ускриси Велику Хрватску Крешимирову“, а пошто „обојица хоће исте земље (Срем, Далмацију, Босну, Херцеговину), таква њихова политика неминовно води до грађанског рата“. Увидео је, такође, да Пашић рачуна на унутарјугословенску премоћ, док се Радић надао „туђинској сили“. Закључак се наметао: „Чему то води у крајњим консеквенцијама, то је свакако јасно: унутрашњој борби и страној интервенцији, па расулу државе и подјармљивању под туђу власт.“ Насупрот томе, аутор, који је, не случајно, из Италијом угрожене Далмације, наглашавао је опасност од спољног непријатеља што треба да уједини Србе и Хрвате.[18] Писао је да „посвемашњу унификацију“ треба започети југословенским именом државе, али је такође упозорио да они који хоће да силом преведу „све Србе и Хрвате у Југословене“ највише „шкоде југословенској идеји“. Уместо централизма или федерализма, заложио се за „најшире народне самоуправе“, јер „дају прилике највећем делу држављана да узимљу учешћа у управи јавних посала“, и „најуспешније сузбијају сваки аутократски режим“. Слично овоме, Ћурчин је наглашавао да „ми не верујемо у искреност интегралног југословенског јединства Г. Прибићевића“:

„Ми смо били они који смо проповедали и пре, и сада, да – у начелу – не знамо, и нећемо да знамо, ко је Хрват а ко Србин. За нас је то увек било, два имена за исти појам. Нажалост, Г. Прибићевић, и његови једномишљеници у данашњој владиној коалицији (НРС–ДС, прим. Ј. Б.),

[16] Ипак, било је и истинских „интелектуалаца-пролетера“, нпр. др Божидар Аџија, образовани социјалиста који је, како вели Драго Роксандић, сваки час био без посла током 1920-их, али је у *Новој Европи* редовно објављивао чланке зарађујући за живот.

[17] Марко Костренчић, „Модерна класна држава“, *НЕ*, бр. 8, 11. 7. 1922.

[18] Ј.(осип) Смодлака, „Наш задатак“, *НЕ*, бр. 2, 11. 9. 1922.

својим досадашњим радом и говором принудили су нас да, у пракси, одступимо засад од провођења свога најдубљег уверења, да – привремено – пођемо за корак унатраг, да бисмо помогли онима који хоће да ствари поставе на место са којега би се опет на делу могла примењивати идеја интегралног народног јединства (алузија на загребачки Конгрес јавних радника, прим. Ј. Б.). Под том идејом ми смо исповедали пре свега потпуну, интегралну *једнакост и слободу* за све народне делове, а допуштали деобу или разликовање по сасвим другим критеријима него племенским (курзив Ћ.).“[19]

Дакле, идеја интегралног југословенства напушта се практички и тактички, али не и стратешко-теоријски.[20] Другим речима, *Нова Европа* била је убеђена да ће будућност донети интегрално југословенско јединство, али да је неопходно да се политика и лоша управа у Краљевини што пре промени како се то јединство не би компромитовало корупцијом политичара и чиновника, и насилним натурањем југословенства Хрватима, који су прочитали такмичарску енергију пречанског Србина Прибићевића и то да југословенство употребљава као средство потчињавања оних против чијег се схватања југословенства борио у Хабзбуршкој монархији (Бакић 2004).

Ипак, нестале су многе илузије о национализму, па и о самом југословенству. Све се чешће призивало словенство и човечанство. Критиковала се „’ослободилачка омама’, болест која се као трахом навукла на очи појединих интелектуалаца у Србији“,[21] а Лаза Поповић је у једном уводнику, чак, критиковао култ Обилића, сматрајући да то није врлина „српског дела југословенског народа“, већ „његова опћа и тешка мана“, „суровост, дивљаштво“, што „напретку, култури и цивилизацији само смета“, те га не треба прихватити „да неочишћено и непрочишћено буде фундаментом југословенске културе“.[22]

Наравно, аутор је несвесно или свесно занемарио чињеницу да свака нација мора да има неку етноисторију у свом темељу. Ипак, чињеница да се као Србин усудио да критикује важне елементе Косовског мита у име магловитих југословенства, словенства и човечанства сведочи о снази и искрености његовог југословенског уверења. Да ли је, и колико је, пак, космополитизам представљао тек подесни идеолошки бег разочараних Југословена из стварних тегоба југословенства, или исповедање слободнозидарског *вјерују*, а можда и израз снобизма, тешко је судити:

---

[19] (Милан) Ћ.(урчин), „Држава Г. Прибићевића“, *НЕ*, бр. 5, 11. 10. 1922.
[20] „Основни погледи ’Нове Европе’“, *НЕ*, бр. 1, 1. 1. 1924.
[21] (Милан) Ћ.(урчин), „Југославија на мукама“, *НЕ*, бр. 7, 11. 4. 1926.
[22] Л.(аза) (Поповић), „Култ Обилића“, *НЕ*, бр. 5, 11. 2. 1923.

„За нас је југословенство одувек било права и *једина* линија којом има да иде политика ове државе и овог народа. Нама, уосталом није ни југословенство *циљ*, као што није било ни хрватство или српство, него тек етапа на путу даљег развитка. Ми се данас дружимо, па умногоме и слажемо, и са комунистима; али не зато што бисмо се можда одушевљавали њиховом 'диктатуром пролетаријата', – боже сачувај! – далеко од нас свака диктатура. Али су нам они данас ближи по свом ширем, интернацијоналном, идеалу него наши Великосрби и Великохрвати и Словенци, који тапкају у месту и не виде даље од торња свога села. Ко се једном определио, свесно, за пут којим ми идемо, ко се напио живе воде чежње за човечанством, тај се не враћа више лако натраг, барем не у души, маколико да га реалност сили да рачуна с чињеницама и са приликама (курзив Ћ.)."[23]

У уводнику „Ка човечанству" доводило се у питање и само словенство, иако је крилатица *Нове Европе* гласила „Словенством ка човечанству", зато што су се „сродници Словенства, тј. Латинство, Германство, и т.д." показали као „више мање патолошке форме и креатуре". Напослетку се једино, али довољно оправдање за уздизање словенства нашло у чињеници да „постоји Латинство, Германство, Семитство, Исламизам, Американизам", те да су „све то непријатељи свега што са њима или под њима, неће да буде". Зато се „сви искључени" морају сврстати „у своје групе, па тако и Словенство". Аутор је умногоме вештачки стварао међусобно супротстављене групе нација. У складу са тадашњом еволуционистичко-есхатолошком интелектуалном модом, југословенство је преображено у „неизбежну форму у којој напредак мора да се одигра. Онда би степенице овако изгледале: Југословенство–Словенство–Човечанство. У ствари су призната два облика Југословенства: један ужи и млађи, који чине племена Срба, Хрвата, и Словенаца; други шири и старији, доцнији, где долазе и Бугари. (...) Да до човечанства будемо способни доћи, требаће нам бар четири века!"[24] Наводна историјска нужност развоја човечанства користила се у сврхе југословенске пропаганде.

[23] (Милан) Ћ.(урчин), „Политика 'средње линије'", *НЕ*, бр. 13, 1. 11. 1923.
[24] Л.(аза) (Поповић), „Ка човечанству", *НЕ*, бр. 14, 11. 11. 1923.

Између пречанског и хрватског југословенства: 1928–1941.

Колебање између пречанског и хрватског југословенства било је наговештено чланком економског стручњака Ива Белина.[25] Он је указао на чињеницу да пречани плаћају више порезе од Србијанаца. Отуд разлог за пореску реформу.[26] Истовремено, осуђивао је Стјепана Радића да је „својим радом и настојањем често силом гурао Србе на окуп“, па су Срби пречани запостављали своје интересе „за љубав ’српства’“.

Но, права провала пречанског гнева са страница *Нове Европе* избила је после атентата на Стјепана Радића. Ћурчина је посебно разочарао Милан Грол, који је у *Политици* полемисао са Светозаром Прибићевићем о „утицају и правима централног дела народа“ према „појединим деловима народним“, да би доцније, правдајући се, објаснио како је уствари мислио „о централном делу државе“, тј. о моравско-вардарској долини. Ћурчин је, напротив, сматрао да „србијанска политика“ мора уважити интересе пречанских крајева како би се избегле погубне последице по државу:

„Маколико да су Хрвати и пречани склони ’нестварном’ схватању дневне политике, маколико да не знају њихове вође шта стварно хоће и шта да конкретно траже, они сви добро знају *шта неће*, и имају једну такорећи тисућвековну праксу у пасивној резистенцији. (...) Пасивна резистенција читавих делова народних, то је једно страшно оружје, које може бити и убиствено за државу противу које се оно упражњава (курзив Ћ.).“[27]

Па ипак, у југословенство се и даље верује, упркос вести о смрти Радићевој; сматра се да је тек „политикантско Југословенство“ мртво, „којему смо ми већ годинама прорицали и желели смрт“.[28] Ћурчин је, међутим, на истом месту огорчено коментарисао писање *Политике* и нарочито Јована Јовановића Пижона:

„Гролову теорију (...) ’Политика’ исповеда много бруталније; она отворено говори о *присаједињењу:* ’када је Србија свој демократски режим проширила на целу земљу’. Она иде још и даље, па каже, да је Југословенство – ’нови идеал’ – ’победничка Србија *донела на врховима својих бајонета’.* (...) ’Демократски режим’ предратне Србије, – то је илузија (...) јер тај предратни србијански ’демократски’ режим најбоље

[25] Др Иво Белин, „’Пречански фронт’“, *НЕ*, бр. 12, 26. 12. 1927.

[26] Др Иво Белин, „Порезна реформа“, *НЕ*, бр. 3, 11. 2. 1928.

[27] (Милан) Ћ.(урчин), „Корошчева влада“, *НЕ*, бр. 2, 26. 7. 1928.

[28] „Смрт Степана Радића“, *НЕ*, бр. 4 и 5, 26. 8. 1928. Више је аутора текста, а навод је од Живка Векарића.

осећамо ми данас на својој кожи и на својим џеповима. (...) А кад је реч о ’бајонетима’ –, зар није већ време да се сви ти бајонети, и све те приче о победама, баце у старо гвожђе, или бар оставе народним гусларима и школским читанкама; јер, има ли кога међу нама да не зна, и да не памти да би и Србија и сви ми пречани с њом, са целом Српском Војском и свим добровољцима и четницима из неослобођених крајева, били данас аустријски и немачки и бугарски и турски вазали, да није било Руса, и Француза, и Енглеза и – на крају крајева – Вилзонове Америке? *Њиховим* победничким бајонетима придружило се оно мало наше војске што је остало после слома Србије и Црне Горе (...) и с њиховом помоћу, а по њиховом упутству, *на принципу самоопредељења народа*, постала је Југославија (курзив Ћ.).“[29]

Уистину, надувена од приче о јунаштву, србијанска политичка елита заборавила је недавну националну пропаст. Носиоци парохијално-ослободилачке политичке културе често нису свесни догађаја на широј светско-историјској сцени, већ свој значај из жабље перспективе процењују, па закономерно и прецењују.

Ћурчин и Поповић сматрали су[30] да србијански политичари или треба да се мењају или, пак, треба променити средиште из којег се гради југословенство, јер „смо ми српски идеалисти изгубили фиксно средиште наших илузија“ и „сви осећамо, и тако мислимо, да га више у Београду немамо“. Штавише, заложили су се, из моралних разлога, да „са Загребом одржавамо најачу везу и најживљи одношај“, иако су јасно осећали да из „Загреба – који би после Београда први, и готово једини долазио у обзир (за центар југословенства, прим. Ј. Б.) – дува данас хладан и сепаратистички ветар, па су тамо дискредитована и имена илирства и југословенства“, док су Радићеви наследници „на истој линији са Г. Трумбићем, некада председником Југословенског Одбора а сада вођом Великохрвата, који у својим говорима и изјавама помно избегава да се и речју дотакне пречанских Срба, показујући очигледну тенденцију да их прогута у слободној и самосталној Хрватској“. Зато су сматрали потребним да подсете како „ниједан Србин из бивше Аустро-Угарске; па ни већина Хрвата, особито хрватских радника и сељака, неће нипошто пристати да насиља београдске чаршије замени хегемонијом загребачке господе“, и готово завапили: „Последњи час за спасавање Србије и Београда као Пијемонта Југославије куцнуо је.“ Чини се да је овај вапај, као и све што је претходно речено, одавао искрено очајање у којем су се пречански Срби нашли после атентата на Стјепана Радића и његове смрти. Југословенство је за

[29] Исто.

[30] Л.(аза) (Поповић) и (Милан) Ћ.(урчин), „Идеја и њено извођење“, *НЕ,* бр. 6, 26. 9. 1928.

њих представљало политичко и егзистенцијално питање, па су структурно представљали најискреније и најоданије Југословене. Истовремено, Мачек је упозорен да ако „мисли доиста на неку 'слободну Хрватску' – (коју би, наравно, требало некако и међународно осигурати, само како?) –, онда ће се, чим то саопшти Светозару Прибићевићу, разићи СД-коалиција."[31]

Током 1930-их, нарочито са делимичним отопљењем политичке атмосфере коју доноси влада Милана Стојадиновића, *Нова Европа* делимично пристаје и уз хрватску варијанту југословенства која је тражила, ако већ не може да обједини све пречанске крајеве са границом према Србији на Дрини и Сави, барем (кон)федерацију с минимално пет а пожељно осам федералних јединица, док ниједна српска политичка странка, с изузетком безутицајне Народне сељачке странке Драгољуба Јовановића и Срба окупљених у КПЈ, није пристајала на више од четири федералне јединице, ако би се оне правиле по начелу етничко-историјскоме.

У тим околностима Милан Ћурчин и Иван Мештровић потписују „Предлог за нацрт Устава".[32] На Предлогу су сарађивали Слободан Јовановић и Михаило Илић, али су се повукли када су видели да се не могу споразумети око Војводине, за коју је загребачка група инсистирала да буде пета федерална јединица, а београдска да буде у саставу Србије. Ако се има у виду да је у Војводини, по пописима из 1921. и 1931, било 35% Срба, те да су Хрвати, уз подршку Мађара и Немаца, могли имати већину, јасна је мотивација како Хрвата тако и Срба за оваква решења. Ипак, уступак српској страни направљен је у предвиђеним надлежностима федерације, којој су препуштени: „Послови Двора, Војска и Морнарица, Иностранi Послови, Послови Државних Финансија (нарочито царине и државни монополи), Уређење Државне Управе и њезиних органа, Новчарство, Патенти, Мјере и утези, Поште, брзојави и телефони, Државне Жељезнице, Држављанство, Путнице за иностранство".[33] Такође, војска је изузета из правила да на територији неке бановине државни службеници морају бити са те територије. Што се Црне Горе и „Јужне Србије" (Македоније) тиче, вели се да у њима постоје тежње „за широким самоуправама; али ми сматрамо то питање чисто интерним српским питањем".

Часопис је велике наде полагао у преговоре Цветковић–Мачек, а поздравио је и сам Споразум. Противнике преговора, босанскохерцеговачке Србе историчаре, Владимира Ћоровића и Васу Чубриловића, критиковао је за напуштање југословенства, подсећајући и, у наслову чланка, на

[31] (Милан) Ћ.(урчин), „Политика СД-коалиције", *НЕ*, бр. 12, 11. 12. 1928.

[32] Уз њих, потписници су били др Алберт Базала, др Миливој Дежман, Јозо Кљаковић, др Иво Крбек, Павле Остовић, др Иво Политео и др Иво Тартаља.

[33] М.(илан) Ћ.(урчин), „О предлогу за нацрт Устава", *НЕ*, бр. 7 и 8, 26. 7. 1937.

национално изјашњавање потоњега на суђењу атентаторима на Франца Фердинанда.[34] Истовремено, уочена је егзистенцијална вредност југословенства за босанске муслимане: „Зар ’Србохрват’ (...) не значи уједно и решење верског пита(ња) у Босни, између католика и православних, и путоказ за опредељење Муслимана, наших сународника исте крви и истог језика, које разапињемо на крст тражећи од њих да се изјасне или за једну или за другу ’народност’ (...).“

Споразум Цветковић–Мачек поздравио је Иво Колбе речима да је извршено, „али још недовршено, једно велико и спасоносно дјело“ за „ову земљу и за овај народ“. Сматрао је да треба што пре направити „три или више једнаких у правима и овлаштењима бановина, и (...) слободни и заједнички свима пријестолни град Београд“ како не би „повријеђене таштине и сметени добитници“, тј. Срби и Хрвати, копали „и рукама и ногама да би доказали, како је држава доведена у питање“.[35] Уистину, радило се о једном споразумном југословенству које је можда могло пребродити такмичарску енергију Срба и Хрвата у корист заједничке државе – да су међународне околности биле повољније.

Овако, парцијалност решења у освит Другог светског рата националистички је раздражила српску опозицију, додатно већ изневерену од Влатка Мачека, па се истурала парола „Срби на окуп“. Ћурчин је сматрао да тешко да је „у повести нашег народа, избачена погрешнија – и грешнија – лозинка“, па је поновио питање које се кроз часопис често провлачило: „У теорији, ко може утврдити разлику између Срба и Хрвата; у животу, ко ће их одвојити једне од других, и где да се поставе границе?“

Дошло је до изражаја и пречанско југословенско уверење: „(...) у ствари, то нису Срби који зову Србе на окуп (противу Хрвата), него су то Србијанци који зову Србе на окуп, и то они Србијанци који су Југославију сматрали увећаном Србијом, те који сад страхују да би им – уз Хрватску и са Хрватима – могло још што измакнути испод власти“. Сматрао је да се „и не поставља питање: Срби и Хрвати, већ Србијанци и Пречани (још тачније: Београдска Чаршија и Загреб)“. Напослетку, закључио је да се „српски политичари који нису у Влади, заједно са београдском чаршијом (’Трговински Гласник’) и београдским интелектуалцима (’Српски Глас’ Драгише Васића), стављају насупрот пречанским странкама које с Владом спроводе Споразум“.[36] Пречанска варијанта реалног југословенства тако се приближила хрватском минималном науштрб српског југословенства, а све је стајало, као и током целокупног трајања *Нове*

[34] (Милан) Ћ.(урчин), „’Ја сам Србохрват’“, *НЕ*, бр. 6 и 7, 26. 8. 1939.

[35] Др Иво Колбе, „Од споразума до изградње југословенске државне заједнице“, *НЕ*, бр. 10, 26. 10. 1939.

[36] (Милан) Ћ.(урчин), „’Срби на окуп’“, *НЕ*, бр. 5, 26. 5. 1940.

Европе, у идеолошком ваздуху, док је друштвена стварност ишла другим путем, огрезлим у српски и хрватски национализам.

Закључак

Нова Европа настала је као модернизаторски часопис са интелектуалним и потенцијално политичким амбицијама на широкој југословенској основи. Све до доношења Видовданског устава био је изразито окренут српском интегралном југословенству. Како се, међутим, све више увиђало да србијанска хегемонија у Краљевини Југославији, као и хрватско незадовољство њоме, не може уродити искреним и трајним југословенством као идеолошком основом једне стабилне и трајне државе која би јемчила сигурност Србима ван Србије, ишло се ка пречанском интегралном југословенству у начелу, али и према прожимању реалног пречанског и хрватског минималног југословенства у пракси. Унеколико, *Нова Европа* одражавала је противречности и бојазни које су Срби пречани осећали у међуратној Југославији. Тежина положаја огледала се нарочито у чињеници да идеолошки став према југословенству није увек одговарао пожељној практичној политици. Ипак, *Нова Европа* и њено југословенство представљају важну критику доминантне политичке културе и политичке праксе на јужнословенском простору.

ЛИТЕРАТУРА

Бакић, Јово (2004), *Идеологије југословенства између српског и хрватског национализма 1918–1941*, Зрењанин: ГНБ „Жарко Зрењанин“.

Димић, Љубодраг (1996), *Културна политика Југославије* (1. том), Београд: Стубови културе.

Радојевић, Мира (2007), *Научник и политика: Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Смит, Антони (1998), *Национални идентитет*, Београд: 20. век.

Jovo Bakić

THE NEW EUROPE: BETWEEN INTEGRAL YUGOSLAVISM OF THE SERBS OUTSIDE OF SERBIA AND CROATIAN MINIMALIST YUGOSLAVISM

Summary

The New Europe initially emerged as a modernizing journal with intellectual and political ambitions to advance shared Yugoslav identity and interests. The journal promoted Serbian version of integral Yugoslavism, perceived as an ideological basis of a stable and durable state that could guarantee security of the Serbs outside of Serbia. However, as the Vidovdan Constitution was proclaimed it became obvious that Serbian hegemony and bitter dissatisfaction of Croats could not lead to true and long lasting Yugoslavism. Thus, the journal reoriented towards integral Yugoslavism of Serbs outside of Serbia in principle, and towards intertwining of a Realistic Yugoslavism of the Serbs outside of Serbia and Croatian Minimalist Yugoslavism in practice. *The New Europe* reflected contradictions and fears which Serbs outside of Serbia felt in the interwar Yugoslavia. The fact that ideological attitude towards Yugoslavism did not always fit attainable politics showed all the difficulties the journal faced. Nevertheless, Yugoslavism of *the New Europe* provided an important criticism of the dominant political culture and political practice in the Yugoslav Kingdom.

Медаља Краљу Александру,
илустрација из Нове Европе

323.1(497.1)(046)
070:929 Ћурчин М.

Софија Божић

МИЛАН ЋУРЧИН ИЗМЕЂУ СРПСТВА, ХРВАТСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Апстракт: У раду се разматрају ставови др Милана Ћурчина о националном питању које је тај југословенски оријентисан интелектуалац износио у часопису *Нова Европа*, чији је био покретач и уредник, са циљем да се утврди (не)оправданост оптужби које су долазиле из београдске и загребачке средине како су полазишта његових чланака, као и часописа у целини, у основи антисрпска, односно антихрватска.

Кључне речи: *Нова Европа*, Милан Ћурчин, југословенство, Југославија, Срби, Хрвати, српско-хрватски односи.

Једна од централних категорија у *Новој Европи*, коју је др Ћурчин покренуо и уређивао преселивши се у Загреб по завршетку Великог рата, било је југословенство.[1] Идеја југословенства, под којом се у часопису подразумевало народно јединство, истакнута је као програм, као једно од главних начела које треба спровести у дело, а на Југословене, односно Србе и Хрвате који су сматрани једним народом (или „Србохрвате“, како су називани да би се њихово јединство јаче истакло) и Словенце, као њихову „најближу браћу“, гледало се као на „народ који настаје“. Идеја народног јединства требало је да се налази и у темељима уређења државе, Југославије.[2] Прецизирајући своја схватања Ћурчин је сопствену концепцију југословенства, која не признаје разлике између Срба и Хрвата и у којој се и само српско и хрватско име третирају као „подређени пле-

[1] Mira Bogdanović, „Mesto *Nove Evrope* u levičarskoj tradiciji“, *Tokovi istorije*, бр. 1–2/1992, Beograd 1993, 16. За подробније информације о часопису *Нова Европа*, ставовима њене редакције и њених сарадника о разним проблемима унутрашње и спољне политике Краљевине СХС/Југославије, и многим другим питањима, упућујемо на монографију мр Љубомира Петровића, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941*, Београд 2000.

[2] „Osnovni pogledi ’Nove Evrope’“, *Нова Европа* – даље: *НЕ*, књ. IX, бр. 1, 1. I 1924, 2–3.

менски појмови“ те изједначавају с ужим покрајинским појмовима Далматинци, Црногорци, Војвођани, Босанци, итд., називао „отвореним југословенством“.[3] „Племенске и покрајинске“ тенденције он је признавао само историјски и унутар граница јединствене и недељиве Југославије, а југословенство за које се залагао било је „*ненацијонално* већ државно“.[4] Међутим, иако је југословенство за њега било „права и *једина* линија којом има да иде политика ове државе и овог народа“, чак ни оно, само по себи, није било циљ већ „етапа на путу даљега развитка“. Шта је за Ћурчина био крајњи циљ коме је требало тежити? Свакако, остварење космополитског идеала који је уредника *Нове Европе*, левичара, зближавао са комунистима а удаљавао од оних који су имали национално осећање а које је он називао Великосрбима и Великохрватима. У том смислу карактеристичне су Ћурчинове речи: „Ко се једном определио, свесно, за пут којим ми идемо, *ко се напио живе воде чежње за човечанством*, тај се не враћа више лако натраг...“ (курзив С. Б.).[5]

Као интегрални Југословен М. Ћурчин је, помно пратећи збивања на јавној сцени, критиковао све појаве које су угрожавале његов идеал и које су доводиле у питање опстанак југословенске заједнице. Антидржавно расположење подстицале су, пре свега, хрватске политичке странке. Међутим, благонаклон према хрватској компоненти југословенства, узроке отварања хрватског питања уредник *Нове Европе* тражио је у грешкама српске стране, која је побеђивала на парламентарним изборима и тако заузимала владајуће позиције у држави.

Највећи „грех“ најјаче политичке странке код Срба, Народне радикалне странке, састојао се у томе што она, у Ћурчиновом виђењу, није била оријентисана југословенски, већ великосрпски. То је била „странка српских племенских екстремиста“, која је завела „режим полуприкривене племенске хегемоније“.[6] Њу је прегазило време и она није у стању да одговори изазовима нове епохе. Радикална странка је представник „оријентализма“ и застарелих политичких метода, и на њој је одговорност за вишегодишњу кризу у земљи. Ћурчин је тој политичкој партији одрицао сваку идеологију, доживљавајући је као неку врсту компаније која опстаје захваљујући личним интересима и „племенској“ заслепљености њеног менаџмента. Главни менаџер Радикалне странке, Никола Пашић, потпуно ју је приватизовао, делећи звања и положаје својим рођацима и покорним штићеницима.[7]

---

[3] Ć., „Tri koncepcije jugoslovenstva“, *НЕ*, књ. X, бр. 2, 11. VII 1924, 33–34.

[4] Ћ., „Куда ћемо“, *НЕ*, књ. III, бр. 11, 21. XI 1921, 322.

[5] Ć., „Politika ’srednje linije’“, *НЕ*, књ. VIII, бр. 13, 1. XI 1923, 380.

[6] Ћ., „Руска сабласт“, *NE*, knj. III, br. 8, 21. X 1921, 227–228.

[7] Ћ., „Наша спољна политика“, *NE*, knj. V, br. 1, 1. V 1922, 6; Ћ., „Политички преглед. Лутања Г. Радића“, *НЕ*, књ. X, бр. 5, 11. VIII 1924, 131.

Управо се Пашић најчешће налазио на мети Ћурчинових напада. Уредник *Нове Европе* негативно је вредновао Пашићеву улогу у политичком животу Краљевине СХС, приписујући њему и његовој странци шарлатанство, безидејност, безначелност,[8] и процењујући да се мудрост и тактичност које су, како се веровало, красиле шефа радикала, заправо своде „само на игру о власт и на личне прохтеве и амбиције“.[9] Пласирајући тезу да Н. Пашић није политичар од формата (или бар да то *више* није, у уједињеној држави), понављао је да је једини циљ коме он стреми – освајање и задржавање позиција власти по сваку цену.[10] О Пашићу је Ћурчин увек писао са цинизмом, иронијом, ниподаштавањем и ароганцијом као о „нашем седом премијеру“, „вечитом премијеру“, „мисирском мудрацу“ и „интелектуално и морално изнемоглом старцу“.[11] Сметала му је чак и Пашићева брада,[12] ваљда зато што у „новој Европи“, којој је Ћурчин тежио, више није била у моди, па је симболизовала заостајање Југословена за новим тенденцијама савременог друштва. Речју, М. Ћурчин подсмевао се Пашићу и омаловажавао га, представљајући га као политичара који је потпуно недорастао задатку управљања државним кормилом. Но, уредник *Нове Европе* није се задржавао само на етикетирању радикалског вође. Он је чак призивао његову смрт. Пашић је „стар човек, и њега ће ускоро нестати“[13] – речи су Милана Ћурчина, као и оне да је стари господин „с једном и по ногом – и с читавом главом – у гробу“.[14] Да прижељкује смрт времешног политичара Ћурчин је без устручавања саопштавао и странцима. На питање једног енглеског писца, стручњака за Балкан, о политичкој ситуацији у Југославији, уредник *Нове Европе* кратко је одговорио: „Чекамо да г. Пашић умре.“ Затим је своју изјаву ко-

[8] Ћ., „Политички преглед. Лутања Г. Радића“, *НЕ*, књ. X, бр. 5, 11. VIII 1924, 133; Ć., „Jugoslavija pod radikalskim režimom“, *НЕ*, књ. XIII, бр. 12, 22. VI 1926, 381.

[9] Ć., „Pitanje odgovornosti za Rat“, *НЕ*, књ. XI, бр. 16, 1. VI 1925, 464. Већ су савременици запажали да је Пашић Ћурчину био крив за све што се у држави није одвијало како треба, па чак и за оно што није имало никакве везе с политиком и на шта радикалски вођа није имао никаквог утицаја. Примера ради, Петра Ј. Одавића је запрепастило што је уредник *Нове Европе*, одговарајући на анкету (1924) загребачког листа *Обзор* о стагнацији у домаћој књижевности, довео Пашића у везу с поретком у области литерарног стваралаштва изјавом како би рушење владе којој је на челу био првак радикала представљало корак ка уклањању разлога стагнације (П. Ј. Одавић, „Г. М. Ћурчин и Конкордат“, *Хришћанска мисао*, 9–10/1937, 139–140).

[10] Ћ., „Политички преглед. Лутања Г. Радића“, *НЕ*, књ. X, бр. 5, 11. VIII 1924, 133; Ć., „Jugoslavija pod radikalskim režimom“, *НЕ*, књ. XIII, бр. 12, 22. VI 1926, 381.

[11] Видети нпр. чланке: Ћ., „Наша спољна служба“, *NE*, knj. VIII, br. 7, 1. IX 1923; M. Ć., „Politički pregled. Krivica za Rat“, *НЕ*, књ. XI, бр. 10, 1. IV 1925; Ć., „Pitanje odgovornosti za Rat“, *НЕ*, књ. XI, бр. 16, 1. VI 1925; Ć., „Politički pregled. Brbljava Jugoslavija“, *NE*, knj. XII, br. 18, 21. XII 1925.

[12] Видети нпр. чланке: Ć., „Politički pregled. Naš Gledston, i naš Gandi“, *НЕ*, књ. XII, бр. 2, 11. VII 1925, 53; Ć., „Jugoslavija pod radikalskim režimom“, *НЕ*, књ. XIII, бр. 12, 22. VI 1926, 382.

[13] Ћ., „Наша спољна политика“, *NE*, knj. V, br. 1, 1. V 1922, 5.

[14] Ć., „Politički pregled. Izbori za Skupštinu“, *NE*, knj. VII, br. 10, 1. IV 1923, 303.

риговао, прецизирајући како би ипак више волео да Пашић не умре, већ да поживи (заједно са Стјепаном Радићем), али – у затвору.[15] Доследан у лошем мишљењу о радикалском вођи, Ћурчин није имао лепе речи ни кад је он најзад преминуо. Напротив, уредник *Нове Европе* с негодовањем се осврнуо на листове који су тим поводом о Пашићу писали у суперлативима, а свој став отворено је изразио и том приликом, не устежући се да каже: „Бог да му душу прости, био је велик политичар, али је добро да је напокон умро!“[16]

У истом маниру Милан Ћурчин писао је и о другим српским политичарима радикалима, нарочито о Стојану Протићу. Иако је Протић био присталица споразума с хрватским политичким круговима који су били против државног централизма, залажући се за тражење средњег пута, ради очувања националних традиција, али тако да то не буде на штету државног јединства, Ћурчин ни њему није поклањао поверење. Он је код тог истакнутог радикала уочавао тенденцију да се супротстави „свакој слободоумној кретњи или акцији“, уверавајући читаоце *Нове Европе* како „нема погоднije личности од Г. Протића за шефа полиције при аутократској управи земљом“. Уредник загребачког часописа упозоравао је хрватску политичку елиту да је у великој заблуди када верује како се Протић разликује од осталих српских („србијанских“) политичара, да то само показује како га уопште не познаје, и да ће схватити ко је и какав Протић тек ако он преузме руковођење Радикалном странком. Другим речима, то што се Протић није слагао са другим српским политичарима уопште не значи да је имало бољи од њих. Да ли је Ћурчин нашао начин и да вешто увреди радикалског првака – тако да то изгледа само као метафора – када је хрватске политичаре прекорео што „’сецују’ [...] сав свој опозицијони капитал на *једног* коња, држећи својствима доброг тркача његово пропињање и ципање у страну“? Да ли је он овде, да би скренуо пажњу с речи „коњ“, подвукао број, како би испало да критикује Хрвате зато што полажу наде само у једну особу, и тако прикрио намеру да се подсмехне Протићу и да га понизи?[17]

За Милана Ћурчина једно је било сигурно: Стојан Протић није се са колегама из странке разишао због принципа, односно хрватског питања, како су Хрвати били склони да мисле. Ривалитет између Протића и Пашића, који се завршио победом потоњег, у ствари је био лични сукоб двојице политичара чији су се сарадници, „након кратког колебања, ко-

[15] Ć., „Politički pregled. Naš Gledston, i naš Gandi“, *НЕ*, књ. XII, бр. 2, 11. VII 1925, 52–56.

[16] Ć., „Politički pregled. Smrt Nikole Pašića“, *НЕ*, књ. XIV, бр. 12, 26. XII 1926, 394–397.

[17] Л. и М., „Politički pregled. Unutrašnja politika. Наша опозиција“, *НЕ*, књ. III, бр. 7, 11. X 1921, 210.

руптни и ровити као што су, одлучили, наравно – за ’земаљско царство’, за шефа без начела и без скрупула, и без темперамента, а који има на расположењу диспозицијони фонд и слична добра својства“. Дискредитујући Пашића као политичара и државника, па и као човека, Ћурчин није покушавао да на његов рачун афирмише Стојана Протића. Напротив. Иако „одличан правник и теоретски дебатер, и искусан уставотворац и уставобранитељ“, као човек „преке и насилничке ћуди“ Протић властодржац био је, према Ћурчиновом суду, „аутократ, често неумитан, а понекад и окрутан“. Исто тако, „иако је читао књиге на језицима свима, он је у души остао оријенталац и балкански политичар, без праве унутарње културе, практикујући, кад је био на власти, средњевековне методе и источњачке навике подваљивања и ’паковања’, и немајући правог осећања за вредност и светост људских живота“. Све ово некадашњи професор Београдског универзитета објавио је у чланку поводом Протићеве смрти, ни сам се не трудећи да води рачуна о ономе што је можда недостајало покојнику: о достојанству других људских бића чију хуману природу треба поштовати иако је далеко од савршенства и безгрешности.[18]

Да нападне још једног радикалског првака Ћурчину се пружила прилика када је у књизи *Крв словенства* (Београд 1924) Љуба Јовановић објавио своја сећања у вези са Сарајевским атентатом, из којих се могло закључити да је званична Србија имала неке информације о томе да се припрема убиство аустроугарског престолонаследника. Уредник загребачког часописа протумачио је Јовановићеве наводе као сваљивање кривице за Велики рат на српску владу и Радикалну странку, односно на – Србију.[19] Контроверзна изјава радикалског првака добро је дошла М. Ћурчину да оповргне оптужбе како је антисрпски оријентисан, те је серијом чланака устао у одбрану Србије од њених, по његовом мишљењу, недостојних представника који јој непромишљеним иступима наносе велику штету.[20] На основу онога што је до тог тренутка било познато о разлозима избијања рата, уредник *Нове Европе* тврдио је да српска влада није била умешана у атентат и да су само Аустроугарска и њена савезни-

[18] Ć., „Politički pregled. Smrt Stojana Protića“, *NE*, knj. VIII, br. 14, 11. XI 1923, 422–423.

[19] Љуба Јовановић се, према успоменама др Лазара Марковића, на седници ширег Главног одбора Радикалне странке од 25. априла 1926, на којој се расправљало о искључењу Љ. Јовановића из странке, правдао да је неправилно тумачен: он никада није на Србију бацио кривицу за атентат већ је само у једном разговору са Николом Пашићем 1914. сазнао да је радикалски вођа „чуо, како неки мисле да треба убити Франца Фердинанда, због његове демонстративне посете у Сарајеву“; то се односило на Србе из Босне и „о томе влада није имала шта да расправља и решава“ – Др Лазар Марковић, Одломци из „Успомена“ (1925–1926), *Никола Пашић у Народној скупштини*, књига IV, приредио Ђорђе Станковић, Београд 1998, 395.

[20] M. Ć., „Politički pregled. Krivica za Rat“, *HE*, књ. XI, бр. 10, 1. IV 1925, 303–308; Ć., „Radikali i Sarajevski Atentat“, *NE*, knj. XI, br. 14 i 15, 11. V 1925, 415–420; Ć., „Pitanje odgovornosti za Rat“, *HE*, књ. XI, бр. 16, 1. VI 1925, 463–464.

ца Немачка одговорне за велико светско крвопролиће. Н. Пашић и Љ. Јовановић нису били способни да решавају ни елементарне унутрашње проблеме у Србији, па је оно што је написано у делу *Крв словенства* само израз Јовановићевог частољубља и потајне жеље да и његово име историја помиње у вези са славним догађајима који су довели до рушења моћне Хабзбуршке империје. А у то да је дугогодишњи Пашићев саборац био бескрајно жељан почасти и положаја, Ћурчин није нимало сумњао. Његова каријера одвијала се „комад по комад“, етапно, те се Јовановић коначно домогао и места председника Народне скупштине или, како је то уредник *Нове Европе* сликовито описао, „успео је најзад да једнога лепог дана задрмуса звонце у Југославији“. Частољубље тога радикалског првака, „које му се не показује на лицу али му подгриза душу“, у шта је Ћурчин био убеђен, подстиче га да сваку прилику искористи како би се прославио и потврдио сопствену величину.[21]

И остале радикалске прваке уредник *Нове Европе* представљао је у мрачним тоновима, нпр. „незграпног“, „духом и срцем убогог“ Момчила Нинчића, „нејаког“ Нинка Перића[22] или „распопа“ Војислава Јањића, алкохоличара који је рат провео опијајући се по лондонским кафанама.[23] О другој странци која је такође имала велики број присталица код Срба, Демократској, Милан Ћурчин није се тако неповољно изражавао као о Радикалној, али је није ни обасипао похвалама. Код њених вођа и присталица највише му је сметало то што, по његовом мишљењу, нису имали довољно развијену југословенску свест.[24] Мада су, као што је познато, демократски прваци, попут Љубомира Давидовића, Милана Грола, Божидара Марковића или Милорада Драшковића били југословенски опредељени већ од својих млађих дана, имајући увек на уму идеју очувања заједничке државе као највећег добра свих њених народа,[25] Ћурчин није био задовољан количином југословенства, да тако кажемо, коју су они испољавали. Додуше, уредник *Нове Европе* допуштао је да би њихова владавина значила известан напредак, али је ипак истицао да нема илузије да би под влашћу демократа земљом одједном потекли мед и млеко.[26] О демократском прваку Љуби Давидовићу писао је с поштовањем, тврдећи да управо он ужива највеће поверење маса и да је, у погледу популарности у самом врху, одмах после краља. На основу тога што је

[21] Ć., „Radikali i Sarajevski Atentat“, *NE*, knj. XI, br. 14 i 15, 11. V 1925, 417–419.

[22] Ћ., „Влада Вукићевић-Маринковић“, *НЕ*, књ. XVI, бр. 1, 11. VII 1927, 27.

[23] Ć., „Politički pregled. Parlamentarna situacija“, *НЕ*, књ. VII, бр. 12, 12. IV 1923, 355.

[24] Ћ., „Руска сабласт“, *NE*, knj. III, br. 8, 21. X 1921, 227.

[25] Мира Радојевић, *Научник и политика: политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.

[26] Ћ., „Политички преглед. Влада и блок“, *НЕ*, књ. IX, бр. 11, 11. IV 1924, 335.

Давидовић усмерио програм странке улево, Ћурчин је предвиђао да тај политичар има реалне изгледе да остане узор и вођа и млађим генерацијама демократа. „Давидовић је дакле, са свим својим годинама, још увек онај који долази. Само нека га и Бог поживи!“ – с поуздањем и надом писао је Милан Ћурчин.[27] О другом демократском прваку, Војиславу Маринковићу, Ћурчин није имао нарочито високо мишљење, мада му је признавао извесне квалитете. Маринковић, сматрао је Ћурчин, никада није био аутентичан демократа, већ је у Демократској странци био само зато да би, преко ње, реализовао своје политичке амбиције;[28] он је, затим, човек који „*прецењује своју личност*“[29] и „типичан професијонални политичар *говорник*“. Основна Ћурчинова примедба на рачун Војислава Маринковића састојала се, у ствари, у томе да он није довољно одлучан човек, какав би требало да буде као министар иностраних послова, већ да сва његова спремност за конкретан политички рад и акцију почиње и завршава се на речима.[30]

Осим српских политичара, Ћурчин је критиковао и српске интелектуалце кад год би заступали становишта супротна његовим. Тако се обрачунавао с академиком Љубомиром (Љубом) Стојановићем, једним од првака Републиканске странке, због његовог чланка „Хрватска ’аустријанштина’“, објављеног у *Српском књижевном гласнику*, и истоименог предавања које је одржао на Коларчевом народном универзитету у Београду. У том тексту/предавању академик Стојановић критиковао је Хрвате, у најкраћем, због њихове носталгије за Хабзбуршким царством, које нису успевали да прежале, и одбијања да Краљевину СХС прихвате као своју државу у којој су слободни и неспутани; због презира према примитивним „Балканцима“, на које су гледали с висине сматрајући себе носиоцима европске културе.[31] Од човека који је заступао идеју о потреби државног преуређења на федеративној основи, републиканца који је важио за разумног и толерантног човека, Ћурчин то, изгледа, није очекивао, па је и његова реакција била утолико бурнија: Љ. Стојановића он је једноставно прогласио за сепаратисту и великосрбина који се суштински не разликује од радикала, а своје разочарање његовим схватањима изразио је појачаним емоционалним набојем: „[...] са свим нашим симпатијама за његову личност, и са свим поштовањем за његову личну вредност и његово лично поштење ми ћемо се, после свих напора да га одвратимо

[27] Ć., „Demokrati, ujedinite se!“, *HE*, књ. XVI, бр. 7, 11. X 1927, 233.

[28] Ћ., „Влада Вукићевић-Маринковић“, *HE*, књ. XVI, бр. 1, 11. VII 1927, 26.

[29] Ć., „Demokrati, ujedinite se!“, *HE*, књ. XVI, бр. 7, 11. X 1927, 233.

[30] Ћ., „Спољна политика Г. Маринковића“, *NE*, knj. XVII, br. 10 i 11, 26. V 1928, 359.

[31] Љуб. Стојановић, „Хрватска ’аустријанштина’“, *Српски књижевни гласник* – даље: *СКГ*, књ. XVII, бр. 5, 1. III 1926, 360–362.

од његових садашњих мисли, иако тешка срца, морати одлучити да над њиме ставимо крст, и да на његов гроб навалимо камен. Јер он је за нас мртав, и ми оплакујемо једног драгог покојника.“[32]

На Ћурчиновој листи „непожељних“ интелектуалаца из Србије налазио се и универзитетски професор, историчар Станоје Станојевић. Са њим је уредник *Нове Европе* дошао у сукоб поводом *Народне енциклопедије*, која је изашла у Станојевићевој редакцији. Због начина на који ју је приредио – према Ћурчиновом мишљењу неозбиљно, површно и без чврсте концепције, стављајући је у службу остварења профита – уредник *Нове Европе* је професора Станојевића прогласио за бизнисмена који од науке очекује само добру зараду.[33]

Иако га је веома уважавао, М. Ћурчин није поштедео ни проф. Богдана Поповића, а заједно са њим ни Академију наука. Велики књижевни критичар и ерудита изазвао је његово незадовољство уласком у Академију, а затим и избором за почасног доктора Београдског универзитета. Мада је тврдио како му „не пада на ум“ да оспорава вредност тих установа, уредник *Нове Европе* је, у суштини, чинио управо то, упозоравајући да постоје даровити појединци који „надмашују све Академије“ и које академици (а Ћурчин их је, изгледа, сматрао некомпетентним и неспособним да схвате величину правих талената) уопште не могу оцењивати нити примати у своје редове. Другим речима, одлука проф. Поповића да прихвати почасти непријатно је изненадила уредника загребачког часописа јер му је избијала кључни аргумент за којим је посезао како би умањио значај највиших научних институција српског народа: да оне окупљају мање-више медиокритете, који нису нимало проширили границе људског знања.[34]

Да није наклоњен ни Српској православној цркви постало је јасно у време сукоба око Конкордата када је Ћурчин, први пут у краткој историји југословенске државе, стао на страну владе. Тим поводом он се дотакао и

---

[32] Ћ., „Југославија на мукама“, *НЕ*, књ. XIII, бр. 7, 11. IV 1926, 200. Вид. и: Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008, 411–412, 635–636. Ћурчин је наговарао вођу републиканаца Јашу Продановића да реагује на Стојановићев чланак, ако не у *Новој Европи* онда у *Српском књижевном гласнику*, али се Продановић на то није осврнао (Архив Српске академије наука и уметности – даље: АСАНУ, 14.706/1, Заоставштина Јаше Продановића: Милан Ћурчин – Јаши Продановићу, 22. III 1926. и 5. VI 1926). Према Стојановићевој тврдњи, Продановић је био међу интелектуалцима (уз Слободана Јовановића, Богдана Поповића, Јована М. Јовановића и можда Павла Поповића) око *Српског књижевног гласника* који су, пре објављивања, прочитали (дакле и одобрили) његов чланак (Исто, Белешка Љубе Стојановића, б. д., б. м.).

[33] Вид. чланке: И. М. Петровић, „Једна кајмакчаланска енциклопедија“, *НЕ*, књ. XIV, бр. 3, 26. VIII 1926, 84–93; М. Ћурчин, „Један народни енциклопедист Двадесетог Века“, *НЕ*, књ. XV, бр. 8, 11. IV 1927, 268–280. О сукобу између Ћурчина и Станојевића вид. и: С. Божић, *нав. дело*, 412–414.

[34] М. Ћ., „О Богдану Поповићу (поводом прослава и промоције)“, *NE*, knj. XIX, br. 9, 11. V 1929, 250–254.

владике Николаја Велимировића, препознајући га као једног од највећих криваца за конкордатску буру и искористивши прилику да се подсмехне његовим *Беседама под Гором*, те да га прогласи за шарлатана кога карактерише „пророчка умишљеност и проповедничка сујета“.[35]

Како је, с друге стране, др Ћурчин писао о хрватској политичкој елити и њеном држању? О главном експоненту хрватске политике, Стјепану Радићу, уредник *Нове Европе* није имао позитиван став, није га уважавао нити афирмисао његово деловање. Помињући Радића он га, по правилу, ставља у исти контекст са одређеним српским политичарима, њему толико омраженим радикалима и њиховим прваком Николом Пашићем: ако су Пашић и његове присталице, па и њихови некадашњи опоненти из опозиције, „оријенталци“ који се служе „застарелим политичким методама“, то је и Стјепан Радић. „Не представља ли он“ – питао се Ћурчин – „исто тако типични оријенталски менталитет, и не води ли на длаку истоветну оријенталску политику обећавања и ценкања, подмићивања и подваљивања, празних разговора и самохвалисања, као Љуба Јовановић, или Стојан Протић, или Никола Пашић?“[36] Али пошто је радикале већ идентификовао као главне кривце за сложену политичку ситуацију у држави, уредник *Нове Европе* ипак је Радићу морао да ускрати прво место на листи неподобних политичара, и да хрватски покрет представи само као реакцију на лоше потезе који се повлаче у Београду. Тако он каже: „[...] нити гледамо у Радићу спасиоца хрватске домовине и културе нити грешника којега би требало распети за све зло што се дешава у овој земљи, него смо одувек, и стално, видели у њему великохрватски и загребачки клин за избијање великосрпског клина што се зове Пашић и Београд [...]“.[37] Или: „[...] београдска влада начинила је, у ствари, Радића оним што је он данас, – моћним експонентом незадовољства народа у Хрватској противу свега што долази из Београда и из Србије. Врло је важно, да се с те тачке гледишта посматра појава Степана Радића и оцењује његов утицај, који се иначе, поименце у Београду, било прецењује било потцењује.“[38] Реч је, дакле, о томе да је Пашић промовисао Велику Србију, на шта му је одговорено захтевом за Велику Хрватску.[39] У Ћурчиновој интерпретацији, вођа хрватског покрета само артикулише незадовољство широких слојева у Хрватској, чије је потребе „београдски режим“ запостављао наводно истичући у први план српство (и „србијанство“) на штету свих осталих националних стремљења. Радић је, стога, Пашићев близанац,

[35] Ć., „Politički pregled. Oko Konkordata“, *HE*, бр. 9, 26. IX 1937, 285–292.

[36] Ћ., „Наша спољна политика“, *NE*, knj. V, br. 1, 1. V 1922, 2.

[37] Ć., „Politički pregled. Oko opozicijonog bloka, i oko Reke“, *NE*, knj. IX, br. 6, 21. II 1924, 181.

[38] Ћ., „Политички преглед. Лутања Г. Радића“, *НЕ*, књ. X, бр. 5, 11. VIII 1924, 131.

[39] Ć., „Politički pregled. Izbori za Skupštinu“, *NE*, knj. VII, br. 10, 1. IV 1923, 303.

његово наличје, а Пашић је Радићев alter ego. Они су попут тегова на ваги, и од њихове равнотеже зависи стабилност државе.[40] Речју, Пашић и Радић опстају само удруженим снагама, они се међусобно потхрањују обезбеђујући један другом услове за даље одржавање и истрајавање на политичкој сцени.

Суштина проблема, према др Ћурчину, јесте у томе што *„Југославија несамо што није успела да се отресе својих предратних политичких клика, већ је данас више него икада у њиховим рукама“*.[41] Радикална странка била је дотрајала заједно са Србијом, а и Радићева сељачка странка се, уочи уједињења, налазила пред ликвидацијом. И уместо да се обе странке угасе, оне су опстале и освојиле велики део бирачког тела. Пошто су Пашић и Радић само „локални народни трибуни, срасли с уским хоризонтима предратне политике својих покрајина“, они „иду као гускови кроз маглу“ и као „привремени крманоши Југославије [...] лутају с државним бродом по пучини неизвесности“, па се може очекивати да ће се тај брод ускоро слупати о стене.[42] Те две велике политичке скупине, које су, према уреднику *Нове Европе*, једна великосрпска друга великохрватска, потпуно су индиферентне према држави као целини и чак је нису ни свесне. Оне заступају искључиво своје племенске и локалне интересе. Сам Радић уопште није тако опасан како се чини, „није ни тако мудар као што се прави, ни тако страшан како изгледа“. Његове речи не треба узимати буквално јер то ни он сам не ради, а његове мисли и намере треба анализирати без предубеђења, пријатељски, како би се свеле на праву меру.[43] Ћурчин је о Радићу понекад писао чак и с дивљењем, зато што он никад не заборавља на главну тачку свог програма, а то је интерес сељака и, с тим у вези, напредак демократије и човечанства; зато што је он један од ретких политичара у држави који има мноштво идеја, и што је од свих најспремнији да „поклопи радикалске великосрпске мудраце“, а то је за уредника *Нове Европе* била једна од највећих вредности којима се могао одликовати неки јавни радник.[44]

Др Ћурчин је, дакле, на први поглед, стављао знак једнакости између човека који је био један од твораца југословенске државе и човека који се супротстављао њеном формирању, који је у суштини никада није прихватио као трајно решење за Хрвате.[45] Али већ на следећем кораку

[40] Ћ., „Политички преглед. Лутања Г. Радића“, *НЕ*, књ. X, бр. 5, 11. VIII 1924, 133.

[41] Ћ., „Наша спољна политика“, *NE*, knj. V, br. 1, 1. V 1922, 2.

[42] Ć., „Politički pregled. Izbori za Skupštinu“, *NE*, knj. VII, br. 10, 1. IV 1923, 303–304.

[43] Ć., „Politički pregled. Parlamentarna situacija“, *NE*, knj. VII, br. 12, 12. IV 1923, 355.

[44] Ć., „Politički pregled. Lovačka vlada Velje Vukićevića“, *НЕ*, књ. XVI, бр. 8, 26. X 1927, 265.

[45] У говору на седници Народног већа, 24. новембра 1918, Радић је апеловао на чланове Већа да не доносе одлуку о уједињењу Државе СХС с Краљевином Србијом (Stjepan

уредник *Нове Европе* давао је предност, по негативном деловању, српском политичару. Иако на квалитет државних институција, вредности и понашања утичу и припадници опозиције у лику политичких партија, политичких личности и ангажованих интелектуалаца, проглашење хрватске сељачке републике, меморандуми упућени међународној јавности и све остале акције Стјепана Радића, његових сарадника и наследника у вези с хрватским питањем, које су угрожавале учвршћивање младе државе и њен несметан развитак, Ћурчину су служиле да поткрепи своју фундаменталну тезу: како све невоље долазе из Београда. Ипак, Ћурчин се ограђивао од тога да је противник Срба и Србије, што му је често замерано, и представљао се само као критичар српских политичара и политике која је вођена у Београду, као интелектуалац који брани државу. Са његовим ставовима можемо се сложити и не морамо, али поставља се питање: Где је граница критике режима и када се та граница прекорачује? Да ли можемо прихватити здраво за готово Ћурчинове речи да „пречанима није непријатељ Србија, него неваљалци у Србији“[46] или да „ми не верујемо више данашњим србијанским политичарима, али још увек верујемо у Србију“,[47] ако знамо његово право мишљење, које је износио у тренуцима искрености: да за лошу ситуацију у земљи није крив само „београдски режим“ већ „сви ми – што имамо на влади Г. Пашића и његове министре“,[48] односно сви бирачи који су својим гласовима на власт довели радикале, а то је био велики део српског народа? Да ли је његов гнев, за који је тврдио да је усмерен против власти – а пошто је власт легитимно изабрана – био адресован и на део српског народа? Да ли се потврда ове тезе може наћи у чињеници да се није супротставио Павлу Остовићу, аутору књиге *The Truth about Yugoslavia*,[49] када му је овај у својим писмима писао да су „терен за клање“, односно за геноцид над Србима у Другом светском рату припремале све југословенске владе током 23 године постојања југословенске државе, да је геноцид „бајка“ и да је у том рату изгинуло више Хрвата него Срба?[50] Или можда у томе што су му, већ као младом човеку,

Radić, *Politički spisi: autobiografija; članci; govori; rasprave*, priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb 1971, 334). Према схватању историчара Иве Банца, Радић није био присталица заједничке државе са Србијом и тек је после избора за Конституанту напустио сваку илузију о хрватској независности (Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995, 192–193).

[46] М. Ћ., „Злочин Пунише Рачића“, *NE*, knj. XVIII, br. 2, 16. VII 1928, 57.

[47] Ћ., „Smrt Stjepana Radića“, *NE*, knj. XVIII, br. 4 i 5, 26. VIII 1928, 146.

[48] Ć., „Naše manjine“, *NE*, knj. IX, br. 15, 21. V 1924, 450.

[49] Приказ Остовићеве књиге из пера Вељеслава Вилдера видети у: *Poruka: list Jugoslovenskog narodnog odbora, London 1950–1959 (reprint)*, Beograd 2007, br. 6, 1. VIII 1952, 3–7.

[50] АСАНУ, 14405/I–415, 434, Заоставштина Милана Ћурчина: Павле Д. Остовић – Милану Ћурчину, 5. VIII 1951. и 25. V 1953. За Ћурчинов однос према Србима карактеристична је и епизода коју је Иван Мештровић навео у својим мемоарима. Према скулпторовим сећањима, у разговору који су њих двојица водили са српским академицима, у

засметали протестни митинзи широм Србије поводом анексије Босне и Херцеговине 1908, посебно у Београду, под вођством Бранислава Нушића, великог српског комедиографа који никада није био у милости режима, али који је знао да устане у одбрану националних интереса онда када би они били угрожени?[51] А ако је тачно да је омаловажавање Србије и Срба камуфлирао критиком власти, где треба тражити праве разлоге (можда и психолошке) Ћурчинове склоности да не одобрава већи део онога што долази са српске стране? Да ли у личном искуству које је стекао када је, као млад песник, наишао на лош пријем своје поезије у српској књижевној критици[52] и када су се појавили негативни прикази његовог превода Ничеовог дела *Тако је говорио Заратустра?*[53] Да ли се он, као човек који,

---

време после стварања Хрватске бановине, професор Слободан Јовановић изразио је забринутост због ликвидација Срба у Загребу, поводом случаја убиства двојице полицајаца српске националности. Ћурчин је на професорово питање зашто се убијају Срби одвратио да је реч о једном „незнатном“, иако жалосном догађају (Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 255). Споразум (између Цветковића и Мачека) са Хрватима за уредника *Нове Европе* није имао алтернативу и био је, очигледно, важнији чак и од људских живота.

[51] У писму проф. Јовану Цвијићу Ћурчин о томе каже: „Колика је то брука, претити с песницом у џепу, иако се сад види да смо ми чинили, и водили једну политику прошења по Европи, и шта би човек сад све био у стању учинити, да заборави оне демонстрације под Нушићем! Кад не можемо ништа, бар да смо ћутали. Ја осећам, као да ће пуно година лежати ови дани на нама као мора, ма како да се окренула иначе политичка ситуација и ма ми релативно и најбоље прошли, за што уосталом нема изгледа. Никада нисам толико изневеравао себе и хотимично био неискрен, колико сада кад овде пред Французима и другима са стиснутим зубима браним нас и сваљујем сав терет на друге, као да нисмо сами свему криви“ – АСАНУ, 13484/1305/I–3, Заоставштина Јована Цвијића: Милан Ћурчин – Јовану Цвијићу, Париз, 7/20. XI 1908.

[52] Вид. нпр.: –К., „Песме М. Ћурчина“, *Нова искра* (Београд), бр. 11 и 12, XI и XII 1906, 371–377; Павле Златић, „Оцјене и прикази. Песме М. Ћурчина“, *Босанска вила* (Сарајево), бр. 3, 15. II 1907, 46–48; Павле Лагарић, „Онима којих се тиче“, *Босанска вила*, бр. 2, 29. I 1908, 30; Драгутин Ј. Илијћ, „Нови правци у српској књижевности“, *Летопис Матице српске*, књ. 256, св. 4, 1909, 19–29; Посматрач, „Наше песништво“, *Бранково коло* (Сремски Карловци), св. XIII, 15. VII 1912, 385–389. Милан Л. Поповић је оптужио Ћурчина да је сам „заметнуо кавгу“ зато што његове песме нису имале уопште никакав одјек: у жељи да привуче пажњу млади Панчевац објавио је чланак „О мојим песмама“ (*СКГ*, бр. 3, 1. X 1903, 196–200) у коме је, што је било неуобичајено, покушао да објасни своје стваралаштво. Тим текстом испровоцирао је песника Милорада Петровића који му је одговорио у *Бранковом колу* (Милорад М. Петровић, „О песмама М. Ћурчина“, *Бранково коло*, бр. 42, 16/29/ X 1903, 1331–1338) и тако је Ћурчин постигао циљ: његове песме коначно су доспеле у жижу интересовања (Милан Л. Поповић, „’Поезија’ Милана Ћурина“, *Дело*, св. 2, V 1904, 166–182).

[53] Давид С. Пијаде, „Критички преглед. Потук“, *Бранково коло*, св. IV, 29. II 1912, 122–124; *исто*, св. V, 15. III 1912, 156–157; Јов. Кангрга, „Фридрих Ниче: Тако је говорио Заратустра, превео др. Милан Ћурчин“, *Просветни гласник* (Београд), бр. 2, II 1912, 227–231; П. С. Талетов, „Фридрих Ниче: Тако је говорио Заратустра, у преводу М. Ћ.“, *Звезда* (Београд), св. 3, 10. II 1912, 183–185; Д-р Светомир Ристић, „Ниче, Фридрих: Тако је говорио Заратустра“, *Наставник* (Београд), III–IV, 1912, 163–167; Владимир Ћоровић, „Идеје и Књиге. Фридрих Ниче: Тако је говорио Заратустра“, *Преглед* (Сарајево), св. XIII, 15. II 1912, 98–104. Повољно мишљење о Ћурчиновом преводу имала је Исидора Секулић, „Један датум у нашој преводној књижевности“, *Бранково коло*, бр. 41, 13. X 1911, 641–642.

по сопственом признању, није прецењивао скромност као врлину[54] и који није могао да се помири с тим да његова дела стручна јавност не уважава колико је сам веровао да заслужују,[55] сматрајући себе талентованим поетом и врхунским познаваоцем језика и књижевности, почео осећати као жртва „некултурног демократског Београда“[56] и, подстакнут превеликим очекивањима и високом самосвешћу, постао огорчен на целокупну средину у којој није увек наилазио на одобравања и хвалоспеве, а не само на појединце који нису прихватали његову уметност и који су уочавали грешке у његовом научном раду?[57] Да ли је на то утицало и његово познанство с британским историчарем, стручњаком за централну и југоисточну Европу, посматрачем јужнословенске проблематике Ситон-Вотсоном, који није био наклоњен Србији и који је на Београд гледао очима Загреба?[58] Без

[54] М. Ћурчин, „О мојим песмама“, *нав. дело*, 196.

[55] Ћурчин није био једини аутор за чије дело оновремена стручна јавност није показивала разумевање. На то је младог преводиоца упозорио Јован Кангрга, скрећући му пажњу да је и сам доживео нешто слично: Кангргин немачко-српски речник с једне стране је наишао на похвале, а с друге (међу критичарима је био управо Милан Ћурчин) на покуде (*Дело*, књ. 64, св. 1, VII 1912, 139). Исто тако, ни сам Ћурчин није се устручавао од испољавања негативних ставова о делима других аутора. Врло лош суд донео је, на пример, о преводу *Утопљеног звона* Герхарта Хауптмана из пера Ристе Одавића (*СКГ*, бр. 7, 1. IV 1905, 549–552), о роману Бошка Петровића *Модерно робље* (*СКГ*, бр. 3, 1. II 1909, 231–232), о речнику Ј. Кангрге (*Летопис Матице српске*, књ. 287, св. 3, 1912, 83–94) па чак и о скулпторском раду свог будућег великог пријатеља Ивана Мештровића (*СКГ*, бр. 11, 1. VI 1908, 861–862). Када је изразио негодовање и поводом превода Ростановог *Сирана де Бержерака*, објављеног у *Српском књижевном гласнику*, Ћурчину је разложно одговорио Јован Скерлић (који иначе није улазио у сукобе са својим колегом и који није имао негативан став о његовој поезији), благо га прекоревши зато што се определио за претерано жучан напад уместо за то да на пријатељски начин скрене пажњу на преводиочеве пропусте (*СКГ*, бр. 7, 1. IV 1910, 556–558).

[56] Српску престоницу Ћурчин је тако означио у тексту: „Богдан Поповић (фрагменти)“, *Српско–хрватски алманах*, Београд 1911, 162.

[57] Да се Ћурчин није добро осећао међу сународницима у независној држави (иако су га они изабрали за доцента Београдског универзитета), а што би могло бити последица критика које је доживљавао на рачун свог стваралаштва, доказује једна његова мисао коју је забележио Павле Поповић 15. II 1916. у Паризу: „...хоће уједињење зато да би у Србији био гледан равноправно с осталима, не више као дошљак“ – Павле Поповић, *Из дневника*, приредио Богдан Љ. Поповић, Београд 2001, 368).

[58] У којој мери је Ситон-Вотсон био ненаклоњен Србији дошло је до изражаја најпре у његовој књизи *Јужнословенско питање у Хабзбуршкој монархији*. У том делу он се залагао за уједињење свих хрватских и српских земаља Аустроугарске, па чак и Краљевине Србије, у посебну територијалну јединицу у оквиру Монархије, односно за њену реорганизацију. Пледирајући за тријалистичко преуређење Хабзбуршке царевине, а противећи се решавању југословенског питања изван Двојне монархије, британски стручњак нарочито се супротстављао водећој улози Србије у окупљању Јужних Словена, тврдећи да би „тријумф свесрпске идеје значио тријумф источне над западном културом и да би представљао фаталан ударац прогресу и савременом развоју широм Балкана“ (R. W. Seton-Watson, *The Sauthern Slav Question and the Habsburg Empire*, London 1911, 336–337). После убиства Франца Фердинанда и избијања Првог светског рата, када је схватио да Аустроугарска неће преживети, Ситон-Вотсон се почео заузимати за посебну југословенску заједницу (федеративно уређену) у којој ће „цивилизованији Хрвати и Словенци ускоро преузети вођство у политичком животу и мисли нове државе, пред њиховим галантним, али примитивнијим српским саплеменицима“ (Меморандум Ситон-Вотсона Форин офису од 1. X 1914, *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni: Korespondencija 1906–1941,*

намере да дајемо коначне одговоре на ова питања желимо овом приликом да укажемо на њих и да подстакнемо на дубљу анализу личности и јавног деловања др Милана Ћурчина.

ЛИТЕРАТУРА

Mira Bogdanović, „Mesto *Nove Evrope* u levičarskoj tradiciji“, *Tokovi*, бр. 1–2/1992, Beograd 1993.

Мр Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941*, Београд 2000.

Никола Пашић у Народној скупштини, књига IV, приредио Ђорђе Станковић, Београд 1998.

Мира Радојевић, *Научник и политика: политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.

Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008.

Stjepan Radić, *Politički spisi: autobiografija; članci; govori; rasprave*, priredio Zvonimir Kulundžić, Zagreb 1971.

Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1995.

Poruka: list Jugoslovenskog narodnog odbora, London 1950–1959 (reprint), Beograd 2007.

Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969.

Српско-хрватски алманах, Београд 1911.

Павле Поповић, *Из дневника*, приредио Богдан Љ. Поповић, Београд 2001.

I, 1906–1918, Zagreb–London 1976, 185. Вид. и: Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 363). Енглески аутор Артур Меј утврдио је да је Ситон-Вотсон отишао још даље и да се залагао за независну Хрватску (Arthur J. May, „Seton-Watson and the Treaty of London“, *The Journal of Modern History*, Chicago, Vol. XXIX, March–December, 1957, 43, нап. 10, према: М. Екмечић, *нав. дело*, 361). Према мишљењу нашег угледног историчара и академика Милорада Екмечића, Ситон-Вотсон се ни наредних деценија, све до 1945, није одрицао својих премиса из прве године Великог рата, у чијој је основи било настојање да се заштити стални интерес Британије да остане главна поморска сила на Средоземљу, у чему су јој главне противнице биле Русија и Француска па, самим тим, и Срби, блиски тим двема великим силама: „У свим променама, чија се историјска величина стала мерити брдима људских лешева, остајала је вечна његова мисао из меморандума 1914, да је постојање југословенске државе неопходност, као што је иста таква неопходност да то постане светска несрећа ако је Срби буду водили. У том лондонском кругу то је била вечна мисао, као што су вечни хамлетовски ’Бити или не бити’ и британска круна: са српским првенством Французи и Руси владају Медитераном“ – Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд 2007, 482. Неки аутори закључују да је управо Ситон-Вотсон (заједно са Викамом Стидом) највише допринео настанку и ширењу мита о српској хегемонији у Краљевини СХС/Југославији – Alex N. Dragnich, „The Anatomy of a Myth: Serbian Hegemony“, *Slavic Review*, vol. 50, 3/1991, 659–662.

R. W. Seton-Watson, *The Sauthern Slav Question and the Habsburg Empire*, London 1911.

R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni: Korespondencija 1906–1941, I, 1906–1918, Zagreb–London 1976.

Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.

Arthur J. May, „Seton-Watson and the Treaty of London", *The Journal of Modern History*, Chicago, Vol. XXIX, March–December, 1957.

Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд 2007.

Alex N. Dragnich, „The Anatomy of a Myth: Serbian Hegemony", *Slavic Review*, vol. 50, 3/1991.

Sofija Božić

MILAN ĆURČIN IN-BETWEEN SERBIANHOOD, CROATIANHOOD AND YUGOSLAVHOOD

Summary

This paper deals with the views of Dr Milan Ćurčin pertaining to the nationality issue that this pro-Yugoslav oriented intellectual expressed in the *Nova Evropa* [*New Europe*] periodical, of which he was the founder and Editor-in-Chief, with a view to establishing the validity (or lack thereof) of the accusations levelled at him from Belgrade as well as Zagreb, to the effect that his articles, as well as the periodical as a whole, were basically anti-Serbian or anti-Croat. The analysis established that Dr Ćurčin was very critical towards Serbian political parties and politicians, especially the Radical Party and its leaders Nikola Pašić, Stojan Protić, Ljuba Jovanović and others. He was more tolerant towards the Democratic Party, and spoke out against Ljubomir Stojanović, one of the leaders of the Republican Party, and other Serbian intellectuals. The Editor-in-Chief of *Nova Evropa* did not have a favourable view of Stjepan Radić, the main exponent of Croatian politics, and did not speak affirmatively of his activities on the public scene of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Still, he interpreted the conduct of the Croatian political elite as a reaction against the bad moves of Serbian politicians, whom he considered to be the main culprits for the crisis of many years that prevailed in the country. As regards the possible reasons for Ćurčin's fundamental view that all the troubles came from Belgrade, we point to his personal experiences gathered as a young poet and senior lecturer at Belgrade University, and to the influence of the Briton R. W. Seaton-Watson, one of the makers of the myth about Serbian hegemony, who saw the Serbs as a danger to permanent British interests on account of their being close to Russia and France.

Na listi osnivača „Nove Evrope“ u godini 1921 bili su:

Julije Benešić (Zagreb)
Milan Grol (Beograd)
Jovan Dučić
Miodrag Ibrovac (Pariz)
Dr. I. Kolbe (Brčko)
Dr. Marko Kostrenčić (Zagreb)
Dr. Kosta Kumanudi (Beograd)
Branko Lazarević (Čikago)
Dr. Branimir V. Livadić (Zagreb)
Ivan Meštrović
Dr. M. Murko (Prag)
Dr. Viktor Novak (Zagreb)
poč. Dr. Tihomir Ostojić (Skoplje)
Dr. Leonid Pitamic (Ljubljana)
Dr. Laza Popović (Zagreb)
Dr. Svetislav Popović (Zemun)
Dr. I. Prijatelj (Ljubljana)
M. M. Rakić
Dr. M. Rešetar (Zagreb)
Isidora Sekulić (Beograd)
Dr. J. Smodlaka (Maribor)
Dr. N. Stojanović (Sarajevo)
Dr. A. Trumbić (Zagreb)
Dr. Jovan Cvijić (Beograd)
Milan Ćurčin

Urednici:

L. Popović **M. Kostrenčić**

M. Ćurčin

Оснивачи Нове Европе

323.1(497.1)(046)

Ранка Гашић

КОНЦЕПЦИЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: У чланку је реч о југословенству као најважнијем аспекту идеологије часописа *Нова Европа*. Његова југословенска идеја одговарала је типу тзв. интегралног југословенства, као наднационалне идеологије усмерене ка стварању јединствене нације Јужних Словена, у будућности. Југословенство је у овом часопису схватано као део шире идеје о словенској узајамности и космополитизму. У погледу уређења државе, сарадници *Нове Европе* били су присталице федерализма.

Кључне речи: *Нова Европа*, југословенство, словенство, југословенска култура, федерализам, омладински покрет, „нови курс“, Т. Г. Масарик, Р. В. Ситон-Вотсон, Милан Ћурчин.

Часопис *Нова Европа* (1920–1941) покренут је после Првог светског рата, а његов настанак у непосредној је вези са истоименим британским часописом *(The New Europe)* Р. В. Ситон-Вотсона. Покретачи и сарадници *Нове Европе*[1] одржавали су тесне везе са Р. В. Ситон-Вотсоном и његовим кругом истомишљеника, током рата, па су тако одлучили да, преко свог часописа, у новооснованој Краљевини СХС промовишу своје заједничке идеје о новом послератном поретку. Међутим, корени њихове идеологије сежу још даље у прошлост. Да би се добро разумео комплекс идеја у *Новој Европи* (пре свега југословенство, али и низ других идеја о преуређењу друштва – класна држава, улога интелигенције, левица, однос према савезницима, утицај Т. Г. Масарика[2]) треба поћи од омладин-

[1] Милан Ћурчин, Јован Цвијић, Јосип Смодлака, Иван Мештровић, Матија Мурко, Никола Стојановић, Милан Решетар, Тихомир Остојић, Лаза Поповић, Милан Грол и др. – Милица Кисић, Бранка Булатовић, *Српска штампа 1768–1995*. Историјско-библиографски преглед, Београд 1996, 219; Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008, 343–344.

[2] Видети: Mira Bogdanović, „Mesto *Nove Evrope* u levičarskoj tradiciji“, у: *Tokovi istorije*, 1–2, 1992, 13–42.

ског покрета код Јужних Словена у Аустроугарској с почетка XX века, политике „новог курса“ у Хрватској, формирања и деловања Хрватско-српске коалиције и покрета модерне у политици и уметности.[3] Из тог разматрања не сме се испустити ни чињеница да је већина сарадника *Нове Европе*, као и предратног омладинског покрета, студирала у Прагу и одржавала тесне приватне и политичке везе са Томашом Масариком, професором Прашког универзитета, а касније првим председником Чехословачке Републике. Везе овог круга, тада младих политичара, са Масариком и Ситон-Вотсоном, који су битно утицали на њихову идеологију, биле су веома важан фактор у одлукама о политичкој мапи југоисточне Европе после 1918. године. Ту је, пре свега, реч о одлуци да се расформира Аустроугарска монархија, и задовоље захтеви народности за формирањем националних држава, као и да се створи уједињена држава Јужних Словена (Срба, Хрвата и Словенаца).[4] У време Версајске мировне конференције, 1919. године, спољнополитички контекст у којем су деловали покретачи и сарадници *Нове Европе* био је изузетно повољан за ширење њихових идеја. Они су тада остварили крупну политичку победу, а идеје које су на разне начине пропагирали током протекле две деценије добиле су, како је изгледало, највећу историјску шансу да буду остварене. Због чега се то ипак није догодило, уза све наизглед добре спољне предуслове, питања су која излазе из делокруга ове анализе.

Часопис *Нова Европа* имао је изузетно широк опсег интересовања – од политике, преко друштвених проблема, уметности, веза са другим народима и државама. Готово да нема ниједног проблема историје међуратног периода у Југославији који сарадници *Нове Европе* нису дотакли, а некима су посвећивали и тематске бројеве.[5] Међутим, идеја југословенства (веома комплексна по себи) представља камен-темељац њихове иде-

---

[3] О томе видети: Rene Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972; Милан Марјановић, *Савремена Хрватска,* Београд 1913; Milan Marjanović, *Hrvatska Moderna.* Izbor iz književne kritike, I–II, Zagreb 1951; Ранка Гашић, *Нови курс Срба у Хрватској. Србобран 1903–1914*, Загреб 2001.

[4] О томе видети: Kosta Milutinović, *R. V. Siton-Votson i Jugoslaveni, I–II*, Zadar 1978; Seton-Watson Hugh, Seton-Watson Christopher, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and a Last Year of Austria-Hungary*, Seattle 1981.

[5] Литература о *Новој Европи:* Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941 (Српски* ***књижевни гласник и Нова Европа)***, Београд 2000; Mira Bogdanović, „Mesto *Nove Evrope* u levičarskoj tradiciji“, у: *Tokovi istorije*, 1–2, 1992, 13–42; Mira Bogdanović, „Žensko pitanje u časopisu *Nova Evropa* (1920–1941)“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II: Položaj žene kao merilo modernizacije* (ur. Latinka Perović), Beograd 1998, 385–393; Видосава Голубовић, „*Нова Европа*, *Књижевни север* и омладински покрет“, у: *Књижевни север (1925–1935).* Зборник радова (ур. Марија Циндори), Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Нови Сад 1999, 211–217. О *Новој Европи* писано је, између осталог и у: Branka Prpa-Jovanović, *Jugoslavenska država u viđenjima srpskih intelektualaca 1918–1941*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 1995, 94–112, 415–455; Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008, 344–355, 408–414, 436–437.

ологије и друштвеног ангажмана. У историографији је познато да је ова идеја имала више варијаната и различитих тумачења, што је зависило од тога ко ју је и због чега заступао. Осим тога, њен садржај био је врло динамичне природе – мењао се с временом. Није био редак случај да поборници југословенства током времена драстично мењају своје позиције (на пример, Светозар Прибићевић). Како не постоји једна, јединствена југословенска идеја, свака њена варијанта заслужује посебну анализу.

Југословенство *Нове Европе*, начелно узевши, може се сврстати у варијанту тзв. интегралног југословенства.[6] Међутим, треба раздвојити југословенство као националну идеју (идеју „народног јединства“ или „југословенски национализам“) од југословенства као државне идеје. У оба ова случаја такође постоји више варијанти; тако, у погледу националне идеје: да ли се југословенска нација узима као готова ствар или као пројект за будућност, да ли се при том подразумева и задржавање постојећих националих идентитета – српског и хрватског – или њихово превазилажење, или пак асимилација једног народа од стране другог; у погледу државне идеје: да ли држава треба да буде централистичка или федерална, односно, који вид уређења би највише допринео националној унификацији (уколико је она, уопште, циљ).

Карактер југословенске идеје у *Новој Европи* не може се одредити ако се претходно не преиспита какав је уопште био њихов концепт нације и национализма. Југословенска држава је после 1918. године створена на начелу самоопредељења малих народа. То је био Вилсонов концепт, који су подржавали и политичари око Ситон-Вотсона и Масарика. Национална идеја, као основ формирања европских нација, постоји од позног XVIII, па током целог XIX века, а сада је достигла врхунац, обухватајући и мале народе, и постала општи међународно признати принцип: свака нација треба да има своју државу, ако то жели.[7] У *Новој Европи* разматрају два принципа стварања нација – политички и етнички, позивају се на узоре у Западној Европи док, напротив, немачки и средњоевропски случај приказују негативно (мада при дефинисању југословенских народа/нација неретко мешају ова два принципа). Тако Западна Европа и САД представљају пример држава-нација (односно, политичких нација) у којима је држава изнад нације, што значи да стварање државе истовремено ствара и націју, док је у случају бившег Немачког царства и Аустроугарске монархије – држава изнад нације, држава „гуши“ націју.

[6] О варијантама југословенства видети: Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941.* Sociološko-istorijska studija*,* Zrenjanin 2004, 85–86.

[7] Према дефиницији Ернеста Гелнера, национализам је политички принцип по којем политичка и национална територија треба да се поклапају (Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, New York 2009, II издање).

Пример Западне Европе, по њима, треба применити на Источну Европу, и на нову државу Јужних Словена. У том погледу значајан је концепт слободне воље, субјективни осећај заједништва као основни критеријум припадности нацији – насупрот раси, крви и тлу – што су иначе били главни аргументи немачког национализма, под чијим је утицајем створена национална свест јужнословенских народа. *Нова Европа* покушава да преокрене овај негативни образац, повезујући га са прошлошћу и побеђеним ратним непријатељем, док западноевропски концепт нације повезује са демократијом.[8] Иако је њихов идеал интернационализам, национализам су сматрали реалном снагом која се мора уважавати. Стога се упозорава да Југословени морају водити рачуна о својим интересима, а, са друге стране, да се национализам мора свести у праве границе.[9] Свој концепт нације *Нова Европа* изражава супротстављајући историјска права природном праву, тј. праву народа на самоопредељење. Тај сукоб они представљају као једноставну дихотомију – прошлост насупрот будућности, средњи век насупрот модерном добу, империјализам Немаца и историзам у хрватској политици XIX века насупрот прагматизму и рационализму Западне Европе.[10]

Југословенска идеја настала је у политичким оквирима Хабзбуршке монархије, и неодвојив је део идеје о тзв. словенској узајамности, о међусобној подршци словенских народа у Монархији у процесу формирања њихове националне свести и националне еманципације у односу на државу у којој су живели.[11] *Нова Европа,* као загребачки часопис чији су сарадници углавном били са подручја бивше Аустроугарске, баштинила је словенску идеју, која је била од великог значаја и у њиховој претходној политичкој фази, у време „новог курса“ и омладинског покрета. Ова идеја има у великој мери елементе утопије – њени поборници је дефинишу као бољи, другачији свет, алтернативу материјализму и експлоатацији, као етичку културу, царство „божјег сина“, братство, срећније друштво – укратко, свет „светле будућности“. Југословенство, као наднационална идеја, овде је представљено као степеник ка целокупном словенству, а затим и човечанству.[12] Супротно од раније поменутог концепта државе-

[8] М. Решетар, „Колико народа живи у Југославији“, *Нова Европа* – даље: *НЕ*, књ. VI, бр. 7, 1. новембар, 206–212; Милан Грол, „Савремени национализам“, *НЕ*, књ. I, бр. 1, 16. септембар, 8–13; Рудолф Бићанић, „Криза нацијонализма“, *НЕ*, књ. XXV, бр. 6, 26. мај, 302–314.

[9] J. Зубовић, „Наши основни погледи. Једно објашњење“, *НЕ,* књ. IX, бр. 8, 11. март, 231; Р. Бићанић, „Криза нацијонализма“, *НЕ*, књ. XXV, бр. 6, 26. мај, 302–314.

[10] М. Костренчић, „Хисторизам у политици“, *НЕ*, књ. I, бр. 5, 28. октобар, 193–198.

[11] О томе видети: Никола Петровић, Живан Милисавац (ур.), *Културно-политички покрети народа Хабсбуршке Монархије у 19. веку.* Зборник радова, Нови Сад 1983.

[12] Лаза Поповић, „Југословенство и Словенство“, *НЕ*, књ. VI, бр. 2, 11. јануар, 33–36; Л Поповић, „Југословенска идеја је Словенска“, *НЕ*, књ. IX, бр. 6, 21. фебруар, 161–165.

-нације, *Нова Европа* у овом случају није доследна: код идеје словенства мериторна је сродност, а не живот на заједничкој територији, јер су Словени географски раздвојени. Прави смисао ове идеје у схватањима *Нове Европе* лежи у потреби да мали јужнословенски народи уђу у породицу великих, и тако постану део човечанства. Начин на који се ово образлаже указује на врло амбивалентне идеје – с једне стране, космополитско и модерно схватање нација као делова човечанства, потребе да у светској подели рада и хијерархији моћи људи буду што је могуће више равноправни; с друге стране присутан је, поред фасцинације, и страх од развијеног света дојучерашњих ратних савезника, тј. од сопствене слабости и економске неспремности да се у томе свету заузме равноправна позиција, као и жеља да се превазиђе геополитички оквир провинције европске цивилизације. Отуда митологизација словенства и утопијска пројекција далеке будућности. Таквим идејама *Нова Европа* давала је реално, спољнополитичко оправдање – а то је потреба западног света да ширење немачког империјализма спречи сарадњом са Русијом.[13]

Југословенство *Нове Европе* у основним поставкама баштини идеју о „народном јединству", тј. националној истоветности Срба и Хрвата, формулисану још 1897. у алманаху омладинског покрета *Народна мисао,* који су издавали јужнословенски студенти у Прагу. У чланку „Мисао водиља Срба и Хрвата" Светозар Прибићевић је тада формулисао становиште које ће бити окосница политике „новог курса" и Хрватско-српске коалиције, бар у првој фази њеног деловања (до 1909). Према овом схватању, Срби и Хрвати имају све битне одлике јединственог народа, при чему је најважнији језик (тј. књижевни језик), док религија не може да се прихвати као критеријум одређења нације. Оваква формулација узима за узор управо немачки национализам (Хердер), од којег је *Нова Европа* касније желела да направи отклон, што међутим, не мења чињеницу да су управо по овоме обрасцу формиране националне свести Срба и Хрвата. Тада је настала кованица „Србохрвати" (тј. они који говоре српско-хрватски), а која се у *Новој Европи* изузетно често јавља.[14] Како предратна омладина, тако су и сарадници *Нове Европе* националну свест, слободну вољу да се припада неком народу сматрали одлучујућим критеријумом, па су у будућности видели стварно национално стапање Срба и Хрвата. Од покретања *Нове Европе*, међутим, види се да стварање заједничке државе за неке представља крај овог процеса, док је за друге то био само један степеник ка циљу.[15] Још један елемент

[13] Р. В. Ситон-Вотсон, „Шта хоће *Нова Европа*", *НЕ*, књ. I, бр. 1, 16. септембар, 1–5.

[14] Душан Семиз, „Ко су, одакле су Србохрвати", *НЕ,* књ. XX, бр. 8, 11. октобар, 225–230; Милан Ћурчин, „Ја сам Србохрват", *НЕ*, књ. XXXII, бр. 6 и 7, 26. јун, 197–202.

[15] J. Зубовић, „Наш друштвени идеал", *НЕ*, књ. VII, бр. 4, 1. фебруар, 108–110; J. Зубовић, „Наши основни погледи. Једно објашњење", *НЕ*, књ. IX, бр. 8, 11. март, 231;

југословенске идеје од пре Првог светског рата може се приметити у *Новој Европи* – Бугари као део будуће јужнословенске нације (државе?). Ова широка концепција југословенства, са првенствено културним садржајем[16] (али се ни политички не може искључити) представља заједнички елемент југословенства у Србији и у Хрватској (како пре, тако и после рата). Стварање југословенске државе у том контексту се у *Новој Европи* доживљава као охрабрујући први корак ка остварењу ове шире концепције југословенства.[17] Коначно, од предратног југословенског покрета *Нова Европа* је наследила и својеврсну југословенску митологију, тј. конструкт о дугој историји југословенске идеје и покрета, који је у овом часопису, као и у свим југословенским медијима, у културним установама и у просвети, изузетно истицан.[18] Тако су као претече југословенства представљане велике личности и појаве српске и хрватске прошлости, културе и политике – Људевит Посавски, Фрањо Рачки, Светозар Милетић, Његош, Први балкански савез и, наравно, Хрватско-српска коалиција, којој су многи сарадници *Нове Европе* припадали. Целокупна дотадашња историја југословенских народа представљана је као пут ка остварењу југословенске државе.[19]

Стварање заједничке државе поставило је на дневни ред нека нова питања и захтевало нове дефиниције, тј. редефиниције југословенства у политичкој пракси Краљевине СХС/Југославије. Једно од њих било је име државе. У складу са својом идеологијом интегралног југословенства, у *Новој Европи* устали су против имена државе „Краљевина СХС“ и залагали се за јединствени назив „Југославија“.[20] Сарадници *Нове Европе*

Уредништво, „Основни погледи Нове Европе“, *НЕ*, књ. IX, бр. 1, 1. јануар, 1–9.

[16] О југословенству као првенствено културном пројекту видети: Branka Prpa-Jovanović, *Jugoslavenska država u viđenjima srpskih intelektualaca 1918–1941*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 1995, 450–455; Бранка Прпа-Јовановић, „Регионализам – изазов југославенске културе“, у: *Књижевни север (1925–1935).* Зборник радова (ур. Марија Циндори), Институт за књ. и уметност, Матица српска, Нови Сад 1999, 195–204.

[17] J. Зубовић, „Наши основни погледи. Једно објашњење“, *НЕ,* књ. IX, бр. 8, 11.март, 231; Л., „Потреба велике идеје и њено извођење“, *НЕ*, књ. XI, бр. 2, 11. јануар, 33–36.

[18] Опширно о промоцији југословенске идеје видети: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије, I–III*, Београд 1996, I: 247–329, III: 264–372; Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941*, Београд 2000.

[19] Веселин Вукићевић, „Југословенска интелигенција“, *НЕ*, књ. V, бр. 2, 1. мај, 36–39; Витомир Новак, „Највећи Југословен 19. столећа. О тридесетој обљетници смрти Фрање Рачког“, *НЕ*, књ. IX, бр. 6, 21. фебруар, 165–180; Веселин М. Вукићевић, „Јужна Србија и Југословенство“, *НЕ*, књ. X, бр. 11, 11. октобар, 313–318; др Никола Шкеровић, „Његош и Југословенство“, *НЕ*, књ. XI, бр. 1, 1. јануар, 1–8; Васа Стајић, „Југословенство Светозара Милетића“, *НЕ*, књ. XIII, бр. 4, 26. фебруар, 99–111; Душан Семиз, „Ко су и одакле су Србохрвати“, *НЕ*, књ. XX, бр. 8, 11. октобар, 225–230; Арсен Венцелидес, „Хрватско-српска коалиција (Поводом двадесетипет година од њена постанка)“, *НЕ*, књ. XXV, бр. 8, 26. јул, 415–422.

[20] Р. В. Ситон-Вотсон, „О југословенској политици. Утисци једног гледаоца са стране“, *НЕ,* књ. II, бр. 9, 11. јун, 325–329; J. Смодлака, „Наш задатак“, *НЕ*, књ. VI, бр. 2, 11. септембар, 43–45; М. Ћурчин, „Политички преглед. Држава г. Прибићевића“, *НЕ*, књ. VI, бр. 5, 11. октобар, 124–126; Матија Мурко, „Ко је створио ’Југославене’ и ’Југославију’“, *НЕ*, књ. XIX, бр. 3, 26. јануар, 47–60.

бавили су се питањима уређења државе и негативних појава у политици и друштву, које угрожавају како стабилност државе тако и саму идеју југословенства. Југословенство, схваћено као наднационална идеја, као пут ка уласку у заједницу европских народа, као космополитизам, али изнад свега као реализам: као интерес југословенских народа – било је у *Новој Европи* постављено као пол супротан локалним партикуларизмима и примитивизму.[21] Они су, без изузетка, заговарали државно уређење које не би насилно брисало разлике, већ би чувало аутономије и културне посебности појединих делова државе.[22] У том смислу били су доследни борци за федералистичко уређење земље. Главни проблем централизације државе видели су у непоштовању демократских принципа (тражили су ревизију Устава, промену изборног реда и социјалног стања у земљи), у различитим наслеђеним државним уређењима у Србији и крајевима бивше Аустроугарске, док су праве мотиве за централизацију видели у материјалним и економским разлозима.[23] Поздравили су споразум Цветковић–Мачек, 1939, истичући потребу за потпуним преуређењем државе. По њима, децентрализација не слаби државно јединство, а „разједињење" би у датом случају довело до „оздрављења".[24] Поводом Споразума улазили су у оштре полемике са Српским културним клубом, као и са *Српским књижевним гласником*, који су, са своје стране, изражавали страх да ће федерализација уништити јединство државе.[25] С једне стране, може се тврдити да су сарадници овог листа, будући сами већином из крајева бивше Аустроугарске, били одгајени у политичкој култури која је уважавала

[21] Милутин Јакшић, „Централизам и децентрализација", *НЕ*, књ. VI, бр. 2, 11. септембар, 54–59.

[22] Јосип Смодлака, „Наш задатак", *НЕ,* књ. VI, бр. 2, 11. септембар, 43–45; М. Ћурчин, „Држава г. Прибићевића", *НЕ*, књ. VI, бр. 5, 11. октобар, 128–131; Ј. Зубовић, „Идеја споразума", *НЕ*, књ. X, бр. 16, 1. децембар, 489–493.

[23] Ј. Зубовић, „Идеја споразума", *НЕ*, књ. X, бр. 16, 1. децембар, 489–493; др И. Спевец, „Питање наше унутрашње политике. Прошлост нам показује путеве за будућност", *НЕ*, књ. XXVIII, бр. 10, 26. октобар, 318–321; др Никола Стојановић, „Још о улози Срба: Срби и држава", *НЕ*, књ. X, бр. 18, 21. децембар, 553–554; Љуба Стојановић, „Још једном о 'српском питању'", *НЕ*, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар, 137–139; Љуба Стојановић, „У чему је ствар", *НЕ*, књ. XVIII, бр. 6, 26. септембар, 161–169; Мато Вучетић, „На раскрсници (Крик једног Југословена из туђине)", *НЕ*, књ. XVIII, бр. 6, 26. септембар, 183–185; Ст. Д. Делић, „Питања наше унутрашње политике", *НЕ*, књ. XXIX, бр. 1, 26. јануар, 9–12; др Иво Белин, „Економски моменат хрватског питања", *НЕ*, књ. XXVIII, бр. 10, 26. октобар, 331–336.

[24] Др Иво Тартаља, „Проблем Југославије", *НЕ*, књ. XXIX, бр. 2, 26. фебруар, 38–42; др Иво Колбе, „Од споразума до изградње југословенске државне заједнице", *НЕ*, књ. XXXII, бр. 10, 26. октобар, 318–321; др И. Спевец, „Питање наше унутрашње политике. Прошлост нам показује путеве за будућност", *НЕ*, књ. XXVIII, бр. 10, 26. октобар, 318–321; Р. Митковић, „Главни проблеми унутрашње политике", *НЕ*, књ. XXVIII, бр. 10, 26. октобар, 321–325.

[25] И. Ф. Лупис-Вукић, „Наш државни (српско-хрватски) проблем", *НЕ*, књ. XXIX, бр. 2, 26. фебруар, 43–50; Милан Прибићевић, „Питања наше унутрашње политике", *НЕ,* књ. XXIX, бр. 4, 26. април, 101–110; М. Ћурчин, „Срби на окуп", *НЕ*, књ. XXXIII, бр. 5, 26. мај, 129–135.

аутономије, па им федералистичко државно уређење није изгледало као опасност по државу (док су, напротив, политичка култура и историјско искуство Краљевине Србије били потпуно другачији). Али, овакав став истовремено представља и реални увид у стање и потребе југословенске државне заједнице, јер они, као представници интегралног југословенства, свакако нису желели да ослабе јединство државе.

Разлике у политичкој култури и очекивањима од заједничке државе између „Србијанаца“ и „пречана“ биле су врло често разматране на страницама *Нове Европе*. Овај сукоб политичких (и других) култура унутар (обе) Југославије свакако је био реалан проблем, и ни у ком случају неважан за неуспех југословенског пројекта. *Нова Европа* у том смислу представља гласило „пречана“, тј. одличан извор за проучавање оне варијанте југословенства која води порекло из Аустроугарске (а која је, заправо, оригинална). На пример, Милан Ћурчин у тексту „Срби на окуп“ тврди да је основни политички проблем у земљи сукоб између Србијанаца и пречана, а не између Срба и Хрвата. У истом смислу, Лаза Поповић писао је како би исти проблем постојао и да је створена „велика Србија“, јер би и у том случају Србија морала да „изађе из свог провинцијализма“, и морала би да наступи „фундаментална ревизија вредности“. Чињеница да у земљи сада живе и народи друге вере додатно компликује ситуацију, која, међутим, не би била много једноставнија ни у случају „велике Србије“.[26] Југословенство као гарант равноправности и слободе поставља се насупрот „србијанштини“.[27] Под „србијанштином“ сарадници *Нове Европе* подразумевају, с једне стране, тежњу Србије (а не Срба у целини) за доминацијом у држави, а, са друге, политичку културу предратне Србије, начин политичког деловања који су србијански политичари пренели у нову државу.

Милан Ћурчин је, једном својом анализом варијанти југословенства у Краљевини СХС, заправо покушао да дефинише став свога листа у односу на све остале политичке актере у држави. По њему, постоје три концепције: великосрпство и великохрватство, отворено југословенство, које не признаје разлике између Срба и Хрвата, и југословенство „с примишљу“, тј. пројекција будућности у којој ће једна страна асимиловати другу. Међу представнике прве концепције Ћурчин је сврстао Николу Пашића и Стјепана Радића, и оптужио их да су државу назвали „СХС“ зато што је виде као прелазну фазу ка победи своје идеје (која, по Ћурчину, представља прошлост, „средњи век“). Своју варијанту, идеју *Нове Европе*, Ћурчин назива „отвореним југословенством“, широким погледом ко-

[26] Л. Поповић, „Крај српског питања“, *НЕ*, књ. XII, бр. 18, 21. децембар, 541–543.

[27] Рајко Ђермановић, „Србијанштина и Југословенство“, *НЕ*, књ. XVI, бр. 8, 26. октобар, 241–249.

ји доследно заступају доследно исти људи који су то чинили и пре рата. Међутим, последњу варијанту, југословенство „са примишљу“, он сматра најопаснијом (а представљају га С. Прибићевић, војвођански политичари, српски политичари из Хрватске, и сви у Србији, осим радикала, са „београдском чаршијом“, а на хрватској страни Трумбић, Лорковић, Дежман, као и политичари из Босне и Далмације и загребачка „чаршија“). Опасност по своју варијанту интегралног југословенства Ћурчин види управо у њима, јер су најбројнији, и декларишу се као присталице југословенства.[28] Ова анализа, сем тога што је у приличној мери тачна, доста верно одражава идеалистички садржај југословенства *Нове Европе*, и њену посвећеност идеји која има много више културни него политички садржај. Овај културни аспект југословенске идеје они изражавају путем ангажовања за развој аутономних културних центара широм државе, који би могли утицати на промену културне климе у Београду. Управо из културног шаренила јужнословенског простора и треба да настане југословенска нација.[29]

Нова Европа, гласило истакнутих југословенских интелектуалаца, сведочи о посебној културној клими једног преломног времена, у којем су релативно малобројни културни радници улагали велике напоре да јужнословенски простор изведу из оквира провинције, у којима је, на граници царстава и цивилизација, вековима живео. Све идеје које је овај часопис промовисао биле су у свом времену изузетно актуелне и прогресивне. Идеја југословенства је, тако, била у тесној вези с идејама о социјалној правди („модерној класној држави“[30]), о женској равноправности, друштвеном ангажману интелигенције, и са специфичним моралним ставовима преузетим од Т. Масарика (о ситном, свакодневном раду који на дуги рок доноси велики резултат). Социјално је, тако, у тесној вези са националним, посебно зато што су у друштвеној структури југословенских народа знатно преовладавале социјално ниже категорије становништва. Добробит свих слојева становништва тако постаје и добробит нације. Њихово југословенство било је истовремено утопијска пројекција будућности и одраз реалних потреба јужнословенских народа, реалистични пројекат који је давао шансе да се ови мали народи на рубовима цивилизација придруже заједници развијених, да постану део опште цивилизације. Сарадници *Нове Европе* свакако су доказали да је југословенска интелигенција тога времена умела да држи корак са развијеним светом.

---

[28] М. Ћурчин, „Три концепције југословенства“, *НЕ*, књ. X, бр. 2, 11. јул, 33–36.

[29] Л., „Културна федерација Југославија“, *НЕ*, књ. XV, бр. 2, 26. јануар, 39–41; Л, „Културно шаренило Југославије“, *НЕ*, књ. XV, бр. 5, 26. фебруар, 129–132.

[30] Mira Bogdanović, „Mesto *Nove Evrope* u levičarskoj tradiciji“, у: *Tokovi istorije*, 1–2, 1992, 13–42.

ЛИТЕРАТУРА

Bakić Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941.* Sociološko-istorijska studija, Zrenjanin 2004.

Bogdanović Mira, „Mesto *Nove Evrope* u levičarskoj tradiciji“, у: *Tokovi*, 1–2, 1992.

Bogdanović Mira, „Žensko pitanje u časopisu *Nova Evropa* (1920–1941)“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II: Položaj žene kao merilo modernizacije* (ur. Latinka Perović), Beograd 1998.

Божић Софија, *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд 2008, 343–344.

Гашић Ранка, *Нови курс Срба у Хрватској. Србобран 1903–1914*, Загреб 2001.

Gellner Ernest, *Nations and Nationalism*, New York 2009 (II izdanje).

Голубовић Видосава, „*Нова Европа*, *Књижевни север* и омладински покрет“, у: *Књижевни север (1925–1935).* Зборник радова (ур. Марија Циндори) Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Нови Сад 1999.

Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије*, *I–III*, Београд 1996.

Кисић Милица, Булатовић Бранка, *Српска штампа 1768–1995.* Историјско-библиографски преглед, Београд 1996.

Lovrenčić Rene, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972.

Марјановић Милан, *Савремена Хрватска,* Београд 1913.

Marjanović Milan, *Hrvatska Moderna.* Izbor iz književne kritike, I–II, Zagreb 1951.

Milutinović Kosta, *R. V. Siton-Votson i Jugoslaveni*, *I–II*, Zadar 1978.

Петровић Љубомир, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941 (Српски књижевни гласник и Нова Европа)*, Београд 2000.

Петровић Никола, Милисавац Живан (ур.), *Културно-политички покрети народа Хабсбуршке Монархије у 19. веку.* Зборник радова, Нови Сад 1983.

Prpa-Jovanović Branka, *Jugoslavenska država u viđenjima srpskih intelektualaca 1918–1941*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 1995.

Прпа-Јовановић Бранка, „Регионализам – изазов југославенске културе“, у: *Књижевни север (1925–1935).* Зборник радова (ур. Марија Циндори), Нови Сад 1999.

Seton-Watson Hugh, Seton-Watson Christopher, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and a Last Year of Austria-Hungary*, Seattle 1981.

Ranka Gašić

THE NOVA EVROPA AND THE CONCEPT OF „YUGOSLAVIANISM“

Summary

The Nova Evropa was started in 1920, after the model of R. W. Seton-Watson's *The New Europe*. He was a close collaborator of the future Nova Evropa editorial staff before the war, and they shared most of the views on Austro-Hungarian policy and the future of this region. Their collaboration with R. W. Setno-Watson and T. G. Masaryk dates back from the 1890s, from the period of inner crisis in the Dual Monarchy, and of the so-called youth movement of South Slavs. The ideology of this movement and of politicians in the Croato-Serbian Coalition is identical to the one of the Nova Evropa (the „new course“ policy – cooperation of the Serbs and the Croats, and of all the Slavs in the Austria-Hungary, the concept of Serbs and Croats as one and identical ethnic group, and the support of their policy by Serbia). The Nova Evropa staff was representing the so-called „integral yugoslavianism“, a project of making a united nation of Yugoslav peoples. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later, Kingdom of Yugoslavia) their political agenda was changed to an extent, due to the new problems that have arisen, their ideology remaining very much as it was before the war. They were in favour of federal state, of democratization in politics, and they also advocated overcoming the particular personal and group interests. The yugoslavianism of the Nova Evropa was in fact a cosmopolitan idea – it was, at the same time, an utopian projection of the future and a realistic policy of overcoming the legacy of backward, border-line civilizations.

Nova Evropa

Knjiga I. Broj 1. 16. Septembra, 1920

Šta hoće „Nova Evropa"

Strana

Šta hoće „Nova Evropa" (R. W. Seton-Watson) 1

Iz našeg programa 5

Savremeni nacijonalizam (M. Grol) 7

Novo Sokolstvo (L. Popović) 11

Seljačka demokratija (Tih. Ostojić) 14

Istok i Zapad (Sir Charles Oman) 19

Koruški plebiscit (Jovan Cvijić) 25

Iz istorije Svetskog Rata: Prvi dani posle Sarajeva (Jov. M. Jovanović) 30

Politički i književni portreti: Dr. Milenko R. Vesnić (Simplex) 32

Politički Pregled: a) Domaća situacija; b) Spoljna situacija; c) Akademska omladina i politika. 35

Ekonomski pregled: Narodna Banka (M. Ćurčin) 40

Književni pregled: Stendhal (Slobodan Jovanović) 47

Stil Slobodana Jovanovića (Isidora Sekulić) 50

Knjige i listovi: „Srpski književni glasnik". — „Scriptura beneventana". — „Jugoslovenski Preporod". — „Antologija srpske lirike od Branka do danas." — „Društvo Naroda." — Nove knjige. 58

Beleške: Sokolski slet u Mariboru. — Lekarski Kongres. Britanska izložba u Zagrebu. 63

Садржај првог броја Нове Европе

930(497.1)”1918/1941”(046)

Љубомир Петровић

ДОПРИНОС *НОВЕ ЕВРОПЕ* РАЗВОЈУ КРИТИЧКЕ ИСТОРИЈСКЕ СВЕСТИ У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ДРУШТВУ

Апстракт: Часопис *Нова Европа*, пратећи збивања у друштву и држави која се тек формирала, утицао је на обликовање и перцепцију прошлости код читалаца. Објављивањем извора и критичким тумачењем објављених извора из периода пред Први светски рат и током њега, низом чланака и књига из пера учесника историјских збивања, уредници и сарадници часописа допринели су стварању критичке слике о непосредној прошлости југословенске идеје.

Кључне речи: историјска концизност, југословенство, политизација прошлости, алтернативна историја.

Окупљајући интелектуалну елиту, круг око *Нове Европе* био је промотер англосаксонског система политичких вредности у држави растрзаној између немачког и француског културног утицаја. Појава овог круга може се упоредити са савременим стварањем неформалне групе за притисак, или са оснивањем невладиних институција. Сигурно је да су Јован Цвијић, Иван Мештровић, Милан Ћурчин, Милан Грол, Милан Решетар, Тихомир Остојић, Никола Стојановић, Јулије Бенешић, Леонид Питамиц, Иван Пријатељ, Лаза Поповић, Матија Мурко, Јосип Смодлака и остали оснивачи имали друштвени углед. Њихово стајање иза програма часописа било је политички чин, условљен осећајем да је потребно залагати се за „интегрално“ и „државно“ југословенство које би, кроз „савез“ мануелних и интелектуалних радника, било лишено класних напетости.[1]

Наивно решење било је далеко од стварног живота, па се може сматрати и за доказ погрешног разумевања и још слабијег утицаја елите по знању у свету реалне политике. Југословенство чланова *Нове Европе*

[1] Ћ., „Куда ћемо“, *Нова Европа*, књ. III, бр. 11, 21. новембар 1921, 321–325.

подразумевало је етничку истоветност Срба и Хрвата, уз велику блискост са Словенцима, али су неки чланови круга замишљено етничко јединство ширили и на Бугаре.[2] Мисија часописа, онако како ју је Милан Ћурчин сагледавао, била је да: „...служи слободном трибуном независној народној интелигенцији, за изношење погледа на политику и јавни живот уопште“.[3] Поједини бројеви *Нове Европе* упознавали су читалачку публику са географијом, економијом, друштвом и политичким профилима делова заједничке државе. Били су посредници у међусобном упознавању народа Југославије. Следећи и обликујући укус читалачке публике утицали су на формирање културног, националног и политичког идентитета. Широко поље интересовања и деловања *Нове Европе* односило се и на историографију. Сем као критичка слика државе у међуратном периоду, *Нова Европа* и данас може послужити као извор када је реч о животу њеног дугогодишњег уредника. Енциклопедије помињу Милана Ћурчина као члана Југословенског одбора, иако је сам Ћурчин тврдио да је одбио да буде члан Одбора. То место требало је да заузме у својству делегата Војводине.[4] Први податак о његовом одбијању да буде део званичне југословенске политике долази из ране фазе часописа *Нова Европа*. У меморандуму са почетка 1917. године писао је: „Непознати вођама званичне Србије, зато што нисмо учествовали раније у партијској политици, а не могући узимати удела у раду Јужнословенског Одбора оваквом какав је, све и кад би се и дала прилика...“ Нејасноће око његовог статуса изазивала је и чињеница да је Ћурчин поводом Дана уједињења, 1. децембра 1940. године, био на списку одликованих чланова Југословенског одбора, мада је он одбио да одликовање прими, и поново нагласио да није био његов члан.[5]

Сагледавати прошлост рационално, критички је тумачити са становишта потребе креирања идентитета, одупрети се нереалним представама о јучерашњици – општи су цивилизацијски циљеви тумачења прошлости. *Нова Европа* родила се у временима када су низови династија, битака и царстава која су се рађала и нестајала на позорници историје, били уобичајени чиниоци школског знања југословенских народа о прошлости. Једна од врлина часописа лежи у томе што његови оснивачи нису

[2] Др Иво Колбе, „Наше Југословенство“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 3, 14. октобар 1920, 109–111; Непотписано, „Основни погледи *Нове Европе*“, *Нова Европа*, књ. IX, бр. 1, 1. јануар 1924, 3; Ј. Зубовић, „Наши основни погледи. Једно објашњење“, *Нова Европа*, књ. IX, бр. 6, 11. март 1924, 227.

[3] Ћ., „Наша независна штампа“, *Нова Европа*, књ. X, бр. 2, 11. јули 1924, 37.

[4] О сугестијама да Милан Ћурчин буде члан Југословенског одбора видети више у: Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 136–138.

[5] Извори за ове податке су чланци: М. Ћурчин, „Јужнословенска политика у Рату“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 11, 9. децембар 1920, 407; Милан Ћурчин, „Једно лично објашњење“, *Нова Европа*, књ. XXXIII, бр. 13, 26. децембар 1940, 424.

пристајали да буду у простој функцији похвале времена које су проживели и људи које су познавали. Слабости њихове историјске свести такође су видљиве. Војни и политички тријумф југословенства и близина херојске прошлости одговарали су креирању пожељног, али једностраног политичког, па и националног идентитета. Грешили су у визији јединствене југословенске нације и у претераној политизацији историје. Чланци из *Нове Европе* сведоче и о сталној борби рационалних знања, узбурканих осећања и политичких убеђења, која су се одигравала у умовима писаца и на страницама часописа. Писало се о људима недораслим изазовима ратних времена, о политички прокаженим појединцима и групама, критичним тренуцима српске и југословенске историје, хуманости странаца и тромости институција. Биле су то личне историје и импресије, писане често са предубеђењем и пристрасношћу.

Политичка позадина тумачења прошлости

Виђење историје у *Новој Европи* носило је печат тумачења стварности кроз призму доживљеног искуства трауматичне ратне прошлости. У првом програмском иступу читаоцима је скренута пажња: „Ми инстинктивно осећамо да је у схватању замашаја рата и његових последица кључ ситуације, и имамо уверење, да нова поколења морају водити народне послове на новим темељима; да пре свега морају терати политику јединственог народа инаугурисану 28. октобра 1918. а упуштену сутрадан од наших провинцијалних и професијоналних политичара... савлађујући беспристрасно овај задатак и извршујући га савесно, држимо да ћемо се најбоље легитимирати за учешће у позитивној и конструктивној актуелној политици, за добро земље.“[6] Уредници Милан Ћурчин и Лаза Поповић одредили су се као условни монархисти, у моментима смене на престолу Краљевине СХС, мада су их опоненти доживљавали као републиканце.[7] Први отворени сукоб са државном политиком уследио је као последица оснивања „Одбора за помоћ гладнима у Русији“. Југословенске власти сматрале су ову међународну хуманитарну акцију као вид подршке бољшевицима, и то се може сматрати почетком јавног дистанцирања круга од државних власти.[8]

---

[6] Непотписано, „Из нашег програма“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 8.

[7] „Ако Ви, краљу Александре, пођете за примером краља Петра, и владате уставно, у духу времена, и у смислу народне воље, ми одлучно стајемо на Вашу страну, и изјављујемо да смо монархисти, и да не желимо промене облика државног система“ – М. и Л., „Новоме краљу“, *Нова Европа*, књ. III, бр. 13, 11. децембар 1921, 388–389.

[8] Непотписано, „Наша акција“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 4, 1. фебруар 1922, 155–156; Л. Поповић, „На приговоре противу помоћи“, *Нова Европа*, књ. V, бр. 8, 11. јули 1922, 253–256.

Залажући се за демократизацију друштва и савремено обликовану југословенску државу, чланови круга око *Нове Европе* исказивали су и намеру да се активно баве политиком. Јавна подела чланова на оне „који су спремни да загазе и у активну политичку борбу“ и остале, који би фигурирали као „саветници и сарадници, и идеолози нашег покрета“, посредно је сведочанство о поделама и недоумицама у групи окупљеној око часописа.[9] Дисидентство Јосипа Смодлаке, након одржавања Конгреса јавних радника 1922. године, његово порицање статуса оснивача круга и сукоб са *Новом Европом* око „Јадранске пловидбе“, сведочи о култури подобности која се постепено ширила и међу људима који су првобитно хтели да мењају друштво. Напади са левице, тврдња бившег сарадника Аугуста Цесарца да су Милан Ћурчин и Иван Мештровић створили „масонску ложу“ од часописа, показали су сву трагедију подела и склоност људи да на демократску праксу и сукобе мишљења гледају кроз перцепцију „правоверности“ идеја или институција којима су служили у тренуцима спорења са *Новом Европом*.[10] Суспензија првог програма часописа, средином 1923. године, била је знак дубоког неслагања са оним што се сматрало насилном политиком власти у областима „народног“ и „државног јединства“, па и „демократије“.[11]

Све је то утицало на имагинарну картографију историјске свести коју су читаоци *Нове Европе* стицали преко страница часописа. Историјска свест била је у неким сегментима изузетно напредна, али под бременом дневне или опозиционе политике. Пред избијање Другог светског рата још увек се размишљало да ли историју чине покрети маса или историјске личности. Био је то покушај рационализације турбулентних и збуњујуће разноврсних искустава генерација на размеђу XIX и XX века. Мора се констатовати да су оне доживеле покрете гомила под Октобарском револуцијом, успон идеја демократије, а, на другој страни, суочиле су се са до тада незамисливим размерама нељудских последица персоналних диктатура тоталитарних режима.[12] Историја се више проживљавала и преживљавала, док је њено критичко тумачење још било у повоју.

---

[9] Уредништво *Нове Европе*, „На крају књиге“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 12, 21. април 1922, 357–358.

[10] М. Ћ., „Политика Дра. Смодлаке“, *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 3, 26. март 1935, 78; М. Ћ., „Др. Смодлака ’исправља’“, *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 6, 26. јуни 1935, 175; М. Ћурчин, „Једно објашњење Аугусту Цесарцу“, *Нова Европа*, књ. XXVI, бр. 1, 26. јануар 1933, 35–41.

[11] Ћ., „1. Мај“, *Нова Европа*, књ. VII, бр. 13, 1. мај 1923, 378.

[12] Јово Зубовић, „Личности и масе“, *Нова Европа*, књ. XXXI, бр. 4, 26. април 1938, 121–125.

Потрага за другачијим сагледавањем

Историјска свест састоји се од схватања и тумачења прошлости, разумевања садашњости и представа о будућности. Различита сагледавања протеклог времена, тумачење онога што је доживљено и презентација извора које је уредништво сматрало занимљивим за читаоце, чинило је описивање прошлости динамичним. Сукоби перцепција били су доказ судара различитих историјских свести. Атентат у Сарајеву и историја Југословенског одбора су историографске теме на којима су се видела хтења да се слика прошлости обликује сходно политичким потребама тренутка и ставовима особа које су писале. Никола Стојановић дао је себи за право да тврди да је Никола Пашић намеравао да напусти југословенски програм током 1917. године, наводно тражећи од савезника само опозив анексије Босне и Херцеговине.[13] Тек знатно касније југословенска историографија приметила је одсуство воље члана Југословенског одбора да призна вештину дипломатског маневрисања српске владе и њеног председника у моментима када се чинило да спољнополитичке околности угрожавају југословенску идеју.[14] Било је тренутака када је и Милан Ћурчин био подложан хипертрофираном разумевању значаја сегмената југословенске историје. У полемици између Леа Пфефера и Владимира Ћоровића о Пфеферовој књизи *Истрага у Сарајевском атентату*, био је на страни писца књиге, али то је и разумљиво: бранио је писца и књигу иза које је стајала *Нова Европа* као издавач. Пфеферова намера била је мегаломанска: као истражитељ атентата и сведок историје „са друге стране рова“ желео је да се наметне изван југословенског окружења. Рекламирао је своју књигу као дело које поседује „интернационални карактер“, што му је Владимир Ћоровић оспорио.[15]

Упркос пригодности и стилској укалупљености, некролози су такође били показатељи историјске свести. Силазак чланова Југословенског одбора са животне сцене, а посебно нестанак Анте Трумбића, био је прилика за стварање ретроспективне слике о његовом „лику и делу“. Милан Ћурчин дао је општу оцену сваког члана тог тела појединачно. Издвојио је Трумбића, Франа Супила, Ивана Мештровића и Хинка Хинковића као активније чланове Одбора, а овај опроштај од бившег саборца за Југославију учинио је упркос разлазу Трумбића са члановима круга око *Нове*

[13] Никола Стојановић, „Пред стварање Југославије“, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 1, 11. јануар 1927, 18–27.

[14] О стварним намерама Николе Пашића видети више: Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Београд 1984, 211–213.

[15] Лео Пфефер, „Зашто сам написао књигу о Сарајевском атентату“, *Нова Европа*, књ. XXX, бр. 9, 26. септембар 1937, 280–282.

Европе, током 1923. године.[16] Са личношћу Хинка Хинковића опростио се, 1929. године, Иво Политео. Сведочио је о Хинковићу као о космополитском човеку, познаваоцу прилика у Француској, Великој Британији и Швајцарској. Политео није скривао ни замерке Хинковићевој политичкој активности проглашавајући га, као и већину чланова Одбора, човеком који је поседовао мешавину јаког индивидуализма и недовољног искуства у политици. Није му оспоравао ни заслуге, од којих је нагласио заједничко наступање монархиста и републиканаца у САД на југословенској линији током Првог светског рата.[17]

О садашњости, битној за разумевање историјске свести, писало се веома критички. Сматрало се да Београд није испунио улогу функционалне престонице и тражио се повратак у унутрашњост земље, односно у „покрајине“, одакле би „најспособнији представници“ касније стизали у Београд. Говорило се о „интернационалном кредиту“ Србије и Београда, мада им се пребацивало схватање српства као „духовне и душевне целине“, што је, по мишљењу Лазе Поповића, „провоцирало“ Словенце и Хрвате. Он је тврдио да постоји српска хегемонија и да се Београд поставља опортунистички према југословенској идеји. Ни Загреб није остао поштеђен критика. Милан Ћурчин дефинисао га је као средину у којој је било много „анационалних“ и „национално индиферентних“ особа међу становништвом.[18] Било је и виђења да су способнија администрација и ревизија Устава две основне обавезе коју су Срби морали да преузму на себе, али у договору са свим политичким странкама. Мислило се да криза парламентаризма постоји делом и због претераног мешања странака и државних институција у приватни живот грађана, односно, праксе стварања привида једнакости између странке која се налазила на власти и државе. Политичка послушност посланика у парламенту такође се представљала као карика у слабљењу парламентаризма.[19]

Будућност, као трећа темпорална димензија, била је битна за историјску свест у *Новој Европи* због парадокса описивања проблема који ће, иронијом историје, тек касније бити примећени у реалним оквирима.

---

[16] Ћ., „Смрт др-а А. Трумбића“, *Нова Европа*, књ. XXXI, бр. 11, 26. новембар 1938, 382–383.

[17] Иво Политео, „Хинко Хинковић“, *Нова Европа*, књ. XX, бр. 7, 26. септембар 1929, 193–197.

[18] Лаза Поповић, „Натраг у покрајине! (Питање Београда)“, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 1, 11. јануар 1927, 1–3; Л., „Политички чланак“, *Нова Европа*, књ. XIV, бр. 7, 11. октобар 1926, 177–182; Л., „Погледи су упрти у Београд“, *Нова Европа*, књ. X, бр. 17, 11. децембар 1924, 521–524; Ћ., „Улога Загреба у новој држави“, *Нова Европа*, књ. XII, бр. 11, 11. октобар1925, 317–322.

[19] Никола Стојановић, „Још о улози Срба: Срби и држава“, *Нова Европа*, књ. X, бр. 18, 21. децембар 1924, 553–554; Александар Гавела, „Наша демократија“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 7, 11. октобар 1927, 209–212; Р. Митковић, „Главни проблеми унутрашње политике“, *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 10, 26. октобар 1935, 324–325.

Промишљања о југословенској држави, тобожњој јединственој нацији, њеним проблемима и судбини, била су прилика да идеолози следбеници и таоци југословенства искажу политичка веровања, наде, страхове, ниво образовања и разумевања ситуације у којој су се нашли народи југословенске заједнице. Мањи број текстова посредно и непосредно сведочи о рационалној историјској свести појединаца и високој политичкој култури, праћеној закључцима који су издржали пробу времена. Историјска перцепција Милана Грола – да постоје два национализма: народни, као последица борбе за људска права, и државни, као вид борбе за превласт – јасно показује дубину разлика између прокламованог идеала и стварног стања у држави и друштву, које су мислећи умови уочили одмах по уједињењу. Грол је критиковао „сујеверне обожаваоце прошлости" да су „државну науку" злоупотребили за стварање онога што је дефинисао као „организована нација". Био је потпуно несвестан да овим заправо описује будућност ауторитарног југословенског експеримента, озваниченог нешто мање од деценије након појаве његовог чланка.[20] Није то била једина опомена која је остала непримећена.

Чињеница је да и данас можемо остати затечени далекосежним значајем питања које је Иво Колбе упутио читаоцима, али и опонентима југословенске идеје: „Може ли се наћи умник, који би нас могао племенски тако поделити, да бисмо сви били задовољни, и да не би ни у једном делу остао жалац незадовољства и боли за изгубљеним суплеменицима и ради прикрате у територију; а у другом делу јаки квасац за иреденту?..." У налету колико разумљивог, толико разметљивог оптимизма додавао је: „Догађаји у хисторији су нас претекли, и ми смо на брзу руку – како смо могли – створили државу, а садржај: своју властиту нацију стварамо сада."[21] Српска историографија остала је на трагу једног дела мишљења Ива Колбеа са почетка XX века. Језиком струке музе Клио говори се данас о „...оптерећењу простора" на коме српски народ живи као „полицентричан, разуђен, измешан са осталим балканским народима до степена када их је немогуће делити".[22]

У другом, каснијем чланку Иво Колбе констатовао је да је борба између Рима и Цариграда обликовала поделу међу народом у процесу настајања. По њему, културе те две империје створиле су парализу Југословена: „..јер су прејаке биле а да бисмо их могли потпуно схватити и

[20] Милан Грол, „Савремени национализам", *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 9.

[21] Др Иво Колбе, „Наше Југословенство", *Нова Европа*, књ. I, бр. 3, 14. октобар 1920, 109, 110.

[22] Љубодраг Димић, „Србија 1804–2004 (суочавање са прошлошћу)", у књизи: Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804–2004: Три виђења или позив на дијалог*, Београд 2009, 16.

усвојити, – а преслаби ми да их се ослободимо, да се еманципујемо...“ Другим речима, поседовао је свест о последицама цивилизацијско-верских сукоба, отворено говорећи и о „убризгавањима“ мишљења, погледа, веровања и предрасуда које су довеле до подела. У идеолошке и филозофске непријатеље јединствене југословенске нације убрајао је „атавизам, хисторицизам и доктринарство“, напомињући да ће будуће унутрашње уређење државе „поспешити или отешчати“ историјски развој југословенског народа. Критичка историјска свест ипак се тешко стицала, а лако губила. Колбеов каснији прелаз од рационалне политике према доктринарним духовним вредностима идеје југословенства сведочио је о неуспеху продора идеологије у свакодневни политички живот. У офанзивном наступу, осмишљеним из очајања, Колбе је изрекао да је југословенство круга око *Нове Европе* „религија“. Политичка спорења између Срба и Хрвата прогласио је за, по њему мање опасну, „борбу између култура“. У маниру минимизације проблема писао је о „великој и тешкој административној кризи“, не схватајући да се радило о кризи југословенске идеје.[23]

У лутању идеолошким просторима, Колбеу се придружио и Лаза Поповић. Доктор медицине сагледавао је југословенску идеју кроз призму физике, а мноштво „биологизама“ из његовог чланка говорило је о хтењу да се политика и идеологија, друштво и нација, сведу на категорије и појаве блиске законитостима природних наука. Тврдио је да постоје и да треба надаље подржавати „механику јединства“, и „елементе мешања“ у процесу биолошког стварања југословенске нације. Тако су приватни живот, емотивне везе, па чак и сексуалност људи, стављени у службу политички пожељне идеје.[24] Можемо их, ипак, донекле и оправдати: реалне дистанце од збивања није могло ни бити због дубине психолошких и политичких промена у југословенским, па и светским оквирима. Постојао је круг луцидних појединца из тог времена, који су били много свеснији препрека које су стајале пред југословенском државом. Један од њих, Бранко Лазаревић, разликовао је „уједињење“ и „јединство“. Сматрао је да се држава налази „...у прелазном добу Уједињења“, када се сви делови нације „налазе *поред* и *уз*“; говорио да „духови Пеште или Беча“ сваки час излазе на површину као опомена да је процес уједињења остао недовршен.[25]

Ако се вратимо на визуру прошлости о којој се говорило и из које се мислило, постаје јасно зашто је било компликовано створити услове за рационализацију доживљеног у временима политичког тријумфа југо-

[23] Иво Колбе, „Путем Југославије“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 14, 30. децембар 1920, 510; Иво Колбе, „Југославија у кризама“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 7, 1. март 1922, 193–197.

[24] Л., „Механика јединства“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 10, 2. децембар 1920, 361–363.

[25] Бранко Лазаревић, „Уједињење и јединство“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 14, 30. децембар 1920, 506–508.

словенске идеје и блискости тешких утисака понетих из епохе „времена смрти“. Докле је ишла апотеоза времена најбоље говори мишљење младог Радоја Л. Кнежевића који је „народно јединство“ Југословена видео у генерацијском искуству борби од Карађорђа до краја Првог светског рата. Писао је о „нашим оцевима“ који су обезбедили победу југословенске идеје, називајући их „чуварима части“, „родољубима од карактера“ и другим терминима који су сведочили о моралној и политичкој егзалтираности већине убеђених апологета државе.[26]

Колико је било тешко обликовати и задржати реалну слику о прошлости југословенских народа, чак и међу историчарима и познаваоцима прошлости, најбоље показује напор Милана Решетара да грађу из архива Дубровника, која је враћена из Беча, врати у окружење у коме је настала. Постојала је идеја да се та грађа трајно задржи у Београду, са мотивацијом „лакше и боље употребе у научне сврхе“, чему су се Решетар и *Нова Европа* са правом супротстављали.[27] Врста рационалне свести о архивима, „чуварима знања“ о протеклом времену, долазила је до изражаја у захтевима за „јединствену архивалну управу и јединствену архивалну службу“. Позивало се на примере других искустава и констатовала чињеница да су за архивисте једнако битни извори из далеке и блиске прошлости. Знање о културној користи архивистике ширило се свесно – тврдњом да постоје „научне“ и „практичне“ потребе за решавање отворених питања. Јосип Нађ тражио је да архивски службеници буду „с вишом стручном наобразбом“, а да држава има дужност архивистима „осигурати живот и рад“.[28]

Неки су сматрали довољним копирање историјског искуства развијенијих држава и народа. Била је то опсесија наводним историјским кашњењем за савременим друштвима. Приказујући књигу Чарлса Омана *Кратка историја Енглеске* Милан Ћурчин дефинисао је своје виђење разлике између енглеске и југословенске историје. Тврдио је да су Енглези помоћу „периода борби“ у средњем веку напредовали, док је „Југословене“ та борба „бацала унатраг на одвише дуго време“ па су, по њему, били тек „...данас на прагу да коначно стресемо окове оријенталске“. Зато је препоручивао енглеску историју као прибежиште и путоказ користан за целу Европу. Приказ књиге био је згодан за напад „над нашим слепим странчарењем“ тако да су политички вредносни судови постављени као

[26] Радоје Л. Кнежевић, „Два поколења“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 12, 16. децембар 1920, 433–437.

[27] М. Решетар, „Дубровачки архив“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 6, 4. новембар 1920, 218–223.

[28] Јосип Нађ, „Значај савремених архива“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 12, 16. децембар 1920, 445–447.

имплицитна основа тумачења књиге која је била производ наизглед неутралне историографије.[29]

У првом броју часописа појавио се историјски прилог дискутабилних вредности и домета. Био је везан за општу историју односа Истока и Запада, из пера Чарлса Омана.[30] По Оману, антагонизам између хришћанства и ислама производ је територијалног ширења Мухамедових наследника. Тврђење је било у складу са његовим политичким убеђењем да су Турци и ислам „непријатељи“ европске културе и да их треба „истерати“ из Европе.[31] Другим речима, на прелому епоха догађало се и искусним научним радницима да, под маском научне неутралности, исказују нетолерантна политичка убеђења. Занимљиво је да уредништво *Нове Европе* очигледно није сматрало да ће тим текстом погодити бројну муслиманску популацију у Краљевини СХС, а похвале на рачун Чарлса Омана могу се подвести под пријатељску уљудност према заговорнику југословенске политичке опције у британским круговима.

Објављивала се и мемоарска грађа са којом се круг око *Нове Европе* сусретао, препоручивао и тражио је. Са објављивањем мемоарске публицистике ишло се по уходаној схеми, сличној оној у *Српском књижевном гласнику:* одвајани су сегменти из књига које би, по процени уредништва, биле интересантне за читалачку публику. Затим се тај материјал приређивао у облику чланка, а пре објављивања сегмената давани су основни подаци о делу. Круг људи око часописа, у оквиру издавачког предузећа „Нова Европа“, издао је и неке књиге историографског и мемоарског карактера.[32] Било је и изузетака од зацртане праксе са мемоарима, попут самосталног прилога у коме је Јован Јовановић Пижон дао уравнотежену слику подељене аустроугарске бирократије у данима после атентата у Сарајеву.[33] Пошто је у време атентата био посланик Србије у Бечу, користио

[29] *-ћ-*, „Кратка историја Енглеске“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 2, 1. октобар 1920, 94–95.

[30] Чарлс Оман (1860–1946) био је војни историчар чија су се интересовања кретала од античких времена до Наполеонових ратова. У историографији је познат по реконструкцији битака из фрагментарних извора средњег века и по књижевном стилу којим је спајао чињенице и емоције. Конзервативац по убеђењу, био је дуго година у британском парламенту. Постао је племић 1920. године. Написао је више десетина монографија и био професор модерне историје на Оксфорду, председник Краљевског историјског и Краљевског нумизматичког друштва. Током Првог светског рата подржавао је идеју стварања Југославије.

[31] Сер Чарлс Оман, „Борба Истока и Запада, пре Косова“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 22–28.

[32] Објављено је више књига: Алексије Јелачић, *Руска револуција и њено порекло*; Р. В. Ситон-Вотсон, *Сарајево, студија о узроцима Светскога рата;* Веселин Вукићевић, *Успомене ђака наредника;* Перо Слијепчевић, *Наши добровољци у светском рату;* Лео Пфефер, *Истрага у Сарајевском атентату;* Коста Милутиновић, *Светозар Милетић;* Никола Стојановић, *Југословенски одбор*.

[33] О животу и делу Јована Јовановића Пижона (1869–1939), дипломате, историчара и политичара, видети више у: Димитрије Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997.

је екстензивно цитирање епистоларних извора упоредо са кратким али ефектним описом министра финансија Аустроугарске Билинског, кога је лично познавао. Неслагање између Билинског и Пођорека, који су обављали дужности министра за Босну и Херцеговину и „шефа земаљске владе“ у Сарајеву, око одговорности њихових ресора за пропусте који су довели до погибије Франца Фердинанда, било је, у очима српског посланика, само једна од епизода сукоба војних и цивилних структура око политике према Босни и Краљевини Србији. Јовановић је на страницама *Нове Европе* отворио, само шест година после избијања Првог светског рата, озбиљну и у неким сегментима и данас актуелну историјску тему о сукобима различитих центара моћи у држави која није преживела ратна искушења. Анализу конфликата личности и политика, између министра спољних послова А. Ерентала и К. фон Хецендорфа, тадашњег начелника Генералштаба, извршио је у *Новој Европи* и Јосип Нађ, на основу меморандума које су државници и војници подносили владару.[34]

Када је историчар Фердо Шишић објавио књигу извора *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1919* у Загребу, током 1920. године, историографија југословенске државе добила је једно од првих документарних сагледавања домета Првог светског рата. Као сведок проживљеног времена, Милан Ћурчин упозорио је да постоји разлика у проживљеном искуству и ограниченом језику извора који су говорили о изгнанству Срба. Сазнање о блиској прошлости требало је, по Ћурчину, инструментализовати за потребе „...да се из оног што се десило, и како се радило, извуче морал и упутство за садањи и даљи рад“. Историографија и њене тековине служиле су за политички и морално мотивисан критицизам људи, појава и догађаја. Био је то контекст тренутка у коме је уредник *Нове Европе* поставио питања спорости пропагандне активности српске дипломатије за време рата, „оскудице колаборације“ између Југословенског одбора и српске владе, и тврдио да су савезници Србије и утицајни појединци из француског и енглеског миљеа за војску и избеглице учинили више од српских институција и дипломатских представништава.[35]

Рађала се алтернативна историја, изван светлости војних и политичких тријумфа. У прве објављене документе по много чему „апокрифне“ историје, спада и Ћурчинов Меморандум из 1917. године, упућен српским властима, на који се, по Ћурчиновом сећању, скоро нико од изгнаничке елите Србије није огласио. Одбацујући Бугаре из окриља југосло-

[34] Јов. М. Јовановић, „Из историје Светског Рата, После Сарајевског Атентата, у Бечу“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 34–36; Др Јосип Нађ, „Из историје Светског Рата, Јужнословенско питање у аустријској иностраној политици 1906–1912“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 5, 28. октобар 1920, 198–204.

[35] М. Ћ., „У изгнанству“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 11, 9. децембар 1920, 397–404.

венског јединства и залажући се за државу са Хрватима и Словенцима, изнео је занимљиву опаску која и данас има тежину наслућених државних и политичких раскола: „Како данас стоје ствари, ми смо тако немоћни да савладамо наше кобне сепаратистичке инстинкте, наочиглед штете и пропасти које нам отуда прете, да су чак странци, који су нам пријатељи, често напреднији од нас самих у том погледу, те они нама постављају као услов своје потпоре, да се имамо држати начела народног јединства без ограничења и без попуштања.“[36]

Уследило је отварање низа историјских тема које нису могле бити угодне владајућим круговима. Меморандум је сведочио и о неспоразумима између чланова Југословенског одбора, несугласицама владе Србије и чланова Одбора, и констатовао разлике у политичком угледу међу људима из Одбора.[37] Одговор на питање за какву се врсту историје уредник *Нове Европе* залагао може се наћи у једној краткој белешци која указује и на пацифизам генерације која је преживела страхоте разарајућих битака, али и на страх од будућих сукобљавања. Представљајући, или тачније, одбијајући да читаоцима представи књигу пуковника Драгољуба Динића, *Савремена ратна техника*, из 1920. године, тврдио је: „Ми бисмо једино још пристали да подгревамо ратне успомене приказујући какво одлично песничко дело, или износећи анегдоте из војничког живота наших дивних сељака-војника, – али нека нико од нас не тражи да оцењујемо стручне и популарне војне студије. Оне ће и тако бити беспредметне и застареле кад букне идући рат, јер ће овај донети са собом нова средства за убијање и уништавање свега што је најбоље на свету и на човеку.“[38]

Другим речима, историја „малих људи“ и ангажована уметност биле су стубови схватања и разумевања прошлости. Корак према таквој историји начињен је проглашавањем албанске Голготе за „учитељицу“ „младог нараштаја“ који се током њеног трајања „физички напатио а морално очеличио“. Само наизглед ишло се према официјелном схватању херојске прошлости. Било је потребно пуно грађанске храбрости за изазов који је Милан Ћурчин упутио нацији кроз драматична подсећања да су српска влада и Врховна команда „напустиле војску и народ“ кад су се скупљали око Пећи у зиму 1915. године. На путу ужаса до луке Сан Ђовани, који је трајао три недеље, преживели су се сусретали са непознатим, превазилазили су наизглед непремостиве тешкоће и у одсуству цивилизације откривали су, ретроспективно, морални квалитет појединаца или његово одсуство код људи. Сведочио је да то историјско искуство није било јединствено за све

[36] М. Ћурчин, „Јужнословенска политика у Рату“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 11, 9. децембар 1920, 408.

[37] *Исто*, 406–414.

[38] *-ћ-*, „Нове књиге“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 11, 9. децембар 1920, 431–432.

друштвене слојеве: „Јер, треба истаћи и не допустити да се преда забораву, да ни Албанија није била за сваког Албанија. Друкчије су прошли кроз њу влада и министри а друкчије мали чиновници и обвезници који су до краја остајали на својим местима; друкче официри коњаници а друкче пешаци, и друкче нарочито војници, особито они који су остали ван своје команде и јединице, и рањеници...“[39] Ћурчинову слику српског друштва, подељеног и у најтежим ратним околностима, у избеглиштву и под налетима глади, хладноће и куршума, са генералима сукобљеним око питања да ли кренути у офанзиву или наставити са повлачењем, потврђивали су и делови меморарских извора који су се нашли на страницама часописа.[40]

Сукоб између официјелне слике прошлости и онога што се представљало као историја, у *Новој Европи* продубљивао се настојањем Лазе Поповића да политички активира и рехабилитује преживеле чланове „Црне руке“, односно заверенике из 1903. године. Говорио је да: „...данашњи нараштај није дорастао целоме послу“ и тиме правдао позив онима који су били у немилости Двора.[41] Упркос томе, уредништво је од 1921. године инсистирало на неопходности ревизије Солунског процеса из 1917. године.[42] Зато је *Нова Европа*, у тренуцима хапшења официра осуђених у одсуству на томе процесу: Војислава Гојковића и Радоја Јанковића, објавила историографско-публицистички чланак са политичком конотацијом. Милан Ћурчин, служећи се мемоарима Сикста Бурбонског и брошуром *Солунски процес I* из 1923. године, обавестио је читаоце да постоји тумачење по коме је уништење „Црне руке“ било плод захтева Беча, у оквиру преговора о миру, како би се организације које су дестабилизовале Аустроугарску уклониле са сцене. Ћурчин није јавно намеравао да се опредељује ни за постојећа тумачења ни против њих, већ је нагласио да постоји потреба објављивања нових извора о Солунском процесу. Говорећи о „наличју победника“ исписивао је и прећутну критичку опаску о наличју историје.[43] Данас се сматра да у доступној архивској грађи не постоје докази да је српска влада ишта знала о преговорима вођеним о сепаратном миру, нити постоје индиције да је Солунски процес био у функцији преговарачких захтева.[44]

---

[39] М. Ћ., „Учитељица Албанија“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 4, 21. октобар 1920, 145–148.

[40] Фортијер Џонс, „Са Србијом у повлачењу“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 4, 21. октобар 1920, 169–173; Војвода Мишић, „Из историје Светског Рата, Офанзива у повлачењу“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 4, 21. октобар 1920, 158–161.

[41] Лаза Поповић, „На окуп другови из Деветстотреће“, *Нова Европа*, књ. XVII, бр. 12, 11. јуни 1928, 376–380.

[42] М. и Л., „Новоме крању“, *Нова Европа*, књ. III, бр. 13, 11. децембар 1921, 389–390.

[43] М. Ћ., „Наши победници, с наличја, (Солунски Процес и Аустријска понуда за посебан мир)“, *Нова Европа*, књ. IX, бр. 18, 21. јуни 1924, 549–561.

[44] Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 83–84.

Прецизнију публицистичко-историографску обраду „Црне руке“ Милан Ћурчин препустио је пуковнику Чеди Поповићу, секретару те организације и осуђенику са Солунског процеса. Он је од 1927. године са пет чланака у различитим књигама *Нове Европе*, под општим насловом „Рад организације ’Уједињење или Смрт’“ кренуо да се избори са „зидом тишине“ око историје ове групе официра.[45] Није случајност ни то што су се, на десетогодишњицу Солунског процеса, одмах поред Поповићевог чланка појавили и прилози познатог „црнорукца“ Божина Симића о генези тајног удружења. У наредном броју часописа Оскар Тартаља и Милан Ћурчин вратили су се на ову осетљиву тему.[46] Када је, крајем 1938. године, Чеда Поповић преминуо, уредништво *Нове Европе* опростило се од њега белешком и погребним говором Божина Симића. Податке из Поповићевих чланака називали су „сензацијоналним“, што сведочи да је намера тих чланака била свесна провокација усмерена према јавности и људима који су учествовали у уништењу тога неформалног центра моћи у емиграцији.[47]

У конкурентску борбу између хрватских и српских концепција југословенства историографска публицистика *Нове Европе* укључила се помињањем Франа Супила. Милан Ћурчин ни у завршној фази Првог светског рата, али ни током првих послератних година, није повољно мислио о њему, пошто је у време емиграције приметио постојање „личних стратегија“ људи који су преко тријумфа југословенске идеје хтели да се одрже и повећају утицај на послератној политичкој сцени. Мада се није отворено изјаснио, вероватно је, између осталих, тиме циљао и на Франа Супила.[48] Казимир Видас, председник загребачке академске омладине пред Први светски рат, сећао се да је Супилов утицај позитивно деловао

[45] Чед. А. Поповић, „Организација ’Уједињење или смрт’ (’Црна рука’), Узроци и начин постанка“, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927, 396–405; Исти, „Рад организације ’Уједињење или смрт’, Гранични официри“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927, 139–152; Исти, „Рад организације ’Уједињење или Смрт’, Припремање за Балкански рат“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 10 и 11, 26. новембар 1927, 308–329; Исти, „Рад организације ’Уједињење или смрт’, Српско-бугарски рат 1913. године“, *Нова Европа*, књ. XVIII, бр. 10 и 11, 26. новембар 1928, 309–323; Исти, „Сарајевски атентат и организација ’Уједињење или Смрт’, *Нова Европа*, књ. XXV, бр. 8, 26. јул 1932, 394–414.

[46] Marco (Божин Симић), „Припремање маја 1903. Револуционирање Српске војске под Миланом Обреновићем“, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927, 405–419; Исти, „Српска војска пре и после 29. маја 1903. Утицај завереника на политику предратне Србије“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 1, 11. јул 1927, 9–20; Исти, „Препород Српске војске и борба за уједињење, Новак Бранковић, Драгутин Димитријевић ’Апис’ и њихови ученици и следбеници“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 2, 26. јули 1927, 51–67; Оскар Tartaglia, „Драгутин Димитријевић ’Апис’, Поводом десетогодишњице његове смрти“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 2, 26. јули 1927, 67–74; **-ч-**, „Књиге и листови. ’Солунски процес’ М. Беговића“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 2, 26. јули 1927, 75–76.

[47] Уредништво *Нове Европе*, „Над гробом једног знаног јунака, Поводом смрти пуковника Чеде Поповића“, *Нова Европа*, књ. XXXII, бр. 1, 26. јануар 1939, 5–8.

[48] М. Ћурчин, „Јужнословенска политика у Рату“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 11, 9. децембар 1920, 406–414.

на политику повезивања више омладинских група у Аустро-Угарској.[49] Од тада, Супило се представљао као политичар и патриота великог формата, а његов одлазак из Југословенског одбора тумачио се склоношћу да „ради на своју руку". Понуђена су и митска поређења у којима се представа о омладинском вођи Супилу, у Хрватској, изједначавала са сличном сликом Јована Скерлића, у Србији.[50] Треба се сетити да је од Супила потекла идеја да се устав нове државе донесе пре уједињења, и да је због ње иступио из Југословенског одбора. Тек накнадно, пред смрт, сложио се са Крфском декларацијом. Подтекст стварања позитивне слике био је јасан: тражио се повратак на време пред уједињење, а изједначавањем улоге Скерлића и Супила сугерисана је равнотежа српских и хрватских заслуга у стварању заједничке државе.

Ако се сагледа историјска свест коју је *Нова Европа* ширила, види се напор за рационалним али политичним тумачењем неких сегмената потиснуте прошлости. Време и простори сукобљавања историјских представа нису независни од друштвено-политичког контекста који се могао наслутити иза представа о прошлости. Свест читалачке публике остајала је критичка, не само због опозиционог става *Нове Европе* према носиоцима власти, већ због упознавања са чињеницама из прошлости о којој није било говора у школским или јавним тумачењима историје.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Александар Гавела, „Наша демократија", *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 7, 11. октобар 1927, 209–212.

-ч-, „Књиге и листови. 'Солунски процес' М. Беговића", *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 2, 26. јули 1927, 75–76.

Чед. А. Поповић, „Рад организације 'Уједињење или смрт', Гранични официри", *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927, стр. 139–152.

Чед. А. Поповић, „Рад организације 'Уједињење или смрт', Српско-бугарски рат 1913. године", *Нова Европа*, књ. XVIII, бр. 10 и 11, 26. новембар 1928, 309–323.

Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије,* Београд 1984, 211–213.

Marco (Божин Симић), „Припремање маја 1903. Револуционирање Српске војске под Миланом Обреновићем", *Нова Европа*, књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927, 405–419.

[49] Казимир Видас, „Југословенска нацијоналистичка омладина уочи рата", *Нова Европа*, књ. XI, бр. 14–15, 11. мај 1925, 420–426.

[50] Ћ., „Супило", *Нова Европа*, књ. XIV, бр. 11, 11. децембар 1928, 337–340.

Marco, „Српска војска пре и после 29. маја 1903. Утицај завереника на политику предратне Србије“, *Нова Европа,* књ. XVI, бр. 1, 11. јул 1927, 9–20.

Marco, „Препород Српске војске и борба за уједињење, Новак Бранковић, Драгутин Димитријевић ’Апис’ и њихови ученици и следбеници“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 2, 26. јули 1927, 51–67.

Оскар Tartaglia, „Драгутин Димитријевић ’Апис’, Поводом десетогодишњице његове смрти“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 2, 26. јули 1927, 67–74.

Уредништво *Нове Европе*, „Над гробом једног знаног јунака, Поводом смрти пуковника Чеде Поповића“, *Нова Европа*, књ. XXXII, бр. 1, 26. јануар 1939, 5–8.

Бранко Лазаревић, „Уједињење и јединство“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 14, 30. децембар 1920, 506–508.

Војвода Мишић, „Из историје Светског Рата, Офанзива у повлачењу“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 4, 21. октобар 1920, 158–161.

Димитрије Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје,* Београд 1997.

J. Зубовић, „Наши основни погледи. Једно објашњење“, *Нова Европа*, књ. IX, бр. 6, 11. март 1924, 227.

Др Јосип Нађ, „Из историје Светског Рата, Јужнословенско питање у аустријској иностраној политици 1906–1912“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 5, 28. октобар 1920, 198–204.

Др Иво Колбе, „Наше Југословенство“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 3, 14. октобар 1920, 109, 110.

Иво Колбе, „Југославија у кризама“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 7, 1. март 1922, 193–197.

Иво Колбе, „Путем Југославије“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 14, 30. децембар 1920, 510.

Иво Политео, „Хинко Хинковић“, *Нова Европа*, књ. XX, бр. 7, 26. септембар 1929, стр. 193–197.

Јов. М. Јовановић, „Из историје Светског Рата, После Сарајевског Атентата, у Бечу“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 34–36.

Јово Зубовић, „Личности и масе“, *Нова Европа*, књ. XXXI, бр. 4, 26. април 1938, 121–125.

Јосип Нађ, „Значај савремених архива“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 12, 16. децембар 1920, 445–447.

Казимир Видас, „Југословенска нацијоналистичка омладина уочи рата“, *Нова Европа*, књ. XI, бр. 14–15, 11. мај 1925, 420–426.

Л. Поповић, „На приговоре противу помоћи“, *Нова Европа*, књ. V, бр. 8, 11. јули 1922, 253–256.

Л., „Механика јединства“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 10, 2. децембар 1920, 361–363.

Л., „Погледи су упрти у Београд“, *Нова Европа*, књ. X, бр. 17, 11. децембар 1924, 521–524.

Л., „Политички чланак“, *Нова Европа*, књ. XIV, бр. 7, 11. октобар 1926, 177–182.

Лаза Поповић, „На окуп другови из Деветстотреће“, *Нова Европа*, књ. XVII, бр. 12, 11. јуни 1928, 376–380.

Лаза Поповић, „Натраг у покрајине! (Питање Београда)“, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 1, 11. јануар 1927, 1–3.

Лео Пфефер, „Зашто сам написао књигу о Сарајевском атентату“, *Нова Европа*, књ. XXX, бр. 9, 26. септембар 1937, 280–282.

Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804–2004: Три виђења или позив на дијалог,* Београд 2009, 16.

М. и Л., „Новоме краљу“, *Нова Европа*, књ. III, бр. 13, 11. децембар 1921, 388–389.

М. Решетар, „Дубровачки архив“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 6, 4. новембар 1920, 218–223.

М. Ћ., „Наши победници, с наличја (Солунски Процес и Аустријска понуда за посебан мир)“, *Нова Европа*, књ. IX, бр. 18, 21. јуни 1924, 549–561.

М. Ћ., „У изгнанству“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 11, 9. децембар 1920, 397–404.

М. Ћурчин, „Једно објашњење Аугусту Цесарцу“, *Нова Европа*, књ. XXVI, бр. 1, 26. јануар 1933, 35–41.

М. Ћурчин, „Јужнословенска политика у Рату“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 11, 9. децембар 1920, 406–414.

М. Ћ., „Др. Смодлака ’исправља’“, *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 6, 26. јуни 1935, 175.

М. Ћ., „Политика Дра. Смодлаке“*, Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 3, 26. март 1935, 78.

М. Ћ., „Учитељица Албанија“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 4, 21. октобар 1920, 145–148.

Милан Грол, „Савремени национализам“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 9.

Милан Ћурчин, „Једно лично објашњење“, *Нова Европа*, књ. XXXIII, бр. 13, 26. децембар 1940, 424.

Мира Радојевић, *Научник и политика, Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 136–138.

Непотписано, „Из нашег програма“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 8.

Непотписано, „Наша акција“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 4, 1. фебруар 1922, 155–156.

Непотписано, „Основни погледи ’Нове Европе’“, *Нова Европа*, књ. IX, бр. 1, 1. јануар 1924, 3.

Никола Стојановић, „Још о улози Срба: Срби и држава“, *Нова Европа*, књ. X, бр. 18, 21. децембар 1924, 553–554.

Никола Стојановић, „Пред стварање Југославије“, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 1, 11. јануар 1927, 18–27.

Р. Митковић, „Главни проблеми унутрашње политике“, *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 10, 26. октобар 1935, 324–325.

Радоје Л. Кнежевић, „Два поколења“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 12, 16. децембар 1920, 433–437.

-ћ-, „Кратка историја Енглеске“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 2, 1. октобар 1920, 94–95.

-ћ-, „Нове књиге“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 11, 9. децембар 1920, 431–432.

Ћ., „1. Мај“, *Нова Европа*, књ. VII, бр. 13, 1. мај 1923, 378.

Ћ., „Куда ћемо“, *Нова Европа*, књ. III, бр. 11, 21. новембар 1921, 321–325.

Ћ., „Наша независна штампа“, *Нова Европа*, књ. X, бр. 2, 11. јули 1924, 37.

Ћ., „Смрт др-а А. Трумбића“, *Нова Европа*, књ. XXXI, бр. 11, 26. новембар 1938, 382–383.

Ћ., „Супило“, *Нова Европа*, књ. XIV, бр. 11, 11. децембар 1928, 337–340.

Ћ., „Улога Загреба у новој држави“, *Нова Европа*, књ. XII, бр. 11, 11. октобар 1925, 317–322.

Уредништво *Нове Европе*, „На крају књиге“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 12, 21. април 1922, 357–358.

Фортијер Џонс, „Са Србијом у повлачењу“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 4, 21. октобар 1920, 169–173.

Чарлс Оман, „Борба Истока и Запада, пре Косова“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 22–28.

Чед. А. Поповић, „Организација ’Уједињење или смрт’ (’Црна рука’), Узроци и начин постанка, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927, 396–405.

Чед. А. Поповић, „Рад организације ’Уједињење или Смрт’, Припремање за Балкански рат“, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 10 и 11, 26. новембар 1927, 308–329.

Чед. А. Поповић, „Сарајевски атентат и организација ’Уједињење или Смрт’“, *Нова Европа*, књ. XXV, бр. 8, 26. јул 1932, 394–414.

Ljubomir Petrović

CONTIRUBUTON OF *NOVA EVROPA* TO THE DEVELOPMENT OF CRITICAL HISTORICAL CONSICENCE IN YUGOSLAV SOCIETY

Summary

The space of expressing historical thinking in *Nova Evropa* remained in the function of political struggle between different conceptions of Yugoslav idea and national ideologies of Serbs and Croats. Despite this political priority, several aspects of understanding the past were ahead of their time, such as the focus on the history of „the ordinary man“, or emphasis on the history of politically undesired social groups. This effort to learn lessons from the past by pointing out to the personal and institutional weaknesses was not always successful. The basis of this interpretation of the past, as „the shadow of the things to come“ was rooted in presumption on the existence of „Serbocroat“ or „Croatoserbian“ nation, which allegedly failed to identify with its own ethnical coherence.

Никола Пашић, карикатура из *Нове Европе*

316.334.55(497.1)”1918/1941”(046)

Срђан Милошевић

„ЈА ТЕБИ ПЕВАМ, СЕЉАЧЕ, И КЛИЧЕМ“[1] – САРАДНИЦИ *НОВЕ ЕВРОПЕ* О СЕЛУ И СЕЉАШТВУ У МЕЂУРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Апстракт: У прилогу је истраживан однос аутора који су се оглашавали у часопису *Нова Европа* према селу и сељаштву. Анализиране су главне карактеристике својеврсне сељачке идеологије која је током две деценије формулисана на страницама часописа. Циљ те идеологије био је конституисање Југославије као сељачке државе. Основне компоненте те идеологије (глорификовање сељаштва, угледање на србијанског сељака, идеја о државотворности сељаштва, узношење породичне задруге, антиурбанизам, проблем односа интелигенције и сељаштва, магловити планови за побољшање положаја сељаштва) појединачно су реконструисане кроз поглавља рада.

Кључне речи: *Нова Европа*, Краљевина Југославија, интелектуалци, сељаштво, идеологија

Увод

Чињеница да је сељаштво чинило огромну већину становништва међуратне Југославије представљала је основу на којој је у том периоду изграђивана сељачка идеологија,[2] која је у средиште политике, културе

[1] М. Ћурчин, „Песма сељаку“, *Нова Европа*, I/14 (1920), 537.

[2] Овај историографски проблем није био у средишту пажње истраживача који су се бавили историјом Србије и Југославије међуратног периода. Фундаментална истраживања о социјалном и културном животу сељаштва у Краљевини Југославији обавио је у новије време Момчило Исић, али је идеолошка димензија остала изван његовог истраживачког интересовања. У литератури на енглеском језику устаљен је појам *peasantism*, у суштини непреводив на српски језик. Реч је, у најкраћем, о величању села и сељаштва као идентитетских вредности народа/нације. Та сељачка идеологија представља, што се тиче *Нове Европе*, сегмент југословенске интегралистичке идеологије, али је она постојала и у појединачним, „племенским“, односно националним варијацијама. О овом идеолошком обрасцу писали су својевремено: D. Warriner, „Urban Thinkers and Paesant Policy in Yugoslavia, 1918–1959“, *The Slavonic and East European Review*, 38 (1959), 59–81; B. Pešelj, „Pe-

и идентитета друштва постављала село и сељаштво. Готово све важније политичке странке у Југославији међуратног периода, са изузетком социјалдемократских, социјалистичких и Комунистичке партије, самоидентификовале су се као „сељачке“, „тежачке“, „земљорадничке“, док су страначки прваци уздизали сељаштво као најважнији „сталеж“ у држави. Без обзира на значајне политичке разлике између политичких партија и њихових лидера и идеолога, глорификовање села и сељаштва остаће трајно њихова заједничка карактеристика, премда су предзнаци били често суштински различити. Синтагма „наш сељак“ значила је и *српски* сељак, и *хрватски* сељак, и *словеначки* сељак, али и *југословенски* сељак, зависно од конкретног идеолошког окружења.

У новом југословенском оквиру, који је почивао на идеологији „народног јединства“ Срба, Хрвата и Словенаца, било је посве јасно да се национални, „племенски“ оквири могу превазићи једино тако што ће се политичке партије организовати на идеолошким платформама, које би маргинализовале етнички критеријум, истичући неки други, који би служио као кохезиони фактор. Класна припадност могла је бити погодан оквир. Биле су, дакле, према виђењима многих савременика, потребне и нове организационе форме, које би сељаштво организовале на класној, „сталешкој“ основи, како се тада говорило, уместо на етничкој. Према једном посматрачу, који је за *Нову Европу* пратио општинске изборе 1920. године, и код сељака је могло да се опази „неко потмуло незадовољство и тежња за нечим новим“.[3] Постојао је, у ствари, политички простор који је требало да заузме једна сталешка земљорадничка странка. То место покушао је да заузме новоосновани Савез земљорадника, чије су присталице и челни људи (Јован Јовановић, Михаило Аврамовић, а касније и Драгољуб Јовановић) били и сарадници *Нове Европе*.[4]

---

asantism: its Ideology and Achievements“, у: C. E. Black, *Challenge in Eastern Europe*, New Brunswick 1954. За новије радове видети: С. Милошевић, „Идентитетски вредносни консензус: Краљевина Југославија као ’сељачка држава’“, *Синтезис*, 1/2009, Београд 2009, 15–28; Исти, „Аграрно питање – ’свето питање’: идеолошки оквир међуратне аграрне реформе у Југославији“, *Токови историје*, 1–2 /2008, Београд 2009, 149–171.

[3] -б-, „Политички преглед. А) Домаћа ситуација“, *Нова Европа*, I/1 (1920) 40.

[4] Иако је *Нова Европа* често довођена у везу са Демократском странком и оглашавана за часопис близак овој политичкој организацији, што су оснивачи повремено негирали, детаљнији увид у текстове објављиване у часопису указују на најчвршће везе *Нове Европе* управо са Савезом земљорадника, али не као политичком организацијом, већ са појединцима из странке. Није додуше до краја јасно да ли је то имао у виду Ћурчин када је писао: „Да познајемо боље, и у пракси, живот и потребе села и сељака, ми бисмо се и сами *најрадије определили за земљораднике у јавном животу*. Овако, изгледа нам природније, и прикладније да се придружимо радницима уопште, те да као интелектуални раднички пролетаријат, класно оријентисани, образујемо заједнички радни фронт, скупа са земљорадницима. Класну оријентацију и класну борбу претпостављамо дакле националној борби у досадашњем смислу тих речи“ (подв. С. М.), Uredništvo, „Osnovni pogledi ’Nove Evrope’“, *Nova Evropa*, IX/1 (1924), 7.

Успех Савеза земљорадника, основаног као сталешка сељачка странка и дефинисаног као „антикапиталистичка“ и „антиварошка“ странка, на општинским, а потом и изборима за Конституанту, забринуо је вођство Радикалне странке, од оснивања самоидентификоване као „сељачке“ странке, па је у *Самоуправи*, страначком гласилу радикала, оштро и бескрупулозно нападан управо Савез земљорадника као „аграрни клуб шкартираних дипломата“,[5] који чине „највећи непријатељи тежака“, „уображени интелектуалци“, „непризнате политичке величине“, док је саму идеју о оснивању такве странке *Самоуправа* оценила као „плод болесних амбиција скрахираних политичара“. Уредништво *Нове Европе* није скривало да их изборни успех Савеза земљорадника радује. Написи у радикалској *Самоуправи* били су, према аутору рубрике „Политички преглед“ из *Нове Европе*, доказ да су се радикали „забринули да не изгубе сеоску масу, као што су изгубили варошку“, која се окренула социјалистима и комунистима.[6]

И новоформирана Демократска странка легитимисала се као главни бранилац интереса сељачких маса. У њеном програму наглашавало се да је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца „сељачка држава“, као и да „интереси државе, интереси национални и интереси демократије захтевају да она то и остане. Широке масе сеоских малих поседника једина су сигурна и здрава основа за једну истински демократску владавину. Демократска странка ће целокупну државну економску политику водити у првом реду у складу са интересима земљорадника. Она ће се трудити да селу осигура онај утицај у свим јавним и државним пословима, који одговара важности његова положаја. Из истих тих виших националних и политичких разлога Демократска Странка ће вазда стајати на страни земљорадника...“[7]

Разуме се, Хрватска републиканска сељачка странка такође се нашла у овом кругу „тежачких“ странака, сажимајући, међу Хрватима, и улогу коју је међу српским становништвом играла Радикална странка, као национална странка, и ону коју је на југословенском нивоу претендовао да игра Савез земљорадника, као „сталешка“ странка.

Ово стављање у средиште интересовања сељака и сељачког питања у страначким програмима, имало је одјека и у државној политици. Аграрна реформа и колонизација почеле су да се спроводе у међуратној Југославији већ у фебруару 1919. године, уз снажну идеолошку пропаганду. Према оцени многих савременика, аграрна реформа била је питање „бити или не бити“ за новонасталу државу.[8]

---

[5] *Самоуправа*, 20. октобар 1920.

[6] -б-, „Политички преглед. А) Домаћа ситуација“, *Нова Европа*, I/1 (1920), 40.

[7] *Nacrt programa Demokratske stranke*, Novi Sad, 8–9.

[8] О аграрној реформи у међуратној Југославији видети: Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату*, Нови Сад 1972; Исти, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој*,

Тема овог прилога јесте однос који су аутори који су се оглашавали на страницама часописа *Нова Европа* заузимали према сељаштву, његовим проблемима и државној политици која је спровођена према сељаштву. Бавећи се кључним друштвеним темама од 1920. до 1941. године, сарадници *Нове Европе* нису могли заобићи чињеницу да је у структури становништва Југославије око 80% чинило сељаштво. Имајућу то у виду, као часопис ангажован на свим пољима друштвеног живота, *Нова Европа* се, сасвим очекивано, у великој мери бавила сељачким питањем – од егзистенцијалних питања сеоског становништва, какво је било питање аграрне реформе, преко питања политичког организовања најмасовније друштвене групе, па до неких филозофско-антрополошких проблема.

Нови историјски оквир (југословенска држава) представљао је остварење великих амбиција и подстакао бројна очекивања. Био је то, према многим схватањима, преломни тренутак историје јужнословенских народа, полазна тачка нове епохе од које се очекивало да донесе општи напредак „југословенске цивилизације“. У таквим временима, бременитим великим очекивањима, преиспитују се стари и конституишу нови идеолошки наративи. У томе је највидљивија улога интелектуалних и политичких елита.

(Ре)дефинисање идеолошких наратива неизоставно подразумева усмереност на све аспекте друштва (на политику, културу, економију), што је био случај и у новоствореној југословенској држави. Један од битних сегмената тог свеобухватног „захвата“ јесте и успостављање односа према историјском времену, дакле према прошлости, садашњости и будућности друштва, државе, народа. У таквим околностима промовишу се циљеви који, уз широке увиде у глобалне токове, одражавају поглед на укупност историјског трајања једне заједнице. Уз својеврсни историјски биланс о томе на који начин је друштвена заједница (народ) постојала, настају идеолошки оквири који садрже визију на који начин заједница треба да настави да постоји у историјском времену. То, разуме се, неизоставно укључује успостављање односа (најчешће вредносног) према прошлости, што је незаобилазно у свакој идеологији, било да вреднује прошлост као концепт (одбацивање или глорификовање важности *Историје*), било да се опредељује о њеним конкретним садржајима.

Победом у рату, заједно са свим последицама највећег сукоба до тада, као и остварењем највећег ратног циља („ослобођење и уједињење“), одједном су се пред савременике поставили нови изазови и потреба да се одговори на питање на који начин да се настави даље. Та потреба по-

Нови Сад 1968; Исти, *Аграрна реформа и колонизација у Срему*, Нови Сад 1975; Исти, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995; Д. Ђорђевић, „Аграрне реформе на Балкану после Првог светског рата“, *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989, 205–219; M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. god.*, Sarajevo 1958.

зивала је на размишљање о будућности, која је изгледала мање извесна и мање јасна у погледу циљева, него што је то било у претходном периоду када су циљеви били јаснији, непосреднији, опипљивији, па макар само у негативном смислу (борити се *против* Османског царства и суседне Монархије, што је деценијама представљано као императив опстанка). После читавог столећа непосредне, упорне и драматичне борбе, у чијој функцији је било готово све што је до тада, кроз XIX век, па и раније, чињено и на политичком и на културном плану, пред једном генерацијом се коначно појавио резултат. Тај резултат сматран је победом, која је значила елиминисање „вековних непријатеља“, који су доживљавани као цивилизацијски „други“, угњетачи и тлачитељи, било да је реч о Османском царству или Двојној монархији. Тај нестанак два „вековна непријатеља“ био је значајан усек у историји југословенских народа, који је створио значајну „празнину“ и у домену идеологоје.

Посебно су интелектуалци били изазвани да се одазову том позиву времена које је својим преломним карактером, како су га савременици видели и што је умногоме и било, постављало задатак стварања нових приоритета, односно конституисања нових идеолошких наратива. У таквим тренуцима, када се постављају дугорочни циљеви и средства будућег деловања, поново се успоставља, опредељује и декларише један *régimes d'historicité*,[9] као метаконцепт у који се уклапају конкретни идеолошки садржаји, будући да од односа који се успоставља према прошлости умногоме зависи вредносна оријентација друштва која се жели постићи. У том смислу, један од задатака овог рада јесте и да увидом у идеологију коју је заступао један круг угледних интелектуалаца, која је одражавала начин на који је део међуратне југословенске интелектуалне елите видео место „југословенске цивилизације“ у *Историји*, истражи који су били правци те нове оријентације.

---

[9] Појам Geschichtlichkeit (енг. historicity, фр. historicité) доминирао је теоријом и филозофијом историје у другој половини XX века. Најприхватљивији превод појма на српски језик био би *историчност*, али не само у смислу припадности стварној историји (извесност постојања у прошлости), већ и у смислу „начина на који историја јесте“, и као процес и као знање о томе процесу. Појам је један од темељних концепата у историји и одређен је „као сусрет телеологије (концепт и проучавање напретка и сврхе), темпоралности (појам времена) и историографије (семиотика и историја историје)“. Историчност у том смислу подразумева 1) постојање одређеног „ланца“ дешавања, који чине процес, „ток“ са одређеним исходом; 2) смештање тог процеса у неку временску раван и 3) накнадно реконструисање и тумачење (интерпретацију) тих догађања у интеракцији сва три аспекта времена (прошлост, садашњост и будућност). Немачки теоретичари Мартин Хајдегер и Рајнхард Козелек највише су се бавили овим питањем, које у средиште пажње поставља проблем времена у историји, али и многи други филозофи и теоријски оријентисани историчари. Најновији искорак учинио је француски историчар Франсоа Артог (François Hartog) у својој књизи *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Paris 2003. Појмом *Régimes d'historicité* Артог означава „les différentes formes de délimitation et d'articulation du passé, du présent et du future, portant, les différentes manières d'être au temps“. Видети: *Les mots de l'historien*, ур. Nicolas Offenstadt, Paris 2005, 94.

Текстови у којима се аутори у *Новој Европи* баве сељаштвом могу се класификовати у три групе. Прву групу чине текстови који се баве селом и сељаштвом готово искључиво идеолошки, популарно и панегирички. У њима се о сељаштву говори са поетским жаром, без значајнијих сазнајно-аналитичких претензија, али се веома често даје опис, неретко наглашено суморан, али у основи тачан, тегобног сеоског живота. Први такав текст појавио се већ у првом броју часописа; то је текст Тихомира Остојића „Сељачка демократија“.[10]

У другу групу спадају углавном стручни текстови који се баве економским проблемима сељаштва, као и пољопривредом. Они су писани углавном за заинтересоване лаике, пре него за стручњаке. У те текстове убрајају се већином они који су објављивани у рубрици „Економски преглед“, као и знатан број текстова који се баве аграрном реформом и задругарством. У њима се препознају научне и аналитичке претензије, али, због карактера часописа,[11] ни ови текстови нису били научни у строгом смислу речи, и у њима се у великој мери могу препознати идеолошки наноси. Ова друга група интересантна је управо као индикатор присуства снажног идеолошког набоја чак и у текстовима писаним са намером да буду стручни и да верно илуструју стање сеоског живота и пољопривреде.

Коначно, у трећу групу спадају текстови који се баве темама које се не тичу села ни сељаштва, често чак ни посредно, али у којима се на различите начине, увек похвално, са емоцијом, романтично, готово као узгредно помене нека врлина „нашег“ сељака. Ова трећа група текстова, у категоризацији која историјске изворе разврстава у две групе, наиме у традицију и остатке, спада у ову другу групу (остатке), сазнајно нарочито вредну, јер је истраживање присутности сељачке идеологије у друштву најбоље сведочанство о њеној дубокој укорењености и саморазумљивости.

У великом броју текстова налазе се бројни описи живота *народа*, који садрже било дивљење, било сажаљење према селу и сељаштву. Сви ови текстови, преко којих се, у ствари, пропагирала сељачка идеологија у својој интегрално-југословенској варијацији, обилују како величањем села и сељаштва тако и опорим речима критике и прекора за оне који би требало да брину о селу, а то не чине.

За ауторе *Нове Европе*, без обзира на међусобне разлике, које нису биле без значаја, постојала су три велика идеала: Југославија (односно ју-

[10] Т. Остојић, „Сељачка демократија“, *Нова Европа*, I/1 (1920), 16.

[11] Објашњавајући однос између *Нове Европе* и *Југославенске њиве* (стручног часописа који се детаљније бавио пољопривредним питањима) Милан Ћурчин, уредник *Нове Европе*, подвлачио је да су та два часописа комплементарна, али не истоветна, будући да је *Нова Европа* узела правац „културно-политичке ревије“ пре него „стручно-научног часописа“, какав ће бити *Њива*. Видети: М. Ћурчин, „Југословенска Обнова – Њива“, *Нова Европа*, I/3 (1920), 144.

гословенство), потом демократија и коначно – социјална правда за најшире слојеве становништва, а посебно за сељаштво. Ти идеали су и кључни појмови који, када је реч о идеолошким координатама *Нове Европе*, чине стубове часописа и његове мисије. На њима су изграђена три велика наратива која се морају посматрати заједно јер међу њима постоји значајна корелација, о чему ће у раду и бити речи, будући да су се сва три стицала у сељаштву, за које су многи очекивали да буде интегративни фактор у земљи, а чије би политичко занемаривање, по њиховом уверењу, угрожавало елементарне постулате демократије и, коначно, чији је социјални статус захтевао акцију у правцу постизања социјалне правде.

Нова Европа није се бавила само питањем сељаштва у Југославији, већ и у региону, па и на глобалном плану. Аграрне прилике у Бугарској, Пољској, Румунији, Чехословачкој, Данској и другим земљама такође су привлачиле пажњу уредништва, као и нека теоријска питања везана за аграрне односе. То је сведочило о амбицији да се тема сељаштва обради на широкој основи и у глобалном контексту. Посебно је у том смислу значајан чланак Дејвида Митранија „Зелена буна“, у којем је аутор писао о променама које су наступиле у области аграрних односа по свршетку Првог светског рата, и које су утицале и на промену статуса саме ове теме у интелектуалним и политичким круговима Европе и света. Митрани је истакао да је сељачко питање после рата избило на површину, после дугог периода заокупљености истраживача друштва и економије питањем индустријализације и њених пратећих појава. Појава интересовања за проблеме села и сељака, „који су тражили за себе места на сунцу“, имала је у неким земљама стручно обележје, док је у другим истицан класни сељачки покрет.[12] У сваком случају, „тријумфално уздигнуће сељаштва“[13] постало је европски феномен.

Уз ово треба нагласити да, судећи по ауторима који су се оглашавали у *Новој Европи*, у Југославији није било важнијег питања а да није на неки начин повезивано са сељаштвом. И унутрашња политика, и економија, и култура, однос према Западу и модернизацији, национално питање и многа друга питања веома често су посматрана кроз призму стварних или споља учитаваних ставова односно интереса које је у овом смислу могло имати сељаштво.

[12] Д. Митрани, „Зелена буна“, *Нова Европа*, XXIII/2 (1931) 101.
[13] *Исто*, 104.

1.

Политичке партије и интелектуалци у Краљевини Југославији као да су се надметали у томе ко ће изрећи ласкавије и похвалније речи о селу и сељацима. Како је својевремено приметио један савременик, у Југославији „више-мање, нема... отвореније главе а да нема пажње, љубави, и дивљења према сељаку“.[14] Постојала је и потреба да се експлицира и рационализује снажна емотивна веза са селом, па се на страницама часописа могло прочитати да „љубав према тлу произилази из свесног или подсвесног осећаја, да нас са селом, државом, народом, везује осигурање свакидашњег хлеба“[15], да је сељаштво „угаоно камење велике државне пирамиде“ и да оно стога „мора бити за свакога светиња“.[16] Сељачка земља „мора постати наше светиште; љубав и занос за ту земљу наш фанатизам; уређено, напредно, и богато село, и исто тако земља и држава, – наш идеал; а све скупа, наша религија“.[17]

Видећи у сељаштву огромно гласачко тело, али и руковођени јасним вредносним оријентацијама, политички људи и интелектуалци о сељаштву су говорили и писали са великим одушевљењем, односно са наглашеним осећањем неправде услед огромних проблема са којима се сељаштво сусретало. Тако се патетично и романтично величање села и сељаштва смењивало са потресним описима невоља сељачког живота, у којима је свакако било више истине него у високопарним фразама о величини и врлинама „нашег“ сељака.

Када је о *Новој Европи* реч, према јасном одређењу које је у једном уредничком уводу изнео Милан Ћурчин, *Нова Европа* недвосмислено је на страни радника и сељака, земљорадника. „Ми се... у нашем јавном и политичком животу, опредељујемо за раднике и земљораднике“, записао је тада Ћурчин.[18] Ипак, у *Новој Европи* се у далеко већој мери писало о сељаштву него о радничком питању (премда је и оно заступљено у великој мери), тако да би се могло рећи, без превише ризика од поједностављивања или редукционизма, да су аутори који су се оглашавали на страницама *Нове Европе* у највећем броју присталице, следбеници, творци или модификатори специфичне сељачке идеологије, у наглашено југословенском контексту и у складу са демократским начелима.[19]

---

[14] Л. Поповић, „Суштина ’српског питања’“, *Нова Европа*, XII/4 (1925), 105, 106.

[15] И. Колбе, „Наш национални програм“, *Нова Европа*, XIV/1 (1926), 5.

[16] Исти, „Организација сељачке државе“, *Нова Европа*, XXVII/1 (1934), 3.

[17] *Исто*, 2.

[18] М. Ћурчин, „Куда ћемо“, *Нова Европа*, III/11 (1921), 323.

[19] У погледу демократских начела требало би задржати опрезност, јер, иако је демократија била један од идеала оснивача и главних сарадника *Нове Европе,* понекад су се појављивали текстови у којима се могу препознати наноси недемократских идеолошких

Већ у првом броју *Нове Европе* објављен је чланак Тихомира Остојића, „Сељачка демократија“. У том Остојићевом чланку је у кондензованој форми представљена сељачка идеологија, наглашене вредности које сељаштво чува и које би требало да се негују у читавом друштву. Остојић је изнео становиште да је један од најважнијих задатака нове државе да се „правилно схвати... однос према сељаштву“, будући да је управо *сељак* (најчешће се реч користи у сингулару – прим. С. М.) „чврста подина... државне зграде“,[20] „неисцрпни извор наше снаге“,[21] и „чувар расних вредности“.[22] Због своје бројчане доминације сељаштво је не само „највећи и најпродуктивнији сталеж“[23] већ, „може се рећи... – просто Народ“, сматрао је Остојић, па у складу са том чињеницом „свако ко хоће да се брине за Народ, тај има у првом реду да се постара за сељака“.[24]

Овај Остојићев текст имаће програмски карактер када је у питању друштвена идеологија интелектуалног круга око *Нове Европе*. На њега ће се често враћати остали аутори који су се бавили сличном темом, а и сам Милан Ћурчин је, у чланку који је објавио у *Новој Европи* поводом смрти Тихомира Остојића 1921. године, истакао посебно овај Остојићев чланак и нагласио да су идеје из чланка заправо „језгра наше данашње идеологије“, мислећи при томе на групу око часописа.[25]

Ове Ћурчинове речи непосредно потврђују и други његови текстови у *Новој Европи*. Наиме, већ у првим бројевима часописа, у коментару уз своју „Песму Сељаку“, из 1920. године, у којој је оштро напао водеће политичке људе у земљи, због чега је песма одбијена у другим часописима, Ћурчин је записао: „Сви странци који су били у Србији, или иначе с нашом војском и нашим добровољцима... искрено су заволели нашег сељака... Нико не воли нашу господу, и нико не жели да има опет посла с њима... Ново поколење мораће непосредно из добрих својстава, из душе сељака црпсти снагу, способност и вољу за велики посао подизања наше земље на новим темељима.“[26]

Ћурчин ће остати веран својим идеалима до краја излажења часописа, па је тако и 1939. године писао да је „наш сељак... обдарен највишим

образаца. Однос сарадника *Нове Европе* према демократији, односно њихово разумевање демократије требало би посебно истражити.

[20] Т. Остојић, „Сељачка демократија“, *Нова Европа*, I/1 (1920), 16.

[21] *Исто*, 17.

[22] *Исто*.

[23] *Исто*, 19.

[24] *Исто*, 16, 17. Већ се у овом кратком изводу из Остојићевог чланка, у нешто блажој форми али ипак довољно јасно, препознаје амбивалентност односа према сељаштву: иако је истакнута снага сељаштва, ипак је оно део друштва о којем неко треба да се „брине“ и „постара“. Та амбиваленција остаће трајна карактеристика односа према сељаштву.

[25] M. Ćurčin, L. Popović, „Tihomir Ostojić“, *Nova Evropa*, III/9 (1921), 258.

[26] М. Ћурчин, „Песма сељаку“, *Нова Европа*, I/14 (1920), 538.

духовним својствима“,[27] узимајући као један од најбољих примера за ту тврдњу сељачког сина Ивана Мештровића. У текстовима које је писао као уводничар, као писац програмских начела *Нове Европе* или као коментатор различитих друштвених дешавања, Ћурчин често помиње сељаштво и истиче његов суштински значај за југословенски национални идентитет.

2.

У бројним текстовима који су се бавили или тек површно дотицали теме сељаштва, посебно је био истицан повољан положај сељаштва у предратној Србији, која је требало да послужи као институционални али и вредносни модел и за остале крајеве „проширене отаџбине“. Најчешће се истицало да је Србија учинила више од било које друге „покрајине“ у Краљевини за еманципацију сељаштва, које у Србији треба да је било главна политичка снага још од времена устанака против османске власти. Постојало је, наиме, опште уверење да је Србија „рај за малог човека“,[28] посебно за сељака, и то уверење су углавном делили и сарадници *Нове Европе*. У оквиру анкете о југословенској унутрашњој политици један од учесника анкете је писао: „Демократија предратне Србије, коју је краљ Петар завео био по повратку из Женеве, била је сељачка и патријархална. Демократија данашње Југославије не може се битно разликовати од србијанске, која је чинила част владару и донела срећу народу.“[29]

То је било сасвим у складу са праксом да се србијанске институције једноставно проширују на остале делове Југославије, при чему је југословенски идентитет требало премрежити и вредностима које су неговане у предратној Србији, за које се неретко тврдило да су најнапредније не само у југословенским, већ и у ширим, европским оквирима. Посебно је истицана Шумадија,[30] па је са тиме у вези један од сарадника *Нове Европе*, Рајко Ђермановић, писао да се „нарочите особине Шумадинства морају... унијети и у Југословенство“, односно „мора се ово пошумадинити“.[31] То првенство које је давано Србији, а посебно Шумадији, било је део каталога вредности сељачке идеологије, и то не само у Србији. Јосип

[27] М. Ћурчин, „Г. Вилдер о ’краљевским коњима’ и ’дворском мештру’ церемонија у кући господина Мештровића“, *Нова Европа,* XXXII/1–2 (1939), 59.

[28] О томе је објављена и књига H. Vivian, *Serbia – the poor man’s paradise*, London 1897.

[29] D. Tomac, „Pitanje naše unutrašnje politike“, *Nova Evropa*, XXVII/10 (1935), 325.

[30] О овоме видети: М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 25–28.

[31] Р. Ђермановић, „Србијанштина и Југословенство“, *Нова Европа*, XVI/8 (1927), 249.

Смодлака писао је да је Србија новој држави „срце и глава“ и да ће идеја народног јединства бити најпре јасна „бистром уму и племенитом срцу јуначке Шумадије“,[32] а Анте Трумбић је, према једном мишљењу, био „свештеник класичног посвећења српске Шумадије као југословенског Пијемонта“.[33]

Са друге стране, већ је Тихомир Остојић 1920. године писао да „сељачки сталеж није био ни у слободној Србији цењен и пажен, још мање негован, по својој вредности, а камо ли у Аустрији. И у Србији је сељак био запуштен: није имао, кривицом господе, ни културе, ни здравља, ни пуне политичке слободе. Више се о том викало него што је било у ствари. Сељаков образ је и тамо таксиран ниже од образа последњег капуташа. Његови недостаци су лечени више полицијом него школом и просвећивањем...“[34]

У истом смислу писао је и Л. Поповић – истицао је да, иако је Србија аграрна земља, „где су приходи сеоске привреде подлога свеколикоме привредноме животу“, и у њој се на сељака „увек доцкан помишљало“.[35]

Ова амбивалентност у вредновању статуса сељаштва у предратној Србији интересантна је као показатељ две тенденције: у случају похвалног писања о односу према сељаштву у предратној Србији идеја је била да се институције и вредности „Пијемонта Јужних Словена“ пренесу на читаву земљу; када се пак о статусу србијанског сељака писало негативно, основна идеја је била да се додатно нагласи колико, у основи, сељаштво никада и нигде није добијало признања и права према заслугама.

3.

Једна од вредности „јужнословенске цивилизације“ која је посебно истицана јесте сељачка породична задруга. Она је истицана као најбољи облик организације породичног живота и као гаранција очувања вредности сеоског морала. Задруга је наводно „одржала наша племена у прошлости“, она је „уздржала племена, развијала снагу и врлине свог племенског типа“, у задругама су владали „морални закони који су стварали људе...“[36] Због тога, у потрази за исправним решењима постојећих проблема, треба се „вратити у свој народ, и проучавати основе народног

[32] J. Смодлака, „Име државе и омладина“, *Нова Европа*, II/6 (1921), 204.

[33] И. Колбе, „Питање наше унутрашње политике“, *Нова Европа*, XXVII/12 (1935), 390.

[34] Т. Остојић, „Сељачка демократија“, *Нова Европа*, I/1 (1920), 19.

[35] M. Avramović, „Zemljoradničko zadrugarstvo u Srbiji“, *Nova Evropa*, IX/9–10 (1924), 302.

[36] J. Turić, „Moral i društvo“, *Nova Evropa*, X/12 (1924), 113.

и задружног живота..., па би требало отуда црпсти главну мудрост“ за решавање државних питања.[37]

Задруга је представљана као идеал праведности. Њу чини „множина задругара, али су сви чланови исто, сви су један те исти човјек...“[38] Тврдило се да је „том уређењу друштва одговарала... и вјера у живот предака на другом свијету, па да они и тамо чине задругу...“[39] Због свега тога могуће је „у нашем друштву ојачати морал само ако се рачуна са нашим народним моралним особинама; у одгоју народне омладине мора да влада дух који је владао нашом задругом“.[40] Само тако васпитан човек, „под утицајем задруге, и њезиних моралних закона“ постајао је слободан да живи „у духу задруге, у складу са живим представником свог племена и са мртвим и живим његовим члановима...“[41] Укратко, задруга је „постулат расе, традиције, и вековима освештаних обичаја“.[42]

4.

Још један чест мотив о којем су писали сарадници *Нове Европе* јесте и сељачка држава. Током две деценије излажења часописа често се истицало да је Југославија „сељачка држава“, „сељачка демократија“, што је истакао још у првом броју часописа Тихомир Остојић, у већ помињаном чланку „Сељачка демократија“: „Кад је у овој земљи 80 и више од сто сељак, онда је ово изразито сељачка држава... Тај највећи и најпродуктивнији сталеж... имао би права да државу удеси за себе и према себи... Права демократија ће поштено признати да ова држава, према својој социјалној структури, не може бити друго него сељачка, па ће сматрати за ствар своје савести да ову државу и уреди према тој структури друштва, да од ње начини Сељачку Демократију“.[43]

Нове околности отварале су простор и за нова организациона решења, па је Иво Колбе 1939. године, у чланку „Сељачка држава“, писао да су Југославији потребни нови облици власти, „фашизам и хитлеризам“. Међутим, основна идеја остајала је непромењена: „Ово је сељачка држава. Отуда је требало, и треба, и требаће започети.“[44]

---

[37] Х. Холцман, „О народноме (сељачком) праву“, *Нова Европа*, XII/13 (1925), 385, 386.

[38] J. Turić, „Moral i društvo“, *Nova Evropa*, X/12 (1924), 114.

[39] *Isto*, 115.

[40] *Isto*.

[41] *Isto*, 114.

[42] Х. Холцман, „О народноме (сељачком) праву“, *Нова Европа*, XII/13 (1925), 387.

[43] Т. Остојић, „Сељачка демократија“, *Нова Европа*, I/1 (1920), 19–21.

[44] И. Колбе, „Организација сељачке државе“, *Нова Европа*, XXVII/1 (1934), 2.

Са овим је у вези и често помињана парола да је и владајућа династија такође сељачка. То се посебно наглашавало у вези са краљем Петром I Карађорђевићем, а нарочито у данима непосредно после његове смрти, поводом које се у пригодним текстовима могло прочитати, на пример, да је краљ био „вожд шумадијски, који са једном сељачком упорношћу осећа, тражи и отима своје“,[45] да је био „у пуном смислу речи, народни владар“,[46] и да је, будући и сам „сељачко дете“, сматрао „Круну и Народ за нешто нераздвојно, а себе за домаћина једне велике задруге“.[47]

У закључку текста који је написао поводом смрти краља Петра, а у којем даје коначни суд о старом краљу, Јован Јовановић Пижон, један од челних људи Савеза земљорадника, синтетизовао је на најјаснији начин идеју о државотворности сељаштва: „По целом своме карактеру и начину мишљења и живљења, краљ Петар био је типичан српски сељак, и то из Шумадије. Он је зато и волео сељака, земљорадника, како се воли оно што нам је најближе и најрођеније. Волео је њиву, волео је плуг, волео је земљу и онога који је обрађује. На својим путовањима по Србији, радо се и често заустављао покрај њива, да гледа сетву или жетву. – ’Ето, то је прави државотворни елеменат’ – рекао је једном, гледајући у Тополи како народ ради... ’А кад се у држави нешто поквари, опет ће он то поправљати... и поправити!’... Са земљорадницима је уопште радије разговарао, него са чаршилијама, и више се интересовао за њихов рад него за све друго... С поносом је увек говорио, да су и његови стари били земљорадници. Тако ће краљ Петар и ући у историју, првенствено као први међу оним сељацима-војницима и сељацима јунацима, који су љубили своју слободу и своју земљу и борили се за њих целога свога века, и који су, напокон, и ослободили и ујединили цео народ, те ударили темељ овој држави.“[48]

Слично као о краљу Петру, о још једном човеку, којег су, према општем мишљењу савременика, красиле најплеменитије особине, у *Новој Европи* писаће се на сличан начин. Реч је о Љуби Давидовићу, дугогодишњем вођи Демократске странке, поводом чије је смрти 1940. године Драгољуб Јовановић забележио: „Уколико је старио, његова идеологија све више се претварала у сељачку демократију... Обучен у сељачко одело, он би изгледао као савршен чича из наше средње Шумадије.“[49] Коначно, и о „обичним“ сељацима се писало на сличан начин. Тако је отац Ивана

[45] J. Jovanović, „Kralj Petar kao čovek i kao vladar“, *Nova Evropa*, III/13 (1921), 393.

[46] *Исто*, 398.

[47] Dr. Mitković, „Kralj Petar“, *Nova Evropa,* III/13 (1921), 405.

[48] J. Jovanović, „Kralj Petar kao čovek i kao vladar“, *Nova Evropa*, III/13 (1921), 401.

[49] Д. Јовановић, „Љубомир Давидовић и сељаштво“, *Нова Европа*, XXXIII/8 (1940), 247.

Мештровића приказан као типичан – „био је тип нашег сељака-јунака“: „Осјећао је за наше ослобођење снагом своје сељачке душе.“[50]

Помињање сељака-војника који ослобађају и уједињују, бране и стварају државу јасно је указивало на то да Југославија није била сељачка држава само због тога што је већину становништва чинило сељаштво. Она је сељачка и због тога што је сељак, како смо већ могли да видимо у до сада цитираним текстовима, њен истински творац. То је било неподељено мишљење свих који су се у *Новој Европи* оглашавали. У том смислу, говорећи о својеврсном државотворном месијанству као честој појави међу Србима, И. Херцог је писао: „Ја сам лично доживио, да ми је прост сељак, који је био тешко рањен у балканском рату, рекао: ’Сад смо ослободили браћу на Косову и у Македонији, сад треба још да ослободимо оне у Босни и онда браћу Хрвате и Словенце...’“[51]

Сељаке, према схватању *Нове Европе*, карактерише државотворност не само у смислу успеха у борби за стварање државе, већ и у борби за њен опстанак. Слично искуство као Херцог имао је и Перо Слијепчевић који је разговарао са српским сељацима у Босни – они, иако потпуно осиромашени, „прави бедници“, ипак „највише се брину о томе како ће да ’спасу Краља’“.[52] Та државотворност сељака простирала се на све области живота, па је тако Ђермановић писао: „Наш сељак, који је у рату стекао признање целог света као најбољи војник, вративши се из рата схватио је и у миру потребу и важност времена. Својим радом прионувши уз плуг обрадио је своја поља тако да данас, након рата, он поново спасава и у мирно доба државу од валутно-финансијских катастрофа...“[53]

Међутим, у југословенском контексту, у тој важности сељака за опстанак државе врхунац државотворности било је наводно разумевање између српског и хрватског сељаштва, које не може и не сме бити у међусобном сукобу. Веровало се да ће међусобно разумевање српског и хрватског сељака надвладати „племенске“ сукобе, који настају због неодговорног деловања политичара. То је било уверење које су непрестано, током две деценије, понављали аутори у *Новој Европи*. Већ 1921. године Милан Ћурчин позива краља Александра да, на вести о немирима у Хрватској, отпутује у Загреб, да борави у Хрватској и да позове „хрватског сељака своме земљаку српијанском сељаку“. И М. Рojц је, такође раних двадесетих година, писао о томе да не постоји проблем између српског и хрватског сељаштва, да „нису Срби хрватском сељаштву ништа криви, и

[50] Ф. Д. Марушић, „Мештровићеви родитељи. Марта Мештровић. Мате Мештровић“, *Нова Европа*, XXVI/8 (1933), 339.

[51] I. Hercog, „Politički pregled. Patološka politika“, *Nova Evropa*, III/10 (1921), 317.

[52] P. Slijepčević, „Savez zemljoradnika u Bosni i Hercegovini“, *Nova Evropa*, VII/10 (1923), 297.

[53] Р. Ђермановић, „Југословенска омладина“, *Нова Европа*, II/6 (1921), 209.

хрватско сељаштво не мрзи српско сељаштво илити Србе уопће“.[54] Атентат у скупштини 1928. године био је повод да се још једном подвуче да је насупрот политичким вођама у Србији, „српски народ, српски сељак, у огромној својој већини, исто... таке добре душе и мирољубиве словенске ћуди као и његова браћа у Загорју“.[55]

Питање националних односа нарочито је актуелно постало током тридесетих година. Тада се у *Новој Европи* могло прочитати да се „хрватско питање“ може решити само као део решења „сељачког питања“,[56] за шта је неопходна „сељачка политичка ренесанса међу Србима“.[57] Ћурчин је и тада понављао да је, након што је више деценија посматрао „најаутентичнији сељачки материјал“, остао чврсто на становишту о народном јединству Срба и Хрвата.[58] Сукоб између српског и хрватског сељаштва не би могао и не би смео да постоји будући да је „српски сељак осиромашен и обесправљен као и хрватски“[59] и да је сељаку у Југославији већ „свега доста! И оном из Србије, као и оном из пречанских крајева.“[60]

О националном проблему као структурном проблему југословенског друштва и његовој повезаности са сељачким питањем најбоље сведоче два текста објављена 1923. и 1936. године. У првом, М. Грковић истиче да код Срба нема развијене буржоазије која би, као што је случај са Хрватима, успела да изманипулише сељачке масе. Управо зато је потребно „да хрватска сељачка демократија избаци из своје средине све оне елементе који тамо не спадају, и да у друштву са српском сељачком демократијом, која је досад углавном чиста, и која имаде много одређеније и исправније принципе за формирање и управљање друштвене целине, поведе борбу против оних елемената хрватског народа који су јој противни, и не дозволи да до сличног стања дође код српског дела народа. То би било у смислу велике борбе коју су водили највећи синови југословенске сељачке демократије за њено уједњење.“[61]

Исту веру у државотворност сељаштва, али са другачијих политичких позиција, изразио је и Милан Прибићевић тринаест година касније. Истичући да постоје два „главна актуелна питања: Нацијонално (Хрват-

[54] М. Рojц, „Прилике у Хрватској“, *Нова Европа*, II/2 (1921), 46.

[55] М. Ћурчин, „Злочин Пунише Рачића. (Трагедија једног народа)“, *Нова Европа*, XVIII/2 (1928), 53.

[56] J. Матешић, „Сељак о хрватском питању“, *Нова Европа*, XXIX/3 (1936), 71–73; М. Прибићевић, „Питање наше унутрашње политике. Хрватско питање и сељачко питање“, *Нова Европа*, XXIX/4 (1936), 101–110.

[57] М. Прибићевић, „Питање наше унутрашње политике. Хрватско питање и сељачко питање“, *Нова Европа*, XXIX/4 (1936), 110.

[58] M. Ćurčin, „Pitanje naše unutrašnje politike“, *Nova Evropa*, XXVIII/7 (1935), 7.

[59] И. Колбе, „Питање наше унутрашње политике“, *Нова Европа*, XXVIII/7 (1935), 394.

[60] J. Матешић, „Сељак о хрватском питању“, *Нова Европа*, XXVIII/3 (1936), 71.

[61] M. Grković, „Hrvatski seljački pokret, kritički ocenjen“, *Nova Evropa*, VIII (1923), 80, 81.

ско) и Социјално (Сељачко)“,[62] Милан Прибићевић позива да се и код Срба, као што је код Хрвата већ случај, пробуди сељачка свест. „Нека се српско село само што пре организује у духу своје сељачке политичке свести, и потече као снажна матица кроз политички живот и рад Срба. На хрватској страни она већ постоји. Једно село сложиће се брзо са другим. Уз мир у држави, који ће јој донети решење Хрватског Питања, цементираће темеље наше заједнице удружена сељачка политичка снага Срба и Хрвата... Без сељачког политичког препорода код Срба, на првом месту оних у Србији, нема правог ни сигурног решења наших проблема.“[63]

Ова два извода јасно сведоче о постојању несумњивог вредносног консензуса кад је у питању виђење важности и улоге сељаштва у држави али, истовремено сведоче о непремостивим разликама у схватању на којој је страни одговорност за рђаво стање међунационалних односа у Југославији, што ће остати неразрешено питање унутрашње политике све до распада државе 1941. године.

Коначно, када се поводом споразума између Драгише Цветковића и Владка Мачека 1939. године појавила међу српским политичарима и интелектуалцима опозиција том споразуму, Ћурчин је написао чланак у којем је изнео суд да, за разлику од многих политичара и интелектуалаца у Београду, сељаштво у Србији не стоји у непријатељском ставу према постигнутом договору, чиме је још једном потврдило своју државотворност. У политици појединих утицајних београдских кругова према Споразуму, како је писао Ћурчин, „не учествује активно србијански сељак“,[64] дајући за право таквим својим ставом убијеном Стјепану Радићу, који није гајио неповерење према „србијанском сељаку“.[65]

5.

Иако је државотворност сељаштва и његова бројност требало да послужи као разлог за већу пажњу владајуће елите према том друштвеном слоју, то се, како су уочавали савременици, није догодило. Због тога су сарадници *Нове Европе* често истицали све оно што су препознавали као неправде које су учињене сељаштву. На страницама часописа могли су се прочитати и описи жалосног живота сеоског становништва, очајног социјалног положаја, великог сиромаштва и потпуне културне запуштености села. За сељака се говорило да је, кривицом државе, остао „некул-

[62] М. Прибићевић, „Питање наше унутрашње политике. Хрватско питање и сељачко питање“, *Нова Европа*, XXXIX/4 (1936), 102.

[63] *Исто*, 110.

[64] M. Ćurćin, „Srbi na okup“, *Nova Evropa*, XXXIII/5 (1940), 133.

[65] *Isto*, 134.

туран услијед неимаштине и сиромаштва“,[66] да је „разбијен, растрган, разбацан, те према томе и немоћан“.[67] Доста уверљиво писао је Михаило Аврамовић о незадовољавајућем социјалном и политичком статусу сељаштва, о томе да су „село и сељак остављени сами себи“, да „за њих нема никакве заштите“, да се од сељака „само тражи“, и то у рату људске жртве, а у миру „обилат профит“. Не брине се о његовом социјалном положају, о економским проблемима, о саобраћајницама, образовању, док је брига о здравственим приликама сељаштва остављена „врачарама и бајалицама“. Оптужујући ратне и послератне профитере, Аврамовић уочава: „Само је сељак дошао на празну кућу и пусту стају. За њега, победиоца, ослободиоца, није се нашло ништа.“[68] Будући да је остало без школе, путева, без воде и санитетског старања, селу су ускраћени основни предуслови за било какав развој.[69]

Иво Колбе писао је о сељаштву које се „храни упаљеном кукурузовином моченом у соли“, о сељаку који живи „без икаквих прохтјева, задовољан с најмањим, отпоран као љуто стијење, а плодан као зечеви“.[70] И он је упозоравао да су резултати државне политике према сељаштву поразни: „Ми и данас имамо читавих насеља, у густој и дугој средини државног сељачког мора, која живи истим оним животом којим су живели наши праоци...: кућe њихове су мрачне јазбине од прућа и сламе, без прозора са окнима, и с улазом кроз који ни најмањи човек не може ући а да се не сагне... Живи у својој дупљи примарни човек са два чиста нагона: да се храни кукурузом и да оплођује своје чељаде.“[71]

Крајем тридесетих година један од сарадника часописа реаговао је на пропагандне флоскуле које су се често могле чути од политичара и агитатора о богатству и благостању у Југославији: „Доста је било лажи о нашем народном благостању... Сељаштво није у њих никада вјеровало, јер га је реалност учила другоме...“[72] Четвртина становништва Војводине су људи који су постали, како је упозоравао исти аутор, „прави вјештаци у гладовању“,[73] а ни положај осталог становништва није могао бити много бољи.

Иво Колбе писао је да сви увиђају какав је положај сељаштва, али да нико не чини ништа како би се то стање променило. Он критикује и

---

[66] P. Blašković, „Naše narodno siromaštvo“, *Nova Evropa*, XXXIV/1 (1939), 32.

[67] Л., „О туберкулози код нас“, *Нова Европа*, IX/1 (1924), 34.

[68] M. Avramović, „Agrarna reforma i zemljoradnički pokret“, *Nova Evropa*, II/7 (1921), 247.

[69] Isti, „Zemljoradničko zadrugarstvo u Srbiji“, *Nova Evropa*, IX/9–10 (1924), 302.

[70] И. Колбе, „Организација сељачке државе“, *Нова Европа*, XXVII/1 (1934), 2.

[71] Исти, „Сељачка државна политика“, *Нова Европа*, XVII/7 (1928), 224.

[72] P. Blašković, „Naše narodno siromaštvo“, *Nova Evropa*, XXXIV/1 (1939), 29.

[73] *Isto*, 32.

политичке људе који агитују по селима, ласкају сељаштву, додворавају му се.[74] Критикујући демагоге и користољубивце Колбе је оптуживао: „За време избора љубили смо се у задимљеним и испуњеним крчмама са 'болесним израслинама' села, а лажни су пророци урлали: 'Љубим твој опанак, сељаче.' И то је била 'сељачка политика'." Са резигнацијом се питао о судбини сељака: „Како ће се он, наш светац, одржати, кад му са свих страна спремише сигурне клопке?"[75]

Овакав положај сељаштва био је, како произлази из писања сарадника *Нове Европе*, истовремено и узрок и последица несрећености политичких, социјалних и економских прилика у земљи. Тако је већ 1921. године Александар Гавела писао: „Унутрашња државна политика пропустила је да интерес сељака веже за интерес опстанка ове државе. Отуда потиче све зло."[76] Да се више не може остати на „платонским изјавама" сматрао је већ Тихомир Остојић 1920. године, подсећајући да је потребно да се за побољшање положаја сељаштва створи „радикалан програм", док би дужност законодавства била да обезбеди његово остварење. Тај програм треба да садржи неколико тачака, од којих је прва „правична аграрна реформа", при чијем извођењу пред очима треба да „лебде аграрне прилике у Србији".[77]

Одговор на питање шта би тај „радикални програм" требало још да садржи, покушали су да дају сарадници часописа. Иако „свако наше дете зна за оно наших 85% сељака", писао је један од сарадника, без обзира на ту бројност и величину сељачког сталежа он „досада није успео да се организује, сконцентрише, смири и учврсти, те да изведе један свој програм". Због тога, кључни задатак у Југославији, како су истицали сарадници часописа, био би да се на сваки начин „подигне село", да се побољша положај сељака, будући да су то захтевали интереси државе, али и правде. У циљу решавања овог проблема сарадници *Нове Европе* су развили један помало недоречен, али јасно оцртан програм, који никада није обједињен нити званично формулисан као програм, али који је имао консеквентну структуру, упркос неким недореченостима.

Током двадесет година излажења часописа често ће се на његовим страницама прочитати да решење проблема сељаштва треба да буде начелно, у организовању Југославије као „сељачке државе", „сељачке демократије", о чему је већ било речи. Прецизније говорећи, иако по структури становништва, по свом легитимитету, по томе ко је њен истински творац, Југославија, како је непрестано понављано, „не може бити друго

[74] И. Колбе, „Сељачка државна политика", *Нова Европа*, XVII/7 (1928), 224.

[75] Исти, „Организација сељачке државе", *Нова Европа*, XXVII/1 (1934), 3.

[76] А. Гавела, „Социјално-политички положај сељака у Хрватској", *Нова Европа*, II/12 (1921), 462.

[77] Т. Остојић, „Сељачка демократија", *Нова Европа*, I/1 (1920), 20, 21.

до сељачка држава“, у организационом смислу она то није била. Да би она то заиста и у организационом смислу постала, и почела да решава огромне проблеме сељаштва, биле су потребне, како су уверљиво доказивали сарадници *Нове Европе*, корените структурне промене. Односно, како је писао Иво Колбе, потребно је да се усклади државна политика „с основама сељачког живота, сељачког морала...“ Управо је то било оно „чим би се понајвише имали позабавити изграђивачи ове државе... Срећне ли земље ако њени изграђивачи буду имали пред очима животе они сагнутих милијона који рују земљу, а држави дају и снагу и крв и име своје. Тад ће се и основи сељачких и народних правица, наше властите етике, широке социјалне правде, узидати у темеље државне заједнице...“[78]

За изградњу сељачке државе од кључног је значаја најпре придобијање сељаштва за широк земљораднички покрет, његово одвајање од националних вођа – демагога, а потом усклађивање правних основа државе са сељачким правом, праведна аграрна реформа и развој задругарства. Драгољуб Јовановић био је веома прецизан када је писао како треба придобијати сељаштво за земљораднички покрет: „На његову душу, која је велика и богата, морају деловати више него на његов разум, који је слабо развијен и оскудан. У сликама му треба говорити више него у цифрама, у лозинкама више него у тезама. Излагати његову беду, добро је; али је још боље износити сасвим различити живот повлашћених... Земљораднички дефицит појављује се у свој огромности тек онда кад се види сва разлика жртве коју сељак даје и ништавност онога што у накнаду за свој производ... добија.“[79]

Када је реч о правном уређењу сељачке државе, посве је разумљиво што су се јављали предлози да се, зарад проналажења ваљаних решења, најпре погледа на народно, обичајно право. Тим питањем нарочито се бавио Хуго Холцман. Он је указивао на то да за правно уређење сељачке државе постоји основа у народном праву, а идеји такве државе у прилог иде и чињеница да, како Холцман сматра, насупрот индивидуалистичким начелима, у новије време „целина, задруга, постаје све више и више носиоцем права и дужности“. Једино је потребно „отети се робовању западнохуманистичких одгојних и правних идеала који све униформишу, изаћи из зачараног круга начина мишљења Римскога Права, па се вратити у свој народ, и проучавати основе народног и задружног живота... На властитом искуству градити даље – вршити акцију која би била, будући у исти мах конструктивна и нормативна, законотворна... Приватно право и у науци и у животу има пуно разлога да се једном коначно обрачуна са стерилним, механичким, туђим и нашем народу несвојственим, рацијо-

[78] И. Колбе, „О изграђивању сељачке државе“, *Нова Европа*, XXX/12 (1937), 382.
[79] D. Jovanović, „Za radnu demokratiju“, *Nova Evropa*, XXX/6 (1937), 193.

налистичким елементима.... Наши правници, одгојени и увежбани по западним школама у дијалектици појмова, сматрају право још и данас пре свега нормативном знаношћу, и не труде се да из правне свести народа, из тог вечног врела, и из чињеница живота које ту свест, крвљу за тле везану, у сталној истоветности одређују, излуче и забележе оно што вечно остаје, што је статички елементарно, од онога што је променљиво... да то једно с другим пореде, те правним и правничким формулама утврде. Није, дакле, чудо, да ни Срби ни Хрвати нису још створили никакву домаћу правну књижевност нарочите оригиналности.“[80]

У сличном маниру писао је, деценију касније, и други аутор; он је сматрао да ће се привредно питање решити „само онда ако се без одлагања приступи стварању систематског сељачког права, без којега нема спаса“. То сељачко право требало би да буде изграђено „на начелима задругарства и колективности, института фамилијарне власности, и т. д., јер то одговара и старом словенском правном поимању и потребама данашњице...“[81]

Главно питање које је оптерећивало сељаштво је, разуме се, проблем прерасподеле земље, односно аграрне реформе. Михаило Аврамовић је, као што су то чинили многи пре и после њега, сву одговорност за недоследно спровођење реформе пребацио на владајуће структуре у држави. Сматрао је да се аграрна реформа врши „по интересима великих поседника, бегова и ’фишкала’“. Она тек треба да се изведе у интересу „оних који раде земљу, а то су интереси највећег броја народа, интереси социјални и социјалне правде“, а тај задатак испуниће, како је веровао, земљораднички покрет који је настајао.[82]

Будући да су припадници интелектуалног круга око *Нове Европе* били критични према капиталистичким облицима експлоатације радних људи, али углавном не и револуционари, на неки начин су морали да помире своје опречне идеје. Тако је било и у погледу аграрне реформе: „Сообразно људској природи, одржаће се и даље приватно власништво, али ће посредством класне борбе, и у интересу културе, бити ограничено, да би се сачували економски слабији елементи друштва и онемогућили несавесни спекуланти и експлоататори. То ограничавање започеће са поседом земље... Велики поседи, изнад опсега који захтева рацијонално обрађивање земље, биће укинути. Резерве земљишног поседа нацијонализоваће се за потребе унутрашње колонизације...“[83]

---

[80] H. Holcman, „O narodnome (seljačkom) pravu“, *Nova Evropa*, XII/13 (1925), 385–386.

[81] D. Tomac, „Pitanje naše unutrašnje politike“, *Nova Evropa*, XXVIII/10 (1935), 328.

[82] M. Avramović, „Agrarna reforma i zemljoradnički pokret“, *Nova Evropa*, II/7 (1921), 249.

[83] Ј. Зубовић, „Држава будућности“, *Нова Европа*, VIII/6 (1923), 149.

О начину на који реформа треба да се изведе, насупрот ономе како је у земљи заиста чињено, најуверљивије је писао Иво Белин, један од главних економских аналитичара *Нове Европе*. Инсистирајући на томе да се по сваку цену ликвидирају крупни земљишни поседи, Белин је наглашавао да, будући да код сељаштва постоји велика глад за земљом, „све и када би аграрна реформа имала и то за последицу, да свеукупну продукцију знатно смањи, социјални мотиви – да се тиме хиљадама и хиљадама сељачких породица омогућује живљење и не сили их се на потуцање од немила до недрага – морали би да превладају“.[84]

Осим аграрне реформе, као императива тренутка, као значајна потпора сељаштву и један од начина да се реше његови проблеми навођено је задругарство. Тако се наглашавало да „земљопривредника“ треба помоћу задруга „ослободити банковног задужења, кобних меничних обавеза, и трговаца зеленаша. То су предувети за правилан развој села, а преко села и државе.“[85] Јован Јовановић је у име Савеза земљорадника писао у *Новој Европи* да Савез у задругарству види не само „облик будућег друштвеног уређења, а задругарско начело сматра најбољом основом за решавање друштвених проблема“, већ наводи да је задругарство формула и за изградњу државних установа.[86] Ипак, најасније је о овом питању писао Милан Ћурчин. Чак је и у „Основним погледима ’Нове Европе’“[87] наведено да је задругарство једно од њених начела. „Ми смо доста често, и доста јасно, истицали важност задругарства у држави која, као ова наша, према својој социјалној структури, не би могла бити друго до сељачка... Потребу стварања сељачке државе, у добром и правом смислу те речи – не са примишљу, како о томе говоре наши племенски демагози и с ове и с оне стране Дунава и Саве – ми смо унели као тачку и у своје основне погледе... Војујемо под заставом задругарства за идеју која има да ослободи свет од тираније капитализма, а да га сачува од претераности комунизма, и то у првом реду наш свет, словенски свет, и поименце Југословене, нашу сељачку демократију и државу... Задругарска је мисао и сувише дубоко срасла са душом нашега сељака, и са тлом наше земље, а да би је лоше господарење и пустиловна ћуд неколицине буржоаских чиновника једне установе... могли дискредитовати у очима народа...“[88]

За развој задружног покрета истицана је важност стручњака који би се укључили у циљу што веће ефикасности задругарске организације. Предвиђано је да задруге буду на сваки начин на услузи сељаштву. Наиме, задруге ће „примати све плодове сељачког господарства, да их

[84] I. Belin, „Ekonomski pregled“, *Nova Evropa*, VIII/16 (1923), 485.
[85] И. Колбе, „Сељачка државна политика“, *Нова Европа*, XVII/7 (1928), 224.
[86] J. M. Јовановић, „О Савезу земљорадника“, *Нова Европа*, VII/10 (1923), 293.
[87] „Osnovni pogledi ’Nove Evrope’“, *Nova Evropa*, IX/1 (1924), 7.
[88] M. Ćurčin, „Kriza našeg zadrugarstva“, *Nova Evropa*, XII/13 (1925), 383.

прерађене, очишћене, и уобличене преда у руке потрошача"; „прибављати све потребе за дневни потрошак, и оне за уредно вођење сељачког господарства"; „бавити се болесним задругарима, женама породиљама", али бринути и за „духовне забаве и духовне подуке". За тако одговоран задатак око организовања и вођења овог „широког и судбоносног посла" потребна је једна „стручна и одушевљена југословенска интелигенција", док „пчеле-радилице у том огромном уљишту могу бити једино сељачки народ".[89] Истовремено, и неки економски стручњаци предвиђали су пораст задругарства будући да „индивидуализам у продукцији и дистрибуцији који се често граничио са каосом и безглавошћу, треба полако заменити колективизмом", са којим је задругарство ишло под руку.[90]

Ипак, као једна *nota bene:* уза све похвале које су упућиване задругарству, оцењивано је да је постојећи задружни покрет у великој кризи, која се очитује и у томе што Главни задружни савез „није успио да ријеши ниједно важније задружно питање од опћега народнога значења".[91]

Од свега што су замислили сељачки идеолози *Нове Европе*, заиста је мало шта заживело. Ван активне политике, или увек у опозицији, они нису ни имали прилике да провере своје идеје у стварности. Иво Колбе критиковао је што се остаје на описима и предлозима, без конкретних акција „у име свеукупне сељачке државне политике", чији би резултат требало да буду „економско подизање пољопривредника, безобзирно јачање села" као императив државног опстанка.[92] Његова, као и критика других ангажованих интелектуалаца, нису уродиле никаквим резултатом.

6.

Сарадници *Нове Европе* нису губили из вида ни однос између града и села, који је од најранијих цивилизација оптерећен међусобним антагонизмом. Већина оних који су се овом темом бавили заиста је град посматрала као архинепријатеља села. „Шака градова постала је Југославијом", писао је с негодовањем Колбе, иако „снага државе није у Београду, Загребу, и Љубљани" већ се налази на селу.[93] А управо је један мали број варошана заузео сву власт и постао одговоран што је држава са њиховом управом дошла „до ивице пропасти".[94]

---

[89] И. Колбе, „Организација сељачке државе", *Нова Европа*, XXVII/1 (1934), 4, 5.

[90] И. Белин, „Развој и смернице наше привреде", *Нова Европа*, XXVII/2 (1934), 48.

[91] М. Вукмир, „Задружни покрет у Хрватској и Славонији", *Нова Европа,* IX/9 (1924), 295.

[92] И. Колбе, „Сељачка државна политика", *Нова Европа*, XVII/7 (1928), 223.

[93] *Исто*, 224.

[94] J. Смодлака, „Наш задатак", *Нова Европа*, VI/2 (1922), 45.

Истицало се и то да је град, односно „наша назови цивилизација, посве страна и туђинска нашем селу“ и да у њему ствара „моралну пустош и друштвену декаденцију“. Уопште, однос града и села никада није био добар, сматрао је и Ј. Поповић, будући да је становник града „гледао на сељака као на ниже биће, вријеђао га, потцјењивао га, и пљачкао“. То је условило да „ни сељак није остајао равнодушан према такову ставу варошанина...“ па је с временом мржња, како је Поповић истицао, постала све већа и већа, тим пре што су градско становништво вековима чинили странци. Међутим, иако се варошко становништво мењало тако што је уместо „туђинског елемента“ долазио постепено „рођени“, ни тада се однос није битно променио па ни ти „рођени“, као какав *унутрашњи други*, „нису заузимали бољи став према сељаку него они прави туђинци“.[95]

Драгољуб Јовановић помињао је потребу да се укине „монопол људи који живе у градовима над онима који станују на селу, у пољу, изван цивилизације“, будући да „нема демократије без сељака“. [96] Михаило Аврамовић истицао је да се сељак свакако мора изједначити са грађанином, у погледу просвећености, лекарске неге, хигијенских услова. Али „не може и не треба да се изједначи у свему“. Наиме, како Аврамовић наводи, „друкчија је градска средина а друкчија сеоска. Не може се и не треба се, на пример, изједначити у томе, да као грађанин буде нервозан, или да, као профитери у граду, живи од туђег рада, јер се то противи отвореноме селу, конзеквентности природе и земљорадничкоме схватању рада.“[97]

Иво Колбе је још оштрије писао о граду, као чиниоцу који омета напредак села. Колбе град види као место „са многим... опасностима за правилан развитак села“, будући да се у граду стичу разна „морална и материјална зла“. „Могла би се читава књига о томе написати како често, и више пута непотребно, силажење сељачког народа у градове доводи многе сељачке обитељи до пропасти. У граду су биртије и ноћна забавишта. У граду се тера мода. У граду су многи дућани са примамљивим излозима. У граду су пожељне очи за здравом сељачком пути. У граду су банке, залагаоне, и мењачнице. Град је незаситљива неман, која живи од својих жртава...“[98]

Мета напада Михаила Аврамовића били су разни „градски уљези (’штребери’)“, који немају никакав увид у стање на селу, „којима је село непознато баш као и прилике на Марсу“, који имају у виду једино своје „штреберске рачуне“, али се такође „утркују са осталим... ту скоро изле-

[95] Ј. Поповић, „Културни и социјални односи босанског села“, *Нова Европа*, XXX/6 (1937), 185.

[96] D. Jovanović, „Za radnu demokratiju“, *Nova Evropa*, XXX/6 (1937), 193.

[97] M. Avramović, „Agrarna reforma i zemljoradnički pokret“, *Nova Evropa*, II/7 (1921), 248.

[98] И. Колбе, „Сељачка државна политика“, *Нова Европа*, XVII/7 (1928), 223.

женим 'земљорадницима' и 'пријатељима села' и сељака" у похвалама селу и сељаштву. Сви они рачунају „на необавештеност и поводљивост сељакову" и надају се „да ће боље умети него други да обрлати и прикује сељака за себе".[99]

Један део интелигенције веровао је да између села и града ипак може да постоји плодна сарадња, као и да антагонизам није судбински предодређен. Тај умеренији став био је уграђен у начела *Нове Европе*. Њени оснивачи сматрали су да је потребно „тачно утврдити однос села према граду, и с љубављу испитати потребе сељака, који је досад од 'виших класа' увек потцењиван и искоришћаван".[100] Н. Милутиновић истицао је да „већина наших градова и нису још друго до већа села; и што је најглавније: наши градови живе од села, а наша села упућена су на градове...".[101] У том смислу Милутиновић је предлагао да се, на пример, у градовима отварају ђачки домови за децу са села, где би ови боравили док се школују у граду, тј. у њима би се васпитавала „будућа сеоска интелигенција". После школовања у граду сваки од њих би се вратио у село из којег потиче, као „школовани сељанин".[102] Милутиновић је закључивао да град и село у Југославији не треба посматрати као град и село на Западу. Имајући у виду да се градско становништво у југословенским крајевима попуњава претежно са сеоског подручја, сматрао је да је по себи јасно да се мора, „да би се унапредио град, главна пажња усредсредити на село. И не само главна пажња, него и велика љубав." [103]

7.

Осим односа села и града, постојао је још један проблематичан однос, а то је однос између села и интелигенције. Као и у случају односа села и града, мишљења су била јединствена у томе да је интелигенција, у свом већинском делу, неодговорно поступала према сељаштву. Ту тезу изнео је већ Тихомир Остојић у свом чланку „Сељачка демократија". Иако јој признаје немале заслуге за напредак државе, Остојић износи и оптужбе на рачун интелигенције, чији је однос према сељаштву био „нејасан и колебљив, често чак и погрешан и лажан". Премда је, супротно од тог погрешног односа, „свагдашња демократска свест интелигенције", руковођена „хуманим и рационалистичким идејама", са више уважавања

[99] М. Аврамовић, „Неуспех земљорадничке странке", *Нова Европа*, VII/7 (1923), 214.

[100] „Osnovni pogledi 'Nove Evrope'", *Nova Evropa*, IX/1 (1924), 7.

[101] N. Milutinović, „Grad prema selu", *Nova Evropa*, XII/1 (1925), 1.

[102] *Isto*, 1, 2.

[103] *Isto*, 3.

приступала сељаштву, ипак је преовладавао негативан однос. Чак и када су устанци уздигли „сељака на највиђеније место у нашем народу“, када су „сељаци дигли из гроба државу коју су господа онако лакомислено упропастила“, када је углед сељака „знатно одскочио“, сељаштво ипак није успело да одржи своју слободу. Јер, наставља даље Остојић, „кад је требало државу уредити, умешали се школовани људи и унесоше у државу, па и у однос према сељаку, своје буржоаске појмове. Отворена реакција настала је тек онда, кад се око књижевног сељака, Вука Караџића, образовала национално-романтичарска странка. Око половине XIX века бацио је Вук буржоазији у лице ову крупну реч: 'Српски је прости народ поштенији од свију народа које сам ја до данас видео'; а виша класа 'ако простој не чини срамоте, части јој не чини сувише нигде'.“[104]

Остојић истиче да је „виша класа... дуго заборављала на онога који је највише пролио крви за ослобођење нације и васкрс државе“.[105] Када је Светозар Марковић скренуо пажњу на сељаштво, то је од многих напредних људи било примљено, сматра Остојић, али његови наследници су на неки начин отишли у другу крајност: „село се почело обожавати, али без праве користи за сељака“. Интелигенција је, тврди Остојић, „узела народ, не као сврху, него као средство“, будући да је, страначки организована, у сељаштву видела пуке гласаче. „Да маса народна и његова култура мора постати централни проблем јавнога рада, то је било уверење тек малог броја најсвеснијих.“[106]

Веома је интересантно и Остојићево објашњење зашто је интелигенција потцењивала сељаштво. Полазећи од тврдње да је потпуно погрешно уверење да је српском народу „демократизам чак урођен“, Остојић истиче да су демократске идеје увек „долазиле са стране“, савлађујући отпор буржоазије. Србија је, у ствари, „патријархално друштво“, што је, како закључује Остојић, сасвим супротно од демократије: „патријархални дух цени личну власт, која се често изврг не у апсолутизам“. Због тога другачије не може да буде ни са интелигенцијом, јер и од те интелигенције „ретко коме није отац, или бар дед, ишао у опанцима“, па ни она не може бити далеко од патријархалних светоназора. Одговорност савесне интелигенције према сељаку је велика и због тога што „сељак, пак, не уме сам да се помогне и, као питом див, ћути и трпи...“ Осим тога, Остојић наглашава врлину и питомост сељака, будући да се сељак „инстинктивно подаје вођству буржоазије, јер и он осећа да је култура моћ, и претпоставља да буржоазија ту културу има“.[107]

---

[104] Т. Остојић, „Сељачка демократија“, *Нова Европа*, I/1 (1920), 17.
[105] *Исто*.
[106] *Исто*, 18.
[107] *Исто*, 19, 20.

У сличном маниру писаће и многи други аутори у *Новој Европи*. Као што је и Остојић правио разлику између условно говорећи „народне“ и „однарођене“ интелигенције, тако су чинили и други. Интелигенција се показала незахвална према селу, иако „ниједан интелектуалац, ниједан слободни професионалац не може ни вегетирати без милости и дарежљивости села“.[108] Због тога је повремено постојала и потреба да се омаловажи управо интелигенције. Тако је Исидора Секулић записала: „Али, у животу, шта вам је у животу та интелигенција? Мучна једна процедура, незграпна и прљава поред све естетике и хигијене...“[109] Поред тога, поједини аутори истицали су и физичку и моралну слабост интелигенције у односу према сељаштву. Тако је у чланку „Сталеж и интелигенција“ аутор надахнуто писао о „придошлици“ у редове „више класе“ из сељачког окружења: „У новом се социјалном положају губе просте и једноставне навике живота, раскида се хармонијски спој са природношћу, узнемирује се ударање била..., гомилају се учинци отрова, не престају никада дражења, опасности се настављају без прекида, а занове и одмора нема. За краће или дуже време истроши се првобитна сељачка жилавост и отпорност, тип постаје слабији по себи, раздражљивији, и лоши се утисци сами од себе трансформишу у горе... Деструкција је биолошка, тотална, т. ј. не ради се само о компоненти физичкој..., него о свему што чини заједно целину, дакле и о моралној и о интелектуалној компоненти... Сељака чува селекција генерација предака, те природно и здраво уређен живот сам од себе (храна, рад у пољу, одмор, уживање). Нови дошљак у више сталеже је дивљи, гол, сам...“ [110]

Полазећи од тога да је „народна“ интелигенција ипак у мањини, пред њу су изношени различити задаци. Најпре, сматрало се да је посебно важно просвећивање сељаштва, и да „интелигенција треба школску ствар поштено и потпуно да уреди, а не половно и лицемерно као досад“.[111] Очекивало се „да у душама наших интелектуалаца, и то оних најбољих и најнепокваренијих, никне читав покрет са лозинком: ’Натраг на село’“,[112] будући да „сељаку треба једна идеална интелигенција, која ће се вратити на село...“.[113] Дакле, као и у случају града, сматрало се да однос интелигенције и сељаштва треба да буде хармоничан: будући да се интелигенција регрутује из сељаштва, њена је морална обавеза да му се „врати“. Пошто је „већина народа у нас још непросвећена, па чак и неписмена, те као такова не може још одговарати и политички своме позиву

[108] И. Колбе, „Организација сељачке државе“, *Нова Европа*, XXVII/1 (1934), 2.
[109] I. Sekulić, „O seljaku“, *Nova Evropa,* III/4 (1921), 97.
[110] Л., „Сталежи и интелигенција“, *Нова Европа*, III/10 (1921), 290.
[111] Т. Остојић, „Сељачка демократија“, *Нова Европа*, 1 (1920), 21.
[112] N. Milutinović, „Grad prema selu“, *Nova Evropa*, XII/1 (1925), 3.
[113] Л. Поповић, „Суштина ’српског питања’“, *Нова Европа*, XII/4 (1925), 107.

и задатку у оној мери у којој би нато имала права по својем броју и по својој важности“, одатле се и јавља потреба „да интелигенција, која је из народа произашла, просвећује сељака, и упути га како да добије оно место које му у нашем друштву припада“, стоји у програмским начелима *Нове Европе*.[114]

Било да је *народна* или *однарођена*, интелигенција је била главни носилац западних утицаја у друштву. Однос сељаштва и европских културних утицаја, капитализма и модернизације, различито је вредновsan. Постојало је снажно уверење да су западни утицаји штетни, да постоји „опасност“ да се они наметну у друштву и да се од тога треба бранити изградњом аутентичне југословенске сељачке културе. Холцман је критиковао што, „заслепљена западњачким ’напретком’, наша интелигенција није већ знала како ће да се одрекне главних особина свога властитог народа, презирући и игнорирајући све услове који воде његову благостању“.[115] Није било усамљено мишљење да „сви мутни појмови о прогресу, те фантастична, да не кажемо чак лирска идеја примењивања прогреса, представљају према сељаку, можда, само опасне и штетне манипулације“.[116] Због тога, дато стање сељачког живота такво је да „само треба да се акцептира, ојача, и очува, и друго ништа“. [117] И Исидора Секулић, у чланку „О сељаку“, једном учеснику измишљеног дијалога приписује следеће речи: „Шта ће варошка техника са својим суновратим и лудим хитањем напољу у природи, или унутри у стаји? Шта ће, кад хемијско претварање ђубрета у земљи, кад сазревање зрна, кад лежење јаја и ношење терета треба данас исто толико времена колико и пре хиљаду година. Шта ће машинска дресура и системска мисао човеку сељаку, са природом и навикама земље, са робустном монотонијом њеном, спором одређеношћу и правилношћу, са широком анималношћу њеном?“[118]

Са друге стране, изношена су уверења да су Јужни Словени остали углавном по страни европских културних токова, али да нису успели да створе ни своју аутентичну културу. Јорјо Тадић је о томе писао, истичући рационализам Запада, и подвлачећи да је „Словен, те и наш народ, скроз противно од тога“.То је, према Тадићу, последица чињенице да су Словени већином сељаци, „а сељак није никада рацијоналист, најмање ако се налази у примитивном стању“. За Југословене Тадић каже да су још увек без сопствене аутентичне културе, док истовремено нису спремни да прихвате све тековине Запада, тако да се налазе „пострани“, заоста-

[114] „Osnovni pogledi ’Nove Evrope’“, *Nova Evropa*, IX/1 (1924), 7.
[115] Х. Холцман, „О народноме (сељачком) праву“, *Нова Европа*, XII/13 (1925), 387.
[116] Л. Поповић, „Суштина ’српског питања’“, *Нова Европа*, XII/4 (1925), 106.
[117] *Исто*.
[118] I. Sekulić, „O seljaku“, *Nova Evropa*, III/4 (1921).

ју. „Крпаримо и своје и туђе“, закључује Тадић.[119] Према Тадићу, кључно је да се утврди нека равнотежа, правилан омер између онога што треба сачувати од сопственог наслеђа и онога што треба примити са Запада. Кључна је, ипак, верност сопственом наслеђу. Наводећи примере Вука Караџића, Његоша, Мажуранића и Мештровића, Тадић закључује да интелигенција нешто велико ствара само онда када „опонаша свој народ, те надограђује на оном што је већ народ започео“. То је чињеница која говори у прилог томе колико су највећи ствараоци, који су имали задатак да народ приближе западу, заправо „увек близу народу“, као и колико је сам тај народ „способан и јак“. Тадић је уочавао да „не може сељак увек да мисли и ради као западњак, па не треба то од њега ни тражити“, а осим тога „наш сељак несамо да није способан него није ни вољан да прима много тога што му са запада данас долази“. Због свега тога потребна је извесна синтеза у једну нову целину, чиме ће се коначно сустићи Запад, са којим удружени, заједнички, Југословени могу да „унапреде целокупну европску културу“, приближавајући је „општем човечанском идеалу“.[120]

Иако је сељаштво често истицано као снага отпора према утицајима са Запада, уз амбивалентан однос према тој чињеници – за једне је то било предност, за друге пак мана – било је и другачијих виђења, која су управо одређене карактеристике сеоског становништва видела као канал трансмисије западних вредности у друштво. Према том виђењу, „народне енергије потичу углавном од сељаштва, које је служило извором оних позитивних вредности преко којих су пресађивани к нама утицаји и благодати европске културе, које су се органски калемиле на наш народни живот. Постепено се је дизало и сељаштво као такво на површину јавног живота, док у последњој деценији пред рат није постало једним од главних чинилаца и у политичком животу.“[121]

Као заједнички именитељ свега тога остаје сељаштво као еталон цивилизацијске вредности, било као део који најјуспешније одолева утицајима са стране, било као део друштва који се најуспешније прилагођава ономе што је добро у страном утицају, сједињује и синтетише аутентичне вредности и форме са онима које усваја са стране.

8.

И на крају, уза све уочене проблеме и понуђена решења, није остао непопуњен ни простор који би се најбоље могао назвати покушајем раз-

[119] Ј. Тадић, „Ми и Запад“, *Нова Европа*, XII/10 (1925), 287.
[120] *Исто*, 288.
[121] R. Đermanović, „Osnovi Jugoslavije“, *Nova Evropa*, XXX/5 (1937), 151.

вијања филозофско-антрополошких теорија о сељаштву. У складу са маниром епохе развијане су разне теорије о особинама сељаштва, истицана његова посебност, одабраност, истицана његова „светост“ и одвојеност од профаног. Примери таквих контемплација о сељаштву бројни су, и само на неке од њих можемо скренути пажњу. Л. Поповић је писао да, „најпосле – и то нам се чини понајважније – регулатори опстанка и одржања сељака нису у моћи човека, бар нису то претежно, него су постављени и осигурани много дубље и много боље, и много простије и природније, у облику непознатих али великих закона, инстиката, веровања, слутња, обичаја, и. т. д. За нас зато није парадоксално ако би неко, на лозинку да сељака треба подизати ка вишој култури, одговорио, да се, баш ради спаса те више културе, треба вратити сељаку и селу!...“[122]

Осим што је сељаштво истицано као најбројнији „сталеж“, заслужан за ослобођење и уједињење, економски најпродуктивнији – што би требало да буде материјална основа његове водеће улоге у друштву – неретко су се користили и аргументи који су садржали готово метафизичке елаборације. Исидора Секулић је писала да је сељак „вечити тип; његов је живот без годишњих доба и историје“.[123] Иво Колбе сматрао је да „стање сељачког благостања ствара праву културу подижући и оплемењујући дух“ и да „уводи једноставност у спољњем животу, а ширину у унутарњем“,[124] док је Л. Поповић уочавао да „самоодржање сељака“ иде „слободним и неупливисаним путевима вишега смисла“ па је због тога потребно и да интелигенција „то свесно види и схвати, да се томе покори и поклони, и да приђе сељаку“.[125] Према једном другом виђењу, сељак у себи носи и осећање правде које је код њега „непролазно и непроменљиво, најјачи израз једног духовно-биолошког животног закона, једног животног круга који је собом и у себи потпуно заокругљен, са својим саставним деловима: тле и породица“.[126] Коначно, Холцман је истицао да у сељаку постоји „свест и осећај правде... такорећи у свом првобитном виду, у својој праформи“.[127]

Један од најупечатљивијих чланака који је објављен у *Новој Европи*, а који се бави питањем сељаштва, јесте чланак „Сталеж и интелигенција“, из 1921. године. И у том чланку се налази својеврсна антрополошко-филозофска анализа села и сељаштва, која превазилази пуку чињеницу масовности сељаштва, иако од ње полази. „Пре свега постоји у нас једна

[122] Л. Поповић, „Суштина ’српског питања’“, *Нова Европа*, XII/4 (1925), 106.

[123] I. Sekulić, „O seljaku“, *Nova Evropa,* III/4 (1921).

[124] И. Колбе, „Сељачка државна политика“, *Нова Европа*, XVII/7 (1928), 223.

[125] Л. Поповић, „Суштина ’српског питања’“, *Нова Европа*, XII/4 (1925), 107.

[126] Х. Холцман, „Идеологија Стјепана Радића као сељачког вође“, *Нова Европа*, XVIII/6 (1928), 182, 183.

[127] *Исто*.

огромна, многобројна, у основи хомогена сељачка маса, са нејасним хоризонталним диференцирањем, и нијансирањем у широке, расплинуте, једва видно раздељене типове и врсте...; та маса има свој заједнички живот, своје заједничке погледе на свет, свој морал, биолошко селекторне законе свога опстанка, афицирана је антропогеографски, тешко је помична и покретна, и лежи као првобитан дебео слој живе, једноличне наслаге, изнад које тек почињу диференцирања и нијансирања у правцу вертикалном, у нове и друге сталеже, редове интелигенције...“[128]

Сељаштво се на страницама *Нове Европе* јављало и као својеврсни колективни мудрац, којем је све јасно, који све разуме, који о свему има исправне појмове, који је стабилан и непомерив, иако неорганизован и потцењен. „Ако се не узму у обзир изузеци, може се рећи, да је село скоро сасвим дошло к себи. И зато је сељак онај елеменат где понајпре треба да размотримо право стање ствари, да подвучемо рачун... У сталежу нашег сељака има да се првенствено потражи висина и јачина моралног капацитета уопште, а моралне идеје напосе... Загонетка сељака није проста, једноставна, ни лака. У сељаку осећамо неку елементарну и силну снагу.“[129]

Закључак

Широк круг интелектуалаца који је окупљала *Нова Европа* није био идејно ни идеолошки хомоген, нити је представљао организовану политичку групацију. Разлике међу многим сарадницима, не само међу онима који су се на страницама часописа тек повремено оглашавали, него и међу онима који су били стално присутни, биле су знатне. Преовладавају карактеристике које су повезивале већину сарадника, а међу те карактеристике спада, поред изразитог југословенског, интегралистичког опредељења и верности демократским идеалима (схваћеним у најширем смислу као добробит већине становништва), свакако још и опште величање села и сељаштва, које је у часопису присутно можда више и у пречишћенијој форми него и сама југословенска интегралистичка идеја, мада увек у њеној функцији.

Наиме, док су се у вези са идејом интегралног југословенства, а нарочито око питања државног централизма и федерализма, могли прочитати текстови у којима се препознаје и својеврсна уздржаност аутора, двосмисленост и недореченост, полемички тонови међу различитим ауторима, али и еволуција код једног истог аутора, када је реч о величању села и

[128] Л., „Сталежи и интелигенција“, *Нова Европа*, III/10 (1921), 289.
[129] Л. Поповић, „Суштина ’српског питања’“, *Нова Европа*, XII/4 (1925), 105, 106.

сељаштва, дисонантних тонова готово да није било, а такође ни значајније промене и еволуције у погледу ставова велике већине аутора према селу и сељаштву. У широким потезима оцртана већ на првим страницама новооснованог часописа, својеврсна *сељачка идеологија*, која се манифестовала најексплицитније као свеопшта глорификација села и сељаштва, остаће константа до краја излажења часописа. Текстови са таквим садржајем најинтензивније су се појављивали током прве половине двадесетих година, али су идеје које спадају у овај идеолошки круг наставиле да се у текстовима сарадника *Нове Европе* појављују све до краја излажења часописа, 1941. године, као саморазумљив садржај у вези с којим не постоје никаква суштинска неслагања. Могло би се рећи да ни код једног аутора од оних који су се бавили темом села и сељаштва (или се ње понегде *en passant* дотицали) нема битних осцилација у садржају главног идеолошког наратива, који је садржавао једну основну мисао: село је темељ физичког опстанка и идентитета југословенског друштва.

Сељаштво је на страницама *Нове Европе* углавном величано као морално супериорни део становништва, угрожаван и угњетаван од државе, капиталиста, „госпоштије“. Антикапиталистичке и антиурбане идеје укрштају се са повременим наносима месијанства, идеје о словенској мисији у Европи и свету, коју треба да испуне и Југословени, заједно са осталим словенским народима. У *Новој Европи* могу се пронаћи бројни текстови који величају „расна“ својства „нашег сељаштва“, у складу са погледима који су тада већ увелико завладали у многим, чак и водећим европским интелектуалним круговима.

Када се напуштао доминантно идеолошки терен и када се улазило у стручне расправе о тренутном стању сељаштва и о могућностима и правцима побољшања његовог положаја, главне теме биле су сељачко задругарство и аграрна реформа. Неколико текстова посвећено је тим појединачним питањима, али су се она помињала и у многим другим текстовима, као најважнија питања која захтевају брза, ефикасна и праведна решења, као и подршку и помоћ државе. Стављано у контекст сељачких породичних задруга, које су такође имале идентитетски значај, задругарство (кооперативизам) је имало посебну тежину и на њега су се често враћали многи аутори *Нове Европе*. Поред тога, и аграрна реформа, која је требало да буде једна од кључних мера за побољшање положаја сеоског становништва у новонасталој држави, и која је започета већ у фебруару 1919. године, често се налазила у фокусу аутора *Нове Европе*, који су критици излагали незадовољавајући ток и резултате реформе.

Идеолошко величање села и сељаштва карактеристично је, у већој или мањој мери, за све интелектуалце и политичке људе који су размишљали о проблемима друштва у Југославији. Они који су објављивали у

Новој Европи били су у томе доста упорнији и борбенији. Као својеврсна саморазумљива вредност, готово математички потврђена неумољивом демографском статистиком која је показивала да становништво села чини око 80% укупног становништва Југославије, сељаштво је величано и узношено као идеал, као највећа вредност коју треба неговати и очувати, „заштитити“ од пролетаризације, унапредити просвећивањем и, свакако, задржати на селу, којем се треба вратити. Порука руских револуционара XIX века – „у народ“ – била је својеврсни мото ових апостола сељачке идеологије у Југославији. Поред тога, за разлику од страначких програма, који су могли имати, и најчешће су имали демагошки карактер, када је реч о представницима интелектуалне елите који су сарађивали у часопису *Нова Европа*, са већом извесношћу можемо говорити о верности идејама, принципима и вредностима, пре него о политичкој прагми.

Циљ свих стремљења требало би да буде сељачка држава, што је опстало као једна од централних тема око које су се окупљали сарадници *Нове Европе* све до последњег броја, као недосањани сан њених одушевљених заговорника. У једном од последњих бројева часописа, из децембра 1940. године, Иво Колбе се питао, кондензујући све оно за шта се током две деценије залагао: „како то да се код нас и данас колеба између одржања онога што сада постоји – а што не одговара ни духу ни потребама народа –, те опонашања страним примјерима, а бјежи од стварања предувјета по којима би се могла развити слободно и несметано – са свим својим посљедицама – једна сељачка задружна и савезна држава?“[130]

На самом крају периода у којем је излазила *Нова Европа*, када се рушило и оно што је било како-тако изграђено, а шансе за подизање нечег новог из дана у дан изгледале све мање, и сетно и љутито, али понајвише јалово звуче речи овешталих заговорника једног никада неоствареног идеала: дубоко уверени да „постоји и долази само једно рјешење“ које се налази „идеолошки уграђено у нашем народном хрватском сељачком покрету, истовјетном и по основи и по тежњама с истим покретом и српским и словеначким и бугарским“, [131] а то је сељачка држава, они су остајали заточници и апостоли ове идеје.

Можда и са благом самоиронијом, али свакако са видним незадовољством, један од њих је 1925. године, приметио да „већ и врабац на крову брбља и зна да је наш сељак подлога, основа, и извор нашег живота...“ Међутим, истовремено, „то је све, нажалост све, што о томе знамо. Одиста је невероватно како ми мало знамо о сељаку! Постоје истина нека литерарна напрезања и покушаји по томе предмету, али већином скроз

[130] И. Колбе, „Изградња наше сељачке задружне државе“, *Нова Европа*, XXXIII/12 (1940), 366.

[131] *Исто*, 367.

промашени и лажни. Цела наука погоспођеног сељака не зна о правом сељаку ништа објективног нити поузданог... Водеће друштво, управо цела држава, узима сељака једино као сигурну, богату, неисцрпну наслагу рудаче, одакле се – по неком чудном праву културе – сме и треба само узимати, само вадити и грабити, тобоже за неке узвишене циљеве и задатке, и ништа друго. Врхунац бриге и везе са сељаком, то је јалова школа за писменост. Невероватно је, и страшно је, како ми мало знамо о нашем сељаку, и како је све оно ситно и смешно и жалосно што се у ризници наше духовности односи на тело, дух, и душу нашег сељака. Оно дакле што је главно, и од чега зависи све, – то је непознато, и не постоје ни тежње ни напори да се то позна и пропуштено надокнади.“[132]

И још једна илустрација могла би да буде од значаја, више као нехотична илустрација непожељне, али касније остварене будућности. Наиме, у последњем броју часописа, марта 1941. године, објављен је приказ савремене руске књижевности, чији је аутор Вера Александрова. Говорећи о селу, али у совјетској Русији, ауторка приказа са незадовољством је писала о колективизацији, о великом померању сељаштва ка градовима, о пролетаризацији сељаштва, о томе како сељаци у Русији постају службеници, учитељи, државни чиновници, официри и авијатичари, па се на крају текста готово сетно пита: „Ако читаво село оде у град, ко ће у тој огромној аграрној земљи орати?“[133] Све ово није без ироније управо имајући у виду да у послератној, новој Југославији није било простора за *Нову Европу*, као ни за многе од њених сарадника, па ни за њихову „сељачку идеологију“. Главни ток државне политике, који је више толерисао него што је славио ситни сељачки посед, који се одрекао патријархалног морала у име револуционарног, који је задругарство схватао битно другачије од његових међуратних промотера, који је сељачку породичну задругу сматрао примитивним остатком минулих епоха, који је, дакле, све оне вредности за које су се залагали интелектуалци око *Нове Европе* или напустио или битно другачије схватао, кренуо је после Другог светског рата управо у смеру од којег су сарадници часописа по сваку цену желели да „одбране“ своју „сељачку државу“. Или можда пре – њену беживотну визију, у чију одбрану је читава плејада југословенских интелектуалаца уложила огромну енергију, и чија је упорност и снага, по својим размерама, била упоредива можда једино са њеном одвојеношћу од стварности.

Коначно, нешто треба рећи и о специфичном *régimes d'historicité* који је послужио као оквир за конституисање сељачке идеологије којој је овај рад посвећен. Прошлост, садашњост и будућност биле су у идеоло-

---

[132] Л. Поповић, „Суштина 'српског питања'“, *Нова Европа*, XII/4 (1925), 105, 106.

[133] V. Aleksandrova, „Današnja sovjetska književnost. 1. U očekivanju 'sovjetske klasike'. 2. Novo seljaštvo“, *Nova Evropa*, XXXIV/3 (1941), 98.

шкој пројекцији интелектуалног круга око *Нове Европе* заправо стопљене због идеје да се у прошлости налазе узори и вредности чија данашња примена води ка светлијој будућности. Међутим, те вредности, како су они сматрали, никада нису доживеле своју пуну афирмацију, која тек треба да уследи. Била је то заправо једна филозофија историје која је ток историјских процеса видела као мање или више линеарно кретање ка освајању праведне, а то значи – водеће позиције за сељаштво, чијом ће се пуном друштвеном афирмацијом стећи услови свеопштег напретка. Осим тога, значајно је да се у оквиру једног интелектуалног круга који је по многим карактеристикама био изразито модеран, управо традиција – посебно породична задруга, идеал устаничке Шумадије, сељак као баштиник најбољих и моралних и физичких особина – јавља као водећи идеал, као формула за будућност. Идеја ових интелектуалаца била је да су постојеће вредности које народ поседује спутане услед покварености и злоупотреба политичара, да је потребно само омогућити да се већ вековима осведочене вредности и практично реализују, како би наставиле да трају и у будућности, са већим успехом и бољим учинком него до тада.

ЛИТЕРАТУРА

H. Vivian, *Serbia – the poor man's paradise*, London 1897.

Д. Ђорђевић, *Огледи из новије балканске историје*, Београд 1989.

M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. god.*, Sarajevo 1958.

Н. Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад 1995.

Les mots de l'historien, ур. Nicolas Offenstadt, Paris 2005.

С. Милошевић, „Аграрно питање – 'свето питање': идеолошки оквир међуратне аграрне реформе у Југославији", *Токови историје*, 1–2 /2008, Београд 2009, 149–171.

Исти, „Идентитетски вредносни консензус: Краљевина Југославија као 'сељачка држава'", *Синтезис*, 1/2009, Београд 2009, 15–28.

B. Pešelj, „Peasantism: its Ideology and Achievements", у: C. E. Black, *Challenge in Eastern Europe*, New Brunswick 1954.

D. Warriner, „Urban Thinkers and Paesant Policy in Yugoslavia, 1918–1959", *The Slavonic and East European Review*, 38/1959, London 1959, 59–81.

ИЗВОРНИ ТЕКСТОВИ

V. Aleksandrova, „Današnja sovjetska književnost. 1. U očekivanju ’sovjetske klasike’. 2. Novo seljaštvo“, *Nova Evropa,* XXXIV/3 (1941), 91–98.

M. Avramović, „Agrarna reforma i zemljoradnički pokret“, *Nova Evropa*, II/7 (1921), 244–249.

Исти, „Неуспех земљорадничке странке“, *Нова Европа*, VII/7 (1923), 212–214.

Isti, „Zemljoradničko zadrugarstvo u Srbiji“, *Nova Evropa*, IX/9–10 (1924), 299–304.

-б-, „Политички преглед. А) Домаћа ситуација“, *Нова Европа*, I/1 (1920), 39–45.

I. Belin, „Ekonomski pregled“, *Nova Evropa*, VIII/16 (1923), 484–490.

Исти, „Развој и смернице наше привреде“, *Нова Европа*, XXVII/2 (1934), 38–48.

P. Blašković, „Naše narodno siromaštvo“, *Nova Evropa*, XXXIV/1 (1941), 29–37.

М. Вукмир, „Задружни покрет у Хрватској и Славонији“, *Нова Европа*, IX/9 (1924), 275–295.

А. Гавела, „Социјално-политички положај сељака у Хрватској“, *Нова Европа*, II/12 (1921), 462–465.

M. Grković, „Hrvatski seljački pokret, kritički ocenjen“, *Nova Evropa*, VIII/3–4 (1923), 68–81.

Р. Ђермановић, „Југословенска омладина“, *Нова Европа*, II/6 (1921), 208–210.

Isti, „Osnovi Jugoslavije“, *Nova Evropa*, XXX/5 (1937), 145–157.

Исти, „Србијанштина и Југословенство“, *Нова Европа*, XVI/8 (1927), 241–249.

Ј. Зубовић, „Држава будућности“, *Нова Европа*, VIII/6 (1923), 145–149.

Д. Јовановић, „Љубомир Давидовић и сељаштво“, *Нова Европа*, XXXIII/8 (1940), 247–251.

D. Jovanović, „Za radnu demokratiju“, *Nova Evropa*, XXX/6 (1937), 187–194.

J. Jovanović, „Kralj Petar kao čovek i kao vladar“, *Nova Evropa*, III/13 (1921), 395–401.

Ј. М. Јовановић, „О Савезу земљорадника“, *Нова Европа*, VII/10 (1923), 290–295.

И. Колбе, „Изградња наше сељачке задружне државе“, *Нова Европа*, XXXIII/12, (1940) 363–371.

Исти, „Наш нацијонални програм“, *Нова Европа*, XIV/1 (1926), 1–7.

Исти, „О изграђивању сељачке државе“, *Нова Европа*, XXX/12 (1937), 377–382.
Исти, „Организација сељачке државе“, *Нова Европа*, XXVII/1 (1934), 1–7.
Исти, „Питање наше унутрашње политике“, *Нова Европа*, XXVIII/12 (1935), 383–395.
Исти, „Сељачка државна политика“, *Нова Европа*, XVII/5–6 (1928), 221–225.
Л., „О туберкулози код нас“, *Нова Европа*, IX/1 (1924), 33–35.
Л., „Сталежи и интелигенција“, *Нова Европа*, III/10 (1921), 289–290.
Ф. Д. Марушић, „Мештровићеви родитељи. Марта Мештровић. Мате Мештровић“, *Нова Европа,* XXVI/8 (1933), 333–339.
J. Матешић, „Сељак о хрватском питању“, *Нова Европа*, XXIX/3 (1936), 71–73.
N. Milutinović, „Grad prema selu“, *Nova Evropa*, XII/1 (1925), 1–4.
Dr. Mitković, „Kralj Petar“, *Nova Evropa*, III/13 (1921), 401–405.
Д. Митрани, „Зелена буна“, *Нова Европа*, XXIII/2 (1931), 101–112.
„Osnovni pogledi ’Nove Evrope’“, *Nova Evropa*, IX/1 (1924), 1–9.
T. Остојић, „Сељачка демократија“, *Нова Европа*, I/1 (1920), 16–21.
J. Поповић, „Културни и социјални односи босанског села“, *Нова Европа*, XXX/6 (1937), 182–186.
Л. Поповић, „Суштина ’српског питања’“, *Нова Европа*, XII/4 (1925), 102–112.
M. Прибићевић, „Питање наше унутрашње политике. Хрватско питање и сељачко питање“, *Нова Европа*, XXXIX/4 (1936), 101–110.
M. Рojц, „Прилике у Хрватској“, *Нова Европа*, II/2 (1921), 46–71.
I. Sekulić, „O seljaku“, *Nova Evropa*, III/4 (1921), 97–99.
J. Смодлака, „Име државе и омладина“, *Нова Европа*, II/6 (1921), 204–205.
J. Смодлака, „Наш задатак“, *Нова Европа*, VI /2 (1922), 43–45.
P. Slijepčević, „Savez zemljoradnika u Bosni i Hercegovini“, *Nova Evropa*, VII/10 (1923), 295–299.
J. Тадић, „Ми и Запад“, *Нова Европа*, XII/10 (1925), 285–288.
D. Tomac, „Pitanje naše unutrašnje politike“, *Nova Evropa*, XXVIII/10 (1935), 325–328.
J. Turić, „Moral i društvo“, *Nova Evropa*, X/5 (1924), 113–118.
M. Ћурчин, „Г. Вилдер о ’краљевским коњима’ и ’дворском мештру’ церемонија у кући господина Мештровића“, *Нова Европа*, XXXII/1–2 (1939), 54–62.
Исти, „Југословенска Обнова – Њива“, *Нова Европа*, II/3 (1920), 143–144.
Isti, „Kriza našeg zadrugarstva“, *Nova Evropa*, XII/13 (1925), 381–384.
Исти, „Куда ћемо“, *Нова Европа*, III/11 (1921), 321–325.
Исти, „Песма сељаку“, *Нова Европа*, I/14 (1920), 537–539.

Isti, „Pitanje naše unutrašnje politike“, *Nova Evropa*, XXVIII/7 (1935), 7.
Исти, „Злочин Пунише Рачића. (Трагедија једног народа)“, *Нова Европа*, XVIII/2 (1928), 41–58.
Isti, L. Popović, „Tihomir Ostojić“, *Nova Evropa*, III/9 (1921), 257–261.
Isti, „Srbi na okup“, *Nova Evropa*, XXXIII/5 (1940), 129–135.
I. Hercog, „Politički pregled. Patološka politika“, *Nova Evropa*, III/10 (1921), 311–317.
Х. Холцман, „Идеологија Стјепана Радића као сељачког вође“, *Нова Европа*, XVIII/6 (1928), 187–183.
Исти, „О народноме (сељачком) праву“, *Нова Европа*, XII/13 (1925). 384–389.

Srđan Milošević

"I HAIL TO THEE, MY PEASANT" – DISCOURSE OF THE CONTRIBUTORS OF THE MAGAZINE *NOVA EVROPA* ABOUT THE COUNTRYSIDE AND THE PEASANTRY IN THE INTERWAR YUGOSLAVIA

Summary

The interwar Yugoslavia was a country with highly predominant agrarian population. This was the context in which an ideological narrative that glorifyes peasantry, was politically fruitful. That was the fact that political parties tried to capitalize politically, emphasizing their concern for the peasantry, while the intellectuals, both those tied to different political organizations, or independent, intended to develop on that fact specific and more radical ideological narrative – peasantism.

The intellectual circle gathered around the magazine *Nova Evropa (New Europe)* was one of the leading centers of the persistent endeavour to defend and popularize the idea of Yugoslavia as a „peasant state“. Without political organization, most of them not having been involved in politics directly, trying to keep intellectual independence, the intellectuals who colaborated in the magazine *Nova Evropa* formulated an elaborated peasantist narrative. At first, it meant uncritical glorification of the peasantry and village. Beside that, it included the deepest respect for Serbian model of small peasant estate and political freedoms of peasantry in Serbia. Yugoslav peasantism of the intellectuals I was concerned with in this paper, was also emphasizing the importance of traditional extended familly (zadruga) and was highlighting the role that peasantry played during the wars for liberation and in creation of the new state. Insisting on the cruelty of the life-conditions and numerous problems of the peasantry, the intellectuals tried to design the adaquate program for solving those problems (codification of the common law, proper education, cooperativism and just agrarian reform etc). Favouring the peasant life and village over the civilization and town, they also wanted to establish the model that intellectuals should addopt in their attitude about peasantry. Finally, developing the specific anthropological and philosophical narrative about peasants and their virtues, the intellectuals who published their texts in *Nova Evropa*, were ontologizing peasantry not just as social, but also as metaphisical value.

Without relevant political organization or support, the ideas that were promoted by the intellectuals whose writtings I analyesd in this paper, remained unfulfilled. Even though peasantism was dominant ideology of the period, this variation of the ideology has never been more than idealistic projection of the small group of intellectuals, who remained for two decades in political opposition to the regimes of the Kingdom.

Једно од издања Нове Европе

329.15(47)(046)
316.4(47)(046)

Ivo Banac

NOVA EVROPA, SOVJETSKA RUSIJA I KOMUNISTIČKI POKRET

Apstrakt: Poslijerevolucionarna Rusija bila je nepresušna tema na stranicama Ćurčinove *Nove Evrope*. Vođen simpatijama prema Rusiji kao predvodnici slavenstva, koja je po Ćurčinovu mišljenju u tadašnjoj Europi također predvodila i u socijalnom pogledu, Ćurčin je stranice *Nove Evrope* otvorio širokom dijapazonu raznih mišljenja o ruskim temama, uključujući domaćim komunistima i lijevim kritičarima SSSR-a. Uslijedili su izuzetno informativni uvidi u rusku problematiku, često u opreci sa Ćurčinovim populističkim socijaldemokratizmom i rusofilstvom, koji su ipak bili lišeni temeljnih liberalnih vrijednosti. Ova rasprava pokušava povezati kontradiktorna razmišljanja o Rusiji što su se pojavila na stranicama *Nove Evrope*.

Ključne riječi: Milan Ćurčin, Sovjetska Rusija, komunizam, ruska emigracija, Miroslav Krleža, Ante Ciliga, Mirko Kus-Nikolajev.

Kad je u veljači 1941. godine Milan Ćurčin pod naslovom „Sovjetska Rusija u Novoj Evropi“ objavio uvod Kus-Nikolajevljevoj knjižici *Ljenjin Trocki Staljin*, zapravo je iznio program *Nove Evrope* prema svemu što je bilo povezano s ruskim eksperimentom. Taj kratak esej pun je ushićenog očekivanja koje ni u jednom trenutku nije bilo do kraja artikulirano. Nije ni moglo biti. Početkom 1941. godine cijela je kontinentalna Europa zapadno od crte Njemen – ušće Dunava, uz neznatne iznimke, bila pod vlašću Osovine i njenih saveznika. Premda su u Albaniji Grci vodili zakratko uspješan boj protiv talijanske vojske, Mađarska, Rumunjska i Slovačka već su pristupile Trojnom paktu, a Jugoslavija je bila pod velikim pritiskom da mu i sama pristupi. U tom se trenutku pod Ćurčinovim perom već rađao budući bogatir sovjetske propagande – Ilja Muromec.

„Mi smo mali narod“, pisao je Ćurčin, „ali hoćemo da ostanemo ono što smo, da živimo slobodni i nezavisni. Pa videći šta se danas događa s malim narodima, i videći da – svi mi mali – nismo u stanju da se prikupimo i udru-

žimo, da bismo zajednički odolevali velikima ('pritisku ozgo'), mi – u želji da izbegnemo sudbinu 'slamke među vihorove' – tražimo ko će nas zaštititi, uzeti pod svoje okrilje. I šta je prirodnije nego da, u toj želji i u tom traženju, upiremo pogled u pravcu najveće slovenske zemlje, koju smo oduvek – i kad smo otvoreno priznavali, i kad smo to možda i od sebe krili – smatrali svojom velikom rođakom, svojom 'maćuškom'! Danas još više, kad se ona – ako svi znaci ne varaju – vraća polako svojoj istorijskoj misiji, makoliko se i sama od nje branila i nje odricala, i makako to ne bilo više ono gromoglasno ali maglovito panslovenstvo ili sentimentalno slavjanofilstvo naših očeva i dedova. Bilo je, u nedavnoj prošlosti, momenata kada smo, u očajavanju, mislili, da je Slovenska Rusija za vazda iščezla, pa smo je – zastrašeni novim licem koje je na sebe bila stavila – prestali priželjkivati; ali to je očigledno prošlo. I gle šta se desilo –: tragovi što ih je taj perijod za sobom ostavio vode danas, možda, još neposrednije do naših dušâ i do naših intimnih željâ, bar kod širih narodnih slojeva i našeg mlađeg naraštaja. U svakom slučaju, u današnjoj Sovjetskoj Uniji došle su opet do svoga prava, i do pravog značenja, pojmovi i reči: S l o v e n i R u s."[1]

Prirodna želja – 'maćuška' – istorijska misija – Slovenska Rusija – priželjkivanje – intimne želje – širi narodni slojevi – Sloven i Rus. Što je to nadjačalo Ćurčinove sumnje? Što je to „očigledno prošlo"? Zašto je Ćurčin, samo nešto više od četnaest mjeseci ranije, pisao kako se „komunizam i beskompromisni marksizam, koji se – između krutih doktrinarnih formulâ dijalektičkog materijalizma i fanatičnih snova o jedinospasavajućoj politici svetske revolucije – na kraju krajeva zadovoljava, da mu jedinim oličenjem pred svetom i svemoćnim zatočnikom protivu svih protivnikâ bude jedan jedini čovek, diktator, koji je pre toga uklonio sve svoje drugove, koji su s njime izmislili i izgradili osnove na kojima počiva njegova vlast i njegovo državno uređenje",[2] da bi onda, u veljači 1941, dao ilustrirati Kus-Nikolajevljevu knjižicu markantnim portretom sovjetskog vođe, djelo uglednog slikara Omera Mujadžića? Uostalom, zar i Poljaci nisu slavenski narod? Zar je u studenom 1939. za njih vrijedila samo osuda „dojučerašnje neslovenske politike poljske diplomacije", kako je to bez riječi gnušanja spram podjele Poljske u istom broju formulirao Ćurčinov suradnik Josip Vodehnal iz Ogulina, usput osuđujući posljedice „kuda su doveli Slovake jednostrani, nekritički zahtjevi u Čehoslovačkoj", te dodavši da bi „propast dviju slovenskih državâ ipak [...] moglo biti dovoljnom i konačnom poukom".[3]

---

[1] M. Ćurčin, „Sovjetska Rusija u Novoj Evropi", u: Mirko Kus-Nikolajev, *Ljenjin Trocki Staljin*, Zagreb 1941, v–vi.

[2] Ć[určin]., „Rat kao učitelj", *Nova Evropa*, knj. XXXII, br. 11, 26. novembar 1939, 352.

[3] J[osip]. Vodehnal, „Što će mali slovenski narodi", isto, 356–357.

Ćurčinova tendencija, uostalom, i nije bila tajnovita. S pravom je u predgovoru Kus-Nikolajevu mogao zabilježiti: „'Novoj Evropi', koja je od samog svog početka – od Svetskog Rata naovamo – pisala i propovedala u ovom smislu, te koja je poimence Rusiji – 'Obnovi Rusije', 'Rusiji i Slovenstvu', 'Rusiji u Novoj Evropi', 'Rusiji i Jugoslaviji', 'Današnjoj Rusiji', 'Našem boljševizmu', i svemu što je s tim temama u vezi, – posvećivala mnogobrojne članke, i čitave svoje sveske, ponavljajući stalno i pod raznim vidovima lozinke: 'Ruku Rusiji' i 'Uvek uz Rusiju', –'Novoj Evropi' nije potrebno da potseća svoje čitaoce na svoj stav prema Rusiji i na svoj sud o Ruskoj Revoluciji, pa da tek traži dozvolu da bi izašla pred njih s ovom knjižicom, u koju smo preneli članke jednog našeg stalnog saradnika koji je – dugogodišnjim proučavanjem – duboko ušao u predmet."[4]

No, dok je slavenska solidarnost bila Ćurčinova stalna tema, njegove su simpatije za Sovjetsku Rusiju bile povezane i stanovitim socijalnim demokratizmom, koji je ipak bio lišen temeljnih liberalnih vrijednosti. Naglašavao je kako je „ruski div" ne samo „velika i nama srodna zemlja", te je „po snazi i organizaciji sada [1941] ravna i dorasla svakoj evropskoj i svetskoj sili [dakle Njemačkoj], nego da vodi i u s o c i j a l n o m pogledu. A to 'socijalno' približuje se ne samo našem demokratskom već i našem patrijarhalno-narodnom shvatanju."[5] Zapravo, Ćurčin je u ruskoj praksi vidio prethodnicu bolje organizacije društva. Za njega je „socijalni momenat" odgovor na pitanje kako „da se provede prava organizacija, tojest da se pametno i racijonalno odrede i raspodele prostori i poslovi: da se ne pali žito i ne baca kava u more, usled nedostatka transporta i loše organizacije, dok se istodobno po globusu vrte milijoni nezaposlenih a u srcu Evrope kolju 'civilizovani' narodi tražeći za sebe mesta na suncu..."[6]

Ćurčinova razmišljanja o revolucionarnoj Rusiji kretala su se u rasponu od očekivanja međuslavenskog poslijerevolucionarnog „međusobnog upoznavanja i zajedničkog rada za lepšu budućnost i široke vidike"[7] do vjere „da je 'teror' u Sovjetskoj Rusiji već uveliko popustio, i da će u strašnoj boljševičkoj državi zavladati mir i red, i blagostanje za narod, mnogo pre nego u srećnoj parlamentarnoj i demokratskoj zemlji SHS pod vladom G. Pašića i njegove bliže i dalje rodbine". Svoje osvjedočenje „pristaše radničkog (i zemljoradničkog), radnog, fronta, protivu gotovanskog kapitalističkog i buržoaskog sistema eksploatisanja ljudske snage i ponižavanja ljudskog dostojanstva"[8] Ćurčin je potvrdio i otvaranjem *Nove Evrope* „prvacima današnje Rusije". Tako se

[4] M. Ćurčin, „Sovjetska Rusija u Novoj Evropi", vi.

[5] Isto, vi.

[6] Ć[určin]., „Rat kao učitelj", 353.

[7] M[ilan]. Ć[určin]., „Ruska kultura. (Marginalia), *Nova Evropa*, II, knj. IV, br. 9, 21. mart 1922, 262.

[8] Ć[určin]., „Sovjetska Rusija", *Nova Evropa*, knj. IX, br. 13, 1. maj 1924, 385–386.

među autorima u *Novoj Evropi* 1923, 1924. i 1925. godine našlo nekoliko predstavnika sovjetske vlasti, među njima i Karl Radek,[9] A. I. Rykov, tadašnji predsjednik Sovnarkoma (Savjeta narodnih komesara), odnosno sovjetske Vlade, i A. V. Lunačarskij, narodni komesar za prosvjetu.[10]

Ćurčin je, naime, doista vjerovao da „boljševička Revolucija, ma čime se ona završila, ili ma u što se ona izrodila, znači padanje reakcije i zoru slobode“,[11] kao da su se boljševici pobunili protiv carske vlasti, a ne demokratske republike. Ta njegova vjera u dobar ishod revolucije tumačila se, po Ćurčinovu vlastitom priznanju, time „da naginjemo ruskim komunistima“, što je Ćurčin nijekao.[12] Bolje bi se objašnjenje našlo u Ćurčinovoj predanosti misiji slavenstva („ne možemo zamisliti Slovenstvo, kao realnu činjenicu i snagu, i kao pokretača nove kulture u Evropi, bez Rusije i Rusâ na čelu“), u kojoj je Rusiji bila predodređena čelna uloga („jedva čekamo da se jednom svrši taj dugi, slovensko dugi, proces konsolidacije Rusije, nakon Svetskog Rata i nakon velike Ruske Revolucije“). Kao doprinos slavenskom jedinstvu Ćurčin je predlagao „da Sloveni uzmu ruski jezik uopšte za svoj zajednički, interslovenski jezik“.[13]

Ideju o misiji slavenstva – doprinos slavenskih naroda „opštoj stvari i razvitku ljudskog duha i svetskog napretka“ pod vodstvom Rusije – nisu mogli poremetiti ni boljševici („Nismo ni mi slepi kod očiju, da ne vidimo da u boljševičkim srcima nema sentimentalne ljubavi za Slovenstvo“). No, upravo zato što je i slavenstvo „samo etapa na putu za nešto više i bolje, o čemu i boljševici sanjaju u svojim svetlim trenucima“, Ćurčin je držao da se Rusiju ne smije pašićevski ignorirati: „I nema nikoga, ni od opozicije, da tresne pesnicom o sto i da podvikne: držimo se glavnoga druma, – prvo sa Rusijom i sa Rusima, a onda i sa svima ostalima!“[14] U tomu ga nisu pokolebala ni mišljenja pojedinih suradnika, poput Semjona Vereščaka, koji je 1930, na vrhuncu tzv. „trećeg razdoblja“, s pravom upozoravao na fašističko-boljševičku suradnju, kao i na činjenicu da u ovom kontekstu (odnosi s Italijom) Moskva vodi neprijateljsku politiku prema Južnim Slavenima.[15]

Upravo zato što je Rusija, po Ćurčinu, u Europi predvodila u „socijalnom“ pogledu, njega je mnogo više zanimalo rusko iskustvo od nastojanja

---

[9] K. Radek, „Ljenjin“, *Nova Evropa*, knj. VII, br. 13, 1. maj 1923, 401–405. Tekst je prijevod iz *Imprekora* od 12. ožujka 1923.

[10] A. P. Rikov [*sic!*], „Sadašnje stanje privrede u Rusiji“, isto, 389–398. Ispravno je Rykovljevo *otčestvo* I.; A. V. Lunačarski, „Sovjetska kultura za poslednjih sedam godina“, *Nova Evropa*, knj. XI, br. 6, 21. februar 1925, 161–166.

[11] Ć[určin]., „Ruska Revolucija“, *Nova Evropa*, knj. XII, br. 5, 11. august 1925, 130.

[12] Ć[určin]., „Rusija u Novoj Evropi“, *Nova Evropa*, knj. XIV, br. 4–5, 11. septembar 1926, 97.

[13] Isto, 97–98.

[14] Ć[určin]., „Jugoslavija i Rusija“, *Nova Evropa*, knj. XV, br. 6, 11. mart 1927, 165.

[15] S. Vereščak, „Fašizam i boljševizam“, *Nova Evropa*, knj. XXII, br. 4, 16. oktobar 1930, 212–214.

domaćih komunista, koji bi povremeno upali na stranice *Nove Evrope* preko doprinosa i polemika Miroslava Krleže, Augusta Cesarca, Moše Pijade, Milana Durmana i drugih. Možda upravo zbog vlastitog intuitivnog saznanja metodike boljševizma („Oni su doduše zasekli – po našem mišljenju – i suviše duboko, do krvi, nemogući u žustrini tačno da odrede i izračunaju gde treba stati“[16]), Ćurčin se očito nije uzrujavao zbog prigovora domaćih komunističkih autora. Komunistički monizam bio mu je stran („Nije potrebno, držimo, da [...] ističemo, da mi nismo komunisti, i da ne delimo mišljenja boljševičkih teoretičara i državnika“[17]). Krležin prigovor da je *Nova Evropa* „zauzela u trista trideset i tri pitanja trista trideset i tri oprečna stajališta“ nije bio posve netočan.[18]

Bez obzira na kasniji sukob i konačan raskid, Miroslav Krleža je u *Novoj Evropi* prisno surađivao gotovo od samog početka, a Ćurčin ga je štitio i ukazivao mu svaku naklonost.[19] Već 1921. pojavljuje se novela „Baraka Pet Be“,[20] ranija verzija pripovijesti „Tri kavaljera frajle Melanije“,[21] te „Pesma iz hrvatske krčme“.[22] Iste je godine u izdanju „Nove Evrope“ objavljena Krležina *Hrvatska rapsodija*, s naslovnom ilustracijom Ljube Babića. Krleža je s Ćurčinom i *Novom Evropom* surađivao i u zagrebačkom Odboru za pomoć gladnima u Rusiji, te napisao tekst (izvorno predavanje) na tu temu, s naglaskom na za njega netipičnim slavjanofilskim tonovima.[23] Premda je Krležina kritika Ćurčinova rada u Odboru dovela do „poremećenja relacija“ s Ćurčinom, Krleža je nastavio objavljivati u *Novoj Evropi*, gdje se potom pojavljuje i prva verzija „Madžarske varijacije“,[24] jedan Krležin prijevod s mađarskog,[25]

---

[16] M. Ćurčin, „Sovjetska Rusija u Novoj Evropi“, iii.

[17] Ć[určin]., „Sovjetska Rusija“, 386.

[18] V. Josipović, „Pregled zagrebačkih časopisa u godini hiljadudevetstotrideset i trećoj“, *Danas*, I/1934, 1. mart 1934, br. 3, 387.

[19] Detaljnije o tomu v. Davor Kapetanić, „Stari i novi Krleža“, II. *NOVA EVROPA* (Listopad 1920 – studeni 1925), *Radovi Leksikografskog zavoda* „Miroslav Krleža“, knj. 4, 1995, 43–55.

[20] Miroslav Krleža, „Baraka Pet Be, *Nova Evropa*, knj. II, br. 8, 1. jun 1921, 305–316.

[21] Miroslav Krleža, „Ljudi od papira, odlomci pripovesti iz vremena kada je umirala Hrvatska moderna“, *Nova Evropa*, knj. II, br. 14, 1. august 1921, 537–549.

[22] Miroslav Krleža, „Pesma iz hrvatske krčme“, *Nova Evropa*, knj. III, br. 12, 1. decembar 1921, 383–384.

[23] „Rusiji, toj slovenskoj materi, duguje pomoć danas cela Evropa, a mi Balkanski Sloveni dugujemo joj stostruko. Od Križanića, prvoga Panslovena, pa preko Ilira Gaja, do Kvaternika i Supila, i od arhimandrita Rajića i Karagjorgja do Nikole Pašića i Polita Desančića, nema naše ni jedne generacije koja nije gledala u Rusiju kao u zvezdu istočnu. Prota Matija Nenadović, Karagjorgjev prvi kancelar, sanjao je o Rusiji isto tako zanosno kao što je sanja još i današnji naš najmlađi naraštaj“ – M[iroslav]. Krleža, „Tridesetisedam milijona Rusa umire od gladi“, *Nova Evropa*, knj. IV, br. 5–6, 133–145.

[24] Miroslav Krleža, „Petefi i Adi, dva barjaka mađarske knjige“, *Nova Evropa*, knj. IV, br. 11, 11. april 1922, 341–354.

[25] Kosztolányi Dezső, „Uspomene na 23. maj devetstotina i dvanajste godine“, isto, 354–355.

ali i ideološki tekstovi poput „Borbe principa“.[26] Potonji je dio bloka što je Ćurčin ustupio Krleži, Moši Pijade, Asimu Behmenu (sva trojica prominentni članovi KPJ) i Ivi Politeu u prilog kampanje za pomilovanje husinskog rudara Jure Keroševića, osuđenog na smrt vješanjem na sudskom procesu protiv sudionika velikog štrajka rudara Kreke prosinca 1920. godine.

Posljednji Krležin tekst u *Novoj Evropi*, ako izuzmemo naknadnu polemiku, bavio se policijskim progonom Augusta Cesarca, nakon njegova povratka iz SSSR-a.[27] Ćurčin je tekst urednički ublažio, posebno u pronalaženju formulacija što su pogodovale pozitivnim zakonima. Primjerice, Krleža veli da Cesarec pred putovanje u Rusiju „putnicu nije tražio“, što je Ćurčin promijenio: „On je doduše pogrešio što putnicu nije tražio.“ No, bilo je i izmjena ideološke naravi, koje su odavale Ćurčinovu nelagodu s Krležinim prioritetima. Izbačeni su dijelovi rečenice: „Ako je to politički sumnjivo, da je čovek uveren, da je ruska oktobarska revolucija sedamnaeste mnogo veći događaj od jakobinske devedesetitreće [...] treba samo pratiti krivulju jednog M. Philips Price-a koji se pod dojmom ruskih dimenzija i događaja razvija iz običnog građanskog riportera do oduševljenog borca za rusku stvar, treba se zamisliti u to, kako je to da iz franceskog generalštabskog kontrarevolucionarnog oficira Sadeula, postaje junak ruske revolucije, treba gledati u postepeno gibanje u levo jednog Nansena, pa Čehotina i ruskih smjenovjehovaca, klartista i aktivista po celoj Evropi, pa da čovek može da shvati da je logično, da jedan naš književni radnik [...na ruske događaje može gledati] kako ih on sam vidi.“[28]

Sâm Cesarec objavio je u *Novoj Evropi* svoje dojmove s putovanja u Rusiju, posebno o boljševičkom odnosu prema kulturi, neposredno nakon Krležine najave, i upozorio na „tendenciju ka amerikanizmu“ ne samo u sovjetskoj ekonomiji nego i u kulturnoj proizvodnji: „Amerikanizam je dakle dobio građansko pravo u ruskoj savremenoj kulturi, – njega priznaju svi koji stoje onkraj barikade, i konstruktivisti i proletpoeti i njihov centrum, Lunačarski. – Protiv psihologizma, a i protiv naturalizma, to su parole tog ruskog amerikanizma.“[29] Ćurčin će ovaj članak spomenuti devet godina kasnije u jeku polemi-

[26] U ovom se tekstu Krleža najizravnije poziva na „one internacijonalno-ekonomske sinteze sedamdesetih godina prošlog stoleća, koja se zove uglavnom ’marksizam’“ – M. Krleža, „Borba principa“, *Nova Evropa*, knj. VI, br. 10, 1. decembar 1922, 325–328.

[27] K[rleža]., „Slučaj A. Cesarca“, *Nova Evropa*, knj. VII, br. 16, 502–504.

[28] Kapetanić, „Stari i novi Krleža“, str. 55. Krleža je s Ćurčinom prekinuo 1. studenoga 1925. kratkim dopisom u kojemu je Ćurčinu najavio obračun u javnosti u nadi „da će Vas jedamput za uvek minuti volja da se igrate arbitra i indiskretnog brbljavca u stvarima u kojima imate savršeno krivo“, isto.

[29] A. Cesarec, „Boljševizam i kultura“, *Nova Evropa*, knj. VIII, br. 3–4, 21. jul 1923, 81–87. Dodao je: „Za svakoga ko zna šta je u ruskoj kulturi, u umetnosti njenoj i literaturi, značio naročito psihologizam, biće odmah jasno, u kakvoj su dijametralnoj opreci s tradicijama te nove tendence. One znače potpun prekid, i za mnogog na prvi pogled, i potpunu izdaju ruske narodne kulture. Međutim, za dokaz da taj ruski antinaturalistički i antipsihologistički amerikanizam nije baš tako strašna kulturna korijolanština, neka posluži karakteristika jednog spora, koji je ujedno i mali paradoks. [...] Proletpoeti okrivljuju konstruktiviste i futuriste s inteligent-

ke sa Cesarcem, kad je nakon obrane Goethea (i Meštrovića!) od predstavnika „socijalne književnosti“ zaključio: „Ostavljajući svakome na volju da veruje, ako može, da su Marks i Engels, Apton Sinkler i sovjetski pisci, Georg Gros i ostali umetnici i metodičari dijalektičkog materijalizma, pomračili slavu Platona i Kanta, Dantea i Šekspira, Mikelanđela i Direra, mi moramo odlučno odbiti terorističko naturanje ovakvog verovanja, i zabranjivanje ili omalovažavanje proslavljanja Getea, Dostojevskog i drugih.“[30]

Unatoč Ćurčinovim stavovima, možda upravo zbog suradnje domaćih i stranih komunista na stranicama *Nove Evrope*, uredništvo je bilo izloženo optužbama „da ’Nova Evropa’ skreće odviše u levo, da ’izjednačuje Principa s Alijagićem’, da je otišla u komuniste“. Ćurčin je odbijao ove objede, premda je kao „grešan“ čovjek priznavao da u stanovitim trenucima poželi „videti uza zid prislonjena ministra-zulumćara ili bankara-razbojnika a črezvičajku pred njima pa da im sudi. Ali to traje jedan čas pa pređe, i mi se, s umirenim nervima, vraćamo opet svojoj normalnoj iako živoj želji, da našim ministrima i našim bankarima sude narod i redovni sudovi. Mi dakle nismo komunisti.“ Tvrdio je da bi bio konzervativac „da našom zemljom teče med i mleko“, premda će ostati demokrat „kad sutra ti demokrati, i radikalski i ostali, proglase diktaturu. [...] Mi osuđujemo svaku diktaturu – i kraljevsku, i buržujsku, i seljačku, i proletersku –, jer mi nismo komunisti.“[31]

Ipak, Ćurčin nije dopuštao da se komunisti sankcioniraju po službenim uzusima. Tako je u „nizu članaka o našim političkim strankama“ otvorio stranice *Nove Evrope* Moši Pijade da piše o Komunističkoj partiji. Pijade šansu nije baš iskoristio. Njegov je blijed shematski tekst prilično udaljen od lenjinskih utjecaja, posebno kad je riječ o nacionalnom pitanju. Poput Sime Markovića,

---

stva; činjenica, uostalom i jeste, da su to sve inteligenti. Već iz toga prigovora daje se naslutiti u čemu je spor. Spomenemo li još, da futuristi proletpoetima prebacuju što se drže starih klasičnih forama [formi?], dakle tradicije obojene nekomunističkom prošlošću, a proletpoeti opet njima da svojim intelektualističkim formama buržoaske umetničke dekadence truju mlade početke proleterske kulture, – spomenemo li samo to, bez opširnijeg razlaganja, biće valjda jasnija ravnina na kojoj se ima tražiti projekcija tog ruskog amerikanizma na kulturu.“

[30] Ć[určin]., „Front socijalne literature“, *Nova Evropa*, knj. XXV, br. 11, 26. novembar 1932, 529–534. Nakon Cesarčeva odgovora, koji je bio nepovoljan po *Novu Evropu*, Ćurčin je uzvratio ovom opaskom: „Krivo nam čini Cesarec kad u nama gleda svoje idejne antipode, ili bar kad nas hoće kao takove da prikaže. Mi doduše nismo s njim na istoj liniji, nismo marksisti i materijalistički dijalektičari, ali smo oduvek pažljivo – i ako baš ne sa simpatijama a ono s razumevanjem – pratili ono što nam on i njegovi drugovi imaju da kažu, a osobito sve što je u vezi sa starom i novom Rusijom. Niko kod nas nije, kao ’Nova Evropa’, vodio računa o Rusiji posle Rata, i niko nije davao sebi toliko truda da – objektivno i svestrano – obaveštava našu javnost o tome šta se tamo radi, – mnogobrojni brojevi ’Nove Evrope’, posvećeni Rusiji, daju o tome najbolje svedočanstvo. Puštali smo da govore i zastupaju svoja mišljenja i boljševici i njihovi protivnici, i Rusi i naši pisci koji poznaju Rusiju i prate događaje u Rusiji i van nje. To vrlo dobro zna i August Cesarec, jer ko otvori VIII knjigu ’N. E.’ (broj od 21. jula 1923) naći će u njoj članak ’Boljševizam i kultura’, u kojem isti Cesarec brani boljševike od prekora da su neprijatelji kulture i civilizacije“ – M. Ćurčin, „Jedno objašnjenje Augustu Cesarcu“, *Nova Evropa*, knj. XXVI, br. 1, 26. januar 1933, 35–41.

[31] Ć[určin], „1. Maj“, *Nova Evropa*, knj. VII, br. 13, 1. maj 1923, 377–379.

za Pijadu je sukob „između suprotnih interesa u krilu same buržoazije [...] na površini dobio plemenski karakter, usled toga što je za buržoaziju nacijonalizam uvek bila najzgodnija forma da se prikrije pravi motor i mehanizam borbe [...] oko ekonomske prevlasti“.[32] Zanimljiviji su bili domaći lijevi kritičari sovjetske politike, ljudi poput Božidara Adžije, početkom 1920-ih, u njegovoj socijaldemokratskoj fazi,[33] ili niz bivših komunista 1930-ih godina, među kojima su posebno mjesto zauzimali Ante Ciliga i Mirko Kus-Nikolajev.

Rusku je emigraciju u najboljem izdanju po prvi put na stranicama *Nove Evrope* predstavio D. M. Merežkovskij (u *Novoj Evropi:* Mereškovski), poznati pisac, pjesnik i mislilac srebrnog razdoblja, suprug Zinaide Gippius, koji je od 1920. godine prebivao u Parizu, a, po Ćurčinu, želio „da se preseli na neko vreme k nama“. Fragmenti njegovih „Zapisaka“, koje je Ćurčin predstavio kao dotad neobjavljenu zbirku „aforističkih misli i izreka o savremenoj Rusiji, o Evropi, o revoluciji i boljševizmu“, predstavljali su apokaliptičnu osudu revolucije („Vi se još nadate, da kod Vas neće biti sve ono što kod nas; da neće biti revolucije nego evolucije, da neće biti strmoglavljivanja nego spuštanja. Vi kao da još ne znate, da je od svih spuštanja najmanje nagnuto i najsporije spuštanje u – pakao“; „Što ako se i ruski narod preobrati u takva idijota, debela i ’belooka’, čiji je zlokobni izgled tako strašio poznavaoca ruskoga sela Ivana Bunjina? Neće li se učvrstiti komunistički raj na plećima ovoga idijota kao nebo na plećima Atlasa?“) od koje se Ćurčin ipak ograđivao: „Donoseći ove rečito i sa snagom iskazane misli velikoga ruskog pisca onake kakve smo ih dobili, mi dopuštamo sebi slobodu, da ne delimo u svemu njegovo mišljenje; možda stoga, što gledamo na prilike u današnjoj Rusiji iz veće daljine nego on.“[34]

Ćurčin je u *Novoj Evropi* objavljivao članke brojnih ruskih emigranata (Vera Aleksandrova, E. V. Anjičkov, P. Askočenskij, S. S. Čahotin, N. J. Fëdorov, I. N. Goleniščev-Kutuzov, F. S. Lebedev, A. L. Pogodin, N. V. Ustrjalov, S. I. Vereščak i dr.), ali ponajviše Aleksija Jelačića (1892–1941), koji je u izdanju „Nove Evrope“ objavio knjigu *Ruska revolucija i njeno poreklo* (Zagreb 1924). Među ovim emigrantima bilo je pripadnika protuboljševičkih lijevih stranaka (menjševici, eseri), što je bilo mnogo bliže Ćurčinovom stavu. Jedan od njih, Semjon Vereščak, zakavkaski eser, bio je Staljinov sudrug iz bakin-

[32] M. S. Pijade, „Komunizam u Jugoslaviji“, *Nova Evropa*, isto, 380–386.

[33] Dr Božidar Adžija, „Obnova Rusije“, *Nova Evropa*, knj. IV, br. 12, 21. april 1922, 359–362. U članku Adžija osuđuje boljševički apsolutizam, koji je uzrokovao ekonomsku katastrofu u Rusiji, ali ujedno zaključuje da „posljednja faza ruske revolucije može da bude samo gospodarska, politička, i moralna obnova Rusije, na temeljima socijalizma i demokracije“, isto, 361.

[34] „Iz ’Zapisaka’ D. S. Mereškovskog“, *Nova Evropa*, knj. II, br. 5, 1. maj 1921, 161–162.

skog zatvora Bailovka 1908. godine.[35] Jelačić, također bivši eser iz Ukrajine, potomak obitelji što je u osamnaestom stoljeću iselila iz Hrvatske, sa simpatijama je gledao na borbu protiv carizma, posebno gdje su u pitanju bili interesi ruske nacije. Tvrdio je, deset godina nakon revolucije, da se i „integralni komunizam" pokazao „kao jedna golema zabluda". Promjene je očekivao od seljaka: „Probuđeno selo nije komunističko, iako je napredno i demokratsko."[36]

U ovoj je skupini posebno zanimljiva Ciligi bliska menjševička aktivistica Vera Aleksandrova (1895–1966), kćerka carskog generala Mordvinova i supruga S. M. Švarca (1883–1973), pročelnika Odsjeka za socijalno osiguranje u Ministarstvu rada, koje je za Privremene vlade (1917) bilo u ingerenciji menjševika. U emigraciji od 1922, živjela je u Njemačkoj i Francuskoj, a nakon 1940. u SAD. Ciliga je o njoj napisao da je „bila vrlo aktivan član ruske menjševičke emigrantske grupe, no ne toliko po čisto političkoj koliko po književnoj djelatnosti, točnije – po kritičarskoj. Ona je ne samo jedan od najboljih nego po svoj prilici upravo najbolji poznavalac ruske književnosti sovjetskog perioda u inozemstvu."[37] Kao i ostali menjševici, bila je za oštru opoziciju prema sovjetskoj diktaturi, mišljenje koje nije promijenila ni nakon 1939, kad je vodstvo stranke u Parizu predlagalo odustajanje od opozicije ukoliko se Staljin predomisli, raskine pakt s Hitlerom i podrži zapadne demokracije u borbi protiv Njemačke.[38] Zato su izuzetno važni njezini članci u *Novoj Evropi* što su objavljeni od 1937. do 1939. godine.

U prvom članku, u povodu pariške, emigrantske smrti Jevgenija Zamjatina (1884–1937), Aleksandrova naglašava Zamjatinov prosvjed protiv pretenzija Revolucije – njegovu sliku elementarnosti revolucionarnog procesa, koji se uopće ne uklapa u marksistički povijesni igrokaz nego, suprotno tomu, ukazuje kako se „cjelokupna ogromna zemlja survala [...] sa svoje stare osovine, te juri u nepoznatom pravcu", koji je obilježen nasiljem, a „crkva socijalizma ne dâ [se] graditi na krvi". Povezala je Zamjatinovu osudu „jednakomislija" u pripovijesti „Mi" sa Gideovom temom „konformizma" iz *Retour de l'U. R.S.S.* (1936).[39]

U drugom članku, izuzetno oštroumnoj sintezi razvoja sovjetske književnosti, Aleksandrova detektira tri trenda: (1) grozote, ali i golemi optimizam seljačko-malograđanske revolucije, koja se nakon Oktobra maskira kao proleterska; (2) neskriveni pesimizam masa i netrpeljivost prema nezado-

[35] Robert C. Tucker, *Stalin as Revolutionary*, *1879–1929: A Study in History and Personality*, New York, N. Y. 1973, 109; V. Vereščakov nekrolog u *Novoj Evropi*: Al[eksije]. J[elačić]., „Semjon Vereščak (1889–1937), *Nova Evropa,* knj. XXX, br. 9, 26. septembar 1937, 304.

[36] Aleksije Jelačić, „Rusija na mukama, i njen preporod. (Povodom desetgodišnjice Ruske Revolucije)", *Nova Evropa*, knj. XV, br. 6, 11. mart 1927, 166–169.

[37] Ante Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu (1939–1945)*, Rim 1978, 24.

[38] Isto, 24–25.

[39] Vera Aleksandrova, „Umro Evgenij Zamjatin", *Nova Evropa*, knj. XXX, br. 5, 26. april 1937, 169–174.

voljnicima u razdoblju Pjatiljetke što, unatoč oficijelnom optimizmu nove sovjetske elite (mladi inženjeri, partijski funkcionari, direktori), govori o „antidemokratskom karakteru“ ovog razdoblja; (3) najnoviji manjinski trendovi među književnicima koji su razgovjetni „u odlučnoj volji za reviziju cjelokupnog ideološkog nasljeđa Revolucije“ u pravcu „narodnjaštva“.[40] Potonji trend ne nazire se u članku o Mihailu Zoščenku (1895–1958), u kojemu Aleksandrova hvali Zoščenka zato što je „htio razrušiti tradiciju plemićsko-buržoasko-inteligentskog stila, koji je vladao u ruskoj književnosti od početka XIX vijeka“. Štoviše, Aleksandrova doživljava Zoščenka gubitnikom u borbi s „hura-ideologijom o hegemoniji proletarijata“ što se pretvorila u izričaj nove privilegirane birokracije.[41] No, u posljednjem od svojih članaka u *Novoj Evropi*, o romanu *Petar Veliki* Alekseja Tolstoja, Aleksandrova ukazuje kako je ovaj autor, „grof-aristokrat po rođenju i odgoju, bivši ’bijeli’ emigrant“, postao „jedan od ideologâ rađajuće se partije ’poretka’ posljerevolucionarne reakcije“: „Smisao Tolstojeva romana sastoji se u tom, da on Petrom opravdava Staljina.“[42]

Dakako, koliko god priznavala Tolstojev talent („velik književnik“), Aleksandrova nije mogla zatomiti činjenicu da Tolstoju godi „socijalno-politička reakcija“ staljinskog doba, a s njom i obnova „jake ruske nacijonalne države“. Bila je to spona s Ćurčinovom vlastitom čežnjom za povratkom moćne „slovenske Rusije“, ali i sa Ciliginom vizijom pozitivne strane ruskog razvoja. Jer, po Anti Ciligi, najveći je promašaj lijevih kritičara sovjetskog režima bio u tome što su u staljinskoj Rusiji vidjeli „samo grozote, ali ne i veličine“, dakle, „ostvarenje jedne velike nacionalne zadaće, pa makar i na reakcionarnoj političkoj i socijalnoj osnovi“.[43]

Ovdje ćemo raščlaniti dio Ciliginih doprinosa, u prvom redu jer je Ciliga bio jedan od rijetkih svjedoka koji je meritorno mogao govoriti o Staljinovu sustavu, ali i svjedok iz redova lijeve opozicije. Ciliga je u Staljinu vidio predvodnika desnog kursa što u Rusiji zavodi „ideologiju patrijotizma“ naspram diktaturi „internacionalističke“ partije. Premda je za Ćurčina takva Staljinova politika imala stanovitih prednosti, on je poticao Ciligina zapažanja, koja nikad nisu potcjenivala pozitivne učinke revolucije, dobrotu ruskog naroda i dugoročni potencijal Rusije. Ciligina suradnja na stranicama *Nove Evrope* počinje netom nakon njegova izlaska iz SSSR-a (već u ožujku 1936), dakle prije njegovih temeljnih francuskih tekstova. No, njegova stajališta o moskovskim

[40] Vera Aleksandrova, „O sovjetskoj književnosti“, *Nova Evropa*, knj. XXXI, br. 8, 26. august 1938, 258–263.

[41] Vera Aleksandrova, „Mihail Zoščenko“, *Nova Evropa,* knj. XXXII, br. 1–2, 26. februar 1939, 37–43.

[42] Vera Aleksandrova, „Aleksej Tolstoj i njegov ’Petar Veliki’“, *Nova Evropa*, knj. XXXII, br. 3, 26. mart 1939, 91–97.

[43] Ciliga, *Sam u Europi*, 27–28.

procesima naišla su na protivljenje kod Veselina M. Vukićevića, suca i stalnog suradnika *Nove Evrope*.[44]

Ciligin tekst u bloku *Nove Evrope* povodom knjige Andréa Gidea *Retour de l'U.S.S.R.* naglašava upravo onaj momenat Gideovih zapažanja koji je primijetila i Aleksandrova: Gide „ukazuje na prisilnu uniformiranost misli, na 'konformizam', 'glajhšaltovanje'. Birokracija, još tačnije: opredeljena grupa birokracije, ima monopol javnog iskazivanja misli (u štampi, na skupštinama, i t. d.); birokratsko mnijenje, često lažno, ide kao jedinstveno mišljenje, kao apsolutna i vječna istina! Apoteoza sadašnjice suprotstavlja se težnji k socijalnom napredku, ugušuje svaku takovu težnju."[45] Ciliga je upotpunjavao Gidea u njegovim zaključcima. Sovjetski ljudi naučili su se javnom i privatnom izričaju. Daleko od ušiju „nove aristokracije" oni pokazuju duboki prezir i neprijateljstvo prema „radnicima", zapravo staljinskim gospodarima. Ciliga je prenio zapažanje jednog političkog opozicionara koji je „sa velikim čuđenjem pripovijedao [...] kako radnici ni o kakvom drugom sredstvu borbe neće da čuju nego 'sjekirom na birokrate'! „Ja sam", veli Ciliga, „i sâm bio neobično začuđen kad sam, nakon ubijstva Kirova, zapazio da je ime njegova ubice (Nikolajeva) steklo fantastičnu popularnost kod radnikâ i seljakâ u Sibiriji."[46]

Za Velikog terora 1937. godine, Ciliga je za *Novu Evropu* napisao važan članak o Staljinovim sukobima s vrhom Crvene armije, gdje je neizravno predvidio pobjedu vojnog vrha: „Spas Staljinov je svakako u sporazumijevanju s Armijom, jer pobijediti Armiju neće moći tako lako kao što je pobijedio partijsku opoziciju i GPU, budući da su oni predstavljali jučerašnjicu vladajućeg režima u Rusiji, dok Armija predstavlja – sutrašnjicu."[47] Ciligini članci izazivali su najneposredniji odgovor prvaka ilegalne KPJ. Tako je Milan Gorkić u ilegalnom *Proleteru* ustvrdio da je Ciliga „izašao iz S.S.S.R. tek poslije toga što je otišao u talijansko poslanstvo u Moskvi, njima ponudio svoje usluge i od njih dobio [...] talijansku putnicu",[48] a Edvard Kardelj je ovako apostrofirao Ciligin rad: „Ante Ciliga piše lažno-patetične članke u 'Novoj Evropi' u kojima se proglašava ultrarevolucionerom i prijateljem radničke klase."[49] Naposljetku je sâm Tito optužio Ciligu da je „agent Musolinija i Hitlera", te

---

[44] Ves[elin]. M. Vukićević, „Posle procesa u Moskvi. (Drugo gledište)", *Nova Evropa*, knj. XXIX, br. 10, 26. oktobar 1936, 321–323.

[45] Ante Ciliga, „III [Andrê Žid po povratku iz Sovjetske Rusije]", *Nova Evropa*, knj. XXX, br. 1, 26. januar 1937, 20–25.

[46] Isto, 24–25.

[47] A. Ciliga, „Odnos između Staljina i Crvene Armije", *Nova Evropa*, knj. XXX, br. 6, 26. maj 1937, 196.

[48] M. Gorkić, „O boljševičkoj nepomirljivosti", *Proleter*, god. XIII/1937, br. 2, februar 1937, 6–7. Uskoro nakon toga Gorkić je Ciligu najizravnije nazivao „italijanskim špijunom". Mmg. [Milan Gorkić], „O trockizmu kod nas", *Proleter*, god. XIII/1937, br. 3, mart 1937, 11.

[49] I. U. [Edvard Kardelj], „Trockističko-fašistički agenti putuju po Jugoslaviji", *Proleter*, god. XIII/1937, br. 10, september [sic!], 9.

da ga je jugoslavenski režim zatvorio u Glavnjaču kako bi mu priskrbio „glas mučenika i borca“.[50]

Ćurčin je osobno odgovorio na komunističku tezu da je Ciliga agent talijanskog fašizma, ustupio prostor u *Novoj Evropi* za Ciliginu samoobranu,[51] te nastavio suradnju s ovim lucidnim analitičarom, koji je opetovano pisao o sovjetskim uspjesima, ali, po njemu, na reakcionarnoj osnovi. Nakon Münchenskog sporazuma Ciliga je zaključio da Rusija, „uza svu svoju udaljenost od Češke i Njemačke, uza sve svoje specijalne manevre u toj krizi, umjela je ipak izaći iz krize s više autoriteta nego Francuska“. Tvrdio je da su „efektivne snage savremene Rusije mnogo [...] manje od njenih potencijalnih snagâ“. Predvidio je konsolidaciju Rusije sa Staljinom ili protiv njega: „No nesumnjivo, sa konsolidacijom Rusije – makar, u bliže vrijeme, i na reakcionarnoj osnovici – i uticaj Rusije u Evropi će rasti, a ne padati.“[52]

U proljeće 1939, nakon njemačkog komadanja Čeho-Slovačke, Ciliga je dao još jednu najavu potencijalne sovjetske moći, uz uobičajenu napomenu da se u Rusiji dokida revolucija: „Ustoličenje nacijonalne diktature Crvene Armije, uz koncesije nekomunističkoj inteligenciji i seljaštvu, u danoj situaciji ojačalo bi nesumnjivo vojnu snagu Rusije. Uostalom, Staljin, makoliko da se bori protiv ovakova završetka Revolucije, u stvari ga sâm priprema, i na terenu ideologije, i u zamjenjivanju kadrova, i primjenom svojih metodâ.“ No, snaga Rusije bila je u novim ljudima. Ciliga je koristio primjere mobilnosti – od seljanke do avijatičarke. Takvima, tvrdio je, „vrvi cijela Rusija, i po tamnicama i koncentracijonim logorima kao i na slobodi. [...] Nema pravde, nema slobode u Rusiji, – ali se stvaraju čudesa tehnike i graditeljstva. Zato će ona za svakog protivnika u ratu biti veoma tvrd orah, koji se neće dati lako razbiti.“[53]

Premda Ciliga nije predvidio sporazum Ribbentrop–Molotov („nije vjerojatno da bi u dogledno vrijeme moglo doći do a k t i v n o g sporazuma između Njemačke i Sovjetâ“),[54] ipak mu je bilo jasno kako Staljin kupuje mir izazivajući rat između Njemačke i zapadnih demokracija. Nakon početka rata i podjele Poljske napisao je analitički članak o naravi sovjetske planske ekonomije, gdje je uporedio izuzetne rezultate industrijalizacije s nešto nesigurnijim rezultatima kolektivizacije. Zaključio je da „u dubokom socijalnom nezadovoljstvu seljaštva (pa i radništva), daleko više nego u nezavršenosti

[50] T. T. [Josip Broz Tito], „Trockisti, agenti međunarodnog fašizma“, *Proleter*, god. XIV/1938, br. 1–2, januar–februar 1938, 4–5.

[51] Ciliga odgovara na klevete, *Nova Evropa*, knj. XXXI, br. 3, 26. mart 1938, 113–120.

[52] Ante Ciliga, „Kriza Francuske i cele Evrope“, *Nova Evropa*, knj. XXXI, br. 10, 26. oktobar 1938, 326.

[53] Ante Ciliga, „Današnja Rusija i Evropa“, *Nova Evropa*, knj. XXXII, br. 6. i 7, 26. jun 1939, 239–240.

[54] Isto, 241.

industrijalizacije, treba tražiti i uzroke staljinskog izolacijonizma i pacifizma (za se, za Rusiju!)".[55]

Ciliga je prepoznao Staljinovu politiku izolacije i u paktu s Njemačkom. U ožujku 1939, nakon njemačke aneksije Češke, Staljin je „prihvatio program streljane desne, nacijonalno-ruske, opozicije (Buharin–Rikov–Tuhačevski–Jakir–Uborević): što tješnji savez sa demokratskim zapadnoevropskim silama", te počeo pregovarati s Britancima i Francuzima. Ovaj je manevar napustio „jer sa tehnički nedovršenom rekonstrukcijom svog narodnog gospodarstva, pri velikom socijalnom nezadovoljstvu seljaštva i radništva (razoranih rezultatima Revolucije i izmučenih beskonačnim dažbinama i žrtvama), ona ne može da uđe u kakav velik rat, bar ne dobrovoljno".[56] Savezom s Njemačkom, koji po Ciligi nije dobro precjenjivati, Rusija je postigla „etnografsku" granicu (navodnici su Ciligini). Štoviše, „Staljin je pobijedio boreći se protiv Trockijeve i Zinovljevljeve linije revolucijonarne intervencije Rusije u Evropi. Ostaje sada da pobijedi i u borbi protiv linije demokratske intervencije."[57]

Ova pitijska formula ipak otkriva golemi manjak očekivanja glede sovjetskih intencija, posebno na Balkanu. Premda je Ciliga – ćurčinovski redovito – isticao važnost Rusije za slavenstvo, on nikad nije skrivao reakcionarnu politiku staljinskog vodstva: „Rusija je, neosporno, najkrupnija i najvažnija sila i stvarnost Slovenstva; ono je i ušlo u istoriju čovječanstva najviše kroz Ruse i Rusiju, u svakom pogledu. Ali toga radi ne možemo prenebregnuti ni drugu činjenicu: da Rusija vodi daleko više rusku nego slovensku politiku, osobito danas (Poljska, Češka, a vidjećemo šta će još biti i s Jugoslavijom); i ne samo usku rusku politiku, na uštrb drugih slovenskih narodâ, nego i reakcijonarnu, skroz dvosmislenu i sebičnu, u današnjim sporovima i sukobima čovječanstva. Ko hoće da vodi pravu slovensku, demokratsku, čovječansku politiku, treba da počne kod sebe, sa svojim susedom: Rusi i Poljaci, Česi i Slovaci, Srbi i Hrvati, međusobom."[58]

Mirko Kus-Nikolajev (1896–1961), još jedan „trockist" koji je pisao za *Novu Evropu*, zamjerio se komunistima člankom u kojemu se zalagao za „ideološku nezavisnost" i „organizacijonu samostalnost" radničkog pokreta prema „hrvatskom narodnom pokretu" pod vodstvom HSS-a.[59] Gorkić mu je odgovorio tvrdnjom da – kao svi trockisti – radi na „razbijanju radništva sa seljaštvom", te da njegov članak u *Novoj Evropi* „polazi iz trockističkog shvaćanja

[55] Ante Ciliga, „Rusija petogodišnjih planova", *Nova Evropa*, knj. XXXII, br. 11, 26. novembar 1939, 368.

[56] Isto, 371.

[57] Isto, 371.

[58] Ante Ciliga, „O Rusiji i Južnim Slovenima", *Nova Evropa*, knj. XXXIII, br. 5, 26. maj 1940, 140–144.

[59] Mirko Kus-Nikolajev, „Hrvatsko Pitanje i radnička klasa", *Nova Evropa*, knj. XXX, br. 1, 26. januar 1937, 5–10.

seljaštva. Ako bi u radničkom pokretu pobijedila ova shvatanja onda se kod nas ne bi mogao ostvariti niti savez radnika i seljaka, a kamo li tek N[arodna] F[ronta]. Glavna linija trockista kod nas sastoji se u *ometanju Narodne Fronte*, u otežavanju njenog ostvarenja.“[60]

Komunisti nisu bili zadovoljni ni Kus-Nikolajevljevim osvrtom na svjedočenje Karla Radeka na suđenju Antisovjetskom trockističkom centru („paralelnom centru“), siječnja 1937, kad je optuženi Radek ukazivao na stanovite veze između Lenjina i Gavrila Principa. Kus-Nikolajev je vrlo dobro shvatio tehnologiju moskovskih procesa, činjenicu da je državni tužitelj A. Ju. Vyšinskij „uspijevao da od optuženikâ dobije sva potrebna priznanja; štaviše, optuženi su priznavali i ono što ih se nije pitalo, pa čak i ono za što se nije ni znalo! Čemu je Radek svojevoljno govorio o stvari za koju ga niko nije pitao? Svakako je njegova izjava veoma tajanstvena, i jedno pada u oči: da je navodno Ljenjin – čije ime Radek naravno drhćući izgovara! – bio u direktnoj ili indirektnoj vezi sa Principom, odnosno s organizacijom Sarajevskog Atentata, dakle jednom terorističkom akcijom. Izjava Radeka može, u stvari, da difamira Ljenjina. [...] Možda je nekome trebalo da se i samog Ljenjina prikaže kao teroristu, organizatora atentatâ, i time čitav ljenjinizam politički kompromitira?“[61] Uslijedio je anonimni napad na Kus-Nikolajeva u *Proleteru*, u kojemu se „poznati trockistički ’lider’ Mirko Kus-Nikolajev“ optužuje za tvrdnju „da ’današnji vlastodršci’ u SSSRu, preko Radekovog iskaza na procesu, pokušavaju da i samog Lenjina prikažu kao ’teroristu’ da bi lakše opravdali svoju ’nasilnu likvidaciju’ ’stare boljševičke garde’“.[62]

Kus-Nikolajevljev osvrt na knjigu Andréa Gidea bio je posebno opor, s naglaskom na Gideovoj moralnoj viziji, koja je potrošena u sovjetskom komunizmu: „Staljinizam je likvidacija komunističke teorije. Dok je ljenjinizam predstavljao izrazite logičke vrijednosti, staljinizam je njihova negacija. [...] To je bila i neminovna posljedica Staljinova puta, od Ljenjinova internacionalizma do sovjetskog patriotizma. Za taj put mu i Musolini odaje – ironično – priznanje: za njega je staljinizam put od boljševizma do fašizma, ali do fašizma – Džingis-kana...“[63] No, da Kus-Nikolajev doista nije bio sljedbenik Trockog vidi se iz njegovih teza u prilog široke fronte radnih slojeva, posebno u malim narodima, te za preobrazbu radničkih organizacija „u stranku svih socijalno i napredno opredijeljenih ljudi [...] za postizanje općeg blagostanja“.[64]

---

[60] Mmg. [Milan Gorkić], „O trockizmu kod nas“, 11.

[61] Mirko Kus-Nikolajev, „Trocki i Gaćinović“, *Nova Evropa*, knj. XXX, br. 9, 26. septembar 1937, 282–285.

[62] „Taktika trockističkih bandita u Jugoslaviji (Dopis iz Srbije)“, *Proleter*, god. XIII/1937, br. 13, decembar 1937, 8. Nijednog od ovih citata nema u Kus-Nikolajevljevom članku.

[63] Mirko Kus-Nikolajev, „Politika i moral (Židov slučaj)“, *Nova Evropa*, knj. XXXII, br. 6–7, 26. jun 1939, 225–233.

[64] Mirko Kus-Nikolajev, „Ususret frontu rada“, *Nova Evropa*, knj. XXXII, br. 12, 26. decembar 1939, 394–403.

Kus-Nikolajev je svoju suradnju u *Novoj Evropi* priveo kraju člancima o sovjetskim liderima, koje smo spomenuli na početku ove rasprave. Objavljeni u posebnoj knjižici, s Ćurčinovim uvodom, oni su bili zapravo u sukobu s Ćurčinovim pozitivnim tumačenjem povratka Rusije svojoj povijesnoj slavenskoj misiji. U prvom članku Kus-Nikolajev je dao izuzetno oštrouman prikaz Lenjinova života, s naglaskom na nepomirljivoj borbi „da suzbije svaku i najmanju jeres u marksističkoj crkvi", na (povijesno neutemeljenoj) izuzetnoj „blagosti i susretljivosti" prema seljacima – stvarnom stupu lenjinizma, koji Kus-Nikolajev definira kao „marksizam u seljačkoj zemlji",[65] te na Lenjinovim osobnim kontradikcijama (do bola nježan autokrat). Nažalost, pokazao je preveliko razumijevanje za lenjinsku primjenu sile, odnosno terora, koji je vidio kao pojavu tipičnu za revolucionarno vrijeme, premda je priznavao da je teško odrediti „dokle i do kada ima teror opravdanje revolucijonarnog vremena".[66] Možda je zato Lenjina doživljavao gubitnikom u borbi protiv „stoljetne zapuštenosti ruskog čovjeka": „Ljenjin je mogao marksizam rusificirati, ali taj rusificirani produkt nije mogao nakalemiti na evropski Zapad: boljševizam je bio i jest tipičan proizvod ruske zemlje i Ljenjinovog ruskog genija."[67]

Esej o Trockom naglašava zapadnjački individualizam ovog čovjeka karaktera, kulture i ponosa, koji je, premda „organizator milijonskih masâ u suštini [...] knjiški čovjek, učenjak, [u kojemu] tek Revolucija otkriva [...] državnika i vojskovođu":[68] „Prema Staljinu je Trocki izvan sumnje čovjek Zapada, i po kulturi i po načinu gledanja. Njegovo načelo permanentne revolucije počiva na istorijskoj podlozi i nije samo politički princip. Staljin se povlači natrag u 'Svetu Rusiju', i na njezinu terenu hoće da izgradi socijalizam; za Trockog treba socijalizam da završi ciklus evropskih revolucijâ. Staljin je, indirektno, nosilac završne etape velikih slovenskih socijalnih kretanja, koja se ranije oblikuju u pokretima bogumilâ i husitâ: internacijonalni marksizam ima da se nakalemi na slovensku tradiciju, ili – tačnije – da se rusificira. Naprotiv, nosilac novog socijalnog gibanja je za Trockog industrijski proletarijat, koji je izrastao iz istorijskog procesa Zapada."[69]

Unatoč velikom razumijevanju za Trockog, Kus-Nikolajev se nije zanosio idejom da se s izvjesnošću može prepostaviti uspjeh izvoza revolucije na europski Zapad. Štoviše, bio je uvjeren da „stalni neuspjesi kroz dvadeset godina uvjerljivo govore o neprodornoj snazi boljševizma na Zapad. Ono što je od boljševičke akcije preostalo, u zapadnim zemljama, nema danas zadaću da provede svjetsku revoluciju već da vrši trajan destruktivan posao i unosi nemir u narodne zajednice; a taj se posao vrši prema potrebama i direktivama

[65] Kus-Nikolajev, *Ljenjin Trocki Staljin*, 10, 16.
[66] *Isto*, 24.
[67] *Isto*, 27.
[68] *Isto*, 33.
[69] *Isto*, 36.

sovjetske spoljne politike.“[70] U tom je smislu Kus-Nikolajev Staljinovu politiku priznavao realnijom: „Novi sovjetski patrijotizam vezao se sad uz stari predrevolucijonarni patrijotizam carizma, i u tom novom okviru grupirao je ruski narod. Današnja faza ruskog prodora nema nikakve ideološke veze sa Svjetskom Revolucijom, već je posljedica novog sovjetskog nacijonalizma. Veliki revolucijoner Trocki nije se znao snaći u ruskoj stvarnosti. U tome je njegova tragedija.“[71]

I na kraju Staljin. Kus-Nikolajev ne unosi mnogo više od portreta hladnokrvnog i strpljivog kavkaskog plemenika, ali naglašava (gotovo kao poruku Ćurčinu) da se „varaju oni koji misle da će novi sovjetski nacijonalizam naslijediti tradicije starog panslavizma; taj novi nacijonalizam ima smjernice koje odgovaraju novo stvorenoj situaciji u Evropi, i u prvom se redu rasplamsava na snazi i veličini SSSR. Taj nacijonalizam nije sentimentalan.“[72] Staljin je dokinuo sve tradicije Oktobra, uklonio evropski školovanu inteligenciju iz ruskog života, počeo razvijati opasan kompleks superiornosti prema zapadnoj civilizaciji u redovima nove antiindividualističke elite, te oslobodio vlastiti „socijalizam“ od balasta ideje slobode: „Staljin je danas u mogućnosti da oblikuje SSSR po svojoj volji. On štaviše može i u spoljnoj politici da ide putevima koji su u suprotnosti sa svim oktobarskim tradicijama; on bi mogao, da hoće, još danas uvesti svoju zemlju u kakav historijski obračun.“[73]

Dva mjeseca nakon objavljivanja ovog kontradiktornog dokumenta, punog Ćurčinovih nada i Kus-Nikolajevljevih upozorenja, Jugoslavija je okupirana. S okupacijom je i *Nova Evropa* došla kraju. Četiri godine kasnije, granice sovjetskog imperija protegnut će se do Trsta. Za one koji su razmišljali u kategorijama „slavenskog svijeta“ nepobitno je da je cijeli slavenski prostor bio u rukama Staljina i njegovih opunomoćenika. U tom kontekstu postavlja se pitanje kako vrednovati Ćurčinovu savršeno točnu samopohvalu iz 1927. godine: „Niko u Jugoslaviji, i možda u celoj Evropi, ne vodi toliko brige o Rusiji i Rusima, i nije pisao o njima toliko, koliko ’Nova Evropa’“?

U njegovu poznatom eseju „To the Stalin Mausoleum“, koji je 1990. godine potpisao pseudonimom „Z“, američki je povjesničar Martin Malia primijetio kako ništa bitno za razumijevanje sovjetskog komunizma nije nedostajalo stranim promatračima, ako ih je zanimalo. Zapravo, unatoč poplavi materijala nakon otvaranja sovjetskih arhiva od 1991. godine naovamo, nismo doznali ništa bitno nova. Doznali smo mnoštvo detalja, ali ništa što nam urednici poput Ćurčina, svjedoci poput Cilige ili analitičari poput Kus-Nikolajeva

[70] *Isto*, 44.
[71] *Isto*, 51.
[72] *Isto*, 70.
[73] *Isto*, 76.

nisu učinili dostupnim već u međuraću. U tom je smislu *Nova Evropa* bila u samom vrhu europske i svjetske rasprave o sovjetskom eksperimentu. Tragedija Ćurčinova časopisa je u tomu što ovaj golemi intelektualni rad ipak nije mogao ni predvidjeti ni dočarati sve ono što nas je zateklo bez *Nove Evrope* nakon proljeća 1941. godine.

Ivo Banac

NOVA EVROPA, SOVIET RUSSIA AND THE COMMUNIST MOVEMENT

Summary

Post-revolutionary Russia was an unending source of various interpretations on the pages of *Nova Evropa*, whose editor, Milan Ćurčin admired Russia as the dominant force in Slavdom and a leader in contemporary European social experimentation. As a result, Ćurčin opened the pages of *Nova Evropa* to a very broad spectrum of opinion on Russian themes, including those of domestic Communists and Left critics of the USSR. There ensued exceptionally informative insights in Russian issues, often at variance with Ćurčin's populist social democratic and Russophile tendencies, which were certainly devoid of basic liberal values. This article attempts to connect frequently contradictory discussions about Russia that appeared on the pages of *Nova Evropa*.

III

Лаза Поповић

130.2(470:4)”18”
821.161.1.09”18”
14 Зењковски В.

Видосава Голубовић

РУСКИ МИСЛИОЦИ И ЕВРОПА

Апстракт: Рад се бави описом серије чланака Василија Зењковског, тада професора Универзитета у Београду, тематски везаних за посебну индивидуалну критику европске културе код руских мислилаца. Историјски гледано, та критика започиње у руској филозофији и литератури средином XVIII и траје све до XX века. Зењковски се најпре бави стваралаштвом Гогоља, да би преко словенофила, Херцена, Толстоја, Достојевског, Фјодорова, Данилевског и Леонтјева, стигао до својих савременика евроазијаца.

Кључне речи: руски мислиоци, европска култура, Русија, словенство, Европа, Исток, религиозно-естетске идеје, историјски натурализам.

Василиј Зењковски, руски писац, тада емигрант у Београду, започео је јануара 1922. да у *Новој Европи* објављује серију чланака под заједничким насловом „Критика европске културе код руских мислилаца“. До јуна исте године појавило се, у 4. и 5. књизи часописа, дванаест наставака. Аутор је приступ тематици образложио у уводном тексту, потом је изнео нека занимљива запажања о кретању идејних и идеолошких концепција у руској књижевности, филозофији и култури XIX и XX века, чиме их је желео пренети у нову средину. Пошто је завршио са излагањем материјала, Зењковски је у виду закључка, који је назвао „Прегледом“ начинио, у последњем наставку, резиме свога методолошког приступа и својих размишљања. Крајем исте године *Нова Европа* прештампала је чланке Зењковског и у едицији својих издања објавила књигу под називом *Руски мислиоци и Европа*. Једину новину чинио је кратак предговор Исидоре Секулић, придодат уводном делу књиге. Друга карактеристика је да су њен текст, као и уводни и завршни текстови, остали ненасловљени. Нова верзија књиге објављена је на руском, под истим називом, у Паризу 1955. године, и разликује се од прве по томе што је знатно проширена новим именима, што су нека имена изостављена и што је начињена прерасподела материјала.

Василиј Зењковски (1881–1962), филозоф, педагог, религиозни мислилац, историчар руске књижевности и филозофије, студирао је на Универзитету у Кијеву и кратко време у иностранству (у Немачкој, Аустрији и Италији). После завршетка студија и повратка из иностранства предаје на Кијевском универзитету као професор психологије, а, као министар вера, укључује се у политички живот земље.

Од 1919. делио је судбину многих руских емиграната, најпре у Београду до 1923, у Прагу до 1926, и, напокон, у Паризу. По доласку у Београд Зењковски се врло брзо укључио у научни, педагошки и културни живот града. Предавао је психологију на Филозофском факултету, учествовао је активно у раду, и руководио, Београдским студентским кружоком, који је био један од огранака Руског студентског хришћанског покрета. Према *Енциклопедији руске философије*, то је била „организација православне руске омладине у емиграцији, која је имала првенствено религиозно-просветитељски карактер; настала је 1923. године“ (2009: 679). Дискусије вођене међу студентима београдског Богословског факултета око питања и проблематике Руске револуције биле су, према Николају Зјорнову, подстицајне за оснивање Студентског кружока. Прво заседање кружока одржано је 15. новембра 1921. у стану породице Зјорнов на Сењаку. Зењковски је кружоку пришао само месец дана касније, дајући свој прилог дискусији о Руској револуцији са становишта хришћанске културе (видети: „Хроника породице Зјорнов“, *Руски алманах,* бр. 12, XVI, 2007, 5–28).

У оквире наше теме спада и податак да су српски писци познавали чланове руског кружока и њихова схватања. У преписци са Миланом Ћурчином Зењковски, тако, предлаже Исидору Секулић за писца предговора и приређивача своје књиге *Руски мислиоци*. Николај Зјорнов бележи да су на састанке српско-руског кружока долазили: Десанка Максимовић, Велибор Глигорић, Исидора Секулић, Јован Дучић и Иво Андрић (Исто: 26). Како тврди религиозни мислилац Зјорнов, већина ових писаца, заједно са још неким младим српским интелектуалцима, била је више склона западној цивилизацији него православљу, било јој је страно одбијање „револуционарног утопизма“ од стране руске хришћанске младежи; битно су се међу њима разликовали поглед на свет и друштвено-политички живот.

Чланци Зењковског, објављени у *Новој Европи*, могу се сматрати неком врстом припреме, односно подлогом за писање *Историје руске философије*, штампане у два тома у Паризу 1948. и 1950. Идеја да започне ово обимно истраживање родила се код Зењковског још 1910. године у Русији, када је кренуо да прикупља материјал.

Може се узети да се правци размишљања Зењковског у текстовима у *Новој Европи* крећу између западњаштва, као специфичне појаве руске

историје, и руске идеје, као идеје о значењу руске самобитности у филозофском, културном и националном смислу, без обзира на то што се о њима нигде изричито не говори. О томе сведоче радови о словенофилима и евроазијцима. У осталим радовима средишње место добија појам „личности“, што је у дослуху са појмовним апаратом филозофског система Зењковског. У најопштијем смислу, њега је занимала религиозна верзија проблема, мада се бавио и идејама нерелигиозних мислилаца, какав је био Херцен. Ипак, није се држао искључиво религиозног поимања теме: говорио је да је идејни супстрат руске филозофске и књижевне мисли привржен онтолошкој и етичкој димензији.

Карактеристично је да је редакција *Нове Европе* на написе Зењковског гледала као на целовите текстове, јединствене у својој завршености. То потврђује кратка уводна белешка у којој се дају основни подаци о В. Зењковском: „Г. В. Зењковски, професор Кијевског универзитета, који сад има катедру психологије на Београдском универзитету, пише за ’Нову Европу’ читав низ чланака специјалне индивидуалне критике европске културе код руских мислилаца. Сваки од њих биће мала целина за себе, а заједно ће сачињавати округлу студију о развоју руске филозофске мисли, преимућствено с оним њеним материјалом који је претресао и критиковао културу Запада“ (*Нова Европа*, књ. IV, бр. 2, 11. јануар 1922, 56).

Зењковски у Уводу констатује слабљење националне индивидуалне особености код интелигенције у Русији, и запажа њено занимање за Запад, које је психичке узрочности, јер она „одвише мало интереса гаји за своје рођено“ (Исто: 56), за разлику од народа, претежно окренутог Истоку и хришћанско-етичком схватању истине. За Зењковског су особито карактеристична трагања за изворима доживљаја разочарања у Европу, и критичког односа према њој. Они нису самоникли, будући да настају тек после искуствене спознаје њене природе и суштине, или, одређеније, из самосвести руске спознаје, која сеже у дубину властитости европског поимања сопственог света. Синтетичке принципе руске самосвојности Зењковски је у кратком предговору подупирао идејом о свечовечанству Достојевског и *Филозофијом заједничког дела* руског филозофа Николаја Фјодорова, зарад превазилажења прагматизма западног индивидуализма. Овако скициран Увод у *Новој Европи* писац је задржао у послератном издању, али га је у Првом поглављу подробније историјски осмислио, описујући релацију Русија – Запад у периоду прве четвртине XIX века.

Прва у низу личности коју Зењковски представља јесте Гогољ. Зењковски тумачи персонализам код Гогоља помоћу два мотива: естетског и религиозног. Оба ова мотива повезују Гогоља са Западом. Ипак, естетски прилаз Гогоља европској култури негативан је, будући да он „први у свет-

ској књижевности подвлачи победу тривијалности (’пошлост’)“ у савремености (*Нова Европа,* књ. IV, бр. 3, 21. јануар 1922, 86). Из те естетске критике Запада Гогољ издваја једино Италију, „гледајући у њој јемство за преображај и обновљење живота“ (Исто: 86). Временом, Гогољ ће култ Италије заменити култом Русије, и то у периоду религиозне критике Запада. Гогољева религиозност је христоцентрична; он размишља о улози цркве. По томе, он је претеча Достојевског.

На крају Првог поглавља послератног издања књиге *Руски мислиоци и Европа* Зењковски Гогоља поистовећује са раним словенофилима и Херценом – зато што су припадали истом покољењу и „духовно се развијали управо у атмосфери 30-их година. Поред свих разлика у садржају стваралаштва поменутих личности, њих повезује несумњива блискост: Гогољ је био близак словенофилима по свом религиозном схватању историје, блискост у многим питањима између словенофила и Херцена маестрално је описана у Херценовом делу *Прошлост и размишљања*“ (1995: 39). У чланку у *Новој Европи* Зењковски у присталице словенофила, који спадају „међу најдубље и најоригиналније руске мислиоце“ (књ. IV, бр. 4, 1. фебруар 1922, 106), убраја: А. С. Хомјакова, И. В. Кирејевског, Ј. Ф. Самарина и К. С. Аксакова. У основи словенофилског програма налазило се негирање западне културе и истицање самобитности развоја Русије и њене културе као „особеног типа културе“ (Исто: 107). На стварној, а не спољашњој и формалној критици Запада изградили су словенофили позитивне погледе, и унели их у своје стваралаштво, које происходи из православног хришћанства. Чланак даје преглед словенофилске критике западних религиозних учења и негативно обојеног психологизма, виђеног из угла Аксакова и Кирејевског.

Сложеног и противречног мислиоца Херцена Зењковски је посматрао искључиво из визуре његовог односа према Западу. Однегован на француској књижевности, склон култу Шилера, познавалац Сен Симона, Херцен је током 60-их година своје филозофске ставове прилагодио разумевању човека и човечанства, размишљајући о начинима који би човека извели на пут слободе. У то време он није правио никакву разлику између политичких и културних задатака Русије и Запада. После директног сусрета са Западом, и после револуционарних догађаја у Европи, Херцен је доживео велико разочарање и „душевну драму“ (књ. IV, бр. 5–6, 11. фебруар 1922, 167), са којом се носио до краја живота. Од моралне пропасти спасли су га, по Зењковском, вера у Русију, словенство и руски народ. Овај последњи моменат дао је за право Зењковском да говори о народњаштву Херцена. Чланак у *Новој Европи* испуњен је добрим делом позивањем на Херценову књигу *Са друге обале*, написану између 1847. и 1850.

Преломни тренутак настаје са Толстојем, због његове претежно негативне критике Запада на социјалном, политичком, педагошком и религиозном плану. Зењковски Толстојев прилаз европској култури разматра увидом у низ његових књижевних и религиозно-филозофских дела, као што су: „Луцерн“, *Исповест, Рат и мир, Дакле, шта да радимо?* Изразито позитивну Толстојеву црту Зењковски види у његовом панетизму, појави која Толстоја спаја са генијалним филозофским системом Николаја Фјодорова, заснованим на истим појавним облицима морализма.

Зењковски је сложени комплекс идеја о Европи код Достојевског приказао онако како је он дошао до изражаја у делу писца, како у позитивном тако и у негативном погледу. У првом случају може се појмити однос Достојевског исказан у чланку поводом смрти Жорж Сандове: „Ми, Руси, имамо две отаџбине, Русију и Европу“ (књ. IV, бр. 10, 1. април 1922, 293). Исти такав став налазимо у *Дневнику писца*. Ипак, Достојевски је свој негативни идејни однос према европској проблематици на најбољи начин представио речима Ивана Карамазова: „Европа је гробље, и ништа друго“ (Исто: 293). Код Достојевског се испољила критика спољашње и унутрашње стране европског живота, заједно са слабостима и негативним аспектима морализма, религиозности, психизма. О разликама између западног и руског пута спрам европске идеје Зењковски је говорио имајући на уму *Великог инквизитора* и говор Достојевског о Пушкину, у којем доминира мисао о свеевропским и свечовечанским задацима руског човека.

Заслуга је Зењковског што је читаоце *Нове Европе* упознао са идејама руског филозофа Николаја Фјодорова; Фјодоров је одиграо велику улогу у руској мисли и култури XIX и XX века. По сведочењу Зењковског, Фјодоров је био мало познат не само у Русији, већ и ван ње, иако су његов утицај искусила три велика руска писца: Л. Толстој, Достојевски и Владимир Соловјов. Као скромни библиотекар московског музеја „Румјанцев“ Фјодоров је стајао је по страни друштвених збивања, и није се за живота трудио да своја дела приближи широком кругу читалаца. Најновија истраживања показују (А. Г. Гачева, С. Г. Семјонова – *Енциклопедија руске философије* 2009: 853–855) да су сабрана дела Фјодорова, издата у периоду од 1906. до 1913. у два тома, под називом *Филозофија заједничког дела*, била веома утицајна међу руском емиграцијом. О њему су говорили и писали у другој половини двадесетих година XX века филозофи и богослови, писци и публицисти, и они који су се бавили политиком. Дознајемо да је Фјодоров био популаран и у кругу Студентског хришћанског покрета којим је руководио Зењковски. Иако је Фјодорову у *Новој Европи* посвећен читав чланак, где стоји да је он „био необично оригиналан, изванредно самосталан и слободан ум, који се храбро хватао

за најсложенија и најзамршенија питања савременог живота“ (књ. IV, бр. 12, 21. април 1922, 365), њему је у париском издању књиге *Руски мислиоци и Европа* додељена епизодна улога, сачињена на основу фрагментарних запажања изнетих поводом писца Розанова. Према томе, изгледа да би интересовање Зењковског за Фјодорова у међуратном раздобљу, а с обзиром на главну тему, требало посматрати у оквирима историјских и духовних кретања онога доба.

Фјодоров, творац монументалног религиозно-филозофског система, за Зењковског је, као и за многе ствараоце и мислиоце међуратног раздобља, пре свега писац филозофије историје, заогрнуте патосом живе садашњости, у којој би музеји – они су код Фјодорова утврђени према начелу саборности – постали централне и узорне институције. У сваком случају, Зењковски је био један од оних који су, ослањајући се на Фјодорова, покушавали да открију смисао историјског процеса на поставкама хришћанства, црковности и христоцентричности. Стога не чуди што је главне идеје Фјодорова о васкрсавању предака и братском односу међу људима Зењковски посматрао у склопу историјске проблематике. На крају текста Зењковски утврђује утицај Фјодорова на Сергеја Булгакова и Николаја Берђајева.

Са Фјодоровим се завршава серија текстова о хришћанским мислиоцима и њиховим религиозно-естетским идејама. У следећим наставцима Зењковски ће говорити о Данилевском, Леонтјеву и евроазијцима, следбеницима „историјског натурализма“ (Исто: 369). Историографску проблематику Зењковски је и даље решавао ослањајући се на религиозне мислиоце. Код њих је свесно смањио занимање за значај религиозно мотивисане критике европске културе, да би се уверио колико је била развијена њихова свест о „’природној’ особености Русије (понекад и ширег Словенства“ – Исто: 369). Био је то тежишни моменат који је довео до слабије и оштрије конфронтације између Зењковског и писаца одређених концепција историје.

По Зењковском, Данилевском је био стран сваки еволуционизам и вера у прогресивни развој историјских процеса. Као природњак и присталица егзактних научних опсервација, Данилевски је, у знаменитој књизи *Русија и Европа* (1871), целокупну филозофију историје и цивилизацију човечанства поделио на културно-историјске типове, што му је омогућило да идеји универзализма, иманентног европској култури, супротстави специфичне особености руског културног круга. Данилевски је до таквих ставова дошао захваљујући свестраној анализи историјских догађаја у време руско-турског рата, када се Западна Европа отворено супротставила Русији и словенском свету у целини. Цивилизација Западне Европе изградила је временом, на тој историјској подлози, свој универза-

лизам, општечовечанску оријентацију, погодну да себи потчини, да ослаби и угуши туђе културе. С тим у вези руски писац поставља питање: „Шта би значила цивилизација која би у себи сједињавала... све земље, које су досада иступале са појединачним и разним културно-историјским типовима – сједињавала савршенство позитивне науке, које је постигла цивилизација Европе, ...остварења лепог, које је дала Грчка, живу и религиозну свест и осећање, које су имали Јевреји, или први векови хришћанства, богатство фантазије у Индији, тежњу ка практично корисном у Кини, државну величину Рима“ (књ. V, бр. 1, 1. мај 1922, 29). Зењковски у наставку издваја и описује самобитност и особеност руског и словенског културног типа према тумачењу Данилевског, доводећи, истовремено, овог мислиоца у везу са словенофилима. Иако у начелу прихвата основне поставке Данилевског о културно-историјским типовима, поготово с обзиром на њихов значај за словенство, Зењковски открива слабе црте у његовом учењу – доказ о есенцијалној разлици између словенства и западног света, одсуство правилног схватања појма западног универзализма. По Зењковском, Данилевски не дотиче питање конкретног садржаја европског живота, већ питање односа Европе према хришћанству, и потребу религиозно-филозофског препорода тога односа. Занимљива је тврдња Зењковског да је Данилевски наставио да живи у покрету евроазијаца и код Леонтјева.

Константин Леонтјев надовезао се на учење Данилевског на тај начин што је његов биолошки натурализам (културно-историјски типови разврстани су према типологији примењеној на изучавање животињског царства) заменио филозофски оријентисаним натурализмом. На улогу и значај Леонтјева скренуо је пажњу Н. Берђајев тек после 1905, називајући га, због оригиналности његових идеја, руским Ничеом. Штавише, Берђајев је Леонтјева сврстао међу „најблиставије руске умове“ (*Руска идеја* 2001: 62), који су, између осталих, утицали и на филозофију Запада. Сходно томе, Данилевски се може сматрати претходником Шпенглера, а К. Леонтјев претечом Ничеа (Исто: 62). Леонтјев је радикализовао теорију о културно-историјским типовима, запостављајући притом улогу словенства (скептицизам према словенству изазвао је код Леонтјева процес деградације словенофилских идеја), зарад искључиве концентрације на Русију, која има „задатак да стане на чело једног новоисточног државног организма, да донесе свету и нову културу, да замени узмичућу цивилизацију романо-германске Европе“ (књ. V, бр. 2, 11. мај 1922, 57). Сем Русије, и Европа је за њега била основна тема (упор.: Н. Берђајев, *Руска идеја* 2001: 64). Ипак, његов став према Европи није био јединствен. Како тврди Зењковски, мисао о „гњилости“ Запада добила је, први пут код Леонтјева, „тачну и промишљену формулу“ (стр. 60). Зењковски углавном из

тога угла посматра и тумачи овог руског мислиоца. Чињеницу да је Леонтјев, по Берђајеву, „обожавао стару Европу, католичку, монархистичку, аристократску, сложену и разноврсну“, и да је више волео ренесансу него средњи век (*Руска идеја:* 63), аутор текста у Ћурчиновом часопису само узгред напомиње, и то у оквирима већ раније тријумфално наговештене тривијалности савремене европске културе у радовима Гогоља и Херцена. Само у сучељавању са негативним тривијалним елементом могуће је позивање на Леонтјева и његов позитиван однос према „творачкој моћи“, „велике, старе Европе“, „којој смо толико обавезни, и којој би лепо било да се добрим одужимо“ (књ. V, св. 2, 11. мај 1922, 59–60).

Зењковски серију својих текстова о руским мислиоцима закључује евроазијцима. Реч је о припадницима тек формиране групе руских интелектуалаца у дијаспори, која је зборником *Излазак на Исток* (Софија 1921), и књигом Трубецкоја *Европа и човечанство* (Софија 1920), постављала идејне и теоријске основе покрета који ће деловати током 20-их и 30-их година двадесетог века. Група, по Зењковском, „стоји на становишту особености и светског задатка руске културе, која... синтетизује главне струје европског и азијатског света. Русија не улази сва у Европу, а не припада цела ни Азији – она спаја та два света. То спајање, ту синтезу Европе и Азије, то органско јединство са два лица, тежи да изрази термин Евроазија“ (књ. V, бр. 3, 21. мај 1922, 87).

Главне карактеристике учења наш аутор изложио је на основу текста Савицког из зборника и књиге Трубецкоја. Према сопственом признању, Зењковски још није био у стању да опише праву природу и дâ оцену евроазијског пројекта, нити да предвиди његову развојну линију, с обзиром на питање у којој мери ће у њему превагнути руска или азијска компонента. Акценат у тексту стављен је на преглед главних теза Трубецкоја и на њихову оштру критику. Зењковски преиспитује како Трубецкоја третира питање универзалности европске културе, и Европе у целини, а паралелно с тим он проблематизује процес европеизације. Радикални антиевропеизам Трубецкоја, за који Зењковски дословно каже: „Досада се још нико код нас није одрицао Европе, и није сматрао као зло прилажење европској култури“ (Исто: 90), носи у себи знаке психички мотивисане „срдите немоћи“ и гнева (Исто: 91). У оваквим кретањима идејних и идеолошких концепција евроазијства од значаја је, ипак, „критика агресивног ’културтрегерства’ савремених Европејаца“ и њихова колонијална политика, чије се садржајне компоненте критички процењују у историјској перспективи (Исто: 91).

Зењковски у последњем тексту даје преглед и резиме својих досаташњих разматрања, уз констатацију да „нас критика европске културе код руских мислилаца ставља на праг нове културе“ (књ. V, бр. 6, 21. јуни 1922, 192).

Новим, занимљивим, и изнад свега слободно конципираним размишљањима о односу између руских мислилаца и Европе створена је реална могућност њиховог прихватања у југословенском простору. Раније је већ било речи о томе колико је Зењковски био познат у круговима београдских писаца. Слична ситуација је, по свој прилици, била и у загребачкој средини. Показаћемо то на примеру часописа *Зенит*, и то из његове загребачке и београдске фазе. У првом случају споменућемо Љ. Мицића као писца једног програмског текста, а у другом, у склопу истих потицаја, позваћемо се на поезију Ристе Ратковића.

До појаве фебруарске свеске *Зенита* (1922), и у њој „Зенит-манифеста 1922“, могао се Мицић упознати са текстовима Зењковског о Гогољу и словенофилима. Читамо ли текст о словенофилима у контексту тога манифеста, могло би нам звучати подстицајно и провокативно словенофилско одбијање западне културе, поникло из „тражења истине и своје националне самосвести“ (*Нова Европа,* књ. IV, бр. 4, 1. фебруар 1922, 107). У отвореном иступању против Запада, из разлога што се он, после периода самозадовољства и заноса, нашао у кризи, словенофили су инсистирали на посебном устројству и типу руске културе, оспоравајући, истовремено, страсне облике духовног ропства интелигенције у Русији, пред западним светом. Претпоставка је да је Мицић за свој манифест могао наћи различите изворе инспирације, али неки моменти у њему подсећају на текст Зењковског о словенофилима. На пример, одређење зенитизма као „манифестације слободног духа“, не може се изоловати из контекста критике руских мислилаца, усмерене против негативних особина европског духа. Од филозофа према којима су се словенофили негативно одредили био је Хегел, док је код Мицића то Кант – у оба случаја полази се од улоге разума у њиховим филозофским системима. И, најзад, издвајање историје било у позитивном или негативном осветљењу као важног фактора на релацији Исток – Запад, зближило је Мицића са словенофилом Хомјаковим, који дословно каже: „Сам ток историје... доказао је лаж западног света“, јер „логика историје ето не приговара формама, него духовном животу Запада“ (Исто: 109).

У песми Ристе Ратковића „Музеј“, објављеној 1925. године у 36. броју *Зенита*, очитују се трагови текста Зењковског о филозофу Николају Фјодорову. Овај филозоф високо је ценио музеје као средишта живота и свеопштег памћења прошлости, коју би требало оживети а музеје претворити, заједно са школама, лабораторијама и кабинетима, у „центре окупљања, истраживања, васпитавања и обучавања“ (*Енциклопедија руске философије* 2009: 930). Музеј је био и један од главних пројеката у филозофском систему Фјодорова; помоћу њега оживело би се сродничко осећање према прецима и успоставио братски однос према људима (Исто:

930). Свет у Ратковићевој песми такође је схваћен као свеопшти музеј, у којем модерни песник тражи прибежиште од хаоса фиктивних облика стварности, деперсонализованих маски, опредмећених речима-стварима, капиталистичких односа, према којима песник заузима став „бунтовничке негације и резигнације“ (упор.: Р. Вучковић, *Авангардна поезија* 1984: 184). Захваљујући унутарњем осећању усамљености и туге, песник у потпуности тежи да у музеју („ја одох у музеј“, „Све је музеј“) оживи сећање на сенке својих предака и да у њему превазиђе осећање оскрнављене љубави усамљеног појединца: „Само сам у марамицу ћепну / шапутао љубав / и на тврдом кукурузном хлебу“.

И песник Раде Драинац поистоветио је свет са музејом, али се његова представа о музеју не поклапа са концепцијом овог пројекта код Фјодорова: „и онако нећеш отићи да прегледаш овај / криминални музеј / што се зове свет“ (*Лирске минијатуре* 1926).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Берђајев, Н., *Руска идеја.* Основни проблеми руске философске мисли XIX и почетка XX века, Бримо, Београд 2001.

Вучковић, Р., *Авангардна поезија*, Глас, Бања Лука 1984.

Драинац, Р., *Лирске минијатуре*, Хипнос, Београд 1926.

Енциклопедија руске философије. У редакцији М. Маслина, Логос и Укронија, Београд 2009.

Зенит. Интернационална ревија за уметност и културу, Загреб, Београд, 1921–1926, бр. 1–43.

Зењковски, В., „Критика европске културе код руских мислилаца“, *Нова Европа,* књ. IV, бр. 2, 11. јануар 1922 – књ. V, бр. 6, 21. јуни 1922.

Зењковски, В. В., *Руски мислиоци и Европа.* Приредила и предговор написала Исидора Секулић, Издање „Нове Европе“, Загреб 1922.

Зењковски, В. В., *Руски мислиоци и Европа.* Критика европске културе у руских мислилаца, ЦИД, Подгорица 1995.

Нова Европа, Загреб, 1920–1941.

„Хроника породице Зјорнов“, *Руски алманах,* бр. 12, XVI, 2007, 5–28.

Vidosava Golubović

RUSSIAN THINKERS AND EUROPE

Summary

In January 1922, the Russian writer and philosopher Vassily Zenkovsky, then living as an émigré in Belgrade, began publishing a series of articles in the *Nova Evropa* periodical under the common title of "A Critique of European Culture in Russian Thinkers". By June that year, twelve sequels appeared in volumes 4 and 5 of the periodical. This paper proceeds from the assumption that the articles of Zenkovsky range between Westernism, as a specific phenomenon of Russian history, and the Russian idea, as an idea about the meaning of Russian originality in philosophical, cultural and national terms, regardless of the fact that it is nowhere specifically referred to. Zenkovsky deals with the creative opus of Gogol, and through the work of the Slavophiles Herzen, Tolstoy, Dostoyevsky, Fyodorov, Danilevsky and Leontyev, reaches his Eurasian coevals. He classifies these thinkers into two groups: some he considered to be Christian writers, whereas others he considered to be followers of historical naturalism.

Илустрација из Нове Европе

Пушкинов аутопортрет из Нове Европе

821.161.1.09 Достојевски Ф. М.
050.488 НОВА ЕВРОПА

Ениса Успенски

ДОСТОЈЕВСКИ И О ДОСТОЈЕВСКОМ НА СТРАНИЦАМА *НОВЕ ЕВРОПЕ*

Апстракт: У раду су представљени чланци угледних европских, као и српских и хрватских слависта, филозофа, историчара и критичара о стваралаштву и животу Достојевског, објављени у *Новој Европи* 1922, поводом стогодишњице рођења, и 1931, поводом педесетогодишњице смрти великог руског писца и мислиоца.

Кључне речи: Ф. М. Достојевски, достојевистика, В. Зењковски, Ј.Ањичков, А. Флоровски, Д. Чижевски, А. Јелачић, А. Бем, Р. Плетњов, А. Погодин, С. Хесен, Е. Захаров, П. Аскоченски, П. Митропан, И. Секулић, Л. Поповић, Б. Лазаревић, Б. Радица, Д. Прохаска, Ј. Бадалић, Ј. Матл, Т. Г. Масарик.

Међу бројним прилозима и тематским бројевима часописа *Нова Европа* посвећеним руској теми, било да је реч о филозофској мисли, друштвено-политичким питањима, култури и уметности, видно место заузимају чланци и два темата о Достојевском. Први је смештен на страницама 10. броја IV књиге *Нове Европе*, изашле 1. априла 1922. године, а други објављен у 4. броју XXIII књиге, 16. априла 1931. Дакле, оба тематска броја појавила су се као својеврсно обележавање јубилеја (први додуше са закашњењем од годину дана) стогодишњице рођења (1821) и педесетогодишњице смрти руског писца и мислиоца (1881).

Први темат, знатно мањи од другог, отвара чланак „Достојевски“ с поднасловом „Уз лектиру његових списа“ – Исидоре Секулић. Преводилац и добар познавалац Достојевског, она пише о доживљају његовог дела у традицији симболистичке перцепције књижевности, коју је наша списатељица делимично прихватила од Д. С. Мерешковског.[1] Цитирају-

[1] Исидора Секулић пратила је рад Д. С. Мерешковског, а написала је и неколико чланака о њему. Мерешковски је аутор књиге *О разлозима пада и новим токовима савремене руске литературе (О причинах упадка и нових течениях современной русской лите-*

ћи овог аутора Секулићева је несумњиво била упозната са религиозно-мистичном интерпретацијом две грандиозне личности-симбола руске културе – Толстоја и Достојевског. Алудирајући на идеју Мершковског да је сваки од ових писаца оваплотио један од два метафизичка „бездна“ – Толстој бездно плоти а Достојевски бездно духа, и да је сједињавање „две истине о небу и о земљи“ могуће једино „у лику Исуса Христа“ (Мережковский 1914: I, 6), Секулићева закључује да метафизички концепт Достојевског који указује да „наш бунт против разума, кодекса и поретка културе“ јесте „пролажење кроз каос, то је онај вечити пут ка бољем и ка Богу, на коме нико не може до задње станице да стигне“ (Секулић 1922: 289).

В. Зењковски[2] пише текст „Достојевски“, шести у циклусу чланака овог аутора, објављиваних на страницама *Нове Европе* под заједничким називом „Критика европске културе код руских мислилаца“, и касније издатим као засебна књига.[3] Узимајући у обзир размишљања Достојевског о Европи од његових најранијих текстова, као што је чланак написан поводом смрти Жорж Санд, где је изговорио чувену реченицу: „Ми, Руси, имамо две отаџбине, Русију и Европу“, преко чланака из *Пишчевог дневника*, у којима је акценат на критици католичанства и на његовом извртању основних учења Христових, Зењковски истиче критику Достојевског саме католичке идеје, чији је неизбежни и најдоследнији наставак оличен у политичком социјализму. Најзад, Зењковски завршава свој текст изводима из знамените речи о Пушкину, у коме је Достојевски с патосом заокружио мисао о Европи, говорећи с одушевљењем „да је задатак руског човека свеевропски и свечовечански; да бити прави Рус значи унети коначну измиреност у европске сукобе... сместити у души својој с брат-

ратуры, Санкт Петербург 1893), у којој је постављен концепт „уметничке импресије“ (*Русские писатели*, библиографический словарь 1999: 18).

[2] Зењковски (Зјењковски) Василиј Васиљевич (1881–1826), истакнути руски религиозни мислилац, богослов, историчар руске филозофије и књижевности. До револуције је био председник Религиозно-филозофског друштва у Кијеву, од 1915. професор филозофије Кијевског универзитета; 1918. постаје министар вера у влади хетмана Скоропадског, 1919. члан Украјинског Православног сабора. Од 1919. одлази у емиграцију: у периоду 1920–1923. професор Филозофског и Богословског факултета Београдског универзитета; 1923–1926. директор Руског педагошког института у Прагу. Један је од оснивача и од 1924. незамењиви председник Руског студентског хришћанског покрета Богословског института преп. Сергеја Радоњешког у Паризу, од 1944 (после смрти о. С. Булгакова и његов декан). У марту 1942. примио свештенички чин, протојереја.

(...)

У богатом књижевном опусу В. В. Зењковског радови о Достојевском заузимају по обиму релативно скромно место, али имају изузетну тежину по своме значају. Нису сви једнако драгоцени, али најбољи од њих – „Проблем лепоте у погледу на свет Достојевског“, „Фјодор Павлович Карамазов“ и глава из *Историје руске филозофије*, неоспорно су ушли у „златни фонд“ руске достојевистике XX века (Тихомиров 2007).

[3] Књига В. В. Зењковског *Руски мислиоци и Европа*, са предговором Исидоре Секулић, објављена је 1922. у Загребу (видети: *Нова Европа*, књ. VI, бр. 9, 296), а касније је још двапут штампана на руском језику у издању ZMKA-Press, 1926. и 1955.

ском љубављу сву браћу, и, напослетку, изрећи можда задњу реч велике, опште хармоније, братске слоге свих народа по Христову еванђелском закону“ (Зењковски 1922: 296).

Заправо је реч о Пушкину, изговорена 8. јуна 1880. године, поводом откривања споменика великом националном песнику, заузела централно место у читавом тематском броју *Нове Европе* јер је и следећи чланак, текст Јевгенија Ањичкова[4] посвећен анализи последње године живота Достојевског. Овде се, поред изласка *Браће Карамазових*, као последњи крупни догађај „не само пред Достојевскову смрт него и пред конец царства“ (Ањичков 1922: 299), о „Речи о Пушкину“, објављеној у *Дневнику писца*, говори као о његовој „лабудовој песми“. Као добар познавалац и аналитичар друштвено-политичких прилика у Руској империји уочи њеног распада, које исцрпно анализира у својим необјављеним мемоарима,[5] Ањичков пише да је управо у том говору Достојевски с болом осећао неразрешивост и трагичност чвора у који се завезало руско друштво разапето између два „вечито завађена логора, славјанофила и западњака“, између којих је остала само још једна несугласица – „кобно и до данашњег дана још нерешено питање о п р а в у р у с к о г н а р о д а“. Као и многи савременици, Ањичков је у патосу беседе о Пушкину осетио метафизику чији је кључ за разумевање „тајанственог и недокучивог смисла Достојевски понео са собом у гроб“ (Ањичков 1921: 231). Заправо ће тај огромни утисак којим су речи Достојевског деловале на публику бити разлог за помпезну сахрану на којој ће се, годину дана касније, окупити представници свих зараћених страна руског друштва, и на којој ће бар за један трен бити остварен идеал прокламован у „Речи о Пушкину“, о свеобухватној „великој, општој хармонији, коначном братском сагласју свих племена по Христовом јеванђелском закону“ (Достоевский 1984: XXVI, 69).

Нема сумње да су и Зењковски и Ањичков, расветљавајући значај „Речи о Пушкину“ допринели објављивању, у датом тему, и превода овог чланка, за који је уредник *Нове Европе* у уводној белешци рекао да је код нас „никако запажен, иако је у њему садржана дефинитивно једна од његових централних идеја: о национализму у поезији, и о свечове-

[4] Ањичков Е. В. (Боровичи, Новгородска област, 1866 – Београд, 1937), критичар, историчар књижевности и прозни писац. Од 1920. професор Београдског универзитета, а од 1926. универзитета у Скопљу. Главни радови: *Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян*, Санкт Петербург 1903–1905; *Христианство и Древная Русь*, Прага 1924; *История эстетических учений*, Прага 1926; *Западные литературы и славянство*, Прага 1926. У часопису *Мисао* објављује низ чланака о руским симболистима, касније штампаним у књизи *Новая русская поэзия*, Белград 1923 (*Русские писатели 1800–1917:* 1989, 78). Видети: некролог Ањичкову А. К. Јелачића у*: Нова Европа*, књ. XXX, бр. 11.

[5] Видети: Аничков Е. В., *Воспоминания*, Архив САНУ А 9259.

чанству као крајњем закључку свих модерних проблема“ (*Нова Европа*, 1922: 305).

Колико је реч Достојевског о Пушкину била значајна за руску емиграцију, посебно тих година, непосредно након губитка отаџбине, сведочи и критички осврт на студију Г. Прохаске[6] о Достојевском, младог Евгенија Захарова.[7] Истичући вредности овог научног рада професора Загребачког универзитета, посебно акцентујући његов истраживачки опсег базиран на познавању обилне литературе о Достојевском, Захаров истраживачу замера то што није дао комплетног „Достојевског, већ само делиће Достојевског“, што га је „сегментисао, поделио исецкао, па га је таквог пружио читаоциома. Суштина, срж језгро Достојевскове душе, биле су увек исте, док Г. Прохаска у ј е д н о м Достојевском хоће да пронађе читава четири човека, и то борца за личност, робијаша, ’почвеника’[8] (човека чврстим везама везана за родну груду) и богоборца“ (Захаров 1922: 315). Узроке мањкавости студије Г. Прохаске критичар види управо у ауторовом непознавању *Пишчевих дневника*, а посебно „Говора о Пушкину“, који је, по речима Захарова, „тако невероватно снажан по својој убедљивости и креацији, у којем је ненадмашено видовито и пророчански инсистирао на апсолутној потреби великог руског измирења; то сјајно дело, у коме је кроз своју бол и кроз своје муке Достојевски осетио Пушкина, јаче и интуитивније него ико пре и после њега“ (Захаров 1922: 316).

По страни од доминирајуће руско-емигрантске перцепције Достојевског у овом тематy *Нове Европе* јесте и текст Л. Поповића,[9] који, уз есеј И. Секулић, представља прилог домаћој, односно српској достојевистици. Присутност Достојевског у српском књижевно-уметничком стваралаштву

---

[6] Видети: Dr. Dragutin Prohaska, *Fjodor Mihajlovič Dostojevski, studija o sveslavenskom čoveku*, Zagreb 1921.

[7] Захаров Евгеније (један од псеудонима Лава Горовича Захарова; 1903, Одеса – 1975, Београд), књижевни историчар, критичар, преводилац. Матурирао у Скопљу (1921). Студирао права у Београду. Сарађивао у београдским и сарајевским листовима (Арсењев 1994: 256).

[8] Видети: „У часописима *Време* и *Епоха*, које је уређивао с братом Михаилом, Достојевски је иступио као идеолог „почевеничества“ (од рус. „почва“ земља) – специфичне модификације идеје словенофилства, које је настало у карактеристичним условима друштвено-књижевног живота Русије, средином XIX века. Почвеничество није представљало завршену доктрину. То је пре био покушај да се означе контуре ’опште идеје’, пронађе платформа, која би измирила западњаке и славјанофиле, ’цивилизацију’ и народно начело“ (*Русские писатели 1800–1917*, 1992: 169).

[9] Лазар Поповић (1877–1946), писац, публициста, културни и научни радник, није довољно истражен. Пореклом је очито из Војводине, медицину је студирао и завршио у Бечу. Поповић је написао тридесетак чланака и књижевно-критичких осврта, који су највећим делом објављени у *Новој Европи* 1921, 1924, 1926. године. Он је, иначе, био један од активнијих покретача *Нове Европе*, где је осим књижевних текстова објављивао и друге чланке, претежно везане за медицинску струку (Тутњевић 2008: 134).

између два рата је видна, али до данас недовољно истражена.[10] Зато још увек не можемо прецизно говорити о улози и месту овог текста истакнутог представника модерне. Међутим, одмах пада очи оригиналност приступа *Злочину и казни* Достојевског у чланку „Зашто Свидригајлов?“ Чини се да се Поповић приближава тумачењу које ће у каснијој теорији добити назив откривање „романа тајни“,[11] када пише: „И у анализи лица која, поред Р. Р. Раскољникова, излазе пред нас у ’Злочину и казни’, има много тога што тражи објашњења. Намера пишчева скривена је сасвим дубоко; тако да би за цели роман могло да се каже, попут какве мудрице: једно је ту за око, а друго је на ствари. Почевши од наслова и експозиције; па до последњег чина све је загонетка“ (Поповић 1922: 303).

Други темат *Нове Европе* о Достојевском, посвећен педесетој годишњици смрти писца, знатно је обимнији од претходног, што је логично када се узме у обзир да је баш за ту минулу деценију рецепција руског класика и код Срба и код Хрвата доживела експанзију. Ипак, уводничар овог броја и уредник *Нове Европе* Милан Ћурчин критички се односи према „југословенском“ пријему Достојевског, иако напомиње да и „на нашем језику има већ понешто што вреди прочитати, – особито оно што су о њему (за последњих десетак година) написали наши и европски Руси (емигранти)“ (Ћ. /Ћурчин М./ 1931: 217). Ћурчин истиче да је Достојевски код нас дошао са закашњењем од скоро двадесет година, и да је ушао у моду пред Први светски рат и за време Рата „углавном посредовањем Немаца и њихова превода“. А једине две обимније и озбиљније расправе наших писаца, на обема странама (Јустин Поповић и др Прохаска), како пише критичар, „схватају и приказују овог великог руског човека и мислиоца једнострано и непотпуно“. Јустин Поповић је, према Ћурчину, Достојевског приказао као „православца у теолошком смислу, зато што му је тако требало за његову тезу и за уверење које сам заступа“ (Ћ. 1931: 218), док Прохаска у Достојевском гледа „свесловенског човека“ и „схвата га поглавито као публицисту и приповедачког кроничара Царске Русије онога доба“ (Ћ. 1931: 219). Ћурчин се донекле иронично односи и према обимној компаративној студији Аугуста Цесарца у којој аутор „мисли да је доказао“ да је пут Лењина који води спасењу човечанства „био бољи и исправнији него пут Достојевског“ (Ћ. 1931: 219), али не пориче Цесарцу поштовање, дивљење и надасве познавање дела руског писца. У личним оценама Достојевског сам Ћурчин се приклања ауторитету А.

---

[10] Присуство Достојевског у књижевности српске и хрватске авангарде, најавио је Јосип Бадалић (више о томе напред), али ова занимљива и рекли бисмо разграната тема још увек чека своје истраживаче.

[11] Видети: Шкловский В., „Роман Тайн“ и: Йованович М., Техника романа тайн в Братьях Карамазовых. *Dostoevsky Studies*. Vol. 8, 1987. На: www.utoronto.ca (12. VI 2010).

Флоровског, препоручујући његово излагање објављено у датом тему *Нове Европе*, у којем ће, по оцени критичара, читалац искусити „да нема посла са мрачњаком, већ напротив, да се овде један од најлуциднијих духова човечанства мучи и превија пред нама, тражећи и одбацујући 'становишта' и 'решења', а све са једном полазном и средишном мишљу која га целога обузима: како да се измире противности међу народима, и створи мир међу људима" (Ђ. 1931: 220).

Судећи према прилозима тематског броја *Нове Европе*, намера уредника била је да, у првом реду, у складу с основном идејном концепцијом часописа, великог руског мислиоца стави у контекст европске мисли и онога шта је сам Достојевски написао о Европи, затим да представи радове водећих светских проучавалаца Достојевског, да свеобухватно прикаже стање у достојевистици на југословенском простору, као и да објави атрактивне и ексклузивне дотад неоткривене податке из пишчеве биографије.

Што се тиче првог сегмента, он се надовезује на поменути чланак Зењковског и започиње кратким текстом Б. Радице[12] с питањем „Који је однос Европе према Достојевском?" По речима овог аутора, Европа је погрешно схватила Достојевског као „књижевну тему", јер он није „књижевник" у смислу „европске естетике и књижевне систематике, – он стоји у одлучном сукобу с оним што западна критика назива анализом књижевног објекта", он је неко ко у борби за веру и правду представља „врхунац човечанског узлета" и заправо „почиње онде где престаје књижевност" (Радица 1931: 221). Као такав, Достојевски се, по оцени Радице, није уклапао у симетрију и архитектуру европског романа, а Европа то није могла да схвати, па су стајали у вечном сукобу. Најзад уочавајући да се Запад кроз дела Ничеа, Андреа Жида и Папинија у неку руку приближио Достојевском, Радица предвиђа да његово време тек треба да дође.

Чланак Алексеја Јелачића[13] „Достојевски – пророк" акценат ставља на суштинске мисли Достојевског о Европи и Русији, које су се у времену када се о њима пише показале пророчким. По речима Јелачића, До-

[12] Богдан Радица (1904–1993), хрватски историчар, универзитетски професор, публициста и дипломата, аутор књиге *Агонија Европе,* Београд 1940.

[13] Јелачић, Алексеј Кириловић (Алексей Кириллович Елачич, 1892, Кијев – ? Совјетски Савез) – српски историчар руског порекла. Потомак српских досељеника из Хабзбуршке монархије у Русију у XVIII веку. Завршио гимназију у Кијеву 1909, а 1914. историјско-филозофски факултет у Петрограду; 1914–1918. доцент на Катедри за историју у Петрограду; од 1918. доцент Кијевског универзитета; 1920. емигрирао у Југославију. Доктор филозофије Љубљанског универзитета (1924); професор универзитета у Скопљу. Бавио се историјским и књижевним темама (протопоп Авакум, Достојевски, историја Русије, руска револуција, историја Чехословачке и Пољске и сл.). Предавао је на Филозофском факултету у Скопљу до 1941. О његовој делатности за време Другог светског рата ништа није познато. После заузимања Београда совјетске власти су га депортовале у Русију. Настрадао је у логору (Academic dictionaries encyclopedias: 1910). Библиографија радова А. К. Јелачића у: Спекторский Е., Давац В., *Материалы для библиографии русских научных трудов за рубежом,* Београд: Т. I. 1931; Т. II. 1941; друго издање 1972.

стојевски је, више деценија пред Светски рат, предвидео тај рат и кризу европске цивилизације, нарочито у делу које се овде цитира, *Зимске белешке о летњим импресијама*. А што се тиче формуле *братства*, истакнуте у „Говору о Пушкину“, то је, по Јелачићу, доста „курјозна ствар која на Западу представља камен спотицања“, из простог разлога што „братство није могуће створити, насиљем и принудом, јер оно мора да постоји у самој природи“ (Јелачић 1931: 223). Тумачећи и приближавајући читаоцу, на српском и хрватском језику, до тада мало познато дело Достојевског *Записе из подземља*, Јелачић говори о уверењу Достојевског да ће пропасти покушаји социјалиста да наместо неваљалог буржоаског друштва створе „земаљски рај“, „кристалну палату“. Пророчанска интуиција Достојевског се, по Јелачићу, показала видљивом управо у време када је текст писан тј. на примеру Русије коју су комунисти покрили „кокошињцима место сјајним палатама за све“ (Јелачић 1931: 224).

Бавећи се даље анализом пророчанстава Достојевског Јелачић се зауставља на „Легенди о Великом Инквизитору“, за коју каже да је толико богата садржином и засеца у такве дубине да се даје тумачити на разне начине; ипак, сам из ње извлачи веру Достојевског да су „либерализам, социјализам, католицизам јалови и да је револуција неизбежна“ (Јелачић 1931: 226). Јелачић наводи речи Ивана Карамазова о томе да ће изградња „атеистичке Вавилонске Куле започети управо у Русији“ јер у „њој за њу нема озбиљних запрека, ни у систему управе ни у друштву“, као и то да ће се изградња пркосне Куле „неминовно завршити антропофагијом“ (Достоевский 1976: 14, 226). Остварења овог злослутног пророчанства Јелачић открива у књигама *Кремљ иза браве* (колективно дело есера)[14] или Сергеја Мељгунова *На зори црвеног терора*,[15] као и у *Исповести агента ГПУ* извесног Беспалова.[16]

Најзад, Јелачић се осврће и на роман *Бесови*, у коме је Достојевски описао метод револуционара и дао социјалистички идеал, који је скицирао „мрачњак и занесењак Шигаљов“ (Јелачић 1931: 228). Остварење пророчанства садржаног у речима Петра Верховенског: „Ја сам мислио да уступимо свет Папи... Папа горе, ми унаоколо, а под нама шигаљовштина. Треба само да се Интернационала споразуме с Папом, тако ће и бити...“ (Достоевский: X, 326), Јелачић открива у књизи Крупске, Лењинове удовице и великог бољшевичког теоретичара, у њеним хвалама „језуитских организација“[17] (Јелачић 1931: 228).

---

[14] Видети: Вершинин, Леонид; Е. Г.; Измайлович А. А.; Майоров, Илья; П. В.; Спиридонова, М. А.; *Кремль за решеткой: подпольная Россия*, Берлин 1922.

[15] Видети: Мельгунов С. П., *Красный террор в России 1918–1923,* Берлин 1923, 1924; Москва 1990.

[16] Видети: Безпалов, Н., *Исповедь агента ГПУ*, Прага 1925.

[17] Видети: Крупская, Н. К., *Вопросы народного образования*, Москва–Петербург 1918; *Народное образование и демократия*, Берлин 1921.

Питањем односа Достојевског према Европи бави се Т. Г. Масарик, тадашњи председник Чехословачке, у тексту преузетом из берлинског часописа *Nord und Süd* под насловом „Достојевски и Европа“. Према писању приређивача, уредника руског часописа *Звезда*, дати текст представља одломак из закључне главе другог дела трећег тома Масарикове књиге *Русија и Европа;* „прва два тома су настала у времену између 1907. и 1910, и изашла су на немачком 1913. године, док је чешки превод трећег тома Масарик ауторизовао, али је он објављен тек 1996“[18] (*Звезда* 2000: 12). Као и другим ауторима који су се бавили овим односом, Достојевски представља призму кроз коју се гледа и тумачи руска идеја и траже се одговори о узроцима Руске револуције.

Негативни став Достојевског према Европи Масарик настоји да сагледа из нешто другачијег угла, заправо не само као критику Европе, као „царства смрти и атеизма“, већ као критику „р у с к е Европе“, односно „руске Полуевропе – европску полуобразованост и полутанство Руса“ (Масарик 1931: 230) . Аутор затим даје пресек појединачних ставова Достојевског према Французима и Француској, Немцима и Немачкој, Енглезима и Енглеској, док неоправдано пише да се питањима Јевреја није бавио.[19]

Текстом Д. Чижевског[20] југословенска публика имала је прилику да се упозна са једним од најпознатијих достојевиста тога времена, који је у свету и постао познат радовима о Достојевском, Гогољу, Сковороди, Хегелу, Коменском. Учествовао је у прашком Семинару за проучавање Достојевског[21] под руководством А. Л. Бема и аутор је за савремену науку незаобилазне студије *У прилог проблему двојништва.* У тексту који доноси *Нова Европа* „Достојевски и западно-европска филозофија“ зналачки пише о делу Достојевског, његовој зависности/независности и утицају на европску мисао.

Чижевски истиче да Достојевски није прошао, као већина његових савременика, руских хегелијанаца, шелинговаца, или позитивиста, кроз „школу“ западноевропске филозофије, али да ипак нико од његових

---

[18] Masaryk, T. G., „Rusko a Evropa. Studie o duchovnich proudech v Rusku. Dil III. cast 2. a cast 3“, *Spisy T. G. Masaryka*, svazek 13, Praha, Ustav T. G. Masaryka, 1996.

[19] *Нова Европа* је 1922, у оквиру опширног темата посвећеног теми јеврејства, донела прилог из *Пишчевог дневника* Достојевског о јеврејском питању – видети: Достојевски, Ф. М., „Јеврејско питање“, књ. V, бр. 9, 314–316 (одломак из друге главе *Пишчевог дневника,* из 1877. Ф. Достојевског).

[20] Личност Д. И. Чижевскога (Дмитрий Иванович Чижевский, 1894–1977), истакнутог немачког филолога-слависте и филозофа руско-украјинског порекла, истраживача словенских култура, добро је позната у западним круговима, а у последње време и у Русији добија све ширу научну рецепцију, о чему сведочи и тротомно издање његових дела (видети: Чижевский, Д. И., *Избранное в 3-х т.* Москва, 2007). Чижевски је скоро пола века проживео у Немачкој, 1920–1940, био је сарадник Макса Фазмера, а 1960–1970. предавао је на универзитетима у Халеу, Јени, Марбургу, Хајделбергу.

[21] О прашком семинару и о Достојевском видети фусноту 26.

савременика није у толикој мери имао одјека у Европи. Тако је, према Чижевском, за Ничеа, са којим се сусрео у идејама о „вечном повратку“ и „љубави према далеком“, Достојевски био право откровење.[22]

Према сопственој оцени, Достојевски је био „слаб у филозофији“ али је постао, како се изразио Чижевски, добар „психолог“-теоретичар, „његови погледи на суштину човека су потпуно изграђени и заокругљени“ (Чижевски 1931: 234). Међутим, иако је Достојевски у психологији донекле „револуционаран“, ипак он није усамљен и у знатној мери припада западноевропском покрету романтизма – и несумњиво му је блиска психологија романтичара као што су били Новалис, Шелинг, Шуберт, Краус. С друге стране, у „етици је његова позиција много оригиналнија, и његов однос према моралној филозофији новијег времена сасвим је опозиционалан“ (Чижевски 1931: 235). Уникалност мишљења Достојевског Чижевски види у централној мисли његовог целокупног система, заснованој на уверењу да је „прави и једини темељ људског бића, Бог, божанско биће“ (Чижевски 1931: 235). По речима Чижевског, у критици формалне етике „рационалистичког“ погледа Достојевски иде по линији по којој и читав западни свет (пре свега Кант и Хегел, па онда Штирнер, Фојербах, Ниче), али разлика између њега и бесплодне, скептичке, и рушилачке критике ових мислилаца у томе је што се он труди да нађе апсолутне корене људског бића, не верујући у могућност да утврди човека на њему самом.

Питање Европе и њене даље судбине за Достојевског је неодвојиво од словенства, о чему пише и А. Флоровски[23] у чланку „Достојевски и Словенство“. Говорећи о овом питању Флоровски износи тврдњу да су балкански догађаји седамдесетих година дали прилику Достојевском да пред свет изнесе своје основне погледе на националну политику и своју филозофију повести. Главна карактеристика историозофије Достојевског састоји се у томе што није базирана само на историјским чињеницама, већ се у њу уноси компонента вере, тако да је за њега питање словенства неодвојиво од питања православља. Флоровски истиче на овом пољу блискост Достојев-

[22] Веза идеја јунака Достојевског, нарочито исказаних у Петој књизи *Браће Карамазових* „Pro et contra“(гл. „Бунт“ и поема Ивана Карамазова „Велики инквизитор“) са идејима Фридриха Ничеа, већ увелико су били предмет научних истраживања. Једна од основних студија о овој теми, књига Лава Шестова *Достојевски и Ниче,* објављена је 1903. Уредништво *Нове Европе* било је добро упознато с овом тематиком када је одлучило да на страницама 18. броја VII књиге часописа објави у једном блоку одломак, под називом „Прво дело Исусово“, из књиге Е. Ренана *Бунт*, и „Великог инквизитора“ Достојевског и одломке из Ничеових дела под насловом „Ниче и хришћанство“.

[23] Флоровски А. В. (Флоровский, Антоний Васильевич, 1884–1968), историчар Русије и руско-чешких веза, филозоф. Професор Новорујског универзитета у Одеси, од 1922. у емиграцији – професор Карловог универзитета у Прагу, где је докторирао филозофију. Сарађивао у београдским руским научним публикацијама, више пута држао предавања у Београду (Арсењев 1994: 317).

ског са идејама других руских мислилаца, славјанофила, као што су Иван Аксаков и Н. И. Данилевски, наводећи да је словенско и рускословенско питање систематски обрађено и изложено у *Пишчеву дневнику* 1876/7. А један од основних постулата опште филозофије историје Достојевског је, по Флоровском, идеја о универзалности руског народа и о његовој свеевропској, општој мисији. Ово скоро метафизичко поимање „руске душе“, „генија руског народа“ који боље од других може да у себе прими мисао о „братској љубави“ представља темељ и за разумевање питања словенства. Овде се, како пише Флоровски, у замисли Достојевског сусрећу две идеје: идеја опште службе и идеја словенске мисије Русије. Рат Русије противу Турске, за ослобођење Словена, био је прва прилика и повод за објављивање новог посланства: Русија је могла проговорити и свету објавити своје ново, руско јеванђеље. Међутим, како тврди Флоровски, „не треба у општем систему филозофије историје Достојевског придавати превише важности Словенском Питању, јер је оно тек једна етапа у откровењу опште и светске мисије Русије. Али та фаза је органичког значаја, и словенска задаћа Русије је важна у самом унутарњем склопу конструкције, а не тек због свога места у развијању светског програма“ (Флоровски 1931: 242).

Најзад, треба истаћи да се сам А. Флоровски није у потпуности слагао с идејама Достојевског везаним за питање словенства, јер би се „многи његови назори дали лако побити на основу каснијег искуства, међутим при свем том, по мишљењу истраживача, мисли великог руског мудраца и великог писца треба проучавати и тамо где нам се оне чине погрешне и нетачне“ (Флоровски 1931: 250).

Блок текстова о Достојевском и Европи уредништво *Нове Европе* одлучило је да финализује преводима, из пера Петра Митропана,[24] чланака из *Пишчевог дневника.* Први је „Достојевски о Источном Питању“, из јуна 1876, а други „Достојевски о Толстоју“, из јула/августа 1877. „Ана Карењина као факт нарочитог значаја“, објављен под насловом „Чланак о *Ани Карењиној*“ и представља кључ за разумевање односа Достојевског према свом великом савременику, са којим се иначе никада у животу није сусрео. О *Ани Карењиној* Достојевски пише управо као о делу највиших уметничких домета, које по својој оригиналности може да парира европској књижевности, остајући на крају с питањем: „Кад имамо књижевна

[24] Митропан, П. А. (Петр Андреевич Митропан, 1891–1988), филолог, слависта, историчар књижевности, преводилац, педагог. Дипломирао на словенском одељењу Московског универзитета (1914); учесник Првог светског рата. Емигрирао у Краљевину СХС; професор Учитељске школе у Скопљу (1920–1931) а после Другог светског рата лектор на Филозофском факултету у Београду (1945–1962). Сарадник многих југословенских књижевних часописа, уредник *Јужног прегледа.* Објавио више књига и књижевних есеја. Најзначајнија дела: *Историја штампе у старој Србији и Македонији, 1781–1912* (1933); *Руски писци* (1934)*; Пушкин код Срба* (1937), *Достојевски у руској критици* (1981) (Арсењев 1994: 281).

дела овако снажна по мисли и обради, онда зашто касније не бисмо могли имати и своје науке и својих решења економских и социјалних проблема? Зашто нам Европа одриче самосталност, нашу сопствену реч, – то је питање које се намеће само по себи“ (Достоевский 1983: 25, 199).

Алфред Бем,[25] оснивач Семинара о Достојевском на Карловом универзитету у Прагу, бавио се међу првима интертекстуалним анализама Достојевског; он је аутор уводног чланка у *Пишчевом дневнику*, објављеног под насловом „Достојевски о Петрограду“. Ово је иначе одломак из необјављених рукописа Достојевског, које је за штампу приредио још један значајни достојевиста В. Комарович[26] и представио их у чланку „Петербуршки фељтони Достојевског“. Покретање „петербуршке теме“ код Достојевског, на страницама *Нове Европе*, занимљиво је са становишта науке, пошто се то у извесном смислу може сматрати почетним истраживањима „петербуршког текста“, који су у оквиру истраживања „семиотике града“ спровели

[25] Бем А. Л. (Альфред Людвигович Бем), пореклом Немац, завршио је историјско-филолошки факултет Петербуршког универзитета под руководством академика А. А. Шахматова и био учесник познатог семинара С. А. Венгерова „Пушкин: историја његовог живота, стваралаштва и текста“ (1908–1916), из којег су изашли познати филолози: Ј. Н. Тињанов, А. С. Долинин-Искоз, В. Л. Комарович. Бем је радио у рукописном одељењу РАН-а (1910–1918) и штампао рукописе, библиографије и архивске материјале о Толстоју, Пушкину и Достојевском, који су доцније ушли у сабрана дела тих аутора.

За време револуције Бем је био на страни есера, а по доласку бољшевика на власт побегао је 1919, преко Кијева и Одесе, у Београд, затим Варшаву, а 1922. нашао се у Прагу.

Први председник Чехословачке Томаш Масарик и његов премијер Карел Крамарш били су велики русофили. Они су покренули програм „Rusk akce“, према којем је Чехословачка окупљала руске избеглице из Турске и са Балкана. Праг је тако постепено постао престоница есера у емиграцији. Заједно са А. А. Аргуновим и С. С. Масловим Бем је уређивао политички часопис *Сељачка Русија* (*Крестьянская Россия,* 1922–1924), који је разобличавао аграрну политику большевика.

Захваљујући „Руској акцији“ Бем је у Чехословачкој покренуо Руски слободни универзитет, постао лектор чешког (постојао је и немачки) Карловог универзитета, на којем је предавао руски језик и књижевност, све до затварања чешког универзитета од Немаца 1939. Међу његовим ученицима био је и Рене Велек (Rene Wellek).

Године 1925. Бем је при Руском народном универзитету основао семинар за проучавање Достојевског, који је 1930, под покровитељством Т. Г. Масарика, претворен у Друштво Достојевског. Председник Масарик, који је написао књигу о Достојевском, био је члан Друштва. У редакцији Бема Друштво је издавало научне мултидисциплинарне зборнике о Достојевском. У Прагу је Бем основао кружок Скит песника *(Скит поэтов)*, а 1931. заузео место књижевног критичара у берлинском часопису *Кормило (Руль)* уместо пострадалог Јулија Ајхенвалда (Юлий Айхенвальд); 1933. постао је члан Прашког лингвистичког кружока. У раду кружока учествовали су истакнути филолози и филозофи: Ј. Мукаржовски, Р. Јакобсон, Д. Чижевски, Н. Трубецки, А. Исаченко, С. Карцевски, П. Богатирев, R. Wellek, E. Utitz, E. Husserl и др. Бем је писао на три језика; издао је у емиграцији низ књига и више од 300 научних радова. Године 1945. у Прагу га је ухапсио СМЕРШ, и нестао је без трага – према тексту унука А. Л. Бема С. Давидова (Давидов 2008).

[26] Комарович, В. Л. (Комарович, Василий Леонидович, 1894–1942), теоретичар и историчар књижевности, аутор низа радова о Пушкину и Достојевском. (Већина радова В. Л. Комаровича је практички недоступна чак и за заинтересованог читаоца: разбацани су по малотиражним издањима 1910–1920, и одавно су постали библиографска реткост; ипак, данашњи достојевисти нису на њега заборавили –1986. године у Нотингему је Међународно друштво за проучавање Достојевског одржало конференцију посвећену њему (Богданова 1988).

руски семиотичари на челу са В. В. Топоровим и Ј. М. Лотманом, а касније добили широку примену у рецепцији дела Достојевског.[27]

Следећи сегмент анализираног „новоевропског“ темата о Достојевском посвећен је чињеницама из пишчевог живота, и састоји се од четири чланка.

Први је написао Петар Митропан; назвао га је „Школовање Достојевског“, приказавши у њему мемоаре млађег пишчевог брата, Андреја Михајловича Достојевског, који су објављени у Совјетској Русији 1930, као и писма Ф. М. Достојевског упућена оцу и, касније, старатељу П. А. Курепину, са школовања у Петербургу.

Други чланак, који је под насловом „Достојевски између две жене“ написао Николај Фјодоров,[28] такође је базиран на успоменама о Достојевском и то на *Дневнику* пишчеве друге жене А. Г. Достојевске, рођене Сниткине, и мемоарима *Године у близини Достојевског* А. П. Суслове. Данас се доста зна о биографији Достојевског – она је предмет бројних научних, есејистичких и уметничких интерпретација; међутим, овде изречени ставови о улози две жене у животу и раду Достојевског углавном чине окосницу и претходних и потоњих интерпретација овог љубавног троугла. За Ану Григорјеву се каже да је била „оваплоћена женскост“ да је „горила тихим и равномерним пламеном, удобно осветљавајући његов животни и списатељски пут“, док је Аполинарија Суслова „прошла његовим животом попут свеуништавајућег пожара“ (Фјодоров 1931: 265). Ипак, као и многи други, Фјодоров закључује – иако је волео Ану Григорјевну, Суслова је била ближа души Достојевског. Прва је била одана сапутница, а друга муза и инспирација коју је оваплотио у својим најколоритнијим женским ликовима, Полини из *Коцкара*, Настасји Филиповној, Аглаји, Катарини Ивановној.

Павле Аскоченски пише есеј о животу и делу Достојевског под називом „Бедни Јов руске књижевности“,[29] истичући људе и догађаје који су имали најдубљи утицај на формирање писца прослављеног по дефини-

[27] Овде је потребно поменути и оглед А. Бема „Максим Горки о Достојевском“, објављен у *Новој Европи*, књ. XXIX, бр. 1, који је због обимности и сложености теме предмет нашег посебног истраживања. (Успенски, Е., „Бем о Горком и Достојевском“, у штампи.)

[28] Фјодоров, Н. (Федоров, Николай Яковлевич, 1892–?), књижевни критичар, публициста, преводилац. Завршио правни факултет и Војну артиљеријску академију али се онда посветио књижевно-публицистичком раду. Емигрирао у Краљевину СХС и од 1921. живео у Загребу. Био је један од најактивнијих посленика руске колоније: организовао руску позоришну трупу (1921), био саоснивач руског драмског студија (1932). Југословенску културну јавност задужио је стотинама приказа руске емигрантске и совјетске књижевности, које објављује у периоду 1921–1945, и преводима Буњина, Фећина, Замјатина, Зошченка, Булгакова и др. У току Другог светског рата траг му се губи, а педесетих година живи у Јужној Америци, где уређује руска емигрантска гласила (Арсењев 1994: 316).

[29] Наслов чланка, као и сам чланак, инспирисани су књигом Лава Шестова *На теразијама Јова* (*На весах Иова*, 1929). Главе првог дела књиге „Откровења смрти“ („Отрровения смерти“) и „Превладавање очигледности“ („Преодоление самоочевидностей“) посвећене су стогодишњици рођења Достојевског.

цијама руских критичара: „жестоки таленат“ (Михајловски), „Иван Грозни“ руске књижевности, „мучитељ и мученик“, „песник бола и патње“ (Ајхенвалд).

Сличну тему обрађује и Ростислав Плетњов[30] у чланку „Доживљај у писању Достојевског“; он пролази кроз најважнија дела Достојевског откривајући да „догађаји“ из живота писца и „црте његова карактера у распоређивању аутобиографских епизода при обради једне или друге теме, бацају јаку светлост и на облике и на садржину целокупног његовог стварања“. Тако се у *Бедним људима* откривају сећања Достојевског на златно доба детињства, док су склоност ка маштању и доживљај Петербурга одредили дела из периода до прогонства у Сибир: *Газдарицу*, *Вечног мужа*, *Двојника*. У исти ланац Плетњов сврстава тамницу, мисао о томе шта је злочин и у чему је казна, Јеванђеље, Дагестанца Алију и мудрост Алкорана с његовим пророком, болесника од болести света – Мишкина, Кирилова, Аљошу. Проблем љубави и љубоморе које је искусио у односима са првом женом М. Д. Исајевом, онда А. П. Сусловом, оставили су болан и жив траг у његовим делима. Плетњов такође истиче печат „страховитих доживљаја“ револуционарних година Достојевског, који су се одразили у роману *Бесови,* у коме је такође дао „одушка давним мислима о Спешњову у типу Ставрогина“ (Плетњов 1931: 277).

Но, сем пишчевој биографији, Плетњов у овом чланку истиче значај и важност књижевних утицаја које проналази у најранијој лектири младог Достојевског – Валтеру Скоту, Жорж Санд, традицији Карамзина, Гогољу, затим Хофману, Флоберовој *Мадам Бовари* и другим. Али професор Прашког универзитета не заборавља у овом контексту да помене и свог колегу, професора руске књижевности Београдског универзитета Александра Погодина,[31] који се бавио рефлексијама западне књижевности на дела Достојевског, и његовим позајмицама типова и слика из познатих и мање познатих западњачких писаца. Плетњов нарочито истиче „расправицу“ Погодина „*Идиот“ Достојевског и „Калисте“ госпође Де-Шарјер*, којом он покушава да илуструје, на „једном веома занимљивом примеру, везу између једног од најбољих и најснажнијих дела До-

[30] Плетњов, Р. (Плетнев, Ростислав Владимирович, 1903–1985), професор Прашког универзитета, историчар књижевности, учесник Семинара о Достојевском и члан Међународног друштва Достојевског – видети: Pletnev, Rostislav, „Vospominanija o pervom Mezhdunarodnom obshchest- ve imeni F. D.“, *Transactions of the Association of Russian-American Scholars in the U. S. A.*, 14 (1981), 7–25; Polchaninov, Rostislav, „Otkrytki posvjashchennye F. M. D.-omu. (Opyt katalogizacii)“, *Transactions of the Association of Russian-American Scholars in the U. S. A.,* 14 (1981), 364–369.

[31] Погодин, А. Љ. (1872–1947), историчар књижевности, русиста. Дипломирао на Петроградском универзитету (1892); професор Варшавског (1896–1906), Харковског (1910–1920) и Београдског универзитета (1920–1944). Аутор *Историје руске књижевности* (Београд 1927) и двотомне *Руско-српске библиографије 1800–1925* (Београд 1932, 1936).

стојевског и једног некад познатог а данас готово заборављеног романа швајцарске књижевнице Де-Шарјер, која је писала – француски – крајем XVIII столећа, а чије је дело *Калисте*, о коме је овде реч, високо ценио нико мањи до сам Сент-Бев: баш тада, док је Достојевски боравио у Западној Европи, извучен је тај роман госпође Де-Шарјер из заборава, а ускоро затим уследио је *Идиот*"[32] (Плетњов 1931: 276).

Најзад, трећи сегмент темата о Достојевском у *Новој Европи* чине радови тројице европских достојевиста чија истраживања прате савремене токове науке о књижевности. Први припада Сергију Хесену,[33] који пише чланак „Ставрогин и идеја зла, у роману Достојевског *Бесови*". Истраживач се овде бави Николајем Ставрогиним, откривајући генезу његовог атеизма и безбожништва код наивног просветитеља и обожаваоца западне културе старог Верховенског. Невини „ситни греси" Верховенског појачавају се код Ставрогина у мрачни живот „великог грешника". Најкарактеристичнијом цртом Ставрогина Хесен сматра „свест о томе да је разум, упућен сам на себе, осуђен на пропаст" и зато „неверујући он се ипак стално колеба између вере и неверја", па га, у складу с овом констатацијом истраживач приказује у односу на друге ликове романа, његовим супротностима оличеним у Кирилову и Шатову, док се однос Петра Верховенског и Ставрогина, сходно Вјачеславу Иванову, сагледава кроз призму Мефистофела и Фауста. Као занимљиву чињеницу Хесен наводи „да су били у заблуди не само јунаци романа већ и бројни критичари у погледу суштине Ставрогина мислећи да се овде ради само о масци, а не о непрекривеном злу". Међутим, како тврди Хесен, „зло је главни јунак метафизичне радње овог романа, и симболизована у личности Ставрогина трагедија зла јесте права садржина романа. *Бесови,* према томе јесу супротна аналогија *Браће Карамазова*, чија је садржина трагедија добра, те у којима је добро приказано у динамичкој схеми свога постепеног подизања. Унутрашња схема *Бесова* јесте напротив статична: зло се овде огледа у личностима других јунака романа, који се окрећу око њега као

[32] Треба поменути да је ова традиција проучавања „позајмица" Достојевског из западне књижевности, коју је код нас започео Погодин, али донекле и Плетњов, на страницама *Нове Европе* била прекинута; обновио ју је тек деведесетих година Миливоје Јовановић у својој обимној и за науку о Достојевском значајној књизи *Достојевски: од романа тајни ка роману миту – систем туђих гласова*, Београд 1993.

[33] Сергије Хесен (Серегей Иосифович Гессен 1887–1950), руски филозоф; завршио правни факултет Петербуршког универзитета, филозофско образовање добио је у Немачкој, на универзитетима у Хајделбергу и Фрајбургу, где је студирао под руководством Х. Рикерта, В. Винделбанда, Б. Лазка. Године 1910. одбранио је у Немачкој докторску дисертацију *О индивидуалној узрочности*. Хесен је одржавао односе с младим руским и немачким филозофима: Ф. Степуном, Б. Јаковенком, Р. Кронером, Г. Мелисом и др. Активно је учествовао у уређивању познатог часописа *Логос* (1910–1914). У периоду 1913–1917. Хесен је доцент Петербуршког универзитета, а 1917–1920, професор Томског универзитета; 1922. Хесен напушта Русију, од 1924. је професор Руског педагошког института у Прагу, 1934. прелази у Пољску, где је предавао на универзитетима у Варшави и Лођу.

око свог центра, и ова статика метафизичке радње романа истиче се још јаче и оштрије на позадини напрегнуте динамике емпиријске радње“ (Хесен 1931: 282–283).

Други истраживачки рад о прози Достојевског долази из пера професора Универзитета у Грацу а „одељак је из низа предавања што их је под насловом ’Достојевски и Толстој, њихов живот и рад, и њихов значај за руску и европску културу’ Јосеф Матл[34] одржао 1930. године на овом универзитету пред рекордним бројем слушалаца“ (*Нова Европа* 1931: 285).

Истичући да се интересовање Западне Европе не тиче првенствено Достојевског као књижевника-уметника, већ Достојевског као пророка, као психолога, као истраживача верских и етичких истина, као критичара свога доба и целог света, Матл се у датом тексту бави неким карактеристикама оригиналне поетичности и особености прозе Достојевског. У том погледу се овај истраживач надовезује на новију руску науку о књижевности која је почела у истраживању Достојевског да примењује новије научне методе, помињући дела и ауторе као што су В. Иванов *Достојевски и роман трагедија,* Б. М. Енгелхарт *Идеолошки роман,* Л. Гросман *Поетика Достојевског,* и нарочито истиче дело М. М. Бахтина *Проблеми стваралаштва Достојевског.*

Матл даје неколико важних карактеристика дела Достојевског, које су његови претходници углавном дефинисали – он их овде сублимише. Тако говори да је предмет приказивања Достојевског човек, а не ствари и догађаји, да његови јунаци оживе тек кад проговоре, и нарочито истиче способност писца да индивидуализује своје ликове начином на који говоре. Затим се зауставља на унутарњој самосталности и слободи јунака и у склопу самог романа и у односу на писца, подвлачећи да они тако лако постају „заточеници идеје, робови мисли“, а песник постаје историограф идеје. Али Достојевски није писао „идејне романе, идеолошке и филозофске романе по узору на западноевропски роман XVIII века, већ романе

[34] Јозеф Матл (Josef Matl, 1897–1974), учесник је Првог светског рата. (...) Студирао словенску и германску филологију и историју у Грацу, где је, под руководством слависте Ватрослава Јагића и историчара Ханса Уберсбергера (Hans Ubersberger), докторирао с радом *Почетак народне писмености код Источноштајерских Словенаца* (1921). Двадесетих година радио је као средњошколски професор и лектор трговачке академије и ниже реалке у Грацу; 1924. објављује *Практични уџбеник српскохрватског језика*. У међувремену студира социологију и економију, од 1928. је доцент а од 1935. и ванредни професор словенске филологије, на катедри коју води Хајнрих Феликс Шмит (Heinrich Felix Schmit). Као сотник резервиста, почетком Другог светског рата мобилисан је у редове страног заштитног корпуса немачке војске (Abwehrnebenstelle der Wehrmacht), а затим је у заштитном корпусу (Abwehrstelen) све до 1945. (...) Од 1945. до 1947. био је у заробљеништву британске војске у Волтсбергу а 1948. преузима руковођење Семинаром за словенску филологију, касније Институтом за славистику и југоисточна истраживања; 1954. постаје редован професор, а 1968. и емеритус Универзитета у Грацу (...). Његов научни опус садржи око 200 библиографских јединица у које улазе монографије, чланци, библиографије и друго (Reichmayer 2010).

о идеји, код њега све естетске факторе у роману потискује у позадину идеолошка конструкција, која води главну игру"; тако је Достојевски, како каже Матл, „изградио нарочит тип романа, који би се – за разлику од пустоловног, сентименталног, психолошког, историјског, и биолошког романа – могао обележити као идеолошки роман особите врсте" (Матл 1931: 286). Затим Матл, интерпретирајући Бахтина, говори о одликама романа Достојевског као такозваног „полифоног романа", према којем се у њему ствара „мноштво појединачних слика, јер сваки јунак гледа на свет под нарочитим кутом. Достојевски пушта своје јунаке да себе карактеришу својим властитим речима; а не да их, као у романима на западу, увек представља сам писац, одузимајући им сваку самосталност" (Матл 1931: 288). Са становишта идеолошког романа, Матл, надовезујући се на Енгелхарта, истиче да је Достојевски хтео, како је сам истакао, да представи „човека у човеку", да за њега „нема идеја самих по себи, у смислу Платонових идеја", нити у смислу феноменологије, или такозваних „истина самих по себи"; можда једину овакву истину он види – у духу хришћанске идеологије – оваплоћену у Христу, коју представља као личност у односу према другим личностима (Велики Инквизитор – Христос; Матл 1931: 289). Као посебну карактеристику стила Достојевског Матл види његову способност да целокупну њему приступачну „духовну грађу и грађу стварности организује у једној тачки, временски, да би је могао екстензивно (не генетички и историјски) развити у форми једног драматичног поретка", отуда је његов свет изразито плуралистички, отуда дијалог, борба разних идеја, двојништво и сл.

Најзад, два последња чланка из овог броју о Достојевском припадају домаћим ауторима, односно српском и хрватском проучаваоцу, Бранку Лазаревићу[35] и Јосипу Бадалићу.[36]

---

[35] Бранко Лазаревић (1883–1963) био је истакнути припадник српске грађанске елите и угледни књижевник и дипломата. Политичке расправе и огледи учинили су га једним од бољих српских политичких мислилаца прве половине XX века. Поводом изласка из штампе двотомног дела *Историје српске књижевне критике 1768–2007* (Нови Сад: Матица српска, 2008), академик Предраг Палавестра је у интервјуу датом листу *Политика* рекао: „Исидора Секулић и Бранко Лазаревић нису били само заступници и тумачи стваралачке критике. Они су у критици били носиоци вере у снагу слободних идеја и стваралачког индивидуализма. Обоје су показали да без слободне личности нема слободне критичке мисли, и да се та мисао не гаси ни у невремену, ни у политичком прогонству" (Палавестра 2008).

[36] Јосип Бадалић (1888–1985), хрватски књижевни историчар, слависта. Започео је студије на Филозофском факултету у Загребу а завршио их у Берлину. Учествовао је у Првом светском рату, био у руском заробљеништву, радио као наставник у Земљанску (Русија). После рата био је библиотекар у Свеучилишној библиотеци у Загребу. Од 1945. био је професор руске књижевности на Филозофском факултету у Загребу. Бавио се хрватско-руским везама, истраживао је и описивао инкунабуле у Хрватској и Словенији, писао о старим хрватским књигама, библиотекарству, објављивао је и путописе (видети: Зборник радова).

Бранко Лазаревић писао је импресионистичким стилом, па би се – као и чланак Исидоре Секулић, објављен под истим насловом „Достојевски“ из претходног темата о Достојевском – могао сврстати у примере такозване „стваралачке критике“ (Палавестра 2008). Међутим, постоји битна разлика између ова два текста. Секулићева је, осим што је писала о Достојевском, била још и његов врстан преводилац и добар познавалац руске симболистичке критике, па се и њен рад, као што смо већ истакли, донекле надовезује на ту традицију. Лазаревићу су међутим ближи критичари као што су Т. С. Елиот, Албер Тибоде, Ђерђ Лукач и Франтишек Шалда (Палавестра 2008), и његова размишљања о Достојевском значајна су по томе што су заснована на добром познавању европске перцепције руског писца. Одајући признање Немцима, који су га први преводили и тиме увели у европску културу, Лазаревић критикује „моду на Достојевског“, наводећи примере потпуног неразумевања и збуњености пред његовим делом; нарочито је критичан према „праволинијском романском духу“ и „англосаксонској геометрији“, за које „праскања и врући гејзери“ прозе Достојевског означавају нешто „патолошко и неразумно“. Истичући да је Достојевски ипак „приступачнији Словенима“, Лазаревић констатује да у њему „нема ничег апстрактног и измишљеног“, али да га је „скоро сасвим немогуће мерити европским мерилима и килограмима“, те да он има највише сличности с „азијском тектоником“. И онај ко размишља на европски начин, и тражи у њему „логику, анализу, контролу, критичност“, залуд разбија главу јер се код њега „везују противречности и антиномије, вера и безверје срашћују, полови беже на екваторе и обратно, д а љ и н е су невероватно близу, нихилизам, ’њичево’, ’све свеједно’ и све томе обратно сливају се у једно“ (Лазаревић 1931: 292–295). Иако је Лазаревићев стил, са становишта научне аналитике, прилично разбарушен, код њега ипак откривамо стабилне постулате на којима заснива свој поглед на Достојевског. Његова схватања су, с једне стране, блиска руским религијским мислиоцима, на пример Берђајеву, за којег је „Достојевски као метафизичар претходник мисли, филозофије слободе“ (Бердяев 1949: 176). У складу с учењем Берђајева, Лазаревић пише да је хришћанство Достојевског „дебирократизовано и дееклезистиционирано, непосредно и лично хришћанство, које се оснива на личној савести и надахнућу посредника између личности и Бога“. С друге стране, Лазаревићу није стран ни психоаналитички приступ, када каже да су у *Злочину и казни*, *Вечитом мужу, Домаћици* и тако даље, све сами Фројдови „едиповски комплекси“, да „увек има по неколико личности у једној личности, које се међусобно никако не познају“ (Лазаревић 1931: 297). Ипак, код Лазаревића наилазимо и на не баш сасвим оправдане судове, нарочито када изједначује Достојевског и Ничеа по питању учења о Хри-

сту, идеје „братства“ с идејама социјализма, или у целини изводи веру Достојевског из „његове несреће“ (Лазаревић 1931: 306–308).

Јосип Бадалић, пре Другог светског рата библиотекар Свеучилишне библиотеке у Загребу а после рата и професор руске књижевности на Загребачком универзитету, аутор је исцрпне студије о рецепцији Достојевског у хрватској књижевности, коју је уредништво *Нове Европе,* у недостатку посебног рада *Достојевски код Срба*,[37] попунило подацима из чланка проф. А. Погодина „Руски писци у српским преводима“ изашлом у *Мисли*, 1928. Тако је добијен опширан и за науку значајан рад „Достојевски у југословенској књижевности“. Овде се присуство Достојевског на простору обухваћеном српским и хрватским језиком дели на три временска периода и три књижевне области. Најпре се показује да је интересовање за Достојевског код Хрвата, али и код Срба, било закаснело у односу на друге европске народе, и да су се први преводи појавили тек након пишчеве смрти, деведесетих година; највреднији преводилац код Хрвата био је Мартин Ловренчевић, а код Срба Јован Максимовић. Период првог појачаног интересовања за Достојевског бележи се на обе стране у периоду за време и после Другог светског рата, а праву експанзију превођења и на хрватски и на српски језик Достојевски доживљава после прилично помпезног обележавања, код нас и у свету, стоте годишњице рођења.

Преводи Достојевског условили су и појављивање критичког интересовања за овог писца, у чему се код Хрвата истиче студија Драгутина Прохаске, а код Срба књига Јустина Ст. Поповића *Филозофија и религија Ф. М. Достојевског.*[38] У овом тексту се могу наћи и занимљива размишљања о утицају Достојевског на нашу стваралачку књижевност, која је у модерни сасвим неприметна, или је уопште није било све до двадесетих година. Међутим, аутор предвиђа да нашироко превођење Достојевског управо у послератном периоду неће остати без последица, и већ наводи неке од њих, као што је чланак Славка Батушића „Велики инквизитор Русије“ (*Савременик,* 1921, 151–152), или песму Верке Илић „Достојевскова ноћна песма“ (*Мисао,* 1. маја 1923). Најјачи утицај у нашој књижевности, према оцени аутора, извршио је Достојевски на Аугуста Цесарца[39] и као белетристу и као мислиоца. Иако је Цесарчев идеолошки

[37] Године 1959. на Филолошком факултету Универзитета у Београду одбрањена је дисертација *Достојевски код Срба* професора руске књижевности Милосава Бабовића. У закључку свог рада Бабовић каже да се „не само код наших филозофа и етичара, већ и у делима наших писаца његов уплив више осећа у домену мисли него у тематици и стваралачком поступку“ (Бабовић 1961: 496).

[38] Видети: Јустин Ст. Поповић, *Филозофија и религија Ф. М. Достојевског*, Сремски Карловци 1923.

[39] Видети: Аугуст Цесарец, „Достојевски, два пола руског антиимперијализма“, *Књижевна република,* 1924, бр. 5/6.

став према Достојевском у целости негативан, он је био имресиониран, у позитивном смислу, „сугестивном личношћу човјека и умјетника Достојевског, Цесарец се нашао на извесном распућу и полемишући данас против Достојевског 'ђавла' до одбацивања његове социјално-политичке идеологије, он посвећује сутра свој књижевни рад, своје искрено духовно ја – 'Сјени Фјодора М. Достојевског' ('Човек који је прошао кроз свој гроб', *Књижевник,* 1931, бр. 2"; Бадалић 1931: 324).

На крају овог прегледа чланака о Достојевском објављеним у два темата *Нове Европе* можемо рећи да су дело великог руског писца овде представили углавном руски интелектуалаци, емигранати блиски прашким универзитетским круговима. Аутори попутАњичкова, Зењковског, Јелачића, Флоровског, Захарова, Плетњова, као и већина представника постреволуцијских токова руске емиграције, трагају у духовном наслеђу Достојевског за „новом синтезом, новим животим и стваралачким оријентирима историје, новим савршенијим принципима уређења социјума" (Гачева 2007: 4). Радовима Чижевског, Бема и Хесена представљена су најактуелнија истраживања Достојевског, чији значај ни до данас у науци није довољно осветљен. Иако у савременој достојевистици проучавања Достојевског зарубежних истраживача представљају једно посебно поље, ипак оно што се одигравало на југословенским просторима још увек није наишло на адекватну научну рецепцију. За нас је посебно значајна и критичка, уметничко-књижевна (Секулић, Поповић, Лазаревић) и теоријска (Радица, Бадалић, Погодин) перцепција Достојевског домаћих аутора, тј. аутора који су писали на српском и хрватском језику, чија је улога у науци о књижевности неоправдано била запостављана.

У закључку можемо рећи да је *Нова Европа* дала значајан допринос упознавању читалачке публике са најбољом традицијом интерперетције и рецепције дела Достојевског, што је несумњиво за последицу имало обогаћивање домаће перцепције једног од највећих словенских и европских стваралаца и у уметничкој књижевности, и у етичкој и филозофској мисли. С друге стране, мишљења смо да је *Нова Европа* прилозима о Достојевском дала и значајан допринос укупној, светској достојевистици.

ЛИТЕРАТУРА

Academica dictionares and encyclopedias (2010), на: http//dic.academic.ru (19. 7. 2010).

Ањичков Е. (1922), „Последње године Достојевскова живота“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Арсењев, А. (1994), „Биографски именик руских емиграната“, *Руска емиграција у српској култури XX века*. Зборник радова, приредили: Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев, Филолошки факултет у Београду, Београд.

Аскоченски, П. (1931), „Бедни Јов руске књижевности“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Бабовић, М. (1961), *Достојевски код Срба,* Титоград.

Бадалић, Ј. (1931), „Достојевски у југословенској књижевности“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Бем А. (1931), „Достојевски о Петрограду“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Бердяев, Н. А. (1949), *Самопознание.* YMCA-Press.

Богданова, О. (1988), *Вопросы литературы*, № 9.

Гачева, А. (2007), „В поисках нового синтеза: духовное наследие Ф. М. Достоевского и пореволюционные течения русской эмиграции 1920–1930 годов“. *Достоевский и XX век.* Под редакцией Т. А. Касаткиной. Том 2. Москва.

Давидов, С. (2008), „Пражские весны... или очки для Хрущева“, Воспоминания. *Новый журнал*, № 251; на: http: // magayines.russ.ru (19. 7. 2010)

Достоевский, Ф. М. (1978) *Статьи и заметки 1845–1861. Полное собрание сочинений в тридцати томах.* Том восемнацатый. Ленинград.

Захаров, Е. (1922), „Студија Г. Прохаске о Достојевском“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Зјењковски, В. (1922), „Достојевски“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Звезда (2000), От Белинского к Уварову. Главы из книги *Россия и Европа*, перевод с чешского Викторя Каменская и Олег Малевич, на: http:// magazines.russ.ru (17. 7. 2010).

Јелачић А., „Достојевски-пророк“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Јовановић, М. (1992), *Достојевски: од романа тајни ка роману миту – систем туђих гласова*, Београд.

Лазаревић, Б. „Достојевски“ (одломак), *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Masaryk, T. G. (1931), „Достојевски и Европа“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Matl, J. (1931), „Карактеристичне ознаке књижевно-уметничких облика Достојевског“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Мережковский, Д. (1914), *Полное собрание сочинений*, Москва.

Митропан, П. (1931), „Школовање Достојевског“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Палавестра, П. (2008), *Историја српске књижевне критике,* I, Нови Сад.

Палавестра, П. (2008), „Историја српске књижевне критике“, *Политика,* 3. 12. 2008.

Плетњов, Р. (1931), „Доживљај у писању Достојевског“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Поповић Л. (1922), „Зашто Свидригајлов?“ *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10

Радица, Б. (1931), „Који је однос Европе према Достојевском?“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Reichmayr, M., Slavist balakanolog Josef Matl (1897–1974): panslavist, germanofilen, на: http://archiv.pavelhaus.at (17. 7. 2010).

Русские писатели 1800–1917, библиографический словарь, 1. 1989. Главный редактор П. А. Николаев, Москва.

Русские писатели 1800–1917, библиографический словарь, 2. 1992. Главный редактор П. А. Николаев, Москва.

Русские писатели 1800–1917, библиографический словарь, 4. 1999. Главный редактор П. А. Николаев, Москва.

Секулић, И. (1922), „Достојевски“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Тихомиров, Б. Н. (2007), „Дискуссионные вопросы интерпретации христианского мировоззрения Достоевского в свете работ В. В. Зеньковског“, *Достоевский и XX век*, под редакцией Т. А. Касаткиной, Москва.

Тутњевић, С. (2008), „На трагу једне модернистичке парадигме“, у: Поповић, Л., *Септиме*, Београд.

Фјодоров, Н. (1931), „Достојевски између две жене“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Флоровски, А. (1931), „Достојевски и Словенство“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Хесен, С. (1931), „Ставрогин и идеја зла, у роману Достојевског *Бесови“, Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Чижевски, Д. (1931), „Достојевски и западно-европска филозофија“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10

Ћ. (Ћурчин, М.) (1931), „Поводом годишњице Достојевског“, *Нова Европа*, књ. IV, бр. 10.

Enisa Uspenski

DOSTOYEVSKY AND ABOUT DOSTOYEVSKY ON THE PAGES OF *NOVA EVROPA*

Summary

This paper deals with the articles of European and domestic, Serbian and Croatian authors on Dostoyevsky published in the *Nova Evropa* [*New Europe*] periodical in 1922, on the occasion of the one hundredth anniversary of Dostoyevsky's birth, and in 1931, on the occasion of the fiftieth anniversary of his death. One group of texts is made up of papers submitted by Russian intellectuals then residing on the territory of Yugoslavia (E. Anichkov, V. Zenkovsky, E. Zacharov, A. Jelačić, P. Mitropan, N. Fyodorov, A. Pogodin), another one was submitted by authors from the University of Prague (A. Boehm, R. Pletnev, A. Florovsky), a third group was made up of articles written by lecturers from other universities, of Russian and non-Russian origin (J. Matl, D. Chizhevsky, G. Masaryk), and finally, a group of articles submitted by domestic authors, critics, writers and Slavic scholars (I. Sekulić, L. Popović, B. Lazarević, B. Radica, J. Badalić).

Our aim in this paper was to present the key postulates of these articles and to provide insight into their authors, especially those whose names are not very often mentioned in "Dostoyevskian studies". Even though the placing of "New European" Dostoyevskian studies within the context of the overall study of Dostoyevsky would require a paper rather longer than the present one, we strove to establish connections, at least partially, between these studies and the scientific trends and the artistic reception of Dostoyevsky, both in our country and abroad.

821.161.1(100).09”1917/1950”
050.488 NOVA EVROPA

Irena Lukšić

NOVA EVROPA I RUSKA EMIGRANTSKA KNJIŽEVNOST

Apstrakt: *Nova Evropa* jedan je od najvažnijih i najutjecajnijih, ali i najdugovječnijih i najredovitijih južnoslavenskih časopisa između dva svjetska rata. Izdavao ga je u Zagrebu, od 1920. do 1941. godine, Milan Ćurčin i to po uzoru na istoimeni britanski časopis *The New Europe* (1916–1920) povjesničara i političkog aktivista Roberta Williama Seton-Watsona, a zadaća mu je bila materijalna obnova života nakon svjetskog rata i, još važnije, aktualizacija niza teorija o novom poretku, koje imaju pretpostavke u realnim mogućnostima trenutka.

Značajno mjesto u periodiku, uz vrlo razvedene društveno-političke diskusije, imala je književnost, koja je shvaćena kao bitan čimbenik u dijalogu kultura i civilizacija, odnosno kao reprezentant političkih platformi i utopija šireg europskog tla. Najviše prostora, kao što se i moglo očekivati u kontekstu društveno-povijesne zbilje nakon Oktobarske revolucije 1917, dobila je ruska književnost i ruska kultura. Ostavimo li po strani neposredne političke, ideološke i zemljopisne promjene, kao i razne teritorijalne aspiracije, i zaustavimo se samo na fenomenu dviju ruskih književnosti (kultura) kao posljedice revolucionarnog prevrata, vidjet ćemo da je riječ o neobično važnoj, kompleksnoj pojavi koja je inicirala prijepore još dugo nakon „pomirenja“ sovjetske Rusije i ruske dijaspore. Emigrantska je književnost interesantna zbog niza pitanja koja su s njom u vezi (jezik, teritorij, književni život, sloboda izražavanja, kulturna tradicija, politički kontekst, itd.). Časopis *Nova Evropa* nalazio je poticaje i građu za slojevit pristup toj temi jer ju je vidio kao svoju misiju, a to je stvaranje novog poretka, nove Europe, novog svijeta. Baveći se književnošću i kulturom emigracije časopis je ponudio cijeli niz kompatibilnih tema – povijesnih, gospodarskih, filozofskih, međukulturalnih, političkih. Svojevrsne partnere u prezentaciji aktualnih društveno-političkih problema *Nova Evropa* imala je u ruskim emigrantskim časopisima *Ruski arhiv*, koji je od 1928. do 1937. izlazio u Beogradu, te *Novosel’e*, koji je od 1942. do 1950. izlazio u New Yorku.

Ključne reči: novi europski poredak, ruska emigrantska književnost, časopisi-partneri *Nova Evropa*, *Ruski arhiv* i *Novosel’e.*

Nova Evropa jedan je od najvažnijih i najutjecajnijih, ali i najdugovječnijih i najredovitijih južnoslavenskih časopisa između dva svjetska rata. Izlazio je u Zagrebu od 1920. do 1941. godine, gdje se njegov urednik i izdavač Mi-

lan Ćurčin skrasio nakon studija germanistike i slavistike u Beču, te kraćeg djelovanja na Katedri za njemački jezik i književnost pri Beogradskom univerzitetu. Ćurčin je periodik pokrenuo na liniji istoimenog britanskog časopisa *The New Europe* (1916–1920) povjesničara i političkog aktivista Roberta Williama Seton-Watsona a zadaća mu je bila materijalna obnova života nakon svjetskog rata i, još važnije, aktualizacija niza teorija o novom poretku, koje imaju pretpostavke u realnim mogućnostima trenutka. Svoju je problemsku raznovrsnost, kako je zapazio Vinko Brešić, Ćurčinov časopis baštinio od hrvatskog modernističkog pokreta preko nacionalističkog pa do Jugoslavenskog odbora.[1] Kao osnivači navedeni su istaknuti javni radnici, među kojima su Jovan Cvijić, Josip Smodlaka, Ivan Meštrović, Marko Kostrenčić, Kosta Kumanudi i Milan Grol. Stoga su i stranice časopisa okrenute poglavito političkim temama rješavanja pitanja koja su na europskome tlu uzrokovala konflikte, kao što su borba za nacionalni identitet i slobodu, politički programi i platforme koje su promicale određene ideje, i tome slično. Kao primjer možemo spomenuti pitanje jugoslavenstva, narodnih manjina, izgnanstva, seljačke bune u Hrvatskoj, i tako dalje.

Značajno mjesto u periodiku, uz vrlo razvedene društveno-političke diskusije, imala je književnost koja je shvaćena kao bitan čimbenik u dijalogu kultura i civilizacija, odnosno kao reprezentant političkih platformi i utopija šireg europskog tla. Najviše prostora, kao što se i moglo očekivati u kontekstu društveno-povijesne zbilje nakon Oktobarske revolucije 1917, dobila je ruska književnost i ruska kultura.[2] Ostavimo li po strani neposredne političke, ideološke i zemljopisne promjene, kao i razne teritorijalne aspiracije, i zaustavimo se samo na fenomenu dviju ruskih književnosti (kultura) kao posljedice revolucionarnog prevrata, vidjet ćemo da je riječ o neobično važnoj, kompleksnoj pojavi koja je inicirala prijepore još dugo nakon „pomirenja“ sovjetske Rusije i ruske dijaspore. Emigrantska je književnost interesantna zbog niza pitanja koja su s njom u vezi (jezik, teritorij, književni život, sloboda izražavanja, kulturna tradicija, politički kontekst, itd.). O tome se u periodici međuratnoga razdoblja moglo štošta pročitati.[3] U Hrvatskoj je, recimo, u spomenuto vrijeme izlazilo oko stotinu časopisa orijentiranih na književnost, kulturu i društvene probleme, desnih i lijevih, a u knjižnicama se mogao naći relativno dobar izbor periodike iz Srbije i Slovenije, koja je pratila zbivanja na ruskoj kulturnoj odnosno književnoj sceni. Prilozi su, naravno, bili različite kvalitete, ovisno

[1] Vinko Brešić, „*Nova Evropa* i hrvatska književnost“, *Republika,* 11–12, Zagreb 1991, 161–169.

[2] Godine 1927. časopis *Vijenac* prigovorio je *Novoj Evropi* preslab interes za suvremenu Rusiju, na što je Milan Ćurčin odgovorio da „niko u Jugoslaviji, i možda u celoj Evropi, ne vodi toliko brige o Rusiji i Rusima, i nije pisao o njima toliko, koliko je ’Nova Evropa’“ („*Nova Evropa* i Rusija“. *Nova Evropa,* VIII/1927, knj. XVI, br. 9, 11 novembar, 273–274.

[3] Josip Užarević, Irena Lukšić, „Ruska (sovjetska) književnost u hrvatskim književnim časopisima 1917–1945“, *Croatica bibliografije,* 28–29, Zagreb 1981.

o profilu časopisa i kompetenciji suradnika te iznad svega o publici kojoj su bili namijenjeni. Dodamo li tome dvjestotinjak glasila iz glavnih centara ruske dijaspore kao i rubnih središta i kolonija, možemo pretpostaviti da je postojala – kvantitativno gledano – solidna baza za rusiste i specijalizirane korisnike. Međutim, iz postojeće mase napisa, stručnih članaka i ambiciozno složenih tematskih cjelina zapravo se i nije mogla stvoriti cjelovita predodžba, ideja o ruskoj književnosti koja funkcionira na dva potpuno različita načina, s dva tijeka koja se uzajamno ne dodiruju ali opet imaju i mnogo toga zajedničkog. Bili su to pretežito sadržaji neselektivno preneseni iz stranih izvora, posredovani ideologijama i političkim trenutkom, obrađeni nestručno, upućeni na služenje raznim – često i opskurnim – ciljevima. No, bilo je i časopisa, osobito onih čija se razvojna nit i estetski obzori oslanjaju na zasade modernizma, koji su vrlo ozbiljno zahvaćali problemsko područje aktualne književne produkcije na ruskom jeziku. *Savremenik* i *Hrvatska prosvjeta* imali su vrlo kvalitetne i stručne suradnike iz redova ruske emigracije i članci o ruskoj emigrantskoj književnosti i kazalištu zasigurno spadaju u sam vrh kritičkog promišljanja fenomena ruske emigrantske književnosti (kulture), a osobito prilozi Konstantina Rimariča-Volinskog i Jurija Ozarovskog. S druge pak strane, lijeva je periodika potpuno odricala smisao ruske kulture u dijaspori, nazivajući je mrtvom i reakcionarnom (nasuprot angažiranoj i progresivnoj sovjetskoj): naslovi tekstova počesto su bili ideološki amblematični i pristrani kao, primjerice, prilozi Augusta Cesarca u *Plamenu* („Maksim Gorkij ili grof Bobrinski“) i *Književnoj republici* („Umetnost i ruski radnik“) ili Stevana Galogaže u *Kritici* („Kongres ruskih mrtvaca“).

Između dvije krajnosti, ili možda u njima, časopis *Nova Evropa* nalazio je poticaje i građu za slojevit pristup temi koju je vidio kao svoju misiju, a to je stvaranje novog poretka, nove Europe, novog svijeta. *Nova Evropa* se čak nametnula kao svojevrsni moderator rasprava o stanju svijeta, aktualnim migracijama i idejno-političkim silnicama, uključivši „u igru“ zaista relevantne faktore. Baveći se književnošću i kulturom emigracije časopis je ponudio cijeli niz kompatibilnih tema – povijesnih, gospodarskih, filozofskih, međukulturalnih, političkih. U tom smislu možemo izdvojiti, recimo, seriju članaka pod naslovom *Kritika evropske kulture kod ruskih mislilaca* religioznog filozofa Vasilija Zjenjkovskog iz Beograda, koji je potom u Parizu, kao dekan Bogoslovske akademije, sa svojim „pravoslavnim univerzalizmom“ stekao glas jednog od najutjecajnijih ruskih filozofa XX stoljeća, dok se njegovo glavno djelo *Povijest ruske filozofije (Istorija russkoj filosofii,* 1948–1950) po obuhvatu materijala i dubini interpretacije još uvijek smatra nenadmašenim. *Kritika evropske kulture kod ruskih mislilaca* svojevrsna je dopuna povijesti ruske filozofije s obzirom da je autor povijesni hod i razvitak domaćega mudroslovlja pratio preko niza „periodičkih upada“ zapadne filozofske misli u rusku. U *Novoj Evropi* istaknu-

to su mjesto imali prilozi o fenomenima ruske porevolucionarne književnosti. Ruski emigrantski kritičar Nikolaj Fedorov, koji je djelovao u Zagrebu kao književnik i redatelj, godine 1932. pisao je o cenzuri u Sovjetskom Savezu.[4] Riječ je o temi koju je u svoje vrijeme domaća i strana periodika sustavno marginalizirala, a poznato je da je upravo krajnja redukcija slobode govora i izražavanja potaknula masovan odlazak literata i humanističke inteligencije na Zapad. Relevantan rad na tu temu objavio je Roman Gulj, nekoliko godina kasnije, u vodećem časopisu ruske emigracije *Sovremennye zapiski,*[5] koji je izlazio u Parizu, dok se prava diskusija o sovjetskoj cenzuri u „anti-sovjetskim" časopisima – opet na poticaj Romana Gulja – razbuktala tek početkom 70-ih godina, da bi je sredinom 80-ih prihvatili disidenti okupljeni oko pariškog žurnala *Kontinent* te naposljetku, početkom 90-ih, liberalni novinari i publicisti negdašnjeg oficioza Saveza pisaca SSSR *Literaturne gazete*. Mark Slonim, jedan od najutjecajnijih kritičara u dijaspori, pisao je o književnosti ruske emigracije[6] kao o korpusu koji je (ipak) organski dio cjeline ruske književnosti. Krajem 20-ih i početkom 30-ih godina dvije ruske književnosti, emigrantska i sovjetska, razvijale su se „svaka na svoju stranu", praktički bez ikakvih kontakata, uzajamno se negirajući i isključujući. Slonim je, iako emigrant (isprva u Pragu, potom u Parizu) s podjednakom pozornošću pratio zbivanja u oba književna tabora, sovjetskom i emigrantskom, što mu je pružalo uvid u širi kontekst aktualne literarne zbilje. Njegove su ocjene stoga primane kao objektivne i konzistentne iako mu se ponekad prigovaralo zbog miješanja različitih pristupa književnom djelu – formalističkog, sociološkog, impresionističkog i faktografskog. Pravnik Aleksandar Makljecov, profesor u Beogradu, Pragu i potom Ljubljani, pokušao je na samom početku konstituiranja ruskog života u dijaspori reći nešto više o značenju emigracije,[7] dok je ugledni sovjetski kritičar Ivan Solertinski, poznat kao čovjek koji je svog prijatelja, skladatelja Dmitrija Šostakoviča upoznao s glazbom Gustava Mahlera, pisao o književnom i kazališnom životu Sovjetskog Saveza[8] nastojeći pratiti, kako kaže, sovjetsku „kulturnu revoluciju" u doticaju s kulturnom tradicijom. Solertinski je posebnu pozornost poklonio literarnim grupacijama i statusu romana te se ukratko osvrnuo na aktualnu dramsku produkciju. Teatrom se temeljitije pozabavio Josip Badalić koji je u članku „Ruski pozorišni simbolizam"[9] analizirao veze poetskog simbolizma s novim („deka-

[4] Nikolaj Fedorov, „Cenzura i kritika u SSSR", *Nova Evropa*, XIII/1932, knj. XXV, br. 9, 26. avgusta, 461–466.

[5] Roman Gul, „'Cenzura i pisatel' v SSSR", *Sovremennye zapiski*, XXI/1938, 438–449.

[6] Marko Slonim, „Književnost ruske emigracije", *Nova Evropa*, XI/1930, knj. XXI, br. 4, 16. april, 247–253.

[7] Prof. A. Makljecov, „Ruska emigracija (Fakta i misli)", *Nova Evropa*, III/1922, knj. VI, br. 8, 11. novembar, 238–239.

[8] I. Solertinski, „Umetnost u SSSR", *Nova Evropa*, X/1929, knj. XX, br. 6, 11. septembar, 169–177.

[9] *Nova Evropa*, I/1920, knj. I, br. 12, 16. decembar, 408–412.

dentskim“) trendovima u scenskoj umjetnosti. Svojevrsni nastavak ove teme dao je, nekoliko godina kasnije, Josip Pasarić u prilogu pod naslovom „Pozorište u Sovjetskoj Rusiji“[10] u kojemu je glavnu riječ dao redateljima i njihovim eksperimentima. Uz ostale poglede na lijevu i desnu umjetnost, *Nova Evropa* objavila je i seriozne tekstove o kulturnim vezama Srbije i Rusije, Crne Gore i Rusije, o Goetheu i slavenstvu te općenito o duhovnosti i idejnim kretanjima na širem europskom prostoru.

U raspravu o Europi, njenoj prošlosti i budućnosti, uključivani su, što je posebno dragocjeno, autori koji nisu bili prisutni u ostalim hrvatskim periodicima – primjerice Mark Aldanov, emigrantski pisac nastanjen u Parizu, koji je s francuskim Rusima započeo jedan od najvažnijih dijaloga o ruskoj emigrantskoj književnosti, potom povjesničar književnosti i folklorist Evgenij Anjičkov, koji je djelovao na sveučilištima u Beogradu i Skoplju, pa pisac i novinar Aleksandar Amfiteatrov, jedna od stožernih figura ruske emigracije u Italiji, i mnogi drugi. Aldanov je 1929. u *Novoj Evropi* objavio članak o Lavu Tolstoju i njegovoj filozofiji života,[11] dok je o njemu kao autoru povijesnih romana i publicističkih radova članak objavio Pavle Askočenski,[12] autor niza „prosvjetiteljskih“ priloga o ruskim književnicima u *Novoj Evropi*. Aldanova kao pisca spomenuo je jedino Nikolaj Fedorov, i to u kontekstu ruske dramske književnosti u dijaspori. Članak je objavljen u *Hrvatskoj reviji* 1940. godine.[13] Likom i djelom Evgenija Anjičkova *Nova Evropa* pozabavila se dvaput, oba puta 1927. godine i oba puta iz pera Aleksija Jelačiča: u prvom prilogu, tiskanom u broju 6, Jelačič je prikazao Anjičkovljevu knjigu *Zapadna književnost i Slavenstvo*,[14] dok se u drugom osvrnuo na njegovo značenje za rusku kulturu, i to u povodu 35. obljetnice znanstvenog i književnog djelovanja. Anjičkov pak kao autor u časopisu *Nova Evropa* objavio je priloge o Vjačeslavu Ivanovu,[15] Dostojevskom[16] i Lavu Tolstoju,[17] te „slobodna razmišljanja“ o mogućem tješnjem prožimanju hrvatske, srpske i ruske kulture.[18] O Aleksandru Amfiteatrovu u hrvatskim je međuratnim časopisima objavljen samo jedan tematski

[10] *Nova Evropa*, VI/1925, knj. XI, br. 6, 21. februar, 183–187.

[11] „Tolstoj i ’tolstojevci’“,.*Nova Evropa*, knj. XIX, br. 10–11, 26. maj, 350–451.

[12] Pavle Askočenski, „M. A. Aldanov“*, Nova Evropa*, XIV/1933, knj. XXVI, br. 11, 26 novembar, 525–528.

[13] Nikolaj Fedorov, „Problem ruskog kazališta. Emigrantska dramaturgija“, *Nova Evropa*, br. 2, 93–97.

[14] A. J., „Zapadne književnosti i Slovenstvo“, prof. Evgenija Anjičkova (Prag 1926). Knj. XV, 11. mart, 185–185.

[15] E. Anjičkov, „Vjačeslav Ivanov“, *Nova Evropa*, III/1922, knj. IV, br. 9, 21. mart, 262–272.

[16] Evgenij Anjičkov, „Poslednje godine Dostojevskova života“, *Nova Evropa*, III/1922, knj. IV, br. 10, 1. april, 299–303.

[17] Evgenije Anjičkov, „’Sveti greh’ Lava Tolstoja“, *Nova Evropa*, X/1929, knj. XIX, br. 10–11, 26. maj, 290–299.

[18] Evgenij Anjičkov, „Šta mogu dati Jugosloveni Rusima (Srpsko-ruske misli jednog knjigoljupca)“, *Nova Evropa*, III/1922, knj. IV, br. 4, 1. februar, 97–100.

tekst, i to članak Nikolaja Fedorova, u kojemu se Amfiteatrov uspoređuje s Maksimom Gorkim.[19] Radi se, kao što znamo, o dvije potpuno različite pojave (i sudbine) ruske kulture, no Fedorov ih je spojio ponajprije kao suvremenike, potom kao pripadnike „istog društva i iste kulturne atmosfere“ te naposljetku kao promicatelje „istih ideala“ koje je, kako kaže, „razdvojila oktobarska revolucija“.

Od autora pak koji tekstove nisu objavljivali u ostalim hrvatskim časopisima možemo spomenuti uglednog kritičara Julija Ajhenvaljda, koji je, sa skupinom istaknutih intelektualaca 1922. prognan iz domovine i koji se smjestio u Berlinu, potom povjesničara rusko-srpskih veza Aleksija Jelačiča, koji je kao emigrant posao našao na Skopskom sveučilištu, pa novinara Evgenija Zaharova iz Beograda, zaslužnog za promptno informiranje o događajima na ruskoj kulturnoj sceni, zatim pravnika, filozofa i političara Nikolaja Ustrjalova, djelatnog u dalekoistočnom ruskom centru Harbinu, te stalne suradnike časopisa *Ruski arhiv*, vrlo cijenjenog i uglednog glasila ruskih emigranata, koji je na srpskom izlazio u Beogradu (od 1928. do 1937, s podnaslovom „časopis za politiku, kulturu i privredu Rusije“), i koji je, poput *Nove Evrope* bio vezan za tzv. praški krug oko „Volje Rossii“ (a tu su još i Ruski zagranični arhiv, Kondakovljev institut, i druge organizacije). O *Ruskom arhivu* je, recimo i to, Josip Badalić objavio opširan afirmativan tekst s napomenom da je periodik pokrenut na inicijativu „jedne demokratske struje ruskih javnih radnika nastanjenih u našoj državi“.[20] Zahvaljujući zajedničkim suradnicima *Nova Evropa* i *Ruski arhiv* u mnogim su temama djelovali usklađeno, podudarno i komplementarno. Na primjer, spomenuti Slonimov tekst o ruskoj emigraciji, koji je *Nova Evropa* objavila 1930. godine, svojevrsni uvod ima u tekstu „Stanje savremene ruske literature (1917–1928)“, objavljenom dvije godine ranije u *Ruskom arhivu.*[21] Ili pak tekst Nadežde Meljnikove-Papouškove „Andrej Bjeli u doba ruskog simbolizma“ objavljen u *Novoj Evropi* 1933. godine,[22] i njegova predšasnica „O Blokovom posmatranju sveta“ u *Ruskom arhivu* 1930. godine. Čak bi se, s obzirom na ciljeve i težnje spomenutih časopisa, *Ruski arhiv* u stanovitom smislu mogao shvatiti kao metonimija *Nove Evrope*. U uvodniku potonjeg periodika osnivač engleske *Nove Evrope* kao važnu stvar za novopokrenuti istoimeni časopis ističe nadu da će Ćurčinov periodik „zavesti u južnoslavensku žurnalistiku koristan običaj: da donosi članke i argumente i od ljudi sa strane s kojima se u načelu *ne*

[19] „M. Gorki – A. Amfiteatrov. Dva jubileja (1892–1932–1882)“, *Nova Evropa*, XIV/1933, knj. XXVI, br. 10, 26. oktobar, 464–467.

[20] Josip Badalić, „Ruski arhiv“, *Nova Evropa*, XI/1930, knj. XXI, br. 4, 16. april, 281–285.

[21] M. Slonim, „Stanje savremene ruske literature (1917–1928. g.)“, *Ruski arhiv* I/1928, br. 1, 59–71.

[22] *Nova Evropa*, knj. XXVI, br. 10, 26. oktobar, 468–472.

slaže“,[23] što će reći da će njegovati kulturu dijaloga između desnih i lijevih, velikih i malih, dijaloga u kojemu će usput doći do izražaja potencijal slavenstva kao „nove i još nedovoljno razvijene svetske sile“. Otvorenost prema različitim mišljenjima predstavljala je veliko civilizacijsko dostignuće za međuratni jugoistok Europe, i mnogi su autori bili zatečeni ponuđenom slobodom mišljenja: tako je, primjerice, Irina Aleksander, suradnica lijevo orijentiranih hrvatskih časopisa, na molbu uredništva da nešto priloži za broj posvećen ruskoj kulturi, Ćurčinu odgovorila da šalje obećani Zamjatinov članak i prijevod Blokove poeme *[Dvanaestorica]* te dodala:

„Ukoliko bi Vi je [poemu] htjeli uvrstiti u Vašem ruskom broju, trebali bi samo pokušati da dokažete cenzoru da je to, prije svega, već klasično djelo, a zatim da je stvar u više izdanja izlazila kod nas – u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, i – napose – da je u okviru ruskog broja Vaše revije Blokova poema nije nimalo ’opasna’, već – ilustracija za ovakav ruski broj.“[24]

Zadaća *Nove Evrope* je, dakle, dovođenje u sklad različitih pogleda na stvari između slavenskog i zapadnog svijeta, pri čemu će Rusija „još imati da izvrši misiju i da donese poruku celom širokom svetu“.[25] Uredništvo *Ruskog arhiva* u uvodnom je slovu svojega prvoga broja neizravno spomenulo orijentaciju upravo na takvu, moćnu Rusiju, koju želi pokazati i prikazati „u celokupnom sjaju slave njenog genija, pokušati pomaknuti putokaze njenog razvitka, pokušati dati pojam o njenoj ogromnoj stvaralačkoj snazi, proučiti njene istorijske puteve, pronaći pod prolaznim neprolazno – zar to ne znači u isto vreme približiti stranog čitaoca Rusiji, *ruskom narodu*?“[26] Za Ćurčinovu *Novu Evropu* to su detalji koji časopis i njegovo okruženje, preko Seton-Watsona, povezuju s Masarykom i Benešom i, naravno, djelatnošću *Ruske akcije*. No to je već predmet nekih drugih istraživanja. U svakom slučaju, *Nova Evropa* je u hrvatskom i jugoslavenskom političkom i kulturnom prostoru dala neke nove tonove, potaknula neka nova razmišljanja i otvorila posve nove obzore. Mogli bismo, s time u vezi, ovdje uputiti na sažetak diskusije istraživača Vinka Brešića o *Novoj Evropi* kao promicatelju određenih pogleda na suvremeno društvo. On je u svojoj studiji o Ćurčinovu časopisu akcentuirao sljedeća zapažanja:

1. Nacionalni entiteti nisu u sebi zatvoreni entiteti nego djelatne povijesne realije promjenjivih centripetalnih i centrifugalnih sila u odnosu na svijet i okruženje – nacionalno i nadnacionalno;

2. Kultura kao „duhovna imovina“ ne pristaje besprigovorno na političke sheme, i

---

[23] R. W. Seton-Watson, „Šta hoće nova Evropa“, *Nova Evropa*, I/1920, knj. 1, br. 1, 4.

[24] Pismo Irine Aleksander uredništvu *Nove Evrope* od 11. X 1933. Zbirka korespondencije Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

[25] Isto.

[26] Uredništvo, „Naši ciljevi“, *Ruski arhiv*, I/1928, br. 1, 1.

3. Dijalog je onaj civilizacijski minimum u kojemu se razlike ne iskazuju kao izvor zla nego kao prostor slobode.[27]

Sve rečeno možemo prepoznati u nekim projektima koji su se afirmirali nakon gašenja Ćurčinova časopisa, i to ponajprije u koncepciji i misiji njujorškog periodika *Novosel'e* urednice Sofije Pregelj, periodika koji je pozivao u pomoć ratom zahvaćenoj (antifašističkoj) Europi i istodobno tražio izlazak iz svjetske političke i ekonomske krize. *Novosel'e* je pokrenuto 1942. godine kao „svojevrsni nadomjestak za vodeće ruske emigrantske periodike u Parizu, koji su prestali izlaziti početkom rata",[28] no ono nije bilo orijentirano na razvijanje zasada dorevolucionarne ruske kulture nego na revitalizaciju veza s domovinom, sa Sovjetskim Savezom. Časopis je izlazio do 1950. godine, a u njemu su mjesto našli brojni suradnici *Ruskog arhiva* i *Nove Evrope*, od kojih su „najvidljiviji" Vera Aleksandrova, Mark Slonim i Irina Aleksander. Mark Slonim, jedan od urednika časopisa, po mnogima i glavni savjetnik Sofije Pregelj, priredio je nekoliko tematskih brojeva posvećenih euro-ruskom zbližavanju s Amerikom, zatim o Slavenima i smislu slavenskih kulturnih prožimanja, potom o ruskoj prijestolnici kao povijesno-političkom referentnome mjestu te raznim aspektima američke kulture. Vera Aleksandrova objavila je niz priloga o recentnoj sovjetskoj književnoj produkciji, a Irina Aleksander oglede o Krleži i angažiranoj književnosti. Kao svojevrsnu zanimljivost vrijedi istaknuti tekst Evgenija Zamjatina „Moskva–Lenjingrad" objavljen 1933. u *Novoj Evropi*, u prijevodu Irine Aleksander, i njegov intertekstualni „odraz" u *Novosel'u*, esej „Peterburg Lenjingradu" koji je na temu ruskih metropola priložila autorica Irina Aleksander. Problemski obzor njujorškoga časopisa kao da je na neki način omogućio nastavak diskusije o uređenju staroga kontinenta, koju je Milan Ćurčin najavio u prvom broju *Nove Evrope*.

Od ostalih svjetskih projekata u kojima se prepoznaje „rukopis" međuratne *Nove Evrope* svakako se izdvaja studij emigrantologije[29] koji su krajem 90-ih godina prošloga stoljeća ponudili poljski slavisti okupljeni oko krakovskog Instituta za ruske i istočnoeuropske studije te multidisciplinarne aktivnosti zagraničnog odjela Ruske akademije znanosti. Naposljetku, tu su i aktualni internetski sajtovi posvećeni rusistici i njenim integrativnim potencijalima – *Balkanska rusistika, Klassika, Russian resources, Ruthenia*, itd., koji promptno prezentiraju svu relevantnu građu o ruskim temama.

---

[27] Vinko Brešić, „Nova Evropa i hrvatska književnost".

[28] Irena Lukšić, „Prema Irini Kuninoj". u: Irina Aleksander, *Samo činjenice, molim!,* Hrvatsko filološko društvo i Disput, Zagreb 2007, 5–18.

[29] Emigrantologija kao znanost o književnosti i kulturi emigracije predstavljena je na završnoj panel diskusiji XII Međunarodnog slavističkog kongresa 2. IX 1998. u Krakowu. Predsjedavao je Lucjan Suchanek.

LITERATURA

Brešić, Vinko, „*Nova Evropa* i hrvatska književnost“. *Republika*, 11–12, Zagreb 1991, 161–169.

Cindori-Šinković, Marija, *Nova Evropa 1920–1941. Bibliografija*, Institut za književnost i umetnost, Beograd 2010.

Ćurčin, Ivo, „The Yugoslav ’Nova Evropa’ and Its British Model: A Case of Cross-Cultural Influence“*, The Slavonic and East European Review,* vol. 68, No. 3, July, London 1990, 461–475.

Rubovi, memorija, „Ruski emigranti u Hrvatskoj između dva rata“. Priredla Irena Lukšić, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb 2006.

Lukšić, Irena; Užarević Josip, „Ruska književnost u hrvatskim književnim časopisima 1945–1977“, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb 1992.

Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka, I–II. Priredili Miodrag Sibinović, Marija Mežinski i Aleksej Arsenjev, Katedra za slavistiku i Centar za naučni rad Filološkog fakulteta u Beogradu, Beograd 1994.

Užarević Josip; Lukšić, Irena, „Ruska (sovjetska) književnost u hrvatskim književnim časopisima 1917–1945“, *Croatica bibliografije 28–29*, Zagreb 1981.

Irena Lukšić

NOVA EVROPA AND RUSSIAN EMIGRE LITERATURE

Summary

Nova Evropa is one of the most important and influential, as well as long-standing and regularly circulated South Slavonic journals between the two world wars. It was published in Zagreb from 1920 to 1941 by Milan Ćurčin based on the eponymous British journal, *The New Europe* (1916–1920) run by Robert William Seton-Watson, a British, historian and political activist. The journal’s mission was to incite the revival of the material life base after the world war and, more importantly, to highlight a set of assumptions about the new order firmly grounded in the exigencies of the present moment.

An important place alongside journals in light of a wide-ranging socio-political discussion was held by literature seen as a key factor in the dialogue between cultures and civilizations and as representing political platforms and utopias emanating from the European sphere. Russian literature and culture, not surprisingly given the context of a socio-historical reality after the October Revolution in 1917, take centre stage. Immediate political, ideological and geographical changes aside, in spite of various territorial aspirations, and considering only the phenomenon of the two Russian literatues (cultures) derived from the Revolution, we should conclude that we are dealing with an exceedingly important, complex development, which stirred controversy even long after the „reconciliation“ between the Soviet Russia and the Russian diaspora. Emigre literature is interesting because it raises a lot of questions, namely, those of language, territory, cultural tradition and political context. The journal of *Nova Evropa* found inspiration and material for a layered aproach to those subjects since it saw as its goal the buil-

ding of a new order, a new Europe and a new world. As it dealt with literature and culture of the emigres, the journal was able to offer a range of compatible themes, whether historical, cultural, philosophical, intercultural or political. Other Russian emigre jouranals correlating with *Nova Evropa* when it came to presenting the current socio-political issues were *Ruski arhiv*, published in Belgrade from 1928 to 1937 and *Novosel'e*, published in New York from 1942 to 1950.

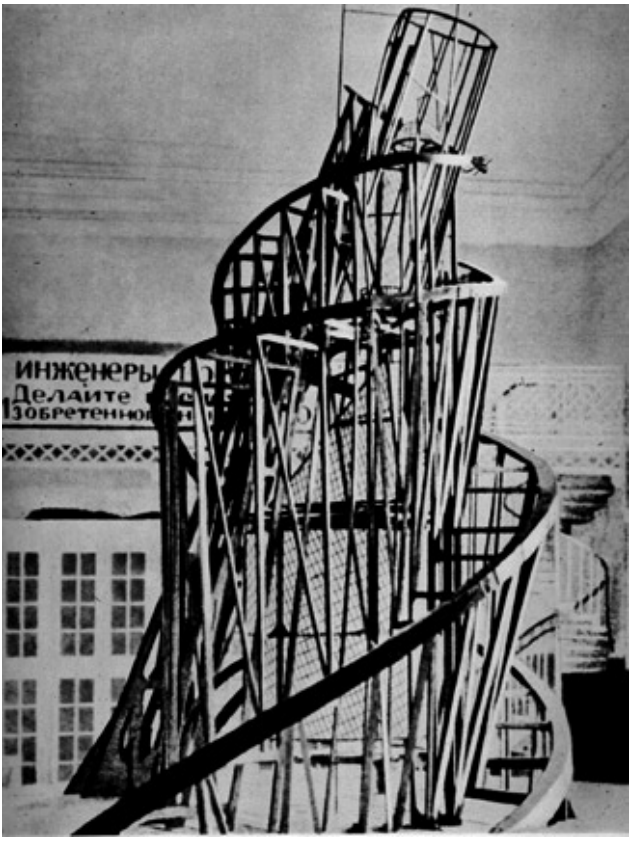

Владимир Татлин,
Споменик Трећој Интернационали, скица

323.1(477)(046)
821.161.2(046)

Олена Дзјуба-Погребњак

УКРАЈИНА КАО ТЕМА *НОВЕ ЕВРОПЕ*

Апстракт: Период 1910–1930. године, један од најдраматичнијих у историји Украјине, мало је познат европској јавности. Зато су од нарочитог значаја текстови *Нове Европе*, једног од ретких часописа Јужних Словена који је тежио да своје читаоце информише о ситуацији у Украјини. Чланци у овом часопису одражавају разноврсност и супротност мишљења и погледа о тзв. украјинском питању, осветљавају драматичност његовог решавања. Уникатан у том погледу је и тематски број *Нове Европе* о Украјини, у којем је приказан широки спектар размишљања аутора за које ова тема није била случајна. Грађа овог броја часописа добија на значењу и тиме што о украјинском проблему расправља уочи Другог светског рата.

Кључне речи: *Нова Европа*, украјинско питање, Украјина, Русија, независност, емиграција, украјинска књижевност.

Почетком двадесетих година у *Новој Европи* појављује се низ текстова посвећених украјинској теми. Колико данас можемо да проценимо, за то су постојала два разлога. Први – велики међународни одјек украјинске националне револуције, стварање Украјинске Народне Републике (УНР), њен каснији пад и успостављање власти бољшевика; други – долазак у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца новог великог таласа емиграната из Руске империје, а то значи и са територије Украјине. Емигранти из Украјине који су пристизали у Краљевину СХС били су део монархистичке и либерално-демократске емиграције из Русије, и врло често нису испољавали ни етничку ни политичку различитост (одвојеност) од емиграната-Руса. Ипак, није мало ни оних који су се одмах идентификовали као свесни Украјинци, и бранили одговарајуће политичке ставове.[1] Ево шта тим поводом пишу савремени украјински истраживачи овога питања:

[1] „Избеглице са југа Русије, из источне и централне Украјине напуштале су отаџбину углавном преко црноморских лука. Тај пут у емиграцију био је под контролом команде Беле војске. Други пут пролазио је преко западне границе Украјине. Њега су искористили најпре становници Правобережне Украјине и Галиције, учесници борбе за независност

„Почетком 1920-х година у Краљевину СХС долази четврти[2] и последњи бројни талас украјинских имиграната. Они стижу у саставу руске беле војске генерала Врангеља. (...) Према приближној процени тадашњих украјинских друштвених организација у овој земљи, укупни број украјинских емиграната у Југославији крајем 1920. године износи око 15 хиљада особа. (...) Највећи број Украјинаца из овог таласа емиграције имао је низак ниво националне свести и није осећао потребу да се издваја из општеруског емигрантског комплекса. Осим тога, као Руси имали су могућност да добију материјалну помоћ од међународних организација и српске владе, да ступе у државну службу, учествују у политичком животу Краљевине, укључујући изборе.

Краљевина је на све начине толерисала руске емигранте. Истовремено, било какво испољавање украјинства наилазило је на одбојан став локалних власти и на активно противдејство утицајне и организационо и финансијски јаке руске емиграције на Балкану.“[3]

Овоме можемо додати да је руска емиграција била интелектуално јача, у њој се нашло много чиновника и интелектуалаца из монархистичких и кадетских кругова, присталица „јединствене и недељиве Русије“; неки су добили универзитетске катедре и сл. Наравно да је све то утицало на политичку и културну атмосферу, јачало традиционална русофилска расположења и неповерење према украјинској ствари као „сепаратизму“.[4] Уз последње се – у очима русофилске јавности – вукао аустро-немачки „траг“, а то је за њу било крајње узнемиравајуће јер су Јужни Словени познавали аустријско угњетавање, а руско не.

У овим околностима публицистима је тешко успевало да се држе трезвеног аналитичког приступа, објективности и непристрасности. Баш таквоме приступу тежила је *Нова Европа*. Дакле, огромна заслуга *Нове Европе* лежи не само у томе што је значајну пажњу посветила украјин-

Украјине“ – В. Козлитин, *Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945)*, Харьков 1996, 51. Зато се најзначајнији део украјинске емиграције нашао на подручјима Пољске и Чешке, потом Немачке, где су и радиле јаке украјинске емигрантске институције. Што се тиче емигрантског контингента у Југославији, у зборнику о руској емиграцији у српској култури XX века читамо следеће: „У даљим истраживањима би такође ваљало... обухватити и токове избеглица из Русије, повезане са импулсима из белоруске и украјинске културе“; „У картотеци Министарства унутрашњих дела, међутим, налазимо чак пет удружења, односно институција с предзнаком ’украјинско’“ – М. Сибиновић, „Руска емиграција у српској култури XX века – значај, оквири и перпективе проучавања“. / *Руска емиграција у српској култури XX века*, зборник радова, 1, Београд 1994, 16–17.

[2] Први талас – емигранти-Русини из Закарпатја крајем XVIII века; други – у другој половини XIX века; трећи – из Галиције и Закарпатја крајем XIX в. и у првом десетлећу XX века (примедба моја – О. Д.-П.).

[3] В. П. Трощинський, А. А. Шевченко, *Українці в світі,* Київ 1999, 218–219.

[4] О томе пише и В. Козлитин у свом солидном истраживању „Руска и украјинска емиграција у Југославији (1919–1945)“: „Званични кругови Београда имали су негативан став према украјинском националном покрету и нису признавали УНР-ЗУНР“ (92).

ској проблематици, него и у томе што је на својим страницама дала реч ауторима различитих политичких погледа и идеолошких оријентација.

Нова Европа није се редовно бавила украјинском темом, у том је питању била зависна од повремених дописника из редова руских емиграната, већином не баш склоних украјинском питању, понекад чак и непријатељски расположених.

Први запажени текст о Украјини појављује се у 11. броју 2. књиге 1921. године – текст „Украјина према Русији и Пољској, и Словенство“.[5] Аутор је гроф Михајло Тишкевич (1857–1930) – маркантан представник украјинског покрета, пореклом из старе литванско-украјинске, касније полонизоване племићке породице. Након завршетка студија на Академији уметности у Петербургу, и студија уметности у Западној Европи, он се настанио на своме имању близу Кијева и посветио привредној и друштвеној делатности. Као филантроп помагао је друштву „Просвита“, Украјинском научном друштву у Кијеву, писцима и уметницима. Као публициста подржавао је украјинске захтеве у руској и пољској штампи. За време Првог светског рата он је, живећи у Швајцарској, писао чланке за западну штампу, подржавао везе са представницима Антанте, пропагирао украјинску ствар. Влада УНР поставила је Тишкевича за шефа украјинске дипломатске мисије на мировним преговорима у Паризу, и украјинског представништва у Ватикану.[6] Тишкевич пише да је међу поробљеним народима Русије украјински народ доживео највише зала; сведочи о прогонима украјинске речи од царских власти, полемише са схватањем о украјинском језику као дијалекту руског (у неким верзијама – пољског), подсећа да је Петербуршка академија наука 1906. признала украјински као самостални словенски језик, различит и од руског и од пољског. Раскринкава и тврдњу да је Украјина тобоже плод аустро-немачке интриге: интриге су биле, али где све нису? Негира и стереотипну замерку украјинским националистима о њиховом антируском расположењу: „Са Русијом демократском и републиканском, Русијом будућности, Украјина ће врло радо пристати на с ј е д и њ е њ е н а о с н о в а м а к о н ф е д е р а ц и ј е, слободног уједињења народа Истока, обнављајући стару унију међу севером и југом велике источно-европске низине. Али до тога може доћи само пошто се сруше зидови великоруске централистичке бирократске идеологије, и пољског империјализма.“[7]

Неколико дописа о Украјини појављује се у следећој, 3. књизи часописа за 1921. годину: пети број доноси чланак М. Хардовог „Из историје

[5] Grof M. Tyškevyč, „Украјина према Русији и Пољској, и Словенство“, *Нова Европа*, 1921, књ. II, бр. 11, 410–415.

[6] *Енциклопедія українознавства,* Львів 2000, т. 9, 3217–3218.

[7] Исто, 413.

препорода украјинског народа“.[8] Као што се доста често радило у другим случајевима, у пропратној белешци уредништво читаоце обавештава да је аутор члан украјинског изгнаничког одбора у Југославији, „neumoran ukrajinski publicist i rodoljub“, познати дописник многих загребачких редакција који је радо пристао „da posreduje između nas i ukrajinske propagande“.[9] И наглашава: у *Новој Европи* може да дође до изражаја свачије мишљење, ако је убедљиво и документовано. Хардови сажето износи основне етапе и достигнућа (као и губитке) украјинског националног препорода на подручју Руске империје, и Аустроугарске, говори о његовим главним представницима и, пошто је добро упознат са стереотипима и предрасудама одређених хрватских и српских кругова у односу на украјинску ствар, наводи праве изворе украјинског препорода, доказујући на тај начин апсурдност тврдњи украјинофоба о украјинском питању као немачкој интриги против Русије.

Украјинска тема наставља се чланком „Украјински проблем“, који је настао као писмо Ст. Лукијановића,[10] председника одбора украјинских емиграната, уреднику *Нове Европе*.[11] Лукијановић захваљује уредништву на могућности да се на страницама часописа дискутује о украјинском питању, „možda u ovaj čas najvažnijem u celom slovenstvu“.[12] Подсећајући на тешкоће консолидације украјинске нације због њене подељености између две империје, на забране украјинског језика, објашњавајући читаоцима особености и историју употребе назива „Русини“, „Руси“, „Малоруси“, „Украјинци“, аутор говори о томе да Украјинци желе најприсније везе и са Русима и са Пољацима, али као једнаки са једнакима. Политичко зближавање на основу словенске конфедерације могуће је и пожељно, али национално-културна засебност украјинског народа не може се доводити у питање. Он позива Југословене да према Украјинцима заузму став као према братском словенском народу, објективно оцењујући украјинско питање и борбу за независност, тежњу да се буде газда у властитој земљи.

---

[8] М. Хардовиј, „Из историје препорода украјинског народа“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 5, 137–142.

[9] Исто, 137.

[10] Стефан Лукијановић је у Загребу организовао украјински информациони биро који је југословенске и украјинске часописе снабдевао информацијама о Украјини и објавио неколико брошура о украјинском питању. Захваљујући делатности овог бироа, а и средствима Ст. Лукијановића угледала је свет и књига о Т. Шевченку, „Великоме Словену“ (*Нова Европа* објавила је рецензију ове књиге – 1922, бр. 2). Године 1923. у Загребу је основао друштво „Академічна громада“ (С. Наріжний, Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 – матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої, Київ 1999, 123. Осим тога, Ст. Лукијановић био је именован за украјинског конзула УНР у Загребу (1921), али влада Краљевине СХС није признала званични статус конзулата УНР у Загребу – В. Козлитин, *Руска и украјинска емиграција у Југославији (1919–1945)*, 122–125.

[11] St. Lukijanović, „Ukrajinski problem“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 5, 142–145.

[12] Исто, 142.

Необично је да је одмерени став Лукијановићев изазвао оштро, може се рећи чак и хистерично реаговање водећих представника руске емиграције. У 8. броју часописа штампано је, тако, писмо Одбора руских емиграната, Одбора савеза руских официра и Одбора савеза руских студената, као реакција на писмо „Украјински проблем“ Ст. Лукијановића.[13] Лукијановић је писао да у логорима врангеловаца ради десетак комитета украјинских војника. Аутори протестног писма тврде да у Врангеловој војсци није било украјинских војника. Били су Малоруси који у Југославији чине скоро половину руске емиграције. Аутори потом износе још један кључни аргумент: „Сматрамо, да је рад Г. Лукијановића и његових другова уперен противу Словенства, којему је потребна будућа Русија – Русија слободе, реда и закона. Из ових је разлога, поуздано, и београдска Академија Наука негативно одговорила на питање о опстанку посебне Украјинске Нације, и није могла да прими њихове изасланике и представнике (д-ра Вербленца и другове) у ’Друштво словенске узајамности’. Као што видимо, друштвено активни Украјинци живели су у атмосфери политичких денунцијација и ненаклоности власти.

Ако се вратимо 5. броју за 1921, видећемо да он садржи још један чланак – „Ukrajinsko pitanje s ruskog gledišta“ Е. Антонијевића.[14] Након данашњега читања можемо да прецизирамо наслов: не руског, него руског шовинистичког гледишта, јер аутора највише чуди зашто и откуд се то питање уопште појавило. Он понавља злогласне стереотипе о стварању украјинског народа и украјинског питања као о делу антируске немачке и аустријске политике, и даје још много тенденциозних оцена, завршавајући чланак тврдњом „da nema niti velikoruskoga niti ukrajinskoga naroda, već da postoji samo jedan... ruski narod...“[15]

Осми број треће књиге отвара чланак „Руска сабласт“, потписан са „Ђ.“ (М. Ђурчин).[16] У њему је описан неповољан утисак који оставља хаос који је владао међу руском емиграцијом: „Поделили се на сто партија, на царисте и Врангеловце и Родзјанковце, и Украјинце, и бољшевике, па бију битке, расправљајући и замршујући клупко старих питања, племенских и локалних, и неучествујући у постављању нових, савремених, општих и човечанских.“[17] Веома добро запажање. Сасвим је природно да је аутору тешко да схвати суштину тих спорова око „старих питања“: требало би да се та питања решавају у својој земљи, а не у изгнанству. Али баш у изгнанству

[13] „Ukrajinski problem“, Zagreb, 9. oktobra 1921, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 8, 232–235.

[14] E. Antonijević, „Ukrajinsko pitanje s ruskog gledišta“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 5, 145–150.

[15] Исто, 150.

[16] Ђ., „Руска сабласт“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 8, 225–229.

[17] Исто, 225.

та су питања постала још замршенија, и то добро видимо чак и у оним малобројним дописима које је објављивала *Нова Европа*.

Погледи белогардејске емиграције на украјинско питање нашли су свој концентрисани израз у чланку М. В. Родзјанка „Мисли и погледи пред будућности Русије“.[18] Михајло Родзјанко (1859–1924) – велепоседник, старог козачко-племићког рода, био је, за разлику од својих предака, без икаквих украјинских сентимената, а и своју политичку каријеру присталице уставне монархије у „јединственој и недељивој“ Русији повезао је са непријатељством према украјинској ствари, и доследно је наступао против ње и као посланик III и IV Државне думе и као председник Думе (1911–1917). Његово је име било симбол антиукрајинства. И у поменутоме чланку он понавља свој познати став о аустријском пореклу украјинског покрета, жали што „Руске државне власти нису на време обратиле пажњу овоме покрету, који је, паметним мерама, могао бити ограничен још у самом почетку, него су ушле у борбу против њега тек онда када је он већ ухватио био дубоког корена у друштву, и кад је борба постала тешка.“[19] Родзјанко изгледа потцењује будност руских државних органа који су, почев од уништења Ћирило-методијевског друштва (1847) и Валујевске (1863) и Емске (1876) наредбе, забране украјинске штампе за време П. Столипина (1910) и његових репресија против украјинског покрета, стално водили борбу против њега и путем забрана и путем репресија. Али да ли је могла да заустави објективне историјске процесе националног буђења народа у држави, чији су властодршци размишљали у категоријама непријатељских интрига и завера – као Родзјанко: „Без сваке сумње, по мом уверењу, да су и сепаратистичке тежње малоруског, и још других народности које живе у саставу руске државе, плод немачке шпијунаже.“[20]

У књизи 5, бр. 2 часописа, под криптонимом М. К. објављен је приказ *Knjige T. Ševčenk*a.[21] Забележено је да је књига посвећена „uspomeni Đure Jakšića, prijatelja Ukrajinaca i štovatelja Ševčenkova genija“. Али, према мишљењу критичара, прави циљ ове књиге није ни информативан нити има литерарно-критичку природу, а није ни одавање поштовања Шевченку, већ је пропагандистичко-политички.

Године 1924. *Нова Европа* објављује само један чланак који се непосредно односи на Украјину – „Савремена Украјина“ М. Каљужног.[22] Оправ-

[18] М. В. Родзјанко, „Мисли и погледи пред будућности Русије“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 5, 129–136.

[19] Исто, 132.

[20] Исто, 132.

[21] М. К., „*Knjiga T. Ševčenka* (velikome Slovenu u spomen, prigodom 60-godišnjice smrti 1861–1921, izdalo Rusko narodno-prosvjetno društvo u Kersturu, godine 1922, Zagreb)“, *Nova Evropa*, 1922, knj. V, br. 2, 61–62.

[22] М. Каљужниј, „Савремена Украјина“, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 13, 403–409.

дано истичући да је од свих делова бивше Руске империје Украјина током последњих десет година највише настрадала (за време Првог светског рата, револуције и грађанског рата), аутор не испољава симпатије према ослободилачкој борби украјинског народа у поменутом периоду. Пратећи како текст даље слика успехе о изградњи земље за време бољшевичке власти – можемо да закључимо да је М. Каљужни био, у најмању руку, присталица новог комунистичког поретка, и с њим је повезао даљи процват украјинске економије и културе. Баш овај чланак (и, чини се, само он) даје високу оцену најновијим тенденцијама у украјинској уметности (многи украјински песници и писци могли би да направе себи име у западноевропским књижевностима, пише Каљужни, а позоришта и позоришне студије према свом нивоу не заостају за водећим позориштима Москве, Берлина и других европских градова), помиње литерарну групацију „Плуг“, истакнуте писце В. Сосјуру, М. Хвиљовог, редитеља Л. Курбаса и његово позориште „Березиљ“. Дакле, реч је о почетку краткотрајног периода тзв. „украјинизације“, обележеног процватом украјинске националне културе, периоду који је прекинут стаљинистичким терором 30-их година. Штета што каснији бројеви *Нове Европе* (и нарочито тематски број 1939) нису ниједном речју поменули потоњу трагичну судбину много стотина књижевника и других радника у култури (поменутих: Хвиљовог, Курбаса). Масовне репресије против украјинске интелигенције, „стрељани препород“, глад 1932–1933, били су потпуно прећутани, вероватно из разлога и објективног и субјективног карактера, а као резултат – слика „украјинског питања“ испала је непотпуна (уз одређено наглашавање, на политичкој страни, питања и ограничавања разматрања културног живота Украјине периодом до светског рата), али то не можемо да пребацимо уредништву.

Нова Европа се украјинској теми обраћа 1925. У бр. 5, књ. 12, проф. Н. Бубнов, бивши декан историјско-филолошког факултета Кијевског универзитета, прича о бољшевичким реформама у високом школству, које су тај систем угрозиле.

У два броја 1925. сећања на догађаје 1917–1919. године, у Кијеву, износи сведок – др Алексије Јелачић, историчар, педагог, професор Кијевског (1917–1919) и Камјанец-Подиљског (1919–1920) универзитета, истовремено шеф руског департмана у Генералном секретаријату за националне мањине УНР, а тада политички емигрант, професор филозофског факултета у Скопљу.

О Централној ради он каже следеће: „Сама Влада била је састављена понешто од људи поштених, али необавештених и неискусних, и неувиђавних... те није била кадра да господари ситуацијом.“[23] Њен положај

[23] Dr Алексије Јелачић, „Бољшевичка Револуција на Украјини. (Одломци личних успомена из године 1917–19)“, *Нова Европа*, 1925, књ. XII, бр. 5, 133.

био је компликован. Руски официри сматрали су Раду издајицом Русије и полубољшевичком, сељаци су били превише заокупљени пљачком спахијских поседа, а неукрајинска интелигенција и буржоазија су скептички посматрале догађаје са стране. Централна рада није могла да бољшевичкој офанзиви супротстави за борбу способне јединице. Даље следи опис зверстава бољшевика и ЧК.

У другом делу сећања[24] аутор прича о Директорији и доласку добровољаца-деникинаца. Понашање бољшевика изазвало је мржњу становништва и добровољци су били дочекани са радошћу. Али репресије против нелојалних грађана, пљачке, шовинистички испади против Украјинаца и Јевреја, брзо су донели разочарање. Нова офанзива бољшевика учинила је да људи масовно почну да беже у емиграцију. На томе се завршавају сећања Алексија Јелачића. Али текстове овога аутора о Украјини наћи ћемо на страницама *Нове Европе* и неколико година касније – у ставу према Украјинцима он ће остати вероватно најобјективнији аутор часописа.

Наредних година на страницама *Нове Европе* није било неких запажених дописа о украјинској проблематици. У пролеће 1939, међутим, Украјини је посвећен двоброј (бр. 4 и 5, књ. 32). Уредништво подсећа на своје давно обећање, које није могло раније да испуни, због догађаја у средњој Европи. Истовремено саопштава да ће овај двоброј бити одштампан као посебна брошура под насловом *Малоруси и Украјина*, са етнографском мапом Украјине, грбом Украјинске Републике и репродукцијама Свете Софије у Кијеву, галицијских, карпатских и закарпатских цркава. Уредништво саопштава да су избор, припрему и превод грађе обезбедили сарадници пореклом из Украјине – др А. Јелачић и др В. Розов, професор загребачког универзитета. Осим тога, искоришћена је и украјинска енциклопедија (*Украјинска општа енциклопедија* у 3 књиге, 1930–1935, Љвив–Станиславив–Коломија) и посебни чланци на енглеском језику из *The Slavonic and East European Review*.

Позивање на догађаје у централној Европи који су отежали припрему украјинског броја часописа – маркантно је. Већ је постала очигледна опасност новог светског рата. У Европи је растао страх од агресивне политике хитлеровске Немачке која је већ прогутала Аустрију, оборила након Минхенског договора Чехословачку, помогла Мађарској да освоји недавно проглашену Закарпатску Украјину, злостављала Пољску припремајући инвазију. Будућност словенских народа изгледала је забрињавајуће јер је све упућивало на јасну немачку експанзију у словенске земље. Било је очигледно да ће Немачка користити и украјински чинилац, и потрудити се да колонизује богата украјинска земљишта. А присутност у

[24] Dr Алексије Јелачић, „Бољшевици пред Кијевом, септембра до децембра 1919. (Одломци из личних успомена.)“, *Нова Европа*, 1925, књ. XII, бр. 14, 427–433.

украјинском покрету у Галицији, и у европској емиграцији, политичких снага оријентисаних на помоћ Немачке у борби са совјетским режимом у Украјини, и у стицању независности, могла је да компромитује – и у некој мери компромитовала је – у очима Словена, слабо упућених у украјинске ствари и уплашених немачком агресијом – све Украјинце.

На основу овога можемо да замислимо сву тешкоћу задатка пред којим се нашло уредништво *Нове Европе*. Тежећи, колико је могуће, широком и свестраном осветљавању украјинске теме, а истовремено без довољног корпуса истински компетентних аутора, оно се трудило да представи и избалансира различите тачке гледишта.

Број се отвара својеврсним уводником-обраћањем[25] Словенима да могу да се поуздају само у себе. Овде се с горчином можемо присетити вечите словенске неслоге, чији својеврстан симбол може да буде и супротстављање два брата-Украјинца – Василија Шуљгина (великоруског монархисте, апологета „јединствене и недељиве Русије“) и Александра Шуљгина, украјинског патриоте, функционера УНР; њихови чланци објављени су у тематском двоброју. На примеру Украјине аутор уводника говори о својеврсном словенском парадоксу: због помањкања дисциплине и узајамне подршке, неспособности за организацију, они су вековима остали зависни, робујући туђину. Најбољи пример за то могу да буду Малоруси – „народ вредан и вешт и даровит, који ево већ кроз тисућу година служи свим својим суседима (...) није успео да оснује своју државу, већ живи разасут у неколико земаља, често тлачен и понижаван од лошијих него што је сам; народ са старом културом и оригиналним тековинама, са богатом књижевношћу и уметношћу, који носи разна имена, пошто је своје најстарије и најлепше одбацио из пркоса – зато што су га други преотели; народ најрускији међу Русима, најсловенскији међу Словенима... Ко зађе дубље у историју Малоруса, ко се упозна изближе с Украјином и суседним земљама, тај ће осетити душу тога словенског и нама тако сродног народа, па ће разумети боље можда себе и свој народ, и све што се код нас и око нас дешава.“[26]

Многообећавајући увод и почетак. Како ће се све то реализовати у текстовима у часопису с обзиром на спорност погледа на украјинско питање и не увек повољан став према њему чак и оних на чију је сарадњу уредништво рачунало?

Као први по реду иде чланак дра Вл. Розова „Мала Русија и Малоруси“. Он је требало да изнесе опште податке о Украјини – географске, етнографске, демографске, економске и сл. Он термин „Малорусија“ употребљава као општи назив, а „Украјина“ као делимичан; углавном демон-

[25] Ђ., „Ај, Словени“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 101–103.
[26] Исто, 102–103.

стрира тежњу ка објективности, користећи и украјинске научне изворе. Украјинску етнографску територију он разматра од Карпата до Северног Кавказа, са енклавама у Курској, Вороњешкој области, у Криму, у Белорусији и Молдавији говори и о украјинским насељима у Русији – од средње Волге до Далеког истока и, разуме се, о Украјинцима у Пољској, Чешкој, Словачкој, Мађарској, Румунији, о емиграцији преко океана. Укупан број Украјинаца он процењује на око 40 милиона људи. У Совјетској Украјини, према подацима из 1926, живи 21.719.000 „Малоруса“, што још једном сведочи о трагичној разједињености украјинског народа у различитим државама. Занимљиви су и други статистички подаци које наводи Розов. Можемо рећи да је чланак Вл. Розова пружио општа знања о украјинском етносу и његовом положају у тадашњем свету.

Ако је ова прича о Малорусима као етносу написана у објективним тоновима, следећи чланак дра Вл. Розова – „Малоруси и Украјинци“ – сведочи о његовој потпуној зависности од руске централистичке историографске традиције и теорије „јединственог руског народа“, тј. „јединствене и недељиве Русије“. Формирање „малоруске нације“ он смешта на крај XVI века, када су земље старе „Руске Државе“ (вероватно Кијевске Русије) биле подељене између Московије, Литве и Пољске. Баш на земљама које су припадале Пољској, као последица отцепљености од „општерускости“ и настала је „малоруска нација“ а да пре тога никаквих трагова о њој није било „ни у језику, ни у политичком животу“.[27] (Ова теорија била је анахрона већ у то време – постојала су већ фундаментална дела М. Грушевског, Д. Дорошенка, М. Василенка; одустали су од ње и солидни руски истраживачи.) Дакле, сугерише нам се да није било народног језика који је живео у „весњанкама“, божићним песмама, народним песмама, нити одавно доказаног утицаја народног језика на језик летописа, ни историјске улоге Галицко-Волинске кнежевине, ни украјинског козаштва. Према овом аутору, појављивање „малоруске нације“ било је својеврсна грешка историје, и сама малоруска нација трудила се да на сваки начин исправи ову грешку и успостави општеруско јединство. Препород украјинског националног покрета у XIX веку др Вл. Розов тумачи искључиво утицајем немачког романтизма, немачке филозофије и књижевности, игноришући аутономна расположења и објективну потребу да се сачува историјско памћење и афирмише матерњи језик, развија литература на том језику. „Великоруска књижевност радо је прихватила млађу малоруску сестру“[28] – тврди на једном месту аутор. Ако би се обратио чињеницама и упознао са текстовима руских новина и часописа 30-40-их

[27] Dr Vladimir Rozov, „Malorusi i Ukrajinci (istorija pitanja)“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 109.

[28] Исто, 114.

година XIX века, видео би сасвим другу слику: симпатизери украјинске књижевности били су у мањини. Повољан став према украјинској књижевности утврдио се само 60-их година у напредним круговима руске јавности, али никад није потпуно превладао.

Далеко је од истине др Розов и када читаоце убеђује да овај украјински покрет, за разлику од каснијег, није имао ни трунке нечега револуционарног или „сепаратистичког". Ништа мање чудну верзију предлаже аутор и о Ћирило-методијевском братству. Он потпуно прећуткује принципијелно значајну тему разликовања идеологије ћирилометодијеваца од аустрофилског панславизма и од руског словенофилства. Зато сасвим анегдотично звучи саопштење Розова да су ћирилометодијевци хапшени и кажњавани „на захтев Аустрије".[29] У свему што се тиче Украјине аутор тражи (и успешно налази!) или аустријски, или немачки, или пољски траг – или сва три истовремено. И ослободилачки покрет, који је касније прерастао у националну револуцију 1917–1920, почео је, према Розову, од тога да је Аустрија пронашла агента у особи професора Михајла Грушевског,[30] који је увео термин „Украјина". Признајући таленат, ерудицију и организацијске способности Грушевском, Розов му, наместо да разматра суштину његових погледа и делатности, приписује – наравно не позивајући се на изворе – мисли супротне његовом погледу на свет, или једноставно смешне: на пример, о неопходности да се подигне кинески зид између Украјине и Русије.[31] А Петљура је тобоже чак и озваничио „смртну казну за сваког који би се усудио да говори о пожељности федерације са Русијом...".[32] Невероватно – постојао је круг људи који је производио и подржавао сличне бајке. Смешно је и тужно: у Европи су тако мало знали о Украјини а могли су да чују само оваква „сведочења".

Др Вл. Розов аутор је и чланка „Русини у Југославији". Штета што уредништво часописа није за ову тему могло наћи некога међу Русинима: сам Розов самокритично признаје да је овај минимум својих знања прикупио „на брзу руку", „а вредело би да неко ко зна боље напише и више".[33] Такви људи су, ван сваке сумње, постојали. Розов се ограничава на изношење неколико факата о почетку просветног рада међу Русинима, а касније са сажаљењем признаје да русофилске идеје смењују украјинске, и

[29] Исто, 114

[30] Исто, 117.

[31] Научник светског гласа В. Вернадски, који је високо ценио М. Грушевског („најистакнутији украјински историчар, човек огромне ерудиције") и укључио га у посао око стварања украјинске Академије наука (1918), сведочио је о супротном: „Он ми је говорио: 'Знате, сада нам недостају научници-Украјинци, стручњаци ван оквира украјинознанства. Дакле, морамо се обратити Русима" – В. І. Вернадський, *Вибрані праці*, Київ, 2005, 289).

[32] Исто, 122.

[33] Вл. Р., „Русини у Југославији", *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 184.

украјински покрет полако потискује, бар код интелектуалаца, старо име „Русин“ и реч „руски“. Мање политизован је следећи чланак дра Вл. Розова „Малоруска (украјинска) књижевност“. Овај краћи преглед историје украјинске књижевности направљен је највероватније компилацијом података из друге и треће руке, а ово само по себи не би било проблем (узимајући у обзир жанр кратког прегледа) да нема бројних фактографских грешака и прећуткивања многих значајних појава. Нису поменута имена Лесје Украјинке, Ољге Кобиљанске, Василја Стефаника; у украјинској књижевности совјетског доба – Миколе Хвиљовог, Миколе Куљиша, Павла Тичине, Миколе Бажана. А иза сваког имена – значајна достигнућа и естетске тенденције које су подизале ниво украјинске књижевности, развијале и усавршавале књижевни језик. Изгледа да Розов просто није имао довољно информација о културном животу у Совјетској Украјини, као и о репресијама бољшевичке власти против украјинске интелигенције, о уништавању стотина књижевника-„националиста“ (и научника), о политици русификације и директном мешању бољшевичког руководства у језичке ствари (зарад искорењивања „полонизама“, „галицизама“, „дијалектизама“, „застарелих речи“ и сл., и њихове замене русизмима), јер о томе не пише ништа. Али он се нада да ће саме од себе отпасти крајности украјинског шовинизма (!), а вештачки и полонизовани галички дијалект уступиће, у књижевности и науци, место живом народном језику, језику Квитке, Шевченка, Марка Вовчока, Куљиша, и Драгоманова.[34] Доста чудно постављен проблем – није јасно где је аутор видео тај „вештачки полонизирани дијалекат“. У природном лексичком и стилистичком обогаћивању језика?

Није случајно да се у двоброју за 1939. појавио чланак „Дневник Т. Г. Шевченка“ Петра Митропана.[35] Разумљива је и похвална жеља уредништва да се посвети овој личности. То је година када је не само у Украјини, већ и у читавом Совјетском Савезу, у свим словенским земљама, укључујући и Југославију, обележавана 135. годишњица рођења великог украјинског песника. У то време у Србији, Словенији и Хрватској многа његова дела већ су позната у преводима; још од половице XIX века, а још више у XX, новине и часописи објављивали су чланке, истраживања о њему. Петар Митропан пише о Шевченку са великим пијететом. Одбацујући легенду о Шевченковом „шовинизму“ и доказујући да је имао

[34] Dr Vladimir Rozov, „Maloruska (ukrajinska) književnost“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 193.

[35] *Шевченковски речник,* који је 1978. објавио Институт за књижевност АН Украјине заједно са главним уредништвом *Украјинске совјетске енциклопедије*, садржи чланак о Петру Митропану (унуку украјинског песника В. Кулика) као пропагатору стваралаштва Т. Шевченка у Југославији, уреднику *Кобзара* (Београд 1969). У чланку је поменут и Митропанов допис за *Нову Европу*, као и његова два чланка објављена у кијевским новинама *Літературна Україна* (*Шевченківський словник*, Київ 1978, т. 1, 403).

пријатеље и међу Русима, да је о њима говорио топло и са љубављу (а ко је то негирао, и ко је говорио о његовом шовинизму, осим руских шовиниста?), он закључује да је Шевченко, несумњиво културно припадао Русији.[36] Можда и јесте тако, али сам Шевченко је све снаге усмерио на то да ствара украјинску националну културу – пуновредну и самосвесну, не „малоруску“ варијанту руске! „Они имају народ и Реч, и ми имамо народ и Реч!“ – одговарао је руским критичарима.

У часопису су штампани и чланци написани на молбу уредништва: чланци познатих политичких емиграната Василија и Александра Шуљгина. Њихови дописи пропраћени су уводним чланком дра Розова „Василије и Александар Шуљгин – браћа противници“. Василије Шуљгин (1878–1976) – монархиста, један од издавача листа *Киевлянин*, који се доследно борио са украјинским покретом, један од вођа Клуба руских националиста,[37] који је осмислио идеју „политичког антисемитизма“ (у књизи *Шта нам се не допада у њима* / *Что нам в них не нравится,* 1930), један од твораца белогардејске Добровољачке војске, сарадник Деникина и Врангела, који се касније помирио са бољшевицима, 1925–1926. посетио СССР, али се вратио у Југославију; 1945. ухапсили су га Совјети и пребацили у Москву; након ослобађања (1956) живео је у Владимиру; совјетска штампа популаризовала је писма Василија Шуљгина руској емиграцији, у којима је он њу позивао да се помири са совјетском влашћу: она Русију није уништила, него је спасла и проширила. Године 1979. објављена је његова књига *Године. Успомене бившег члана Државне думе*.

Александар Шуљгин (1889–1960), активни учесник Петербуршког украјинског друштва, један од организатора Украјинске странке социјалиста-федералиста, а касније члан Централне раде, дипломата, шеф делегације УНР на Мировној конференцији у Паризу 1919. и на првом заседању Лиге народа у Женеви (1920), живео је у Прагу, Паризу, бавио се политичком и научном делатношћу, а за време немачке окупације Француске био је ухапшен. Покретач и потпредседник Међународне слободне академије у Паризу (1952–1960), која је уједињавала научнике различитих нација у изгнанству.

Тако различита судбина два брата, као, уосталом, и многих других чланова бројног украјинског рода Шуљгин.

---

[36] Али „политички је негирао“ руски царски реакционарни режим – Петар Митропан, „Дневник Т. Г. Шевченка“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 195.

[37] Након доласка дењикинаца у Кијев 1919. В. Шуљгин је основао Блок руских бирача, који је захтевао „апсолутно игнорисати било које особине малоруског краја“, а у новинама *Кијевљанин* обећао је да никада неће предати тај крај „ни украјинским издајицама, ни јеврејским џелатима – Гољденвејзер А., „Из киевских воспоминаний“, *Архив русской революции,* т. 6, Москва 1991, 270).

У кратком предговору Розов не крије своје симпатије према Василију Шуљгину – због његове смеле борбе са бољшевицима и украјинским сепаратистима, а Александра Шуљгина сматра једним од „најагилнијих вођа најнепомирљивијих украјинских сепаратиста“.[38]

Писмо Василија Шуљгина доноси причу о сопственом роду и тезу о томе да се украјински покрет састоји од „руских родом“: „Сваки Украјинац је некадашњи Рус.“ Сам он није се одрекао и неће се одрећи свог руског имена. Пошто је то једини његов аргуменат, и пошто је збрка око речи „Рус“, „руски“ многе збунила и спречила у разумевању суштине ствари, ваља одмах дати објашњење које је понудио други украјински делатник, Дмитро Дорошенко, у истом броју часописа: „Првобитно и главно име овог народа, све до краја 17. столећа, било је ’Рус’ и ’руски’; од 17. столећа оно је потиснуто новим именом, које је истина познато још од краја 12. столећа, а то је име ’Украјина’ и ’украјински’. Имена ’Малоруси’ и ’малоруски’ књишког су порекла и у самом народу нису била примљена.“[39]

Али, вратимо се чланку другог брата – Александра Шуљгина, који носи наслов „О политичком препороду украјинског народа“. Као активни учесник националноослободилачког покрета он ту приказује ширину тога покрета, подсећа да је новопроглашену УНР признала већина европских држава, али да због анархије изазване Првим светским ратом она није могла да пружи отпор Црвеној Москви. „Тада, године 1919–1921, Украјина је својим телом одбранила Европу од бољшевичке навале: Москва је победила Украјину, али је Европа била спасена.“[40] Ипак, отпор Украјине је потрајао, и он је, као и отпор народа Кавказа, Туркестана, Белорусије и Сибира – бољшевике натерао да промене националну политику, да овим народима дају формалну државност у саставу Совјетског Савеза, да са бруталне русификације пређу на формирање националних партијских и совјетских стручних кадрова (такозвана „коренизација“, у Украјини – „украјинизација“). Истовремено је трајала и јачала борба против „национал-скретања“, јер је бољшевичка партија у национално-культурном развоју република видела претњу сепаратизма, чија је авет прогањала московске владаре свих боја. Дакле, бољшевички режим опет је кренуо у репресије. Овде се Александар Шуљгин обраћа руској емиграцији (већем њеном делу, који проповеда идеал „јединствене и недељиве Русије“) и чуди се: руски „емигранти, који иначе безобзирно мрзе бољше-

[38] Др Владимир Розов, „Василије и Александар Шуљгин – браћа противници“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 128.

[39] D. Dorošenko, „Ukrajina i Rusija“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 142.

[40] Проф. Александар Шуљгин, „О политичком препороду украјинског народа“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 132.

вике, спремни су да помогну спољну политику Литвинова и другова“[41] – тј. постојање империје у совјетском облику.

Велики део чланка А. Шуљгин посветио је историјским везама Украјине са Јужним Словенима.

У следећој рубрици, „Украјина и Русија“, штампана су два чланка Д. Дорошенка – наследника старинскога козачког рода, историчара, политичара, министра иностраних послова Украјине у време хетмана Скоропадског, једног од најпознатијих представника украјинске емиграције. Уредништво даје кратку, доста благонаклону информацију о њему, али је завршава карактеристичном тврдњом: он не припада украјинским сепаратистима и шовинистима, никада није иступао против руске културе и Руса. Већ сама по себи неопходност таквих примедаба сведочи о стереотипима у ставу према украјинским националним политичарима. Пикантност лежи и у томе да се ознаке „сепаратизам“ и „шовинизам“ стављају у један низ, а Дорошенко је био врло далеко од било ког шовинизма или непријатељства према руској култури или Русима, али је истовремено био изразити „сепаратиста“.

Већ први његов у часопису објављени чланак – „Украјински национални покрет“ – сведочи о принципијелном „сепаратизму“, тј. о оданости идеји политичке и државне независности Украјине. На почетку аутор подсећа да су Срби и Хрвати имали прилику не само да упознавају Украјину, још средином XVII века, у доба хетмана Богдана Хмељницког и Ивана Виговског, тј. онда када се Украјина борила за независност, већ су и „ступали у редове украјинске војске“. Крајем XVII и почетком XVIII века бројни јужнословенски емигранти бирани су у редове козачке властеле, „те дали украјинском друштву читав низ виших административних чиновника и културних радника“.[42] У XIX веку Срби и Хрвати упознају се са новом украјинском књижевношћу, преводе дела Шевченка, Марка Вовчока, Стороженка и других. Битно је да наши народи упознају једни друге не из туђих речи већ онако како они сами себе разумеју, али и на основу научног изучавања историје.

Дакле, позивајући се на најновија научна сазнања – из археологије, историје и лингвистике – Дмитро Дорошенко укратко излаже свој поглед на историју Словена и борбу украјинског народа за национални опстанак.

Уредништво часописа доноси још један чланак Д. Дорошенка, прештампан из *The Slavonic and East European Review*. Посвећен је Михајлу Драгоманову и вероватно није случајно заинтересовао *Нову Европу*: Драгоманов је личност коју не можемо мимоићи у разговору о украјинским и уопште словенским стварима, а Д. Дорошенка су сматрали једним од

[41] Исто, 136.

[42] D. Dorošenko, „Ukrajina i Rusija“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 140.

оних који су развијали идеје Драгоманова у новим историјским условима. У свом чланку он говори о научном раду Драгоманова у области историје, етнографије, фолклора, славистике, о његовим политичким идејама и публицистици усмереној на раскринкавање руског самодржавља; оцртава његов главни допринос украјинском покрету: преусмерење на борбу за политичке слободе и федерализам, који је он – а то је битно, и није увек узимано у обзир – схватао не као ствар формално-административну, на нивоу самодржавног уређења, већ као самоуправљање које ће поспешити иницијативу народа. У реалним околностима тога времена не само Драгоманов већ нико други није могао да сања о стицању независности, а Драгоманов је био тај „који је схватио, чиме се та независност може добити и сачувати; схватио, да су за то потребне све стваралачке снаге у самом народу“.[43]

Оба чланка Д. Дорошенка (нарочито први) издигла су тему, коју је одабрало уредништво *Нове Европе*, над традиционалне стереотипе и предрасуде, на озбиљан научни ниво, узимајући у обзир историјску перспективу.

Чланак дра Алексија Јелачића „Како се решавало мањинско питање на Украјини (1917–1919)“ посвећен је покушајима примене, у УНР, национално-персоналне аутономије, идеје коју су разрадили аустријски социјалдемократи Карл Ренер и Ото Бауер, али која нигде и никада није била реализована, тако да је украјинско искуство остало јединствено, и зато још занимљивије. Аутор – Алексије Јелачић – историчар, педагог, литерарни критичар, завршио је историјско-филозофски факултет у Петербургу (1914), 1917–1919. био професор Кијевског универзитета. Био је и државни чиновник УНР – начелник одељења за увођење аутономије у тзв. Министарству за великоруска питања. У чланку он прича о своме раду у том министарству и о напорима украјинске власти да удари темеље законодавству о међунационалним односима. Руководио је целом том ствари генерални секретар за међународне односе Александар Шуљгин, њему су били подређени секретари за питања Великоруса, Јевреја, Пољака. Спремао се Закон о национално-персоналној аутономији, који је предвиђао равноправност свих грађана Украјине независно од националности, и сазивање њихових националних скупштина. Осим Великоруса, Пољака и Јевреја, у Закону су поменути Румуни, Немци, Татари, Белоруси, Бугари, Чеси, Срби и Грци, и сви чији број није мањи од 10 хиљада грађана Украјине. Проблеми су, међутим, остали нерешени: баш када је Грушевски намеравао да потпише Закон о национално-персоналној аутономији, догодио се државни удар Скоропадског. Закон је био склоњен,

[43] Д. Дорошенко, „Михајло Драгоманов“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 149.

министарство за мањине укинуто. За време Директорије успостављено је само јеврејско министарство, али Јевреји су непосредно потом постали жртва грађанског рата.

Требало је објективно оценити напор украјинске власти: она је на располагању имала мање од две године и само неколико мирних месеци – трајао је грађански рат, Кијев је био окупиран и белогардејцима Деникина и црвеном војском Муравјова. Али очигледна је била жеља Грушевског и његових колега из украјинске демократије да се међунационални односи граде на темељима правичности. Закон о национално-персоналној аутономији био је први и тада једини у Европи. И нема кривице руководства УНР у томе што он није био спроведен.

Из *The Slavonic and East European Review* прештампан је и ранији (из 1935. и 1936) чланак „младог украјинског историчара" Миколе Андрусјака „Ukrajinski pokret u Galiciji". Уводник уредништва упозорава да аутор тенденциозно умањује заслуге „русофила" у одбрани националних права галицијских Русина, и истовремено прећуткује везе „рутена" и Украјинаца с аустријском администрацијом. Овде ваља поменути да је у тадашњој украјинској публицистици галицијско „русофилство" познатије као „москвофилство"; М. Драгоманов и И. Франко наступали су с темељном критиком ове појаве. Андрусјак је у своме чланку очигледно избегавао било какве политичке акценте. Његов чланак има више фактографски карактер: иза хронологије догађаја и низа имена понекад се губи линија историјског развоја. Али фактографско богатство чланка имало је и предности – показало је постепени раст украјинског покрета у Галицији, који, реагујући на различите забране аустријске власти (која је под притиском Пољака ограничавала Украјинце) и на репресије руске власти против Украјинаца Наддњипрјанске Украјине, постајао све радикалнији. Светски рат се на најтрагичнији начин одразио на стање Украјинаца Галиције. На њеном подручју водиле су се најкрвавије битке, уз страшне последице за мирно становништво: изгорела села, опљачкане куће, десетине хиљада избеглица. Руска војска сматрала је сељаке потенцијалним аустријским шпијунима, аустријска војска – руским агентима. Долазак руске војске у Галицију пратило је укидање украјинских културних установа, депортација грчко-католичког клера (укључујући митрополита Андреја Шептицког). Да је М. Андрусјак све ово изнео у чланку, било би лакше схватити зашто симпатије многих Галичана нису биле на страни Русије, и зашто су не само неки галицијски политичари сарађивали с аустријским властима, већ се појавио и масовни сичовиј покрет, нарочито међу идеалистичком омладином. Али, и наде у Аустрију биле су само илузија. Након револуције у Русији и распада Аустроугарске империје, украјински покрет донео је плода – створена је Западно-Украјинска На-

родна Република (ЗУНР), која се ујединила са УНР. Судбина и једне и друге била је трагична. Штета што изузетно значајан период 1929–1930, када су се рађале нове идеологије и нови облици борбе, када је развој догађаја у Западној Украјини увелико зависио од догађаја у Совјетској Украјини, и супротно: када је бољшевичка влада у Украјини врло пажљиво пратила ситуацију у „пољском“ делу Украјине, и доносила закључке (претежно у смислу јачања борбе са „украјинским буржоаским национализмом“), штета што тај период, обележен и јачањем опасности од Другог светског рата, није осветљен на страницама *Нове Европе*. Мада су многи били свесни значаја ове теме, и мада је она била делимично дотакнута у кратком и на информацијама шкртом чланку „Ukrajinci i Malorusi u Poljskoj“, потписаном криптонимом „ј. д.“ (аутор користи чланак Вл. Розова „Мала Русија и Малоруси“, и карактеристичну за њега тенденциозну поделу на „Украјинце“ и „Малорусе“). Аутор наводи податке о полонизацији Источне Галиције (језичкој и демографској – путем пресељавања са удаљених пољских територија), укратко представља промене у политичкој самоорганизацији Украјинаца и о ницању илегалних организација терористичког карактера услед бесперспективности мирног начина борбе као и јачања немачке оријентације међу украјинским националистима.

Уредништво *Нове Европе* тежило је да представи све гране украјинског живота и зато није могло мимоићи проблем Поткарпатске Русије (Закарпатја / Прикарпатја). Уредништво и овога пута упозорава да није могло пронаћи аутора међу Прикарпатцима или истраживачима Прикарпатја па се обратило своме сараднику, др Алексију Јелачићу. У чланку „Поткарпатска Русија“ А. Јелачић говори да се позива на погледе професора Петербуршког универзитета О. Л. Петрова –„највећег познаваоца карпаторуске историје“. Олексиј Петров (члан Научног друштва „Тарас Шевченко“ у Лавову) аутор је многих истраживања о црквеном животу и етнографији Закарпатја (Поткарпатја). Он је говорио о закарпатским Русинима као о посебној грани источног словенства. У чланку дра Јелачића говори се о упорној борби Русина против мађаризације, о тешком социјално-економском стању, које је терало у емиграцију, о трагичним последицама Првог светског рата. Из чланка стичемо утисак о једностраној оријентацији русинских интелектуалаца на Русију, о одсутности историјских веза с Украјином, са Галицијом. То није баш тако. Од друге половине X века Закарпатје је било под утицајем Кијевске Русије (тј. у области утицаја) – и сам назив „Рус“ учврстио се у Закарпатју после похода Владимира Великог на Беле Хрвате (могуће, првобитни назив локалних племена). У XVII–XVIII в. у Закарпатју су користили богословске службене књиге штампане у Кијеву и Лавову, а религиозна литература развија се под утицајем украјинског барока. Бројне научне чињенице сведоче о кул-

турним везама између руске Украјине и Поткарпатске Русије са Галицијом и Поткарпатском Русијом – и то у XVIII, XIX и почетком XX века.

О догађају који је имао међународни одјек – прогласу Карпатске Украјине – аутор је написао само три кратке фразе: у септембру 1938. „од ње је направљена засебна државица под заштитом Немачке, а под председништвом Волошина, унијатског свештеника и ватреног Украјинца, који је прогласио Карпатску Русију 'Украјина'. Престоницом те државице је постао Хуст. Али, ускоро, она је поседнута од Мађарске."[44] Испада да је „државица" никла случајно. У ствари, стварање Карпатске Украјине имало је значајну предисторију.[45]

Закарпатју је посвећен још један чланак *Нове Европе* – „Karpatsko-ruska crkvena umetnost" Всеволода Шахањова, археолога, истраживача Закарпатја, који говори о особеностима „карпатскоруског православља" („руска вера"), стварању уније, особеностима закарпатских цркава.

У овом броју *Нове Европе* је и чланак који нарочито упечатљиво показује какве је тешкоће уредништво имало да одржи равнотежу између жеље да буде објективно и зависности од стереотипа своје средине: „Украјина и бољшевици". Овај чланак потписан је са два презимена – И. Мазепа и др Влад. Розов. Врло неочекивана комбинација: Исак Мазепа (1894–1952) један је од вођа УСДРП, 1919–1920. био је председник владе УНР, од 1920. је у емиграцији у Чехословачкој, Немачкој. Касније, након Другог светског рата, један је од организатора Украјинске националне раде; аутор књига *Бољшевизам и окупација Украјине* (1922), *Украјина у пламену и олуји револуције* (3 књиге, 1941), *Основе наше политике* (2 књиге,

[44] Др Алексије Јелачић, „Поткарпатска Русија", *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 176.

[45] Још крајем XIX века у Закарпатју јача украјински утицај. Почетком XX в. проукрајински покрет поприма политички карактер. Током 1918. и почетком 1919, под утицајем самоопредељења Галиције, народни конгреси у Љубовни, Сваљави, Сиготи, Хусту изјашњавају се за уједињење са УНР и шаљу делегате у УНР-раде у Станиславу и на Раднички конгрес у Кијев. Ужгородска народна рада прогласила је своју лојалност према Мађарској, а Прјашивска, већ након чешке окупације – за улазак у састав Чехословачке. Судбину Закарпатја одлучиле су земље Антанте: према Сенжерменском мировном договору 1919. оно је укључено у састав Чехословачке под називом Поткарпатска Рус, као аутономија коју Чехословачка није журила да спроведе у дело. Двадесетих и тридесетих година, када је Закарпатје било у саставу Чехословачке, украјински покрет добија нове димензије. На челу су, осим А. Волошина, С. Клочурак, А. Штефан, браћа М. и Ј. Брашчајки, Ј. и Ф. Ренаји; у њему су учествовали и Галичанин В. Бирчак, В. Пачовскиј, И. Пањкевич и др. Дакле, идеја Карпатске Украјине није никла ни из чега и није била измишљотина Августина Волошина. Потребно је прецизирати и тезу из чланка дра Јелачића о подршци Немачке Карпатској Украјини. Хитлеровска Немачка била је заинтересована за поделу Чехословачке. Али, према споразуму између министара иностраних послова Немачке Ј. Рибентропа и Италије, грофа Ћана (тзв. Бечка арбитража), јужни део Закарпатја (са градовима Ужгород, Мукачеве, Берегове) припао је Мађарској, а следећа крвава ликвидација Карпатске Украјине, коју је извела мађарска војска, била је остварена уз сагласност Хитлера – у знак захвалности свом вазалу. О томе постоји и опширна литература, нпр.: Вегеш М., *Карпатська Україна*. Ужгород 1993; Маркусь В., *Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття,* Ужгород 1993, и др.

1946). Погледе дра Розова већ смо упознали. Симбиоза доста чудна, али има једноставно објашњење. Није реч о заједничком тексту два аутора, већ критички поглед дра Розова на ранији чланак И. Мазепе у часопису *The Slavonic Review*, у јануару 1934! – мада би логичније било директно обраћање И. Мазепи, или прештампавање дотичног чланка, а у случају неопходности и објављивање контроверзије Вл. Розова.

„Чим је почела Руска Револуција, однекуд су на површину политичког живота у Малој Русији избили Украјинци и бољшевици, за које се раније једва нешто чуло“[46] – већ ова прва реченица Розова једноставно запрепашћује. Нећемо говорити о бољшевицима, о деценијама њихове илегалне делатности – овде се не бавимо тим питањем, а постоји и огромна литература о томе. Али „Украјинци“ – тј. „националисти“, „сепаратисти“!? Кога су у том случају деценијама прогањали, затварали, слали у Сибир, чији су језик забрањивали, чије су организације уништавали? А даље, о тобожњој сарадњи „сепаратиста“ и бољшевика стоји ово: „Зачудо, ови екстремни нацијоналисти и не мање занесени интернацијоналисти одмах се међусобом споразумели и ступили у уску сарадњу.“ Ово је већ права фантастика. У својој борби против царизма „Украјинци“ и бољшевици били су на супротним позицијама, и у сталном сукобу, а не у савезу. О томе се може прочитати у целокупној, без изузетака, бољшевичкој и „украјинској“ („националистичкој“) литератури.

Што се тиче деникинаца, они су прибегавали крвавом терору против побуњених сељака, прогањали „галицијски дијалекат“ (В. Короленко побунио се тим поводом питајући од када је украјински језик постао „галицијски дијалекат“), и разумљиво је да се Централна рада, заједно с украјинским сељацима и побуњеницима, борила против деникинаца. Али то никако не значи да су Украјинци и бољшевици водили заједничку борбу против деникинаца. Ситуација је била потпуно другачија: бољшевици су ратовали и са деникинцима и са Централном радом; деникинци су водили борбе и са бољшевицима и са Украјинцима; Украјинци су били приморани да воде борбе и са деникинцима и са бољшевицима, јер су и једни и други били против независности Украјине.

Овде нема могућности да размотримо све коментаре дра Вл. Розова.

Чини се да је, кад је овом, као и неким другим чланцима реч, уредништво вероватно полазило од тога да би читалац могао да дође до властитих закључака полазећи од свега реченог.

Дакле, враћајући се ономе шта је уредништво обећало у уводнику, можемо да кажемо: било је тешко, скоро немогуће остварити такву замисао; уредништво није наметало своју тачку гледишта, али у разновр-

[46] И. Мазепа и др Влад. Розов, „Украјина и бољшевици“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 162.

сности (можда чак и хаосу) гласова, глас Украјинаца није се изгубио, а читалац је имао могућност да осети драматику украјинског проблема, и да га сагледа са различитих страна.

У томе је значај корака направљеног *Новом Европом*.

Њени текстови значајни су и данас: помажу нам да сагледамо колико је важно било узајамно упознавање Словена, и како је тешко било то остварити.

ЛИТЕРАТУРА

Вегеш М., *Карпатська Україна*. Ужгород 1993.

В. І. Вернадський, *Вибрані праці*, Київ 2005.

Гольденвейзер А., „Из киевских воспоминаний“, *Архив русской революции*, т. 6, Москва 1991, 270.

Енциклопедія українознавства, гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович, Перевидання в Україні, Львів 2000.

В. Козлитин, *Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945),* Харьков 1996.

Маркусь В, *Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття,* Ужгород 1993.

С. Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939* (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої), Київ 1999, 122–123.

В. П. Трощинський, А. А. Шевченко, *Українці в світі,* Київ 1999, 218–219.

Шевченківський словник (у двох томах), Київ 1978.

E. Antonijević, „Ukrajinsko pitanje s ruskog gledišta“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 5, 145–150.

Д. Дорошенко, „Михајло Драгоманов“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 146–149.

D. Dorošenko, „Ukrajina i Rusija“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 142–149.

Dr Алексије Јелачић, „Бољшевичка Револуција на Украјини“. (Одломци личних успомена из године 1917–19), *Нова Европа* 1925, књ. XII, бр. 5, 131–140.

Dr Алексије Јелачић, „Бољшевици пред Кијевом, септембра до децембра 1919. (Одломци из личних успомена)“, *Нова Европа* 1925, књ. XII, бр. 14, 427–433.

Др Алексије Јелачић, „Поткарпатска Русија“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 173–177.

М. Каљужниј, „Савремена Украјина“, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 13, 403–409.

St. Lukijanović, „Ukrajinski problem“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 5, 142–145.

И. Мазепа и др Влад. Розов, „Украјина и бољшевици“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 162–169.

Петар Митропан, „Дневник Т. Г. Шевченка“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 193–196.

Руска емиграција у српској култури XX века, зборник радова, Т. 1–2. Приредили Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев, Београд 1994.

М. В. Родзјанко, „Мисли и погледи пред будућности Русије“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 5, 129–136.

Вл. Р., „Русини у Југославији“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 184.

Dr Vladimir Rozov, „Malorusi i Ukrajinci (istorija pitanja)“, *Нова Европа,* 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 109–126.

Dr Vladimir Rozov, „Maloruska (ukrajinska) književnost“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 185–193.

Др Владимир Розов, „Василије и Александар Шуљгин – браћа противници“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 127–129.

Grof M. Tyškevyč, „Украјина према Русији и Пољској, и Словенство“, *Нова Европа*, 1921, књ. II, број 11, 410–415.

Ћ., „Руска сабласт“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 8, 225–229.

Ћ., „Ај, Словени“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 101–103.

М. Хардовиј, „Из историје препорода украјинског народа“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 5, 137–142.

„Ukrajinski problem“, Zagreb, 9. oktobra 1921, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 8, 232–235.

Docent Vsevolod Šahanjov, „Karpatskoruska crkvena umetnost“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 173–183.

Проф. Александар Шуљгин, „О политичком препороду украјинског народа“, *Нова Европа*, 1939, књ. XXXII, бр. 4 и 5, 132–139.

Елена Дзюба-Погребняк

УКРАИНА КАК ТЕМА *НОВОЙ ЕВРОПЫ*

Резюме

В первой половине 20-х годов на страницах *Новой Европы* время от времени появляются материалы, посвященные украинской теме. Это было обусловлено прежде всего двумя факторами – украинской народной революцией, созданием и позже падением УНР, а также прибытием в Королевство СХС волны украинских эмигрантов. А весной 1939 года увидел свет номер, полностью посвященный Украине. Редакция стремилась к объективности и беспристрастности в освещении украинской проблематики, и в соответствии с этим предоставляла слово авторам, чьи политические воззрения и отношение к украинской культуре как явлению глубоко самобытному и отличному от русской были кардинально противоположными. Осуществить свой замысел редакции было очень трудно, но читатель все же получил возможность ощутить драматизм украинской проблемы и посмотреть на нее с разных сторон. В этом большое значение *Новой Европы*. Ее публикации имеют значение и сегодня, помогая увидеть, насколько важным было взаимное ознакомление славян между собой и как нелегко было его достичь.

Иван Мештровић, *Гете,*
илустрација из Нове Европе

316.7(430)(046)

Весна Матовић

СЛИКА О НЕМАЧКОЈ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: Слика о Немачкој формирана у часопису *Нова Европа* (1920–1941) Милана Ћурчина могла би бити подједнако важна као један од показатеља начела уређивачке политике часописа и његових културолошких и политичких идеја, али и као представа о земљи чију је историју обележила дихотомија културе и политике. У турбулентном међуратном периоду, када је већи део немачке културне елите напустио земљу због погубних последица националсоцијалистичке политике, пример вајмарске класике (Гетеа), великих философа и писаца (Ничеа, Т. Мана) или интелектуалаца, који су са симпатијама и разумевањем гледали на тек створену југословенску државу, попут Хермана Вендела, био је перципиран на страницама *Нове Европе* као противтежа опасним намерама Трећег рајха.

Кључне речи: *Нова Европа,* немачка књижевност и култура, Гете, Ниче, Х. Вендел, хуманизам, космополитизам, фашизам.

Перцепција Немачке, њене културе и литературе, политичких и социјалних прилика у часопису *Нова Европа,* који је у периоду између два светска рата излазио у Загребу, могла би бити ваљан показатељ уређивачке политике часописа, његових идејних, политичких и културолошких концепата. Покретач и главни уредник часописа Милан Ћурчин је, у периоду пред Први светски рат, био један од весника српске песничке авангарде,[1] аутор бројних текстова о немачкој књижевности у првој серији *Српског књижевног гласника,* преводилац културног Ничеовог списа *Тако је говорио Заратустра* и доцент на београдској германистици. Једно од првих питања које се намеће јесте да ли постоји континуитет између предратног Ћурчина – песника, научника и сарадника *Гласника*, и послератног – публицисте и уредника *Нове Европе*.

[1] Александар Петров, „Милан Ћурчин – 'Гласников' весник међуратног песничког модернизма", зборник *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914*, ур. С. Пековић и В. Матовић, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд 1992, 123–133.

Такође, треба имати на уму чињеницу да слика о Другоме – народу и земљи, у књижевним часописима најчешће није израз спонтаних запажања и судова већ да на њу утичу идеолошки, политички и књижевни ставови уредника и уредништва, као и претходно формиране представе јавног мњења. Ако се има у виду да су у оквиру процеса „европеизације“ националне литературе уредници предратног *Српског књижевног гласника,* најизричитије Богдан Поповић, избор страних писаца и превођење њихових дела сматрали пресудним за формирање новог националног и културног обрасца, можемо се упитати да ли су и у којој мери уредник и сараднички круг око *Нове Европе* имали у виду ту димензију представљања страних литература и култура на страницама свог часописа.

Како културни и књижевни простор представља увек и један омеђен историјски простор, то проучавање часописа чини вишеструко значајним. Поред дијахронијског увида, који омогућава откривање континуитета или дисконтинуитета књижевних идеја и духовних струјања, синхрони, „панорамски“ поглед на књижевни часопис пружа могућност потпунијег сагледавања актуелног књижевног живота и идејних гибања, њихову слојевитост и унутрашњу динамику. Присуство и облици рецепције туђих култура важан су конструктивни елемент уређивачке политике и повратно осветљавају историјски оквир и пројективну свест и циљеве уредничког тима.

Извесно, можда више него на обликовање слике неких других западноевропских литература и култура, на немачку или, тачније, културе и литературе немачког језичког израза, утицала је суморна послератна збиља. Ратни пораз означио је крај вилхелмовског царства и проузроковао распад моћне Хабзбуршке империје, а словенским народима донео слободу и самосталност. И у Немачкој и у Аустрији завршетак рата изазвао је тектонске поремећаје и фрустрације. Како у *Историји немачке културе* пише С. Грубачић, послератна Немачка је, као Вајмарска република, „већ својим постојањем произвела метафизичку вртоглавицу. Изгледала је као смишљена увреда митовима блиским сваком немачком детету и стереотипима о славној пруско-немачкој прошлости, дубоко усађеним у свест већине Немаца. Њихов месијанизам, блистава и звонка реторика експресионистичке генерације, полако се гасила већ у години великих пораза, али је потпуно нестала тек у поратним годинама револуционарних ’немачких совјета’, црвеног и белог терора и привредног слома, који је, чинило се, срушио и последње основе немачке духовности.“[2]

У том погледу илустративна је судбина неких истакнутих немачких интелектуалаца и књижевних посленика, покретача и уредника најзначај-

[2] Слободан Грубачић, „Култура Вајмарске републике“, *Историја немачке културе*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2001, 470.

нијих експресионистичких часописа – *Sturm-a* и *Aktion-a*. Херварт Валден, уредник *Sturm-a*, чији је утицај на токове европске авангарде (књижевне, ликовне и музичке) био изразито снажан и лишен било каквог облика политичког волунтаризма, од уметника космополите стиже до ангажованог поборника комунистичке интернационале и завршава, 30-их година, као емигрант у Совјетском Савезу. И Франц Пфемферт, чије је ауторско дело био часопис *Aktion* и који је у уметности видео моћно оружје у борби за нови свет а у руским анархистима учитеље, радикализујући своја уверења прави од књижевног политичко гласило, које уместо у Cafè von Literatur чита у радничким халама да би, незадовољан постигнутим учинком, напустио литературу и основао екстремну левичарску партију. Многи немачки књижевни часописи су пре или током рата престали да излазе, или су упловили у мутне воде национализма и активно служили режимској пропаганди. Томе није умакао ни један од најзначајнијих немачких хумористичких гласила *Simplicissimus*, а милитаристичких идеја и застрањења није био лишен ни угледни грађански *Neue Rundschau*.

Укупно узевши, године након Првог светског рата биле су време настојања да се озбиљно пољуљане позиције поврате, да се на немачком тлу, које је клизило, нађе стабилан ослонац и нови почетак. „У покушају да мит о себи обнове, да га претворе у сопствену егзистенцију, у том парадоксалном доживљају измишљеног себе многи уметници су постали епигони сопствене младости; многи су заморени трагањем за новим ослонцем и обезвољени призором све веће анархије – која је само допринела јачању њихове тежње за редом – потражили спаса у мирнијим лукама старих религија и нових утешних идеологија.“[3] А, бројни, често и најбољи су, након 1933. и доласка Хитлера на власт, напустили Немачку. То је слика реалног стања коју би требало узети у обзир када се прати конституисање слике о оновременој немачкој култури и уметности у *Новој Европи*.

Такође, ваља рећи да је првобитни наслов овог рада – „Немачка књижевност у *Новој Европи“,* након сакупљене грађе и имајући у виду поменуте чињенице, као и хибридни карактер Ћурчиновог часописа (значај који је придаван друштвеној, економској и политичкој проблематици), промењен, односно проширен у „Слика о Немачкој у *Новој Европи*“. Испоставило се да постоје тешње међусобне везе између текстова који приказују политичку и друштвену проблематику и оних окренутих књижевној, односно да се, иако припадају разнородним областима, ти текстови међусобно дозивају и на особен начин кореспондирају.

[3] Исто, 470–471.

***

Али, пођимо од почетка – од Ћурчинових предратних немачких тема, књижевних судова и полемичког контекста његовог превода Ничеовог дела *Тако је говорио Заратустра*, јер су значајни за касније разумевање уређивачког концепта *Нове Европе* као и њене визуре немачке књижевне и политичке сцене.

Као сарадник предратног *СКГ*-а, са бечким докторатом о српској народној поезији у немачкој литератури, Ћурчин се бавио проблематиком народне књижевности и настојао да је компаративним методом разреши. И он је, као и Милош Тривунац, који у предратном *СКГ*-у пише о немачкој књижевности, био већма посвећен писцима XVIII и XIX века: Гетеу, Коцебуу и Халму, и указивао на њихово присуство у српској литератури (Фридрих Халм и Војислав Илић, Константин Поповић Камераш као преводилац Коцебуа, итд.). У тим расправама Ћурчиново критичко перо је акрибично, он умногоме следи књижевоисторијске идеје Павла Поповића и естетичке назоре Богдана Поповића.

Међутим, као преводилац и песник Ћурчин се у *Гласнику* појављује у другачијем светлу: из њега пробија неспутани индивидуализам нове песничке генерације, којој су постојећи нормативистички оквири тесни. Његова образложења и одбране сопствене поетичке и преводилаче позиције програмског су карактера, а за тему нашег саопштења важни су зато што откривају рано интересовање за Гетеа и Ничеа, којима ће као уредник у послератној *Новој Европи* обезбедити повлашћено место. Новину у загребачком часопису представљаће једино присуство Хермана Вендела, о коме ће, као пријатељу југословенских народа, више писати други.

На Гетеа као узор Ћурчин ће се позивати у *Гласнику* 1903, у програмском тексту („О мојим песмама“) одлучно бранећи право на песничку слободу и дижући глас против свих облика нормативности и укалупљености: „Та страст масе, и образоване масе, за униформисањем, показује се увек и код свију народа, па избија на видик и онде где јој је најмање место, у лирици. Али су се, на пр., код Немаца, највећи лиричари, Гете и Хајне, узели еманциповати у песми, те су дали толико примера неусиљеног и нешаблонског исказивања осећаја и расположаја, да ће још задуго држати равнотежу захтеви праве лирике са инстинктом велике публике.“[4]

Није неважно да је Ћурчин, за разлику од већине предратних авангардиста, у Гетеу и Хајнеу настојао да нађе аргументе за право песника на стваралачку слободу. Остаје отворено питање у којој је мери то позивање израз стваралачких сродности, а у којој потреба да управо на примеру

[4] М. Ћурчин, „О мојим песмама“, *Српски књижевни гласник*, 1903, X, бр. 3, 201.

писаца који су и у *Гласнику* важили за неоспорне песничке великане, покаже заснованост свог песничког *вјерују*.

Отуда није нимало чудно што је *Нова Европа* 1932. године, када је обележавана стогодишица Гетеове смрти, попут бројних домаћих и страних часописа и целокупне европске културне јавности, не само била у знаку те прославе већ је у њој и предњачила.

Уводни текст у првом од неколико тематских бројева *Нове Европе,* посвећен Гетеовој стогодишњици, написаће управо уредник Милан Ћурчин. Ту је и фотографија Гетеова попрсја које је извајао Иван Мештровић, Ћурчинов близак пријатељ и дугогодишњи сарадник часописа, ту су и преводи „Римских елегија“, одломци из *Фауста* и песма „Прометеј“. Као преводиоци јављају се истакнута песничка имена: Владимир Назор, Драгутин Домјанић и Милан Беговић. О Гетеовом делу, између осталих, у више наврата пишу и Перо Слијепчевић и Станислав Винавер. Све то говори о замашности и озбиљности приступа немачком великану.

Ћурчинов уводник је вишеструко важан – он је програмско-полемички и у њему се рефлектује како ауторов однос према немачком великану тако и његова перцепција актуелног политичког стања у Немачкој. Уредник *Нове Европе* у Гетеу види „најсјајније и најкрупније име немачке књижевне повести“, истиче његове заслуге за упознавање немачке културне јавности са нашом усменом књижевношћу и њено увођење у европску књижевну заједницу, но тежиште ставља на Гетеа хуманисту и космополиту чије идеје и делање представљају противтежу немачком национализму који је почетком треће деценије XX века поново у експанзији: „Гетеа слави свет данас као модерног проповедника хуманитета и човечанске мисли, као претечу и весника интернационалне сарадње, те као творца идеје о светској књижевности (’Weltliteratur’), који је најавио долазак новог доба јединствене културе и заједничких људских идеала на чијем се остварењу има радити... Данас у Немачкој, то је очигледно, прослављање Гетеа – у оваквом обиму и с оваквом срдачношћу – значи устук прускоме милитаризму и претераноме национализму, који се јавља још једном под притиском политичких и економских невоља и недаћа; након неочекиваног успеха Ремаркове књиге о Рату, ово је свакако најизразитија јавна манифестација расположења духа и снаге оне д р у г е Немачке, која оличава позитивне особине тог великог народа. Ако бисмо хтели говорити језиком дневне политике, рекли бисмо, маколико то чудно звучало, да гласови за Хинденбурга, а против Хитлера, на јучерашњим изборима у Немачкој, падају за – Гетеа.“[5]

[5] Ћ., „Гетеова стогодишњица“, *Нова Европа*, XXV, бр. 3 и 4, 99–100.

Ту другу Немачку ће Ћурчин и уредништво имати у виду објављујући приказ Ремарковог антиратног романа *На западу ништа ново*[6] и писмо Томаса Мана ректору бонског Универзитета након што му је одузет докторат.[7]

Као нобеловац и светски признати писац Томас Ман ће добити место на страницама *Нове Европе* тек као противник фашизма и као изганик. Непоткупљива и јасна пишчева свест о личној моралној одговорности због „свега онога што се у Немачкој дешава“ и порука која има молитвену снагу: „Боже, помози нашој тамом застртој и злоупотребљеној земљи, и поучи је да направи мир са светом и са самим собом“, истовремено је сведочила о снази појединца и вери у моћ културе да помогне да се из беспућа историје пронађе излаз.

То уверење о важности културе и о улози великих мислилаца и уметника у критичком промишљању друштвене стварности било је присутно и у написима о личности и делу другог знаменитог Немца – Фридриха Ничеа.

Поводом 30-годишњице смрти овог философа и песника Милан Ћурчин ће такође написати уводник у коме ће, слично као и у тексту посвећеном Томасу Ману, бити акцентована Ничеова антинационалистичка и антирелигиозна мисао:

„Ниче допушта себи ’да буде груб према Немцима, и да им каже неколико тврдих истина – јер ко то, иначе, чини?’ Он ту прекорева немачке историчаре да нису имали прави ’велики поглед на ток догађаја и за вредности културе’; да су ’сви од реда постали пајаци (Hanswürste) у рукама Политике и Цркве’, те да им је главни аргумент увек и свуда ’немачки (deutsch), а полазна тачка и начело Deutschland, Deutschland über Alles’ – баш као да Германи и германство оваплићују ’морални поредак’ у свету. ’Они имају на души’ – тако наставља Ниче, подвлачећи сваку реч, ’све злочине противу културе у току четири столећа’.“[8]

То што уредник *Нове Европе* наглашава Ничеов отпор идејама национализма, своје исходиште има највероватније у чињеници да су и сами идеолози нацизма упоришта тражили у Ничеовом поимању Натчовека, те је ова врста аргументације требало да обеснажи такве ставове и да ука-

[6] Јел. Ал., „На рубу смрти (Поводом књиге Е. М. Ремарка *Im Westen nichts Neues – На западном фронту нема промена)“, Нова Европа*, 1929, XX, бр. 9, 269–274.

[7] „Дирљива исповест једног славног изгнаника“ илустрација је не само „трагичног положаја културне Немачке под данашњим игом национал-социјалиста“ већ је и жива потврда постојања „д р у г е Немачке... Немачке песника и философа, музичара и уметника, учењака и реформатора, који су толиким духовним благом обогатили човечанство“ – Л., „Томас Ман (Thomas Mann) и нацистичка Немачка“, *Нова Европа*, 1937, XXX, бр. 6, 212–213.

[8] М. Ћ., „Фридрих Ниче“, *Нова Европа*, 1930, XXII, бр. 3, 138.

же на огромну опасност од националистичких таласа који су тридесетих година запљускивали Европу.

И Ничеова критика цркве и хришћанства била је блиска антиклерикалном духу *Нове Европе* па њен уредник неће пропустити прилику да је, као важан део Ничеовог дискурса о Немцима, апострофира.

„Лутер, кобни калуђер, обновио је Цркву, и – што је још хиљаду пута горе – Хришћанство, у часу када су већ били подлегли... Хришћанство, то одрицање воље за животом које се претворило у религију!“[9]

И пре Ћурчина о Ничеу ће у загребачкој *Новој Европи* у више махова писати и један други аутор – Марко Костренчић;[10] и у његовим текстовима биће постулирани идентични аспекти као и код Ћурчина, што говори о јасној профилисаности уређивачке политике часописа и пажљивом избору тема о којима ће се писати.

Као и Ћурчин, и Костренчић ће у Ничеу видети великог реформатора који је донео преокрет у оквиру дотадашњих философских промишљања, и чији је концепт Натчовека био у директној супротности са институцијама и моралом који су проповедали постојећа црква и држава.[11]

Костренчић ће такође инсистирати на космополитском и „европејском“ духу Ничеова стваралаштва, и бити противан његовом наглашенијем везивању за немачку духовност, културу и націју: „Не, Ниче није био њемачки националиста; он је хтио да буде добар Европејац, а не њемачки Vaterländer и његов политички кредо била је сложна и јединствена Европа.“[12]

Извесна полемичност која је пробијала из овог ауторовог суда несумњиво је представљала имплицитну реакцију на конкретне историјске реалије, посебно на све израженију тенденцију новог растућег национализма као последице кризе у којој су се европски, али у народи у тек створеној југословенској држави, нашли по окончању Првог светског рата. Противтежу тим тенденцијама, које су у пораженој Немачкој добијале драматичне облике, представљала је идеја космополитизма и откривање заједничке европске културе, у којој је сваки од народа могао да нађе своје место и пружи свој допринос.

---

[9] Исто, 138–139.

[10] Марко Костренчић, „Проблем вриједности“, *Нова Европа*, 1930, I, бр. 7, 262–268; „Ничеова филозофија и проблем вриједности“, 1930, I, бр. 8, 300–310, „Ниче и хришћанство“, превео М. Костренчић, 1923, књ. VII, бр. 18, 565–572. (Одломци из Ничеових дела *Воља ка моћи, Menschliches Allzumenschliches, С оне стране добра и зла, Антихрист, Праскозорје, Погледи у садашњост и будућност народа.)*

[11] Марко Костренчић, „Проблем вриједности“, 268. (Ниче је „човјек који си је поставио задаћом не само оборити постојеће кршћанске вриједности већ у исто доба поставити нове плоче вриједности“.)

[12] Марко Костренчић, „Ничеова филозофија и проблем вриједности“, *Нова Европа*, 1930, I, бр. 8, 304.

У прилог овој претпоставци иде и чланак „Антропозофски покрет Рудолфа Штајнера“ Ханса Ерхарта Лауера.[13] Преведен са немачког, овај текст о езотеричном покрету који је поделио европске интелектуалне и уметничке кругове, није случајно стигао на странице *Нове Европе*. Био је умногоме у сагласју са интенцијама уређивачке политике часописа и њеним „хоризонтима очекивања“.

Наиме, Штајнерово учење о реинкарнацији и способности „мистичног сазнања натчулног“ „вишег света“, могло је представљати неку врсту спасоносног вентила за пометене европске интелектуалце који су се нашли у колоплету драматичних ратних и поратних искустава. Кругу око *Нове Европе* Штајнерова антропозофија могла је бити привлачна због претензија да буде прихваћена као део немачке космополитске традиције[14] и као један од покушаја духовне обнове европске културе, што је аутор чланка сматрао суштинском одредницом ове теорије, и посебно је апострофирао:

„Политичко и економско оздрављење у светским односима не може данас произаћи из Средње Европе. Али, у духовном погледу, ако се она поврати своме правом бићу, може Средња Европа даровати свету најдрагоценија добра, која ће овај захвално и с великом добити по себе примити...“[15]

Није сувишно подсетити се да у то време и Љубомир Мицић, у оквиру зенитизма, долази на сличну идеју о балканском човеку као препородитељу угрожене европске културе. И док је код Штајнера то био „геније Средње Европе“ („Genius Mitteleuropas“), код Мицића се појавио Барбарогеније. Разлика је била у томе што је свој концепт „генија Средње Европе“ Штајнер настојао да реализује кроз педагошко деловање оснивајући велики број школа и храм науке и културе *Getheanum*, док је Мицићев концепт остао више на нивоу духовне побуне и уметничког експеримента. Оно што им је био заједнички именитељ, јесте свест о темељној кризи европске културе и друштва, која није само последица окончане ратне апокалипсе већ и урушених вредности и закона на којима је она почивала, али и зебња и слутња могућих нових катаклизмичних догађаја који могу да буду генерисани из послератног хаоса.

У *Новој Европи,* то је било више но „наслута“ – политичке и социјалне анализе, посебно оне које су се бавиле немачком реалношћу, указивале

[13] ДР. Х. Е. Лауер, „Антропозофски покрет Рудолфа Штајнера“, *Нова Европа*, 1923, VIII, бр. 17, 513–518.

[14] „Антропозофија Рудолфа Штајнера надовезује се... на најплеменитије тежње немачког духа од времена Гетеа и његових савременика, те се у њој буди немачки дух и враћа ка своме бићу које се никад није затворило пред светом, него се открива дајући се“ – Исто, 518.

[15] Исто, 518.

су на такав развој догађаја. Већ 1923. у чланку под насловом „Фашизам у Баварској“ неувијено се говори о потенцијалним опасностима фашизма који је у успону и описује механизам његовог деловања:

„Данас у Минхену влада диктатура своје врсте. Под именом националсоцијализма никао је један јак, озбиљан и опасан покрет. Национални социјализам – под тим парадоксалним именом једна клика, чија је прошлост мрачна, а мотиви још мрачнији, врши прави терор... Адолф Хитлер, бивши официр аустријске војске, данас је у Минхену народни трибун, ’месија пука’... Зао дух погрома раширио је над Минхеном своја мрачна крила. Унутрашња организација националног социјализма скоро је беспрекорна: права војничка организација. Хитлер је формирао своје легије које, иако моментално малобројне, представљају за младу Немачку Републику озбиљну опасност...

(...) Тако се развија баварски фашизам, који иде све даље, и можда није далеко дан када ћемо сви ми бити сведоци његове провале, која може да буде јача и катастрофалнија од оног Капповог пуча у Берлину 1920.“[16]

У *Новој Европи* ће се, поред низа прилога сличне садржине,[17] појавити и они о „пророцима савремене Немачке“ у којима су дати портрети покретача и главних идеолога немачког националсоцијализма – Хитлера и Розенберга. Аутор чланака је Алексије Јелачић, који се фокусирао на њихове идеје формулисане у тада врло читаним и утицајним књигама: *Миту XX века* и *Mein Kampf-у*. Сматрајући их, с правом, веома битним за смер којим је „модерна“ Немачка кренула, Јелачић их је пажљиво анализирао и указао на опасност њихове примене у пракси.

Расна иделогија „крви и тла“ и идеја о изабраности германске расе да доминира светом стоји у основи националсоцијалистичке теорије. Ту теорију Розенберг је образлагао софистицираније, а Хитлер популарније: „За разлику од Розенберга, *Моја борба* је читка и занимљива књига“,[18] писао је Јелачић дајући портрет Хитлера и пажљиво расклапајући механизам зла и свеопште пошасти коју је ова књига, као „својеврсно јеванђеље савремене Немачке“, носила у себи.

Исти аутор је, пишући о Розенберговом *Миту XX века,* посебно лучидно указао на поступак трансформације једне „филозофије историје“ у опасно оружје дневне политике. Нова идеологија заснована је „на миту крви, на вери у то да се заједно са крвљу брани божанска суштина човека уопште...“, а она је на страни нордијске расе, коју чине „надљуди“

[16] Исто, 145.

[17] Колбе И., „О фашизму и хитлеризму, Есеј о тиранији – Хитлерова Немачка и наши национални проблеми“, *Нова Европа*, 1935, XXVIII, бр. 6, 153–163.

[18] А. Јелачић, „Пророци савремене Немачке, II, Адолф Хитлер, *Нова Европа*, 1936, XXIX, бр. 6, 172.

(Übermenschen), за разлику од других раса у којима су „подљуди“ (Untermenschen); и „наука, уметност, систем погледа на свет... постали су само крв“ и прерасли у обликотворни принцип вајмарске Немачке, „аргумент и подлога фашистичке политике“.[19]

Идеје Розенберговог *Мита XX века*, објашњава даље Јелачић, елаборисане су на популистички начин у Хитлеровој аутобиографији, а „преко закона и мера власти – постале су битном садржином немачке стварности“[20] и претња европском и светском поретку. И док је акценат у студији о Розенбергу био стављен на однос философске и политичке праксе, тежиште у расправи о Хитлеру стављено је на откривање везе која постоји између биографије личности и историјског оквира у коме делује: „Тако се у Бечу формирао један непознати сликар, један социјално-политички мислилац повучен у себе и ватрени пангерман, Словенождер и јудофоб; уз то још и противник марксизма и парламентарне демократије. Шта би од њега било да није избио Први светски рат – тешко је рећи.“[21]

У представљању личности и идеја Розенберга и Хитлера, А. Јелачић је посебно истакао њихову мржњу према Словенима, посебно онима који су живели у Аустроугарској. Тим назнакама ауторова критика фашизма посредно је од социјално-философске и политичке расправе добила форму конкретног упозорења домаће јавности.

Ако се, поново, након ових критичких увида у немачку политичку стварност, објављених у *Новој Европи,* осврнемо на студије о Гетеу и Ничеу у истом часопису, посебно на чињеницу наглашавања њиховог отклона према национализму и истицања космополитског и хуманистичког карактера њихове мисли, наша претпоставка о потреби стварања слике о немачкој култури као својеврсном антиподу немачке политике, добија на уверљивости. У тој врсти перцепције Ћурчинов часопис следио је ставове знатног дела и европске, али и немачке интелектуалне и уметничке елите.

Наиме, у епохи између два светска рата, а и касније, написано је доста књига о специфичности немачког поимања културе и политике, односно о примату који се у Немачкој придаје култури у односу на политику. Волф Лепенис у обимној и истраживачки врло утемељеној књизи *Култура и политика* (Приче из Немачке)[22] овако описује тај однос:

„Величање културе и скепса у односу на политику карактеришу једно специфично немачко држање које је готово увек повезано са сећањем

[19] Др Алексије Јелачић, „Пророци савремене Немачке, I, Розенберг (Alfred von Rosenberg)“, *Нова Европа*, 1936, I, бр. 4, 114.

[20] Др Алексије Јелачић, „Пророци савремене Немачке, II, Адолф Хитлер“, 172.

[21] Исто, 173.

[22] Волф Лепенис, *Култура и политика*, приче из Немачке. Прев. Д. Гојковић, Геопоетика, Београд 2009.

на вајмарску класику – а често и са сећањем на Вајмарску републику. Тим ’немачким држањем’ су се Норберт Елијас, Питер Геј, Џорџ Мос, Хелмут Плеснер, Фриц Рингер, Фриц Штерн, Питер Вирек и други бавили још веома рано. У немачкој духовној историји Вајмар до данас поседује неку врсту ’привилеговане класике’, која почива на представи да се светски значај немачке културе није случајно развио из сужених и тескобних политичких прилика, него да су оне биле сама његова претпоставка.“[23]

У прилог овој тези навешћемо оцену још једне ауторке – Елизе Батлер, која је управо 1933. године почела да пише књигу *Тиранија Грчке над Немачком*, у којој је желела да укаже на историјски кобне последице немачког идеализма умногоме баштињеног од Грка. У обновљеном издању те књиге, по завршетку Другог светског рата, ова ауторка осетила је потребу да допише „како су јој злодела нацистичке владавине и Другог светског рата предочила колики понор раздваја ауторе немачке класике – Винкелмана, Гетеа, Хердера, Шилера, Хелдерлина – од људи који су следили ’фирера’“.[24]

На ту опреку између актуелне немачке политике и културе указао је, тридесетих година, и Перо Слијепчевић у чланку „Немачки савремени књижевници и политика“, објављеном у *Српском књижевном гласнику.*[25] Анализирајући духовно и политичко стање ондашње Немачке и он је опомињао на опасност странпутица и откривао немоћ културне елите да промени ток догађаја.

Пре Слијепчевића, Станислав Винавер је, такође поводом Манове критике националсоцијализма,[26] у књизи *Немачка у врењу* (1924) писао о „фетишизму културе“, о култури као „иконостасу Немачке“, сматрајући то карактеристиком немачког духа уопште. Већ тада је пророчки слутио да је у Мановој одбрани немачке културе и њене класике (између осталих и Гетеа), садржан „један апокалиптички осећај да је пожар већ ту“.[27] Непуну деценију касније, Винавер је на страницама *Нове Европе*, у прилогу „Хегел и данашња Немачка“, оголио ту неуралгичну страну немачког „фетишизма културе“ и открио кобну спрегу „духа“ и праксе.

---

[23] Исто, 26.

[24] Исто, 35.

[25] „Немачка књижевност наших дана претежно стоји у занимљивој опреци према исповедању и раду искључивих националиста и расиста. Као никада, баш су последњих двадесет година најпознатији немачки песници хватали у своја једра струје и ветрове опште европске, и пловили уз воду, и дизали поглед изван завичајне груде, тражећи један нови хуманитет, реалнији и савременији од онога класичарскога“, *Српски књижевни гласник*, 1932, XXXIX, бр. 3, 180.

[26] „Томас Ман велича социјалдемократију у Немачкој, што ова гледа да сачува од бродолома велике вредности данашње културе. Ману није стало да сачува друштво, него само његове културне вредности: као саће без пчела“ – у: „Душа, звер, свест, Ф. Верфел, О. Шпенглер, Т. Ман *(Немачка у врењу)“*, А*лманах Винавер*, 1997, бр. 1, 45.

[27] Исто, 45.

Прилог представља исцрпан извештај са конгреса посвећеног Хегелу, који је, како је то аутор добро уочио, местом и учесницима, идејама и временом када је одржан, увелико превазишао оквире научне расправе. Одржан у Берлину 1931. поводом стогодишњице Хегелове смрти, скуп је, са учесницима који су тумачења идеја овог философа учинили оружјем националсоцијалистичке, односно бољшевичке праксе, носио обележје „најсавременије и најстрашније политике“.[28] Та идеолошка обојеност и опасни политички циљеви препознатљиви су већ у поздравном говору берлинског градоначелника:

„Ипак је философија наша последња и једина националана својина, последња и непоколебива утврда са које можемо да пођемо ка новим духовним победама и да повратимо шта смо изгубили. Само највиша и најсавршенија образованост духа може да поврати Немцима место, достојно нас, у реду других народа.“[29]

Италијански философи, пре свега Ђентиле, који је на конгрес дошао у улози државног идеолога фашизма а не научника, својим упечатљивим наступом, значајем који му је унапред био дат, пажњом и одобравањем којим је праћено његово излагање (за разлику од непријатног мука који је пратио излагања неидеологизованих познавалаца Хегеловог дела), били су аларм за узбуну. Тај тешко ухватљиви тренутак када су националсоцијалистичке идеје постајале делатне у пракси, Винавер је непогрешиво ухватио и описао:

„Осетило се нешто живо. Осетило се како укочене кврге категорија хватају врели раствор живота и како се ствара нешто ново од појмова и од стварности, од слова и од крви. (...) Да се и бољшевицима допустило да говоре, тај би осећај преовлађивао стално.“[30]

И чланак Исидоре Секулић „Крвави национализми“, објављен 1922. године, бави се проблемом национализама разбукталих током Првог светског рата, али и „злоупотребљених“ тек склопљеним Версајским миром. И док је у предратном чланку о „Културном национализму“, у *Новом Србину*, ова списатељица проповедала „чисту, високу културу“ „морал, хуманизам, етику и честитост“ и као узоре истицала скандинавске облике национализма,[31] у прилогу „Крвави национализми“[32] бавила се

[28] „Полемика око Хегеловог конгреса има тек да дође. Цео свет се сад бави политиком схваћеном у ужем смислу. (...) Наше мишљење је стално било, у току Конгреса, да се баш овде ради о политици, о најсавременијој, најстрашнијој политици“ – у: С. Винавер, „Хегел и данашња Немачка“, *Нова Европа*, 1931, XXIV, бр. 5, 287.

[29] Исто, 288.

[30] Исто, 293.

[31] И. Секулић, „Културни национализам“, *Сабрана дела*, књ. 12, Матица српска, Нови Сад 1964, 120–128.

[32] И. Секулић, „Крвави национализми“, *Нова Европа*, 1922, V, бр. 8, 225–227. („Национализам и патриотизам су стоглава и вечита хидра и све (је) политичко, еко-

подједнако погубним последицама национализама актуелних победника и побеђених. Немачки народ, као ратни губитник, нашао се тако и у средишту ових разматрања.

Наиме, Исидора је слутила (као и Винавер) да понајвише у „немачком духу“, побеђеном и пониженом, „збиља има нешто фатално (...) велика њихова несрећа није, или још није скрушила, разнежила и очистила овај народ, или и неће тога учинити“.[33]

Другу препреку општем превладавању националистичке затрованости видела је српска списатељка у бројним споменицима „рату, крви, жртвама“, који „се свугде дижу“.[34] Ипак, они немачки изгледали су јој најопаснији:

„А, тако би добро било када би нека сила, преконоћ, однела из Берлина сву ону страшну и смешну множину бесних јахача, квадрига, царева, фелдмаршала, топова, лавовских гротла, канџи, коња и јунака. Берлин је, као што је познато, више него икоја метропола посејао своје улице, пијаце, паркове и скверове, тешким и громадним фигурама својих крвавих делија.“[35]

Тако су у Исидориним „крвавим нацијонализмима“ стање немачког духа и споменичка баштина добили негативну конотацију, а захваљујући охолости победничких сила претварани су у потенцијалну претњу новим ратним пожарима.[36]

Овај прилог Исидоре Секулић убедљиво је показивао наглашену дихотомичност немачке друштвене и културне сцене, њену премреженост и испреплетеност противуречним „силницама“ и струјањима, и немогућност њиховог уравнотежења. Фашизам и његови идеолози и „пророци“, Розенберг и Хитлер, горак укус пораза и националистички набој монументалистичких споменика, на једној страни, и Гете, Ниче, Томас Ман, Ремарк, Х. Вендел, Краус, на другој, у Ћурчиновој *Новој Европи* су егзистирали као представе о супротстављености немачке политике и културе, али и као облици каузалитета који се повремено, ипак, успостављао. На постојање тог каузалитета подсећао је и Макс Шелер одбацујући упорно противстављање Вајмара и Потсдама, Гетеа и Крупа, односно тезе да „Немац само као трпник може бити значајан у духовним стварима“,[37]

номско и културно напрезање свију држава потребно да та хидра бар чељусти своје не разјапи.“)

[33] Исто, 26.

[34] Исто, 26.

[35] Исто, 27

[36] „И као што је некада, по безбожној охолости немачког народа, врцала из тог камења пуста и грешна надуваност ’Urvolka’-а и ’Welbezwinger’-а, тако је данас, по другој безбожној охолости разних победилаца, легла на то камење срамота, која дању-ноћу буни, прети, трује, нова покољења“ – Исто, 27.

[37] У: В. Лепенис, „Немачки дух и немачко царство“, *Култура и политика*, 42.

а Волф Лепенис подсећао да су након победе Пруске над Француском, 1871, када је и отворен пут немачком уједињењу, „дух и моћ, култура и политика нашли пут један до другог. Немци су постали народ песника, мислилаца и војника.“[38] О видовима те симбиозе говорио је и Винавер, у извештају са конгреса о Хегелу.

***

Ипак, у *Новој Европи* чешће су биле промовисане космополитске идеје и демократски дух немачке класике и хуманизам и пацифизам дела савремене песничке и интелектуалне елите, који се одупирао политици Вајмарске републике. За то су постојали и додатни, унутрашњи мотиви.

Идеја хуманизма и интернационализма и концепт стварања заједнице европских народа, којој ће се придружити и југословенски народи, представљали су једно од полазишта у креирању уређивачке политике и непосредно били дефинисани у уводнику првога броја: „Почињући скромно и с почетка, ми гајимо частољубиву наду, да ћемо се у блиској будућности наћи напоредо с нашим пријатељима на Западу у изграђивању Нове Европе и новог човечанства, те тако допринети да се припреми за нашу расу и нашу државу место које им припада у савезу народа.“[39]

У тим настојањима да се постане легитимни део „Нове Европе и новог човечанства“, питање поимања сопствене културе као интегративног фактора и на унутрашњем и на спољашњем плану, добило је на значају. И у том погледу је Гете, који је живео и стварао у Вајмару а осећао се „грађанином света“ и имао сопствену пројекцију „светске књижевности“, задужио нашу националну књижевност. Његов препев „Хасанагинице“ и написи о српској народној поезији били су одлучујући за то да је наша култура по први пут сагледана као вредан део европске културе. На ту чињеницу указивао је Ћурчин у чланку о младом Гетеу као преводиоцу народних песама, и упућивао прекор домаћим научницима што нису на адекватан начин проучили и валоризовали ту заслугу.[40] Превођењем и представљањем читаоцима Гетеових написа о српској народној поезији,

[38] Исто, 42.

[39] „Из нашег програма“, *Нова Европа,* I, бр.1, 6.

[40] „Ми смо свакако чудна нација: говоримо ево већ више од стопедесет година, како нас је млади Гете увео у светску књижевност, с преводом `жалосне пјесанце о племенитој Асанагиници`, и више од сто година, како нико није лепше и боље него стари Гете говорио о нашим народним песмама `у маси`; а нити је ико од многобројних сакупљача и испитивача наше народне поезије успео до сад да продре до праве домовине и извора у народу `Хасанагинице`, нити се ико од оних писаца и родољуба који наводе Гетеове похвалне речи о нашим народним песмама сетио и потрудио, да његове тако драгоцене чланке и написе о томе предмету у целини преведе и објави. А очигледно, било је доста времена и пуно разлога да се то учини, јер свака реч коју је Гете о нама написао има за нас нарочите вредности, чак и кад није похвална или суперлатив – „Млади Гете као преводилац ’Хасанагинице’“, *Нова Европа*, 1932, XXV, бр. 3 и 4, 113.

и низом текстова о подстицајима и времену настанка Гетеових превода, *Нова Европа* настојала је да се на одговарјући начин одужи великану светске књижевности.

Међутим, текстови о Гетеу и „Хасанагиници“, посебно верзија ове баладе коју је дао Иван Мештровић на основу сећања из детињства, за нашу тему значајни су и са становишта повезаности културе и политике, односно културе сагледане у функцији обједињавајућег елемента заједничке југословенске државе.[41]

Наиме, за разлику од своје докторске тезе, у којој је реч о српским народним песмама и Гетеу као њиховом преводиоцу, Ћурчин овде говори и о хрватској народној поезији, сврставајући „Хасанагиницу“ (на основу Мештровићеве верзије) у тај корпус, односно уводи термин „наше народне песме“ као обједињујући за усмено стваралаштво народа српскохрватског културног простора. Да је тај термин добрим делом мотивисан и политичким разлозима, произлази из Ћурчинова објашњења:

„Говорим данас овако зато што (…) мислим да треба, у овим нашим садашњим нацијоналним приликама, поћи мало уназад па повести рачуна о томе да нису сви, нажалост, нашега уверења о јединствености онога што се зове *српско* и *хрватско*, и да ће бити још потребно борити се да то уверење почне опет дубље хватати корена, а да се дотле свачије мишљење има уважавати. Иначе, нама може бити само драго у души да смо дошли до овог ширега искуства о пореклу и домовини наших народних песама, јер нас оно учвршћује у том нашем уверењу о недељивости народне територије и истоветности не само народног језика него и народне душе.“[42]

Појам „народне душе“ и народне поезије као њеног аутохтоног израза, несумњиво је баштињен од Хердера и Гетеа, и показао се „употребљивим“ и у новом културном и политичком контексту.

С друге стране, и онај други Гете, посвећен универзалном проблему човека као јединке, а не као дела националног колектива, социјалне групе или класе, нашао је одговарајуће место у *Новој Европи*. Био је, такође, у сагласју са њеном програмски назначеном визијом космополитизма и „европејства“. У полемичком тексту „Фронт социјалне литературе“[43]

[41] „Искрени и ватрени поборник југословенства, Ћурчин је решење раскола и размирица зачетих око ’Хасанагинице’, видео у ширењу и обједињавању сакупљачког простора, односно у обједињавању усмене традиције настале међу православним, католичким и муслиманским живљем у јединствен термин ’*наша* народна књижевност’ – што је ’мудрост’ којој су прибегавали и неки од ранијих и каснијих еминентних изучавалаца (Т. Маретић, С. Назечић, В. Недић, који се, додуше, чешће опредељивао за атрибут ’југословенска’/ ’југословенско’, В. Ђурић, М. Дрндарски и други.“ – Видети текст Лидије Делић, „Прилози Милана Ћурчина о 'Хасанагиници' у часопису *Нова Европа*“.

[42] М. Ћ., „’Хасанагиница’ у народу (Мештровићева верзија)“, *Нова Европа*, 1932, XXV, бр. 3 и 4, 130.

[43] Ћ., „Фронт социјалне литературе“, *Нова Европа*, 1932, XXV, бр. 11, 529–534.

Ћурчин се, баш имајући у виду Гетеов „случај“, супротставио идејним и културним концептима „клерикално хришћанске“ и „радикално марксистичке“ „фракције“.

У првом случају било је речи о кругу око *Хрватске страже,* који је заступао становиште да „људи не могу никада Гетеа љубити“ јер је „његова човјечност врло далеко од идеала, пуна мана и неприкладна зато да повуче за собом одушевљење бољег дијела човјечанства“, па отуда и закључак о „предимензионираности“ европске и југословенске прославе Гетеове стогодишњице.

Значајнија и далекосежнија по последицама на књижевном пољу била је Ћурчинова критика левичара, „милитантних марксиста“ груписаних око *Социјалне мисли, Књижевника*, *Савремене стварности*. Расправа се тицала друштвеног и социјалног ангажмана уметника, заправо питања његове класне позиционисаности и освешћености. Југословенска левица је, полазећи од тезе да „док постоји класно друштво свака је уметност класна и према томе у служби класне борбе“, показивала амбивалентан однос према Гетеу – видела је у њему и „генија“ и „филистра“ и о прослави писала као покушају „класе над коју се спушта сумрак, тј. буржуја... да се још једаред афирмира са својим најзначајнијим идеологом“.[44]

Ћурчину је тај негативан суд међуратне социјалне левице, коришћен и у критици А. Цесарца скулпторског дела Ивана Мештровића, једног од најзначајнијих сарадника *Нове Европе*, био повод за ширу поетичку и идеолошку расправу, која се подједнако тицала вредновања савремених уметника и класика:

„Јер, за нас су ’смешни противници’ и они који третирају Гетеа као ’буржуја’ и ’малограђанина’, који обећавају Мештровићу као уметнику спасење ако пође у комунисте, и за које књижевник ’и није примарно књижевник него борац на једном одсјечку фронта пролетерске борбе’. А, ми притом нисмо ни мање слободоумни нити мање отпорни према ’нашој конзервативниј средини’ него *Књижевник*, хрватски (подвукао М. Ћ.) књижевни мјесечник.“[45]

Полемика Ћурчина и *Нове Европе* са „фронтом социјалне левице“ превазилазила је питање избора поетичког обрасца; битка се водила око културног обрасца и шире је задирала у сферу друштвених и социјалних односа међуратне југословенске државе. Однос према немачком класику, његовим идејама и схватању света, послужио је ту и као вододелница и као аргумент.

[44] Исто, 530.
[45] Исто, 533.

***

Поред Гетеа и Ничеа, Херман Вендел, истакнути публициста, писац, социјалиста и најмлађи посланик у Рајхстагу, био је још један Немац о коме се доста писало и чији су чланци радо и често објављивани у *Новој Европи.* Интересантно је да ни приближно такав значај и место у овоме часопису није било дато Карлу Краусу, једном од најзначајнијих аустријских новинара, драматичара и песника, који се својим часописом *Die Fackel* (*Бакља*, 1899–1937) дуго и упорно борио против грађанског лицемерја и лажи, рушио моралне табуе и указивао на корумпираност савременог новинарства. Својим социјалним ангажманом, посебно сатиричним односом према актуелној друштвеној збиљи, Краус је утицао и на неке значајне српске, хрватске и словеначке писце (Петра Кочића, Ивана Цанкара, Мирослава Крлежу). Ипак, у *Новој Европи* објављена су, поред његове антиратне песме „Zum ewigen Frieden“,[46] само два прилога о њему: чланак А. Лихта о Краусовом односу према Фридјунговом процесу[47] и кратак некролог Лазе Поповића.[48]

Можемо се упитати шта је разлог повлашћеној Венделовој позицији. Могуће је то што је био добар познавалац прилика у ондашњој Југославији и њен искрени пријатељ, који је својим текстовима настојао да промени претходно формирану слику о њој, испуњену многим предрасудама.

Али, и Венделови савременици Герхард Геземан и Алојз Шмаус такође су били пријатељски расположени према Југославији, проучавали су њену културу и фолклор и доста учинили за њено представљање у европским научним круговима, али се у *Новој Европи* не помињу.

Прави одговор можда се може наћи у студији Пере Слијепчевића, објављеној убрзо након Венделове преране смрти:

„Он (Вендел) је био први Немац који је Немачку упознао са *Југословенима*, тј. он је први на конкретним и озбиљним подацима тумачио Немцима снагу југословенског покрета за ослобођење и уједињење. (...) Шта је било пресудно да се Вендел заинтересује за нас и да нас заволи? Био је то наш столетни *демократски* напор који је моћно одјекнуо у његовој до сржи демократској души. Ако је за први мост између наше земље и Немачке дала материјал поезија, Венделов мост је подигнут од грубљег

[46] Karl Kraus, „Zum Ewigen Frieden“ (Песма преузета из збирке *Worte in Versen (Речи у стиховима)*, *Нова Европа*, 1931, XXIII, бр. 1, 65–67.

[47] Александар Лихт, „Карл Краус и Фридјунгов процес“, *Нова Европа*, XXVIII, бр. 4, 114–120. (Осврт на Краусова предвиђања и цитати из његових написа.)

[48] -л- Белешка: некролог Освалду Шпенглеру, Карлу Краусу, Максиму Горком и Г. К. Честертону, *Нова Европа,* XXVIII, бр. 4, 190.

материјала, од материјалистичког схватања историје, од крепког демократизма“ (подвукао П. С.).[49]

Да су за статус који је имао у *Новој Европи* били пресудни, поред литерарног дара, Венделова демократска и интернационалистичка опредељења и приврженост концепту југословенства, као и несумњив ентузијазам који је улагао да би их учинио животворним у друштвеној пракси, постаје јасно већ у првом броју часописа, у коме се најављује његова књига *Јужнословенски препород*. У изводима, преузетим из пишчевог предговора, као један од њених циљева наводи се промена слике о Јужним Словенима у европској, посебно немачкој јавности:

„Прво и прво, спада у духовну реконструкцију Европе да се покаже за један народ, који су криво разумели и неправедно осудили, да и он има небо над собом, и да има звезде на том небу. (...)

Друго, овде жуборе таласи једне реке која и наше обале роси (...) – јужнословенски је препород јужнословенске државе.

Треће, познавање националног развитка једног туђег народа, помоћи ће да савладамо свој рођени национализам. (...)

Јужни Словени су заслужили да баш Немци једном науче ко су они, те да их познаду боље него што су досад имали прилике из несланих досетки шаљивих листова или из незграпних описа новинара незналица.“[50]

Уредник и сараднички круг окупљен око *Нове Европе* посебно је ценио пишчеву посредничку улогу у бољем међусобном упознавању туђих култура и народа и његов напор да уклони постојеће стереотипе.

Следеће године, када се Венделова књига појавила на српскохрватском, објављен је афирмативан приказ у *Новој Европи*. Аутор чланка истакао је како је немачки писац и публициста о значајним личностима из историје југословенских народа (Доситеј, Вук, Гај, С. Марковић, Скерлић, Крек), о различитим покретима и догађајима (од Српске револуције, Илирског покрета до Првог светског рата) говорио као о јединственом процесу постављања темеља духовном и државном јединству земље.[51]

И у поглављу о Светозару Марковићу, објављеном фрагментарно у тематском броју *Нове Европе* поводом обележавања 50-годишњице његове смрти, Вендел наглашава југословенску димензију Марковићевог

[49] Перо Слијепчевић, „Херман Вендел 1884–1936“, *Архив за правне и друштвене науке*, 1937, XXXIV, бр. 11, 1–20.

[50] Вендел, „Јужнословенски препород“, *Нова Европа*, 1920, I, бр. 1, 61.

[51] „У овој својој најновијој књизи писац хоће да прикаже неколико репрезентативних личности и карактеристичних покрета, који су створили духовне основе нашег националног живота у 19. столећу (...), а који су били предходница нашег државног уједињења“ у: К. „Herman Wendel: „Aus dem südslavischen Risorgimento“, *Нова Европа*, 1921, II, бр. 3, 116.

деловања и значаја.[52] Интересантно је да је и у похвалном осврту Карла Кауцког (преузетом из бечког *Der Kampf*-а) на Венделову студију о Марковићу, указано на интернационализам, социјалне и демократске идеје родоначелника српског социјализма као на део опште идејне и духовне баштине југословенских и европских социјадемократа.[53] Посве је сигурно да су те идеје биле у складу са програмским начелима *Нове Европе.*

Још једна, овог пута путописна књига Хермана Вендела, представљена је у *Новој Европи.* Реч је о путопису *Von Belgrad bis Buccari: eine unphilosophische Reise*, а приказ је преузет из лондонског *The Slavonic Review*. Аутор приказа је нико други до Ситон-Вотсон, Ћурчинов пријатељ и сарадник, до чијих се ставова у *Новој Европи* веома држало. Као поборник југословенства, и Ситон-Вотсон је, приказујући Венделов путопис, откривао у њему мозаичну, у основи непротивуречну, слику заједнице народа различитих конфесија, културних традиција, социјалне развијености и карактерних особина:

„Венделова књига (...) врло лако се чита, јер је написана живо као ретко која немачка књига: и као у пролазу расипа многа нова обавештења о сасвим разноликим стварима као што су, на пример, чувено пророчанство сељака Матеје, разбојници у Санџаку, млади муслимански песници у Босни и њихова борба против јашмака. Има у њој врло живих описа: Ужица кога су некад звали српском меком; или Сарајева, које писац крсти именом 'Оријента на смирају'; дивног Дубровника са његовим старим републиканским традицијама; Ловћена, бедема српске слободе и целе оне спартанске Црне Горе и брда...“[54]

Упркос томе што је, као и Херман Вендел, Ситон-Вотсон као историчар и публициста, али и један од непосредних сведока стварања државне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца, био веома упућен у савремене политичке прилике, тонови романтичарске понесености и егзотике били су присутни и у приказу овог путописа. Ту чињеницу могуће је разумети и као део западноевропског књижевног и публицистичог наслеђа и њему својственог дискурса „балканизма“ као варијанте или подврсте „оријен-

---

[52] „Као ниједан *Југословен* (подвукла В. М.) ни прије ни послије њега (С. Марковић) је обухватио био свијет, да генерацијама које долазе покаже нове циљеве. Његово дјеловање у 19. столећу једино одговара Доситеју Обрадовићу у 18. столећу“ – у: Б. А., „Карло Кауцки и Херман Вендел о Светозару Марковићу“, *Нова Европа*, 1925, XI, бр. 13, 407.

53 „И поред свог националног ентузијазма, који га је учинио најјачим фактором југословенског 'Risorgimenta' (С. Марковић) је био потпуно интернационална природа, јер се је надахњивао не само руском већ и њемачком и француском културом. Дакле, не само југословенска социјална демократија, већ читава интернационална демократија има да прослави 50-годишњицу од смрти Светозара Марковића.

Достојну предрадњу за то представља поглавље о њему у књизи Хермена Вендела *Aus südslaoischen Risorgimento*“ – Исто, 401.

[54] R. W. S. W., „Венделова нова књига“, *Нова Европа*, 1922, V, бр. 8, 250.

тализма“.[55] Тај дискурс је истицао „другост“ Балкана и Јужних Словена у односу на Западну Европу, њихово оријентално наслеђе, патријархалност, јунаштво, особене менталне и карактерне црте.

Да та представа није била сасвим неутемељена показује и приказ Пере Слијепчевића Венделове књиге о Дантону. Проблем великих личности и њиховог утицаја, позитивног или негативног, на судбину народа, био је актуелизован турбулентним политичким приликама, пре свега оним у Немачкој и Италији. Као један од јунака Француске револуције, џелат и жртва истовремено, Дантон је био парадигматичан и постао личност чије су идеје и делање поделили ондашњу европску јавност. Попут Вендела, Слијепчевић је био склон да у Дантону види спасиоца и „ујединитеља“ Француске („он је ујединио у повезао аутономашке покрајине у Француску ’једну и недељиву’) и с фасцинацијом је писао о Дантону као оличењу „пуне, сирове природе, анималне, додуше, али зато никад лажне“.[56]

У овом Слијепчевићевом доживљају Венделовог Дантона били су обједињени виталистичко осећање живота и херојски поглед на свет са митским обрасцем спасиоца и ујединитеља, карактеристичним за покољење предратне југословенске омладине, којој је Слијепчевић припадао. То се може видети када се упореди критичарев приказ Венделове књиге са сећањима на Томаша Масарика. У тим сећањима на студентске дане у Прагу, објављеним 1931. године у *СКГ*-у, Слијепчевић пише да је њима, младим револуционарима који су „долазили из песмарице, од очева ускока, од планине и од мора“, и којима „нико није могао ишчупати романтику из главе“, идеолог и духовни вођа Словена који су живели под Аустроугарском, „изгледао као силан оклопник, сав у мрку гвожђу, соко из наше песнарице, само духовни“.[57] Са траговима те врсте „митолошког врења“, у коме су се прошлост и садашњост на особен начин стапале, сусретао се и Херман Вендел у путописним импресијама о Југославији, а није их пренебрегао ни Ситон-Вотсон приказујући Венделову путописну прозу.

Међутим, за разлику од путописне форме, где ауторско ја осцилује између документарног и фикционалног, као новинар и аналитичар савремених друштвених и политичких збивања Вендел је обавештено и објективно, неретко и полемички, писао о различитим темама из сфере

[55] О томе Марија Тодорова у књизи *Имагинарни Балкан* (Београд 1999, 226) пише: „То наслеђе је тако снажно да се Балкан, иако се западна историографија дистанцирала од еволуционизма, и даље посматра као етнографски музеј Европе, и то чак у веома рафинираним дискурсима.“

[56] Перо Слијепчевић, „*Дантон* Х. Вендла“, *Нова Европа*, 1930, XXVI, бр. 1, 34.

[57] Перо Слијепчевић, „Г. Масарик и предратна омладина“, *Српски књижевни гласник*, н. с., XXIX, бр. 6, 447–449.

немачко-југословенских веза: о „Југославији у немачком огледалу“,[58] указујући на предрасуде и непознавање чињеница у немачкој и аустријској јавности у вези са стварањем Југославије, али и о Немцима у Југославији[59] који су, након великих геополитичких промена насталих нестанком Аустроугарске, постали мањина у тек створеној држави Срба, Хрвата и Словенаца и суочили се са неповољностима које тај статус носи. Као што је у *Новој Европи* критиковао неутемељене и нелепе представе о Јужним Словенима у немачким и аустријским политичким круговима и њиховој дневној штампи, тако је полемисао са Јосипом Смодлаком поводом овдашњих стереотипа о Немцима као завојевачима, и подсећао на истакнута имена која су задужила југословенску културу (Гетеа, Хердера, Грима, Ранкеа), као и на усамљене гласове осуде ултиматума Србији 1914. године, у Аустроугарској.[60]

Вендел социјалиста, који је активно учествовао и писао о политичком животу своје земље, није се устручавао да читаоцима загребачке *Нове Европе* предочи и своје виђење актуелних збивања на југословенској политичкој сцени, посебно оној лево усмереној, на померања и преструјавања која су се ту дешавала почетком двадесетих година прошлог века.[61] Имајући добар увид у развојне фазе кроз које је овдашња левица прошла, он је могао да пружи компетентан суд и предочи будуће правце њеног деловања.

Током времена, сарадња Хермана Вендела у *Новој Европи* бива све ређа. Доласком фашиста на власт у Немачкој, тридесетих година, Вендел је принуђен да напусти земљу и у егзилу, усамљен и несрећан, умире 1936. године. Некадашњем сараднику, чије је деловање обновило покидане везе између две културе и два народа, некролог је написао уредник Милан Ћурчин.[62] Не без симболике, том некрологу претходила су Јелачићева суморна предвиђања изнета у чланцима о „савременим пророцима Немачке“: Хитлеру и Розенбергу. Тако је теза о вечитом немачком антагонизму између културе и политике још једном била обновљена.

***

Да ли ће се у *Новој Европи,* у њеној слици о Немачкој, ипак, појавити прилози који неће искорачити из књижевног поља и који ће бити окре-

[58] Херман Вендел, „Југославија у немачком огледалу“, *Нова Европа,* 1922, V, бр. 12, 364–367.

[59] Херман Вендел, „Немци у Југославији“, *Нова Европа*, 1920, I, бр. 10, 375–378.

[60] Херман Вендел, „Jugoslovenski i nemački ’Drang’“ *Нова Европа*, 1920, I, бр. 10, 459–462.

[61] Херман Вендел, „Комунизам и социјализам у Југославији“, *Нова Европа*, 1921, III, бр. 11, 325–328.

[62] -ч-, „Смрт Хермана Вендела“, *Нова Европа*, 1936, XXIX, бр. 10, 344.

нути само естетичким, спознајним или етичким аспектима књижевног дела? Ређе и само у одређеној мери. Један од таквих „хибридних“ прилога је онај Густава Крклеца о немачкој младој лирици објављен 1921. године.[63]

Већ у уводној реченици Крклец има потребу да укаже на значај који је немачка лирика имала „у историји свију манифестација германског духа. (...) Она је била увјек на видном мјесту, а почесто и на кормилу. (...) Отуда и долази да су извесне епохе њемачке историје и културе добиле своја имена по имену пјесничких покрета.“[64]

Ова ауторова опаска о функције уметности у културној и друштвеној историји Немачке конвергирала је са постојећим и потоњим идејама о супериорности немачке уметности над политиком и њеном утицају на одређене облике друштвеног развоја.

Пишући о послератној немачкој лирици Крклец се осврнуо и на предратну, али их није доводио у међусобну везу нити успостављао тачке континуитета, већ је уочавао раскид и дисконтинуитет. Овај књижевноисторијски дискурс, који потиче од сведока са јужнословенског простора, значајан је и стога што је посредно пројектовао и искуства овдашње, али и европске уметничке праксе.

Посебно су занимљива Крклечева запажања о поетичким менама у немачкој послератној поезији, односно о силаску са књижевне сцене предратне генерација чији је стваралачки опус већ припадао националном књижевном канону (имају се у виду три песничка тока: Штефана Георгеа, Рајнера Марије Рилкеа и Хуга фон Хофманстала) и конституисање нових песничких праваца, међу којима је експресионистички био најзначајнији и најутицајнији. Тај радикални заокрет, заправо померање периферних књижевних токова ка центру, и његово запоседање, приказани су као већ окончан процес:

„Готово је чудновато како су ова три најизразитија профила старије генерације (Георг, Рилке, Хофманстал) брзо избрисана из рељефа свога времена. Јучер још проношени на рукама омладине читавом Њемачком, данас се већ одмарају на ловорикама, нечујни и неслушани у тишми и бучности нових пјесничких нараштаја.

(...) Малени покрети који су се прије рата окупљали по мрачним кутовима берлинских кафана, око неугледних листића, ојачали су и набујали за вријеме рата и данас је сва духовна Њемачка у рукама младих. (...) Сва је културна Њемачка у знаку једне револте, потпуног умјетничког преврата и види се јасно како из дана у дан долазе на поприште млади људи, до јучер познати једино по манифестима, полемикама, памфлетима

[63] Густав Крклец, „Млада њемачка лирика“, *Нова Европа*, 1921, III, бр. 3, 89–93.
[64] Исто, 89.

и бунтовним чланцима. (...) У том заковитланом животу младе Њемачке, лирика је на првом мјесту.“[65]

Крклец не само што је луцидно уочио фазе конституисања новог покрета и назначио његове специфичности (улога манифеста, памфлета, полемика, малих листова) већ је свој суд о „младој њемачкој лирици“ непосредно илустровао двема антологијама које су се 20-их година појавиле у Немачкој: Курта Пинтуса *Menschheitsdämmerung (Сумрак човечанства)* и Рудолфа Кајзера *Verkündigung (Објављење)*.

Прва, Пинтусова антологија одмах је привукала пажњу читалаца и књижевних стручњака, и остала да важи за најбољу антологију немачке експресионистичке поезије,[66] а разлози тако добре рецепције, могуће је, били су у успелој синтези различитих песничких индивидуалности као аутентичног израза „страсти, чежње, среће, радости и мука“[67] једног трауматичног времена.

Другој, Кајзеровој антологији, Крклец ће посветити нешто више пажње, могуће је и због подударности у погледу схватања о друштвеној и социјалној мисији литературе и отклона према естетицизму било које врсте.[68]

Пишући о антологијама немачке лирике, чија је „већина страница написана за вријеме рата“ и које су представљале „светла документа хуманости и човјечности једне генерације чије ријечи нису биле пусте фразе“, Крклец је заправо имао у виду савремену југословенску књижевну сцену и актуелне полемичке спорове о функцији уметности, који су, након трагичних ратних искустава, започињали у новој заједници. Пример „немачке младе лирике“ требало је да потврди исправност става о важности етичке и социјалне, а не само естетичке мисије уметности:

„Могло би се приговорити да умјетност не смије да ступи у службу идеја, па ни оних човјечанства и братства; *али такви су приговори на мјесту само у устима задоцнелих естета, са којима смо се и ми, заједно с Младом Њемачком, већ обрачунали. Јер*, *важнији је, ипак, напредак и спас човјечанства, него да извесна земља на глобусу добије књигу савршених сонета*“[69] (подвукла В. М.).

---

[65] Исто, 91.

[66] „*Сумрак човечанства*, антологија експресионистичке лирике, коју је 1920. саставио Курт Пинтус, вероватно је најбоља песничка антологија икад састављена на немачком језику“ – вид. у: Иван Ивањи, „Немачка књижевност после ратова“, *Немачке теме*, Нолит, Београд 1975, 31.

[67] Густав Крклец, „Млада њемачка лирика“, 92.

[68] „Обрачун са свим артистичким традицијама, са свим естетским калупима, јер је пред њим (Кајзером) стајао реални голи живот, одвратан својим спекулативним материјалистичким псеудофилозофијама, окрутан својим хладним цинизмом, смрадан од капиталистичких трутова, набијен електрицитетом класних трвења и мржњи“ – Исто, 92.

[69] Исто, 92.

Последња реченица, у којој су као опозити постављени спас човечанства и књига савршених сонета, као парафраза малармеовског ларпурлартистичког схватања поезије, оцртавала је, већ, програмска начела нове авангардистичке поетике, новог хуманизма и космополитизма. Јер, Крклец није имао у виду само савремене немачке песнике када је писао о „младој генерацији која је ступала у отворену борбу против реалности данашњег времена“ с циљем „не само да спаси човјека, оно што је човјечанско, него да ослободи и вријеме, садашњицу, од буржоаских и конвенционалних окова све тежега данас“.[70] Аутор приказа програмски је назначавао основе и циљеве нове уметности, ношен утопијском визијом новог света у коме би она требало да делује:

„Она (млада песничка генерација) се вратила тражењу и откривању примитивно-етичкога, елементарно-племенитог и урођено-доброга, и њезине су теме ту: човјек, свијет, друг, брат, бог. (...) *Исходиште свему и повратак свему*, *главни проблем и основица те поезије остаје, дакле, увјек човечанство*“[71] (подвукла В. М.).

Идеја човечанства и „човечанског“ и начело хуманизма добиће важно место и у есеју „Млади Гете“ Станислава Винавера, штампаном у тематском броју *Нове Европи* посвећеном стогодишњици песникове смрти. Уколико је Крклецу „млада немачка лирика“ дала повода да укаже на програмске доминанте нове послератне књижевности, Винаверу су Гете и његово стваралаштво постали својеврстан фон образлагања сопственог поетичког концепта. Зденко Шкреб писао је како је за Винавера Гете представљао „Identifikationsfigur, идеални духовни портрет“, штавише да је српски песник у немачком класику „пројицирао, најинтимније, најбитније црте властите личности“.[72]

У прилог тој поставци иде и Винаверово позивање на Гетеа и његово поимање уметности у „Манифесту експресионистичке школе“ (1920):

„Гете је рекао да уметност мора бити човечанска. Два су момента која су га, по свој прилици, навели да дође до тога уверења: елементи једног уметничког дела морају бити човечански. (...) Затим сама динамика, механизам прелаза од једног човечанског до другог човечанског...“ [73]

У *Новој Европи* Винавер је своје схватање уметности као тријумфа хуманистичког и виталистичког принципа систематично и с великим жаром образлагао имајући на уму управо пример вајмарског класика. Пу-

[70] Исто, 93.

[71] Исто, 93.

[72] Зденко Шкреб, „Њемачка књижевност унутар европске по Винаверовом суду“, *Књижевно дело Станислава Винавера,* зборник радова, ур. Г. Тешић, Институт за књижевност и уметност, Београд 1990, 326.

[73] С. Винавер, „Манифест експресионистичке школе“, у: С. Винавер, *Песнички модернизам,* прир. Г. Тешић, Пожаревац 2006, 24.

ноћу живота и његову свеобухватност састављену од безбројних чулних утисака, основне принципе и појавне форме живота, праелементе и прафеномене, све је то налазио код Гетеа:

„Гете је себи често долазио као сама природа, као сами живи живот. (...) Јер Гете – да се тако изразимо – ствара напоредо са природом, као и она: он тражи прафеномен, прапојаву. То није само нешто чулно. То је оно почетно из чега се изводи.“[74]

О Винаверовом приступу Гетеу, који је несумњиво био прожет савременим интуиционистичким теоријама, писали су и доцнији проучаваоци, попут П. Зорића: „Гетеовски прафеномен у тумачењу Станислава Винавера није ништа друго до суштина стварности интуитивно наслућена и саздана, као што евокација целокупног животног тока није ништа друго до транспозиција метафизичког Бергсоновог описа l’ èlan vital-a.“[75]

На примеру генијалног уметника Гетеа, који је успевао да ритам животних збивања открије у његовим непосредним манифестацијама и да својим делом оствари утисак универзалности живота, Винавер је направио и отклон у односу на поетичка начела мимезиса – који је био у основи реалистичког и натуралистичког поступка (јер, први, сматрао је Винавер, остаје на површини живота и може да ухвати само његове окоштале облике, док други „фалсификује“ живот пошто, остајући на једном облику, жртвује мноштво његових других појавних облика).

Самосвојност Винаверовог „читања“ и тумачења Гетеа постаје уочљивија када се узме у обзир и његов критички осврт на књигу Ф. Гундолфа о Гетеу, у *Новој Европи.* Текстови „Гундолофов Гете“ и „Млади Гете“, објављени један за другим у истом броју часописа, чине неку врсту диптиха чији се ставови и оцене међусобно искључују и потиру:

„Гундолф је професор у суштини. Његово тумачење, крај свих стилских тешкоћа, необично је прегледно и разговетно. Око Гетеа није остала ни једна сенка. Гете је до краја протумачен на гундолфовски начин. – Гете је до краја прогундолфовљен. Па и ту се бунимо. Није нам, кажем себи, оставио ништа за наслућивање. (...) Тај Гете је толико завршен да може припадати само Гундолфу.“[76]

Винаверова критика књиге *Дух Гетеовог доба* (1916*)* угледног књижевног историчара Фридриха Гундолфа,[77] који је једно време припадао уском кругу уметника и интелектуалаца окупљених око Штефана Георгеа

[74] С. Винавер, „Живи Гете“, *Нова Европа*, 1932, XXV, бр. 3 и 4, 216. и 218.

[75] Павле Зорић, „Критичко и есејистичко дело Станислава Винавера“, *Критички радови Станислава Винавера,* прир. П. Зорић, Српска књижевна критика, књ. 15, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд 1975, 29.

[76] С. Винавер, „Гундолфов Гете“, *Нова Европа*, 1932, XXV, бр. 3 и 4, 197–198.

[77] У чланку „Прослава Гетеове стогодишњице у Немачкој и у осталој Европи“, такође објављеном у *Новој Европи*, Винавер ће написати за Гундолфа да је „највећи немачки зналац Гетеа“ – у: *Нова Европа*, 1931, XXV, бр. 6, 298.

и његовог ексклузивистичког књижевног часописа *Blätter für die Kunst*, значајна је и као књижевноисторијска и као поетичка чињеница.

У Винаверовом одбијању да прихвати постулате Гундолфова естетицизма и идеју „престабилизоване хармоније“, може се назрети отпор сличан ономе који је испољен према богданпоповићевској естетици, који је у српској књижевности кулминирао после Првог светског рата, са генерацијом младих авангардиста. Они су, као и покољење европских авангардиста, заступали једну другачију поетику: поетику промене а не равнотеже, контраста а не хармоније, несврховитости и незавршености а не логике и заокружености. Са становишта те поетике приступао је Винавер и Гетеу и Гундолфу, као и Богдану Поповићу, Јовану Дучићу или Филипу Вишњићу. То осећање припадности једној широј европској књижевној и културној заједници било је нов квалитет и потврда зрења националних књижевности. Са тих међа, подстакнут Гетеовим „савлађивањем стихије језика“ и „прозрењима“ животних закона и ритмова, могао је Винавер да дође до личних „визија“ о универзалним принципима стварања:

„Али, он (Гете), није сматрао језик као једину средину за исказивање животне истине. (...) Јављала ми се визија: можда је то тачно, можда има творничара и ћилимара, и чак плетилаца асура, који све то исказају у свом занату – док ми видимо једнолики рад. Јављала ми се визија код наших везова и везиља, да је у једном дрхтају у вољној несагласности садржан изненадан низ највиших стваралачких открића исте врсте као и код Гетеа; само нам нису отворени, оспособљени органи да то уочимо.“[78]

Зашто је Винавер, у то време аташе за културу у југословенској амбасади у Берлину и дописник београдског *Времена,* своје написе о Гетеу у јубиларној години, укључујући и онај о прославама тога јубилеја у Немачкој и другим европским земљама, објавио у баш *Новој Европи?* Можда стога што су се Винаверово уважавање и дивљење Гетеу поклопили са оним што су га показали часопис и његов уредник, песник, преводилац и германиста Милан Ћурчин. У похвали Гетеу, али и у критичком виђењу оновремене немачке збиље, о којој је свакодневно информисао својим дописима у *Времену*, и Винавер је, као и *Нова Европа*, био свестан и сведочио је о тој дихотомичности културе и политике, односно различитим учинцима које су они имали у немачкој прошлости и садашњости.

Као и Винаверова расправа о „младом Гетеу“, тако је и студија Пере Слијепчевића о Гетеову односу према Краљевићу Марку посебно значајна међу прилозима домаћих, немачких, аустријских и руских аутора у *Новој Европи*.[79] За разлику од већине текстова посвећених мотивима и

[78] Исто, 222.

[79] О Гетеу код Словена писаће проф. Матл из Граца, о Фаусту проф. Халер, Розанов ће правити поређење између Гетеа и Пушкина, сам Ћурчин даје историјат настанка „Рим-

значају Гетеовог прихватања наше народне поезије, у Слијепчевићевој расправи акценат је с разумевања померен на не-разумевање, са прихватања на одбијање појединих сегмената и карактеристика нашег усменог стваралаштва, па и погледа на свет који је оно исказало. Та врста приступа сведочи не само о могућностима зрелог критичког промишљања већ и о способности успостављања еквидистанце у односу на сопствено и туђе. Управо овај аспект расправе о Гетеовом Краљевићу Марку чини нам се важан јер указује на мноштво елемената који суделују у конструисању слике о другоме и другој, овом случају – немачкој и српској култури.

Насупрот Винаверовом погледу, испуњеном стваралачком емпатијом према вајмарском класику, Слијепчевић, научник и компаратиста, Гетову перцепцију Марка Краљевића (посебно у песмама о сестри Леке капетана и кћери арапскога краља, у којима преовлађује сурова и виолентна природа јунакова) настоји да сагледа у историјском контексту и у светлу различитих естетичких и културних образаца. Класичарски и просветитељски образац, тако близак Гетеу, противан је романтичарском и „паганском“ у коме је саздан лик народног јунака Марка Краљевића:

„Класичност није била за њега (Гетеа) само један стил изабран по свиђању, него и једна лука нађена у перипетији живота, и светионик у бури револуције. У вировима демоса крију се опасне ствари, и култура је наше прибежиште... Гете посматра Марка као неког паганина, а он ето, у свој дивљини, има нешто од ’хришћанског витеза’.“[80]

Гетеу је уместо епике, по етичким и естетским идеалима била ближа усмена лирска поезија: „Гете, који свуда тражи оно што је општечовечанско, задржава се на лирској поезији, будући да су лирска расположења сличнија међу народима него епска... Гетеу је наша поезија најдража по томе што је бујна, истинита, врло разноврсна, те тако у пуној песничкој транспозицији пружа једно ново дознавање живота и природе. (...) Свесно и несвесно, Гете воли осмех и хумор више него оне мрачне и страшно озбиљне јуначине епских дивљина.“[81]

Анализирајући Гетеов однос према нашој усменој поезији Слијепчевић није био склон да тај облик перцепције генерализује као општенемачки однос или представу о Србима и другим јужнословенским народима. Супротстављајући Гетеовом класичном Гримов романтичарски укус, из кога је и проистекло Гримово и Хердерово разумевање духа епских песмама, па и оних о Марку,[82] угледни компаратиста указивао је на разли-

ских елегија“, чији је превод објављен у *Новој Европи* и који ће постати повод расправи о проблемима превођења Гетеове поезије код нас...

[80] Перо Слијепчевић, „Гете о Краљевићу Марку“, *Нова Европа*, 1932, XXV, бр. 3 и 4, 161.

[81] Исто, 158.

[82] Исто, 159.

ке у хоризонтима очекивања и значају субјективне, „личне једначине“ у представи коју стварамо о другима, њиховој уметности и култури.

Уосталом, унисоност у погледима на усмено стваралаштво, како примећује Слијепчевић, у почетку није постојала ни на домаћем простору: део наше грађанске интелигенције, као заточеник класицистичке поетике и њених мерила, такође је с презиром говорио и писао о „говедарском језику“ Вукових песмарица.

Слијепчевићева књижевна обавештеност и високо развијено осећање за естетичко и етичко у уметности, ипак нису били лишени персоналне боје. Револуционарни идеали понети из времена младости и предано бављење националним радом резултирали су тиме да лик и дело овог народног јунака буду контрапунктски стављени насупрот Гетеовим естетичким и етичким начелима:

„Ведри олимпијски Гете, или не види или не хаје да је Марко мрачан и разривен и патолошки прек, и пијаница, зато што у самом дну његове душе лежи један тежак талог, једна увреда, један неутољени и незаборавни гнев – увреда и гнев погажене и увређене нације. Марко је избијен из свога нормалног става, као и његов народ. Његова патологија није случајне и личне природе, него историјске природе; и баш она много значи, и све значи. Понижена и увређена душа народа која је родила Марка и одвише је горка, и одвише озбиљна, да би Марка китила.“[83]

Претпостављамо да нису без значаја чињенице да је Слијепчевић тада већ сарадник *Нове Европе* и да расправу о Гетеовом односу према Краљевићу Марку објављује у тематском броју часописа чији је уредник Милан Ћурчин о рецепцији српских народних песама још 1905. у Бечу штампао докторску тезу. У години када се навршило сто година од смрти великог немачког песника, Слијепчевић ће о Гетеу објавити већи број прилога у разним југословенским часописима, али ће прилогом о Краљевићу Марку у *Новој Европи* покренути и нека крупнија питање каква су удео књижевних и културних образаца, историјског и социјалног контекста у конституисању слике о другоме и другој култури, препреке и ограничавајући фактори који настају у процесу међусобне комуникације.

***

У часопису *Нова Европа,* који је излазио између два светска рата и бавио се питањима књижевности, културе, привреде и науке, настојећи да активно учествује у обликовању домаће политичке и културне сцене, имајући и стално упрт поглед ка европској сцени као пројектованом циљу, Немачка је, као земља која је културом задужила свет а деструктив-

[83] Исто, 155.

ном политиком га већ једном довела на ивицу урушавања, и била на путу да то поново учини – постала неминовно предмет анализе. Оба њена сегмента: политичко-економски и уметничко-културни, као и често током историје, нашла се и овога пута у колизији. Примат који је, по простору и значају, дат немачкој класици, Гетеу пре свега, представљао је, могуће је, неку врсту покушаја да се порасле напетости између културе и политике у послератној Вајмарској републици некако избалансирају. Притом, у Ћурчиновом часопису није начињен превид у процени опасног пута којим немачка политика иде, и удела који је у томе повремено имала њена култура – дајући легитимитет и убедљивост њеним опасним идејама и пројектима.

ЛИТЕРАТУРА

Алманах *Винавер,*1997, бр. 1, 45.

Слободан Грубачић, *Историја немачке културе*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 2001, 561.

Виктор Жмегач, Зденко Шкреб, Љерка Секулић, *Књижевност њемачког језичког израза*, Повјест свјетске књижевности, књ. 5, Младост, Загреб 1974, 8–299.

Књижевно дело Станислава Винавера, зборник радова, ур. Г. Тешић, Институт за књижевност и уметност, Београд 1990, 490.

Критички радови Станислава Винавера, прир. П. Зорић, Српска књижевна критика, књ. 15, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд 1975, 506.

Критички радови Пере Слијепчевића, прир. Предраг Протић, Српска књижевна критика, књ. 16, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд 1983, 452.

Волф Лепенис, *Култура и политика*, приче из Немачке, прев. Д. Гојковић, Геополитика, Београд 2009.

Матовић, Весна, „Српска и немачка периодика модерне – сличности, разлике“, зборник *Фолклор. Поетика. Књижевна периодика*, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд 2010, 427–458.

Александар Петров, „Милан Ћурчин – ’Гласников’ весник међуратног песничког модернизма“, Зборник *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914*, ур. С. Пековић и В. Матовић, Матица српска – Институт за књижевност и уметност, Нови Сад – Београд 1992, 123–133.

Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан,* Библиотека XX век, Београд 1999, 444.

Марија Циндори-Шинковић, *Библиографија Нове Европе 1920–1941*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2010, 297.

Vesna Matović

THE IMAGE OF GERMANY IN *NOVA EVROPA*

Summary

The image of Germany formed in Milan Čurčin's periodical *Nova Evropa* (1920–1941) could be equally important as an indicator of editorial principles of this periodical and its culturological and political ideas, but also as in image of a country whose history was marked by cultural and political dichotomies. In the turbulent interwar period, when the majority of German cultural elite left the country because of the fatal consequences of National Socialist politics, *Nova Evropa* perceived the examples of Weimar classics (Goethe), great philosophers and writers (Nietzsche, Thomas Mann), or intellectuals like Hermann Wendel, who regarded the newly created Yugoslav state with sympathy and understanding, as a counterbalance to the dangerous intentions of the Third Reich.

Knjiga XXV. Broj 3. i 4. „Nova Evropa", 22. marta

Nova Evropa

MARTA 1932

Goethe

поводом стогодишњице смрти

1832—1932

Strana

Geteova stogodišnjica (Ć.) 97

Гете (Goethe): Римске Елегије I—X, у преводу Владимира Назора 101

Gete: Margaretina molitva iz „Fausta", u prevodu Dragutina M. Domjanića 107

Gete: Prometej, u prevodu Milana Begovića 108

Млади Гете, као преводилац „Хасанагинице" (M. Ђ.) 110

„Hasanaginica" u narodu (Meštrovićeva verzija) (M. Ć.) 119

Gete (J. W. Goethe): Članci o našoj narodnoj poeziji (iz godinâ 1824—1827: 1. „Serbische Literatur"; 2. „Serbische Lieder"; 3. „Srpske pesme, prevela Talvj, drugi deo"; 4. „Serbische Gedichte"; 5. „Das neueste aus serbischer Literatur"; 6. „Serbische Poesie"; 7. Džona Bauringa „Srpske narodne pesme"; 8. „Gusle, ilirske pesme" P. Merime-a) (u prevodu G. Šamšalovića) 131

PREVRNI!

Цена је овој свесци 28 динара.

Корице једног броја Нове Европе

323(44)(046)
316.4(44)(046)

Вељко Станић

НОВА ЕВРОПА И ФРАНЦУСКА: ПОСЛЕДЊИ МОДЕЛ ЗАПАДА?

Апстракт: Предмет овог чланка су француске теме на страницама *Нове Европе*. Слика Француске и њених културних дилема доприноси бољем сагледавању интелектуалног круга загребачког часописа. Преко погледа на југословенско-француско савезништво до водећих политичких и културних запитаности међуратне Француске, *Нова Европа* потврдила је своја изворна либерална начела.

Кључне речи: *Нова Европа*, Француска, Југославија, култура, интелектуалци, либерализам, комунизам, фашизам.

У фебруару 1934. године Богдан Поповић писао је Милану Ћурчину: „Благо Вама који, када радите, радите увек *своје* (подвукао Б. П.) ствари.“ Овим редовима Поповић је благосиљао преданост и упорност које су Ћурчина красиле у вођењу *Нове Европе*. Приводећи своје писмо крају изнео је и црне слутње немирних политичких догађаја: „Али данас ме ово наше доба, и против моје воље, издалека подсећа на први средњи век после пропасти римског царства, кад су дивље хорде из својих јазбина полетеле да освоје цивилизовани свет. Прилике су, наравно, у многом друкчије, али основне црте су ту.“[1] Тек кратак осврт, ове речи биле су део једног ширег погледа на културно деловање, његове могућности и ограничења, цивилизацијски и еманципаторски значај који је носила интелектуална борба у Европи нараслих тоталитарних идеологија. У кратком усеку мира између двају светских ратова, *Нова Европа* је своју културну мисију видела на страни либералне, демократске Европе, а своју отпорност смело кушала у најосетљивијим политичким и културним питањима.

[1] Архив Српске академије наука и уметности, 14405 / IV – 29, Писмо Богдана Поповића Милану Ћурчину, 6. фебруар 1934.

Истог дана када је Поповић упутио поменуто писмо, 6. фебруара 1934, избила је на тргу Конкорд у Паризу побуна екстремне десницe, догађај који је пресудно утицао на промену интелектуалне климе у Француској и определио њене унутрашње борбе тридесетих година. Какву је везу са Француском могла да успостави ревија српске пречанске и хрватске интелигенције, либералног и југословенског усмерења? Њен основни идеолошки корен извирао је из политичких вредности једне модерне и демократске земље каква је била Француска, која је при том била и главни носилац европских културних токова.[2] Ипак, Француска не улази у први ред тема *Нове Европе*. За разлику од *Српског књижевног гласника*, који је у великој мери био духовно чедо Богдана Поповића и који се у међуратном периоду незнатно удаљио од свог културног програма са почетка века, француске теме у *Новој Европи* нису проналазиле такво интимно познавање, сигурну руку и присност француских ђака, критичара, професора и других културних посредника, нити достизале такву заступљеност. Ако се у првој деценији излажења *Нове Европе* Ћурчин обраћао ауторима из Београда, то није било само зато што је часопис био замишљен на широкој југословенској основи – познавање француске културе у редовима српске интелигенције било је надмоћно.[3] С друге стране, иако су изворни, либерални идеали били једна трајна компонента загребачког часописа, међуратна Француска није била велики духовни новатор. Успавана у пацифизму двадесетих година, недовољно атрактивна као троми бранилац предратног света, „непретргнута Француска“ по речима Станислава Винавера, слика Француске као „последњег модела Запада“ биће снажно реактуелизована тек у тридесетим годинама. Поглед на француске теме у *Новој Европи*, узете као израз једног ширег редакцијског усмерења, требало би, дакле, да укаже у којој мери је овај часопис био медиј у којем су се могле читати политичке и културне запитаности водеће европске земље, потцртати њихов укупни интелектуални потенцијал и значај за младо југословенско друштво. Реч је више о одређеним културним изборима и духовним опредељењима него о ритму дневне политике. Тиме и слика о интелектуалном кругу око *Нове Европе* добија неколико додатних осветљења.

[2] Љ. Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941*, Београд 2000, 13.

[3] За упоредни приказ француских тема у *Новој Европи* и *Српском књижевном гласнику* видети: Veljko Stanić, „Les thèmes culturels français au Royaume de Yougoslavie“. L'exemple des revues „Srpski književni glasnik“ et *Nova Evropa“*, у: Dušan T. Bataković (dir.), *La Serbie et la France une alliance atypique: les relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, Belgrade, Institut des Études balkaniques, 2010, 449–486.

I

Ако је Париз био једна од најважнијих степеница у културном искораку предратне српске интелигенције, а потом и у афирмацији југословенског националног и културног јединства, пут Милана Ћурчина узео је нешто другачији ток. Србин из Панчева и бечки студент, јавио се као изразити модернистички песник почетком XX века. Објављивао је у *Српском књижевном гласнику*, а Скерлић га је укључио у своју *Историју нове српске књижевности:* „Његова поезија, чудна, каткада чудњачка по идејама, осећањима и облику, бунила је многе укорењене предрасуде, и ретко је који песник дочекан са толико зле воље и подсмеха... Искреност и оригиналност у духу, охоло презирање ранијег и туђег, презрив тон и борбен став, одликују ове оригиналне песме.“[4] Под упливом бечког сецесионизма и немачких песника, у српској средини он је био врло оригиналан, премда без трајних и утицајних остварења.[5] Још пре Првог светског рата искрени поборник југословенства и културне сарадње, приредио је два годишта *Алманаха хрватских и српских песника и приповедача* (1910. и 1911. године). Први светски рат га је пресудно одредио као ангажованог интелектуалца – довољно о томе говори рад на југословенским питањима у Лондону и сарадња са Робертом Ситон-Вотсоном. Познати историчар, који је на Лондонском универзитету водио Школу за словенске и источноевропске студије и објавио више познатих дела из историје Балкана, источне и средње Европе, припадао је кругу утицајних европских интелектуалаца који су се занимали југословенским питањем. Подржавши Југословенски одбор током Првог светског рата, остао је трајно везан за југословенску државу, наклоњен хрватским опозиционим круговима и федералном преустројству државе. Овај „непоколебљиви либерал“[6], како га је видео Драгољуб Јовановић, пресудно је утицао на Милана Ћурчина својом часописом *New Europe*. Амбициозна схватања о цивилизацијском искораку европског друштва Ћурчин је пренео у насталу југословенску државу, покрећући часопис истог имена, којем ће предано посветити две деценије свога живота.[7]

Након изласка из великог светског сукоба и по стварању југословенске државе, управо на првим страницама *Нове Европе* Милан Грол је изнео духовну вертикалу која је водила његову генерацију, покољење којем је припадао и Милан Ћурчин: „Демократски национализам свесне

[4] Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1967, 452.

[5] Предраг Палавестра, *Историја модерне српске књижевности. Златно доба 1892–1918*, Београд 1995, 243.

[6] Драгољуб Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, Београд 2005, 382.

[7] Љубомир Петровић, *нав. дело*, 41.

солидарности развија се и уздиже непрестано. У великом покрету идеја наших дана он тежи да оствари неиспуњени сан Француске Револуције, Мацинијеве Младе Италије и Младе Европе: Друштво слободних нација.“[8] Међутим, „свест народа“ и „слободна воља“ о којима је Грол писао, позивајући се на Ернеста Ренана и Фистела де Куланжа, постали су део једног наслеђа које је морало да се одреди према појавама послератног доба. Француски извори политичких стремљења и културних опредељења били су јасно наглашени – преко њих се морала ломити свака озбиљна политичка или културна анализа. Иако лично мање везан за Париз, Милан Ћурчин је неоспорно делио његове вредности и у њему видео културну престоницу Европе. Речито о томе сведочи преписка са Миодрагом Ибровцем, нарочито из раних двадесетих година, похрањена у Архиву Српске академије наука и уметности.[9]

Из раздобља Првог светског рата проистиче и први круг француских тема на страницама *Нове Европе*. Омогућавала га је културна комуникација са истакнутим француским интелектуалцима, искована у годинама рата и у потоњем француско-југословенском савезништву. Занимљиво је приметити како је брижљиво *Нова Европа* чувала спомен на њихово дело, пружајући тако својим читаоцима неколико моралних и научних профила и откривајући и део свог интелектуалног креда. Они су били и најбољи представници „француског духа“ који је одговарао језику, стилу, јасности и скептицизму француске мисли.[10] Имена Огиста Говена,[11] Ернеста Денија,[12] Виктора Берара[13] и Емила Омана[14] одлично сведоче о томе. Узори Треће републике, Републике професора, парламентарне отаџбине једног идеал-типа либералног интелектуалца, научници и публицисти који су у политици тражили морал, а уносили вољу, оптимизам и енергију, чине онај лук на којем је саздан бољи део Европе. Неретко неумерени и прејако интонирани, ови текстови, пак, пружају сав интензитет међусобних личних веза, сазданих не само на француско-југословенском зближењу већ и на политичким уверењима и културним погледима. „Али нису само велике војсковође водиле и добиле овај рат; иста слава припада и

[8] Milan Grol, „Savremeni nacionalizam“, *Nova Evropa*, knj. I, br. 1, 16. septembar 1920, 8.

[9] Архив САНУ, 14450, Заоставштина Миодрага Ибровца, 281, Писма Милана Ћурчина Миодрагу Ибровцу.

[10] Леонид Питамиц, „О француском и енглеском духу и језику“, *Нова Европа*, књ. III, бр. 1 и 2, 21. август 1921, 204–207.

[11] Miodrag Ibrovac, „Auguste Gauvain“, *Nova Evropa*, knj. I, br. 2, 7. oktobar 1920, 68; Ć., „Ogist Goven (Gauvain)“, *Nova Evropa*, knj. XXIII, br. 5, 16. maj 1931, 390–391.

[12] Miodrag Ibrovac, „Ernest Denis“, *Nova Evropa*, knj. II, br. 1, 21. mart 1921.

[13] М. Ћ., „Виктор Берар (Bérard)“, *Нова Европа*, књ. XXIV, бр. 5, 26. новембар 1931, 304.

[14] Emile Haumant, „Francuska diplomacija i Petar Zrinski i drugi odnosi francusko-hrvatski“, *Nova Evropa*, knj. VIII, br. 17, 11. decembar 1923, 497–505.

оним смелим људима, који су у то судбоносно доба водили и бодрили јавно мишљење, јер се никад не може довољно истаћи пресудни утицај морала у коначној победи“, писао је Миодраг Ибровац.[15] Огист Говен био је и међу оснивачима *Нове Европе* „један симбол“, „оличење најславнијих традиција француског народа“,[16] а смрћу Ернеста Денија „Словени су изгубили свог највећег пријатеља на Западу“.[17] Њихов нестанак виђен је и као крај једне заједничке епохе. „Пре неки дан изгубили смо и Виктора Берара... Заједно с Емилом Оманом и другим стручним пријатељима, основао је он познати одбор La Nation Serbe en France.“[18] Ови редови показују у коликој мери је и интелектуални круг око *Нове Европе* био прожет једном великом идејом и не мањом илузијом о француско-словенском политичком и културном савезу после 1918. Оснивање Института словенских наука у Паризу, дело Ернеста Денија, био је најбољи пример тог идеализма у којем се необично мешала позитивистичка наука са романтизмом XIX века. Слика Француске на страницама *Нове Европе* биће снажно натопљена тим идеализмом.

С друге стране, *Нова Европа* тежила је надасве критичком и аналитичком приступу, у основи ангажованом, принципијелном и бескомпромисном. Ако је подржавала европску политику Аристида Бријана и у њој видела гарант мира и европског напретка,[19] није прећуткивала своја неслагања са „званичним“ виђењем југословенско-француских односа. Како се ускоро по свом покретању *Нова Европа* усмерила у јасном опозиционом духу, слика Француске неретко је била и пробни камен духовне независности овог часописа – требало је показати да Београд нема монопол на тумачење Француске, њене политике и културе. Критички тонови *Нове Европе* из прве деценије њеног постојања могу се сагледати управо у том светлу. Тако је у броју посвећеном Француској (пропраћеном речима француског државника Франсоа Гизоа: „Јасноћа духа, друштвеност и пријатна нарав, – то су основне црте Француске и њене културе и та урођена својства чине је нарочито способном да корача на челу цивилизације“), објављеном после потписивања Уговора о пријатељству између Француске и Краљевине СХС, Ћурчин критиковао политику Војислава Маринковића, неусклађеност прокламованих вредности и реалног политичког живота: „Па нека би дошао натраг освежен и окрепљен на извору добрих и славних француских традиција и узора о којима ми тако често

[15] Miodrag Ibrovac, „Auguste Gauvain“, 68.

[16] Isto, 70–71.

[17] Miodrag Ibrovac, „Ernest Denis“, 4.

[18] M. Ћ., „Виктор Берар (Bérard)“.

[19] R. Mitković, „Smrt Aristida Brijana“, *Nova Evropa*, knj. XXV, br. 5, 26. april 1932, 281–282.

говоримо а којих се тако мало држимо.“[20] „Ми мање ратоборни незванични Југословени“, пише Ћурчин када позива на искреније и доследније схватање француске политике речима: Француска корача на челу цивилизације, „треба добро да се ’поткујемо’ ако хоћемо да идемо у корак с њом или непосредно за њом.“[21] Исти број *Нове Европе* донео је и текст Рејмона Варнијеа, директора Француског института у Загребу и лектора за француски језик на универзитету у Загребу, и то о културним односима двеју држава. Критички интонирана слика културних односа подвлачила је недостатке и погрешно усмерене везе Француза и Југословена, критиковала површност и јефтин укус у уметности. Таква критика је уместо преовлађујуће повољне слике указивала на значај истрајног и планског рада на стварном упознавању двају народа, „да се без лажног стида и без сујете један другоме прикаже онакав какав је у истини“.[22]

II

Ако бисмо тежили исцрпном сагледавању француских тема на страницама *Нове Европе*, срели бисмо и Ламартина[23] и Лотија,[24] али и Бергсона[25] и Пруста.[26] Чувајући, међутим, основну нит у трагању за интелектуалним опредељењима у француској политици и култури, *Нова Европа* нуди нам два трага. Први је основни, изграђен на оси либерализма, класичних вредности француског духа, а други се помера улево, прелази са националног на социјално, са либерализма на социјализам, са слободе на правду. Француска интелектуална сцена по изласку из Првог светског рата налази се пред дилемом: повратак на старе вредности или појава нових интелектуалних праваца. Усек који ствара Октобарска револуција у Русији, ауторитарни заокрети у Италији и Немачкој, отварају дубоке промене и у француској култури.[27]

---

[20] Ћ., „Наш савез са Француском“, *Nova Evropa*, knj. XVII, br. 4, 26. februar 1928, 101–104.

[21] Исто, 104.

[22] Raymond Warnier, „Kulturni odnosi između Francuske i Jugoslavije“, *Nova Evropa*, knj. XVII, br. 4, 26. februar 1928, 105–109.

[23] Радоје Л. Кнежевић, „Jean-Vast Delaroïère, Ламартинов сапутник по Истоку“, *Nova Evropa*, knj. XVII, br. 4, 26. februar 1928, 109–125.

[24] Dr Miodrag Ibrovac, „Pjer Loti i naš narod“, *Nova Evropa*, knj. XVII, br. 4, 26. februar 1928, 126–140.

[25] Vladimir Dvorniković, „Bergsonova filozofija intuicije“, *Nova Evropa*, knj. I, br. 13, 23. decembar 1920.

[26] L. K. Velin, „Amijel i Prust“, *Nova Evropa*, knj. IX, br. 14, 11. maj 1924, 439–443.

[27] Pascal Ory, Jean-François Sirinelli, *Les intellectuels en France. De l’Affaire Dreyfus à nos jours*, Paris, Perrin, 2004, 119. Одлични прегледи француске интелектуалне историје у овом периоду су и: Michel Winock, *Le siècle des intellectuels*, Paris, Éditions du Seuil, 1997;

У првом случају нам се чине карактеристичним два прилога из пера Слободана Јовановића: о Стендалу[28] и Бенжамену Констану,[29] који су и у својој дотадашњој српској рецепцији уживали леп углед. Иако временски удаљена више од једне деценије, ова два текста део су једног надахнућа, али и извесне симпатије и привржености за политички и интелектуални програм који су оличавали. Њихов заједнички именитељ је место које у политици и уметности припада појединцу као једном од темељних начела либерализма, али и модерне француске историје. Стендал је тако „критичар естет“, творац психолошког реализма у роману, али и „стендализма“ као животне филозофије – одлучности појединца да управља својим животом, да окуша срећу, али само ако претходно изгради једну рационалистичку мисао, свест о себи као појединцу и активан однос према животу. Стендалово време се наслања на Констаново, а у „Адолфу“ већ је дат интроспективни модел психолошке анализе. У традицији Монтескјеа, Волтера и Русоа, Констанов либерализам представничке владе и слободе штампе стотину година касније одвише је класичан: „У наше дане, Констанов либерализам не би нашао присталице ни међу деснича рима ни међу левичарима. И једни и други готови су прегорети слободу појединца... Ипак, поред свих замерки које се даду учинити његову индивидуализму, Констан је бар у једној тачци имао право. Из јавних послова, свест се не може сасвим искључити, а извор свести налази се у појединцу и нигде на другом месту.“[30]

Други пут нас води до Жана Жореса,[31] Анатола Франса[32] и Ромена Ролана.[33] Сви ти текстови објављени су током двадесетих година и настоје да подвуку и обнове значај драјфусовске, пацифистичке и левичарске Француске. Пажња посвећена овој тројици аутора није случајна – из ње недвосмислено проговара рационалистичка и хуманистичка слика Француске, и, у најмању руку, симпатија за интелектуалну левицу, ако не и за њена политичка решења. Закључивањем *ex absentia*, ова три имена би могла додатно да добију на вредности: у *Новој Европи* не можемо пронаћи текстове о француској десници иако је, на пример, Француска акција

Herbert R. Lottman, *La Rive gauche. Du Front populaire à la guerre froide*, Paris, Éditions du Seuil, 1981.

[28] Slobodan Jovanović, „Stendhal“, *Nova Evropa*, knj. I, br. 1, 16. septembar 1920, 47–50.

[29] Slobodan Jovanović, „Benžamen Konstan“, *Nova Evropa*, knj. XXIII, br. 2, 16. februar 1931, 88–95.

[30] Slobodan Jovanović, „Benžamen Konstan“, 88–89.

[31] Др Божидар Аџија, „Жан Жорес (Jean Jaurès)“, *Нова Европа*, књ. X, бр. 6, 21. август 1924, 163–168.

[32] Dr Dragoljub Jovanović, „Anatole France“, *Nova Evropa*, knj. XI, br. 7, 1. mart 1925, 217–224.

[33] Dr Dragoljub Jovanović, „Romen Rolan“, *Nova Evropa*, knj. XII, br. 2, 11. jul 1925, 43–52.

нарочито снажна двадесетих година, док не уступи место екстремнијим, профашистичким групама у следећој деценији. Преко Жореса као пацифисте и алтруисте, моралисте и народног трибуна, види се „Молијерова, Дидеротова, и Виктора Ига, Француска“. Он је, међутим, и социјалист који је исправно схватио марксистичку науку и њен политички циљ – социјалну револуцију. У рукама левице Жорес је већ део мита; он носи импозантну левичарску традицију Француске обезбеђујући јој широки, међународни смисао својим политичким прегнућем и угледом свог имена. Анатол Франс, који умире 1923. године, повлачи се у исто време када десница губи Мориса Бареса. Франс је „аристократ најбоље врсте, и у исто време носилац идеја прогреса, пламене вере у будућност, борац за један висок социјални морал, и за друштвену правду“.[34] Његови учитељи су Револуција и Ренан, а његов интелектуални табор је и Золин. Као достојан наследник Жоресовог и Франсовог хуманизма виђен је Ромен Ролан, и сам драјфусовац. Космополита и свестрани стваралац, велики Европљанин, Ромен Ролан је, попут Франса, књижевник који даје фреску грађанске Европе, интересантнији по свом моралном ангажману грађанина, интелектуалца, него по интелектуалној дубини.

Ова два пола писања о Француској у првој међуратној деценији одговарају ширини концепције коју је *Нова Европа* заузела. Они се, међутим, међусобно и не искључују: либерализам и социјализам имају заједничко извориште у Француској револуцији. Тако и Слободан Јовановић духовито примећује да је у време Констана либерализам „који је у то време био нова ствар“, „изгледао ондашњој аристократији, без мало, исто тако опасан као данашњој буржоазији бољшевизам“.[35] Ипак, заоштравање интелектуалне климе у Француској тридесетих година, епоха Народног фронта и антифашистичког заједништва на левици није *Нову Европу* одвело у левичарски табор. Друга међуратна деценија ће на примеру француских садржаја у овом часопису показати значајну духовну потрагу за Европом, за европским вредностима и идентитетом, али и темељна опредељења за либерални свет пре 1914. године у којима су остали његови корени.

III

За велике идејне сукобе у међуратном периоду, превасходно комунизма и фашизма, Француска је, захваљујући истовремено својој традицији

[34] Dr Dragoljub Jovanović, „Anatole France“, 217.
[35] Slobodan Jovanović, „Benžamen Konstan“, 88.

и слабости, била најбоља осматрачница (Франсоа Фире).[36] Криза демократије, али и система вредности који је тежио складу, поретку, хармонији и врлинама као што су човечност, лепота, правда означила је кризу либералног, грађанског друштва, начетог још у време *fin de siècle*-а. Изазов политике који је тражио сврставање, ангажман и нове путеве у европској мисли постављао је пред интелектуалце крупне моралне дилеме. Према речима Макса Вебера, људи су постигли знање, али су изгубили душу.[37]

Праћење и анализа држања француских интелектуалаца у новонасталој ситуацији носило је, дакле, један шири значај. Претежно критички тон о недовољној активности Француске у крупним проблемима Европе не умањује њено духовно зрачење. Готово сви текстови о француским интелектуалцима и судбини Европе тридесетих година произишли су из пера Богдана Радице, чинећи једну хармоничну и доследну целину. Вредни сарадник *Нове Европе*, у дописничкој и дипломатској служби, зет познатог италијанског историчара Гуљелма Ферера, Радица је фини дух који среће водеће европске интелектуалце. Његови текстови, привржени медитеранској синтези класичне, либералне Европе, надахнути Крочеом и Ферером, остављају не само књижевну лепоту, већ и несумњиву документарну вредност – *Нова Европа* је тако на извору највиших културних питања међуратног доба. Три крупна имена француске културе извиру из Радичиног писања: Пол Валери, Андре Жид, Жилијен Бенда.

Над овим именима надвија се, као горда опомена, слика Париза као последњег модела Запада, како га је назвао Лео Фереро. Синтеза старе грчке и римске културе, Европа је оквир у коме је цивилизација доживела свој врхунац. Најбољи израз те мере је уравнотежени француски дух, баштиник медитеранског склада и културног прожимања.[38] „Елементи који чине ово друштво тако савршеним“, преноси Радица идеје младог Ферера, „јесу, у првом реду, састав његове елите, њена функција, њена посебна моћ вођења, њени апстрактни принципи, по којима та елита управља готово невидљиво и неосетљиво париским друштвом.“[39] Радица је, пак, критичан и у истим основама уочава и неповољне стране – успаваност и декадентност савремене Француске. Још у тексту о Андреју Жермену, Радица уочава дубоку пометњу међу интелектуалцима: „преварени резултатима које су нам дале револуције и реакције, демократије и диктатуре,

[36] François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XX siècle*, Paris 1995, 439.

[37] Marvin Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd 2000, 446.

[38] Bogdan Radica, „Razgovor o savremenoj Evropi“, *Nova Evropa*, knj. XXVI, br. 9, 26. septembar 1933, 400.

[39] Isto, 401–402.

ми лутамо – каже Жермен – у незадовољству и скепси".[40] Речи Жоржа Дијамела, познатог француског књижевника и либералног интелектуалца, непосредно описују овај душевни грч: „Ја бих хтео да поново заволим ову окрутну и луду Европу, овај свет у конвулзији... Ја нисам политички сањар, утопист с изборних зборова. Ја не намеравам да утопим у химере један више него истрошен живот, већ, као лекар који се налази, по хиљадити пут, очи у очи са смрћу и који разуме све симптоме, ја сам уверен да ће велике опасности да рашчине Европу, или да је наново начине, јер она нема другог избора којем би се могла приволети – или да се изјасни или да угине."[41] Радица осуђује „меланколију насмејане и компромисне европске провинције", као израз „слабости духа".[42]

Европа поистовећена са духом, са културом, велика је филозофска и литерарна преокупација Пола Валерија. „Једне вечери, срео сам Валерија у једном париском салону. Био је окружен дамама и целом свитом дворјана и фаворита. Републикански Париз је, у том погледу, још једини град где кнежеве изједначују са песницима", пише Радица.[43] Знаменита личност француске културе, предводник Међународног друштва за интелектуалну сарадњу, стоји на интелектуалном раскршћу европске цивилизације. Забринут над судбином културе у времену превласти економског, квантитативног, надмоћи културе масе, он политички не жели ни лево ни десно. Критичан према совјетској култури, он задржава резервисан став у погледу будућности Европе. Задржавајући један старински елитизам и интелектуалност, он припада савременом француском тренутку без великих идеја и без сигурног предвиђања. „У данашњем европском стању, он осећа да је Француска нападнута у ономе што је најлепше и највечније у њој."[44] Радица цени његову умереност, али потцртава немоћ у борби „која раздире генерацију Пола Валерија... да превазиђе или пренебрегне оквир у коме је осуђена да се иживи, и да се надживи са сигурношћу једне херметички затворене смрти."[45]

Ако су међуратне године познате и као Жидове године, *Нова Европа* је препознала и предано пратила кретања великог француског књижевника. „Мада, у суштини, цела Жидова стваралачка делатност... не представља друго до фино и дубоко обрачунавање и декадентно сецирање једног друштва на издисају", пише Радица, „ипак је у њој темпераментност

[40] Богдан Радица, „Један европски ходочасник (Андре Жермен)", *Нова Европа*, књ. XX, бр. 10, 11. новембар 1929, 317–318.

[41] Bogdan Radica, „Melankolična Evropa", *Nova Evropa*, knj. XXIII, br. 5, 16. maj 1931, 349.

[42] Isto, 348.

[43] B. Radica, „Pariski razgovori: Pol Valeri o sadašnjici", *Nova Evropa*, knj. XXXI, br. 1, 26. januar 1938, 18.

[44] Isto, 17.

[45] Isto, 14.

била обуздана грацијом и господством велике традиције стила.“[46] Критички поглед на Жидово прихватање Совјетског Савеза као будућности човечанства ублажен је уочавањем најважнијих тачака његове литерарне имагинације: „Жид у великој линији савремене литерарне Француске (Пруст, Валери) представља побуну социјалну, литерарну ускомешаност, сексуални револт, социјално-интелектуалну анархију.“[47] То, међутим, не може да одбрани писца *Подрума Ватикана* и *Ковача лажног новца; Нова Европа* одбацује његов прелаз у комунистичке редове: „Слому европске мисли требао је још и овај случај Андре Жида... Са Жидом напоредо иде цео низ западњачких имена да споменемо само Андре Сиареса (André Suarès), уз Ромена Ролана, Малроа, Берла, Guéheno-а, – чији се носиоци напрежу да окрену леђа старом европском поретку, утонулом у кризи капитализма те да пригрле московску доктрину, као нови апсолутум, као нови кредо.“[48] Ипак, Париз је обузет окретањем Андреа Жида комунизму. Иако свестан отклона од традиције и превазилажења кризе Запада, Радица се пита није ли то „још једна, нова, заблуда“. Он разлаже Жидову интелектуалну еволуцију, илузију хришћанства и тражење другог духовног ослонца за препород Европе. Жидово потоње разочарање и објављивање дела *Повратак из Совјетског Савеза* навелико је тема интелектуалних кругова. У *Новој Европи* се анализирају поразне стране совјетског система до којих је Жид дошао, али и прати пишчева еволуција, као укупна слика француске и европске интелектуалне оријентације.[49] Радица подвлачи Жидово признање: „Сумњам да је у једној другој земљи данас, чак и у самој Хитлеровој Немачкој, дух мање слободан, понизнији, страшљивији и застрашенији, поробљенији...“[50] Годину дана доцније пружа се његов сломљен и повучен лик као синоним неостварене европске обнове.[51]

Француска тридесетих година не пружа само левичарске узоре – један од њених најагилнијих интелектуалаца, и најближи ставовима *Нове Европе* је велики либерал Жилијен Бенда. Критичан према Ромену Ролану, Жиду, Малроу, Радица им супротставља писца *Издаје вођа*.[52] У њему види чувара високих начела европске цивилизације, њених античко-хри-

---

[46] Богдан Радица, „Повратак к човеку, или случај Андре Жида (сведочанства времена)“, *Нова Европа*, књ. XXVI, бр. 4, 26. април 1933, 178.

[47] Исто.

[48] Исто, 177.

[49] Dr Aleksije Jelačić, Богдан Радица, Ante Ciliga, „Andre Žid na povratku iz Sovjetske Rusije“, *Nova Evropa*, knj. XXX, br. 1, 26. januar 1937, 11–25.

[50] Исто, 15.

[51] Богдан Радица, „Париски разговори (с Андре Жидом, и с Ортега-и-Гасетом)“, *Нова Европа*, књ. XXX, бр. 3, 26. март 1938, 96–99.

[52] Богдан Радица, „Два сведока данашње Европе (поводом седамдесетогодишњице Ромена Ролана и Бенедета Крочеа)“, *Нова Европа*, књ. XXIX, бр. 3, 26. март 1936, 96.

шћанских корена и остварења либерално-демократског доба. *Нова Европа* доноси текст Жилијена Бенда, „тог најинтелектуалнијег, најбестраснијег и најчишћег европског савременог мозга“, текст у коме се критикује фашизам у Италији, али и неодлучност француске политике.[53] Француски филозоф каже: „Ни Волтер, ни Мишле (Michelet), ни Ламартин, ни Ренан, ни Фистел де Куланж (Fustel de Coulanges)... нису заговарали тезу да цивилизација даје некоме право да врши насиље над другима.“[54] Идејну и моралну снагу Бенда тражи у ономе што је „Француска Револуција од 1789, Француска Волтера, Дидроа, Ренана, Француска која је устала против феудалних класâ у доба Државних Сталежа (Etats Généraux), у доба буланжизма (Boulange), у доба Драјфусове Афере“.[55] За Бенду су духовни вођи Масарик или Ганди, а не нови француски левичари. Бендин *Говор европској нацији* Радица види као борбу да се Европа очува као јединствена заједница, као идеја, као „морална револуција“ уместо политичке и економске.[56] Извршилац унутрашње обнове тражи се у лику Француске.[57] Једини гарант за спас Европе између фашизма и комунизма може се пронаћи у њој. Описи Париза за време Светске изложбе 1937. године као да дају нову потврду француској култури, њеном хуманизму и свеобухватности: „Ова изложба... је квинтесенција онога што једна демократија, поред свих својих унутарњих криза и недаћа, може да учини. Кобне силе, које већ цео један деценij настоје свим средствима да поруше веру човека и народа у слободу, тај основни елеменат демократије, биће изненађени плодом историје једног народа, који је остао – до своје сржи и својих костију – демократски и на бранику слободе.“[58]

***

Враћајући се на писмо Богдана Поповића Милану Ћурчину са почетка овог текста, подвући ћемо да је *Нова Европа* схватала своју културну мисију у тако осетљивом времену. Као што је њена полазна тачка била уписана у старој, предратној Европи, њена мисија ишла је за свеобухватном анализом њене будућности, нужних промена, али и трагања за равнотежом и очувањем суштинских вредности европске цивилизације и југословенским укључивањем и одржањем у њој. У том светлу, везаност *Нове Европе* за Француску, њену политику и културу, била је несумњива.

---

[53] Julien Banda, „Podvojena Francuska“, *Nova Evropa*, knj. XXIX, br. 5, 26. maj 1936, 134–141.

[54] Isto, 135.

[55] Isto, 141.

[56] Bogdan Radica, „Razgovor o savremenoj Evropi“, 404.

[57] Isto, 402.

[58] Bogdan Radica, „Pariz i Francuska 1937 (utisci sa svetske izložbe)“, *Nova Evropa*, knj. XXX, br. 11, 26. novembar 1937, 347–352.

Она није проистицала само из блиских југословенско-француских веза, него и идеолошких убеђења и културних погледа. Управо у томе ваља тражити заједничку нит темама које су овде приказане.

Нова Европа гради једну динамичну слику Француске као духовног извориштa од којег се очекују политички принципи, интелектуалне вредности и уметничка лепота. Та слика се гради на правцу либерализма, али и на идеји левице као једном ширем хуманизму и саставном делу западне културе. Грађење таквог идентитета Француске је и врста културног дијалога унутар југословенске интелектуалне заједнице, који се постиже актуелизовањем историјских или савремених француских тема.

Померање политичког спектра француске интелигенције улево, које пресудне обрисе добија у тридесетим годинама, представља једно од најосетљивијих питања међуратног раздобља. *Нова Европа* пружа богат и садржајан поглед на то искушење, задржавајући јасну дистанцу и отклон према нарушавању европске либералне равнотеже. Француска у превирању остаје један од трајних модела. Ако је дух сумње и критичности на крају надјачао и саме снаге *Нове Европе*, она је на примеру француске културне сцене отменим избором и преданом пажњом обезбедила себи високо друштво.

Veljko Stanić

NOVA EVROPA ET LA FRANCE: LE DERNIER MODÈLE DE L'OCCIDENT?

Resumé

L'objet de cet article est de retracer l'image de la France aux pages de la revue *Nova Evropa (Nouvelle Europe)*. Fondée en 1920 à Zagreb et dirigé par Milan Ćurčin, s'inscrivant dans le courant libéral de la pensée européenne, cette revue se veut d'abord une revue phare des questions politiques et culturelles.

L'image de la France se forme autour de ses valeurs politiques et culturelles, libérales et démocratiques, mais aussi autour de l'amitié franco-yougoslave forgée pendant la Première Guerre mondiale. Les noms des grands intellectuels français de l'époque tels que Ernest Dénis, Émile Haumant, Auguste Gauvain et Victor Bérard témoignent de la vigilance du modèle culturel français.

L'entre-deux-guerres étant l'époque turbulente de l'histoire intellectuelle française, *Nova Evropa* jette un regard particulier sur le destin de l'Europe en parcourant les grandes figures de Paul Valéry, André Gide et Julien Benda. Le Paris des années 1930 reste pour la revue zagreboise, malgré tous ses conflits intellectuels et idéologiques, le dernier modèle de l'Occident.

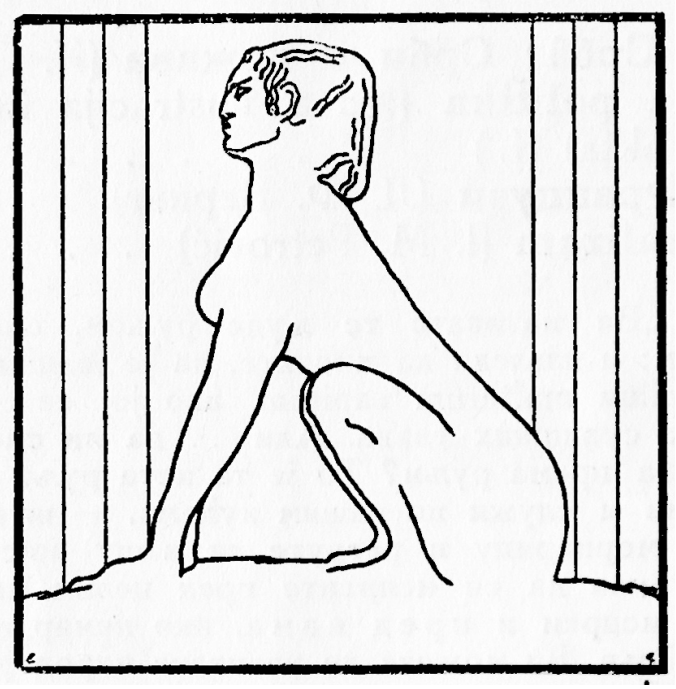

Илустрација из Нове Европе

821.163.41.09 Петровић И.
821.111(73).09

Кринка Видаковић-Петров

ПРИЛОЗИ И. М. ПЕТРОВИЋА У *НОВОЈ ЕВРОПИ:* АМЕРИКА И „НАШИ“ У АМЕРИЦИ

Апстракт: У раду су обрађени жанровски разноврсни дописи српског писца и компаратисте Илије М. Петровића (1895–1942) писани у Америци, а објављени у *Новој Европи* током његове деветогодишње (1921–1930) сарадње с овим часописом. Петровићева свестрана слика Америке – културне, књижевне, социјалне и политичке – допуњена је његовим песмама, насталим и објављеним у Америци, као и његовим сатиричним текстом о југословенским исељеницима у тој земљи.

Кључне речи: америчке теме у *Новој Европи*, модерна америчка лирика, југословенски исељеници у Америци, проза и поезија И. М. Петровића.

Илија Петровић (1895–1942) један је од оних људи који заслужена признања почињу да добијају тек посмртно. Његов живот је готово стално текао уз матицу. За улогу бунтовника с разлогом, и понекад без њега, предодредиле су га неке личне особине. „Рођен је био да вам у очи каже непријатности, да повреди“, тако га је окарактерисао његов пријатељ Рашко Димитријевић. Био је критичан према себи, сматрајући да има право да испољи исту дозу критичности и према другима. Као један од оних младих интелектуалаца који су из Првог светског рата изашли са уверењем да ништа није исто као „пре“, сматрао је да је предратни поредак доживео слом и да у новом поретку, који тек треба што пре да се изгради, нема места лицемерју. „Поштен скроз у сваком односу, говорио је увек истину“, рекла је за њега његова рођака Ксенија Атанасијевић, додајући да је волео да исправља „криве Дрине“, али да је у томе умео да буде и брзоплет. Драги Јовановић описао га је као „наивног и поштеног“, а Милош Црњански је Илију Петровића описао као „доброг човека“ и

„фантасту“.[1] Зато се Петровић суочавао с многим неправдама. Једна од највећих била је та што му је онемогућено да докторира на Београдском универзитету упркос одличном раду о Бајрону у југословенским књижевностима.[2] Додатни разлог отпора према Петровићу било је његово левичарско политичко опредељење испољено у свеопштој критици друштва у име комунистичке утопије у коју је искрено веровао. Као што није могао да докторира ни да нађе издавача за своју књигу о бајронизму у југословенским књижевностима, тако није могао ни да напредује у државној служби. За време Првог светског рата био је у мађарском логору, између два рата хапсила га је југословенска полиција, кад је почео Други светски рат приводили су га окупатори. Петровић се, следећи своја левичарска и антифашистичка уверења, укључио 1941. у локални партизански одред, али су га већ следеће године четници ухватили и предали специјалној полицији. Тако је као талац доспео у Бањички логор. Неколико месеци касније стрељан је.[3]

За живота је у облику књига објавио тек део својих радова: збирку поезије *Борци и бегунци* (1922), први део студије *Бајрон код Југословена* (1931),[4] студију о југословенским исељеницима *Они који не осташе овде. Југословенски пионири у Америци* (1933), *Практични енглеско-српски речник* (1933), уџбеник *Енглески у сто лекција* (1939), драму *Господарев зет* (1938) и превод књиге *Њујоршке приче* О. Хенрија (1934). После

[1] Ове карактеризације Петровићеве личности пренео је К. Димитријевић – К. Димитријевић, „Борац за истину и правду (У трагању за животом и делом Илије М. Петровића)“, *Браничево* (1965), XI, св. 4–5, 14–16.

[2] Петровић је своју докторску тезу предао септембра 1928, али је комисија коју су чинили Павле Поповић, М. Тривунац и М. Ибровац отезала с оценом. Потом је у комисију ушао Владета Поповић, о чијој је студији посвећеној Шекспиру Петровић био објавио врло критички приказ. Комисија је закључила да се Петровићева докторска теза „не може примати у поднетој форми“, али без навођења конкретних примедби.

[3] За подробну биографију И. М. Петровића вид. К. Димитријевић, „Борац за истину и правду (У трагању за животом и делом Илије М. Петровића)“, *Браничево* (1965), XI, 4–5, 11–21 и 6, 58–73; такође и С. Кабиљо-Шутић, „Књижевно и научно дело Илије М. Петровића“, у: И. М. Петровић, *Лорд Бајрон код Југословена*, ур. С. Кабиљо-Шутић, Институт за књижевност и уметност (Београд) – Радна организација Центар за културу (Пожаревац) – Графичко-издавачка радна организација „Просвета“ (Пожаревац), Београд–Пожаревац 1989, 231–260.

[4] Пошто Петровић није могао да докторира, било му је веома стало да објави студију о Бајрону да би јавности предочио квалитет свога рада, а самим тим неправду која му је нанесена. Међутим, очигледно није могао да нађе издавача те је први део студије објавио у сопственом издању (Пожаревац 1931). Прикази објављени у југословенским часописима и *Slavonic and East European Review* (из пера Т. Манојловића, А. Видаковића, К. Перића, Д. Суботића, а после Другог светског рата И. Секулић) били су похвални. М. Ћурчин је у белешци „И. М. Петровић, Лорд Бајрон код Југословена“ (*Нова Европа* – даље: *НЕ*, 1931, XXIV, 1, 39–40), објављеној у време када Петровић није више сарађивао у *НЕ*, скренуо пажњу на студију, коју је оценио позитивно. *НЕ* је у неколико наврата објавила књиге чији су делови претходно били објављивани у часопису. Мада су делови Петровићеве студије такође објављени у часопису, *НЕ* очигледно није била заинтересована да објави Петровићеву књигу. Петровић је после тога наставио сарадњу са загребачким и београдским часописима, али не са *НЕ*.

рата објављено је ново издање Петровићевог речника и његов превод Драјзеровог *Генија* (1955), али је он као књижевни посленик и англиста практично био заборављен.

Тек је поводом седамдесетогодишњице његовог рођења Коста Димитријевић обновио сећање на њега и његово дело у дугачком чланку „Борац за истину и правду (У трагању за животом и делом Илије М. Петровића“ и објавио га у два наставка 1965. у часопису *Браничево*. Овај рад је 1969. прештампан у књизи избора из Петровићеве поезије, коју је приредио Димитријевић.[5] Готово четврт века касније, захваљујући преданости Симхе Кабиљо-Шутић, објављена је, први пут у целини, Петровићева докторска дисертација *Лорд Бајрон код Југословена*.[6] Велики број његових радова, међутим, остао је расејан у часописима као што су *Нова Европа, Критика, Живот и рад, Савременик, Српски књижевни гласник* и др. Петровић се бавио мишљу да своје дописе из Америке, објављене у *Новој Европи*, сабере и касније објави у књизи насловљеној *Вести с оне стране*, што је био наслов рубрике *Нове Европе* у којој су ови текстови штампани. Да је то учинио, пише Димитријевић, добили бисмо „један крлежијански путопис о ’земљи социјалне неправде, суровости и перфидне хипокризије’ у време тешке индустријске кризе“.[7] Било би ту материјала за још неколико књига. Једна би се састојала од прилога написаних у Америци и објављених у другим југословенским часописима, а који се односе на писце као што су По, Витмен, Твен, Лондон, О. Хенри, Сандберг, Паунд, О’Нил, Драјзер, Шервуд Андерсен, Томас Вулф и Луј Адамич. Другу, насловљену *Нови Београд*, могли би чинити написи о књижевном, културном и политичком животу Београда, које је 1926–1928. објављивао у загребачком *Обзору*. Трећа, *Својим путем,* сабрала би његове књижевне есеје, док би се *Англо-саксонска култура и Југословени* надовезала на Петровићеву изврсну студију о бајронизму у Југославији.

Сарадња И. М. Петровића с *Новом Европом* почела је током његовог првог боравка у Америци (1919–1925), где је студирао енглеску књижевност, магистрирао и радио на докторској тези;[8] наставила се 1925–1928,

---

[5] К. Димитријевић, *Илија М. Петровић. Живот и дело. Избор поезије*, Пожаревац 1969. Димитријевићев избор обухвата 21 од 57 песама, колико их има у Петровићевој збирци.

[6] Вид. фусноту 3.

[7] Димитријевић, *Браничево*, 4–5, 19.

[8] Петровић је пријавио тезу о бајронизму у енглеској књижевности на Универзитету Колумбија у Њујорку, али је након неколико година рада сазнао да је један амерички професор управо објавио књигу с истом темом. Ова књига, пише Петровић у једном писму М. Ћурчину, „потпуно [је] пресекла мени сваки даљи пут на мом раду, јер би био узалудан и не би изнео ништа ново“ – Иван Ћурчин, „Генеза дисертације ’Лорд Бајрон код Југословена’ И. М. Петровића кроз призму његова односа с главним уредником ’Нове Европе’“, *Бајрон и бајронизам у југословенским књижевностима*, ур. С. Кабиљо-Шутић, Институт за књижевност и уметност, Београд 1991, 15.

док је боравио у Београду, а потом и 1928–1929, кад је Петровић поново боравио у Америци као стипендиста Министарства просвете. *Нова Европа* објавила је скоро четрдесет Петровићевих прилога током девет година (1921–1930) његове сарадње са овим загребачким часописом. Његови прилози жанровски су разноврсни јер се обликују као путописи, есеји, репортаже, студије, песме и прикази. Дописи везани за америчке теме могу се поделити у три подгрупе. У једној су радови посвећени модерној америчкој поезији. У другој су путописи, есеји и репортаже, у којима се конституише амбивалентна и вишестрана слика Америке. У трећој су Петровићеве песме; неке од њих везане су за Америку, а условно и с *Новом Европом* утолико што је овај часопис објавио две, али и приказ Петровићеве књиге песама делимично писане и објављене у Америци.

Модерна америчка лирика

Петровић је о америчким писцима и њиховим делима писао не само у *Новој Европи*, него и у другим југословенским часописима, те би за потпуну слику његовог представљања америчке књижевности југословенским читаоцима било неопходно узети у обзир целину. Вероватно стицајем околности, прилози објављени у *Новој Европи* тичу се махом поезије и драмског стваралаштва, док се прилози у другим часописима односе на америчку прозу. Петровићево почетно интересовање било је усредсређено на енглески романтизам јер су Бајрон и бајронизам били тема његовог магистарског и докторског рада. Делови ове студије објављени су у „Књижевном прегледу“ *Нове Европе* у шест наставака, али је Петровић потом проширио своја интересовања прешавши с бајронистичке књижевноисторијске на једну „посве нову“ тему – модерну англоамеричку лирику. Петровић се налазио на самом извору текуће америчке поезије, а за младог песника који је после рата био покренуо први српски авангардни лист *(Дан)*, читање нове америчке поезије било је изазов који је спремно прихватио. Извори којима се Петровић служио за истраживање модерне америчке лирике нису биле књиге, већ песнички часописи и антологије,[9] који су пружали увид у најсвежију, још неканонизовану поезију на америчкој књижевној сцени.

Путеве нове америчке поезије прокрчио је „велики и дуго несхваћени Американац“ Волт Витмен, чијим се делом у поетску матицу пробио слободни стих, али „не као победа неке нове форме, већ као победа слободног садржаја коме форма мора да буде подложена уопште“. Као и у другим својим дописима из Америке, Петровић и овде повлачи пара-

[9] *The* ***Poetry Review, Poetry and Drama, Poetry***, *The* ***Dial***.

лелу с југословенском поезијом, напомињући врло критички: „Ово бих нарочито желео да подвучем, јер изгледа да код нас влада популарније мишљење како ’vers libre’ значи: доле с александринцем! и кокетовање с неједнаким редовима; тако да се неким чудом божијим, из толико поклоника Дучићеве форме преконоћ ишчаурише ’верс-либертини’, верујући да су просто својим збрканим редовима и они постали ’модерни’.“[10] Петровић сматра да је Први светски рат био пресудан догађај који је удаљио младе песнике од старијих. То радикално искуство је „подрило темељ толиким старим аксиомима“, рашчишћавајући терен за изградњу нечег друкчијег и новог. Модерна поезија проширила је видике и одмакла хоризонте, она је космополитскија јер су границе пребројене; поима национализам на други начин, проповедајући да треба „најпре бити човек“, а потом припадник ове или оне расе или нације. Нова поезија морала је бити и „демократска“, приступачна свим слојевима друштва, отворена за сва искуства, као израз новог сензибилитета који је налагао апсорбовање свакодневице и фактографије у тежњи да субјективности и унутрашњем свету супротстави објективност и спољну реалност. Додатна специфичност нове америчке поезије у односу на европску извире из њене изразито мултирасне и мултикултурне подлоге:

„Као у каквом узнемиреном али пријатном хаосу, ту се нижу најсупротнији темпераменти и морали, најконтрадикторнија схватања, најразноврснији ентузиазми. И ипак све је то у једном јединству, са нечим новим у себи и нечим што уноси једну нарочиту есенцијалност у онај пламен што се разбуктао при судару толиких супротних расних инстината.“[11]

Петровић наводи да се протагониста модерне поезије разликује од оног карактеристичног за претходна књижевна раздобља. Нови јунак је „само молекул огромне масе“; њему није својствена трагика великих догађаја, јер његова трагика извире из дубине његове простоте и једноставности; његови су највиши идеали „комфор и мало луксуза“, у његовом животу бурлеска односи победу над драмом; он живи у садашњости неоптерећен бременом прошлости; њему није својствена елитистичка, него поп-култура.

Међу америчким песницима посебну пажњу посвећује Н. В. Линдзију, К. Сандбергу, Е. Ли Мастерсу, Р. Фросту, имажистима, Е. Лоуел, и многим другима мање или више успелим песницима, експериментаторима, бунтовницима и њиховим настављачима. Међу њима се посебно истиче Е. Паунд као „најкарактеристичнији, најдубљи и најискренији представник онога што је бунтовничко у души модерног човека“.

---

[10] „Нови и ’Vers libre’“, *НЕ* (1921), III, 12, 379 и 380.

[11] „Француски утицај. Енглеска према Америци“, *НЕ* (1921), III, 13, 416.

Култ новога наводи песнике да га траже свуда, у непосредном окружењу и у далеким географским, историјским и културним пространствима:

„И најзад, ако модерног нема у нама, у лицима око нас, у животу који знамо, онда ћемо га наћи у Цејлону, или на Кавказу, или на Гаурисанкару, или на Куби. Или ћемо да сиђемо у давно заборављене векове, и да из тих векова, из старих и прашњавих архива што су за њима заостали, ишчепркамо најнезнатнија имена, и да, кочоперећи се нашом ерудицијом, скривамо и замотавамо у та имена оно што немамо куражи да отворено кажемо; јер авај! без тога не бисмо били довољно модерни.“[12]

Тако је Паунд откривао класично кинеско песништво, а Црњански међу српским песницима песништво старе Кине и Јапана, које му је било ближе од стваралаштва непосредних српских претходника. Петровић је у модерној америчкој лирици налазио подршку за своје виђење нове поезије, те је настојао да америчке песнике уведе на југословенску песничку сцену. Верујући у космополитски квалитет савремене књижевности покушао је да канал комуникације учини двосмерним, те је у америчким часописима објавио два чланка о „нашој младој литератури“, настојећи, али без успеха, да преведе и објави Крлежину *Хрватску рапсодију*.[13]

Петровић на једном месту у свом приказу савремене англоамеричке лирике отворено и храбро истиче своју „пристрасност“ у писању овог одличног текста, сматрајући да писање о ма којој модерној лирици не треба да буде објективни „протокол рођених и умрлих“. Његова преференца младе поезије над старом имала је позитиван учинак, а друго се и није могло очекивати од младог песника који је у свом београдском часопису *Дан*[14] промовисао „ново“. Међутим, његова идеолошка пристрасност ипак се јавља као ограничавајући фактор. Иван Ћурчин је то препознао у „приоритету што га је Петровић давао социјалном садржају поезије“, што је утицало на претерано вредновање социјалних песника

[12] „Езра Паунд, ’Други’, ’Спектра’, Лирицисти и други“, *НЕ* (1922), IV, 8, 249.

[13] У писму упућеном сестри, новембра 1922. године, Петровић спомиње да је у *Њујорк хералду* објавио чланак о југословенској књижевности. Димитријевић преноси наводе Црњанског да је Петровић у *Њујоркеру* писао „о нашој младој литератури и мени“. Из Петровићевих писама упућених уреднику *Нове Европе* такође се види, како је истакао И. Ћурчин, да је Петровић с једном Американком био превео на енглески Крлежину *Хрватску рапсодију* с намером да је објави у часопису или као засебну књигу. Међутим, издавачи нису били заинтересовани зато што ратна тема није више била актуелна и што су „драстични описи“ били „потпуно ван њиховог укуса“. Ћурчин напомиње да се не зна шта је с овим преводом на крају било: „Но без обзира на све то, то би по свој прилици морао бити први пријевод Крлеже на енглески и већ као таква је ова биљешка од књижевнохисторијског интереса“ – Ћурчин, *Književna smotra*, 195.

[14] Димитријевић наводи како су 1. јуна 1919. И. Петровић и К. Атанасијевић покренули часопис *Дан*, чији су први сарадници били Андрић, Винавер, Црњански, Ж. Васиљевић, А. Савић-Ребац и др. Редакција се налазила у Петровићевој родитељској кући. Исте године је Петровић добио стипендију и пошао за Америку препустивши часопис Црњанском.

над оним другим, који су комплексним експериментисањем, развијањем песничких техника, игром ироније и парадокса, свесним уношењем вишезначности касније идентификовани као „прави“ примери модернизма. Ћурчин такође спомиње да је за Петровића Паунд представљао изазов с којим он није успео „у потпуности изаћи на крај“.[15] Петровић је хвалио Паундово бунтовништво и његов бескомпромисни идеализам, али га је сматрао једним „од многих Хамлета модерне поезије“ који је побегао из живота да би се заклонио „иза томова књига у библиотекама“. Међутим, Петровић се у критици Паунда „усредсређује највише на његов песнички поступак. Он наиме нема разумевања за Паундове експерименте с крајње сажетим песничким облицима, што тумачи као склоност да се „радије изражава у згрченој форми литераторске досетљивости, него у спонтану и природну изливу пуног замаха“. Сведени облици, по Петровићу, „не могу дати маха јачем и дубљем изразу“, они и нису поезија „но литерарна досетка“.[16]

Упркос овим недостацима, Петровићевих шест „писама“ објављених у *Новој Европи* представљају, како је истакла С. Кабиљо-Шутић, „прво детаљно, аналитично и критичко разматрање ове поезије на српскохрватском језичком подручју“, а овај Петровићев рад садржи у себи „и једну, условно речену, антологију модерне англо-америчке лирике, коју чини више од четрдесет песама штампаних на српскохрватском и енглеском језику“.[17]

Петровићева поезија: *Борци и бегунци*

Једина Петровићева песничка збирка, *Борци и бегунци*, објављена је у Чикагу 1922. Општа одлика збирке је њена тематска и формална разноврсност, као и неуједначена естетска вредност песама. С. Кабиљо-Шутић приметила је да се у књизи може пратити Петровићева еволуција од интимне лирике „под снажним утицајем претходне српске поезије“ ка стварносној лирици са социјалним акцентима.[18] Књига садржи 57 песама, насталих у Југославији и Америци, разврстаних у пролог, епилог и седам циклуса. Неки циклуси мотивски су везани за Београд („Наши стари“), песниково детињство („Рељефи детињства“), доживљај Охридског језера („Охридско језеро“). Циклус „Минијатуре“ најизразитији је пример претежно исповедне лирике.

[15] Вид. Иван Ћурчин, „Илија Петровић у ’Новој Европи’“, *Književna smotra* (1988), 69–72, 197–198.

[16] „Езра Паунд, ’Други’, ’Спектра’, Лирицисти и други“, 248.

[17] Кабиљо-Шутић, 254–255.

[18] Кабиљо-Шутић, 241.

„Песме самоће“ је циклус састављен од упадљиво разноврсних песама. „Болдогасањска пратња“, на пример, инспирисана је ратним искуством, односно Петровићевим заробљеништвом у мађарском логору Болдогасањи. Ова успела песма описује колону измучених заробљеника који пред собом не виде ништа до смрти, а које наоружани стражари спроводе ка гробљу, да би сахранили мртвог логораша. У истом циклусу, међутим, налази се и песма „Мучење светог Антонија“, у којој се Петровић поиграва легендом о овом свецу: наводи да је он упорно искушаван телесном похотом, да му се ђаво јављао у облику жене, а да се против нечистих мисли борио молитвом и упорним читањем верских књига.

У Петровићевој песми светац који *вечно чита Дела Светих Апостола,* док му у жилама спава *буђ исконска,* тешко одолева искушењу, а кад у шуми блесну *шумске нимфе сапи*, креће да *као јаре скаче* и као *млади вук завија*. Трећа песма, сасвим различита од претходне две је „Ново сунце“. Она почиње речима *Волим те*, али се оне не односе на драгу, већ на догађај који у Петровићу изазива највеће усхићење – Руску револуцију. Ово је једна од многих сличних песама које су и српски и страни песници левичарске оријентације писали у славу револуције, исказане уобичајеном сликом рађања новог сунца, човека, света.

Циклична потреба за напуштањем старих вредности, које више немају снаге ни виталности, не односи се само на друштвени поредак, него на сваки поредак, укључујући уметнички. На тражење новог и успостављење нових вредности надовезује се циклус „Борци и бегунци“, који је и дао наслов Петровићевој збирци песама. Три од укупно шест песама посвећене су ликовима уметника – Гогену, Р. Л. Стивенсону и Ел Греку – које Петровић сагледава као узорне борце и бегунце. Ова тројица постали су странци у сопственој средини, и из ње побегли управо да би се изборили за своја уверења. Уводна песма „Напред“ сажима њихово заједничко опредељење, које дели и Петровић: треба за собом оставити прошлост и *суморно данас*, и поћи било куда, *незнаним* крајевима, *по негаженој стази*, следити у себи *зоре… свих нерођених дана*, да би се додирнуо *бар један крајић неба*, да би се поглед пустио *низ нове хоризонте*. За Гогена је то био Тахити, за Стивенсона Самоа, за Ел Грека Шпанија, а за Петровића Америка. Но, за разлику од својих претходника, Петровић је постао бегунац и борац у земљи која је била сушта супротност малим, невиним, примитивним рајским острвима затуреним у глобалним океанима.

Циклус „Из земље правих линија“, заснован на Петровићевом америчком искуству, обележава песниково дефинитивно опредељење за модерну поезију: одступање од ограничења старе лирике, доследно коришћење слободног стиха, увођење мотива из урбане свакодневице, суочавање с отуђењем – али не оним карактеристичним за странца у туђој

средини, већ за човека који зна да је безначајни шраф у машинерији модерног друштва. Чини се да се управо у овим Петровићевим песмама јављају оне одлике које је приметио у модерној америчкој лирици.

Петровићева чежња за неукаљаном чистотом и једноставношћу – оним што је Гоген налазио на Тахитију – исказује се у првој песми овог циклуса насловљеној „О америчком Индијанцу“.[19] Петровић „види“ домородачке Американце *свугде*, мада *њих више нема*. Њихово је присуство, односно одсуство ефектно и сажето исказано поређењем *као што у води из винске чаше увек мирише вино*. Савремена Америка не идентификује се с природним, већ урбаним пејзажом, јер је то вештачки предео исцртаних *правих линија*.

Песма „Светиљке“[20] спада у најраније Петровићеве америчке песме. Написана је у Хартфорду, малом месту где се налазио колеџ на којем је Петровић провео прву годину студија. Песма је посвећена Р. Тагори, а дата је као поглед на варош с оближњег брега. Слика се динамизује сменом дана и ноћи, али је овај природни ток поремећен паљењем светиљки које у вароши производе *лажно јутро,* док ноћ полако покрива брег. Варошке светиљке такмиче се с природом као њен сурогат: оне су *чаробна роса* која *из таме капље*, а ове капи засветле тамо и амо као да их *незнан сејач сеје*. Али незнани сејач није Бог него модерна технологија којом манипулише човек. На питање треба ли вештачка светлост да замени *умрло сунце*, песник одговара одречно. Он ће, међутим, одступити од овог става у каснијим песмама у којима место мале вароши са суседним брегом заузима вишемилионски град. У песми „Њујорк“[21] град је *блудно царство линије и квадрата.* Апстрактни геометријски појмови су средство којим се природа урбанизује и преображава у град. Фокус се преноси на слику живог урбаног организма кроз чије вене протичу *бучне масе… измешане крви*. Слика је изразито динамична, све је у наизглед хаотичном покрету, а овај утисак појачава се звучним сликама: *маса врви,* чује се *шум невиђених стопа, звучна клика бесних тркача,* док *арија правог живота бруји*. Јунаци модерне Америке су градови у чијој су функцији људи, а не обрнуто. Отуда осећање отуђености испољено као самоћа и безличност појединца у маси. У песми „Јутарња арија“, у којој Петровић описује буђење Њујорка, још је изразитија употреба звучних слика, али се међу њима јавља људски *тихи говор* који *бесну рику* преображава у арију *милих* тонова. Као што раст града претпоставља савлађивање природе, тако касније освајање града захтева његову хуманизацију, претварање буке у музику. Отуда похвала јутарњој арији:

---

[19] *Борци и бегунци*, Чикаго 1922, 53–54.
[20] Нав. дело, 58–59.
[21] Нав. дело, 60.

...нежна си, ал' бржа од оштрице мача,
слаба си, ал' тврђа од челика, од стене,
топла си као крило какве тужне бајке,
у теби је љубав изгубљене мајке
што милује душу кад почне да вене...[22]

Други извор самоће у велеграду је начин живота и култ брзине: људи немају времена да се удубљују у питања невезана за њихов посао ни да продубљују односе с другим људима. Посебан проблем „поезије у знаку индустријских криза и мултимилионера“ (како стоји у поднаслову песме „Балада о једном шетачу по Fifth Avenue“) тиче се судбине *малих људи*, у које Петровић убраја и себе. Њима је посвећена песма „Недеља“, јер је то дан када се они враћају себи, својим душама и љубавима.

Последња песму коју ћемо споменути није посвећена људима, него *стварима*, а међу њима симболу свакодневице двадесетог века – аутомобилу. У песми „Аутомобили“ најпре се јавља слика паркинга на којем је мноштво непомичних аутомобила: њихове очи *немог бола и досаде* подсећају на очи *уморне стоке*. Аутомобил је производ индустрије која је у Петровићево време била симбол Америке. Он је сложен од саставних делова – седишта, точкова, коже и челика – као механичка животиња, али и он има *чудну душу ствари:* аутомобил полубудним сном дрема на паркингу док не крене да брује његова *тешка песма* по улицама. Петровић је у овој песми издвојио једну од основних одлика индустријског друштва – пролиферацију механичких производа који најпре замењују животиње, а потом и људе. Док се *ствари* хуманизују, људи се дехуманизују и претварају у механичка и отуђена бића.

Петровићева књига песама није имала готово никаквог одјека ни међу исељеницима у Америци ни у Југославији. Само је једна песма из збирке, „Болдагасањска пратња“, објављена у *Новој Европи* у тематском броју посвећеном Куманову. Још једну Петровићеву песму, „Очи у дворани“, написану 1923, објавила је *Нова Европа* у оквиру омажа Бранку Радичевићу.[23] *Нова Европа* је такође објавила критички приказ књиге свога сарадника Петровића, из пера Радоја Л. Кнежевића.

---

[22] Нав. дело, 61.

[23] „Очи у дворани“, *НЕ* (1923), IX, 3, 83–84. Међу седамнаест заступљених песника, двојица су послали песме из Америке: Божидар Пурић, који је тада био југословенски конзул у Чикагу, и Петровић, студент постдипломац на Универзитету Колумбија у Њујорку, који се издржавао радећи у библиотеци. Наслов се односи на монументалну читаоницу у којој је све *хладно* – мермерни стубови и подови (по којима *ječe tuđi koraci*), клупе и млазеви воде у мермерном базену. Око читаонице су просторије с уредно поређаним књигама, а чини се да је душа Петровићевог песничког субјекта као једна од тих старих књига: блистава светлост лустера на златном своду не може да продре у њене тмине у којима трепере *акорди давно ишчезле музике* и *плове кроз векове избледеле слике*.

Овај је, међутим, највише пажње посветио једној од најмање вредних Петровићевих песама – „Мучењу светог Антонија“ – јер је управо у њој препознао заједничку одлику поезије младих послератних песника, а то су њихов бунт и светогрђе:

„У *Борцима и бегунцима* јако је изражена једна од одлика послератне поезије која је ’новима’ донела непомирљивих противника и дигла прилично прашине. То је уношење хришћанских светаца и Исуса у намери да се обесвете. Талас лажне демократије који је, иза ратних недаћа, захватио многе духове, пренео се, природно, из политике у књижевност: руше се ’величине’, исмевају ’светиње’… Тај луди ветар веје и кроз књижевност, и ту се окомио поглавито на хришћанство – које је до јуче било за многе један од главних извора инспирације.“[24]

Кнежевићеве опаске – да аутор лута као брод без компаса, да још није нашао себе, да у његовој поезији има прилично невештине – не спречавају га да ипак закључи како је Петровић „даровит песник“ и да његова збирка „остаје једна од оних ретких добрих које смо добили од ослобођења наовамо“,[25] али остаје утисак да је то учињено реда ради. Петар Јуришић, пак, у приказу објављеном у *Критици*, такође сматра да је Петровићева поезија недовољно „изграђена“ и да понекад „поклизне у прозу“, али не спомиње иконоклазам нове југословенске, па и Петровићеве, поезије. Јуришић примећује да су неке песме под утицајем старијих домаћих песника, док у другима примећује могућ утицај новије америчке лирике. Он сматра да је у збирци најбољи циклус америчких песама, у којима се Петровић као „странац“ хвата у коштац са сложеним америчким мотивима; износи, дакле, оцену објективнију од Кнежевићеве.[26] Вероватно разочаран слабим одјеком своје поезије, Петровић се све више окреће прози (осим истраживања посвећеног бајронизму).

Америка према Европи и Југославији

Петровићеви текстови о Америци, објављени у *Новој Европи*, имали су ширу рецепцију. Занимање *Нове Европе* за прилике у Америци, укључујући и питање југословенске емиграције, испољено је и пре него што је успостављена сарадња с Петровићем. *Нова Европа* је 1920. објавила прилоге Бранка Лазаревића, који је у Америци боравио на дипломатској

[24] Р. Л. Кнежевић, „Борци и бегунци“, *НЕ* (1924), IX, 6, 191.

[25] Нав. дело, 192.

[26] „Свакако ова збирка својим добрим дијелом заслужује претензију да скромно, али увјерљиво открије пјесничку душу која и сред најновијега запада осјећа идеал добре поезије и да испуни оно у што се од ње може надати“ – П. Јуришић, „И. М. Петровић: Борци и бегунци“, *Критика* (1922), 5, 234.

дужности, о предизборној борби у САД и о ситуацији после избора. Следеће године објавила је још неколико Лазаревићевих чланака, не само о политичкој ситуацији у САД, него и о југословенском исељеништву у тој земљи,[27] а том темом бавили су се и други сарадници *Нове Европе*.[28] Међутим, кад се Петровићеви дописи објављени у *Новој Европи* и другим часописима сагледају као целина, испоставља се да је најсвестранију слику Америке у *Новој Европи* дао управо он. Писао је о савременој америчкој књижевности (поезији, прози и драми), културном животу, студентској субкултури, џезу, политичким догађајима, социјалним питањима, животу у великим градовима, америчкој просвети, југословенским исељеницима, разлици између Старог и Новог света, која је „широка и дубока као океан који их раздваја“.

Након прве године проведене на Тринити колеџу са стипендијом, Петровић је, да би наставио студије у Њујорку, морао сам да се издржава.[29] Његов први утисак о Америци био је негативан, јер се осећао као страно тело у организму који га одбија. Петровићев почетни доживљај Америке није карактеристичан за путописца, који долази на одредиште и одлази са њега као посматрач, већ је својствен новим емигрантима који почињу живот у туђини. У њиховој свести јавља се двојност, паралелно постојање две стране које се додирују, али без интеракције: на једној је *ја*/*ми*, а на другој *они*. Ово се највише испољава у једном Петровићевом писму сестри, у којем пише о *нама,* странцима и емигрантима, насупрот *њима*, Американцима:

„Страшна је Америка за странце, или ’емигранте’, како они извољевају да нас зову. ’Емигранти’ су добри само за руднике и фабрике, па и поред тога још увек су опасни за једну тако чисту, племениту и високо културну расу као што су Англо-саксонци. И замисли сада једног варварина са Балкана, једног који је посигурно одрастао са пушкама, јатаганима и бомбама, и који има тако страшно име Петровић, помисли на дрскост где се тај усуђује да се помеша са разним Томпсонима и Кинзима и Блеквудима…“[30]

Елитистичка средина колеџа у Новој Енглеској наводи Петровића да себе види у друкчијем светлу, односно као варварина са Балкана. Реч је

[27] Вид. К. Видаковић-Петров, „Бранко Лазаревић и Америка“, *Књижевно-научни, естетички и културолошки допринос Бранка Лазаревића*, Зборник радова, ур. Н. Маловић, Просвјета, Херцег-Нови 2007, 125–154.

[28] Љ. Леонтић, С. Батон, И. Лупис-Вукић, В. Јордан, П. Слијепчевић, B. E. Schmitt и М. Пупин.

[29] У свом необјављеном епитафу, пронађеном у његовој заоставштини, духовито је написао: У животу беше све и свашта, / фармер, келнер, професор и слуга, /писар, чистач ил’ сакупљач дуга, / па га опет не напусти машта – Димитријевић, *Браничево* (1965*)*, XI, 4–5, 17.

[30] Димитријевић, *Браничево*, XI, 4–5, 18.

о ставу америчке елите – беле, англосаксонске и протестантске (WASP) – не само према бившим робовима црнцима, него и према огромној и хетерогеној маси имиграната из буџака старе Европе. Ови се препознају по необичним презименима, које су емигранти тада обично мењали да би добили бољи посао, по култури која је Американцима била страна и вредносно инфериорна, као и по почетном ниском економско-друштвеном статусу.[31] На ову ситуацију надовезује се осећање отуђености усељеника у новом окружењу, праћено носталгијом за завичајем.

У једноме од Петровићевих раних дописа култура се јавља као слика простора пројектованог у две равни. Горња, небеска, конституише се визуелним сликама, а доња, земаљска, саздана је звучним сликама. Сасвим је типично да у туђем простору сунце нема топлину, а духовни тј. небески простор празан је, и небо *као бели опрани чаршав*. Доле, у земаљском простору, уместо песме славуја чује се бука аутомобила.[32] У опису живота у колеџу Петровић успоставља опозицију између заосталог али романтичног балканског Истока и америчког напредног али сурово реалистичног Запада. Носталгија је средство одбране: „У мени је једна чежња – чежња за једном баштом пуном ружа, за Западним Врачаром, за мало одмора, тишине, монотоније, Истока.“[33] Ово је позиција с које Петровић почиње своје духовно путовање с америчке маргине у њено средиште.

Следећа фаза очитује се у тексту „Kult mesa. Jazz. Paganizam“, у којем Петровић почиње да урања у америчку културу и да је тумачи. Мада критикује култ тела и материјалних вредности науштрб духа и интелекта, он препознаје и њене позитивне одлике: непосредност комуникације, неоптерећеност прошлошћу, џез као аутентичну америчку музику, спремност за промене и прихватање новога. У поступном откривању Америке интересовање за културу допуњује се социјалним и политичким темама, које су у Петровићевом идеолошком видокругу морале да заузимају важно место. Истовремено се у његовом занимању за америчку књижевност примећује померање с лирике ка прози, односно америчким приповедачима (о којима је писао превасходно у другим часописима, а не у *Новој Европи*).

Шест година касније, међутим, Америка је већ била интегрисана у Петровићев духовни и емотивни простор. Његово духовно путовање

[31] За њих су постојали погрдни називи као што је, на пример, *Hunkie* (ханки), особа мађарског или словенског порекла, неквалификовани радник. Американци су у то време многе словенске исељенике који су дошли из Аустро-Угарске идентификовали с Мађарима.

[32] „Када је ведро небо и сија сунце, његова је топлота сухопарна, млитава; оно не милује и не љуби. Када је натуштено небо, све је бело, бескрајно бело као опрани креветски чаршав. И једино што непрекидна бука аутомобилских сирена уноси у све свој мрзак шум. И то са правом, самосвесно, као да тиме потпуно замењује славује“ – „Mister Liu W. Chung došao da se napoji kulturom“, *HE* (1921), III, br. 7, 219.

[33] „Kult mesa. Jazz. Paganizam“, *HE* (1921), II, 12, 474.

било је заокружено јер је прешао пут од „туђе“ до оне освојене, односно „своје“ Америке. Зато он повратак у Београд 1925. године доживљава као кретање не толико кроз океански простор, колико кроз време, и то уназад, у прошлост: „…као да с лађом јурим ка својој прошлости, или још боље, као да јурим за својом прошлошћу, која ће у једном тренутку да макне свој вео, па ће на мене да се искези нешто ружно, хладно, туђе, место оног што сам волео и о чему сам сањарио идући широким њујоршким авенијама“.[34] Његова почетна носталгија у Америци донела је идеализацију завичаја, да би, на крају, његова идеализована слика прерасла у маску која не може да сакрије недостатке лица.

У овоме контексту ваља диференцирати појам локалног завичаја, који је, у почетку, код Петровића био емотивно прожет носталгијом, од појма домовине асоциране с државним поретком, који је увек и доследно био предмет његове критике. Било да пише о социјалним и политичким темама, студентском животу или џезу, Петровић у своје дописе из Америке по правилу уноси критичке коментаре на личности и ситуацију у својој домовини. Ма колико оштра била његова критика Америке, још је жешћа била његова критика Југославије. Даћемо само један пример: некролог председнику В. Г. Хардингу. Петровић сматра да је Хардинг био један од најгорих америчких председника и да је Америка за његовог мандата применила сурову репресију према радницима. Упркос томе, Америка може да се похвали једном значајном демократском тековином – јавним мњењем – које је на Балкану пуки украс празне демократије:

„Сећам се његових [Хардингових] честих одговора преко штампе на нападе управљене против његове администрације. Одговора датих под таквим околностима, и на такав начин, да би многи министарски геније са Балкана сматрао да је испод његова достојанства и да се обазире на тако нешто.

У њему је Америка изгубила једног конзервативног председника, једног малог председника, који ће брзо да се заборави, а такође и једног од оних простих, солидних, до сржи исправних и демократских типова у којима овај народ обилује; а за каквим, ма само једним јединим, плачу још и данас сићушне државице крај Дунава и Саве.“[35]

Петровићу пре свега смета југословенски „балканизам“, схваћен као недостатак институционалних демократских слобода. Мада се у том погледу Америка налазила испред не само Балкана, него и Европе, то не замагљује његову критику Америке с идеолошке тачке гледишта. У допису „Из даха глади“ он скреће пажњу на армију гладних и сиромашних, за које нигде на Западу, па ни у Америци, нема социјалне правде.

[34] „Епилог“, *НЕ* (1925), XII, 10, 304.
[35] „Председник Хардинг“, *НЕ* (1923), VIII, 8, 231.

Солидарност с њима, где год да су, преведена је у јасно идеолошко опредељење: „Имам још неколико долара у џепу, и из све душе желим још једног Лењина. Па онда нек' живи и даље стари, добри Бог и добри људи.“[36] Петровићева левичарска идеологија провејава и у „Пудеру старе кокете Демократије“, где констатује да је социјализам „једина застава под којом се може данас борити за будућност“, да би поводом диктатуре у неименованој, тада још увек јединој земљи социјализма, признао да је она као поредак „нелогична и већ немодерна“, али да је прихватљива као једина контратежа диктатури „банкара, генерала и лопова“.[37]

Можда је једина предност Европе над Америком, по Петровићу, интелектуална традиција ове прве. У „Њујоршким сенкама и идилама“ он пише о генези америчке економске моћи, наводећи како људи који су стварали Америку нису спадали у тип који „би икада имао разумевања и духа за финију интелектуалну културу“. За разлику од Европе, Америку су стварали имигранти, а ови нису били интелектуалци, пише Петровић, већ религиозни фанатици, авантуристи, пропалице, они који су из Европе бежали из разних разлога, или су преко океана тражили своје парче хлеба. Тако се у Петровићеву слику Америке уводи тема емиграната.

О исељеницима: паланка у Њујорку

Петровић сагледава емигранте, међу којима многи још нису били американизовани, управо као овакве људе: регрутоване из редова сиромашних европских сељака па бачене у жрвањ америчке индустрије. То су људи „којима су сиротиња и ропство сасушили и убили клице свега дубљег, светијег и човечанскијег“.[38] Мада је у време Петровићевог боравка у Америци највећи број југословенских исељеника живео управо у тој земљи, а емигрантска тема била врло актуелна нарочито за време Првог светског рата и у првим годинама нове југословенске државе, њега су, судећи по дописима, мање занимали југословенски исељеници, а више они „други“ Американци. Петровић јесте долазио у додир с исељеницима, али је о њима писао нерадо и с ниподаштавањем. Неке од њих је и сасвим прећутао, а ту пре свега спада Иван Паландачић,[39] српски исељеник из Боке, који је управо тада, у Чикагу, имао велико издавачко предузеће и књижару, а потом био и председник Удружења чикашке штампе на стра-

[36] „Из даха глади“, *НЕ* (1921), 8, 256.

[37] „Пудер старе кокете Демократије“, *НЕ* (1921), III, 3, 93–96.

[38] „Њујоршке сенке и идиле“, *НЕ* (1923), VII, 17, 528.

[39] Више о Паландачићу вид. у: К. Видаковић-Петров, „Развој српске штампе и издаваштва у Чикагу“, *Срби у Америци и њихова периодика,* Институт за књижевност и уметност, Београд 2007, 191–200.

ним језицима, које је обухватало 60 гласила. Петровић је већ током своје прве године у Америци успоставио везу с Паландачићем, јер је 1920. и 1921. објавио две приче – „Случај Вјекослава Михаљића“ и „Посмртни марш“ – у Паландачићевом календару *Југославија.*[40] Следеће, 1922. године, у издању Palandech Publishing изашла је Петровићева књига *Борци и бегунци*. Стога изненађује да Петровић нигде не спомиње ни Паландачића ни његова издања која је свакако познавао. Томе има два разлога. Први је што је Паландачић био истакнути издавач и добротвор, који је одржавао добре односе са југословенским естаблишментом, те за своје заслуге добио одликовање од краља Александра. Други је што главна исељеничка гласила нису испуњавала стандарде, ни естетске ни идеолошке, које им је Петровић постављао. Петровићев негативни став према исељеницима очитава се у једном писму упућеном Милану Ћурчину 1924. У њему он пише о извесном „Л“, а то је највероватније И. Лупис-Вукић, издавачу *Хрватског гласника* у Чикагу, који је своје гласило промовисао као „најпопуларнији недељник међу Хрватима, Србима и Словенцима“.[41] Изненађује чињеница да Петровић брани Америку од овог исељеника који ју је описао као земљу „скоројевића, дошљака, нових богаташа и разноврсних експлоатера“. Ово непримерено виђење Америке Петровић објашњава својим уверењем да исељеник само с таквом Америком долази у додир, док му она друга Америка, „стабилна и интелектуална“ остаје „непозната и неприступачна“.[42] Ово Петровићево виђење не важи можда за све емигранте, али се свакако генерализује као карактеризација југословенских исељеника у Америци, које сагледава врло поједностављено, као пуки продужетак југословенске „паланке“ у америчкој средини.

Отуда и наслов јединог текста о исељеницима: „Паланка Њу-јорк, срез њујоршки, округ северно-амерички, С. Х. С. (тј. ’Наши у Америци’ и ’Наши’ уопште)“. Поднаслов указује да се Петровићева критика односи подједнако на Југословене и њихове исељеничке изданке, а све мане „наших“ уопште могу се одредити као вишак балканизма, односно мањак цивилизације, која се идентификује са Западом, а пре свега с Енглеском и Америком као домовинама модерне демократије.

Петровић на почетку цитира двојицу аутора који су писали о Србији: једног Британца из деветнаестог века и једног савременог Американца. Први је Овен Мередит (Роберт Литон), некадашњи конзул у Београду,

[40] Паландачић је издавао више календара. Први је био *Петар Велики*, који је касније променио име у *Америка* и који је излазио до 1964, а други је недељник *Балкански свијет* који је 1919. постао календар *Југославија* – К. Видаковић-Петров, *Срби у Америци и њихова периодика*, 186, 193, 392–393.

[41] И. Лупис-Вукић сарађивао је с *Новом Европом*, аутор је неколико књига о исељеницима у Америци, дописивао се са Ситон-Вотсоном.

[42] И. Ћурчин, „Илија М. Петровић у ’Новој Европи’“, 201.

а касније приређивач и преводилац књиге *National Songs of Servia* (1861). Овај *српски пријатељ* је, пише Петровић, Србе с правом окарактерисао као неискрене, сервилне, препредене и сурове, а за јунаке српске епске поезије навео да им је дозвољен сваки грех осим физичког кукавичлука. Петровић не улази у питање мере у којој су ставови британског конзула узимали у обзир политику његове земље према Балкану. Њен је интерес био да спречи утицај Русије на овом подручју подржавањем Турске науштрб српских устаника. Други је Т. Лотроп Стодард, аутор „Balkan Glimpses“, путописа о Србији, објављеног у наставцима у њујоршком часопису *Scribner's* 1924. године. Петровић преводи први наставак из Стодардовог путописа. Ево једног карактеристичног описа Београда:

„У томе вам је дух садањег Београда: закрпе дречећег западњаштва, грубо прилепљене уз балканску позадину. И најчудније је у свему томе, што закрпе, ма колико да су многобројне, у ствари само истичу београдски фундаментални 'балканизам'.“[43]

Петровић Стодарда представља као истакнутог америчког писца и јавног радника, али, као и у случају Мередита, пропушта да размотри шири контекст у којем се боље разумеју њихови ставови. Стодард је у Америци тих година био познат пре свега по расистичким идејама којима је образлагао зашто Америка треба да се чува од имиграције „нижих“ народа.[44] Петровићев критички однос према југословенском режиму, успостављен пре доласка у Америку, изоштрен је током његовог боравка у њој, да га, у садејству с његовом идеолошком пристрасношћу, наводи да олако прихвата Мередитово и Стодардово виђење Срба и српског питања. Томе је допринело и његово дивљење британској и америчкој демократији. Колико год да је била примењива у унутрашњој политици, мада је и то дискутабилно, она није била пројектована у политику ове две земље према другим народима и државама. Балканизам је свакако ометао развој демократије у Југославији, али је то питање сложеније него што га је Петровић приказивао.

На крају овог дописа Петровић упућује на један спис Б. Дизраелија, који је својевремено водио политику противну интересима Русије и балканских народа. Петровић то не спомиње него само цитира Дизраелије-

[43] „Паланка Њу-јорк, срез њујоршки, округ северно-амерички, С. Х. С. (тј. 'Наши у Америци' и 'Наши' уопште)“, *НЕ* (1924), IX, 12, 363.

[44] Једно од Стодардових најпознатијих дела је *The Rising Tide of Color Against White World Supremacy (Растућа плима обојених против светске супремације белаца)* из 1920. Америка је врло брзо после Првог светског рата успоставила квоту да би ограничила усељавање, али је истовремено специфичним начином обрачуна квоте фаворизовала имигранте из пожељних земаља, дискриминишући оне из непожељних. Први светски рат означио је преокрет у државној политици према усељеницима јер је америкализација тада почела да се спроводи као државна политика. Управо је нова политика америкализације била једна од кључних исељеничких тема у периоду између два рата.

ву причу о извесном Конингзбију. Када су Конингзбија питали да ли би изабрао корумпирано друштво с чистом државном администрацијом или корумпирану владу с чистим друштвом, он је одговорио да жели да види „народ пун вере и владу пуну осећаја дужности“. Значи, и једно и друго. Петровић чланак закључује на следећи начин:

„Срећни Конингзби! Он је могао у својој Енглеској од пре сто година (…) ипак да бира између ове две алтернативе, па и опет да не буде задовољан. А ми бисмо толико жудели да можемо видети данас, код нас, ма само једно: чисту администрацију или чисто друштво.“[45]

То је оквир у који Петровић смешта своје виђење југословенске паланке. „Наша“ паланка препознаје се најпре по свом сиромаштву: уџерицама, ковачницама и сеоским дућанима, деци и прасићима који јуре по сокацима. Призор употпуњују иконе политичког естаблишмента: слике Њихових величанстава с избледелим тробојкама, Пашића и Стипице [Радића]. Југословенски исељеници у Америци су, пише Петровић, иста та паланка пренесена на другу страну океана. На њеном челу били су југословенски конзули и војни аташеи,[46] као и прваци исељеничких институција: банака, цркава, домова и клубова, трговина, хотела, агенција, гласила и кафана. Симбол паланке је кафана – „понос наш, дика наша, стуб наше националне свести, стожер свих наших српско-хрватских-словеначких осећања, оно што нам ниједно Косово, ниједна уредба, ниједна нагодба, ниједан паша и ниједан бан отети нису могли“.[47] Следи опис тек основаног југословенског клуба у Њујорку, у којем главну реч воде овлаш маскиране стварне личности: „господин Старинео“ (Иван Младинео), „Дуле Јошић“ (Јован Дулетић), „дон Рамиро Брчковић“ (дон Нико Гршковић), „врло интелигентни уредник Банкарског журнала“ (Божа Ранковић) и „професор Мишин“ (Пупин) – „највећи живући Југословен“, писац аутобиографије у којој износи „свој прогрес од црвеног феса до дебеле банковне књижице“. Петровић је по свој прилици присуствовао неким састанцима клуба, чији је задатак био да подржи југословенство међу исељеницима и њихово чвршће повезивање с матицом. На оснивачком банкету, пише Петровић, држали су се говори о „нашем гаравцу“ (то је популарни назив за исељенике рударе и раднике), изрицане су похвале „сељачкој династији“ и „миротворном Стипици“, док је у име исељеника

[45] „Паланка Њу-јорк…“, 384.

[46] Петровић је посебно био киван на југословенске дипломате у Њујорку, који нису озбиљно схватили његове притужбе у вези са стипендијом коју је њему и још неколицини студената обезбедила једна америчка добротворка, а коју је Петровић прогласио преварантом; критикује службенике конзулата што нису хтели да помогну сиромашним студентима тако што би их запослили у конзулату, што их нису ослобађали конзуларних такси, што наводно примају веће плате од француских и италијанских колега, што војни аташе покушава да регрутује студенте за војну обавезу, итд.

[47] „Паланка Њу-јорк…“, 367.

наступио „високи, витки, напудрани и нарумењени господин Старинео“, који је био у стању да „пре ручка одржи здравицу југословенском краљу, а после ручка Леону Троцком“. Петровићева сатира шибала је немилосрдно по исељеницима, а није заобишла ни југословенске дипломате, па ни „декорисану добротворку“ Розалију Мортон (која му је иначе обезбедила стипендију за прву годину студија у Америци). Један од учесника ове фарсе је споменути Дулетић, „права србијанска србенда из Црне Горе“, који је учествовао у расправи о дилеми да ли чланство у клубу треба да буде слободно или ограничено. У једном тренутку Дулетић, вероватно алудирајући на Петровића, казује: „…не треба ни, браћо, оће којекаква вукара бољшевичка, штудентска и бескућничка, што ниће цента у џепу нема“.[48] Петровић у том тренутку није могао да пише о исељеницима онако како су то чинили други сарадници *Нове Европе*, већ само сатирично, али је при томе дошла до изражаја његова лична пристрасност.

Та пристрасност, која је мутила Петровићев поглед, упадљива је и у случају Пупина. Споменути *Scribner's* је, исте године, у свом часопису објавио Стодарда, а у облику књиге Пупинову аутобиографију. Између Стодарда и Пупина Петровић се определио за незаслужену похвалу првога и исто тако незаслужено ругање другоме. Чињеница да је Пупинова аутобиографија добила Пулицерову награду Петровића није импресионирала, он је и не спомиње, али се зато у својој сатири, у „Песми мом Банаћанину“, руга носталгији исељеника (Пупина) за завичајем. И све што је било у вези с Пупином – конзулат с којим је сарађивао, банка коју је основао, уредници које је подржавао – постало је предмет Петровићеве сатире и ругања.

Нова Европа објавила је овај Петровићев сатирични спис, као што је пре тога објавила и један допис, „Наши студенти у Америци“, у којем је Петровић нагрдио споменуту др Розалију Мортон. Милан Ћурчин је у случају Р. Мортон и Пупина ипак нашао за сходно да се огради од Петровића. Он је у једном тексту, објављеном с великим закашњењем, објаснио да је дотична Американка заиста била добротворка, а не „авантуриста“ и „преварант“ како ју је својевремено описао Петровић.[49] Што се Пупина

[48] „Паланка Њу-јорк…“, 378.

[49] У чланку „Зидање болнице на Дедињу“ (*НЕ* /1929/, XX, 12, 375–376) наводи се да је др Розалија Мортон скупила „повећу своту новаца“ као донацију за снабдевање болнице за жене и децу на Дедињу, али пошто та болница још није била изграђена, она је део новца дала Црвеном крсту и болници у Госпићу, други део женама лекарима, док је трећи, најмањи део одредила за стипендирање југословенских студената. Поново је дошла у Београд 1924. са новом донацијом. Дакле, њен приоритет биле су болнице и здравство. Петровић је 1921. у *НЕ* објавио допис „Наши студенти у Америци“, који је редакција пропратила поднасловом „Обраћамо пажњу г. Министру просвете на ово писмо које нам шаље наш сарадник из Њујорка“ (*НЕ* /1921/, III, 5, 189–192). Пошто је Петровић приказао др Розалију Мортон као особу „која у трци за каријером, сензацијама, ордењем, рекламом“, а у дослуху с југословенским дипломатама (С. Грујићем из Њујорка и М. Веснићем из

тиче, ствар је изглађена на други начин. Петровићев последњи чланак објављен је у *Новој Европи* 1930; у истом броју, а на месту одмах иза њега, изашао је један Пупинов прилог, послат „на молбу Нове Европе“. Био је то сјајан Пупинов говор одржан на свечаности коју је сваке године приређивала организација за чување сећања на Линколна (The Linkoln Centennial Association), јер је те година њему припала та велика част. Свечаност је одржана у скупштинској сали државе Илиној у Спрингфилду, на истом месту на којем је Линколн 1858. рекао: „The house divided against itself cannot stand“ (Кућа подељена против себе не може да опстане). Та реченица, пише Пупин у свом писму *Новој Европи*, „одјекнула је од Атлантика до Пацифика и пророковала грађански рат који је три године касније избио“. Тако је Пупинов текст „Како је један српски емигрант познао Линколна“ представљен југословенској јавности, и то у преводу Николаја Велимировића,[50] а *Нова Европа* одала дужно поштовање Пупину.

Сатиричним приказом исељеника почело је и завршило се прво поглавље у Петровићевом занимању за ову тему. Но, по повратку у Југославију почело је друго, плодотворније поглавље – рад на књизи *Они који не осташе овде*, која је била и остала један од најзанимљивијих прилога проучавању раних југословенских емиграната у Америци.

Петровић се добро уклапао у општу оријентацију *Нове Европе*, која је била заинтересована да објављује дописе из Новог света, односно Америке. То објашњава његову деветогодишњу сарадњу с овим часописом. Оно што се постепено исказивало као сметња тој сарадњи био је Петровићев радикализам, који је све више одступао од програмске ширине *Нове Европе* – она је објављивала дописе из Америке и других сарадника, као што је и Петровић своје дописе слао и другим југословенским часописима. Петровићев радикализам није био само идеолошки, мада је био најјачи у томе домену. Међутим, када је била у питању Америка, он се постепено ублажавао, да би се истовремено појачавао у приступу југословенским темама, које врло често уноси и у своје описе америчких

Париза), чини део „американске ганге“, редакција је осетила потребу да ублажи Петровићеве квалификације, што је учинила осам година касније у коментару који гласи: „Иако држимо да је наш млади амерички сарадник тада ствар приказао поглавито с једног становишта, и то са свога, и да је гђа Мортон много добре воље и пожртвованог труда посветила нашој земљи и нашем народу, очигледно је, и из горњег примера (поред свега осталог) да је она настојала да обухвати више него што може понети, па да би с мање ревности често учинила била више услуге ствари којој служи.“ Ово је само један од више примера Петровићеве склоности да неке људе и догађаје сагледава лично и парцијално, што важи и за југословенске исељенике у Америци, а нарочито за М. Пупина.

[50] М. Пупин, „Како је један српски емигрант познао Линколна“, *НЕ* (1930), XXI, 1, 27–36. Пупин је *Новој Европи* потом приложио новац како би се сваке године додељивала награда за најбољи научно-популарни чланак објављен у овом часопису. Чини се да се *Нова Европа* овим чином оградила од Петровићевог става према Пупину, док је овај захвалио донацијом за наведену награду, поступајући по узору на Мештровића, који је приложио овом часопису донацију за најбољи прилог из историје уметности.

искустава. Радикализам се најупадљивије очитује у Петровићевом сагледавању југословенских исељеника у Америци, које жигоше као одраз југословенског „балканизма“ у Новом свету. Тај радикализам „извео“ је овога аутора из *Нове Европе* и довео до статуса оног „другог“ у сопственој земљи. Упркос томе, Петровић је пружио једну аутентичну, свестрану и занимљиву слику Америке, док је његов есеј о модерној америчкој лирици био јединствен у тадашњем југословенском медијском простору. Отуда и потреба да се овом заборављеном књижевном посленику одреди заслужено место у српској и југословенској књижевној историји.

ЛИТЕРАТУРА

Видаковић-Петров, К., „Бранко Лазаревић и Америка“, *Књижевно-научни, естетички и културолошки допринос Бранка Лазаревића*, Зборник радова, ур. Н. Маловић, Просвјета, Херцег-Нови 2007, 125–154.

Видаковић-Петров, К., „Развој српске штампе и издаваштва у Чикагу“, *Срби у Америци и њихова периодика,* Институт за књижевност и уметност, Београд 2007.

Димитријевић, К., „Борац за истину и правду (У трагању за животом и делом Илије М. Петровића)“, *Браничево* (1965), XI, 4–5, 11–21 и 6, 58–73.

Илија М. Петровић. Живот и дело. Избор поезије, Пожаревац 1969.

Јуришић, П., „И. М. Петровић: Борци и бегунци“, *Критика* (1922), 5, 234.

Кабиљо-Шутић, С., „Књижевно и научно дело Илије М. Петровића“, у: И. М. Петровић, *Лорд Бајрон код Југословена*, ур. С. Кабиљо-Шутић, Институт за књижевност и уметност (Београд) – Радна организација Центар за културу (Пожаревац) – Графичко-издавачка радна организација „Просвета“ (Пожаревац), Београд–Пожаревац 1989, 231–260.

Кнежевић, Р. Л., „Борци и бегунци“, *НЕ* (1924), IX, 6, 191.

Петровић, И., *Борци и бегунци*, Чикаго 1922.

Лорд Бајрон код Југословена, ур. С. Кабиљо-Шутић, Институт за књижевност и уметност (Београд) – Радна организација Центар за културу (Пожаревац) – Графичко-издавачка радна организација –„Просвета“ (Пожаревац), Београд–Пожаревац 1989.

„Kult mesa. Jazz. Paganizam“, *НЕ* (1921), II, 12, 474–479.

„Пудер старе кокете Демократије“, *НЕ* (1921), III, 3, 118–128.

„Наши студенти у Америци“, *НЕ* (1921), III, 5, 189–192.

„Mister Liu W. Chung došao da se napoji kulturom“, *НЕ* (1921), III, 7, 217–224.
„Из даха глади“, *НЕ* (1921), III, 8, 255–256.
„Нови и ’Vers libre’“, *НЕ* (1921), III, 12, 377–382.
„Француски утицај. Енглеска према Америци“, *НЕ* (1921), III, 13, 406–416.
„Езра Паунд, ’Други’, ’Спектра’, Лирицисти и други“, *НЕ* (1922), IV, 8, 248–254.
„Болдогасоњска пратња“, 1922, *НЕ* (1922), VI, 12, 380.
„Њујоршке сенке и идиле“, *НЕ* (1923), VII, 17, 528.
„Председник Хардинг“, *НЕ* (1923), VIII, 8, 229–231.
„Очи у дворани“, *НЕ* (1923), IX, 3, 83–84.
„Паланка Њу-јорк, срез њујоршки, округ северно-амерички, С. Х. С. (тј. ’Наши у Америци’ и ’Наши’ уопште)“, *НЕ* (1924), IX, 12, 362–384.
Пупин, М., „Како је један српски емигрант познао Линколна“, *НЕ* (1930), XXI, 1, 27–36.
Ћурчин, И., „Генеза дисертације ’Лорд Бајрон код Југословена’ И. М. Петровића кроз призму његова односа с главним уредником ’Нове Европе’“, *Бајрон и бајронизам у југословенским књижевностима*, ур. С. Кабиљо-Шутић, Институт за књижевност и уметност, Београд 1991, 11–22.
„Илија М. Петровић у ’Новој Европи’“, *Književna smotra* (1988), 69–72, 194–201.
Ћурчин, М., „И. М. Петровић, Лорд Бајрон код Југословена“, *НЕ* (1931), XXIV, 1, 39–40.
Аноним, „Зидање болнице на Дедињу“, *НЕ* (1929), XX, 12, 375–376.

Krinka Vidaković-Petrov

CONTRIBUTIONS OF I. M. PETROVIĆ IN *NEW EUROPE:* AMERICA AND ’OUR PEOPLE’ IN AMERICA

Summary

The Serbian writer and comparative scholar I. M. Petrović (1895–1942) spent almost seven years in America, so during 1921–1930 he was a regular correspondent of *New Europe*, where almost 40 of his contributions – travelogues, essays, poems, reports, reviews – were published. Although the journal also had other correspondents from the New World, the image of America presented in Petrović’s works is probably the most multifaceted and authentic one available in Yugoslav periodical pubications of the twenties. Petrović’s essay on modern American lyrical poetry, published in six installments, provides a valuable and thoughtful insight into this segment of American literature, while other contributions deal with cultural, social and

political topics. The image of America is complemented by Petrović's poems, both written and pubished in the USA, dealing with topics associated with American industrialized and consumer society.

The author's initial alienation, that of a foreigner emmersed in a different environment, is transformed into a different type of alienation – that of the individual depersonalized in the mega-city (New York) and dehumanized by industrial production of everything, including cultural products.

Petrović's views were impacted to some degree by his leftist political position, which became quite radical. However, his radicalism was stronger in his criticism of the homeland, than that of America. This is evident in the references to Yugoslavia incorporated into his depictions of America, and especially in his satire on Yugoslav immigrants, whom he views as an extension of Yugoslav „Balkanism“ in the West. Petrović's radicalism also seems to have estranged him from *New Europe* and its policy of tolerance, pushing Petrović into an alienated position within the Yugoslav literary environment. Nonetheless, the quality, scope and timeliness of his writings on America as well as his later works (scholarly studies in English and American literature, historical essays on Yugoslav immigrants in America, translations of American authors, English-Serbian dictionary, etc.) suggest that Petrović's place in Serbian literary history needs to be reconsidered to his benefit.

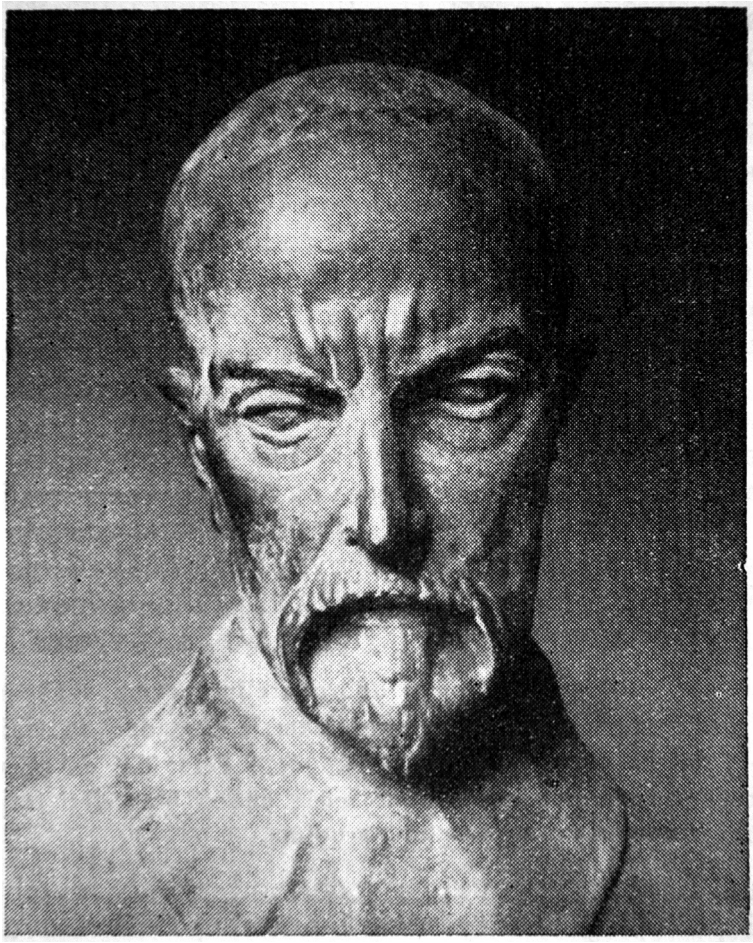

Иван Мештровић,
Томаш Масарик, илустрација из Нове Европе

32 Масарик Т.
327(497.1:437)

Александра Корда-Петровић

МАСАРИКОВА НОВА ЕВРОПА

Апстракт: На страницама *Нове Европе* чехословачки председник Т. Г. Масарик имао је позицију култне личности о чијим се идејама, политичким потезима и визијама писало као о идеалном моделу који треба преузимати. Па чак и више од тога: Масарикова визија нове Европе поклапала се са визијом и концепцијом часописа *Нова Европа*.

Кључне речи: Нова Европа, Т. Г. Масарик, Масариков култ, чехословачко-југословенске везе

Назив рада вишеструко је симболичан. Већ у трећем броју *Нове Европе*, 1920. године, може се прочитати најава објављивања прве свеске Масарикових дела под називом *Нова Европа* а у преводу Стјепана Мусулина. Последњи текст објављен у *Новој Европи* (26. јануар 1940) о Томашу Гаригу Масарику, из пера Д. Полужанског, носио је назив „Масарикова нова Европа“. Како је то био један од последњих бројева овог часописа, може се рећи да је наслов симболично сумирао и читав период постојања часописа, у коме су се од првих бројева могли читати извештаји, текстови, политичке и филозофске студије о првом чехословачком демократком председнику Т. Г. Масарику (1850–1937). Када се хронолошки сагледају текстови објављени о Масарику у *Новој Европи* од 1920. до 1940. године, без дилеме се може закључити да је став према његовој политици и деловању био више него позитиван. Масарик је имао позицију култне личности о чијим се идејама, политичким потезима и визијама писало као о идеалном моделу који треба преузимати. Па чак и више од тога: Масарикова визија нове Европе поклапала се са визијом и концепцијом часописа *Нова Европа*.

Представа о Масарику и његовој политици стварана је на основу различитих темељних анализа његове филозофије и политичких ставова. Прву такву детаљнију анализу на страницама *Нове Европе* представљају

два одломка из тада још необјављене књиге Владимира Дворниковића *Т. Г. Масарик, филозоф и вођа чешког народа*, један под називом „Масариков национализам“ (књ. 1, бр. 10, 2. децембар 1920) а други „Масарик према социјализму“ (књ. 2, бр. 5, 1. мај 1921). Дворниковић објашњава суштину Масариковог „политичког реализма“ и то на питању етичности у политици и на питању национализма. По Масарику, национализам без дубоко етичког садржаја, без темељне идеје хумане праведности, представља пуки егоизам и насилништво. Праведност треба тражити за цело човечанство, а не само за своју націју. Национализам је уже поље за остварење опште хумане идеје и зато се може служити само средствима личне индивидуалне етике коју она допушта. Истинитост пре свега, а не сплеткарење и лаж у име патриотизма. Тако се Масарик борио и против лажи „народних светиња“ – рукописа Зеленохорског и Кралеводворског фалсификата народне епике из прве половине XIX века. Заступник је истинског етичког национализма. Наравно, имао је и своје непријатеље: осуђивали су га да је скептик, „филозоф самоубиства“, нихилиста, безбожник, народни издајник, космополита..., већ према ономе о чему је писао или чиме се бавио. Дворниковић га назива „идеалистом у циљу а реалистом у средствима“. Диви се његовом схватању етике – чисте етичке мотиве у животу појединца треба пренети у политички живот, не постоји „приватни“ и „политички“ морал. Етички дуализам је немогућ јер у себи већ носи клицу пропасти. Прошлост се мора посматрати строго научно, а политичари морају бити научно и етички најизграђенији људи. Аутор закључује: „И сам Масарик је уједно политичар, филозоф и човек. У политици нашег доба, до у срчику аморалној, нешто сасвим јединствено.“[1]

У следећем одломку из књиге истога аутора Масарик је представљен као врхунски европски социолог. Дворниковић наводи радове о социјализму и сматра га познаваоцем Русије (њене књижевности, религиозности и историје). Његова је заслуга што је чешки и словенски свет упознао са новом граном филозофије – науком о социјалним покретима. Указао је на то како је могуће и национална питања посматрати очима социолога и етичара: „Идеју Огиста Конта, првог оснивача знанствене социологије, и Херберта Спенсера, првог усавршитеља њеног, пренео је Масарик у словенски културни свет.“[2] Масарик се одвојио од Конта и других филозофа социјализма који су социјално питање посматрали само са економске и историјско-материјалистичке стране. То га наводи да темељно преиспита Марксову теорију и критикује једну од њених полазних тачака, а то је материјалистичко-економски поглед на историјски развитак човечанства.

[1] Владимир Дворниковић, „Масариков национализам“, *Нова Европа*, 2. дец. 1920, књ. 1, бр. 10, 364.

[2] Владимир Дворниковић, „Масарик према социјализму“, *Нова Европа*, 1. мај 1921, књ. 2, бр. 5, 174.

Немогуће је разноврсност живота са свим црквено-религиозним, националним, културним, уметничким, научним питањима и превратима током развоја цивилизације, посматрати само као борбу две друштвене класе. Масарик се пита да ли је могуће посматрати и узајамност тих класа, сарадњу и заједничке тежње између њих. У томе се његов социјализам изразито разликује од марксизма. Верује да постоји, бар донекле, општа узајамност између друштвених класа.

После овог упознавања са филозофским, социолошким и политичким ставовима Т. Г. Масарика из пера Владимира Дворниковића, *Нова Европа* већ следеће године читав број посвећује Т. Г. Масарику и Чехословачкој републици (књ. 6, бр. 1, 1. септембар 1922). Из уводног текста Милана Ћурчина, под називом „Чехословаци и ми“, јасно је опредељење уредништва часописа у правцу истицања вредности Масариковог дела. Ћурчин пише да су нас Чехословаци, иако им је било теже него Југославији, у процесу осамостаљења и уједињења после Првог светског рата врло брзо претекли у политичкој зрелости и економској стабилности. Разлог лежи у томе што је на челу Чехословачке Масарик, човек који је Југословене задужио више од „посланика и мисионара србијанске владе“ јер је бранио наше интересе у Лондону, Русији и Америци. За Ћурчина нема дилеме да Малу антанту треба да заступају Чехословаци: „У њиховим је рукама данас судбина нашег народа боље очувана него у рукама и у главама наших министара и њихових доглавника.“[3] Ћурчин иде и корак даље – тражи од Масарика и његових политичара да нас заштите од наших министара и посланика!

У истом броју је и чланак Ситон-Вотсона под називом „Председник Масарик“. Овај Енглез, који у великој мери дефинише концепцију *Нове Европе* од њеног првог броја, у свом чланку Масарика назива пророком који је задобио признање целога света. Хвали његов реализам у политици, етичко учење, назива га мислиоцем и моралним учитељем. Присећа се времена када је Масарик био изгнаник. Срели су се, тајно, у Ротердаму 1914. године. Тада је Масарик већ имао програм о територијалном преуређењу Европе после светског рата. Аутор тврди да је Масарик све време рата радио по тачно зацртаном плану, да је у изгнанству морао да решава најтежа питања. Други сусрет био је у марту 1915. године на лондонској железничкој станици затамњеној због напада непријатељских авиона. Масарик је био са ћерком и путовали су са српским пасошем (!). У фусноти препричава догађај да су, када је Масарик стигао у Лондон са српским пасошем, надлежне британске власти о томе већ биле обавештене па је Масарик био задржан у локалној полицији као сумњива лич-

[3] Милан Ћурчин, „Чехословаци и ми“, *Нова Европа*, 1. септембар 1922, књ. 6, бр. 1, 3.

ност. Ситон-Вотсон сматра да је први корак у Масариковом раду био да Париз начини средиштем покрета за чехословачку независност, али да је затим за своје седиште изабрао Лондон како би имао утицај на британско мњење. Затим је, на залагање Ситон-Вотсона и још неких, примљен на катедру за словенску историју и социологију у оквиру новонастале школе словенских студија. Приступно предавање носило је назив „О улози малих народа“.

Текст овог предавања ускраћен је читаоцима *Нове Европе*, али је у тематском броју објављен Масариков чланак „Словени у Новој Европи“, претходно штампан у првом броју енглеског часописа *The Slavonic Review*, а овде се појављује са дозволом издавача. У чланку Масарик примећује да је рат највише промена донео Словенима. Настале су неке нове словенске државе а неке су нестале. Границе су се помериле. Ипак, заблуда је да се рат водио између словенских и германских народа: Бугари су се борили на страни Немачке а у рату су учествовали и латински и англосаксонски народи. Интересантан је део чланка у коме аутор упоредно посматра стање у двема словенским државама, Југославији и Чехословачкој. Анализира питања вере, привреде, политичких странака. Док представља прилике у Југославији, главни проблем види у равнотежи између централистичке тежње ка јединству и административне тежње за аутономијом, или, другим речима, између опште политике и локалних интереса. Масарик размишља и о панславизму, чију делимичну реализацију препознаје у Малој антанти или у Споразуму Чехословачке и Пољске. Верује у Удружење држава Европе: „Народне ће мањине бити осигуране свуда у свом културном развитку, а сви народи приближиће се једни другима. Спорна питања моћи ће се решавати споразумом, без ратова. Народно осећање неће заменити интернационалност...“[4] Иако звучи утопистички, нису ли ово основе данашњег пројекта Европске уније?

Тематском броју свој прилог дао је и Јован Кршић, један од најбољих познавалаца чехословачких прилика између два светска рата, пре свега у области културе. Драгоцени су његови културни прегледи, анализе чешке књижевне сцене или књижевни преводи које је објављивао на страницама *Нове Европе*. За ову прилику написао је текст „Чешки реализам“, који започиње цитатом Т. Г. Масарика: „Нема народне политике без народне филозофије. Нема уопште политике без филозофије.“ Кршић прави разлику између књижевног реализма и појма филозофског и политичког реализма, чији је представник Масарик. Диви се Масариковој борби против укорењених, застарелих и погрешно схваћених појмова. Једна од тих његових битака било је критичко доказивање да су поменути

[4] Т. Г. Масарик, „Словени у Новој Европи“, *Нова Европа*, 1. септембар 1922, књ. 6, бр. 1, 10.

пронађени рукописи народне епике заправо фалсификати. Кршић даље подвлачи Масарикову задивљеност делом Карела Хавличека Боровског, чешког новинара и сатиричара који је, 50-их година XIX века, од политичара захтевао поштење, разум и напредњаштво. На етичким принципима руских мислилаца и на енглеском и француском позитивизму Масарик гради сопствени научни реализам, који је прихваћен на универзитетима и у два чешка листа – *Realistická stráž* и *Realistický obzor*. Кршић објашњава како је социјализам реалиста заснован на негацији главних принципа Марксове науке: уместо економског фактора ставља се на прво место тзв. идејни фактор, уместо класне борбе – класна солидарност. Не заборавља да спомене и најзначајнија Масарикова дела: *Чешко питање*, *Конкретна логика, Карел Хавличек* и *Социјално питање.* Ова дела представљају филозофски преглед чешке историје, приказ формирања модерног чешког политичког и културног живота.

Овим Кршићевим чланком заокружена је слика о Масарику у *Новој Европи:* за само две године постојања часописа овај филозоф и државник стекао је ореол који ће му на страницама овог часописа припадати све до последњег броја. Овај феномен, наравно, не треба посматрати изоловано. Наклоност према Масариковој политици није уочљива само у оквиру уредничке концепције *Нове Европе*. Блиски политички и привредни контакти између две словенске земље, Масарикове Чехословачке и Краљевине Југославије, споразум Мала антанта, покретање и рад Чехословачко-југословенске лиге,[5] Споразум о културној сарадњи – само су неки конкретни чиниоци који су обезбеђивали снагу култа председника Масарика. Круна блиских односа препознаје се и у покретању *Чехословачко-југословенске ревије*“,[6] која ће за све време свога излажења представљати главни штит и ослонац узајамних политичких и културних веза.

Наредних година у *Новој Европи* преовлађују чланци о Масарику који се на различите начине уклапају у тематске бројеве часописа. Тако у броју посвећеном питању рата („Мир или рат – будућност мира – Какав би изгледао нов рат“, књ. 23, бр. 1, 16. јануар 1931) Алексије Јелачић пише есеј „Масарик о могућности рата“. Јелачић се присећа аудијенције код председника Масарика у прашком Храду. Водио се разговор о могућем рату. Масарик, бележи он, сматра да би рат био лудост, да је тренутна криза само последица минулих катастрофа, верује да разум преовлађује, да ће морална начела тријумфовати. Јелачић у наставку есеја описује

[5] Чехословачко-југословенска лига основана је 1922. године. Њен први председник био је др Милан Хоџа, тадашњи министар пољопривреде. Од 1937. године председник лиге је др Петр Зенкл, прашки приматор, који је за југословенске студенте у Прагу изградио Александров студентски дом.

[6] *Чехословачко-југословенска ревија* излазила је у периоду од 1931. до 1939. године као орган Савеза Чехословачко-југословенске лиге.

свој повратак возом преко Мађарске. У возу разговара са младом Немицом која је гласала за Хитлера. Аутор жели да верује Масарику, али је узнемирен.

У броју посвећеном Ф. М. Достојевском (књ. 23, бр. 3, 16. април 1931) објављен је део рукописа Т. Г. Масарика из берлинског часописа *Nord und Süd* под називом „Достојевски и Европа“. Из изабраног одломка није јасно шта Масарик мисли о Достојевском: да ли га критикује, оспорава или брани. Излаже став да је руски писац био задивљен Европом, али да је заправо мрзео руску Европу, или пре руску полуевропу – европску полуобразованост и полутанство Руса. Називао је то подругљивим именима „папагајство и пузавиштво“. Одатле и његова изјава како двеста година европеизације Русији није донело ништа осим хаоса у мислима. Масарик Достојевском замера што ни у Немачкој ни у Француској не посматра народ, већ само политичке догађаје и стање католичанства. У Пољацима је видео језуите, католике, револуционаре а Чесима замера што о Русима суде са западњачког гледишта.

Ускоро ће се говор о чехословачком председнику на страницама *Нове Европе* претворити у погодно средство за исказивање страха или критике фашизма. О томе сведочи чланак Иве Политеа „Место политичког прегледа – Два председника“ (књ. 26, бр. 3, 26. март 1933). Аутор упоређује политику два председника, немачког Паула фон Хинденбурга и чехословачког Т. Г. Масарика. Назива их антиподима, представницима два става, две науке, два резултата. Један је војник, други мислилац; један влада мачем, други мудрошћу. Ове антиподе аутор користи да укаже на две супротне идеологије – фашизам и демократију. Критикује и Хитлера који се недемократски докопао власти.

А онда је уследио још један тематски број посвећен Чехословачкој (књ. 27, бр. 6 и 7, 26. мај 1934). Уводни чланак поново је из пера Милана Ћурчина под насловом „Масарик води“. Овај број посвећен је савременој чехословачкој култури а повод – четврти избор Масарика за председника. Ћурчин наводи све претходне чланке које је о Чехословачкој и Масарику објавила *Нова Европа*. Ставови о Чехословачкој нису се, каже се, ни данас променили: уредници су и даље следбеници Масариковог реализма „иако нисмо ученици Масарикови попут неких наших професионалних политичара (који се, међу нама буди речено, нису показали баш достојни свога професора и његове науке)“.[7] Ово је отворено признање уредника да Масарикова политика за њих није само узвишени пример, већ и модел који уредништво својим ставовима следи.

[7] Милан Ћурчин, „Масарик води“, *Нова Европа*, 26. мај 1934, књ. 27, бр. 6 и 7, 194.

У истом тематском броју Драгутин Полужански, у чланку, „Чехословаци и Средња Европа“, укратко скицира историју чешког народа и подвлачи њихов значај за историју малих народа. Главни допринос и овај аутор види у Масариковом и Бенешовом залагању за конструисање нове Средње Европе у којој ће мали народи добити самосталност.

Отворено дивљење према Масарику и Чесима је безрезервно. О томе сведочи текст Анте Тодића „Чеси и Југословени“, у коме се оштро реагује на истоимени чланак из пера Боже Ловрића, књижевника и публицисте који живи у Прагу. Ловрић је у том чланку, који је објављен у листу *Ново доба* јула 1931. године, сагледао неке негативне особине чешког народа. Тодић на то реагује тако што Ловрића назива „окорелим песимистом и мизантропом“ и у потпуности оспорава његово виђење Чеха. У духу потпуне одбране Чеха следи одломак из успомена старог руског слависте Александра Погодина *Словенство и Чеси*. Погодин се ту присећа својих посета Прагу, атмосфере која је, почетком XX века, у том граду владала према Русима. То је било време када се у Чешкој развио покрет за ослобођење Пољака и малих народа, а против руског царизма. Следећа његова посета Прагу била је у време мобилизације 1914. године: „Чеси су у том тренутку осећали потпуно одређену и интимну одвратност наспрам ратовања са Словенима, и ја сам имао за Чехе осећање које се може карактерисати само речју братство.“[8]

Масарикова смрт, 1937. године, у *Новој Европи* покреће нови талас текстова о његовом значају. Милан Ћурчин пише некролог под називом „Смрт Т. Г. Масарика“ (књ. 30, бр. 9, 26. септембар 1937). На предњој страни броја налази се репродукција снимка Масарикове бисте коју је Иван Мештровић радио 1924. године а чији је један отисак даровао Југославенској академији у Загребу. Ћурчин Масарика назива „највећим савременим Европејцем“, „највећим поборником истине и правде“, „проповедником мира и слоге међу људима и народима“. Диви се његовој реалној политици, која је увек рачунала са чињеницама и која је гледала истини у очи. Некролог завршава цитатом Абрахама Линколна о нужности настављања започетог дела, а затим читаоцима обећава да ће *Нова Европа* један од наредних бројева посветити успомени на покојног председника.

Тај план није реализован, вероватно због тога што су актуална дешавања наметала нове теме. Током 1938. године у часопису се помно прате политичка дешавања у Чехословачкој, коментарише се анексија, пажња се посвећује питању Судетских Немаца у Чехословачкој, а објављује се и текст апела чехословачких књижевника упућен „савести света“ у вре-

[8] Александар Погодин, „Словенство и Чеси“, *Нова Европа*, 26. мај 1934, књ. 27, бр. 6 и 7, 207.

мену када је демократија у овој земљи већ срушена. Али, Масарик није заборављен. Успомене Ситон-Вотсона „Масарик у Енглеској“ (књ. 31, бр. 10, 26. октобар 1938) откривају позадину политичких дешавања током Првог светског рата. Реч је о чланку написаном на основу предавања Ситон-Вотсона у Прагу а поводом Масарикове смрти. У првом плану су сећања на сусрете с Масариком. Први пут су се срели у Бечу 1907. или 1908. године у кући Роберта Атера, Ројтерсовог дописника у Аустрији; други пут у истом граду у време Фридјунговог процеса. Заједно су решавали крупна питања будућности Европе. Ситон-Вотсон признаје да га је за професора Масарика првобитно везало више Југословенско питање него Чешко питање. Окупљајући, у Великој Британији, личности које је интересовала политика на Балкану, схватио је да је јавно мњење слабо упознато с националним питањем малих народа. Ту је Масарик имао кључну улогу. На почетку рата дошао је у Енглеску и активно радио на упознавању енглеске јавности са чехословачким захтевом за самосталношћу. Ситон-Вотсон био је посредник између Масарика и савезника. Заједно су придобијали људе за подршку идеји о нужности распада Аустроугарске и остварењу независности малих народа Средње Европе и Балкана. Масарик је сматрао да се један од главних кључева за решавање европских проблема налази управо у Енглеској, да од британског става зависи на који ће се начин превазићи политичке омашке. Ситон-Вотсон одиграо је важну улогу у остварењу плана да Масарик уђе у политичке кругове као представник неке установе. Тако је он именован за предавача новооснованe Катедре за словенске историје и књижевности на Универзитету у Лондону. Помогао му је и приликом растурања меморандума *Независна Чешка*, као што је помогао и члановима Југословенског одбора да пласирају *Манифест за британски народ*.

Као допуна истицању значаја који је Масарик имао за Југословене, у истом броју могао се прочитати приказ књиге Миладе Паулове *Т. Г. Масарик и Југословени* из пера професора Крешимира Георгијевића (књ. 31, бр. 10, 26. октобар 1938). Професор Георгијевић, врсни слависта и познавалац чешких прилика, сматра да је Милада Паулова, професор за историју Источне Европе и Балкана на Карловом универзитету у Прагу, успела да рекапитулира све оно што је дотада писано о овој теми. Замера јој што се ограничила на политичке везе и односе Масарика са Југословенима, остављајући по страни његов утицај на књижевност, филозофију и читав духовни и јавни живот. Није довољно испитивала колико је и на који начин Масарик дубоко продро у целокупни јавни живот Срба, Хрвата и Словенаца. По њему, најбоља потврда за то је тада објављена библиографија текстова и публикација *Т. Г. Масарик и Југословени*, ко-

ју је саставио Словенац Отон Беркопец а објавио Словенски институт у Прагу, 1938. године.[9]

Број поводом двадесет година излажења часописа *Нова Европа* (књ. 33, бр. 1, 26. јануар 1940), број у коме се рекапитулирају и своде остварени и неостварени планови, циљеви и визије, садржи и чланак Драгутина Полужанског „Масарикова Нова Европа“. У њему се представља Масариков нацрт за конструкцију Средње Европе, који је изнет у време Првог светског рата, и после њега. Цео концепт базира се на настанку нових националних држава које су имале да буду брана пангерманизму. Полужански заправо анализира идеје из Масарикове књиге *Нова Европа*. Подвлачи ауторов став да је пангермански империјализам продужење старог римско-грчког антагонизма између Запада и Азије. Насупрот томе изложен је програм савезника и наведено Четрнаест тачака Вилсонове политике. Под Масариковим утицајем Вудро Вилсон изменио је део програма који се односи на Средњу Европу, и то у корист малих народа. Док су на Западу етнографске границе јасне, на Истоку, у појасу малих народа, границе су неодређене. Због тога је главна тачка програма аустријски проблем тј. Аустрија мора бити разрушена! Ослобођени бивши мали аустријски народи биће брана против пангерманизма. Мале државе Средње Европе боље ће чувати мир у свом делу Европе, ујединиће се пред заједничком опасношћу.

На вратима новог светског рата, у време када се *Нова Европа* гаси а идеја о новој Европи наилази на поновно преиспитивање, чланак Полужанског не чита се само као присећање на заслуге и идеје бившег чехословачког председника, већ као манифест и подстрек за очување стечених вредности. Тиме се у *Новој Европи* симболично затвара круг текстова и чланака о „Новој Европи“ и о филозофу и државнику Масарику. Потврђује се и да је нова Европа била Масарикова. Наиме, остаје утисак да је потврђена нераскидива веза троугла Ситон-Вотсон–Ћурчин–Масарик. Повезивале су их исте идеје, ставови, али и планови о новој Европи. Масарик је те планове спроводио у Средњој Европи, Ћурчин је ове идеје пласирао на Балкану а Ситон-Вотсон је био њихов стуб ослонца и веза са савезницима и Западном Европом.

[9] Ова Беркопецова библиографија заиста је импозантна – садржи 80 страница и подељена је на више делова: Југословени у делима Т. Г. Масарика, Т. Г. Масарик и Југословени у чехословачкој и страној периодици, Преводи дела Т. Г. Масарика на словеначки, Преводи дела Т. Г. Масарика на српскохрватски, Словенци о Т. Г. Масарику, Срби и Хрвати о Т. Г. Масарику, Југословенски часописи у којима је пронађен материјал за библиографију. Наведена је и *Нова Европа*.

ЛИТЕРАТУРА

Отон Беркопец, *Т. Г. Масарик и Југословени*, Словенски институт, Праг 1938.

Крешимир Георгијевић, „Књиге и листови. Т. Г. Масарик и Југословени“, *Нова Европа,* књ. 31, бр. 10, 26. октобар 1938; књ. 31, бр. 10, 328–331.

Владимир Дворниковић, „Масариков национализам“*, Нова Европа*, 2. децембар 1920, књ. 1, бр. 10, 363–365.

Владимир Дворниковић, „Масарик према социјализму“*, Нова Европа*, 1. мај 1921, књ. 2, бр. 5, 173–176.

Алексије Јелачић, „Масарик о могућности рата“*, Нова Европа*, 16. јануар 1931, књ. 23, бр. 1, 10–14.

Јован Кршић, „Чешки реализам“*, Нова Европа*, 1. септембар 1922, књ. 6, бр. 1, 23–31.

Томаш Г. Масарик, „Словени у Новој Европи“*, Нова Европа*, 1. септембар 1922, књ. 6, бр. 1, 10.

Томаш Г. Масарик, „Достојевски и Европа“, *Нова Европа*, 16. април 1931, књ. 23, бр. 3, 229–231.

Иво Политео, „Место политичког прегледа – Два председника“*, Нова Европа*, 26. март 1933, књ. 26, бр. 3. 131–133.

Александар Погодин, „Словенство и Чеси“, *Нова Европа*, 26. мај 1934, књ. 27, бр. 6 и 7, 207.

Драгутин Полужански, „Масарикова Нова Европа“, *Нова Европа*, 26. јануар 1940, књ. 33, бр. 1, 4–13.

Р. В. Ситон-Вотсон, „Председник Масарик“*, Нова Европа*, 1. септембар 1922, књ. 6, бр. 1, 12–16.

Р. В. Ситон-Вотсон, „Масарик у Енглеској“*, Нова Европа*, 26. октобар 1938, књ. 31, бр. 10, 300–312.

Анте Тодић, „Чеси и Југословени“*, Нова Европа*, 26. мај 1934, књ. 27, бр. 6 и 7, 200–202.

Милан Ћурчин, „Чехословаци и ми“, *Нова Европа*, 1. септембар 1922, књ. 6, бр. 1, 3.

Милан Ћурчин, „Масарик води“, *Нова Европа*, 26. мај 1934, књ. 27, бр. 6 и 7, 194.

Милан Ћурчин, „Смрт Т. Г. Масарика“*, Нова Европа*, 26. септембар 1937, књ. 30, бр. 9, 273–274.

Aleksandra Korda-Petrović

MASARYK`S NEW EUROPE

Summary

All the analysed articles, texts and studies published on the Czechoslovakian president T. G. Masaryk in the *New Europe* magazine from 1920 to 1940 show that the attitude towards his politics and activity was more than positive. Masaryk was a cult figure, whose ideas, political moves and visions were described as an ideal model that ought to be adopted. Furthermore, Masaryk`s vision of a new Europe corresponded to the vision and concept of the *New Europe* magazine.

The image of Masaryk and his politics was created on the basis of different comprehensive analysis on his philosophy and political attitudes. Moreiver, even two featured issues of *New Europe* were dedicated to Masaryk and Czechoslovakia, containing texts signed by distinguished contributors of this magazine.

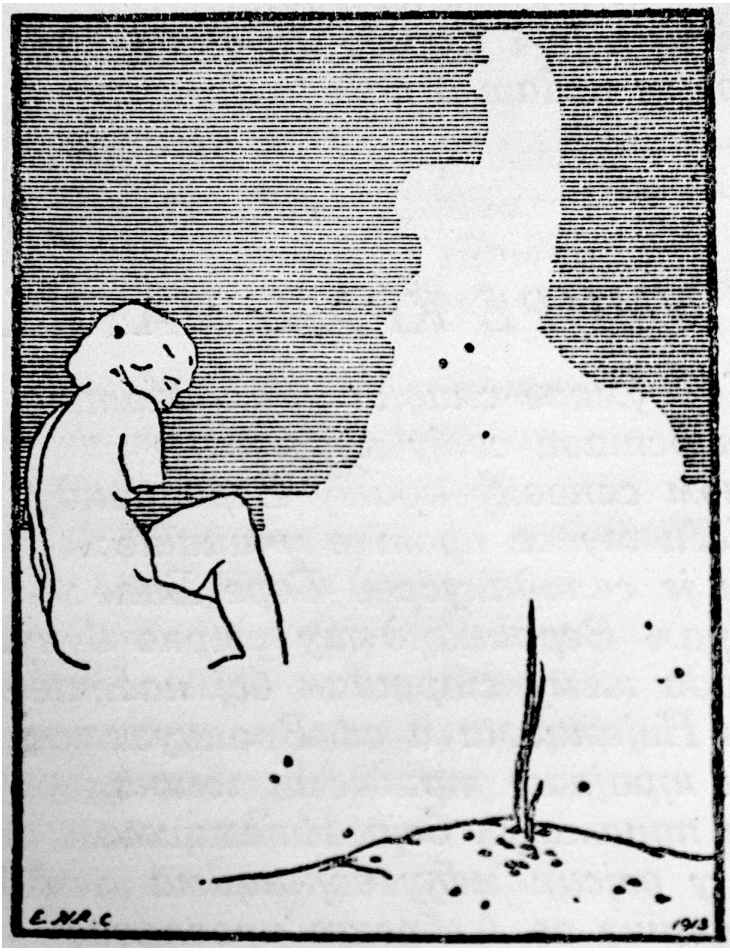

Илустрација из Нове Европе

821.163.2(046)
323.1(=163.41)(046)
94(497.2)(046)

Михајло Пантић, Јасмина Јовановић

БУГАРСКЕ ТЕМЕ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: Сагласно прокламованој уређивачкој политици, заснованој на идејама толеранције и бољег међусобног познавања различитих језика, религија и културних традиција мултиетничког јужнословенског простора, што би у тада владајућој утопијској пројекцији требало да резултира новим видом (југословенске) интеграције, у часопису *Нова Европа* могу се наћи и прилози посвећени бугарским темама. Они, истина, нису чести, а објашњење за ту спорадичност сасвим је очигледно. Бугарска је, из добро знаних историјских разлога, после Првог светског рата остала изван новоформиране јужнословенске државе. Прагматизам политичких и ужих националних интереса увек превлада апстрактне хуманистичке визије: премда и бугарска и српска књижевност, осим негативних стереотипа, развијају и позитивне представе о блискости двају етницитета (код Срба то, између осталих, чине Јован Рајић у *Историји*, крајем XVIII, и Јован Стерија Поповић, у поезији, почетком XIX века), историјска реалност закономерно разбија утопију у парампарчад.

Таласи интензивније културне српско-бугарске сарадње увек су долазили након периода политичких криза, а нарочито после ратова и у XIX и у XX веку, када су и Србија и Бугарска виделе једна другу као препреку за остварење властитих државотворних интереса. После Првог светског рата, у новонасталим околностима долази до обнове културне и књижевне комуникације, о чему и посредно и непосредно сведоче прилози у *Новој Европи* који обрађују бугарске или југословенско(српско)-бугарске теме. Оне се, према библиографији тога часописа коју је сачинила Марија Циндори-Шинковић, могу оквирно поделити у три групе:

1. Бугарска књижевност
2. Бугарска наука и култура
3. Бугарска историја, друштво и привреда

Нема много текстова из бугарске књижевности у *Новој Европи.* То и не чуди будући да је часопис тако индикативног имена био профилисан као превасходно шире друштвени, па тек потом, секундарно, и као уметнички. Њиховом опису претходи исцрпнија анализа за програмску концепцију часописа индикативног чланка уредника Милана Ћурчина „Из историје Светског рата. Бугари и Словенство“. У њему аутор испитује низ проблемских питања која се јављају у историјском сагледавању тога односа, указујући на неопходност и корисност успостављања ближих веза између балканских етницитета. Потом су кратко коментарисани књижевноисторијска скица „Новија бугарска књижевност“ Ивана Д. Шишманова и песме Елисавете Багрјане објављене у

Новој Европи. Следи истраживачки закључак да, судећи према књижевним прилозима, *Нова Европа* чини важну станицу – а може се рећи и: страницу – рецепције бугарских уметничких постигнућа на српском (штокавском) језичком простору.

Кључне речи: *Нова Европа*, Југославија, Бугарска, Милан Ћурчин, рецепција, бугарско-српски односи, историја бугарске књиежвености.

Сагласно прокламованој уређивачкој политици, заснованој на идејама толеранције и бољег међусобног познавања различитих језика, религија и културних традиција мултиетничког јужнословенског простора, што би у тада владајућој утопијској пројекцији требало да резултира новим видом (југословенске) интеграције, у часопису *Нова Европа* могу се наћи и прилози посвећени бугарским темама. Они, истина, нису чести, а објашњење за ту спорадичност сасвим је очигледно. Бугарска је, из добро знаних историјских разлога, после Првог светског рата остала изван новоформиране јужнословенске државе. Прагматизам политичких и ужих националних интереса увек превлада апстрактне хуманистичке визије: премда и бугарска и српска књижевност, осим негативних стереотипа, развијају и позитивне представе о блискости двају етницитета (код Срба то, између осталих, чине Јован Рајић у *Историји* крајем XVIII и Јован Стерија Поповић, у поезији, почетком XIX века), историјска реалност закономерно разбија утопију у парампарчад. Да није реч ни о каквој спекулативној конструкцији, већ о белоданом искуству, показује и повесна епизода после Другог светског рата, када се идеја о балканској федерацији – коју су, под совјетским утицајем, прокламовала тадашња југословенска и бугарска политичка руководства – распала за пет минута после доношења резолуције Информбироа, па су Југославија (односно Србија у њеном саставу), која је остала изван совјетског блока, и Бугарска, која је пришла Варшавском пакту, опет за извесно време прекинуле сваки вид дубље културне комуникације. Таласи интензивније културне сарадње увек су долазили након периода политичких криза, а нарочито после ратова и у XIX и у XX веку, када су и Србија и Бугарска виделе једна другу као препреку за остварење властитих државотворних интереса. После Првог светског рата, у новонасталим околностима, долази до обнове културне и књижевне комуникације, о чему и посредно и непосредно сведоче прилози у *Новој Европи* који обрађују бугарске или југословенско(српско)-бугарске теме. Оне се, према библиографији тога часописа коју је сачинила Марија Циндори-Шинковић, могу оквирно поделити у три групе:

1. Бугарска књижевност
2. Бугарска наука и култура
3. Бугарска историја, друштво и привреда (1).

У овом раду сажето ћемо прокоментарисати текстове из бугарске књижевности објављене у *Новој Европи.* Њих је у том периодику најмање, што и не чуди будући да је часопис тако индикативног имена био профилисан као превасходно шире друштвени, па тек потом, секундарно, и као уметнички. Али, пре тога, рецимо да посебну пажњу, остајући мимо наведене класификације, привлачи текст „Из историје светског рата: Бугари и Словенство“ (2) уредника Милана Ћурчина. Он не одсликава тада преовлађујући став јавног мњења о српско-бугарским односима; напротив, могло би се рећи да му се углавном супротставља, али свакако има програмски значај јер одређује, у основноме, црте и смер уредничке концепције *Нове Европе* када је реч о бугарским темама, и не само о њима. У датом тексту Ћурчин описује и коментарише низ етничких, историјских, културолошких, етнопсихолошких и књижевних карактеристика и релација битних за разумевање и даље развијање југословенских (српских) и бугарских односа. Наравно, са јасним политичким импликацијама, следствено југословенској доктрини коју уредништво *Нове Европе* следи, и којима се та доктрина додатно, на једном побочном, али важном феномену, оснажује и подржава.

Недвосмислено се изјашњавајући за „што тешње везе између Србије и Бугарске“ Милан Ћурчин наглашава да такав његов став, праћен уверењем да зарад успостављања хармоничнијих односа „вреди жртвовати, ако не би могло бити друкче, чак понешто и од свог рођеног“, није увек наилазио на одобравање, напротив. И управо га због тога треба непрестано додатно образлагати и стално утврђивати новим и новим аргументима. Ћурчинов став према Бугарима врло је критички изражен, али та критичност треба да води бољем и дубљем поимању затечене реалности и побољшању веза суседних народа. У духу расних теорија које су међу европским интелектуалним светом биле нарочито популарне у првој половини XX века, Милан Ћурчин констатује да „Бугари нису племе југословенско, тојест да по раси и по нарави нису исто што и остали наш народ, већ да су само ’пословењени’, примивши језик и спољашње ознаке својих словенских суседа. Данас, кад се сами Бугари највише труде да ово докажу, није тешко исповедати овако уверење; али је било времена пре балканских ратова, кад није било популарно ставити се отворено на овако становиште. Тада су идејом југословенске заједнице били обухваћени и Бугари, и она је у том виду била на дневноме реду. Као уредник годишњака млађе народне генерације *Српско-хрватског алманаха*, који је имао за сараднике најбоље писце српско-хрватске и словеначке, и који је заступао мисао најрадикалнијег и недељивог народног јединства, намерно нисам позивао Бугаре у наше друштво. И избегао сам да их зовем чак и онда када су се они сами понудили, и када су, по нашем узору, основали свој сопствени *Алманах*.“

Уочена различитост – која, рецимо и то, данас, после готово пуног века крцатог најразличитијим, у многочему трагичним искуствима, делује мања него у време када је Ћурчин писао свој текст – међутим, сматра уредник *Нове Европе*, треба да буде разлог даљем зближавању, а не узрок евентуалном удаљавању двају народа, како се, нажалост, испоставило у каснијим историјским периодима. У Бугарима, тада, Ћурчин види „напредан народ, у којем су развијене неке од оних позитивних особина које југословенској раси недостају, те којима би се могла приучити од Бугара издржљивости, марљивости која не презире ситан ред, дисциплину и, услед тога, умеће за организовање. Одвише развијена интелигенција и индивидуалност, које су и главни и дубоки разлог разједињености нашег народа и сепаратистичких тенденција словенске природе, а које би и у сваком другом народу дејствовале убитачно у погледу стварања једне нацијоналне и политичке целине, добиле би, по мом тадашњем мишљењу, потребну корекцију у уском зближењу са несловенском природом Бугара.“ Зближавању на свим пољима свакако би, према Милану Ћурчину, допринели и „заједнички политички и економски интереси балканских хришћана“. Па закључује: „Прилике нису допустиле да до тога дође; али су јасно показале да је подлога оваквог уверења била тачна. После свега оног што се десило – а ствари су се развијале врло великом брзином – данас се, можда, са више изгледа на стрпљиво саслушање може приступити образложавању онаког још пре кратког времена јеретичког мишљења, – да Бугари нису Словени, и да се тиме тумачи њихово држање.“

Налазећи да се историјске и политичке несугласице између Словена и Бугара могу објашњавати несловенским бугарским пореклом, Милан Ћурчин врши аналитичку генерализацију на начин данас превазиђених расних теорија, дајући предност снази словенског језика и културе, што потврђује чињеницом да их је и бугарски етницитет с временом прихватио, и тако, уз помоћ православне вере и Русије, учврстио своју припадност словенском свету. Бугарски историјски допринос култури тога света Ћурчин миноризује, и да би то додатно потврдио, у помоћ позива Ивана Вазова, бугарског писца са највећим националним ауторитетом, који у појединим својим песмама и записима заиста констатује да „сиромаштво отаџбине наше у каквим год била споменицима, везаним за историјску прошлост нашу, збиља поражава... Није остало никаквих просветних ни уметничких трагова. Смешно је да бедимо Турке што немамо никаквих споменика из старине“.

Осећајући стид због навођења Вазовљевих ставова Милан Ћурчин оправдава то потребом да се исправи „свирепост“ оцене коју је Европа, и са ових и са оних, махом политичких разлога дала Србији. А она је, за разлику од Бугарске, „посејана споменицима и задужбинама славних

времена“, и заснива своју традицију на високим градитељским дометима средњег века, на *Законику* цара Душана и на српским народним песмама, зајмећи своје јунаке и колективним и индивидуалним уметностима других етницитета. Понет величањем наслеђа и доказивањем супериорности сопствене заједнице, Милан Ћурчин мисли сасвим искључиво: „Једино, можда, право бугарско, и оригинално књижевно дело, јесте књига *Баја Гање*, која даје карактеристику Бугарина боље и пластичније него ико други, и која потврђује боље него ишта друго тачност овога што говорим; из ње излази јасна слика Бугарина-Татарина, са свима особинама супротним словенској природи, и са свима врлинама и манама које су ратови последњих година тако обелоданили и осветлили и за оне који издаље посматрају ствари и људе на Балкану.“

У завршном делу свог чланка, првобитно објављеног у ратним околностима, 1917. године, чиме се може донекле оправдати искључивост у њему изнетих ауторових ставова, па и оправдати неупитност тона којим је написан, Милан Ћурчин прелази на терен ондашње приоритетне политике, на трауматично „македонско питање“. Не спорећи да известан број становника Македоније себе назива Бугарима, Ћурчин и то сматра последицом словенске, односно српске склоности ка поделама и размирицама сваке врсте. Али, запажа он: „Ако су Срби пропустили да нешто ураде што је требало урадити, и ако је право да испаштају зато, не може бити право да се због тога окрене свет тумбе, и да се сви Словени у Македонији, са свим својим словенским особинама и са својом словенском природом, за коју сви, па и Бугари, тврде да је одиста словенска, прогласе једном за свагда Бугарима, који нису Словени, и који су се користили баш својим несловенским особинама да један део народа у Македонији придобију за себе, док се нико није за њ старао нити га својатао.“ И закључује да се „Срби не могу одрећи дела свога народа у Македонији, кад у његовим жилама тече не само иста расна крв, која не тече у жилама Бугара, него је Македонија уједно и колевка наше славе и величине у прошлости“.

У закључку следи нови преокрет. Опис који се не либи политичке и пропагандне искључивости, смењује помирљив и конструктиван предлог, чија се реализација може препознати у доцнијој доследности уређивачке политике *Нове Европе*. Ћурчин то каже овако:

„Понављамо, међутим, да се практичне особине Бугара, које су довеле до оваквог стања, морају поштовати и ценити, и нарочито треба да их цене Срби и уопште Југословени, који тих особина немају. Комбиновани, словенска бистрина и интелектуална савитљивост, на једној страни, и бугарска марљивост и смисао за ред и дисциплину, на другој, помогли су Македонцима који су се приволели уз Бугаре да постану прваци у Софији, те

ово све последње време воде и политику и цео јавни живот Бугарске. Већ ово може послужити доказом, да би свака овака комбинација Југословена са Бугарима, у већој мери, могла дати најбоље резултате за Балкан и за целу Европу, те је већ с те тачке гледишта била оправдана, по мом мишљењу, жеља за што бољим односима између Југословена и Бугара."

Завршна реченица чланка у потпуности је мотивисана ратним околностима: „Али је време дало целоме питању нов правац, те се оно има сад скинути с дневнога реда све до коначне и потпуне победе савезника." Њена аподиктичност, ипак, не укида неспорну Ћурчинову спремност да своје интелектуалне моћи и свој друштвени ангажман стави у службу идеје унапређивања међуетничких јужнословенских и балканских односа, о чему, гледано исцела, сведочи и укупна јавна делатност часописа *Нова Европа.*

Тешко је поуздано одредити када је тачно српска и југословенска културна, академска и књижевна јавност помније упозната са систематичним представљањем бугарске књижевне традиције, али, како год било, прегледни чланак „Новија бугарска књижевност" универзитетског професора, фолкористе, етнографа и компаратисте Ивана Д. Шишманова, једног од најзначајнијих бугарских истраживача књижевности из прве четвртине XX века, објављен у *Новој Европи*, свакако у том упознавању има незаобилазно, важно место. Књижевноисторијски ток бугарске књижевности новога доба, од Пајсија Хиландарског до Елисавете Багрјане, који Шишманов реконструише и описује у свом информативном, а на тренутке и аналитичком чланку, у међувремену је канонизован, и данас представља основ сваког позитивног знања о томе како се, и којим писцима и делима бугарска књижевност од препорода наовамо постепено прикључивала и присподобљавала поетичким хоризонтима јужнословенске и европске интерлитерарне заједнице.

Од књижевних прилога у *Новој Европи* треба још свакако указати и на три песме Елисавете Багрјане („Пиринска песма", „Отмица", „Вихори") у коректном, данас језички патинизованом препеву С. К. (разрешење иницијала у библиографији: С. Клуић). Мада не иду у ред најбољих што их је Багрјана спевала, и ти њени стихови, писани час „на народну", а час као интимистична лирска и љубавна исповест, подсећају нас да је већ у међуратном периоду Елисавета Багрјана, захваљујући сразмерно честим преводима, постала најпознатија бугарска списатељица (и бугарски књижевник уопште) у српској културној средини, да онда тако и остане током друге половине XX века када њене песме преводе и српски лирски класици Десанка Максимовић и Стеван Раичковић, дајући им адекватан степен поетске инвенције, захваљујући чему оне и на српском језику звуче као велика поезија.

И други чланци забављени бугарским темама и југословенско(српско)-бугарским односима, својевремено публиковани у часопису *Нова Европа*, премда сразмерно малобројни, пружају занимљиву грађу за истраживање унутарбалканских историјских трансформација. Њима, међутим, ваља да се баве стручњаци из припадајућих области и дисциплина. За сада можемо закључити да, када је о књижевности и култури реч, *Нова Европа* чини важну станицу – а може се рећи и: страницу – рецепције бугарских уметничких постигнућа на српском (штокавском) језичком простору.

НАПОМЕНЕ

1. Извод из библиографије објављених текстова о бугарским темама у часопису *Нова Европа* (1920–1941).

Књижевност:

2046. Шишманов, Иван Д.: ***Новија бугарска књижевност.*** – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 188–194. – Књижевноисторијски преглед; 2047. Багрјана, Елисавета: *Пиринска песма* (Из збирке „Вечната и святата“, превео К. С.) – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 194–195 (латиница) – Песма; 2048. Багрјана, Елисавета: *Отмица*. (Из збирке „Вечната и святата“, превео К. С.) – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 195. – Песма; 2049. Багрјана, Елисавета: *Вихори*. (Из збирке „Вечната и святата“, превео К. С.) – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 195. – Песма; 2055. Шишманов, Иван Д.: ***Некролог бугарском књижевном историчару.*** – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 207. – Белешка.

Наука и култура:

2050. Сирак-Скитник (право име Тодоров, Панајот): ***Ликовна уметност у Бугарској.*** – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 196–198. (лат.) – Прегледни чланак; 2051. Сирак-Скитник (право име Тодоров, Панајот): ***Позориште и Опера у Софији I. Позориште.*** – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 199; 2052. Петров, Н.: ***Позориште и Опера у Софији II. Опера*** – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 200-202; Јелачић Кириловић, Алексеј: ***Место научног прегледа. Четврти Византолошки конгрес у Софији.*** – књ. XXVII, бр. 11, 26. новембар, стр. 412–413. (лат.) – Извештај.

Историја, друштво и привреда:

607. Ћурчин, Милан: ***Ми и наши суседи.*** – књ. V, бр. 7, 1. јул, стр. 193–197. – Уводник тематском броју; 750. Колбе, Иво: ***Односи Југославије према Бугарима.*** – књ. VI, бр. 11, 11. децембар, стр. 329–332. – Тематски уводник; 1699. Новак, Карл Фридрих: ***Свршетак рата у Бугарској.*** (Према књигама *Sturz der Mittelmachte* и *Chaos*, на руском саставио Александар Громбах, превео В. Маџарац) – књ. XV, бр. 2, 26. јануар, стр. 46–57. – Одломак из наведених дела; 1988. Поповић, Чед. А., бивши пуковник: ***Српско-бугарски рат 1913. године***. (Рад организације *Уједињење или смрт*) – књ. XVIII, бр. 10 и 11, 26. новембар, стр. 309–323 (лат.) – Четврти наставак из истоимене књиге; 2038. Клуић, Стево: ***Ми и Бугари.*** – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 161–163. – Увод у тематски број; 2039. Стајнов, Петко, професор Административног права и народни посланик: ***Бугарска и њена управа***. – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 164–167. (лат.) – Прегледни чланак; 2040. Молов, Јанакије, професор, бивши министар пољопривреде: ***Пољопривреда у Бугарској.*** – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 168–170. – Прегледни чланак; 2041. Минчев, Георги П., генерални секретар Задружног савеза: ***Задругарство у Бугарској.*** – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 170–174 (лат.) – Прегледни чланак; 2042. Бобчев, Константин: ***Индустрија у Бугарској.*** – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 174–179. – Чланак са статистичким подацима. (Напомена: у регистру имена Константин Бобчев је наведен под погрешним именом Стеван Савов Бобчев); 2044. Казасов, Димо, председник Новинарског удружења: ***Бугарска штампа***. – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 183–185; 2045. Балабанов, Никола Т., начелник Министарства просвете: ***Школска настава у Бугарској.*** – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 185–188. (лат.) – Прегледни чланак; 2053. Ћурчин, Др. Ђока: ***О царинској унији са Бугарском***. – књ. XIX, бр. 6 и 7, 26. март, стр. 202–205. (лат.) – Осврт; 2533. Поповић, Лаза: ***Књиге и листови. Бугарска привреда кроз америчке очи.*** – књ. XXIV, бр. 5, 26. новембар, стр. 295–296 (лат.) – Осврт на књигу *Привредни положај Бугарске*, у издању Брукингс-института у Њујорку; 3076. Гушић, Бранимир: ***Расељавање планина у Бугарској.*** – књ. XXIX, бр. 11, 26. новембар, стр. 356–363. – Осврт на Влахе и Јуруке; 3077. Јелачић Кириловић, Алексеј: ***Русија и Бугарска пре педесет година.*** – књ. XXIX, бр. 11, 26. новембар, стр. 363–374. – Историјски оглед;

2. 241. Ћурчин, Милан: ***Из историје Светског рата. Бугари и Словенство.*** – књ. II, бр. 5, 1. мај, стр. 176–181 (лат. и ћир.). Есеј са цитатима из песама Ивана Вазова (прештампан из листа *The New Europe*, од 30. августа 1917).

Mihajlo Pantić, Jasmina Jovanović

BULGARIAN THEMES IN *NOVA EVROPA*

Summary

This paper lists and comments on those contributions published in the *Nova Evropa* periodical that deal with Bulgaria, that is, it deals with Bulgarian-Yugoslav(Serbian) cultural relations. First of all, on the basis of a bibliography compiled by Marija Cindori Šinković, these contributions were classified into three groups (1. Bulgarian literature; 2. Bulgarian science and culture; 3. Bulgarian history, society and economy), following which those pertaining to literature were singled out. This is preceded by a detailed analysis of the programmatic concept of an article by its editor Milan Ćurčin with a very indicative title – "From the History of the World War. Bulgarians and Slavism". The article examines a number of problematic issues that occur in the course of a historic overview of that relationship, pointing to the necessity and usefulness of establishing closer connections between Balkan ethnicities. This is followed by the researchers' conclusion that, judging by the literary contributions published in it, *Nova Evropa* represents an important way station – and we could also say: a page – in the reception of Bulgarian artistic achievements in the Serbian (Štokavian) linguistic area.

САРАЈЕВО

СТУДИЈА О УЗРОЦИМА СВЕТСКОГА РАТА

НАПИСАО

Dr. СИТОН-ВАТСОН

(R. W. SETON-WATSON)

1926

ИЗДАЊЕ »НОВЕ ЕВРОПЕ« ЗАГРЕБ

Једно од издања Нове Европе

323(497.15)(046)
323.1(497.1)(046)

Станиша Тутњевић

НОВА ЕВРОПА И БОСНА

Апстракт: У раду се утврђују мотиви који су условљавали велико интересовање *Нове Европе* за Босну, као „централну“ југословенску покрајину, и трага за начином како је она представљена у складу са програмском и идеолошком оријентацијом часописа. У први план стављена је грађа књижевног карактера и веза *Нове Европе* са неким значајнијим књижевним стваралоцима поријеклом из Босне и Херцеговине (А. Шантић, П. Слијепчевић, А. Мурадбеговић, Ј. Кршић и И. Андрић). Та грађа до сада је већим дијелом била непозната и овдје се први пут објављује.

Кључне ријечи: *Нова Европа*, Босна, идеологија југословенства, Млада Босна, Алекса Шантић, Перо Слијепчевић, Ахмед Мурадбеговић, Јован Кршић, Иво Андрић.

I

Зашто је Босна добила тако истакнуто мјесто у *Новој Европи?* Тим прије што у вријеме када је излазио овај часопис, за разлику од ранијих и каснијих периода[1], Босна ни по чему формално није имала посебан статус у постојећем државном, политичком и културном устројству тадашњег југословенског друштва. Ипак, још од раније дубоко меморисана снажна вишестољетна историјска свијест о самосвојности и идентитету Босне, није ни у овом периоду била ишчезла. Напротив, у новим околностима она се само обнављала, продубљивала и исказивала на другачији начин. Иако Босна између два рата није била посебна државно-административна јединица у оквиру Југославије, о њој се у сваком погледу го-

[1] Познато је да је Босна и у средњовјековном периоду (као самостална или вазална држава), и у вријеме турске владавине (санџак Босна, Босански пашалук, вилајет Босна) и у вријеме аустроугарске окупације (од 1910. постоји и Босански сабор), и у социјалистичкој Југославији (посебна република), стално имала посебан статус, односно мању или већу самосталност у односу на шире државне форме у оквиру којих се налазила.

вори одвојено и посебно, не само када је у питању њена прошлост и улога у стварању нове државе, него и када се говори о мјесту и положају ове ексклузивне покрајине у новом времену. Један од битних разлога због којих се посебан статус Босне појачано и чак приоритетно истицао у односу на остале југословенске покрајине, тиче се не само њене богате и слојевите даље прошлости него и њеног најнепосреднијег значаја и улоге коју је, стицајем историјских околности, имала у стварању нове југословенске државе и њене државне идеологије. Није ваљда ни потребно истицати да је послије аустроугарске окупације, а потом и анексије Босне и Херцеговине, Принципов пуцањ у Сарајеву, на Видовдан 1914. године, искориштен као повод за избијање Првог свјетског рата, послије кога је, 1918. године, и дошло до распада Аустроугарске и оснивања прве заједничке, југословенске државе. При томе треба имати на уму да је овај часопис и покренут с циљем да се чувају, учвршћују и шире почетне, аутентичне и изворне замисли и вриједности на којима је требало да се заснива идеологија југословенског националног и државног јединства, достигнутог у првој заједничкој држави. А управо те вриједности биле су дубоко ухватиле коријена у Босни, прво у оквиру Младе Босне, која је представљала доминантан фактор југословенске националистичке омладине пред Први свјетски рат, а потом посебно између два рата и послије ослобођења 1945. године, када се идентитет и статус Босне исказивао метафором „Југославија у малом“. Због измијешаности и заједничког живота различитих етничких заједница Босна је задуго била истицана као прихватљив и успјешан образац дјелотворности југословенске државне идеологије, па чак и као нека врста уточишта те идеологије у кризним тренуцима, у које је она повремено западала, и искушењима пред којима се повремено налазила. Имајући на уму да се нашла у епицентру догађаја који су 1914. године довели до рата, а потом били и непосредни повод за рат који је добио побједнички национално-ослободилачки и ујединитељски карактер, та њена улога и „мисија“ посебно је дошла до изражаја непосредно послије Првог свјетског рата. Тада је она третирана као нека врста престижног историјског и моралног преимућства, израженог у виду искупљења и сатисфакције за све патње, страдања и жртве у дугој борби за национално ослобођење и државно уједињење.

Као наличје тог престижног, донекле романтичарског схватања Босне и односа према њој, појављују се и субјективне, интимне, емоционалне и моралне дилеме, које се тичу идеализма читавих генерација и онога што су оне очекивале од коначног ослобођења и државног, политичког и културног уједињења јужно/југо/словенских народа и новог, праведног друштва у коме ће сви заједно живјети. То се у овом случају првенствено односи на идеализам младобосанског нараштаја који је, колективним

саможртвовањем и под суровим, репресивним мјерама аустроугарског режима, посебно послије Сарајевског атентата, великим дијелом страдао у тамницама и у рату. Ради се заправо, као што то обично и бива, о изневјереним очекивањима која су, у име идеала за које су се борили, у име жртве коју су сви колективно због тога поднијели и у име својих изгинулих другова, осјећали преживјели чланови ове генерације и њихови сљедбеници и симпатизери. То опште расположење снажно се и најпотпуније изражавало управо у поратној литератури, чији су протагонисти били и неки истакнути младобосанци и њихови идеолошки сродници (Боривоје Јевтић, Перо Слијепчевић, Иво Андрић, Јован Палавестра, Звонимир Шубић, и други).

Нова Европа, будући да јој књижевност није спадала у основне приоритете, тиме се бавила на другачији начин, у склопу једног тадашњег провјереног европског демократског обрасца, његујући критичку расправу о поштивању и остваривању изворних замисли и вриједности нове југословенске државе и њеног демократског конституисања и устројства. Босна је, дакле, на неки начин била у епицентру мотива, збивања и околности под којима је дошло до стварања нове државе, а као таква била је погодна и за објективну провјеру да ли је и како је остварено све оно што се у новој држави очекивало. На тај начин постала је и нека врста мјере за оно чиме се овај часопис првенствено бавио. То је било уграђено у концепцију и укупну мисију *Нове Европе*, чији је циљ био објективно сагледавање новог, југословенског, државног, политичког и културног амбијента. Треба истаћи и чињеницу да су многи национални, културни и политички радници, првенствено они млађи око Младе Босне, који су се прије рата ангажовали на националном, културном и државном уједињењу, тада већ стасали, и јављају се као зрела интелектуална критичка маса која може имати, а донекле је и имала, утицаја на смјер друштвених, културних, књижевних, политичких збивања у новој држави. На њих је *Нова Европа* најозбиљније рачунала, што ће се видјети и из тога да је управо такве ствараоце из Босне покушала да придобије и ангажује у остваривању своје мисије. Неки од њих су на таквим пословима већ имали значајна искуства и резултате: Владимир Ћоровић и Иво Андрић били су дали значајан допринос покретању и вођењу *Књижевног југа*, који је већ од 1918. почео излазити у Загребу и у погледу заступања југословенске државне, националне и књижевне идеологије могао би се сматрати неком врстом претходнице *Новој Европи.* Не мање, на таквим и сличним пословима свој допринос већ су били дали или су давали Боривоје Јевтић, Перо Слијепчевић и други.

За све теме, од којих је некима посветила и посебне бројеве, *Нова Европа* је свакако имала ваљане мотиве и пуно оправдање. Мотиви за

пажњу коју је овај часопис посвећивао Босни, као што је наговијештено, свакако су објективне природе и у вези су са значајем и мјестом које је ова покрајина имала у даљој и ближој прошлости, а посебно у најновијим, бурним историјским догађајима из којих је произишла нова савремена југословенска државна и друштвена структура у којој је овај часопис вршио своју мисију.

Међутим, то интересовање једним дијелом засновано је и утемељено и на извјесној представи о Босни која је фиктивног, литерарног порије-кла, а која је, као таква, и додатно литераризована, на што није био имун ни овај часопис.

То је дошло до изражаја и у уводном дијелу тематског броја посвећеног Босни и Херцеговини 1931. године[2], чији су аутори уредници Милан Ћурчин и Лаза Поповић. Већ и сам наслов „Босна – централни део народа“ довољно јасно говори какав значај и које мјесто је Босни давано у то вријеме (а и касније). У свом дијелу тог уводног текста Ћурчин начелно говори о значају покрајинског карактера и устројства земље истичући да је неопходно јасно уочити и видјети „у чему је индивидуалност појединих наших крајева, које су и какве су особине појединих народних делова“[3], док Лазар Поповић у своме дијелу покушава да сликовито представи особине човјека који живи у Босни и Херцеговини. Синтагма „централни део народа“, у почетном свом значењу асоцира на географски положај Босне и њених људи, али она значи и нешто много више, што подразумијева шири и дубљи квалитет тога простора и тога свијета коме се даје посебан и ексклузиван значај. Обично се у први план ставља његова самосвојност и самоодрживост, али и његов интегративни карактер: „Босна је један драгоцен, велик, и интегралан део нашег целокупног југословенског организма. По себи, и за себе, тај је део у великој мери индивидуалан, нарочит, свој и особит“[4], каже у свом уводнику Л. Поповић. У жељи да се што убједљивије покаже та посебност неријетко се посеже и за идеализацијом и што ефектнијим литерарним средствима, уз кориштење већ постојећег стереотипа о Босни и њеним људима: „Пито-

[2] *Нова Европа*, 1931, књ. XXIX, бр. 2, 26. август. Ваља истаћи да је један број био посвећен и само Херцеговини (1936, књ. XXIX, 7 и 8) под насловом *Херцеговина у садашњости и прошлости*. На том мјесту о разним, историјским, географским, привредним, социјалним, туристичким и другим питањима Херцеговине пишу: И. Колбе, П. Слијепчевић, Б. Гушић, Ј. Поповић, М. Роје, Л. Дојми, И. Андријић, А. Наметак, М. Карановић, К. Гујић и О. Кнезовић, а за нас је овдје посебно интересантан свеобухватни текст под насловом „Књижевна Херцеговина“ Петра Ласте. У том раду Ласта студиозно, прегледно и објективно даје преглед књижевног стваралаштва у Херцеговини, нарочито скреће пажњу на језик херцеговачких писаца, посебно истичући А. Шантића, С. Ћоровића, Ј. Дучића, А. Б. Шимића, Х. Хуму, итд.

[3] Ћ. [Милан Ћурчин], „Босна – централни део народа“, *Нова Европа*, 1931, књ. XXIX, бр. 2, 42.

[4] Др Л. Поповић, „Босна – централни део народа“, *Нова Европа*, 1931, књ. XXIX, бр. 2, 42.

ма и богата, мамац за све авантуристе и за све освајаче, Босна је кроз сва чуда и покоре, што је проживела, показала велику моћ отпорности и велику жилавост самоодржања. У целом свом локалном шаренилу она ипак сачињава једну целину и једну јединицу. Чак је она локално, изгледа, повезана сигурније, јаче, и боље, него можда са целином, тако да би она и издељена могла сама за себе да живи.“ Босни се даје посебно мјесто и у вези са демократским схватањем званичне државне југословенске идеологије и њеном примјеном у практичној државној, политичкој и културној устројености земље на децентрализованој покрајинској основи. Док се не стекну услови за „велику југословенску индивидуалност, потреба је да се одржи што више малих области, међу којима је Босна једна од најважнијих и првих“, каже Л. Поповић на том мјесту. „У толикој мери нарочита и индивидуална, она је сувише тврд део да се брзо може самлети у неко заједничко брашно, па ће – као и друге покрајине – сигурно дати снажан отпор сваком покушају нивелисања и изједначавања на силу; јер народ у Босни као што има своју шару у одевању, тако има и свој идеализам и своје одушевљење, па се никад није бојао жртава, и што је више био гладан све је био срчанији и јачи.“ Људи у Босни, каже даље аутор, „умеју дуго да трпе, да ћуте, и да чекају; у њој је један просечан расни, антрополошки доста чист, по жилавости и својствима нарочито обдарен тип човечански, који додуше није од других наших покрајинских типова много удаљен, али који је као варијетет бар исто толико вредан колико и најбољи који можемо да изведемо и да селекцијонирамо“[5]. У тој идеализацији и литераризацији иде се и даље, али се не заборавља ни оно што представља свакодневни живот тога човјека, у коме нема ни трага о узвишености његовог карактера и његових „расних“ референци: „У Босни живи један диван људски материјал, добро измешан, добро посејан, и доброга корена, живи у богатој и лепој земљи. Сав тај благородни људски материјал води данас просту, примитивну, и очајну борбу за голи опстанак. Где да узме времена да рађа песнике и уметнике, апостоле и војводе, кад сву своју снагу троши на пуко одржавање живота!“[6]

Поменути ексклузивитет босанског човјека посебно се проширује и доброхотно идеализује када су у питању муслимани и њихово мјесто у хоризонту идеологије југословенства. Истиче се њихово шире словенско поријекло, њихова ужа српскохрватска припадност и њихов благотворан утицај на менталитет осталих: „Пре свега ти су муслимани Словени. И још више, они су исто тако Словени, а затим Србохрвати, као и други што су, сасвим исто тако, чак понекад чистији, лепши и плављи, и са свим другим могућностима еволуционирања, било вертикално у инди-

[5] Исто, 44.
[6] Исто, 45.

видуји, било хоризонтално у ширини.“ Благородним утицајем истока на овај словенски елемент „подмладио се стари хришћански бог“[7], заокружује своју литерарну идеализацију Л. Поповић.

II

Сасвим је разумљиво да је са оваквом представом о Босни и њеним људима редакција *Нове Европе* од самог почетка тој теми давала дужну пажњу, могло би се рећи чак и приоритет, и да је настојала да за себе веже поједине сараднике поријеклом из БиХ, а посебно оне који су тамо остали и, национално, културно и књижевно, дјеловали у новим условима. Природно је што је при томе предност давана онима који су већ имали извјестан углед и значај, а посебно онима који су остали одани почетним вриједностима државног и националног јединства под покровитељством идеологије југословенства и демократског устројства нове државе и друштва.

Који су се од њих, у којој мјери, колико и у којим околностима одазивали позивима часописа на сарадњу, зависило је од обавеза, преокупација и разних других околности свакодневног живота, међу којима је извјесну улогу могло играти и питање политичког опортунитета имајући на уму критичку позицију коју је часопис заузимао у вези са битним питањима државног и социјалног живота, с којом се неки од њих нису могли солидарисати, било да су другачије мислили, или их је на то обавезивала каријера у политичком животу или државној администрацији.

1.

Природно је да је часопис одмах на самом почетку покушао да добије наклоност националног барда и легенде Алексе Шантића, који је уживао велики углед и поштовање свих политичких струја и племенских заједница, иако његов допринос, с обзиром на поодмакле године, лоше здравље и већ доста скромну књижевну кондицију, није могао бити велики. Њему је, као и многима другима, био упућен распис о покретању часописа с молбом да га подржи и да буде један од потписника иницијативе за његово покретање. Шантић на ту понуду одговора Милану Ћурчину писмом од 30. марта 1920. године: „Ја сам пажљиво ствар прочитао и потпуно се слажем: да је потреба од једног листа где би се износиле нове и савремене мисли, где би се све предочило оно што је у нашој држави тру-

[7] Исто, 43.

ло и што треба заменити лепшим и радити да и ми постанемо породица великих културних народа. Само ћу Вам ово одмах рећи: ја нити сам када био нити ћу када бити политичар, него ћу се и даље задржати тамо где сам и до сада био – на пољу просвете. Нећу да припадам ни радикалима ни демократама – бићу само са онима који настоје да се наша земља очисти губе и хрђе и да постане просвећена“[8]. Истовремено га обавјештава и о томе да се разлог што се не појављује међу оснивачима искључиво тиче његове жеље да остане у домену своје књижевне струке и политичке неутралности: „На листу нећу име потписати (...) зато што не желим ступити ни у једну странку.“ „А да Ваш рад и рад Ваших одличних другова ценим“, каже Шантић даље, „најбоље сведочи то што Вам шаљем за лист овај скромни прилог. Ви бисте можда волели да сам Вам послао који чланак? Ја бих то могао учинити, али нећу, јер би’ на тај начин ступио у таборе политичара“.[9]

Међутим, у то вријеме (све до 1923. године!), у часопису нема ниједног Шантићевог прилога. Из кореспонденције са Ћурчином произлази да му је Шантић био послао пјесму „После окова“, али да њом није баш био задовољан, па га је молио да унесе неке исправке: „Јутрос прочитао сам поново песму ’После окова’ коју сам Вам за лист послао; па Вас молим да претпоследњу строфу измените овако“ (ту Шантић наводи цјелокупну нову претпосљедњу строфу), а доставио је измјену по једног стиха и у првој и посљедњој строфи пјесме. Међутим, пјесма није објављена јер ју је пјесник био уврстио и у збирку *На старим огњиштима*, рачунајући да ће часопис изаћи прије збирке.

Замољен да пошаље нову пјесму Шантић уреднику часописа због болести није могао да изађе у сусрет, па је о томе 11. августа 1920. године телеграмом обавијестио Ћурчина, преко издавача С. Б. Цвијановића у Београду: „Молим кажите Ћурчину да сам болестан па му не могу жељу испунити – Алекса Шантић“. Неколико дана касније, 16. августа, по изласку из Државне болнице у Сарајеву, о томе у писму и сам извјештава Ћурчина: „Пре три дана депеширао сам Вам преко г. Цвијановића да Вам песму за ’Нову Европу’ не могу послати, па се надам да сте је [депешу] и примили. Мени је веома и жао и криво што се овако десило. Колико се

[8] Ни сам Шантић, као што је познато, није био задовољан стањем у новооснованој држави коју је, као и сви други, доживљавао као остварење вишевјековног сна о народном ослобођењу и уједињењу. Довољно је поменути само његову пјесму „Песма инвалида“, у којој су они коју су се борили, спали на просјачки штап: „Слепи, крај пута, у просјачком кругу // Пружамо смрскане руке на вашу вечну ругу“.

[9] Ово и сва даље цитирана Шантићева писма Ћурчину налазе се у Националној и свеучилишној књижници у Загребу под сигнатуром R 7446 b. Да лакше дођем до ових писама, као и до Ћурчинове кореспонденције са Пером Слијепчевићем и Ивом Андрићем, помогла ми је колегиница др Марија Циндори, на чему јој се овом приликом свесрдно захваљујем. Колико ми је познато, сва ова писма, осим Андрићевих, овдје се први пут објављују.

сећам, Ви сте ми писали: да ће 'Н. Ев.' изаћи 15. јула па сам према томе и удесио издање и распачавање књиге 'На старим огњиштима' у коју је уљегла и песма 'После окова'. (...) Верујте ми да сам и како могао ја бих Вам послао другу песму. Али моја болест и болест у мојој фамилији одузима ми свако расположење".

Прилика да се одужи *Новој Европи* указала се Шантићу 1923. године, када су га позвали да пошаље један свој прилог за број посвећен Бранку Радичевићу. О томе налазимо трагове у Шантићевом писму М. Ћурчину од 4. априла 1923. године: „Хвала Вам, што сте ме се сетили и што ме позивате да и ја пошаљем свој прилог за Лирски број 'Нове Европе', што ће бити посвећен успомени на Бр. Радичевића. Ја бих био најсретнији када би могао да се одазовем вашем пријатељском позиву и да се одужим сени Бранковој. Но већ од прошле зиме ја сам веома болестан, те нити могу што писати нити имам икакве воље. Ако што напишем то је само какав превод а то су ствари које се раде из нужде за паре. (...) Молим Вас немојте се на мене љутити ако Вам ништа не пошаљем за 'Лирски број'. Покушаћу да што скујем, али ако то не буде *лепо* послати Вам нећу." Шантић је ипак смогао снаге да напише обећану пјесму (и то баш посвећену Б. Радићевићу!), о чему обавјештава Ћурчина писмом од 26. маја 1923. године: „И ако ми није до песме и певања, ја сам ево покушо да Ти саставим који стих за Споменицу Бранкову, па то ево прилажем овде. Молим Те као пријатеља, ако ова песма посвећена Бранку није лепа и добра, уништи је да се под старост своју не брукам. Ако имаш времена одговори ми одмах, па ма то било и на једној дописној карти." На крају Шантић овлашћује Ћурчина да, ако му се чини потребним, измијени наслов пјесме. Пјесма „Са Бранковог брега" објављена је у аутографу на уводном, почасном мјесту овог броја. „Лирски број" *Нове Европе* (1924, књ. IX, бр. 3) изашао је под насловом *Бранково коло (сплет југословенске лирике)*, а осим Шантића са по једном пјесмом заступљени су још и: В. Назор, И. Војновић, Р. Ј. Каталинић, С. Косовел, И. Прегељ, М. М. Ракић, П. Слијепчевић, Б. Ковачевић, О. Жупанчич, М. Королија, Д. М. Домјанић, Б. Пурић, Ж. Векарић, И. М. Петровић, М. Вукасовић, М. Мурадбеговић, Л. Жимбрек и М. Ћурчин, док је Д. Васић објавио причу „Понор"[10].

[10] И сљедећи број *Нове Европе* (1924, књ. IX, бр. 4) био је посвећен Бранку. Под насловом *Бранко Радичевић (незванична прослава стогодишњице)* објављени су радови о Бранку и његовом времену Л. Поповића, Д. Руварца, Б. Лазаревића, В. Стајића, Т. Остојића, В. М. Вукићевића, Вл. Р. Ђорђевића и Ј. Јеремића.

2.

Најужу везу и сарадњу са *Новом Европом* остварили су, ипак, активни национални и културни радници који су на пословима националног ослобођења и државног уједињења већ радили и у вези с тим имали значајна искуства прије Првог свјетског рата, у току рата и непосредно послије ослобођења и уједињења у заједничку државу.

У којој мјери је *Нова Европа* од самог почетка настојала да привуче што више управо таквих, значајних личности и истомишљеника из Босне, свједочи и позив на сарадњу Иви Андрићу, једном од истакнутих представника југословенске националистичке омладине пред Први свјетски рат, који се непосредно послије рата јавио и као једно од перспективнијих књижевних имена. На тај позив Андрић Милану Ћурчину одговара 5. септембра 1920. године из Рима, гдје је тада био на служби: „Хитам да Вам потврдим да сам примио Ваш позив за сарадњу. Ваше име, као и имена остале господе, од којих неке и лично познајем, сведоче ми да ће лист који покрећете бити вредан и солидан. Са своје стране ћу гледати да Вам, што год ми пре могућно буде, пошаљем књижевни прилог.“ Уочљиво је да Андрић наглашава да ће настојати послати *књижевни прилог*, што је и разумљиво ако се има на уму да он тада већ има извјестан књижевни углед који не жели доводити у питање текстовима другачијег садржаја, какве је часопис претежно објављивао[11]. Због таквог, претежно некњижевног карактера часописа, он је очито предност давао оним гласилима која су више била намијењена умјетности и књижевности. То потврђује и један интересантан податак: Андрић није био сигуран да ли је у *Југославенској њиви* изашао његов приказ књиге Драгутина Прохаске *Преглед савремене хрватско-српске књижевности*, па у случају да је његова сумња оправдана, моли Зденку Марковић да тај текст преузме и однесе у *Нову Европу*[12]. Да је позив за сарадњу у овом часопису Андрић озбиљно узимао у обзир свједочи и податак да је нешто касније у том часопису ипак објавио један прилог. У питању је текст под насловом „Позориште

[11] Тај његов углед дошао је до изражаја већ у првом броју часописа, гдје у рубрици „Нове књиге“ срећемо анонимну биљешку у којој се њен аутор, уз књиге *Јосип Плечник* Косте Страјнића и *Светозар Марковић* Слободана Јовановића, осврће и на Андрићеву збирку *Ex Ponto* и приповијетку *Алија Ђерзелез* (*Нова Европа*, 1920, књ. I, бр. 1, 16. септембар, 70). У априлу идуће године објавиће *Нова Европа* доста опширан текст, на три стране, Бранимира Ливадића о Андрићу, под насловом „Књиге Иве Андрића“, у коме повољно оцјењује све три његове књиге које су до тада биле изашле: *Ex Ponto*, *Немири* и *Пут Алије Ђерзелеза* (Б. Ливадић, „Књиге Иве Андрића“, 1921, књ. II, бр. 3, 11. април, 114–116). Андрић није био у прилици да прати *Нову Европу*, па је молио Зденку Марковић, своју пријатељицу из Загреба, да му пошаље те приказе (Желимир Боб Јуричић, „Андрић и *Нова Европа*“, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 4/1986, 270).

[12] Желимир Боб Јуричић, исто, 271.

изненађења“, објављен у форми писма из Рима под псеудонимом **An**[13], у коме Андрић представља истоимено футуристичко Маринетијево позориште, чије се представе изводе на улици, у неконтролисаним и сумњивим околностима и приликама.

„Прави“ *књижевни прилог*, међутим, Андрић тада ипак није успио да из своје књижевне радионице издвоји за овај часопис. Добра воља, и с једне и с дуге стране, поново се показује у прилици када је редакција припремала напријед поменути „лирски број“ посвећен Б. Радичевићу. Андрић је тада већ на служби у Грацу, одакле се јавља 8. маја 1923. године. Сада обећава сарадњу, али се истовремено распитује и за неке детаље: „Врло бих радо сарађивао баш у том броју Н. Е. само бих хтио да знам мора ли прилог бити о Б. Радичевићу или може бити оригинална песма или проза. То не разабирем из Вашег писма, па Вас молим да ме о том хитно, картом, известите. У првом случају, наиме, било би мало потеже, док би у другом већ нашао нешто. У сваком случају гледаћу да Вам штогод пошаљем.“ Андрић, очито, још увијек није у прилици да редовно прати часопис па успут пита: „Да ли је Н. Е. у последње време донела штогод о нашој нац. полит. кризи? То би ме много интересовало.“ Ова Андрићева радозналост очито има и практичне разлоге: он у том тренутку ради у конзулату у Грацу, пише докторску дисертацију која му је неопходан формални услов за опстанак на послу и озбиљно се спрема за дипломатију. У вези с тим сва сазнања о ситуацији у земљи свакако би му добро дошла.

Међутим, прилог за овај број Андрић ипак није успио да пошаље. О томе уредника обавјештава прво, кратко, дописном картом од 8. [маја] 1923: „Жалим што Вам морам јавити да ми је немогуће послати Вам намеравани прилог за број Б. Радичевића“, а онда и опширнијим писмом 31. маја 1923: „Мени је уистину жао што у Бранковом броју Н. Е. не ћу моћи учествовати. Немам готових радова; оне које сам љетос свршио морао сам уступити *Ђиви* и *Гласнику*, да испуним давно преузете а неиспуњене обавезе.“ Андрић је тада очито већ тражени писац и не може да одговори на све понуде. Истовремено, он је врло рано био изградио и висок степен сопствене књижевне самосвијести, па није пуштао у јавност оно чиме није био и сам задовољан: „Имам нешто стихова; прегледао сам их све и нашао да не би никако могли послужити за тај број, а да се рђаво прикажем не би користило ни Вама ни мени.“ Међутим, Андрићева добра воља да постане сарадник часописа и даље је на снази; у том погледу он даје још једно обећање: „Молим Вас и опет да ме извините што Вам нисам прије одговорио и верујте да ћу Вам првом приликом послати

[13] An, „Позориште изненађења“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 10, 11. новембар, 317–320.

нешто прозе за који други бр. Н. Е.“ До тога, ипак, није дошло, највјероватније зато што је Андрић као познат писац стално био „распродат“, а извјесну улогу могла је играти и чињеница да се радило о часопису у коме књижевност није имала запажено мјесто, па зато није могао ни имати већи књижевни утицај и домет као они у којима је Андрић тада више и радије сарађивао.

3.

Овдје посебно треба поменути Перу Слијепчевића, припадника младобосанског омладинског нараштаја, чији је интелектуални, политички, културни и књижевни, и публицистички развој и профил био веома сличан Ћурчиновом. О вези ове двојице веома активних јавних, политичких и културно-књижевних радника, и у вези са часописом *Нова Европа* али и мимо тога, било би могуће и потребно написати посебну студију, а ми смо принуђени да се овдје задржимо првенствено на Слијепчевићевој вези са овим часописом, и то углавном на основу аутентичне, досад необјављене грађе.

Први, веома значајан и битан сусрет Ћурчина и Слијепчевића остао је све до дана данашњег непознат и скривен од очију јавности. Ради се о Слијепчевићевом приказу Ћурчинове збирке пјесама, објављене 1906. године, који је писан у Мостару, када је Слијепчевић имао тек осамнаест година, али који није никад објављен (налази се у пишчевој заоставштини у САНУ). То је доста обиман и озбиљан приказ, у коме Слијепчевић показује значајно самопоуздање и критичку резолутност: „– Мишљење је о г. Ћурчину као пјеснику раздијељено, једни га држе добрим, чак врло добрим, талентом, а други у њему уопште и не виде пјесника. Али то се да рећи објективно; да је својом књижицом пјесама г. Ћурчин врло мало стекао и показао, пошто су ствари у њој храпаве и слабачке и често и испод медиокритета, да он нема довољно аутокритике и да напокон његово признање као пјесника базира само на неколико лијепих мјеста овдје и на синтези његових пјесама, да он дакле тек остаје евентуално и у нади пјесник, ако наиме унесе много више критике и обраде у своје ствари убудуће“[14].

Интересантно је да су се Ћурчин и Слијепчевић у свом веома важном сусрету разминули и деценију и по касније, 1920. године, када је

[14] Слијепчевићева заоставштина, нажалост, није сређена и сигнирана, па овдје није могуће дати прецизне податке о овом тексту и његову сигнатуру. Надамо се да ће у догледно вријеме изаћи *Сабрана дјела* Пере Слијепчевића, чија је израда завршена крајем 2010. године у оквиру једног пројекта Академије наука и умјетности Републике Српске, уз свесрдну помоћ САНУ. Ту ће бити објављени и остали текстови из заоставштине и сва доступна кореспонденција П. Слијепчевића.

Ћурчин био одлучио да покрене *Нову Европу*. Мало је познато, наиме, да се Ћурчин тада дао у потрагу са Слијепчевићем јер је желио да се он појави не само као један од оснивача *Нове Европе*, него и да му понуди да с њим води тај часопис. У писму од 28. марта 1920. године, посланом из Београда преко С. Б. Цвијановића, Ћурчин пише:

„Драги господине Слепчевићу,

Не знам управо где сте и како сте, те се још предомишљам по коме бих вам доставио ово писмо. А волео бих да га што пре добијете. Слушао сам да сте били болесни кад сте пошли из Париза, али да сте се у Швајцарској опоравили. Надам се да вам је сада добро. Свакако ми одговорите, чим вам ово писмо дође до руку.

У овом покрету који оснивамо, као што ћете видети из приложеног штампаног писма, много рачунам на вас, и волео бих ако бисте ви могли и хтели уређивати са мном заједно нашу 'Нову Европу'. Ако се нисте досад 'определили' за што друго, молим вас размислите се, да ли би вам овакав посао био угодан. Колико се мени чини, по ономе што знам, држим да ви волите рад на публицистици, особито ако има шири видик. Ја лично напустио сам сасвим државну службу и мислим посветити све време овом послу. Како и где бисмо се могли састати и о свему разговарати? Да ли ће вас ускоро повести пут у Загреб? Ја ћу бити онде око половине идућег месеца и остаћу две три недеље. Пишите ми на Мештровићеву адресу (29 Јурјевска улица, Загреб), да ли можете доћи, и да ли можемо на вас рачунати. Као што ћете видети из другог писма које прилажем, ми смо вас уврстили и у Одбор за приређивање једне енглеске изложбе у Загребу, па би већ и тога ради добро било да свратите у Загреб на договор. Ваше име ушло је у списак одборника те изложбе по жељи Мештровићевој, те вам је он одговоран за то. Ја нисам смео следовати његову примеру па вас уврстити међу покретаче 'Нове Европе' без вашег пристанка, јер је ствар од већег замашаја. Али бих врло волео да што пре добијем везу с вама по том предмету, јер бих хтео да почнемо с листом 1. јула; а донде треба све да је удешено. Гледајте дакле ако икако можете да дођете у Загреб, осим ако случајно не намеравате доћи у Београд?

Досад имамо добар одзив, нико није одбио кога смо позвали. И материјална страна биће добро осигурана.

Јавите дакле што пре где сте и где ћемо се видети, и остајте здраво вашем

М. Ћурчину."

Ово писмо је до Слијепчевића путовало веома дуго, што се види из његовог одговора, писаног 7. јуна 1920. године у Сарајеву:

„Драги г. Ћурчине,

Тек јуче примио сам из Париза Ваше писмо писано 28. марта у Београду.

Ја сам засад уредник Просветиних издања у Сарајеву. Имао сам, особито у последње време, врло много посла, па морам летос мало у брда, у своју Херцеговину, да се одморим и опоравим. Са здрављем још увек нисам задовољан нимало. Стога нећу моћи овог лета доћи ни у Загреб ни у Београд.

Међутим, Ваш пакет мене, наравно, од срца весели; хвала Вам на понудама. Нећу моћи у редакцију, али ће ми бити дужност и угодност сарађивати колико могу и умем.[15]

Што се тиче изложбе, Иван, мећући ме међу оне одборнике, мало ме застидео као да ми је метнуо цилиндар на главу. Не знам шта му могу ту помоћи. Ако мисли да могу, ма у чему, ја сам му на расположењу. Само не зовите ме сада тамо. Вратићу се у Сарајево око почетка септембра.

Ваш пријатељски одани П. Слијепчевић.

Поздрав Ивану!“

С обзиром на то да је интензиван ангажман у Просвјети у то вријеме апсорбовао сав интелектуални и стваралачки Слијепчевићев потенцијал, до сарадње и контакта није могло доћи све до 15. фебруара 1923. године, када се Ћурчин поново, с посебним разлогом, јавља Слијепчевићу: „Ви се никад не јависте ’Новој Европи’. Зашто? Сад ја долазим к вама, с нарочитим позивом“. Тај нарочити разлог био је молба за прилог у броју посвећеном политичким странкама из свих дијелова земље. Успостављену сарадњу Ћурчин сада покушава искористити и за нове прилоге. Тако у писму од 2. марта 1923. пише: „Гледајте да доспете да и друго што смислите и средите за ’Нову Европу’. Припремам тамо за два три месеца

[15] Интересантно је да Ћурчин и пет година касније, када Слијепчевић више није радио у Просвјети, у писму од 3. јуна 1925. године, обнавља своју понуду за рад у *Новој Европи:*

„Драги Перо,

Разговарао сам и с Ватсоном, и с другим неким пријатељима овде, да би добро било кад бисте хтели и могли доћи у Загреб сад кад сте се ослободили ’Просвете’. Између Београда и Загреба, који једино долазе у обзир, држимо сви да је Загреб за вас згоднији, поглавито из здравствених разлога. Ради се само о томе, да дођете на неки посао који вам се мили а који уједно нешто и носи. Ја бих вас најрадије позвао, да покушате уређивати са мном ’Нову Европу’. То би вам, држим, одговарало; а верујем да бисмо се лако и сложили око посла (маколико да сам незгодне природе иначе, с ким сам год био *на раду* досад – сложио сам се). Само би требало видети, како бисмо материјално организовали ствар, да би вам се исплатило. Свакако бисмо могли, рецимо до краја ове године, па ако не иде, ником ништа – међутим би се можда нашло за вас што боље овде у Загребу. Јавите ми шта о томе мислите? За две-три недеље доћи ће Мештровић из Америке, па бих се и с њим посаветовао. Међутим ћете ви вероватно остати где на опоравку?

Срдачно вас поздравља ваш

М. Ћурчин“.

један *лирски* број, – можда имате воље да учествујете у њему“? Ријеч је о броју посвећеном Б. Радичевићу, у вези с којим је Ћурчин, као што смо видјели, преписку водио и са Шантићем и Андрићем.

Контакт између Слијепчевића и Ћурчина настављен је, а његова сарадња у „лирском броју“ *Нове Европе* стално је на дневном реду. „Сад вас и по трећи пут молим за прилог у лирском броју“, пише Ћурчин 8. јуна 1923. године. „Није ми толико стало да имамо многе ’славне’ сараднике, колико да је друштво нарочито одабрано (мислим, одабрано по нарочитом критерију, кад је реч о *лирском*). Учините, дакле, и роду и нама и себи глас па се одазовите молби. Чекаћемо вас“.

„Притерали сте ме да сам вам обећао ону велику песму“, одговара Слијепчевић 15. децембра 1923. године. „Ја вам је ево шаљем, једва довршену, да испуним обећање. Али ме спопада сумња, да не би било боље да је још не објављујем. Ове варијације над темом из Библије, у облику четири симфонијска става, могу бити одвећ необичне, паучинасте, симболичне, па и предуге за јавност, а још више за један часопис социјално-политички, иако је основно осећање песме готово типично за нашу послератну садашњицу“. С обзиром на све то, Слијепчевић моли Ћурчина да му о тој пјесми („Загробне симфоније“) да своје искрено мишљење, а за сваки случај шаље му и другу, за те прилике приличнију пјесму.

„Драги госпару“, пише у вези с тим Ћурчин 10. јануара 1924. године Слијепчевићу. „Кад ме питате за суд, ево да вам кажем. Држао сам и сам, с почетка, као да стихови још нису дефинитивни и да су, понегде мало угласти, или бар не довољно заобљени; али што сам их више читао, све су ми се више свиђали, – а то је меродавно (код лоших ствари дешава се, као што знате, обратно). И, на крају крајева, *мени* се поема веома допада и овака кака је (а можда би се, ипак, дала још мало политирати), па ћу је стога, наравно, без предомишљања (и за себе, и за вас) донети у Бранкову броју, где јој је право место. Доћи ће одмах иза Ракићеве, и биће, с њоме, држим, понајбоља у целом оном сплету. Држим поуздано, да ћете бити задовољни“. Успут га обавјештава да је само на једном мјесту, у посљедњој строфи, замијено једну ријеч.

„Кад сте ипак решили да објавите ’Симфонију’“, пише на крају Слијепчевић 14. јануара 1924. године, „молим учините још ове две измене, које ми, обузету другим стварима, вечерас падају на ум гледајући рукопис.“ То је у пракси значило измјене у осам стихова и замјену једне ријечи у посљедњем стиху.

„Ви сте са вашим експрес листом као fileas fot, у последњи час, – баш кад сам полазио да предам ревизију за машину“, одговара Ћурчин 17. јануара 1924. године. „Срећа је што је ваша песма слагана руком, т.ј. ћирилицом (јер наш текст латиницом слаже машина) – по изузетку, и по

вашој изричитој жељи, јер су сви остали ’Срби’ штампани латиницом, а ’Хрвати’ ћирилицом – па ће се исправци – уз протест слагара – још моћи унети. А и ја држим да су у прилог песми.“

Настојали смо, наравно, нешто исцрпније испратити само причу о Слијепчевићевој сарадњи у „лирском броју“ *Нове Европе*. Било је, међутим, у овим, али и у мноштву других писама из богате кореспонденције Ћурчин – Слијепчевић и мноштво других, не мање интересантних сторија о другим књижевним и умјетничким темама, политичком ангажману, практичним професионалним и приватним питањима, питањима сарадње у часопису, размјени књига и часописа и међусобном поравнавању рачуна у вези с тим, итд., итд.

Поменута поема[16] Слијепчевићева није, наравно, остала усамљен примјер његове сарадње у овом часопису. Ту је он објавио двадесетак разноврсних радова из свих области којима се бавио, почев од озбиљних историјских студија, есеја, до приказа књига, мемоарских забиљешки, и сл. У жељи да останемо претежно у простору литературе, истичемо, прво, три његова рада компаративистичке природе о Гетеу и нашој народној књижевности, чији наслови довољно говоре о њиховој природи и карактеру: „Гете о Краљевићу Марку I–II“[17], „Гете о народном епском певању“[18] и „Утицај Гетеа на прве композиције наших народних песама у Немачкој“[19]. (Плод Слијепчевићевог увида у њемачку књижевност је и приказ романа *Дантон* Х. Вендела[20].) Уз књижевност, Слијепчевићу је веома блиска била и ликовна умјетност, са свим својим најширим значењима и апликацијама, посебно оним везаним за националну културу и народну умјетност, што се мање-више видљиво уочава у његовим текстовима као што су „Старе српске задужбине“[21] и „Мештровић у емиграцији. Понуда Видовданског храма Држави“[22]. Што се тиче историјских тема, Слијепчевићу су биле најблискије оне у којима се говори о народ-

[16] Перо Слијепчевић, „Загробна симфонија. Дру. Драгутину Перовићу, I–IV. Сарајево“, 1923, *Нова Европа*, књ. IX, бр. 3, 21. јануар, 74–77.

[17] Перо Слијепчевић, „Гете о Краљевићу Марку I–II“, *Нова Европа*, 1932, књ. XXV, бр. 3 и 4, 26. март, 151–162.

[18] Перо Слијепчевић, „Гете о народном епском певању“, *Нова Европа*, 1933, књ. XXVI, бр. 2, 26. фебруар, 59–63. (Осврт са нотним записом „Bugarštica“ и „Psalmodie nouvelle sur Tasse“.)

[19] Перо Слијепчевић, „Утицај Гетеа на прве композиције наших народних песама у Немачкој“, *Нова Европа*, 1932, књ. XXV, бр. 3 и 4, 26. март, 163–165. (Музиколошки осврт уз нотни запис.)

[20] Перо Слијепчевић, „’Дантон’ Х. Вендела (Ernst Rowohlt Verlag. Berlin 1932)“, *Нова Европа*, 1923, књ. XXVI, бр. 1, 26. јануар, 33–35.

[21] Перо Слијепчевић, „Старе српске задужбине“, *Нова Европа*, 1931, књ. XXIV, бр. 1, 16. јул, 1–5.

[22] Перо Слијепчевић, „Мештровић у емиграцији. Понуда Видовданског храма Држави. [Уз биљешку М. Ћ.]“, *Нова Европа*, 1933, књ. XXVI, бр. 8, 15. август, 356–359. (Мемоари.)

ном животу и култури, посебно у његовом, херцеговачком завичају, као и оне које се односе на начин и услове борбе за национално ослобођење и државно уједињење, које је водила његова, младобосанска генерација. Ту прије свега треба истаћи његов обимни рад под насловом „Херцеговачке линије“,[23] у коме говори о карактеру и значају виталног херцеговачког људског елемента, потом студије „Напор Босне и Херцеговине [за ослобођење и уједињење]“[24], „Омладина и сарајевски атентат“[25] и „Наши добровољци у Светском рату“[26], те мемоарски чланак под насловом „Први ђачки покрети у Мостару“[27] и забиљежено казивање под насловом „Јанко Вукотић и капитулација Црне Горе“[28]. Треба поменути и теме које имају извјесну историјску прошлост и значај, али се појављују и као важна питања савременог живота и друштва, на која је нужно скренути пажњу („Колонизација у Јужној Србији“[29]; „Савез земљорадника у Босни и Херцеговини“[30]), као и неке успутне текстове („Социјалистичка општина у Бечу“[31]) и иступе („Јадранско питање. Отпорука Г. Мусолинију“[32]).

4.

Нова Европа настојала је да текућа питања југословенске државе и друштва, па и књижевности, умјетности и културе, што нас у овом тренутку највише интересује, сагледава из свих углова и аспеката. Отуд је, када су у питању теме и аутори из Босне и Херцеговине, сасвим разумљиво што је уступила своје странице и Ахмеду Мурадбеговићу, муслиманском писцу који је тада живио и радио у Загребу. У томе, наравно, пресудну улогу није играло његово вјерско и етничко поријекло, али је

[23] Перо Слијепчевић, „Херцеговачке линије“, *Нова Европа*, 1936, књ. XXIX, бр. 7. и 8, 26. јул, 197–202.

[24] Перо Слијепчевић, „Напор Босне и Херцеговине [за ослобођење и уједињење]“, *Нова Европа*, 1929, књ. XX, бр. 5, 26. август, 139–145. Ова студија касније је ушла као предговор истоименој књизи коју је приредио П. Слијепчевић.

[25] Перо Слијепчевић, „Омладина и сарајевски атентат“, *Нова Европа*, 1925, књ. XI, бр. 18, 21. јун, 543–552.

[26] Перо Слијепчевић, „Наши добровољци у Светском рату“, *Нова Европа*, 1925, књ. XI, бр. 17, 11. јун, 511–534.

[27] Перо Слијепчевић, „Први ђачки покрети у Мостару. (По забелешкама и сећању)“, *Нова Европа*, 1940, књ. XXXIII, бр. 2–3, 26. март, 73–80. (Историјски мемоари.)

[28] Перо Слијепчевић, „Јанко Вукотић и капитулација Црне Горе“, *Нова Европа*, 1927, књ. XV, бр. 7, 26. март, 234–240. (Забележена казивања. Прибележено 11. VI 1926.)

[29] Перо Слијепчевић, „Колонизација у Јужној Србији“, *Нова Европа*, 1928, књ. XVIII, бр. 4 и 5, 26. август, 111–129.

[30] Перо Слијепчевић, „Савез земљорадника у Босни и Херцеговини“, *Нова Европа*, 1923, књ. VII, бр. 10, 1. април, 295–299.

[31] Перо Слијепчевић, „Социјалистичка општина у Бечу“, *Нова Европа*, 1927, књ. XVI, бр. 5, 11. септембар, 152–158.

[32] Перо Слијепчевић, „Јадранско питање. Отпорука Г. Мусолинију“, *Нова Европа*, 1932, књ. XXV, бр. 10, 26. октобар, 483–484.

свакако било веома интересантно и пожељно да се о кључним питањима државе и друштва чује глас и једног активног интелектуалца и књижевног стваралаца из муслиманске средине. У великом ентузијазму и жељи да муслимане на најповољнији начин представи и ситуира у оквире југословенског народног и државног јединства, уредници су, као што смо напријед видјели, користили и помало романтичарску, литераризовану слику о муслиманском човјеку у односу на остале људе нашег племена („чак понекад чистији, лепши и плављи“). Активно присуство стваралаца из ове заједнице свакако је било добра прилика да се покаже у којој мјери заједнички, југословенски племенски и државни кров може да под себе подједнако прими и заштити све људске заједнице и ријеши њихове проблеме у новој држави.

И заиста, Мурадбеговић је у овом часопису на почетку објавио три веома запажене расправе о питањима са којима се суочавају муслимани у новом времену и у новим државним приликама које је то вријеме донијело. Први, са насловом „Проблем југословенске муслиманске изолације“ односи се на општи положај муслимана у контексту југословенске државне и националне идеологије; други, насловљен као „Проблем југословенске муслиманске жене“, говори о веома тешком и осјетљивом питању муслиманске жене у новом времену, изузетно оптерећене традицијом и конзерватизмом; у трећем, за нас овдје најважнијем, есеју „Национализам и култура“, питање како „сва племена и сви дијелови истога народног организма“ могу достићи нужни степен јединства аутор покушава сагледати и ријешити посредством културе као опште, универзалне категорије. Индикативно је да Мурадбеговић као идеал коме се тежи нигдје не помиње конкретну, дневну заједничку идеологију југословенства, на којој инсистира *Нова Европа*. Његова расправа о изворима, садржају, форми и дометима идеологије национализма, која се, поготово код балканских народа[33], није успјела суштински оплодити у култури, него је више остала извана и као таква постала инструмент политике, у основи није ни дала нити је могла дати одговор на судбинско питање народног јединства у новој држави и друштву: „Тај национализам није био ни толико јак, да створи једну заједничку формулу, у којој би сва племена и сви дијелови истога народног организма, нашли свој заједнички идеал, у коме би се очитовала њихова виша личност, колективни индивидуалитет – нација, којој је национализам животна функција. Наравно да у таквим приликама није могло бити органског – физичког, ни културног – психичког

[33] „И док је код других нација остала у култури тек битност конфесионалне идеологије (...) дотле је код балканских нација остао на снази и сам конфесијонални поредак, који управља њиховим животом на свим подручјима културним, политичким, па чак и економским“ – Ахмед Мурадбеговић, „Нацијонализам и култура“, *Нова Европа*, 1923, књ. VIII, бр. 14, 11. новембар, 410.

јединства из кога би се родила самородна народна култура“[34]. Мурадбеговић се у ствари сконцентрисао на доказивање испразности национализма, поготово код малих народа гдје он никада није ни остварен у правом, универзалном значењу, нити се јавља у неком другачијем и повољнијем свјетлу у односу на идеологије послије којих је дошао: „У новом вијеку растргана је класификација човјечанства по конфесијама, а дошла је национална и расна класификација. У томе је стању настала националистичка култура, у духу националистичке идеологије, као што је до тада била вјерска у духу конфесијоналне идеологије“[35]. И даље: „Национална идеологија која је укрутила човјечанство у засебне одвојене организме, одузима културном и друштвеном развијању човјека онај велики универзални терен и ону вјечну истинску свељудску идеологију, за којом он од искона сања као о свом коначном облику и посљедњем идеалу“[36]. Мурадбеговић је у *Новој Европи* објавио и једну пјесму у слободном стиху[37], која је, као што смо видјели, изашла у „лирском броју“ часописа, посвећеном Б. Радичевићу, док су о његовој првој збирци приповједака *Нојева барка* објављена два приказа, један Јована Кршића[38] и један Радоја Л. Кнежевића[39].

Из кључног Мурадбеговићевог есеја „Нацијонализам и култура“ видимо да он питање југословенског државног и народног јединства, за који се *Нова Европа* залагала, уопште и не дотиче, могуће и због тога што је у томе пројекту питање муслиманског идентитета ипак било измјештено у подручје српско/хрватске односно југословенске атрибуције. То би могао бити један од разлога што његова сарадња у *Новој Европи* није била плодотворнија и дуже потрајала, а у једном тренутку дошло је и до потпуног разилажења. Повод је била једна његова изјава загребачким *Новостима,* гдје је он са омаловажавањем говорио о књизи *Успомене ђака наредника* Веселина М. Вукићевића, коју је издала управо *Нова Европа*. Тим чином, сматра он, овај часопис „ставља своју озбиљност и своју културну репутацију у сумњу“. Одговорио му је лично уредник – самоувјерено је рекао да је Вукићевићева књига добра, „чак боља од свега што је Ахмед Мурадбеговић написао“[40]. „Ако се не варамо“, каже ту Ћурчин, „после једне танке свеске ’Харемске лирике’, прво га је ’Нова Европа’ увела у свет и изнела пред своју читалачку публику (под неким чланцима

[34] Исто, 411.

[35] Исто, 410.

[36] Исто, 412.

[37] Ахмед Мурадбеговић, „Путник“, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 3, 21. јануар, 85.

[38] Кршић, Јован, „’Нојева барка’ Ахмеда Мурадбеговића“, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 14, 11. мај, 444–446.

[39] Кнежевић, Радоје Л., „Нојева барка Ахмеда Мурадбеговића“, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 14, 11. мај, 446–448.

[40] М. Ћ., „Књижевна кроника. У одбрану нашег ’Ђака-наредника’“, *Нова Европа*, 1927, књ. XV, бр. 5, 26. фебруар, 155.

о нашим југословенским муслиманима и њиховим проблемима)“[41]. Чини се да је до ових анимозитета дошло и из поетичких и из идеолошких разлога. Поетичка разлика јасно се види у Ћурчиновом погледу на најмлађу генерацију међуратних писаца, за коју сматра да је далеко од реалности и од живота: од тих „основних појмова и схватања удаљили су се многи наши данашњи писци и песници, па лутају у својим чуњићима са вештачко надуваним једрима по космосу, од расног експресионизма до Суматре и зенита“[42]. Није тешко закључити које су тенденције у тадашњој нашој књижевности Ћурчину биле стране. Што се тиче идеолошких разлога, изругивање са књигом *Успомене ђака наредника* Веселина М. Вукићевића значило је на неки начин и омаловажавање ослободилачке традиције и жртава рата, и то управо од онога који је раније пјевао хвалоспјеве учесницима Сила Осовине: „Ми доиста нисмо од оних који воле да чепркају по ратним и предратним гресима и сагрешењима млађих и старијих литерата и патријота, – али какав то ђаво није дао мира писцу ’расних новела и драма’ из Босне да удари на једног недужна и симпатична друга, и да се с крвавом иронијом изругује тобожњем кукавичлуку и ’бежанији’ једног расног Шумадинца, и ђака наредника у Светском Рату, кад се зна да код књижара у Сарајеву има рукописа његових властитих песама из истога доба, о борби око Дарданела и победама Централних Сила, које су врло мало ’расне’“[43].

5.

Сасвим је другачија ситуација када је ријеч о сарадњи Јована Кршића у *Новој Европи*. И он је у неко доба дошао у сукоб са *Новом Европом*, али се ту дјелимично радило о терминолошком неспоразуму, мада се не би могло рећи да није било и потцјењивачког односа према Кршићевом часопису *Преглед*, који је почео излазити у Сарајеву 1927. године, и по карактеру био доста сличан *Новој Европи*. Радило се, напросто, о томе да је Ћурчин написао да *Преглед* „нема других претензија до да важи као преимућствено покрајински часопис“[44], што је Кршић схватио као поглед са престоничких висина, и свођење његовог часописа на други, нижи, тј. покрајински ранг. Сам повод за полемику и ствари о којима се у њој расправљало не заслужују у овој прилици неку већу пажњу, јер нису у питању битна поетичка и идеолошка разилажења, као у случају са Мурад-

[41] Исто, 154.
[42] Исто, 156.
[43] Исто, 155.
[44] М. Ћ., „Г. Ј. Кршић и ’Нова Европа’“, *Нова Европа*, 1936, књ. XXIX, бр. 12, 26. децембар, 407–408.

беговићем, при чему поетички критеријуми и нису били толико важни с обзиром на то да се *Нова Европа* није баш много ни бавила литературом. Што се тиче идеолошке оријентације *Нове Европе* и Јована Кршића, могло би се говорити о случају пуне подударности, бар када је у питању идеологија народног, државног и књижевног јединства. Кршић, за разлику од Мурадбеговића, питање југословенског културног и књижевног јединства везује за евидентне историјске процесе који том јединству иду на руку, те за свијест и вољу племенских елита нове државе да коначно трасирају практични пут томе јединству. Његов текст „Литература Србохрвата и Словенаца као целина“ већ и насловом упозорава на правац којим ће ићи његова расправа. „Кроз цели 19. век, преко илирског покрета до последњих важних догађаја политичког уједињења, Југословени, иако расцепани, иако у разним политичким целинама, а делимично и под разним културним утицајима, нису никад престајали – бар преко својих истакнутијих појединаца и националних група – истицати захтев јединства, најпре културног, а онда и политичког“[45]. У том погледу, сматра он, доста се оклијевало, чекало се да дође до уједињења па да се онда све те ствари ријеше, али догађаји су текли пребрзо, уједињење је дошло и прије него што су идеалисти очекивали, па су се сви одједном нашли затечени и неприпремљени. Кршић потом истиче историјске претпоставке које су ишле на руку јединственом језику и јединственој књижевности, посебно истичући да је југословенска литература скоро кроз цијели XIX вијек имала препородни карактер јер је у пракси проводила идеале просвијећености, ширила свијест међу интелигенцијом и народом и враћала интелигенцију народу. „Критичан поглед на нашу литерарну прошлост“, вели даље Кршић, „открива већу сродност међу југословенским литературама него што се обично претпоставља“. А да је ријеч о веома сличним књижевним корпусима и организмима свједочи и податак да су све оне приближно на исти начин реаговале на иностране књижевне подстицаје. Југословенске литературе, закључује Кршић, трајно су „сачувале основне знакове једног организма“[46].

Кршић је, наравно, био сасвим реалан и оно што је желио није сматрао готовом и свршеном политичком, културном и књижевно-језичком чињеницом, јер је веома добро знао да је тешко „одстранити културни сепаратизам, који је у време револуционарно-нацијоналне борбе увек био највећа опасност по успех југословенских аспирација“[47]. „Међу најважнијим проблемима“, каже он, „био је проблем јединствене културе,

[45] Јован Кршић, „Литература Србохрвата и Словенаца као целина“, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 5, 11. фебруар, 145.

[46] Исто, 147.

[47] Исто, 143.

која би била изражена и у јединственом језику и једној литератури“[48], али то није ишло лако и једноставно: „на једној страни православље и ћирилица, на другој католицизам и латиница, као два зла духа пазили су да се две литературе једног народа не споје у једну“[49]. Уза све то, ситуација са Словенцима била је сасвим другачија од оне са Србима и Хрватима. Кршић даље даје детаљан историјски увид у словеначку књижевну и језичку ситуацију, из које произлази да су неки процеси тамо практично већ завршени и да се не би могли враћати на почетак. Све у свему, Кршић вјерује да идеја југословенства неће доћи у питање, а када је ријеч о књижевности, указује на све недоумице и дилеме које би требало савладати да би се на крају дошло до пуног књижевног и језичког јединства, које је ипак неизвјесно.

Што се тиче осталих Кршићевих прилога у *Новој Европи*, највећи дио односи се на чешку културу и књижевност, јер је он био добар познавалац чешких прилика с обзиром на то да је једно вријеме боравио у Чешкој и докторирао на чешкој лирици. Ту прије свега треба истаћи текст „Поглед на савремену чешкословачку књижевност“[50], гдје се даје опширан књижевно-историјски преглед чешке и словачке књижевности, затим књижевну студију „Чешки реализам“[51], потом један омаж чешком пјеснику Отокару Бржезини[52] са преводом једне његове пјесме[53] (уз који треба поменути и превод текста Јосефа Бартоша „Чешка музичка уметност после рата“), те приказ књиге St. K. Neumanna *At žije život* и интервју са чувеним чешким фолклористом и музикологом Лудвиком Кубом[54]. Иначе, своје спознаје о изучавању страних књижевности Кршић је експлицирао и у једном посебном, обимном огледу под насловом „Упоредна литература и критика“[55] у коме опширно елаборира нови, компаративни начин проучавања књижевности и сажето даје преглед књижевно-критичких метода, посебно се ослањајући на француска књижевна искуства. Интересантан је поменути и Кршићев приказ књиге *Нојева барка* А. Му-

[48] Исто, 145.

[49] Исто, 143.

[50] Јован Кршић, „Поглед на савремену чешкословачку књижевност, *Нова Европа*, 1934, књ. XXVII, бр. 6 и 7, 26. мај, 213–225.

[51] Јован Кршић, „Чешки реализам I–V“, *Нова Европа*, 1922, књ. VI, бр. 1, 1. септембар, 23–31.

[52] Јован Кршић, „Отокар Бржезина“, *Нова Европа*, 1923, књ. VII, бр. 4, 1. фебруар, 129–133.

[53] Отокар Бржезина, „’Циљеви’. (С чешког превео Јован Кршић)“, *Нова Европа*, 1923, књ. VII, бр. 4, 1. фебруар, 133–136.

[54] Јован Кршић, „Лудвик Куба у Македонији. (Један разговор)“, *Нова Европа*, 1931, књ. XIV, бр. 1, 26. јул, 19–23.

[55] J. Кршић, „Упоредна литература и критика“, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 17, 11. јун, 532–538.

радбеговића[56]. Ту он каже да је Мурадбеговић својим експресионистичким сликама у овој збирци под готово дословним утицајем Крлеже, али да је, нажалост, остао само један од многих Крлежиних епигона. Кршић вели да је штета што Мурадбеговићев узор није био Андрић, јер је права слика Босне дата у Андрићевим, а не у Мурадбеговићевим причама. Истовремено, Кршић сматра лошим избором Мурадбеговићеву претјерану употребу језика из културне средине у којој дјелује, јер неприродна кроатизација језика у причама о Босни свакако не доприноси умјетничкој увјерљивости те прозе.

Ради потпуности треба поменути и Кршићев приказ књиге Петра Скока „О ромском становништву наше земље у старини“[57], а не треба сметнути с ума ни његов студентски рад, послат из Прага, под насловом „Данашњи против сутрашњих“[58] у коме не разматра, као што би се очекивало, опште питање односа нових и старих књижевних снага, него говори о актуелним државним и друштвеним питањима на примјеру односа државе према студентима – она, по аутору, од њих данас ствара своје противнике сутра.

Није, наравно, реално очекивати да се на овом мјесту представи све оно што је у *Новој Европи* писано о Босни, прво зато што у овој прилици немамо довољно простора, али више због тога што то не би ни имало неке посебне сврхе, јер се много шта од тога односи на шира, мање или више важна питања која се тичу читаве земље, гдје се Босна помиње само у мјери колико је потребно. Стога смо се овдје бавили првенствено мотивима који су условљавали велико интересовање за ову покрајину, и начином како је она представљена у складу са програмском и идеолошком оријентацијом часописа. При томе смо у први план ставили грађу књижевног карактера и везу *Нове Европе* са неким значајнијим књижевним ствараоцима поријеклом из Босне и Херцеговине. С обзиром на то да се рад умногоме заснива на необјављеној грађи[59], која је недоступна не само највећем броју читалаца, него и широј научној јавности, цитирање извора, најчешће писама, вршено је шире и исцрпније него што би се чинило да је у питању позната и свакоме доступна грађа.

[56] Јован Кршић, „’Нојева барка’ Ахмеда Мурадбеговића“, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 14, 11. мај, 444–446.

[57] Јован Кршић, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 15, 21. мај, 472–475.

[58] Јован Кршић, „Данашњи против сутрашњих“, *Нова Европа*, 1921, књ. II, бр. 6, 11. мај, 211–212.

[59] Видјети фусноте број 9 и 14.

ЛИТЕРАТУРА

Перо Слијепчевић, „Гете о Краљевићу Марку I–II“, *Нова Европа*, 1932, књ. XXV, бр. 3 и 4, 26. март, 151–162.

Перо Слијепчевић, „Гете о народном епском певању“, *Нова Европа*, 1933, књ. XXVI, бр. 2, 26. фебруар, 59–63. (Осврт са нотним записом „Bugarštica“ и „Psalmodie nouvelle sur Tasse“.)

Перо Слијепчевић, „Утицај Гетеа на прве композиције наших народних песама у Немачкој“, *Нова Европа*, 1932, књ. XXV, бр. 3 и 4, 26. март, 163–165. (Музиколошки осврт уз нотни запис.)

Перо Слијепчевић, „Старе српске задужбине“, *Нова Европа*, 1931, књ. XXIV, бр. 1, 16. јул, 1–5.

Перо Слијепчевић, „Напор Босне и Херцеговине [за ослобођење и уједињење]“, *Нова Европа*, 1929, књ. XX, бр. 5, 26. август, 139–145.

Ахмед Мурадбеговић, „Проблем југословенске муслиманске изолације“, *Нова Европа*, 1921, књ. III, бр. 4, 11. септембар, 107–116.

Ахмед Мурадбеговић, „Проблем југословенске муслиманске жене“, *Нова Европа*, 1922, књ. IV, бр. 1, 1. јануар, 3–9.

Ахмед Мурадбеговић, „Национализам и култура“, *Нова Европа*, 1923, књ. VIII, бр. 14, 11. новембар, 409–415.

Јован Кршић, „Поглед на савремену чешкословачку књижевност“, *Нова Европа*, 1924, књ. XXVII, бр. 6 и 7, 26. мај, 213–225.

Јован Кршић, „Чешки реализам I–V“, *Нова Европа*, 1922, књ. VI, бр. 1, 1. септембар, 23–31.

Јован Кршић, „Литература Србохрвата и Словенаца као целина“, *Нова Европа*, књ. IX, бр. 5, 11. фебруар, 141–149.

Јован Кршић, „Књижевни преглед. Упоредна литература и критика“, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 17, 11. јун, 532–538.

Желимир Боб Јуричић, „Иво Андрић и *Нова Европа*“, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 4/1986, 267–275.

Staniša Tutnjević

NOVA EVROPA AND BOSNIA

Summary

The paper tries to establish the motives behind the great interest of *Nova Evropa* in Bosnia as a "central" Yugoslav region and the manner of its presentation in keeping with the programmatic and ideological orientation of the periodical. It foregrounds literary material and the connections between *Nova Evropa* and some important literary creators originating from Bosnia and Herzegovina (A. Šantić, P. Slijepčević, A. Muradbegović, J. Kršić and I. Andrić). This material has, for the most part, remained unknown until now and is published here for the first time.

Илустрација из Нове Европе

821.163.41.09-1:398

Лидија Делић

ПРИЛОЗИ МИЛАНА ЋУРЧИНА О „ХАСАНАГИНИЦИ“ У ЧАСОПИСУ *НОВА ЕВРОПА* – ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ ГЕТЕОВОГ РОЂЕЊА

Апстракт: У раду се разматрају текстови Милана Ћурчина објављени у *Новој Европи* поводом 100-годишњице Гетеове смрти. Они су везани за детаље око Гетеовог јубилеја, за Гетеов препев „Жалостне пјесанце племените Асан-агинице“ и за варијанту знамените песме коју је Милан Ћурчин добио од Ивана Мештровића. Испитује се превасходно Ћурчиново мишљење о пореклу песме коју је Фортис објавио у своме путопису *Viaggio in Dalmazia* (1774) и његов суд о аутентичности Мештровићевог записа.

Кључне речи: *Нова Европа*, „Хасанагиница“, Ј. В. Гете, Вук, М. Ћурчин, А. Фортис, И. Мештровић, усмена балада.

Са све јаснијим слутњама Другог светског рата и с неминовним политичким импликацијама, стогодишњица Гетеове смрти (1932) обележавана је не само у Немачкој већ и у читавом свету.[1] У контексту „помена мртвоме великану“, какав до тада није приређен у „западној култури“, и неколико бројева часописа *Нова Европа* било је посвећено стваралаштву,

[1] Велелепност и општост ове прославе, али и атмосфера отпора надирућем нацизму у Немачкој и ратним сукобима у свету, слуте се из уводног текста уредника часописа – Милана Ћурчина: „Дигао се цео свет да се поклони Гетеу, и да га помене о стогодишњици његове смрти. (…) Јена, Берлин, Беч, и толики други немачки градови, сваки на свој начин, припремају прославу и шаљу позиве у свет, да би им светковина што свечаније испала; а напоредо одјекују помени у свима културним средиштима света, и Пан-Европе и ван Европе, од Америке, која се – усред привредне кризе – с милијонима долара придружује акцији популарисања Гетеових списа, у нарочитим издањима и у енглеском преводу, па до Гандијеве Индије и Јапана, који на доста чудан начин доводи у сагласност своја сећања на првака светске културе са борбом из топова и танкова противу својих жутих сродника и суседа. (…) Данас у Немачкој, то је очигледно, прослављање Гетеа – у овоме обиму и с оваком срдачношћу – значи устук прускоме милитаризму и претераноме национализму, који се јавља још једном под притиском политичких и економских невоља и недаћа“ – Ћ., „Гетеова стогодишњица“, 97–100.

преводилачком раду и личности „највећег Немца“. Сасвим природно, у фокусу темата који је у Гетеову част објављен 22. уместо 26. марта нашли су се текстови о односу овог песника према „нашој“ усменој поезији и питањима њеног превођења и рецепције у Немачкој,[2] јер је то сегмент који је Гетеа најнепосредније везивао за југословенске просторе и српски народ и културу. Уз то, у поменутом броју *Нове Европе* објављени су и Гетеови чланци о српској народној поезији, у преводу Густава Шамшаловића, уз јетку опаску уредника Милана Ћурчина да немачки великан, заслужан за „увођење“ српске културе у светску књижевност, до тада није имао адекватан статус и третман међу „родољубима“ и сакупљачима и проучаваоцима усмене традиције:

„Ми смо свакако чудна нација: говоримо ево већ више од стопедесет година, како нас је млади Гете увео у светску књижевност, с преводом ’жалосне пјесанце о племенитој Асанагиници’, и више од сто година, како нико није лепше и боље него стари Гете говорио о нашим народним песмама ’у маси’; а нити је ико од многобројних сакупљача и испитивача наше народне поезије успео до сад да продре до праве домовине и извора у народу ’Хасанагинице’, нити се ико од оних писаца и родољуба који наводе Гетеове похвалне речи о нашим народним песмама сетио и потрудио, да његове тако драгоцене чланке и написе о томе предмету у целини преведе и објави. А очигледно, било је доста времена и пуно разлога да се то учини, јер свака реч коју је Гете о нама написао има за нас нарочите вредности, чак и кад није похвална или суперлатив.“[3]

Пажњу уредника и сарадника часописа су, природно, највише привукла два момента везана за Гетеа и српску усмену поезију – Гетеов препев „Хасанагинице“, односно порекло и судбина саме те песме, и његов однос према Марку Краљевићу.

Осим уводног чланка у наведеном тематy, Милан Ћурчин објавио је још два прилога – један о времену настанка чувеног Гетеовог препева и о Гетеовим подстицајима за превођење „Хасанагинице“, и један о варијанти „Хасанагинице“ коју је забележио, односно испевао Иван Мештровић, по сећању на песму коју је као дете чуо од своје бабе по оцу, у

[2] У *Новој Европи* за март 1932. године (двоброј – књ. XXV, бр. 3 и 4) објављени су следећи прилози везани за усмено стваралаштво: „Млади Гете као преводилац ’Хасанагинице’“ (М. Ћ.); „’Хасанагиница’ у народу (Мештровићева верзија)“ (М. Ћ.); „Чланци о нашој народној поезији“ (J. W. Goethe); „Гете, Јаков Грим, и наша народна поезија“ (Ст. Тропш); „Гете о Краљевићу Марку“ (П. Слијепчевић); „Утицај Гетеов на прве композиције наших народних песама у Немачкој“ (П. Слијепчевић); „Један одјек Гетеове ’Хасанагинице’“ (Г. Шамшаловић) и „’Зидање Скадра на Бојани’ у немачкој књижевности“ (Г. Шамшаловић). Два броја која су уследила била су посвећена углавном *Римским елегијама*, односно стиху *Римских елегија* (бр. 5 и 6).

[3] Ћ., „Гетеова стогодишњица“, 99.

родном селу Отавицама, код Дрниша.[4] Кредибилитет за ову врсту текстова и оволики број чланака Ћурчину је, свакако, давала његова докторска дисертација – *Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur*, „од године 1904, штампана у Лајпцигу 1905“.[5]

Питањем постанка знаменитог Гетеовог препева – објављеног први пут анонимно, 1778. године, у Хердеровој антологији *Народне песме (Volkslieder)*[6] – Ћурчин се већ доста детаљно бавио у својој дисертацији,[7] што је и било природно с обзиром на чињеницу да ова песма представља ону „нит која нас води од Хердерових *Народних песама* до збирки Вука Караџића“ и да се о њој у европским културним круговима толико расправљало да би се „од различитих изјава и записа познатијих представника светске књижевности о тој песми“ могла „саставити цела мала књижевна збирка“.[8] У чланку „Млади Гете као преводилац ’Хасанагинице’“ Ћурчин се – као и у дисертацији – осврће на Гетеову изјаву из 1825. године да „има тому већ педесет година“ како је ту песму превео, и на податке о писаним или директним контактима које је млади Гете имао с Хердером, Вертесом, Халером и Фрицом Јакобијем. На основу изнетих чињеница он закључује да је Гете знамениту песму превео вероватно „у касне летње или ране јесење месеце“ 1775. године, пре поласка у Вајмар, а директне подстицаје за превођење налази у тадашњој културној клими и општем интересовању образоване Европе за „природну“ поезију и архаична друштва.[9] Дакако,

[4] М. Ћ., „Млади Гете као преводилац ’Хасанагинице’“, 110–119, и М. Ć., „’Hasanaginica’ u narodu (Meštrovićeva verzija)“, 119–130.

[5] У српском преводу: Милан Ћурчин, *Српска народна песма у немачкој књижевности*, с немачког превео Бранимир Живојиновић, Народна библиотека Србије – Народна библиотека „Вељко Влаховић“, Београд – Панчево 1987.

[6] Антологија је касније названа *Гласови народа у песми (Stimmen der Völker in Liedern)*. У њој су објављене три песме из Качићевог *Разговора угодног народа словинског* (1756) у Хердеровом преводу и Гетеов препев „Хасанагинице“. Све четири песме објавио је претходно Алберто Фортис у својим путописима (*Saggio d’osservazioni sopra l’isola di Cherso ed Osero*, Venezia 1771; *Viaggio in Dalmazia*, Venezia 1774).

[7] М. Ћурчин, *Српска народна песма у немачкој књижевности*, 47–59.

[8] *Исто*, 57.

[9] До „драматичне поларизације идеја, духовних сфера и хуманих вредности“ која је „природног“ човека, његов морал и његову поезију поставила наспрам урбане цивилизације, догматске религије и законодавства дошло је тек у XVIII веку, иако се наговештаји овог раслојавања и етаблирања нових етичких и естетских норми и идеала јављају већ код Монтења и Русоа – уп.: Đ. Kokjara, *Istorija folklora u Evropi*, *I*, 21–26, 141–151; H. Krnjević, *Lirski istočnici*, 106–107. У сваком случају, радикалан заокрет ка „варварским“ цивилизацијама, условљен, добрим делом, кризом европског друштва, утемељеног на свирепом колонијализму, аморалу институција, безобзирности повлашћеног друштвеног слоја и ломачама на којима су данонoћно гореле „вештице“ (H. Krnjević, *nav. delo*, 106), али и реакцијом на антисензуализам и рационализам просветитеља (уп. опаске Д. Грлића о једном од оснивача Sturm und Drang-а, Јохану Георгу Хаману – D. Grlić, *Estetika II. Epoha estetike,* 270–273), резултирао је, природно, интензивнијим интересовањем за егзотичне културе и сакупљањем народних песама. Први зборници лирско-епске усмене поезије настају на тлу Шпаније и Велике Британије већ у XVI, XVII и првој половини XVIII века (Đ. Kokjara, *nav. delo*, 165–183), али праву револуцију и читаву једну духовну оријентацију значајну за енглески предромантизам и уобличавање Хердерових идеја изазивају тек

најнепосреднији утицај на младог Гетеа имале су Хердерове идеје и његово деловање.[10]

Ћурчин, међутим, указује и на неке биографске податке који бацају извесно светло на Гетеову фасцинацију „морлачком“ песмом о злосрећној судбини „племените Асанагинице“. Он, наиме, скреће пажњу на чињеницу да је Гете увек писао под утицајем личних преживљавања и ломова, и Гетеову опчињеност „Хасанагиницом“ доводи у везу с његовом љубављу према јединици угледног франкфуртског трговца и банкара – Лили Шенеман, тачније, с Гетеовим растанком од ове девојке (са којом је дошао „чак до веридбе“) због одласка у Швајцарску, у лето 1775:

„Док љубав према Лили букти још у његовим грудима, и гони га ноћу под њене прозоре, иако је у себи већ готово одлучио да је напусти, пред очима му лебди лик племените ’морлачке’ кадуне којој пуца срце на растанку с човеком којега воли и који њу воли а тера од себе.“[11]

У истом чланку Ћурчин се, сажетије него у својој дисертацији и без упућивања на увиде ранијих истраживача,[12] осврће и на неспоразум око предлошка „Хасанагинице“ који је Гете користио за свој препев. Гете је, наиме, у научну и културну јавност унео забуну изјавивши 1825. године, у чланку „Српске песме“, да је знаменита песма о Асанагиној „љуби“ из Фортиса „доспела и ’*у морлачке забелешке грофице Розенберг, те да ју је он отуда пренео с приложена француског превода* (nach dem beigefügten Französischen)’“.[13] Ћурчин, међутим, истиче да је Гете „Хасанагиницу“

Макферсонова „спретна обрада“ келтске традиције (*Ossian*, 1765) и, у нешто мањој мери, објављивање Персијеве збирке народних песама ***(Reliques of Ancient English Poetry)*** исте године – H. Krnjević, *nav. delo*, 108–109. Дакако, најзначајнији и најпресуднији догађај за рецепцију и статус усмене поезије, па и за будућу судбину фолклора, била је појава Хердерове антологије *Народне песме* (*Volkslieder*, 1778–1779).

[10] „Још у Штрасбургу (1771/2), где је свршавао правне науке, дошао је млади Гете, као што је познато, под јак и значајан утицај за више година старијега Хердера, који је у то доба већ увелико био начисто са својим главним идејама, те их је почео изводити и објављивати. Љубав према природи и свему што од ње потиче – у смислу Русоове науке, али још више под непосредним властитим осећајима и расположењем, – узела је у књижевним настојањима успешнога писца ’Вертера’ одређенији вид и правац, прилагођујући се главној тежњи Хердеровој: стварању националне уметности по узору на народне песме, с удубљавањем у особене прилике појединих народа. (…) У младоме Гетеу пале су ове идеје на плодно тле, – он је сада нашао путевођу, и његови списи из онога доба (...) показују јасно, колико је овај Хердеров утицај био снажан, и колико се млади Гете бавио тада читањем и размишљањем и проучавањем разноврсних списа о народној поезији, и свим што је с њоме у вези. Он приказује публикације о Омиру (нарочито у ’Frankfurter Gelehrte Anzeigen’), преводи Осијана, и прикупља лично народне песме (по Елзасу)“ – M. Ћ., „Млади Гете као преводилац ’Хасанагинице’“, 115.

[11] Исто, 119. Милош Тривунац заступао је тезу да је Гете преводећи „Хасанагиницу“ имао на уму и на савести Фридерику Брион, коју је такође био напустио – M. Trivunac, „Geteov prepev Asanaginice“, 103.

[12] Уп.: М. Ћурчин, *Српска народна песма у немачкој књижевности*, 51–53.

[13] M. Ћ., „Млади Гете као преводилац ’Хасанагинице’“, 113 (све у оквиру цитата, овде и даље у раду, подвукао М. Ћ.). У преводу Г. Шамшаловића: „Има томе већ педесет година, што сам превео ’Хасанагиницу’, која се могла наћи у Фортисову путопису, а ода-

најпре нашао у немачком преводу[14] и да је тај превод, консултујући оригиналан текст на српском, Гете само препевао.[15] Следећи Миклошића, Ћурчин указује и на то да је књига *Морлаци (Les Morlaques)* грофице Розенберг,[16] коју Гете помиње у вези са својим преводом, објављена тек 1788. године и да се у њој „Хасанагиница“ уопште не наводи, те да је, отуда, „искључено (…) да би она била послужила Гетеу за извор“.[17] Ћурчин такође истиче да Гете „Хасанагиницу“ уопште није могао превести с француског, „будући да је француски превод Фортисова ’Путовања’ изишао тек године 1778, када је Гетеов превод био већ штампан у Хердеровим ’Народним песмама’.“[18]

Најзад, у истом чланку Ћурчин даје неколико кратких напомена о квалитету и изузетности Гетеовог превода. Он указује на чињеницу да је

тле и у морлачким биљешкама грофице Розенберг. Превео сам је према додатом француском тексту, слутећи ритам и држећи се слиједа ријечи оригинала“ – J. W. Goethe, „Srpske pesme (’Serbische Lieder’)“, 138.

[14] Клеменс Вертес је 1775. у Берну анонимно објавио превод Фортисовог одељка о Морлацима, заједно са српским оригиналом „Хасанагинице“ и њеним препевом на немачки – М. Ћурчин, *Српска народна песма у немачкој књижевности*, 50.

[15] Примере „дословног наслањања“ на Вертеса назначили су пре Ћурчина Ф. Миклошић и К. Гајгер (уп.: *Исто*, 51).

[16] Грофица Розенберг – Жистин / Ђустинијана Вин (Justine Wynne comtesse de Ursins-Rosenberg), Венецијанка англо-италијанског порекла, удата за аустријског амбасадора у Венецији, грофа Розенберг-Орсинија, једна је од утемељитеља жанра антрополошког романа (уп.: L. Wolff, *Venice and Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, 193). Под утицајем Русоа, Бернарден де Сен-Пјера и Макферсона – а, непосредно, Фортисовог путописа *Пут по Далмацији* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774; у преводу М. Мараса – *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984) и Ловрићевих *Биљежака* (*Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll’aggiunta della vita di Socivizca*, Venezia, 1776; у преводу М. Комбола – *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*, Zagreb 1948) – у роману *Морлаци*, написаном на француском језику, она даје поетску визију „примитивног друштва“ какво, по њој, мора да је било и друштво Запада у најдавнијим временима и какво је пронађено међу становницима пацифичких острва („…лик природе у примитивном стању друштва какво је оно морало бити у најдавнија времена“; према: В. Јовановић, „Графица Розенберг и њени *Морлаци*“, 99; уп. и: L. Wolff, *nav. delo*, 193). Њен роман један је од првих „у коме се описује живот једног страног народа са старањем да се унесе оно што је доцније називано *локални колорит*“ и први француски роман у којем је дата слика „народног живота једне наше покрајине“ – В. Јовановић, *нав. дело*, 95; подвукао В. Ј. Због интересовања за егзотичне крајеве и традиционалне културе сматра се претечом романтизма (уп.: C. Pavlović, „Morlacchism According to the Novel *Les Morlaques* by Justine Winne the Countess Rosenberg-Orsini / Venice, 1788“, 256–257), иако је њено дело „француски романтизам одбацио (…) и потиснуо библиографију и библиофилију, пре но што је оно уопште могло имати неког уплива на његов развој“ – В. Јовановић, *нав. дело*, 132. У поменути роман интерполирано је десет „морлачких“ песама (у прози). Већина истраживача сматрала их је чистим мистификацијама грофице Розенберг, између осталих Ф. Миклошич и М. Ћурчин. В. Јовановић је, међутим, показао да су неке од њих могле настати прерадом Качићевих песама, додуше из друге руке, по причањима грофичиних пријатеља и сарадника, пошто у време објављивања романа *Морлаци* Качићев *Разговор угодни* није био штампан на италијанском – В. Јовановић, *нав. дело*, 128.

[17] М. Ћ., „Млади Гете као преводилац ’Хасанагинице’“, 113. Уп.: М. Ћурчин, *Српска народна песма у немачкој књижевности*, 52.

[18] М. Ћ., „Млади Гете као преводилац ’Хасанагинице’“, 113.

Гете, не знајући српски језик, „продро у текст оригинала, консултујући га до у појединости“, да је вратио стих на оригинални десетерац („док је у Вертеса, као и у Фортиса, једанаестерац“) и да је овим својим препевом дао „један пример преводилачке вештине којем нема равна“.[19]

У другом чланку – „’Хасанагиница’ у народу (Мештровићева верзија)“ – Ћурчин покушава да дâ одговор на два питања у вези са знаменитом песмом објављеном у Фортисовом путопису: прво, од кога је Фортис, евентуално, добио запис чувене баладе и, друго, где би могла бити постојбина дате песме. Као и претходни истраживачи, Ћурчин скреће пажњу на чињеницу да Фортис нигде не наводи од кога је песму чуо или добио записану. Он, међутим, истиче да Фортис „говори често о разним својим далматинским пријатељима, за које каже да су му помагали при сакупљању података и при превођењу и тумачењу свакојаких ствари“ и, у вези с тим, помиње, као и Валтазар Богишић и Матија Мурко пре њега, Јулија Бајамонтија, Фортисовог „одличног пријатеља из Сплита“, за чију је писану збирку народних песама вероватно знао.[20] Ћурчин се, најзад, осврће и на студију Франца Миклошића из 1883. године[21] и на *Сплитски*

[19] Исто, 114–115.

[20] M. Ć., „’Hasanaginica’ u narodu (Meštrovićeva verzija)“, 120.

[21] Franc Miklošič, „Ueber Goethe’s Klaggesang von der elden Frauen des Asan Aga. Geschichte des Originaltextes und der Uebersetzungen“, *Sizungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften*. Philosophisch-historische Classe, CIII Band, II Heft, Wien 1883, s. 413–490. Обимну библиографију радова о „Хасанагиници“ и Фортису, као и о драматизацијама, екранизацијама и операма насталим према тексту ове песме, начинили су Мустафа Ћеман и Алија Исаковић у зборнику насталом поводом двеста година од објављивања Фортисовог путописа, односно „Жалосне пјесанце“: *Hasanaginica 1774–1974: prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, priredio Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo 1975, 621–683. Ово није прилика да се та библиографија комплетира, те наводимо само неке од касније написаних (или преведених) књига и радова: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, бр. 4, св. 1 (посвећена „Хасанагиници“), Београд – Тршић – Нови Сад 1974; Владан Недић, „Фортисове напомене о усменом стваралаштву Морлака“, *О усменом песништву*, Београд 1976; Љубомир Зуковић, „Несхваћена Хасанагиница“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 27/1, 1979, 71–79; Радосав Меденица, „Фортисова ’Хасанагиница’ и сплитски рукопис“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 27/3, 1979, 397–401; Mijo Milas, *Asan-agičin zavičaj: povijesno-kulturni kontekst narodne balade*, Imotski 1981; Веселин Костић, „Предвуковска интересовања за нашу народну поезију: Алберто Фортис и шкотски естетичари“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 17/3, Београд 1988, 19–40; Mirjana Drndarski, „Predromantičarska shvatanja narodne poezije Alberta Fortisa“, *Između prosvetiteljstva i predromantizma (Usmena tradicija u Dalmaciji)*, Beograd 1994, 63–79; Веселин Костић, „Алберто Фортис и његови британски покровитељи“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 46, 1/3, 1998, 5–23; Герхард Геземан, *Студије о јужнословенској народној епици*, превео Томислав Бекић, Београд – Нови Сад 2002. Последњих година већи број радова о „Хасанагиници“ – од којих неки с доста индикативним насловима – настао је на хрватском и босанском простору: Marija Salzmann-Čelan, „Tragovima hrvatske Hasanaginice“, *Riječ*, 10 (2004), 1, 165–180; Valter Tomas, „*Hasanaginica*: dolcezza e vitalita di una cultura“, *Battana*, 42 (2005), 157/158, 73–84; Nirman Moranjak Bamburać, „Hasanagičino nasljeđe: rizici ženske priče / Hasanaginica’s heritage: the hazards of woman’s story“, translated by Antonija Primorac, *Treća*, 7 (2005), 1/2, 306–327, 378–400; Iva Lukežić, „Dijalektološko čitanje Fortisove ’Asanaginice’“, *Čakavska rič*, 33 (2005), 1/2, 101–129; Inoslav Bešker, „Asan-agina ubojita riječ“, *Književna republika*, br. 10–11–12, 2007, 171–183; Mate Kuvačić-Ižepa, *Čija je Asanaginica*, Split 2007; Šejla Šehabović, *Predodžbe Hasanagini-*

рукопис који је Миклошић добио из Дубровника, од свог пријатеља Луке Зоре. У том рукопису, насталом у XVIII веку, налази се запис „Хасанагинице“, писан, додуше, чисто икавски, који се, стих по стих, подудара с Фортисовим текстом. Тај запис Миклошић је сматрао непосредним Фортисовим предлошком. Директна веза између два записа, а, самим тим, ни Миклошићева теза, међутим, до данас није потврђена. Чини се, стога, да је истини ближи Валтазар Богишић који је на основу *Сплитског рукописа* закључио да је у другој половини XVIII века у Сплиту постојало више записа знамените песме и да је један од њих доспео до руку Алберта Фортиса.[22] Фортис, дакле – и томе мишљењу се Милан Ћурчин приклања – „Хасанагиницу“ није чуо у народу, већ ју је објавио на основу текста који је имао пред собом.[23]

На друго питање – где би могла бити постојбина „Хасанагинице“ – Ћурчин покушава да одговори дедукујући низ одраније познатих, али и неких нових чињеница. Он се најпре осврће на историју објављивања знамените песме у Вуковим збиркама и на Вуково сведочење да, упркос систематском трагању, ову песму није успео да забележи у народу.[24] Из тога Ћурчин изводи закључак да „Хасанагиница“ није живела на терену који је Вук покрио својом сакупљачком делатношћу. С друге стране, Ћурчин прави на први поглед благу, а заправо доста јасну разлику између песме коју је објавио Фортис и касније забележених варијаната, јер је једна таква дистинкција одговарала смеру његовог закључивања. Он, наиме, истиче да су тумачи и сакупљачи налазили многе варијанте, „више или

се – kulturnomaterijalistička kritika interpertacijskih strategija balade „Hasanaginica“, magistarski rad, Tuzla 2008.

[22] Уп.: M. Ć., „’Hasanaginica’ u narodu (Meštrovićeva verzija)“, 120.

[23] На основу детаљног „филолошког испитивања“ П. Ивић и А. Младеновић закључили су да је Фортис добио икавски рукопис од некога из јужне половине Далмације, да је тај рукопис, који је био или истоветан са „сплитским рукописом“ или се с њим налазио „у односу оригинала и прилично верног преписа“ упутио свом ученом пријатељу Матеју Совићу „на језичку експертизу и на дотеривање“, да је Совић транскрибовао прва 34 стиха ћирилицом (тај препис је пронађен у љубљанској Народној и универзитетској књижници) и при том знатно архаизовао језик, да је затим, након извесних консултација, начинио нову ћириличку транскрипцију, овога пута целокупног текста (тај је рукопис изгубљен) и да је тек онда, према том новом ћирилском тексту начињена коначна латинична верзија, позната из Фортисовог путописа. Како истичу поменути аутори, „недостају подаци да ли је и у њој транскрибовање извршио Совић, што је можда највероватније, или сам Фортис, или можда неко трећи“ – P. Ivić, A. Mladenović, „Filološke napomene o ’Hasanaginici’“, 378.

[24] Вук је песму штампао према Фортисовом запису најпре у *Малој простонародњој славеносербској пјеснарици* (1814). У следећем, лајпцишком издању, песму је изоставио, надајући се да ће је негде чути у народу: „Послије је више за то нијесам штампао, што сам све очекивао, не ћу ли је у народу гдје од кога чути; но до сад нигдје ни спомена“ (уп.: *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, приредила Снежана Самарџија, Завод за уџбенике, Београд 2006, 523). Пошто није успео да је запише на терену, Вук је „Хасанагиницу“ поново објавио према Фортису у трећој књизи бечког издања (1846). Оба пута Вук је интервенисао у тексту (не у истој мери), према свом осећају за „намештање“ речи.

мање сродне и сличне“, „али ниједне у истој редакцији, нити тако лепе и потпуне, као што је Фортисова“.[25] Тиме се и подручја на којима су поменуте варијанте забележене дисквалификују као места с којих би могла потећи Фортисова „Хасанагиница“.

Након елиминације великог сакупљачког простора Ћурчин прелази на варијанту коју је Иван Мештровић записао по сећању на песму коју је као дете, негде око 1890. године, слушао од своје бабе у родном селу. На основу Мештровићевог записа – по сижејном склопу, ликовима и топографији веома блиском Фортисовој „Хасанагиници“[26] – Ћурчин закључује да „песма живи, и пева се, све до данашњег дана у народу, и то тамо где је постала (око Имотског) и свуд унаоколо, све до у далматинско Загорје према граници Лике“.[27]

По Ћурчиновом сведочењу, у тренутку када је испевао, односно записао своју варијанту Мештровић није познавао ни Вукову ни Фортисову песму:

„Он је овај текст ставио на хартију потпуно по сећању, из главе, невидевши претходно ни Фортисову ни Вукову ’Хасанагиницу’.“[28]

Интересантан је податак да су, према Мештровићевом тврђењу, и друге жене певале ову песму („певале су је жене, јер није обичај да мушкарци певају оваке песме уз гусле – они се држе јуначких песама“) и да је, према његовом мишљењу, „она била позната и распрострањена – а можда је још и данас – свуд онуд, унаоколо и подаље од његова места (иза Петрова Поља и Далматинског Косова, према Имотском и Макарској, и према Херцеговини)“.[29]

Према Мештровићевом мишљењу – а са њим се, очито, слаже и Ћурчин – наречје „првобитне“ песме било је „икавска штокавштина, којом су говорили наши муслимани и католици око Имотског, где је песма свакако настала; па су други околни крајеви, према томе како је песма ишла и певала се, или се преписивала, уносили у њу своје облике и елементе. Тако су Сплићани и оточани донекле изопачили језик у песми чакавштином, а други крајеви унели ијекавштину (уколико је није већ, ради десетерца, било од почетка).“[30]

У донекле полемичком и прекорном тону Ћурчин примећује да је знаменита песма била жива у Вуково време и да је и у његово сопствено

[25] M. Ć., „’Hasanaginica’ u narodu (Meštrovićeva verzija)“, 121.

[26] М. Ћурчин на једном месту изјављује да је Мештровић целу песму знао напамет, „и то не у Фортисовој верзији“ (Isto, 122). Песма је, пак, веома блиска Фортисовом запису и разликује се само у детаљима, превасходно на лексичком и синтаксичком плану. Мотивски склоп је, међутим, готово идентичан.

[27] Isto, 122.

[28] Isto, 122–123.

[29] Isto, 126.

[30] Isto, 127.

време још увек интензивно живела у народу, али да је сакупљачи нису довољно пажљиво и на правом месту тражили:

„Али оно ради чега нам се ова Мештровићева верзија ’Хасанагинице’ чини надасве занимљивом, па у извесном смислу и поучном, то је чињеница, да *песма лепа и свежа живи све ово време у народу*, у крају у коме је и постала и унаоколо, и да се предаје с колена на колено, иако учени скупљачи и преписивачи – почевши од Вука па до професора Мурка – о томе ништа не знају, нити су је тражећи је могли наћи. Треба ту, свакако, мало застати, и замислити се. Јер, шта то значи? – Значи, рекли бисмо, да са проучавањем и прикупљањем нашег народног блага нешто није сасвим у реду, да негде запиње, или бар да се цео тај наш ’фолклор’ и његово испитивање налазе још увек у почецима, и често у недоумици, отприлике онде где су га, и онако како су га, пре сто и више година, Копитар и Вук нашли и онда оставили.“[31]

Према Ћурчиновом мишљењу, Вук „Хасанагиницу“ није могао чути ни добити записану јер су његови „повереници и пријатељи“ били „махом православци (понајчешће свештеници), а ’Хасанагиница’ се задржала поглавито међу католицима далматинске Загоре, где је било некад и муслимана“.[32]

У завршном сегменту рада Ћурчин се, најзад – и то баца посебно драгоцено светло на цело његово виђење порекла и судбине „Хасанагинице“ – осврће на питање именовања усмене поезије Југословена, односно Срба и Хрвата. Последњи пасуси Ћурчиновог огледа о Мештровићевој и Фортисовој „Хасанагиници“ доста су, наиме, идеолошки обојени. Из њих се јасно види да је цела расправа око „Хасанагинице“, осим аутентичног интересовања за усмену поезију – потврђеног, између осталог, докторском тезом на тему њене рецепције у немачкој књижевности – имала и јасну политичку позадину и намеру да хрватски географски и културни простор интензивније уведе у домен изучавања јужнословенске усмене традиције. Уношење одреднице *српске* (народне песме) у сопствену тезу, касније штампану и као књигу *(Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur)*, Ћурчин правда инерцијом која „већ годинама“ прати Гетеове наслове:

„Пишући своју напред споменуту докторску дисертацију, говорио сам о *српској* народној песми зато што је она *под тим именом*, пре сто и више година, изишла пред Гетеа и ушла у немачку књижевност (…).“[33]

Међутим, „пред лицем чињеница које су изашле на видело у току истраживања ’Хасанагинице’ и њених извора, и поименце у светлости иску-

[31] Isto, 128.
[32] Isto.
[33] Isto, 130.

ства до којега (је) сам дошао“, Ћурчин се одриче свог ранијег именовања и става, истичући да је „Хасанагиница“ „очигледно потекла из слојева нашега народа који себе и свој језик називају *хрватским* именом“:

„То доказују писани извори и Фортисова оригинала (Сплитски Рукопис) и многобројних варијаната (види Геземанову расправу) из приморске Далмације и са отока, као и цела средина у којој је ова грађа нађена и прикупљена. То доказује још боље жива песма која се још чува и предаје у брдима загорске Далмације, о чему тако речито говори Мештровићева верзија коју смо овде саопштили. А како је баш ’Хасанагиница’ пробила нашој народној песми пут у свет, било би право да се у светској литератури, кад је о њој реч, спомиње хрватско име напоредо са српским именом (које је Вук популарисао). Забуну о ’Морлацима’ требало би, бар у науци и књижевности, поправити, и ствар објаснити.“[34]

Разлог због којег Ћурчин овако говори лежи, очито, у покушају да се избалансирају односи између српске и хрватске стране и ублажи полемика зачета око порекла и националне припадности знамените песме:

„Говорим данас овако зато што (…) мислим да треба, у овим нашим садашњим нацијоналним приликама, поћи мало уназад па повести рачуна о томе да нису сви, нажалост, нашега уверења о јединствености онога што се зове *српско* и *хрватско*, и да ће бити још потребно борити се да то уверење почне опет дубље хватати корена, а да се дотле свачије мишљење има уважавати. Иначе, нама може бити само драго у души да смо дошли до овог ширега искуства о пореклу и домовини наших народних песама, јер нас оно учвршћује у том нашем уверењу о недељивости народне територије и истоветности несамо народног језика него и народне душе.“[35]

Искрени и ватрени поборник југословенства, Ћурчин је решење раскола и размирица зачетих око „Хасанагинице“ видео у ширењу и обједињавању сакупљачког простора, односно у обједињавању усмене традиције настале међу православним, католичким и муслиманским живљем у јединствен термин „*наша* народна књижевност“ – што је „мудрост“ којој су прибегавали и неки од ранијих и каснијих еминентних изучавалаца (Т. Маретић, С. Назечић, В. Недић, који се, додуше, чешће опредељивао за атрибут „југословенска“ / „југословенско“, В. Ћурић, М. Дрндарски и други).

Историјски токови су, међутим, окренули супротним смером од онога који је прижељкивао и којем се надао Милан Ћурчин. „Недељивост народне територије“ и „истоветност народног језика и народне душе“ показали су се скупим политичким илузијама, а питање порекла и националне и конфесионалне припадности „Хасанагинице“ данас је заоштре-

[34] Isto.
[35] Isto.

није него икада. Први податак који неинформисани посетилац интернета може добити о њој јесте да је то бошњачка и босанска песма.[36] Четврти – да је то „the most beautiful and the most transleted Croatian ballad“.[37] А она се, наравно – и с пуним правом – и даље објављује у оквиру *Српских народних пјесама* Вука Караџића и у антологијама српске усмене поезије.[38] Заједнички језик и решење овог питања и проблема се, по свему судећи, никада неће наћи, не само зато што за то не постоји добра воља, већ и зато што се у датој ситуацији превиђају чињенице поетичке природе које онемогућавају оштро национално омеђење једне усмене песме, поготово песме записане у другој половини XVIII века, с веома оскудним и непрецизним подацима о околностима бележења.

Реч је, најпре, о томе да се почесто занемарује чињеница да се усмена поезија темељи на матрицама далеко старијим и дубљим од релативно скорашњих конфесионалних и националних дивергенција. Слични или исти сижејни склопови и типови конфликата и проблема препознају се у најширим, интернационалним оквирима, а камоли у оквирима усменог стваралаштва насталог на, у основи, истом језику и блиском географском простору. Песма која на дубљем, симболичком плану пева о трагичном сукобу и раздору унутар традиционално структурисане и хијерархизоване породице – могла је у истој мери одражавати представе и проблеме и православне, и католичке, и муслиманске заједнице XVIII века. Дати сижејни склоп рефлектује норме и социјалну стратификацију по којима се три поменуте конфесије у XVIII веку, у основи, нису разликовале (подређеност жене мужу и брату, релације међу орођеним породицама, право мужа да одлучује о судбини деце, удаја као вид потврђивања статуса жене и њене породице, и сл.), а методолошки је погрешно аплицирати савремене политичке и културне моделе на стваралаштво XVIII века, поготово на усмено стваралаштво, које се, и иначе, темељи на сасвим специфичним поетичким премисама.

С друге стране, ваљало би имати на уму чињеницу да ниједан од поузданих података везаних за „Хасанагиницу“ – ни именовање јунака и локализација догађаја, ни „морлачко“ порекло песме, ни то што Фортис прва четири стиха исписује, илустрације ради, глагољицом и старом и курзивном ћирилицом,[39] ни њено објављивање у *Српским народним*

[36] http://bs.wikipedia.org/wiki/Hasanaginica. Песма је објављена и у оквиру антологије бошњачких усмених „лирсконаративних“ песама (*Antologija Bošnjačkih usmenih lirsko-narativnih pjesama: hasanaginica, smrt braće Morića, smrt Omera i Merime*, priredila Đenana Buturović, Svjetlost, Sarajevo 2000).

[37] http://www.modrojezero.org/docs/history/fortis_/hasanaginica.html.

[38] Уп.: *Антологија српске лирско-епске усмене поезије*, бр. 81.

[39] „Овом треба додати и чињеницу да Фортис почетак ’Асан-агинице’ исписује глагољицом и старом ћирилицом, или како сам вели, *nel Glagolitico o Geronimiano de’ libri Liturgici i nel Cirilliano de’ documenti antichi* и, коначно, *nel corsivo Cirilliano de’ Morlachi*,

пјесмама, ни каснији живот ове песме, односно одговарајућег сижејног обрасца међу католичким, односно хрватским становништвом – није сам по себи довољан да је сврста у само један од три могућа културна контекста. Оваква какву је Фортис објавио и каква се прештампава и преводи од Вертеса, Хердера, Гетеа и Вука до данас – „Хасанагиница“ је могла живети у свакој од три поменуте конфесије.

Балада која опева трагичан конфликт између мужа и жене и смрт мајке растављене од деце превазилази не само националне и конфесионалне оквире, већ и оквире усмене књижевности, о чему, поред осталог, сведоче и бројне драматизације и екранизације знаменитог усменог предлошка.[40] Уосталом, Гете није имао правог разумевања за српску јуначку епику и за неке аспекте комплексног лика Марка Краљевића,[41] али јесте – као и цела учена Европа тога доба – за судбину несрећне Асанагине кадуне.

Имена јунака такође нису сасвим поуздан критеријум у овом типу разврставања, и то из неколико разлога. С једне стране, чак и Иван Мештровић, поводом чињенице да у његовој варијанти пред Хасанагиницу излази син Николица,[42] указује на то да су муслиманска имена циркулисала међу католичким и православним становништвом, односно да „има и хришћанских породица у далматинском Загорју, које су дошле из Босне, или тачније које су са турског подручја прешле на оно под Млецима, а које су од старине биле богумилског веровања, да су мушким члановима давали муслиманска имена, или их бар називали и тако; као што је поуздано код муслиманских породица било хришћанских имена“.[43] У датом

односно у *ћирилском курзиву којим се служе Морлаци*, што свакако сугерише етничку припадност певача од којег је ’Асан-агиница’ забележена“ (З. Карановић, *Архајски корени и модерна исходишта српске лирско-епске усмене поезије*, 239; подвукла З. К.), или записивача, додали бисмо, пошто је извесно да Фортис није сам забележио песму. Ваља, ипак, имати на уму чињеницу да Фортис даје више ортографских верзија да би илустровао разноликост писама којима се служе Морлаци, јер је то доприносило егзотици Словена („alien exoticism“) које је желео да представи Западу (уп.: L. Wolff, *nav. delo*, 189). С друге стране, П. Ивић и А. Младеновић наводе да су дати стихови исписани „на три начина: угластом хрватском глагољицом, црквеном ћирилицом и брзописном ћирилицом, тзв. босанчицом“ (P. Ivić – A. Mladenović, *nav. delo*, 361). О недоследностима које се јављају у Фортисовим „транслитерисаним“ стиховима уп.: М. Пантић, „Проблем ’Хасанагинице’ у записима Ивана Мештровића и Матије Мурка“, 308–309.

[40] Постоје бројна драмска дела (Алекса Шантић, Милан Огризовић, Алија Исаковић, Љубомир Симовић, Томислав Бакарић, Нијаз Алиспахић…) и филмова (Миодраг Мића Поповић, 1967), односно ТВ-филмова (Славољуб Стефановић Раваси, 1983), па и опера заснованих на тексту „Хасанагинице“.

[41] Уп. текст у *Новој Европи:* P. Slijepčević, „Gete o Kraljeviću Marku“, 151–162.

[42] „За њом трчи двоје дице луде –
Млада Фата од седам година,
Николица од три годинице,
Матери се држе око скута (…)“
– M. Ć., „’Hasanaginica’ u narodu (Meštrovićeva verzija)“, 123.

[43] Isto, 127. Мештровић сведочи да је и у његовој најближој фамилији било таквих случајева: његовог стрица Илију звали су „Муратом“, деду су му звали „Мујом“, а једног од прадедова – „Агом“ (128).

случају превасходно је, дакако, реч о давању специфичних надимака с намером да се право име сакрије и заштити од урока.[44] Међутим, чак и када се овај аргумент оспори, неки други говоре у прилог томе да су песме чији су протагонисти носили муслиманска имена могле живети међу припадницима других конфесија.

Индикативно је, рецимо, да Вук у првој књизи Бечког издања *Српских народних пјесама* објављује читав низ текстова у којима су протагонисти Мујо, Асан-ага, Алага, Омер, Мерима, Алил-агиница, Џавер-беговица и други. Могло би се дакако рећи да углавном нема података о томе од кога је Вук чуо или добио ове „љубавне и друге различне пјесме“. Међутим, чињеница да су, рецимо, „муслиманске Циганке из Сарајева“ певале песме о Аџ-Алијћу, Мејри, Ајкуни, Мујаги бећару, Џенетићу Ибру, Осман-аги, али и о одметници Мари која девет година хајдукује око Бањалуке и која, ухваћена, са „ченгела“ пркоси булама „Бајнолучким“,[45] или да је, с друге стране, „баба ’римског закона’ из Сиња“ певала песму о Асан-аги и његовој љуби,[46] а Тодор Иков Пипер песму о Мују и Алији[47] – недвосмислено показује да репертоари певача нису били ограничени на протагонисте само једне вероисповести. Ово је, очито, превасходно важило за лирско-епске песме, јер се у њима није потенцирао конфликт на релацији *своје – туђе*. Међутим, чињеница да је „песник буне“ Филип Вишњић певао, у својој раној фази, и за „велике Турке“[48] говори или о томе да се у муслиманском аудиторијуму радо слушала и неговала песма о српским јунацима или о томе да су српски певачи подједнако вешто певали и о муслиманским јунацима. У сваком случају, Вишњићев пример показује да ни почетком XIX века, кад су устанци већ били на видику, чак ни у домену усмене епике није било непремостивих јазова међу различитим конфесијама. *Ерлангенски рукопис* сведочи да су један век раније границе међу муслиманским и хришћанским светом биле још „мекше“. Бројне песме овог знаменитог зборника, насталог на подручју Војне крајине у периоду 1716–1733. године, показују, наиме, да су муслимански и хришћански прваци итекако међусобно сарађивали и трговали, што, посредно, сведочи о томе да

[44] Уп.: Т. Ђорђевић, *Деца у веровањима и обичајима нашега народа*, 243–262.

[45] „Одметну се одметница Мара
Преко Бајне луке у ајдуке,
Девет годин’ арамбаша била (…)“
СНП, *I*, бр. 656.

[46] *СНП*, *I*, бр. 760.

[47] *СНП*, *II*, бр. 11.

[48] Л. Мушицки сведочи да је Филип Вишњић, у својој раној фази, певао за босанске аге и бегове: „Пазили га велики Турци. Певао им“ – Л. Мушицки, *Филип Вишњић: 1817*, 96; уп.: М. Панић-Суреп, *Филип Вишњић песник буне*, 28–29.

ни у песмама које су међу собом и за себе певали, или које су други о њима певали, та чињеница није могла пренебрећи.[49]

Најзад, већ и сама околност да се у истом сижејном моделу на позицијама протагониста могу наћи Омер и Мерима, али и Иво и Јелица, Јово и Пејакова Маре, Павле и Велика, Јово и Мара,[50] или Мујо и Алија, али и „два Новаковића“, Грујица и Татомир[51] или „два Јакшића мила брата“, Митар и Стјепан[52] – показује да је у домену усмене поезије, поготово оне која има наративни карактер, тешко поставити оштре међе, барем у оквиру поетички хомогеног корпуса.

Иако Фортис не даје податке о времену, месту и околностима бележења, као ни о самом извођачу, чињеница да је „Жалостну пјесанцу“ објавио у одељку „О обичајима Морлака“, упућује на њено „морлачко“ порекло. Према Фортисовом путопису, то је било становништво које је живело у Котарима, дуж река Крке, Цетине и Неретве, те у планинама средње Далмације. Чињеница да се у XVIII веку под тим именом мислило на православно и католичко становништво приморског залеђа,[53] по-

[49] Уп. докторску дисертацију: Л. Делић, *Вукове збирке епских песама у контексту ранијих бележења (теме, јунаци, сижејни модели)*, одбрањена на Филолошком факултету у Београду 2009, 117–124.

[50] Уп.: *Антологија српске лирско-епске усмене поезије*, бр. 20, 21, 22, 23.

[51] *Ерлангенски рукопис*, бр. 112.

[52] *Богишић*, бр. 43.

[53] Само то становништво није себе називало Морлацима, већ су тај назив користили њихови јадрански суседи да их означе као странце (уп.: Inoslav Bešker, „Morlakizam i Morlaštvo u književnosti“, *Književna smotra*, 34, 123, 2002, 113–124). Њиме је, дакако, и урбано, градско становништво означавало брђане у приморском залеђу, те је имало и извесну социјалну, па и пежоративну конотацију, која се задржала до времена када Иван Мештровић пева своју варијанту „Хасанагинице“ („Истина је, да с југа па до севера далматински приморци и оточани називају поспрдно људе из унутрашњости ’Власима’, или ’Морлацима’ /’Моровлах’/, а они из унутрашњости опет приморце ’Бодулима’, иако ни једни ни други не сматрају себе различнима. Под ’влајом’ подразумева ’бодуо’ човека примитивнијег, опоријег, храбријег, и лукавијег, а загорац под ’бодулом’ човека питомијег, мекшег, и најивнијег. /…/ Кад сам Мештровићу – поводом ’Хасанагинице’ – однео и показао Фортиса, и говорио му о разним списима о ’Морлацима’, он се стално снебивао због овога назива, и чудио како је на томе међу научницима могло остати, понављајући да би га увек требало стављати под знаке навода, и објашњавајући ми ствари и називе у горњем смислу“ – М. Ћ., „Млади Гете као преводилац ’Хасанагинице’“, 111). У европске културне кругове Морлаке је увео А. Фортис својим путописом *Viaggio in Dalmazia*, иницирајући тиме целу једну књижевну моду „морлакизма“. Након њега о Морлацима су у различитим контекстима писали Иван Ловрић, грофица Розенберг, Јулије Бајамонти, Марко Кажотић, Франческо Дал’ Онгаро, Никола Томазео, Госпођа де Стал, Франческо Карара, Шимо Љубић, Луиђи Фикерт и други (уп.: В. Јовановић, „Графица Розенберг и њени *Морлаци*“, 129–133; М. Павловић, „Ђустинијана Вин /грофица Розенберг-Орсини/: Морлаци /*Les Morlaques*/, Венеција, 1788“, 33–41; M. Drndarski, *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, 47–57). Интересовање за Морлаке било је мотивисано предромантичарском и романтичарском фасцинацијом егзотичним, „природним“, примитивним друштвима и културама, и они су у том кључу посматрани и описивани. Италијански писци, а онда и писци западне Европе под Морлацима су, дакле, подразумевали далматинске горштаке, православно и католичко становништво приморског залеђа које је живело у руралним и неписменим заједницама. За Запад то је било превасходно словенско становништво, мада се често подразумевало његово српско порекло. Томазео, рецимо, у предговору *Песама*

стала је, природно, моменат раздора и „камен спотицања“ око потоње припадности песме српском или хрватском културном кругу.[54] У сваком случају, ни чињеница да је већина варијаната ове песме објављена у издању Матице хрватске *(Hrvatske narodne pjesme)*, ни околност да је њену најближу варијанту – насталу, очито, према песми из Вукове збирке – Иван Мештровић испевао према сећању на песму коју је чуо од своје бабе у детињству, сама по себи не потврђује да је Фортисов запис настао међу хрватским становништвом, а то се поготово не може тврдити за сам сижејни образац, у којем се, поред Асанаге, на позицији протагониста налазе Бојичић, Али-ага, Али-бег, Јелечковић Мујо, али и Иван, односно Иван Сењанин.[55]

Још један Ћурчинов суд о „Хасанагиници“ требало би такође узети с доста опреза. Реч је о његовој тврдњи да је дата песма живела у народу од времена када ју је Фортис забележио до момента када Мештровић, по сећању из детињства, пева своју варијанту. Наиме, већ се исте године када је Мештровићев текст објављен у *Новој Европи* Павле Поповић, правећи у часопису *Мисао* преглед новијих радова о народној поезији, скептично односио према могућности да је Мештровић избегао интерференцију с веома познатом и више пута прештампаваном верзијом из Вукове збирке. Жалећи што у брошури издатој поводом Гетеовог јубилеја уз текст „Хасанагинице“ Мештровић није дао и „рачуна о својој версији“, Поповић отвара питање потенцијалног књишког утицаја:

„Ако ви знате једну песму из детињства а доцније сте је читали, и то више пута, у Вука и иначе, да ли је ви можете памтити онако како сте је

илирских „даје крећи преглед историје средњовековне Србије и свих земаља које Срби насељавају, од доласка Словена на Балкан до стварања српске државе у XIX веку“ – M. Drndarski, *nav. delo*, 69. Ипак, неки истраживачи истичу да би било погрешно сматрати га искључиво српским (уп.: C. Pavlović, *nav. delo*, 258–259). О слици Морлака у италијанској и другим европским књижевностима, контроверзама у вези с њима и подацима о њима у далматинским и венецијанским документима уп.: Inoslav Besker, *I Morlacchi nella letteratura europea*, Il Calamo, Roma 2007.

[54] Л. Волф скреће пажњу на чињеницу да је Фортис Морлаке издвојио као један од народа у склопу млетачке Далмације („’nation’ within Venetian Dalmatia“) и да је Хердер, назначујући национално порекло песама у сваком одељку своје антологије, придевом „морлачки“ уз „Хасанагиницу“ у извесном смислу верификовао статус Морлака као нације у европским културним и геополитичким оквирима („’Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga’ was labeld as ’Morlackisch,’ which thus ranked as a cultural category alongside ’Deutsch’ or ’Spanisch’ or ’Englisch.’ …Herder, who referred to Fortis, indicated by the label ’Morlackisch’ that they could be considered among the nations of Europe“ – L. Wolff, *nav. delo*, 190). Међутим, у процесу конституисања појма „нација“ и самих нација, од XVIII до XIX века, „Морлаци“ су нестали са историјске сцене, остављајући место за потоње неспоразуме и размирице („Goethe designated his ’Klaggesang’ as a translation ’aus dem Morlackischen,’ …When Goethe reflected on the subject later in 1820s, the basic cultural classification was no longer ’Morlackisch’ but rather, in a modern national attribution, ’Serbische Lieder,’ Serbian songs. The nineteenth-century national effacement of the Morlacchi had begun“ – L. Wolff, *nav. delo*, 191).

[55] Уп.: Г. Геземан, „Хасанагиница у кругу својих варијаната“, 13.

први пут чули? Јесте ли сигурни да у вашем памћењу није освојила која реминисценција из читања?“[56]

На Поповићев приговор Ћурчин је одговорио полемички оштро, спочитавајући београдском професору непотпуну обавештеност о актуелној периодици. Он, наиме, истиче да П. Поповић очито није видео чланак у којем је Мештровићев текст први пут штампан, пошто је тамо „г. Мештровић дао рачуна о својој версији“, те да је само требало да се „маши руком (у свом Семинару) за ’Новом Европом’“ и да добије жељене податке.[57] Иако Поповића прекорева због материјалних грешака, ни сам Ћурчин није до краја прецизан. Наиме, податке о томе од кога је и када научио знамениту песму, као и тврдњу да пре записивања сопствене верзије није познавао ни Вукову ни Фортисову варијанту не даје сам Мештровић, већ Мештровићеве исказе (по сећању) наводи управо Ћурчин. Уз то, иако је Поповићев приговор дискредитован (претпоставимо доследним) наводом Мештровићеве тврдње, чињеница да Мештровић одиста није читао песму коју је објавио Вук не повлачи за собом закључак да ту песму, у ко зна ком издању, није читала или слушала његова баба или нека њена претходница.

Убрзо након П. Поповића, на Мештровићев текст „Хасанагинице“ реаговали су, још радикалније, Радосав Меденица и Војислав Јовановић. Обојица су, поредећи Мештровићев текст с песмама које су објавили Фортис и Вук, утврдили да се у датом случају несумњиво ради о „лажној“ народној поезији.[58]

Нешто касније и Владан Недић је, имајући на уму одличну Геземанову студију о „Хасанагиници“, доста децидирано утврдио да би се у случају двеју варијаната најближих Фортисовој и Вуковој редакцији морало говорити о примерима „такозваног накнадног певања на основу штампаних збирки“.[59] У свом закључивању Недић се води чињеницом да су само две записане варијанте – Мештровићева и Муркова – одиста блиске Фор-

[56] П. Поповић, „Новији радови о нашој народној поезији“, 233.

[57] М. Ћ., „Павле Поповић о Мештровићевој верзији ’Хасанагинице’, или: кад се не прати ’Нова Европа’“, 73–74.

[58] Р. Меденица, „Хасанагиница у народу (Гетеов број ’Нове Европе’, 1932, 23–24)“, *Прилози проучавању народне поезије*, 1/1934, 1, 135–136. В. Јовановић је и Мештровићеву варијанту и „Хасанагиницу“ коју је убрзо након Мештровића забележио Матија Мурко на острву Шипан, и објавио је такође у *Новој Европи*, 1935. године (књ. XXVIII, бр. 4 и 5, 112–119), сматрао „лажном“ (В. М. Јовановић, „Зборник лажне народне поезије /рукопис нацрта неоствареног издања/“, 490). Јовановић је такође претпоставио да је Мештровићева „Хасанагиница“ настала посредством *Народне пјесмарице Матице далматинске*, која је репродуковала Фортисов текст с Вуковим исправкама: „Вукове исправке, према томе, примио је Мештровић, који је песму био научио од своје бабе – а баба читала, или јој неко читао – песмарицу Матице далматинске. Није, дакле, песма стара, већ научена из књиге, као три године доцније објављена Муркова ’Хасанагиница’“ – према: М. Пантић, „Проблем ’Хасанагинице’ у записима Ивана Мештровића и Матије Мурка“, 316.

[59] В. Недић, „О неким питањима ’Хасанагинице’“, 101.

тисовој, односно Вуковој песми, док већина преосталих (а њих је готово двадесет) другачије разрешава потенцијално трагичан конфликт. У тим песмама неправедно отерана жена углавном се срећно удаје по други пут, пркосно пролазећи крај двора мужа који сноси сву кривицу за разорени брак и породицу (у неколико варијаната муж и умире).

Имајући на уму чињеницу да усмена поезија кодира одређени систем норми и релација и да, заправо, тај систем посредује нарацијом, готово је немогуће не приклонити се мишљењу поменутих истраживача. Реч је, наиме, о томе да, у контексту целовите усмене традиције, песме о знаменитој Хасанагиници пропитују позицију жене у традиционалном друштву, односно једну од потенцијалних ситуација у којима се могу наћи муж и жена. Док се већина кругова варијаната баве женском невером и санкционисањем те невере, често у епском јуначком кључу (сижејни модели „Бановић Страхиња“, „женидба краља Вукашина“ / „смрт војводе Момчила“, „певање кроз гору“, „невера љубе Грујичине“ и сл.), овде се, као и у песмама о „мужу на свадби своје жене“ („ропство Јанковића Стојана“) или сукобу Марка Краљевића и Мине од Костура, пропитује позиција и социјални статус *верне* жене, жене која се у граничној ситуацији понаша *исправно*, односно жене која *не сноси кривицу* за сопствену судбину. Наиме, у готово свим варијантама назначеног круга песама загонетан неспоразум између мужа и жене којим – од кад је објављена па до данас – плени „Жалостна пјесанца племените Асан-агинице“ по правилу је мотивисан непријатељством свекрве и/или заове према снахи (клеветом), што је у складу с поетиком и тематским преокупацијама лирско-епских песама.[60] Једино је у знаменитој „Пјесанци“ и њој најближим варијантама раздор међу супружницима привидно немотивисан.[61] Уз то, како луцидно запажа Г. Геземан на основу варијаната које је имао пред собом, једино се у „Жалосној пјесанци“ жена „отворено супротставља другој удаји и изричито моли брата да је не удаје поново“.[62] У свим осталим песмама њу или удаје брат, или она сама радо полази за другога – јер је удаја отеране, разведене жене била начин доказивања вредности и статуса и њe саме, и њене породице. (Тиме се, између осталог, објашњава и постојаност мотива проласка сватовске поворке крај двора првога мужа.[63])

---

[60] У великом броју варијанта које наводи Геземан свекрва клевеће снаху и проузрокује раздор између сина и његове супруге (уп.: Г. Геземан, нав. дело, 6–12), што је једна од честих лирско-епских, односно баладичних тема (баладе о „мајци крвници“).

[61] Г. Геземан примећује да би се у датом случају морала имати на уму обичајна норма обиласка, односно похођења болесника и одношења „понуда“ у циљу његовог оздрављења (постоји цео низ лирско-епских песама о младићу који се претвара да је болестан како би намамио девојку да му донесе понуде). Отуда би се могло размишљати и о потенцијалном кадунином огрешењу о ту норму (Исто, 16).

[62] Исто, 23.

[63] Исто, 24.

Природно је, стога, што се већина песама које Геземан наводи као варијанте „Хасанагинице“ трагично или поражавајуће завршава по мужа, а не по неправедно отерану супругу. Наиме, у четири од четрнаест назначених варијаната умире муж, а не супруга, у четири се она преудаје, пркосно пролазећи крај двора првог мужа, који се каје због свог поступка и покушава да је врати, док у четири песме долази до измирења супружника или барем не долази до катастрофе.[64] У само два записа – Фортисовом и једном с острва Шипан – несрећна жена умире растајући се од деце. Тим двема песмама би, дакако, требало додати и касније записане варијанте – Мештровићеву и Муркову.

Дакле, већина забележених варијаната, али и, што је посебно значајно, најстарија забележена варијанта – она из *Ерлангенског рукописа* (бр. 177) – уобличена је у кључу романси. Отуда Г. Геземан с правом закључује да песме с позитивним разрешењем записане у XIX веку „нису творевине које су настале из ’Жалосне пјесанце’ и при томе ’искварене’, него је ’Жалосна пјесанца’ највише, коначно уобличење и отеловљење (…) грађе, за коју сада знамо да је била омиљена и прилично раширена“.[65]

„Хасанагиница“ коју познајемо из *Сплитског рукописа*, Фортиса и Вука представља, дакле, сижејно и жанровски атипично уобличење. Она је, рекло би се, срећно „искакање“ даровите певачице или даровитог певача из традиције, мајсторска иновација и надградња традиционалног предлошка, чију је поетску вредност препознао неки записивач и љубитељ народног стваралаштва, каквих је било доста у XVII и XVIII веку.[66] Њена популарност у приморским градовима (постојали су, очито, бројни преписи ове песме) говори о томе да су сижејна, значењска и мотивацијска решења „Жалосне пјесанце“ одговарала сензибилитету урбане средине. Она су, међутим, одговарала и сензибилитету модерног човека уопште, што објашњава и рецепцију „Хасанагинице“ у европским круговима, и њену потоњу присутност у писаној литератури.

Дакле, у – што се разрешења тиче, доста дисперзивном – кругу песама необичну подударност и одступање од већине варијаната показују „Хасанагиница“ из Фортисовог путописа и два од њега знатно млађа записа – Мурков запис са Шипана и Мештровићева варијанта. Чињеница да се један и по век млађи записи готово до у детаљ подударају с, у основи, атипичним, баладичним уобличењем, доводи, дакако, у питање њихо-

[64] У варијантама које су у својим студијама наводили потоњи истраживачи (Х. Барић, Р. Меденица, П. Гргец, С. Бановић; библиографске податке наводи В. Недић, *нав. дело*, 99) епилог се такође по правилу разликује од епилога песме објављене код Фортиса, односно Вука.

[65] Г. Геземан, нав. дело, 36.

[66] Из XVII и XVIII века потиче и неколико рукописних зборника које је објавио Валтазар Богишић (*Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, Биоград 1878).

ву усмену аутентичност. Назначене околности говоре, наиме, у прилог томе да би се у датом случају, како су то већ уствдили Р. Меденица, В. Јовановић, или В. Недић,[67] морало говорити о утицају штампане збирке на усмено стварање, односно о накнадном прихватању објављене песме у усменом медију. Уосталом, варијанту коју је записао Матија Мурко испевала је осамдесетчетворогодишња Павле Кувелић, која не само да је „знала књигу“,[68] већ је знала и за представу *Хасанагиница* (свакако Огризовићеву), коју су „научили у граду“.[69] А готово је извесно да је и Мештровићева баба,[70] или нека певачица од које је она, у првој или некој следећој „руци“ чула ту песму, познавала или Вукову збирку или неку песмарицу која је репродуковала „Хасанагиницу“ из те збирке.

Дакле, песма коју је Ћурчин добио од Мештровића није по свему судећи била усмена, односно аутентично усмена.

А на питање „Чија је Хасанагиница“? – чини се да су најпоузданији одговор понудили духовити (и не сасвим начитани и обавештени!) посетиоци неких од интернет форума. По њима је Хасанагиница:

– „Хасанагина.“

– „Замало је била имотског кадије ал се бацила стрму низ пенџере.“[71]

ЛИТЕРАТУРА

Антологија српске лирско-епске усмене поезије, приредила Зоја Карановић, Светови, Нови Сад 1998.

Besker, Inoslav, *I Morlacchi nella letteratura europea*, Il Calamo, Roma 2007.

Bešker, Inoslav, „Morlakizam i Morlaštvo u književnosti“, *Književna smotra*, 34, 123, 2002, 113–124 (апстракт рада доступан на: http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=232330).

Богишић – Народне пјесме из старијих, највише приморских записа, сабрао и на свијет издао Валтазар Богишић, књига прва са расправом о „бугарштицама“ и с рјечником, *Гласник Српског ученог друштва*, друго одељење, књига десета, Биоград 1878.

[67] В. Недић примећује да се Мештровићева варијанта са Вуковом подудара „у свим призорима“, као и у „многим истоветним или једва измењеним стиховима“ и да су „сасвим супротно од природног усменог развоја песме – њеном првобитном облику најближи (…) последњи записи“ (В. Недић, *нав. дело*, 101).

[68] *Исто*, 100–101.

[69] Уп.: М. Пантић, *нав. дело*, 317.

[70] Мештровић, по Ћурчиновом сведочењу, није познавао ни Вукову ни Фортисову редакцију.

[71] http://www.forum.hr/archive/index.php/t-184215.html.

Геземан, Герхард, „Хасанагиница у кругу својих варијаната“, *Студије о јужнословенској народној епици*, превео Томислав Бекић, Београд – Нови Сад 2002, 5–42.

Goethe, J. W., „Srpske pesme (’Serbische Lieder’)“, *Нова Европа*, март 1932, XXV, бр. 3–4, 133–139.

Grlić, Danko, *Estetika II. Epoha estetike*, Naprijed, Zagreb 1976.

Делић, Лидија, *Вукове збирке епских песама у контексту ранијих бележења (теме, јунаци, сижејни модели)*, докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету у Београду 2009.

Drndarski, Mirjana, *Nikola Tomazeo i naša narodna poezija*, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1989.

Drndarski, Mirjana, „Predromantičarska shvatanja narodne poezije Alberta Fortisa“, *Između prosvetiteljstva i predromantizma (Usmena tradicija u Dalmaciji)*, Beograd 1994, 63–79.

Ђорђевић, Тихомир, *Деца у веровањима и обичајима нашега народа*, Идеа – Просвета, Ниш – Београд 1990.

Ерлангенски рукопис – Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама, издао Герхард Геземан, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, прво одељење, споменици на српском језику, књига XII, Српска краљевска академија, Ср. Карловци 1925.

Ivić, Pavle – Mladenović, Aleksandar, „Filološke napomene o ’Hasanaginici’“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, бр. 4, св. 1, Београд – Тршић – Нови Сад 1974, 361–380.

Јовановић, Војислав М., „Графица Розенберг и њени *Морлаци*“, у: *Зборник радова о народној књижевности*, приредили Илија Николић и Дејан Ајдачић, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд 2001, 94–133.

Јовановић, Војислав М., „Зборник лажне народне поезије (рукопис нацрта неоствареног издања)“, *Словенски фолклор и фолкористика*, уредник Љубинко Раденковић, САНУ – Балканолошки институт, посебна издања 101, Београд 2008, 383–500.

Карановић, Зоја, „Архајски корени и модерна исходишта српске лирско-епске усмене поезије“, поговор у: *Антологија српске лирско-епске усмене поезије*, приредила Зоја Карановић, Светови, Нови Сад 1998, 222–281.

Krnjević, Hatidža, *Lirski istočnici. Iz istorije i poetike narodne poezije*, BIGZ – Jedinstvo, Beograd – Priština 1986.

Kokjara, Đuzepe, *Istorija folklora u Evropi*, *I–II*, prevele sa italijanskog Tatjana Majstorović (I tom) i Julijana Vučo (II tom), Prosveta, Beograd 1984–1985.

Меденица, Радосав, „Хасанагиница у народу (Гетеов број ’Нове Европе’, 1932, 23–24)“, *Прилози проучавању народне поезије*, 1/1934, 1, 135–136.

Мушицки, Лукијан, „Филип Вишњић: 1817“, у: *Прилози за историју Првог српског устанка: необјављена грађа*, у редакцији Радослава Петровића, Народна књига, Београд 1954, 95–97.

Недић, Владан, „О неким питањима ’Хасанагинице’“, *О усменом песништву*, приредио Мирослав Пантић, СКЗ, Београд 1976, 90–101.

Панић-Суреп, Милорад, *Филип Вишњић песник буне*, Просвета, Београд 1956.

Пантић, Мирослав, „Проблем ’Хасанагинице’ у записима Ивана Мештровића и Матије Мурка“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, бр. 4, св. 1, Београд – Тршић – Нови Сад 1974, 307–318.

Павловић, Михаило Б., „Ђустинијана Вин (грофица Розенберг-Орсини): Морлаци *(Les Morlaques)*, Венеција, 1788“, *Југословенске теме у француској прози*, Институт за књижевност и уметност, Београд 1982, 21–43.

Pavlović, Cvijeta, „Morlacchism According to the Novel *Les Morlaques* by Justine Winne the Countess Rosenberg-Orsini (Venice, 1788)“, *Narodna umjetnost*, 35/1, 1998, 255–275 (доступно на:
http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=65714).

Поповић, Павле, „Новији радови о нашој народној поезији“, *Мисао*, књ. XL, св. 5–6, новембар 1932, 225–236.

Slijepčević, Pero, „Gete o Kraljeviću Marku“, *Нова Европа*, март 1932, XXV, бр. 3–4, 151–162.

СНП, *I – Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, *Књига прва у којој су различне женске пјесме*, у Бечу, у штампарији јерменскога манастира, 1841, Сабрана дела Вука Караџића, књига четврта, приредио Владан Недић, Просвета, Београд 1975.

СНП, *II – Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, *Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије*, у Бечу, у штампарији јерменскога манастира, 1845, Сабрана дела Вука Караџића, књига пета, приредила Радмила Пешић, Просвета, Београд 1988.

Српске народне пјесме, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, приредила Снежана Самарџија, Завод за уџбенике, Београд 2006.

Trivunac, Miloš, „Geteov prepev Asanaginice“, *Hasanaginica 1774–1974: prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, priredio Alija Isaković, Svjetlost, Sarajevo 1975, 102–105.

Ћ(урчин), (Милан), „Гетеова стогодишњица“, *Нова Европа*, март 1932, XXV, бр. 3–4, 97–100.

Ћ(урчин), М(илан), „Млади Гете као преводилац ’Хасанагинице’“, *Нова Европа*, март 1932, XXV, бр. 3–4, 110–119.

Ћ(урчин), М(илан), „Павле Поповић о Мештровићевој верзији ’Хасанагинице’, или: кад се не прати ’Нова Европа’“, *Нова Европа*, фебруар 1933, XXVI, бр. 2, 72–74.

Ћурчин, Милан, *Српска народна песма у немачкој књижевности*, с немачког превео Бранимир Живојиновић, Народна библиотека Србије – Народна библиотека „Вељко Влаховић“, Београд – Панчево 1987.

Ć(určin), M(ilan), „’Hasanaginica’ u narodu (Meštrovićeva verzija)“, *Нова Европа*, март 1932, XXV, бр. 3–4, 119–130.

Wolff, Larry, *Venice and Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford 2002 (доступно на:
(http://books.google.com/books?id=B2LFRiT1nfYC&printsec=frontcover&dq=Larry+Wolff&lr=&hl=sr&cd=2#v=onepage&q=&f=false).

Lidija Delić

MILAN ĆURČIN’S CONTRIBUTIONS ON “HASANAGINICA” PUBLISHED IN THE *NOVA EVROPA* PERIODICAL – ON THE OCCASION OF THE ONE HUNDREDTH ANNIVERSARY OF GOETHE’S DEATH

Summary

This paper deals with Milan Ćurčin’s texts published in *Nova Evropa* on the occasion of the 100th anniversary of Goethe’s death. They have to do with details pertaining to Goethe’s jubilee, Goethe’s translation of “The Sad Poem of the Noble Hasanaginica” and the variant of this famous poem that Ćurčin received from Ivan Meštrović. It mainly examines Ćurčin’s opinion of the origin of this poem, which Fortis published in his travel book *Viaggio in Dalmazia* (1774) and his conclusion on the authenticity of Meštrović’s version. Based on the existing literature and on the present author’s insights, it is concluded that Meštrović’s variant could not have been transmitted solely by word of mouth, that is to say, that it was created by means of a subsequent translation of a poem already published, and also that, at the time when it was noted down, Fortis’s “Hasanaginica” could have lived in all the three confessions that lay claim to it today. It represents the cultural heritage of the traditional, patriarchal, oral culture of western (and central) Balkans, which was relatively homogeneous in the 18th century – despite the confessional divisions.

IV

Слободан Јовановић

821.163.42.09

Бранко Летић

ДУБРОВАЧКА КЊИЖЕВНОСТ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: У раду се разматра слика дубровачке културе и књижевности према научним прилозима у двоброју *Нове Европе* (1928) тематски посвећеном старом Дубровнику. Циљ је утврдити како су култура и књижевност старог Дубровника приказани према концепцији часописа и у склопу нове југословенске заједнице.

Кључне речи: *Нова Европа*; дубровачка књижевност; романско-словенска култура, италијански утицаји; имитација; „механизација калупа“; „естетска критика“, Алберт Халер.

1.

У двадесет годишта, колико је излазила *Нова Европа* (Загреб, 1920–1941), само су четири прилога који се односе на стару дубровачку књижевност. То су: њен синтетички преглед од првих ренесансних песника Дубровачке републике, у XV веку, па до последњих, у време њеног пада под Французе 1808, аутора Алберта Халера („Дубровачка књижевност“); биографски прилог Ника Ђивановића познавању живота и породичне лозе песника Џива Гундулића („Живот Гундулићев“), оба објављена у истом броју 1928; те студија Јосипа Торбарине о Италијану Лодовику Бекаделију и његовој службеној и литерарној вези с Дубровчанима, половином XVI века[1] („Један дубровачки архибискуп – Лодовико Бекадели, 1555–1560“) из 1930, и осврт поменутог А. Халера на докторску дисертацију Ј. Торбарине „О талијанским утјецајима на пјеснике Дубровачке Републике“, објављену на енглеском у Лондону 1931, у коме „поводом“ ове

[1] У ствари, у раду се говори искључиво о културним везама, боравку италијанских хуманиста у Дубровнику, па би свега *три* рада у *Новој Европи* била посвећена дубровачкој књижевности.

студије („Поводом докторске дисертације др. J. Торбарине“, 1931) расправља шире о културним и књижевним везама Дубровника и Италије.

Прва два текста, Халерова „синтеза“ и Ђивановићев биографски прилог, објављени су скупа са радовима историчара у тематском броју посвећеном култури старог Дубровника, највероватније поводом 120. годишњице пада Дубровачке републике. Била је то прилика да зналци дубровачке историје и културе подсете на њен негдашњи сјај, када је била самостална и слободна Република, те да га на експлицитан и имлицитан начин упореде са „садашњим“, у оквирима нове државне заједнице, односно да, у складу с концепцијом поратне *Нове Европе*, која се програмски залагала за „нову“, толерантну и интегративну европску заједницу народа, укажу како је баш у тим релацијама некадашња Дубровачка република водила политику верске и националне толеранције, интернационалне сарадње, уравнотежене са католичким хришћанским западом и православним словенским истоком, и захваљујући њој опстајала вековима слободна, економски самостална и културно специфична.

За овако замишљен тематски број о Дубровачкој републици[2] ангажовани су најкомпетентнији стручњаци, који су животом и радом били у најтешњој вези с Дубровником и његовом културом: историчари – Јорјо Тадић, аутор уводног текста „Дубровник у прошлости и садашњости“, тада професор Поморско-трговачке школе у Дубровнику, докторанд који ће следеће, 1929, одбранити тезу „Дубровник и Шпанија у 16. веку“[3]; Божо Цвјетковић, директор Поморске школе у Бакру, доктор историјских наука,[4] аутор два текста: „Развој Дубровника“ и „Дубровачки Двор“; архивиста Антоније Вучетић, некада професор дубровачке Гимназије,[5] па уредник дубровачког *Срђа*, аутор рада о дубровачком Архиву („Дубровач-

[2] Тзв. „дубровачки број“ *Нове Европе* изашао је као књ. XVII, бр. 5 и 6, једанаестог марта 1928. Започиње песмама Живка Векарића о Дубровнику, на стр. 150, а завршава се одломцима из трагедије *Властела у бегству* Лукше од Орсана [Ернест Катић], на стр. 220. Између тог литерарног оквира је осам историјских и књижевноисторијских текстова које је уредништво означило „освртима“, „огледима“, „чланцима“ и „књижевноисторијским прегледом“. Уп: Ivo Kolbe, „Zemlja i grad budućnosti“, популарно исказан доживљај визије будућег Дубровника (151–155), те научно и критички писане текстове: J. Тадић, „Дубровник у прошлости и садашњости“ (155–161); Божо Цвјетковић, „Развој Дубровника“ (162–178) и „Dubrovački Dvor“ (178–180); Антоније Вучетић, „Дубровачки Архив“ (181–186); Нико Ђивановић, „Моћник Столне Цркве“ (186–191); Алберт Халер, „Дубровачка књижевност“ (191–201) и Нико Ђивановић, „Живот Гундулићев“ (202–205).

[3] J. Тадић (Хвар, 1899 – Београд, 1969), суплент па директор Поморско-трговачке школе у Дубровнику до 1935, докторирао 1929, доцент Филозофског факултета у Загребу 1935, потом професор Универзитета у Београду, члан САНУ.

[4] Dr Božo Cvjetković, *Uvod u povijest Dubrovačke Republike*, Dubrovnik 1916; *Dubrovačka diplomacija*, I dio, Dubrovnik 1923.

[5] Као наставника „ђиназије“ дубровачке, једног од бројних дубровачких „Срба-католика“ крајем XIX века, сећао га се академик Петар Колендић: „волио ме као своје дијете.., држао ми је дуго година предавања из земљописа и повијести и убризгавао љубав према свему што је дубровачко“. Уп. Петар Колендић, *Из старога Дубровника*, СКЗ, Београд 1964, 13.

ки Архив“); Нико Ђивановић, Дубровчанин,[6] каноник Дубровачке бискупије од 1899, историчар дубровачке културе, са два текста: о реликвијару Стоне цркве („Мићник Стоне цркве“) и о животу песника Гундулића („Живот Гундулићев“); те класични филолог А. Халер,[7] који је после свршених студија у Бечу, 1909, службену каријеру започео као професор у дубровачкој Гимназији, што је можда утицало да се у свом научном раду определи за тему докторске дисертације из дубровачке књижевности („Гундулићев *Осман* с естетског гледишта“, 1927).

У том тематском броју посвећеном култури старог Дубровника, два научна књижевна прилога, Халеров и Ђивановићев, стоје као својеврстан резиме претходних културноисторијских радова. Њих је „отворио“ уводни текст Јорја Тадића „Дубровник у прошлости и садашњости“, чији је први део штампан ћирилицом а други латиницом, у духу прокламоване толеранције и актуелних српско-хрватских веза.[8] У њему он се дотакао свих питања која ће, потом, у радовима који следе, разрадити Цвјетковић, Вучетић, Ђивановић и Халер, истичући народно и државно заједништво у духу старог дубровачког књижевног словинства, и то на начин интересантан за оновремено усмерење *Нове Европе*. У првом, ћириличком делу рада Тадић говори о месту Дубровника у „историји *нашег* народа“, о Дубровнику као „најсветлијој страници *целе наше* историје“, као „првом историјском граду у *нашем народу*“ који се као „држава“ одржао хиљаду година, док су унаоколо „наше државе“ ратовале и пропадале. Снагу Дубровачке републике видео је нарочито у њеном „уређењу“, у томе што су грађани и држава „хиљаду година“ били „једно“ и што власт, „изабрана чељад“ – племићи, „никада није заборављала да је само један део целине“, те да су њени грађани, сви, „без обзира на друштвени положај, били потпуно слободни“. Реч је ту о „опћеној слободи свијех“, о којој је певао у својој *Дубравки* (1628) Ј. Гундулић као највећем „благу“ његовог Дубровника. Све су то биле теме којима су се бавили дубровачки песници, ренесансни и нарочито барокни, у свим књижевним жанровима. Али Ј. Тадић, као познавалац и књижевног стваралаштва, као својеврсне слике дубровачке стварности, и као аутор вредних „портрета“ писаца, осврнуо се и на дубровачку књижевност посебно. По њему, у старој дубровачкој књижевности, „осим двојице-тројице“ песника, углавном су „обични

[6] Don Niko kan. Gjivanović (млађи), Дубровник, 21. XI 1876 – Дубровник, 11. IX 1949.

[7] А. Халер (1883–1945), детињство провео и школе завршио у Дубровнику; после студија, од 1909. до 1943. радио као професор гимназије у Дубровнику, докторирао 1927, од 1943. до 1945. професор етике и естетике на Филозофском факултету у Загребу.

[8] Приређивачи Научног скупа о *Новој Европи* у Институту за књижевност у Београду назначили су концепцију часописа и његову југословенску оријентацију: излазио је у Загребу, оснивач и уредник био је српски књижевник Милан Ћурчин; прилози су штампани и ћирилицом и латиницом, екавицом и ијекавицом, већ према вољи аутора.

стихотворци-пригодничари“, „подражаватељи Талијанима“. Али зато је Дубровник „велик у *културном* погледу“: „ради оне ванредно проведене синтезе *туђе,* западне културе са *својим* словенским духом и осећањем, по чему свака културна манифестација у Дубровнику има неки посебни значај“. По њему, истраживачима дубровачке прошлости предстоји управо да у *словенском* карактеру Дубровника сагледају *његову* књижевност, политику, обичаје, уметност и јавни живот, „јер би се онда тек уочила права величина његова“.

Други, латинички део рада усмерен је савременим, „данашњим приликама“, и сагледан у антитези према сјајној прошлости Дубровника. Да би се повратио ранији сјај, Тадић предлаже цео „програм“ који би требало да реализује „данашњи“ Дубровник уз подршку шире заједнице у којој се нашао: да се повеже саобраћајницама са југословенским центрима ради развијања туризма и доласка научног кадра на студијска истраживања у пребогатом Архиву, да се оснује Институт за изучавања поморске историје Дубровника, а од бројних приватних библиотека дубровачких библиофила једна Велика библиотека[9] старих и ретких књига, те од уметничких дела Музеј дубровачких старина, и сл.; у ствари, све оно што ће Дубровник развити тек после Другог светског рата.

Тадићев синтетички преглед дубровачке културне историје, и будући развојни „програм“, тематски су развијали његови сарадници. Божо Цвјетковић дао је одужи преглед историје Дубровника и његове морнарице („Развој Дубровника“), од зачетака у VII веку, према летописној грађи којом су се инспирисали и дубровачки песници, па до пада 1808. Он је указао на вековну улогу Дубровника као „сеизмографа“ између Истока и Запада, „међ Лавом и Дрокуном“ – како су дубровачки песници волели да истичу удесни положај своје Републике између Венеције и Турске. Та позиција је, потом, током векова његовог развоја условила мешавину стилова у архитектури, те романских и словинских карактеристика насталих славизацијом становништва романског Рагусијума, односно саображавањем словенског православног становништва из залеђа вишој градској култури. То је такође велика књижевна тема коју је најконкретније разрадио Џоно Палмотић у својој мелодрами о постанку Дубровника (*Павлимир*, 1632). Развој Дубровника Цвјетковић затим илуструје и природом дубровачке трговине, поморача „попут пчела“, у свим крајевима света, и дубровачке „дипломатије“ на свим европским дворовима, која је, како је певао Палмотић, умела да „умири“ и „сива Орла“ и „силна Змаја“ и „љута Лава“.

[9] Уп. историју библиотека: Stjepan Kastropil, *Rukopisi naučne biblioteke u Dubrovniku*, knj. I, JAZU, Zagreb 1954; и Dr Mijo Brlek, *Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku*, knj. I, JAZU, Zagreb 1952.

Интернационални карактер дубровачке културе Цвјетковић показује и у другом, латиничком прилогу о дубровачкој палати („Дубровачки Двор“), њеној градњи и вековним преправкама, а тиме и о синтетизовању различитих градитељских стилова. На том „детаљу“ дубровачке архитектуре, на принципу pars pro toto, приметни су преплети уметности великих талијанских градитеља и домаће традиције, што је резултирало *естетичким* ефектима „и Рима, и Византа, и Напуља и Фиренце и Млетака“. „А то је“, закључује он рад, „уједно и цела еволуција Дубровачке владе, која се развијала под утицајем свих ових необичних градова, такорећи потпуних светова.“

Тадић је у уводном тексту указао на мноштво докумената за изучавање и историје Дубровника посебно, и Јужних Словена уопште, а ту његову „напомену“ поткрепио је архивист А. Вучетић илустративним текстом „Дубровачки Архив“. Он је представио развој Архива од најстаријих времена, „када је утемељено да буде *умна* баштина Дубровника“, његово богаћење документима као својеврсном путањом целовитог развоја Дубровачке републике и на спољашњем и на унутрашњем плану. Указујући на хиљаде најразличитијих докумената бројних серија, на разним језицима и писмима, Вучетић је истовремено указивао и на различите путеве њеног политичког, економског и друштвеног развоја. Из таквог Архива, закључује Вучетић, „зрцали се цио јавни, друштвени и приватни живот старих Дубровчана“.

Другим споменицима Дубровачке републике, које је Тадић видео као основ за један будући Музеј дубровачких старина, цео рад посветио је Нико Ђивановић, историчар дубровачке културе. Он је на примеру реликвијара дубровачке Стоне цркве („Моћник Стоне цркве“) указао најпре на реликвије Св. Влаха, заштитника Дубровника, а онда и других светитеља источне и западне цркве, као на духовну, верску, моралну, па и политичку снагу старих Дубровчана. Свака од неколико стотина оваквих реликвија представљала је својеврсну историјску везу Дубровника с другим народима, одакле су добављане, и другим културама, у којима су оне имале своју усмену или писану традицију: њу су дубровачки песници укључивали у своја дела о цркви као историјском пратиоцу и ослонцу развоја Дубровачке републике, и њеног спаса у великим кризама. Истовремено, оне су подразумевале моралну и верску постојаност дубровачких грађана, о којој су с поносом певали дубровачки песници – на словинском, латинском и италијанском језику.[10]

[10] Уп. Ivan kan. Stojanović, *Dubrovačka književnost,* „Srpska Dubrovačka Akademska Omladina“, Dubrovnik 1900, поглавље „Vjera“, 71–86.

2.

Иако су сви ови културноисторијски радови подразумевали, а местимице и апострофирали дубровачку књижевност, као Тадић, и њену тематику као историјску судбину старог Дубровника – природа часописа и тематика броја тражила је и посебан осврт на ово стваралаштво, тим више што су већ постојали бројни научни радови о њој, читави прегледи па и историје ове књижевности.[11] Све је то могло да буде солидна основа А. Халеру за његов синтетички преглед целокупне дубровачке књижевности, од првих песника у ренесанси до потоњих, почетком XIX века. Халер је 1927, годину дана пре изласка тематског броја о Дубровнику, докторирао у Загребу с темом „Гундулићев *Осман* с естетског гледишта“, што га је и препоручило као стручњака компетентног за ову тему.

Свој синтетички рад о дубровачкој књижевности А. Халер започео је одрешитим судом: она је од својих „зачетака“ па до свога „краја“ остала „*одраз и одјек* талијанске књижевности“. У закључку рада тај суд појачава: она је „механички прерађивала туђе калупе“ и због тога је само „рецептивна“. Тадићеву уводну напомену – да су у њој, „осим двојице-тројице“, све „стихотворци-пригодничари“ и „подражаватељи Талијанима“ – Халер ће пренети на целокупну књижевност, без оне „двојице-тројице“ изузетака, генералном оценом да је сва неинвентивна, имитаторска, недоживљена. Понеки „глаткији“ и „музикалнији“ стих доказ је да се ради само „о вањском облику“ који не мења неповољну општу оцену: *„у дубровачкој књижевности нема књижевника који су дали снажне и личне изразе аутентичних пјесничких доживљаја, немамо у њој дјела која су настала, као што настају сва права пјесничка дјела, из потребе за изражавањем властитог пјесничког живота“* (курзив Б. Л.).

Љубавна поезија Шишка Менчетића (1457–1527) и Џора Држића (1461–1501), по оцени и ранијих и потоњих књижевних историчара најбољих дубровачких ренесансних лиричара, за Халера је „до зла бога монотона“. Доказ за то му је изјава слависте Јенсена да је „неколико пута заспао над њиховим пјесмама“. Оне су, како каже, „одјек провансалског витешког пјесништва са примјесама талијанске пучке пјесме“.[12] Чубрановићева „Јеђупка“, чијим је „грацијозним стиховима“ упутио похвале,

[11] Овде ћемо поменути само Дубровчане, ауторе прегледа дубровачке књижевности пре Халерове. То су: Luko Zore, *Kratki pregled razvitka naše književnosti u Dubrovniku,* Zadar 1869; I. Stojanović, *nav. delo*; Milorad Medini, *Povijest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku,* I, Šesnaesto stoljeće, Zagreb 1902. Њима треба додати и *Povijest hrvatske književnosti*, I. Od humanizma do potkraj XVIII stoljeća (Zagreb 1913), Branka Vodnika, кога Халер критички апострофира у свом раду.

[12] Колико су Халерови судови били оштри, па и неправедни, потврђује потоња научна литература о појединим писцима. Уп. Svetozar Petrović, „Problem soneta u starijoj hrvatskoj književnosti“, *Oblik i smisao*, Beograd 2003.

али само у односу на оновремено дубровачко песништво у укоченим двоструко римованим дванаестерцима, „настала је под утицајем фирентинских покладних пјесама, које се бујно развијају у весело и лакомислено доба Лоренца Медичи“.[13] За Мавра Ветрановића (1482–1576) ће рећи да је „*главна књижевна личност* у дубровачкој књижевности 16. вијека“, да би потом изнео саме негативне судове о њему: његови дванаестерци су „тешки“, његове песме су „бесконачне“ и „плачљиве“, „финоће и облика у њима нема“, „опор“ је, описивање му је „одвише вјерно и стварно да се не може назвати поезијом“.[14] Марин Држић (1508–1567) му је „други маркантни књижевник“ XVI века, „духовити и весели поп“ који се „поводи за Плаутом и плаутовском комедијом Чинквечента“. Његова комедија „не извире из какавог озбиљног централног осјећања које је потребно комедији ако хоће да буде умјетничко дјело“; његове комедије хоће само да побуде весели и безбрижни смијех“, односно „смијех ради смијеха, шалу ради шале, пецкање ради пецкања“.[15]

Ни „најпознатији књижевник 17. вијека“ Иван Гундулић (1589–1638), на чијем је епу докторирао годину дана раније, није прошао боље. Његов *Осман* „пјеснички није ништа друго до *механизација* Тасова епа Gerusaleme liberata“; његови ликови су „напросто копије *живих* Тасових ликова“: „мртви“ су, „декламују сечентистички надуваном реториком“. По облику, еп је „нејединствен“ и „*чудна смјеса* која има свој извор у неуједначеном саставу Гундулићеву према одабраном предмету“, односно, подвлачи он у закључку, у њему је „све непјеснички изнесено по механичком калупу талијанског романтичног епа“. Једнако је критичан и према његовој драми *Дубравка* (1628): „Она носи све мане његовог епа“: предмет јој је „конвенционални заплет талијанских пастирских драма, замућен и укочен алегоријом“.[16]

На исти начин Халер оцењује и поезију највећих дубровачких песника XVII века, Ивана Бунића, Стијепа и Игњата Ђурђевића.[17] Одсечно изриче да ту нема „праве поезије“ јер је „нествaралачка“, „рецептивна“, поезија „само по вањском облику“, „без личног жара“ и, као и ренесансних лиричара, „недиктована изнутра“.

---

[13] Уп. и Миливој Петковић, *Дубровачке маскерате,* САНУ, Београд 1950.

[14] Уп. Franjo Švelec, „Mavro Vetranović“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 4–5 и sv. 6–7, Zadar 1959.

[15] О делу, поетици и „великом смијеху“ М. Држића написана је огромна литература. Вид. *Leksikon pisaca Jugoslavije*, I, A–DŽ, Matica srpska, Novi Sad 1972, 697–703 (F. Švelec).

[16] Уп. Мирослав Пантић, „Гундулићева поетика“, у *„Осман“ Џива Гундулића*, СКЗ, Београд 1967, и „Гундулићева *Дубравка*“, у: И. Гундулић, *Дубравка*, Нолит – Школска библиотека, Београд 1960, као и Библиографију у: *Leksikon pisaca Jugoslavije*, II, Đ–J, 1979.

[17] Уп. M. Franičević, F. Švelec, R. Bogišić, *Povijest hrvatske književnosti 3*, „Od renesanse do prosvjetiteljstva“, Zagreb 1974 (Švelec, „Hrvatska književnost sedamnaestog stoljeća“).

Али и таква, дубровачка књижевност, по њему, има важну улогу у култури старог Дубровника: преко ње је „пресађено“ на „српскохрватске обале благо Ренесансе“; она је „доказ оне неодољиве жеље за примањем и асимиловањем туђих културних утицаја“. „Профињена лирика Кватрочента“ оплеменила је „талијанском грацијом опоре словенске духове“ и дала дубровачкој култури „ону фину романску нијансу“: преко ње је „дах Ренесансе долепршао и до наших обала“ и утицао да се испољи „словенски национализам“ у поезији, као да није могао имати и других подстицаја: прво у ослањању на средства и мотиве словенске народне лирике, а потом и у развијању „осјећаја сродности Дубровника с осталим српскохрватским крајевима“, оне „живе крвне везе са својом заробљеном браћом“ која „у непосредној близини Дубровника живи у најпримитивнијем незнању и у ропству, превијајући се под азијатском канџијом“. „Ренесанса и Словинство, ето то је“ – каже Халер – „симбол Дубровника и његове културе.“ Сви побројани негативни судови о природи дубровачке књижевности: „традиционални мотиви“, преузети од Талијана, „механичко прерађивање туђих калупа“, „епигонски“ и „рецептивни“ карактер, *важни* су за дубровачку културу јер се „кроз ове *имитације* талијанске књижевности“ провлачила „жива национална свијест“ из које је настао „онај чудесни тип дубровачке романско-словенске културе“.

Халеров „синтетички“ преглед дубровачке књижевности у целини, требало је да буде аналоган културноисторијским расправама о Дубровачкој републици: он је на књижевном плану имао да потврди интернационални карактер дубровачке културе, њено узрастање и њене мене, под утицајем, на једној страни, савремене јој италијанске књижевности, а, на другој, у складу с развојним путањама дубровачке политичке и економске моћи. Међутим, А. Халер *није био историчар* књижевности[18] – да би у развојној узајамности тумачио однос књижевности и стварности – па зато није ни могао да код старих дубровачких песника уочи „унутрашње диктовање“ песничког стварања. Штавише, он није поступао ни као „текстолог“ који би унутар књижевних дела налазио потврде за своје судове. У ствари, Халер није, у свом „синтетичком“ прегледу, „синтетизовао“ дубровачку књижевност него судове о њој, и то оне понајвише италијанских тумача, за које је Нико Ђивановић уствpдио да нису писани ни с познавањем, ни са разумевањем, па ни са добром вољом. Прилазећи дубровачкој књижевности са једног апсолутног естетског „гледишта“,

[18] Видети: Nikola Ivanišin, *Dubrovačke književne studije,* MH, Dubrovnik 1966, „Albert Haler“, 191–210. Швелец наводи Барчев суд о естетском просуђивању књижевности, својственом Халеру: „...za kritičara koji pristupa jednoj temi iz književne prošlosti nije dovoljno da bude vrstan *esteta* ovog ili onog smjera, nego da ujedno bude i dobar *književni historik* naoružan historijskim znanjem, koje mu može samo pomoći pri donošenju što ispravnijeg suda“ (199).

као изразити „крочеанац“ а не историчар књижевности, уз то поредећи је са највећим италијанским песницима Кватрочента и Чинквечента – и то само на општем плану „топоса“ и „конвенционалних места“, он је остао изван самих књижевних дела. Зато и није могао да у њима примети ни *индивидуални* доживљај опеваног предмета, ни поетичке захтеве жанрова, ни опште, колективно, у изражавању дубровачког патриотизма и широког словинства, ни актуелност у идејним, политичким, моралним и верским темама.

Уосталом, последњи рад у овом тему о Дубровнику, кратки књижевноисторијски прилог познавању Гундулићеве породичне судбине („Гундулићев живот“) Ника Ђивановића може да се узме и као својеврсна корекција наведених судова А. Халера. За Ђивановића Гундулић је пре свега песник, и језиком и тематиком, словинске поезије: он је „особити љубимац југословенских вила“. Да је и он, попут Тадића, сматрао да је у „словенском карактеру“ Дубровника „права величина његова“, може да потврди његов став о Гундулићевој „талијанској“ култури: једно Гундулићево службено писмо влади, његов једини аутограф, писано на италијанском, било је Ђивановићу потврда да му тај језик „није био материнski, и да га није знао ни боље ни горе од многих својих суграђана“. Указујући на његову породичну лозу, *словенску* по језику, презименима породица и надимцима појединих чланова, Ђивановић побија мишљења неких романофила да је облик презимена *Гундулић* „измишљен од Хрвата и Срба у задње доба“. Зато ће свој кратки прилог закључити судом да је Гундулић у нашој науци „с правом означен највећим епским пјесником међу хрватским и српским пјесницима“ и „великим пјесником у цијелом Словенству“. А то је сасвим супротно Халеровом ставу да је „врло наивна тврдња“ о величини Гундулићевог епа и да је „најчудноватије“ што га и најновији историчари књижевности, попут Бранка Водника, стављају „у први ред пјесника у свјетској књижевности“.

Он ће те своје критичке судове о старој дубровачкој књижевности још једном поновити у приказу дисертације Јосипа Торбарине „О талијанским утјецајима на пјеснике Дубровачке Републике“ (Лондон 1931). У ствари, како и сам наводи у поднаслову свога осврта, студија је њему само „повод“ да још једном подвуче „епигонски“ и „рецептивни“ карактер дубровачке књижевности позивајући се на открића Ј. Торбарине. Овоме ће чак и приговорити због обазривости („као да се г. Торбарина препао посљедица својих констатација“) да правим именом назове „захватања“ дубровачких песника, посебно Д. Рањине и Д. Златарића, у италијанско песништво XVI века. Тиме је Халер ставио тачку на суд о дубровачкој књижевности, али и на све научне судове супротне његовим, изведене на архивским и текстолошким чињеницама – за њега је то „копкање око

ситних и никоме корисних тема и темица“. За разлику од њих, Торбарина „са живим занимањем и необичном оштроумношћу хвата нити, испреплитања, и крижања *културних односа,* који су створили један од најпознатијих компонената наше културе“.

Наведени цитат закључна је реченица и Халеровог осврта и занимања *Нове Европе* за дубровачку књижевност. Занимљиво је, међутим, и то да синтетички рад А. Халера о дубровачкој књижевности не наводи ниједна библиографија, било да је реч о потоњим историјама књижевности,[19] било о едицијама[20] дела дубровачких писаца од XV до XVIII века, али зато готово свака библиографија о Гундулићу бележи рад Ника Ђивановића баш на страницама *Нове Европе.*

ЛИТЕРАТУРА

Бојовић, Злата, *Дубровачки писци*, Просвета, Београд 2001.

Ренесанса и барок, Студије и чланци о дубровачкој књижевности, Филолошки факултет – Народна књига, Београд 2003.

Vodnik, Branko, *Povijest hrvatske književnosti*, I, Od humanizma do potkraj XVIII stoljeća, Zagreb 1913.

Ivanišin, Nikola, *Dubrovačke književne studije*, MH, Dubrovnik 1966.

Колендић, Петар, *Из старог Дубровника*, СКЗ, Београд 1964.

Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb 1961. II izdanje.

Novak, Prosperov Slobodan, *Povijest hrvatske književnosti*, I, Split 2004.

Пантић, Мирослав, *Марин Држић (1508–1958)*, СКЗ, Београд 1958.

Poetika humanizma i renesanse, I / II, Prosveta, Beograd 1963.

Stojanović, kan. Ivan, *Dubrovačka književnost*, Dubrovnik 1900.

Тадић, Јорјо, *Дубровачки портрети,* Београд 1948.

Franičević, Marin, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Školska knjiga, Zagreb 1983.

Frangeš, Ivo, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb–Ljubljana 1987.

Haler, Albert, *Gundulićev „Osman“ s estetskog gledišta*, Beograd 1929.

[19] Уп. Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda,* Zagreb 1944, 1961 (II izd.); Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti,* Školska knjiga, Zagreb 1983; M. Franičević, F. Švelec i R. Bogišić, *Povijest hrvatske književnosti od renesanse do prosvjetiteljstva,* nav. izdanje; Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti,* Zagreb–Ljubljana 1987.

[20] Уп. едицију *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (PSHK): knj. 5 (1968), библиографија уз песме Ш. Менчетића, Ц. Држића и Чубрановићеву „Јеђупку“; књ. 6 (1964), уз дела М. Држића; књ. 9 (1965), уз „Павлимира“ Ј. Палмотића; књ. 10 (1967) уз С. Ђурђевића; књ. 12 (1964) уз дела И. Гундулића; књ. 14 (1975) о поезији И. Бунића; књ. 18 (1971) уз И. Ђурђевића, итд.

Čale, Frano, *Petrarka i petrarkizam*, Interpretacije, Školska knjiga, Zagreb 1971.
Marin Držić, Interpretacije, Školska knjiga*,* Zagreb, 1971.
Švelec, Franjo (Franičević, Marin – Bogišić, Rafo), *Povijest hrvatske književnosti 3*, „Od renesanse do prosvjetiteljstva“, Zagreb 1974.

Branko Letić

DUBROVNIK LITERATURE IN *NOVA EVROPA*

Summary

In this paper we analysed the thematic double issue of *Nova Evropa* dedicated to the culture and literature of Dubrovnik, from its foundation to the defeat by French in 1808. The articles and supplements on Dubrovnik's culture and literature were written by the most competent experts who were related to Dubrovnik by their life and work. They pointed out close relation between the history and culture of Dubrovnik, expressed in the best possible way in literature, as well as relations of Dubrovnik's culture with the culture of renaissance and baroque Italy, also expressed in literature. In this manner, the international character of Dubrovnik's culture was explained also as a result of historical Romanic and Slavic relations. Nevertheless, sometimes the influence of Italian literature was overemphasized which caused one-sided, negative judgement of A. Haler on epigonic character of Dubrovnik's renaissance and baroque literature. It was, therefore, necessary to try to clarify the reasons why the literature of Dubrovnik was considered as an imitation of Italian and why its originality and artistic value was neglected.

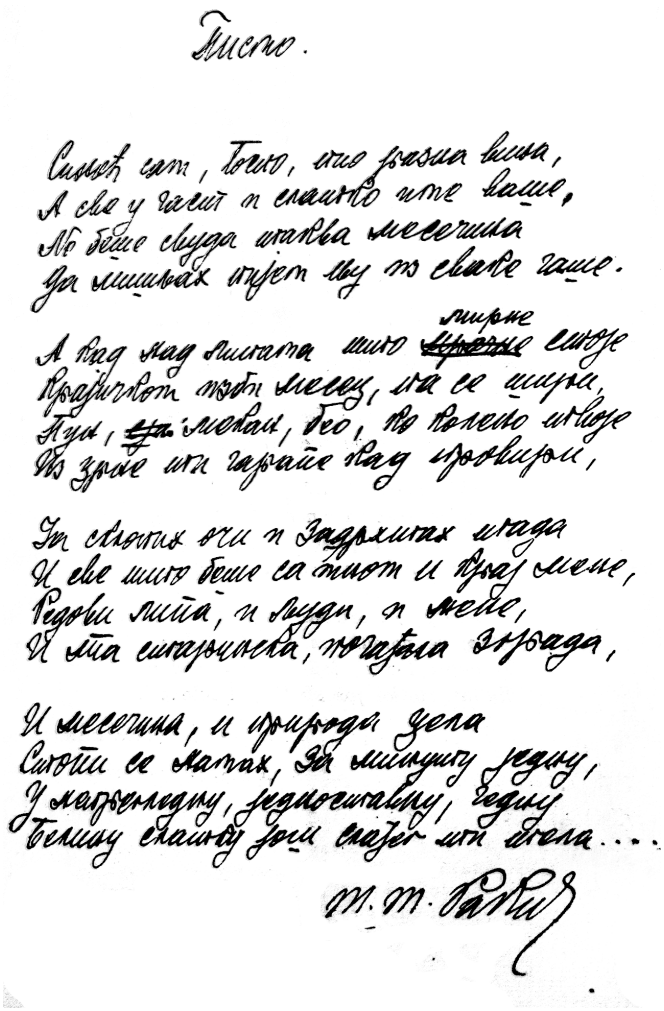

Писмо.

Сјајан сам, Госпо, као разна вина,
А све у чашу и слатко итте ваше,
Но беше свуда исправа месечина
Да лишиваах изјет му из свакте чаше.

А над над лисјата што ~~[illegible]~~ лирне стоје
Крадиљвот зјоб месец, па се шири,
Нуд, ~~[illegible]~~ мекан, бео, по колено изјуде
Из зраке из гарајте над изјвирот,

Ја склопих очи и задрхтах изада
И све што беше са мнот и врај мене,
Редови лица, и људи, и жене,
И ова сиварјивеа, погајала зрјада,

И месечина, и природа цела
Сјајни се мајах, за минјуту једну,
У надљеђедну, једносјалну, једну
Целину слатку јоли слајеђ из тела....

М. М. Ракић

Милан М. Ракић,
Писмо, аутограф песме из *Нове Европе*

821.163.41.09 Ћурчин М.

Марко Недић

МИЛАН ЋУРЧИН И СРПСКИ МОДЕРНИСТИ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: Поред осврта на значај модернистичке поезије М. Ћурчина у српској књижевности прве деценије XX века и на промену његових ставова о модернизму у међуратном времену, када је уређивао *Нову Европу*, у раду је представљена сарадња модерно оријентисаних српских писаца у том часопису, посебно представника модерне из времена пре Првог светског рата, Милана Ракића, Исидоре Секулић, Бранка Лазаревића и других. Такође је истакнута и југословенска оријентација *Нове Европе* и њених оснивача, посебно И. Мештровића, која је Ћурчину била веома важан критеријум за избор сарадника часописа. Изостанак сарадње послератних српских модерниста у *Новој Европи*, након њиховог присуства у часопису у првим годинама по завршетку рата, објашњен је променом Ћурчиновог односа према сваком екстремном ставу, било да се он испољавао у књижевности или у политичким активностима.

Кључне речи: М. Ћурчин као први српски модерниста, интегрално југословенство, писци српске предратне модерне у часопису, послератни модернисти и авангардисти у часопису и ван њега.

Ако је тачна констатација већине књижевних историчара и тумача српске књижевности новијег времена – Предрага Палавестре, Драгише Витошевића, Јована Деретића, Александра Петрова, Гојка Тешића, Васе Павковића и других – да је Милан Ћурчин један од првих радикалних модерних песника српске књижевности првих деценија XX века, онда се дух модернизма, односно његов преобликовани стваралачки и идејни одјек сигурно морао налазити и у самим темељима часописа *Нова Европа* иако је он покренут двадесет година после Ћурчинових првих објављених песама. Исто тако су се и српски модернисти у различитим видовима морали наћи на страницама *Нове Европе* од самог њеног почетка. Дух модернизма, међутим, није *Нову Европу* захватио у оној мери у којој би се то, с обзиром на Ћурчинову рану модернистичку поетску активност,

могло очекивати. Чак се пре може говорити о оствареном духу предратне модерне на страницама *Нове Европе* него о духу послератног модернизма и авангарде. Разлози за то свакако су многобројни, али основни се налазе у сплету објективних, општих, и субјективних, посебних околности у којима се налазио Ћурчин у времену између два светска рата, када је излазио његов часопис.

Милан Ћурчин је „у своје време био (...) означен као најоригиналнији модерниста у српској поезији“,[1] доцније као „хипермодерниста“,[2] као један од претеча модернистичке, односно авангардне поетике у српској поезији на почетку XX века (А. Петров, Д. Витошевић, Г. Тешић, В. Павковић[3]). Он је одиста имао веома значајну улогу у развоју српске поезије тога времена. Јавно присуство у поетици српске модерне, посредно и модернизма, донекле му је омогућио чак и Богдан Поповић, критичар који је само повремено допуштао себи, више као уредник а мање као тумач, извесно приближавање авангардним и радикалним модернистима. Први пут је то било када је у *Српском књижевном гласнику* 1903. године објавио Ћурчинову програмску песму „Пустите ме како ја хоћу“, други пут кад је састављао своју *Антологију новије српске лирике*, трећи пут када је на сарадњу у Новој серији *Српског књижевног гласника* позвао послератне младе модерне писце. И поред тога било је помало необично што је Богдан Поповић, према коме је Ћурчин, и поред неких размимоилажења, и доцније задржао видне симпатије, у своју антологију унео осам Ћурчинових песама, више него што су их појединачно имали Вељко Петровић, Сима Пандуровић, Светислав Стефановић, Милета Јакшић и неки други песници. Јован Скерлић, други српски критичар који је, као и Поповић, али из посебних разлога, такође изузетно држао до стваралачког и друштвеног реда, укључио је Ћурчина у своју *Историју нове српске књижевности* као једног од најмлађих писаца у њој, и тиме потврдио значај иновативности Ћурчинове песничке оријентације за развој српске поезије у првој деценији XX века. Скерлић је сматрао да је Ћурчин, који је као мало који други песник тога времена дочекан са „толико зле воље и подсмеха“, у српску поезију „унео нечег новог и оригиналног“, да је његова поезија „чудна, каткада чудњачка по идејама, осећањима и облику“, да „искреност и оригиналност у духу, охоло презирање ранијег и туђег, презрив тон и борбен став, одликују ове оригиналне песме“.[4] И Скерлић,

---

[1] Предраг Палавестра, *Историја модерне српске књижевности. Златно доба, 1892–918*, Српска књижевна задруга, Београд 1986, 242.

[2] Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд 1983, 310.

[3] Вид. „Одломке из текстова о Ћурчиновој поезији“ које је Васа Павковић штампао уз Ћурчинове *Сабране песме* у издању панчевачких *Свезака* 1991. године, од 130. до 151. стране.

[4] Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд 1953, 441.

који у тексту о Ћурчину у *Историји нове српске књижевности* три пута помиње епитет „оригиналан“ као изузетно значајан за Ћурчинову поезију, као и Поповић пре њега, у случају овог песника донекле је одступио од свога естетичког и друштвеног програма и тиме Ћурчину омогућио постојан опстанак у оквирима тадашње, а и доцније српске књижевности. Најближи своме изворном поетичком и критичарском профилу био је А. Г. Матош, који се, уз Светислава Стефановића, у позитивној оцени Ћурчинове поезије и њеног значаја за српску књижевност тога времена, чак и са већим симпатијама за Ћурчина, придружио Поповићу и Скерлићу.[5]

Како је онда могуће да један тако радикалан песнички дух, кога су прихватили наши највећи критичарски ауторитети, готово изненада и дефинитивно, помало рембоовски, престане да пише поезију и оријентише се на друге књижевне и културне активности, у крајњој линији усмерене не према књижевном, већ према шире схваћеном прагматичном културном и политичком циљу? Ћурчинова књижевна активност, дакле, није се одвијала оним правцем који је био најављен збирком *Песме* из 1906. и *Друге песме* из 1911. године, као ни Поповићевом *Антологијом новије српске лирике*, Скерлићевим, Матошевим и Стефановићевим критичким оценама и запажањима, и другим видовима критичких и читалачких очекивања од једног песника који је најављивао рушење традиције и припремао читаоце и тумаче поезије на нешто потпуно другачије од претходног. С доста разлога може се рећи да су опште историјске и социокултурне околности предратног и међуратног времена умногоме утицале на усмеравање Ћурчинове личности према активностима прагматичније природе од оне коју је у првим деценијама XX века имала књижевност, али с још више разлога може се потврдити да је управо природа Ћурчинове личности одиграла одлучујућу улогу у том усмеравању.

Ћурчин се, међутим, није сасвим неприпремљен упустио у те друге, непоетске активности. У први мах, још пре Првог светског рата, припрема се огледала у повременом писању критичких текстова о савременим српским писцима и њиховим књигама, у наставничком раду на Београдском универзитету, у изучавању српске версификације, издавању *Алманаха хрватских и српских песника и приповедача* 1910. и 1911. године, у превођењу с немачког на српски Ничеовог дела *Тако је говорио Заратустра*. Већину тих и других сличних послова он је после Првог светског рата, односно у целом међуратном периоду, када је живео и деловао у Загребу, остваривао у часопису *Нова Европа*, и искључиво у њему. Већ у другој години по завршетку рата сав се посветио уређивању тога гласила и пи-

[5] Одломке Матошевог текста о Ћурчиновој поезији доноси Васа Павковић у књизи: Милан Ћурчин, *Сабране песме*, Панчево 1991, 135–138. О Стефановићевим ставовима о Ћурчиновој поезији вид. Гојко Тешић, *Српска књижевна авангарда*, Службени гласник, Београд 2009, 95–98.

сању најразноврснијих текстова за њега: од уводника општије програмске или посебне тематске природе, преко критика и полемика везаних за књижевност, до правих политичких есеја, културолошких расправа, текстова о преводима наших писаца на стране језике и страних писаца на српски, публицистичко-политичких коментара о друштвеним приликама у земљи, и других написа.

Иако је, дакле, једним делом своје активности остао у окриљу књижевности, културе и уметности, основних области свога раног стваралачког и интелектуалног ангажмана, дијапазон његовог рада, осим повременог, одиста ретког писања песама, био је у међуратном времену знатно обимнији од онога у претходном периоду. На тако разноврсну активност очигледно га је највише наводила обавеза коју је себи наметнуо оснивањем и вођењем *Нове Европе*, широко заснованог интердисциплинарног часописа који је имао амбицију да буде не само то већ и да постане прави „књижевно-политички покрет“, како је сам Ћурчин не једном наглашавао. Исто тако је, међутим, извесно да ни потребе за гласилом те врсте не би било да у самом Ћурчину нису већ постојали извесни предуслови за шире интелектуалне активности и ставове који су се преко таквог часописа најоптималније могли остваривати. Ти ставови су се у годинама пред Први светски рат и у току рата испољили највише у чињеници да је Ћурчин – будући да је потицао из имућне породице из Панчева, која је своју материјалну стабилност стекла у једној од најсрећенијих европских држава тога времена – васпитан у духу вишестране, иако донекле релативне културне, етничке и верске толеранције прокламоване у тој држави, да је студије германистике крајем претходног и на почетку новог века провео у Бечу, тадашњем великом европском културном, политичком и вишенационалном центру у којем је дух југословенства био посебно испољаван, затим да је доцније, у Београду, састављајући *Алманах хрватских и српских песника и приповедача*, чвршће радио на културном и политичком повезивању та два јужнословенска народа сматрајући их једним народом, да је у току рата у оквиру српске војне мисије у избеглиштву наставио да јача политичке и пропагандне активности на истом плану. Тиме је створио оптималне духовне, психолошке, политичке, етичке и друге услове и претпоставке не само за оснивање једног југословенски оријентисаног часописа него и за његово доцније дводеценијско уредничко вођење и доследно садржинско усмеравање.

Посматрана у оквирима развојне линије српске књижевности на почетку XX века, таква личност, иако је припадала кругу радикалне модерне пред Први светски рат, није се заправо, еволуцијом основних поетичких ставова и односом према животним приликама и проблемима конкретног времена, сувише разликовала од других припадника српске

модерне, или – ту можда и видљивије – од српских модерниста после Првог светског рата. И Ћурчин је наиме, као и већина других иноватора српске књижевности тога, а и доцнијег времена, модерниста најинтензивније био у раној младости. Синтагма Милана Богдановића о „слому српског модернизма“, могла се односити колико на модернисте после Првог светског рата, толико и на, са исто толико разлога, неке припаднике српске модерне пре Првог светског рата, на Милана Ћурчина посебно.

Његови рани радикални ставови о поезији исказивани су искључиво у његовој поезији, а у нешто ублаженијем виду и у неким аутопоетичким написима уз њу, најексплицитније у тексту „О мојим песмама“.[6] Из других његових активности и послова, чак и у времену пред Први светски рат, а поготово након њега, као да је – по некој стваралачкој законитости која се у том времену само наслућивала и која се тек у књижевноисторијској перспективи могла потпуније сагледати – нестало његовог борбеног књижевног модернизма и потребе да у књижевности делује као иноватор. Ипак је, и у таквим околностима, нагли престанак писања песама, поготово писања песама антитрадиционалне оријентације, остао неразрешена загонетка до данашњих дана. Као могућно објашњење те загонетке, уз изостављање њеног кључног значења – губљења унутрашње мотивације за писање песама, може да послужи чињеница да се на страницама *Нове Европе* ређају и умножавају његови написи с најразличитијим темама и мотивацијом, док преостали текстови, они који се односе на књижевност, имају сасвим одређену прагматичну функцију. Њихов релативно мали број односи се на питања поетике и књижевне еволуције, на пример. Ћурчинова кључна активност била је тада усмерена на остваривање политичког и националног циља формулисаног у политичкој идеји „интегралног“, „ненационалног“, „државног“ југословенства, како је сам истицао у многим текстовима, можда најексплицитније у тексту „Куда ћемо“ из новембра 1921. године.[7] Његов иноваторски, или тачније модернистички и „протоавангардни“[8] стваралачки ерос у потпуности је био замењен политичким и државотворним потребама. Идејом југословенства Ћурчин је, како исправно закључује Васа Павковић, наш најбољи познавалац његове поезије, „надоместио гашење песничког пламена у себи“.[9] Замена једне стваралачке активности, поетске, другом стваралачком активношћу, политичко-државотворном, оном која се, на жалост, у доцнијем историјском контексту, доживевши ви-

[6] Милан Ћурчин, „О мојим песмама“, у: Милан Ћурчин, *Сабране песме*. Приредио и написао предговор Васа Павковић, Свеске, Панчево 1991, 123–127.

[7] Милан Ћурчин, „Куда ћемо“, *Нова Европа*, књ. 3, бр. 11, 21. новембар 1921, 121–125.

[8] Гојко Тешић, *нав. дело*, 197.

[9] Васа Павковић, „Коментар“, у: Милан Ћурчин, *Сабране песме*, 154.

шеструк пораз на крају века, показала великом илузијом, тиме ипак, иако у нешто мањој мери, остаје и даље загонетна.

У таквим околностима долази и до постепене промене Ћурчиновог односа према радикалним књижевним и уметничким покретима прве деценије међуратног времена, када су они у српској књижевности, у нешто другачијем облику и у хрватској, били најпродуктивнији и најпровокативнији. Промена се може пратити најпре у његовим текстовима о различитим књижевним темама објављиваним у *Новој Европи*, док се индиректно може извести из његовог односа према модерним српским и хрватским писцима и уметницима, односно из њихове активне или пасивне заступљености у часопису. Пример велике заступљености Ивана Мештровића на страницама часописа довољна је индикација и Ћурчинових ставова, и то не само о уметности него и о актуелној политичкој ситуацији у том времену. И Ћурчинов однос према савременицима модерније оријентације може се изводити на основу заступљености у часопису модерних европских, посебно руских, и модерних америчких писаца и представника других уметности, наглашено оних који нису одударали од тадашње средње линије и у политичким и у уметничким ставовима. Треба ипак нагласити да је *Нова Европа*, сем у изузетнијим приликама, доносила искључиво критичке, есејистичке, информативне и друге текстове дискурзивне природе, а не текстове песника и прозних писаца, па је и из тих разлога одсуство појединих аутора модерне поетичке усмерености сасвим разумљиво. У свему томе осећа се једна врста ауторске, односно уредничке доследности која се потврђује из броја у број *Нове Европе,* и из текста у текст. Ћурчин је – то је познаваоцима ондашњих друштвених прилика и из данашње перспективе јасно као што је било јасно и Ћурчиновим савременицима – за сараднике часописа бирао оне писце и интелектуалце који су као и он прихватили стварање нове државе као природно остварење вишевековног, тачније – једновековног сна сва три јужнословенска народа, Срба, Хрвата и Словенаца, и њихове књижевне и политичке елите. Трагање за равнотежом и приближавањем различитих партикуларних специфичности и интереса сва три народа било је у таквим околностима сасвим природно и у политичком смислу веома продуктивно.

Иако је у младости у поетичком погледу био доста искључив, Ћурчин је као уредник *Нове Европе*, нарочито у првим годинама излажења часописа, настојао да буде што отворенији и толерантнији према различитим стваралачким тежњама. Зато се његови уреднички и поетички ставови о српским писцима модерне изражајне оријентације морају сагледавати не само из једне него из неколико мотивацијских перспектива. Најпре из његовог готово благонаклоног односа према представницима модерне

пред Први светски рат, а затим из веома сложеног, не само поетички већ и политички мотивисаног односа према модернистима међуратног времена, при чему су важну улогу у томе понекад имали и његови лични ставови према појединим писцима и уметницима.

Ћурчинови изабраници и са српске и са хрватске стране, па и са словеначке, углавном су се налазили међу оснивачима *Нове Европе*. Зато су у часопису највише текстова објавили управо његови оснивачи. Међу оснивачима је било и неколико аутора из круга писаца српске модерне пре Првог светског рата. Најзначајнији су свакако били Јован Дучић и Милан Ракић, који су у односу према развоју и функцији књижевности имали релативно сличне умерене ставове. Ћурчин је, међутим, и према носиоцима умеренијих ставова о развоју књижевности понекад испољавао наглашено субјективан однос. То се до извесне мере може наслутити и из његовог односа према овој двојици песника. Док је Дучић, без иједног прилога штампаног у часопису, само номинално међу његовим оснивачима, његово име доцније се неће наћи у списку Радног кола, којим је замењен списак Оснивача, а после полемике Ивана Мештровића с Дучићем и сукоба самог Ћурчина са њим,[10] песник „Јадранских сонета“ неће више бити пожељан на страницама *Нове Европе*, ретко кад чак и у негативном контексту. Милан Ракић, међутим, присутан је у *Новој Европи* све до смрти, објављујући у неколико махова по једну или две песме на њеним страницама. Међу њима је свакако најзначајнија троделна „Помрчина“, објављена јануара 1924. године у панорами југословенских песника посвећеној „успомени на Бранка Радичевића“.[11] Ту песму критичар Бранко Лазаревић оценио је, на страницама *Нове Европе*, као врхунац не само Ракићеве поезије него и као „највиши израз целокупног нашег песништва“.[12]

Од припадника српске модерне пре Првог светског рата најинтензивније је у *Новој Европи* сарађивала Исидора Секулић. У Ћурчиновом односу према њој, а посредно и према новим послератним модернистима, наслућује се и сва сложеност његовог уредничког ангажмана и његових погледа на развој саме књижевности и на њену потребу за модернизацијом. Исидорини текстови објављени у *Новој Европи* веома су разноврсни по темама и приступу, и у томе се чак приближавају текстовима самог Ћурчина, али су зато знатно литерарнији, мада се понекад и у њима осећа извесна нота конструкције. То су следећи текстови: „ О сељаку“, књ. 3, бр. 4, 97–99, 11. септ. 1921; „Размишљање у снегу“, књ. 4, бр. 2, 36–38,

[10] Вид. ч. (Милан Ћурчин), „Једна мистична афера иза кулиса ПЕН-клупског Конгреса“, *Нова Европа*, књ. 25, бр. 7, 26. јун 1932, 378–384.

[11] *Нова Европа*, књ. 9, бр. 3, 21. јануар 1924, 65–73.

[12] Бранко Лазаревић, „Песме М. М. Ракића“, *Нова Европа*, књ. 11, бр. 1, 1. јануар 1925, 25.

11. јун 1922; „Ода снегу“, књ. 7, бр. 2, 33–34, 11. јун 1923. У *Новој Европи* објављени су и њени текстови о „београдском стилу“, о Слободану Јовановићу, о окупацији, о Мерешковском, Достојевском, Стриндбергу, Блоку, краљу Петру, Лафонтену, Колесникову, о карикатури, о национализму. Посебно су значајна три текста. Најпре „Стари и млади“ (књ. 2, бр. 14, 521–522, 1. авг. 1921), у којем се Исидора залаже за прожимање трајних вредности књижевности и уметности и нових идеја, немира, енергије коју доносе млади, „за дивном кохезијом епоха и времена“, а не за поделе између старих и младих. Затим изванредни текст „Руска култура“ (књ. 4, бр. 9, 257–260, 21. март 1922), у којем се понесеним поетским ритмом и тоном говори о величини и противуречностима руске културе и руског живота, о преувеличавањима која се појављују увек када се уопштено размишља о тој земљи, о уметничком духу руског народа, о његовој машти која је „у својој основи скаска“ (стр. 259) и о другим важним темама. Нема у *Новој Европи* привлачнијих реченица од оних у којима Исидора говори о кључним, у основи крајње амбивалентним особинама руске културе, историје и психологије. Трећи је њен познати текст, последњи објављен на страницама *Нове Европе*, посвећен књизи песама *Откровење* Растка Петровића (књ. 7, бр. 2, 62–63, 11. јануар 1923), којим она отворено поздравља Расткову „књижицу младости, радости, гордости, лудости. И књижицу поетске славе“, чији је песник „огњен и силан, око кога су чар и бајка“, који је „као змај који удара репом да се земља тресе“, који је „снажна лађа која је једра разапела и весла спустила“, „који је темпераменат над сваким темпераментом“, и који ће, „ако остане овако како јесте, једнога дана, туђ и неожаљен, ’умрети од прскања дамара’“ (стр. 63), како се августа 1949. године и догодило у Вашингтону. Један од најоригиналнијих и најиндивидуалнијих српских песника XX века, који представља парадигму модернизма и авангардности у српској књижевности, односно позитиван став према таквом песнику изазвао је, међутим, реакцију уредништва *Нове Европе*, које се и поред свег „респекта за писца овог приказа“, „дисојицира“ од „суда исказаног у њему“ (стр. 63). Даља сарадња Исидоре Секулић и *Нове Европе* после такве ограде била је немогућа.

Управо том оградом отвореније започиње Ћурчинов сукоб са писцима српске модернистичке и авангардне књижевности, најављен већ у белешци од 1. марта 1922. године[13] о модернистичком часопису *Путеви* и сукобу старих и младих. Милан Ћурчин је, за разлику од година ране младости, у годинама после Првог светског рата очигледно био против сваког екстремизма, било са које стране он долазио. Искључивост је препознавао подједнако и у политици и у књижевности, а у књижевности

[13] *Нова Европа*, књ. 4, бр. 7, без пагинације.

такође подједнако у односу на искључивост авангарде на почетку и средином међуратног времена и искључивост социјалне књижевности у његовој другој деценији. (О његовом односу према социјалној књижевности најилустративнији је текст „Фронт социјалне литературе“, у књизи 25, бр. 11, 529–534, објављен 26. новембра 1932.)

Због свега овога није необично што у *Новој Европи* нема прилога Растка Петровића, ни раног Винавера, ни Марка Ристића и других надреалиста, што нема ниједног писца који одудара од Ћурчиновог поетичког и политичког концепта јединства у сличности. То што је Милош Црњански у *Новој Европи*, у првим међуратним годинама, у неколико наставака објавио своја *Писма из Париза*, или што је млади Љубомир Мицић још прве године излажења *Нове Европе*, када још није био радикални авангардиста, објавио модернистички интониран приказ једне ликовне изложбе, што је Драгиши Васићу штампана типична експресионистичка приповетка „Понор“ и што се почетком тридесетих година, када је већ увелико трајао „слом послератног модернизма“, Станислав Винавер, поводом стогодишњице Гетеове смрти, јавио у *Новој Европи* с неколико текстова, само потврђује опште поетичке ставове Милана Ћурчина о веома сложеном и противуречном, доцније чак и негативном односу према послератном српском модернизму и авангарди.

Зато су њему више одговарале личности такозване средње линије, попут критичара Бранка Лазаревића, заговорника предратне модерне, или Илије М. Петровића, сапутника а не правог представника послератног српског модернизма. Сличан однос Ћурчин је успостављао и према савременим хрватским писцима, према Крлежи, Цесарцу, Ујевићу, Крклецу. Њему је очигледно више одговарао Мештровићев преобликовани сецесионизам и неокласицизам, и његови југословенски интегралистички ставови у политици, него аутентични модернизам једног Добровића, Милуновића, Шумановића, Петрова и других младих уметника тога времена. Овакав његов однос према послератним модернистима највећим делом је произлазио из његовог општег става о потреби приближавања а не удаљавања супротности и у његовом часопису и у уметности и у стварности подједнако. Његова нереална очекивања да се вербалном и појединачном тежњом за толеранцијом и разумевањем нешто битније може променити у књижевности и култури, и у друштвеној заједници, више пута демантована већ у међуратном времену, била су веома илустративна потврда сложености самог тог времена, али и сложености, често и противуречности ставова самог Милана Ћурчина и као писца и као активног тумача политичке и књижевне ситуације у ондашњој заједничкој држави.

Marko Nedić

MILAN ĆURČIN AND SERBIAN MODERNISTS IN *NOVA EVROPA*

Summary

The paper deals with the significance of M. Ćurčin's modernist poetry in the Serbian literature of the first decade of the 20th century and a change in his view of modernism in the period between the great wars, when he edited *Nova Evropa*; it also presents the cooperation of Serbian writers of modern orientation with this periodical, especially the representatives of Serbian modernism in the period before the First World War such as Milan Rakić, Isidora Sekulić, Branko Lazarević and others. The paper also points out the Yugoslav orientation of *Nova Evropa* and its founders, especially I. Meštrović, which was a very important criterion for Ćurčin when it came to selecting contributors to the periodical. The fact that no Serbian modernists collaborated with *Nova Evropa* after their initial presence in the early post-war years is explained by a change in Ćurčin's attitude towards any extreme views, be it in literature or in political activities.

821.163.41.09-95 Јовановић С.
050.488 НОВА ЕВРОПА

Ана Ћосић-Вукић

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: У раду се садржај прилога Слободана Јовановића у *Новој Европи* разматра у контексту његовог односа према Милану Ћурчину, програмској оријентацији часописа *Нова Европа*, програму Нове серије *Српског књижевног гласника* и његове уређивачке политике , као и Јовановићеве формално доследне нестраначке позиције у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца; такође се указује на њихову стилску особеност, критичко достигнуће и књижевно-историјски значај.

Кључне речи: периодика, Слободан Јовановић, Милан Ћурчин, *Нова Европа*, Нова серија *Српски књижевни гласник*, Љубомир Недић, југословенство, београдски стил, критика, Стендал, Џорџ Мередит, Бенжамен Констан, Артур Балфур, Никола Пашић.

У првој години излажења *Нове Европе,* часописа програмски оријентисаног превасходно на актуелна друштвена и политичка питања Европе која је створена после Великог рата и нове државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Слободан Јовановић, један од научника који је својим правним знањем и стручним саветима учествовао у раду српске делегације на Конференцији мира у Паризу, објавио је два есеја – о Стендалу[1] и Мередиту,[2] и критичку студију у 7 наставка о критичару Љубомиру Недићу.[3] После паузе дуге читаву деценију, 1930. године, *Нова Европа* об-

[1] Слободан Јовановић, „Стендал“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 1, 16. април 1920, 53–56.

[2] Слободан Јовановић, „George Meredith“, *Nova Evropa*, knj. I, br. 2, 7. oktobar 1920, 85–90.

[3] Слободан Јовановић, „Љубомир Недић“ (1–7), *Нова Европа*, књ. I, бр. 5–12.

јавила је Јовановићеве портрете „Артур Балфур“[4] и „Бенжамен Костан“, 1931,[5] а 1936. политичку студију „Никола Пашић“.[6]

Сви прилози Слободана Јовановића у *Новој Европи*, осим последњег о Николи Пашићу који је писао за лондонски часопис *The Slavonic and East European Review,* по свом садржају су литерарног карактера, а та чињеница није случајна и не може се објаснити једним одговором. Јер, однос између *Нове Европе* и Слободана Јовановића одређивали су политички карактер Ћурчиновог часописа, с једне стране, и Јовановићев однос према политичком и интелектуалном ангажману у том добу, с друге, али и његова улога покретача, писца програма и уредника Нове серије *Српског књижевног гласника* који је и после Великог рата био највеће и најјасније огледало политичких ставова српске интелектуалне елите.

Нова Европа, чији је први број изашао само петнаест дана после првог броја Нове серије *Српског књижевног гласника*, иницијативом Милана Ћурчина, који је напустио Београд и због тога што је сматрао да Загреб а не Београд треба да буде центар политичког и интелектуалног деловања у новој држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, није могла бити и није била независна од контекста појаве Нове серије *Српског књижевног гласника.*

Часописни програм *Нове Европе*, која је створена по узору на британски истоимени часопис чији је уредник био Ситон-Вотсон, имао је нескривене политичке циљеве. У циркуларном позиву потенцијалним оснивачима Милан Ћурчин је као приоритет у уређивачкој политици нагласио „што скорије и темељније европеизирање наше земље [...] европеизација то јест: рад на свему што је културно и напредно, а борба против ориентализма и свега застарелог“; на корицама првог броја била је истакнута реченица: „Нећемо се нимало устручавати да улазимо у расправе практичне политике и уопште савремених питања“, при чему је имао пре свега на уму критику актуелног режима и радикала Николе Пашића.[7] И у програму *Српског књижевног гласника*, који су потписали Слободан Јовановић и Богдан Поповић, такође је била истакнута намера да се у часописним прилозима разматрају и политичка тј. државна питања ује-

[4] Слободан Јовановић, „Артур Балфур“, *Нова Европа*, књ. XXI, бр. 4, 16. април 1930, 225–234.

[5] Слободан Јовановић, „Benžamen Konstan“, *Nova Evropa*, knj. XXIII, br. 2, 16. februar 1931, 88–95.

[6] Слободан Јовановић, „Никола Пашић“ (Поводом десетогодишњице смрти), *Нова Европа,* књ. XXIX, бр. 12, 26. децембар 1936, 381–389; у фусноти уредништво је навело објашњење: „Овај чланак је написан за часопис *The Slavonic and East European Review*, који излази у Лондону (под уредништвом Дра. Ситон-Вотсона) у тромесечним свескама, те који ће овај чланак донети јануара 1937.“

[7] То је потврдио и текстом у коме је, у рубрици „Књижевни и политички потрети“, у најнеповољнијем светлу био приказан председник министарског савета Миленко Веснић.

дињења народа у новој држави, али „на начелној висини, без страначке боје“.[8] Слободан Јовановић и Богдан Поповић, иако формални уредници само неколико свезака, били су личности од највећег утицаја на садржај *Српског књижевног гласника*. Током две деценије његовог излажења између два светска рата, они су доследно заступали прокламовану програмску оријентацију у третирању актуелних друштвених и државних питања, и настојали да у уредничким коментарима умирују политичке страсти посебно наглашавајући да односи између Хрвата и Срба нису национално него политичко питање које се може решити административним мерама.

Пред појаву првог броја *Нове Европе* Слободан Јовановић је Милану Ћурчину упутио начелну подршку али и упозорење да његов часопис у Београду неће бити добро примљен.[9] То предвиђање се и остварило: *Нова Европа* није имала позитиван одјек у режимској штампи, али ни у широј политичкој и културној јавности Београда. Доследно оваквом Јовановићевом ставу, петнаест дана пре изласка првог броја *Нове Европе*, уредништво *Српског књижевног гласника* подржало је најављени Ћурчинов часопис изразивши извесну уздржаност: „У нашој данашњој средини која још није нашла прави пут и лута од комунизма до конзерватизма, овакав часопис, који ће стати пред свакодневне чињенице онакве какве су, и подвргнути их колико реалној толико и безобзирној критици, одиста задовољава једну праву потребу. Ако *Нова Европа* буде водила борбу против сваког и против свега што је сметња разумној изградњи наше нове државе и здравом развићу целога нашег народа, она ће испунити до краја једну корисну мисију.“

Подразумевајући снагу утицаја *Гласника*, и са намером да га неутралише, Милан Ћурчин је већ у првом броју *Нове Европе*, 16. септембра 1920, у рубрици „Књиге и листови“, поздравио али и критички коментарисао обнову часописа у коме је пре рата објављивао своје песме и сврстао се у генерацију „златног доба“ српске књижевности и културе. Ћурчин је рекао да је добро што је у спољашњем изгледу и у рубрикама послератни *Гласник* (тако ће га доследно и убудуће називати) веран традицији, али сматра да је оно с р п с к и, иако је ситнијим словима написано, требало изоставити, и да је у томе требало одступити од традиције : „Јер постоји опасност да се оно криво тумачи и сматра

[8] Б. Поповић и С. Јовановић, „Читаоцима Нове серије *Српског књижевног гласника*“, *СКГ* н. с., 1920, књ. I, бр. 1, 3.

[9] „Ваш лист биће овде врло непријатељски дочекан, то Вам унапред могу рећи. Што год буде с Вашим потписом, изопачиће се одмах на све могуће начине. Појешћете ватру и због политичког погледа, за који ће такође рећи да је плод греха Ваших, и који ни иначе не може ниједну странку задовољити. Разуме се, све ово не треба да Вас обесхрабри“ – према: Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Институт за савремену историју, Београд 2003, 148.

као инсистирање на имену, што је, зацело, далеко и од помисли уредника *Гласникових*. Нека нам се не замери што из љубави према *Гласнику*, истичемо ово своје становиште и у часу кад од свег срца поздрављамо васкрс часописа који је више него ико послужио Јужнословенској Мисли и у својих 300 свезака дао скоро све што се као најбоље јавило у нашој књижевности од почетка овога века па до Светскога Рата.“[10] Тако су уздржаност од стране уредника *Српског књижевног гласника*, с једне стране, као и садржај Ћурчинове критике на сам назив *Гласника*, с друге, већ у првим бројевима исказали напетост у односима ова два часописа, али и њихових уредника, напетост која је трајала током целокупног њиховог деловања.

Слободан Јовановић није прихватио (као Јован Цвијић, на пример) да буде међу оснивачима *Нове Европе*, али није одбио сарадњу. Таквим ставом он је заступао принцип формалне неутралности – у новој држави Слободан Јовановић није приступио ниједној странци иако су били познати његови антирадикалски ставови, а такође се у новим државним оквирима и политичким околностима није отворено прикључивао ни организованим групама интелектуалаца окупљеним ради одбране појединих политичких гледишта. Са данашње дистанце могло би се рећи да је у позицији страначке независности и спремности за сарадњу у *Новој Европи*, иако не и за политичку подршку, Јовановић заступао не само себе већ и сам програм нове послератне серије *Српског књижевног гласника*, заснован на принципу нестраначке отворености према најширем интелектуалном дијалогу о најактуелнијим друштвеним и политичким питањима, тј. државног уређења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и свих питања односа међу њима.

Дакле, у разлозима Слободана Јовановића да у *Новој Европи*, која је била превасходно друштвено-културни а не књижевни часопис, наступи као књижевни критичар тј. књижевник, и то у књижевној рубрици која је у њему имала споредно и необавезно место и значај – неизбежно се ишчитава политичка мотивација. У контексту таквога става није без значаја чињеница да Слободан Јовановић није био присутан на политичким скуповима као што су били састанак интелектуалаца нове државе на Илиџи јуна 1922. и Конгрес јавних радника и политичара, у октобру исте године, које је *Нова Европа* подржавала и учествовала у њиховом организовању. Јовановићево фактичко, али не и експлицитно дистанцирање Ћурчин је толерисао не одустајући да га некако придобије и за политичку подршку. Чинио је то у првој години свог часописа и посредно – објављивањем есеја Исидоре Секулић о Јовановићевом „београдском стилу“, као и пози-

[10] Ћ., „Српски књижевни гласник“, *Нова Европа*, књ. 1, бр. 1, 16. септембар 1920, 65.

тивним приказима његових историјских студија о Светозару Марковићу и вођама Француске револуције.[11]

Однос између Јовановића и Ћурчина у времену када су обојица били уредници два утицајна, по тематским интересовањима понекад корелативна часописа, имао је повода да буде поремећен посебно у времену дебате о уставном уређењу нове државе, у којој нису имали исте погледе ни као независне личности ни као заступници политике часописа које су уређивали. За Слободана Јовановића – професора правних наука, држава је била основни и највиши облик политичког живота и друштвеног реда, те он није могао бити равнодушан и неангажован у дебатама око уставног уређења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У време стварања и прокламовања Видовданског устава 1920. и 1921. он је објавио већи број краћих огледа, расправа и чланака о уставном уређењу Краљевине Срба Хрвата и Словенаца.[12] Умерено критичан, његов став био је својствен теоретичару права и политике који је био доследан у својим либералним схватањима енглеског порекла, и који је строго разликовао права и дужности, односно превласт општих над појединачним интересима у јед-

[11] Небојша А. Поповић у књизи – докторској дисертацији – *Слободан Јовановић и југословенска држава* расветљавао је и појединачне међууредничке односе Јовановића и Ћурчина током 1920. године, као и узроке прекида сарадње, до које је дошло исте године, и која је трајала читаву деценију: „Јовановић је свакако имао симпатија за антирадикалску оријентацију (*Нове Европе*), али 1920. године 'године примирја' између њега и радикала вероватно није желео отворено учешће у једној недвосмислено антирежимској, односно антирадикалској публикацији. Јовановић је тада примењивао модел посредног удара на радикале, без свог видљивог учешћа. Као један од уредника новопокренуте серије *СКГ* Јовановић је одбио да штампа понуђени текст против Пашића, оценивши га као сувише борбен, али га је проследио у Загреб уреднику новопокренутог часописа *Нова Европа* Милану Ћурчину да га у њему објави. Милан Ћурчин је за први број *СКГ* Јовановићу понудио своју песму 'Песму сељаку' (написану још новембра 1919), уперену против Пашића и Радића. Јовановић је начелно прихватио да је објави, а њено необјављивање образложио је противљењем главног уредника Богдана Поповића због стиха 'Удри по глави господу своју снагом свом'. Ћурчинова песма ипак је објављена али у *Новој Европи*. Политички се изјашњавајући група око *Нове Европе*, прво прикривено, а потом, и отворено, исказала је амбиције да непосредно и организовано учествује у политичкој борби. Ћурчин је 10. октобра упутио писмо Јовану Цвијићу у којем је анализирао политичку ситуацију пред изборе за Уставотворну скупштину и упознао га са плановима његове групе: 'Мислили смо да би се можда могла успоставити ванстраначка листа кандидата за Конституанту, као у Далмацији... Ако бисте ви били за то, могли бисмо сазвати покретаче *Нове Европе* у Загреб на договор...' Десетак дана потом појавио се у *Новој Европи* текст Ристе Митковића 'Скерлићева застава' у којем је упућен позив Јовану Цвијићу да се прихвати власти и југословенским интелектуалцима да се окупе око Цвијића. Јовановићу, који је остао доследан опредељењу да се не сврстава у било коју организовану полтичку групу, отворено политичко изјашњавање није могло бити привлачно...", 147.

[12] Јовановић је у *Српском књижевном гласнику* објавио чланке о енглеском федерализму, затим о могућностима федерализма који је био под знаком питања у тек образованој југословенској заједници, о постанку и карактеру нове државе, о нацрту новог устава, о владалачком дому, врховној команди, кривичној одговорности министара, покрајинском уређењу у областима, о штампи и заштити мањина и др. Од посебног значаја била је његова велика студија „Нестајање закона" у којој је представио оне друштвене нереде и изопачења који могу наступити уколико грађанске слободе, осигуране уставом, угуше грађанске обавезе прописане законом.

ној сређеној држави. Све ове написе Милан Ћурчин је без сумње желео да види на страницама *Нове Европе* и свакако га је љутило што је Слободан Јовановић, без изузетка, своје чланке објављивао у *Гласнику*. То потврђује и чињеница да је непосредан повод за прекид сарадње Слободана Јовановића у *Новој Европи* било Ћурчиново писмо Јовану Цвијићу у коме је Јовановића критиковао што је расправу о федерализму објавио у *Српском књижевном гласнику* а не у *Новој Европи*, и уопште што је *Гласник* у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и даље имао монопол над текстовима тадашње научне, интелектуалне и политичке елите.

После прекида односа са Јовановићем Милан Ћурчин је, 1927. године, у *Новој Европи* објавио вест да је загребачко Свеучилиште Слободану Јовановићу доделило титулу почасног доктора. Жалећи због одсуства Јовановићевих прилога на страницама *Нове Европе*, писац белешке П. (уколико аутор није био сам Ћурчин, он је свакако изражавао и његов став) коментарисао је изјаву ректора Ернеста Милера да је загребачки Јуридистички факултет ову титулу доделио још једино Владимиру Мажуранићу, „најкултурнијем х р в а т с к о м правнику“: „Биљежећи *Нова Европа* овако укратко ову промоцију, не може да се не уздржи од једне мисли: Владимир Мажуранић и Слободан Јовановић! Очеви су им били политичари, док синови то нијесу. Зашто се најкултурнији из народа одричу активне политике и јавнога рада? Је ли то услијед искустава својих очева, или зато што је наша политика таква? Је ли кривица до политике или обратно, до њих самих?... Наука је, нема сумње, тиме добила; али, је ли добила толико колико је политика тиме изгубила...“[13]

Политички контекст односа између Милана Ћурчина и Слободана Јовановића у наредним деценијама обликовала је сама историја и сложеност југословенског питања и српско-хрватских односа у њему. Али, у историји српске књижевности остаће забележено да је Слободан Јовановић у *Новој Европи*, у неколико проблемски структурисаних наставака, објавио студију о Љубомиру Недићу, која је, по мишљењу најауторитативнијих познавалаца дела и Јовановића и Недића, једна од најбоље написаних критичких студија у српској књижевности уопште.[14] У овој студији дошли су, истовремено, до највишег израза индивидуалност Јовановићевог критичарског стила и стилски домет једне књижевне епохе – особеност модерне српске књижевности назване „београдски стил“.[15]

[13] П., „Слободан Јовановић“, *Nova Evropa,* knj. XV, br. 12, 11. jun 1927, 419–420.

[14] Иво Тартаља, Милан Радуловић, Предраг Палавестра, Слободан Самарџић.

[15] Слободан Јовановић, „Љубомир Недић (1–5) – Књижевни портрет са освртом на књигу *Из новије српске лирике* и на Недићево вредновање поезије Јована Јовановића Змаја и Лазе Костића“, *Нова Европа*, књ. I, бр. 7, 280–285; „Љубомир Недић (6–7) – Осврт на Недићево вредновање књижевног рада Ђуре Јакшића, Стевана Каћанског, Јована и Војислава Илића“, књ. I, бр. 8, 319–321; „Љубомир Недић (8–11) – О књижевној критици Љубомира Недића, његовој сарадњи у листу *Ред* и односу према часопису *Дело*“, књ. I,

У чему је посебност Јовановићеве студије о Љубомиру Недићу?

У овој студији Јовановић је приказао личност Љубомира Недића и особеност његове појаве у српској књижевности и култури поступком разуђене, богате и динамичне свеобухватности. Јовановићева студија јединствен је критички и литерарни портрет родоначелника српске модерне критике, у коме су прецизно и занимљиво, али пре свега стручно и критички компетентно приказане веома сложене особености Недићеве личности на карактерном, психолошком, критичком, стилском и језичком плану. По начелности и тачности критичког суда Јовановић је пишући о Недићу био на највишој висини Скерлићевих критичких домета, при чему је, као и у другим мање значајним критичким есејима, показао и један критички квалитет који га, усуђујемо се да кажемо, у критичком методу чини чак и снажније убедљивим од Скерлића. Наиме, као образовани политички мислилац Слободан Јовановић имао је дар да, кад размишља о књижевним делима и њиховим ствараоцима, искључи идеологију – како националну тако и социјалну; књижевни критичар Слободан Јовановић је своје оцене заснивао на посматрању књижевника и његовог дела као књижевно аутономног.

Описујући Недићево школовање у Немачкој и Енглеској, као и напредовање у професорској каријери на Великој школи, Јовановић је паралелно (у чему се и испољавао карактеристично персоналан јовановићевски стил) исцрпно описивао и Недићев приватни боемски живот, живот сладострасника и романтичног мондена, дакле човека који је животом, а не књишки познавао савремени књижевни живот свога доба. Оваквом приповедачком сликовитошћу, понекад анегдотом и неакадемском појединошћу из сфере приватности, Јовановић је успео да прикаже основу Недићевог и животног и књижевног искуства, из које је и могла да проистекне његова прва и најзначајнија критичка књига *Из новије српске лирике* – коју је писао болестан и немоћан да се креће и живи дотадашњим животом. Јовановић је анализирао али и промишљао Недићева порицања Јована Јовановића Змаја и Лазе Костића, као и његове позитивне оцене песништва Ђуре Јакшића, Стевана В. Каћанског, Јована и Војислава Илића. Стеван В. Каћански и Јован Илић били су песници другог реда, и Недићеве похвале суд времена јесте порекао. Међутим, управо у тим „грешкама“ Јовановић је луцидно открио Недићеву наклоност према „романтичном“ и „сентименталном“, која је исходила из његовог образовања заснованог на немачком и енглеском

бр. 9, 351–357; „Љубомир Недић (12–13) – Приказ часописа *Српски преглед“*, књ. I, бр. 10, 389–394; „Љубомир Недић (14–15) – Приказ књиге *Новији српски писци“*, књ. I, бр. 11, 426–430; „Љубомир Недић (16–17) – О односу Љубомира Недића према страној књижевности“, књ. I, бр. 11, 455–459; „Љубомир Недић (18–20), Крф 1917. – О Недићевом односу према немачкој и енглеској књижевности“, књ. I, бр. 12, 497–501.

утицају, а које је и он сам високо ценио. Јовановић није порицао Недића и онда када је увиђао његове грешке, јер је пре свега разумео важност његове појаве у књижевности у којој су пре њега владали „критичари пречани“ – Милан Јовановић, Милан Савић, Стеван В. Поповић, за које је сматрао да су некритични тј. „превише попустљиви“ и просветитељски оријентисани. Недић је, за разлику од њих, а тај суд је време потврдило, био „велики критичар“ свога доба – објективан, са чистим судом и наглашено ауторитативан. Јовановић је ценио Недића и због његовог отпора оспоравањима која су долазила од стране „филолога“ из критичарске школе Ђуре Даничића, увиђајући важност и значај одвајања књижевне критике од филологије тј. заснивања њене самосталности и превасходно естетичке улоге у развоју српске књижевности.

У овој студији Јовановић је опширно писао о Недићевом часопису *Српски преглед* као књижевној антитези часописима који су доприносили изразитој политизацији књижевности, посебно радикалском *Делу*. Уочивши значај појаве таквог часописа на ширем плану српске књижевности тога доба, Слободан Јовановић је истовремено указао и на његове недостатке и мане које су, како је сматрао, произлазиле из уредничке ригидности Љубомира Недића, његове „карактерне мизантропије и ћудљивости“. Описујући судбину *Српског прегледа* Слободан Јовановић је забележио низ појединости које се на махове чине преопширним, ситничавим и савременички анегдоталним, али у којима се такође исказивала особеност његовог критичког анализовања. Јовановић је, рекли бисмо, са романсијерском снагом опсервације описао и вредновао и широк духовни и културни круг око уредника Љубомира Недића и његовог *Српског прегледа*, при чему је, истичући снагу и оригиналност његове личности, приказао као његове бледе сателите низ значајних личности тога доба (нпр. Милана Јовановића, Лазу Комарчића и Андру Гавриловића).

После гашења *Српског прегледа* Љубомир Недић је објавио књигу *Новији српски писци*, коју је Слободан Јовановић такође приказао и вредновао као значајно критичко дело, али указао и на њене слабости, међу којима је именовао дидактичност и сколност „наравоученијима“. И у овом делу студије о Љубомиру Недићу Јовановић је као критичар високо надмашивао непосредан повод свог критичког разматрања и свестрано, убедљиво и прецизно давао властите оцене писаца о којима је писао и Љубомир Недић. Посебни значај придао је Недићевом критичком порицању Милана Милићевића – кога је тадашња филолошка критика сматрала једним од највећих српских књижевника. Слободан Јовановић је очигледно био сагласан с већином Недићевих критичких судова о писацима. Колика је била блискост у критичким оценама између Јовановића и Недића показао је Иво Тартаља у компаративној студији „Љубомир Недић и Сло-

бодан Јовановић".[16] Наиме, он је доказао да је псеудоним *Јорик*, који је у *Библиографији југословенске периодике 1941.* у издању Лексикографског завода приписиван Љубомиру Недићу, у ствари био Јовановићев. Исправљајући грешку у разрешавању псеудонима, Иво Тартаља је указао на тешкоће са којима се суочавао у своме доказивању будући да су ова два критичара у деведесетим годинама XIX века била толико блиска да је било тешко разабрати чији је суд био првобитан.[17]

Јовановићева студија о Недићу је неапологетска и у дубоком значењу афирмативна. Слободан Јовановић је био веома критичан према стилу Недићевог писања о *Новијим српским писцима:* он је оценио да Недић пише „нервозно" и „раздражљиво", више „професорски" но „уметнички", али и да упркос томе успева да оствари утицај и ауторитет и код неистомишљеника. Тај ауторитет Недић је, како је видео Јовановић, остваривао посебним особинама: моралом и „демостенским нагласком".

Јовановићева разматрања критичког значаја и особености Љубомира Недића се са личности критичара шире на писце о којима је писао, и то на начин који није само интерпретација већ и полемика и низање оригиналних асоцијација. Студија о критичару постаје студија о књижевности његовог доба, српској књижевности уопште, али и о светској. Говорећи о Недићевој лектири и мишљењу о страним писцима Јовановић је разиграно, узгредно, али дубоко мисаоно и рафиновано разастро богатство запажања о Поу, Филдингу, Текерију, Шилеру, Хајнеу, Гетеу, Флоберу, Золи. У својим критичарским запажањима он је успостављао духовну равноправност са великим писцима о којима је писао; у његовој духовитој интелектуалној непосредности нема лажне учености, патетике, судијске и ћифтинске позе, а када има негативно мишљење, он полемише не потцењујући и не унижавајући неистомишљеника.

---

[16] Иво Тартаља, „Љубомир Недић и Слободан Јовановић", *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. XXIII, св. 2, 1975, 274–275.

[17] Недић је оштро критиковао Милићевића, али је главне аргументе против Милићевића, каже Тартаља, садржао седам година раније написан приказ „*Заповет* Милана Ђ. Милићевића", објављен у Недићевом *Реду*. Стилске карактеристике овог приказа подударају се са текстовима потписаним псеудонимом *Рück,* који се приписује Слободану Јовановићу, из чега се основано изводи закључак да је прву негативну критику Милићевића написао сам Јовановић. Томе у прилог иде и чињеница да је Љубомир Недић студију о Милићевићу, у књизи *Новији српски писци,* посветио управо Слободану Јовановићу. При том Тартаља не искључује да је млади Јовановић сам суд о Милићевићу усвојио од Недића, кроз разговоре које су водили. Не искључујући могућност да је Јовановић знао Недића и раније и да је слушао његова предавања на Великој школи, Иво Тартаља каже да је Недићево и Јовановићево познанство започело 1894. са оснивањем часописа *Ред*, у коме су сарађивали на уредничким пословима, и да се та сарадња још присније развила идуће, 1895. године када је Недић покренуо *Српски преглед*. Истовремено, обојица су сарађивала и у мостарској *Зори*. До посебне присности дошло је у време Недићеве болести, када су водили дуге разговоре о књижевности. Ако су се и спорили, каже Иво Тартаља, они су и преузимали ставове један од другога. – Нав. дело, 83.

Опште мишљење да је књижевнокритички дар Слободана Јовановића остао у сенци његове историографије, правничких наука и политичке делатности, у потпуности потврђује његова студија о Љубомиру Недићу. Јовановићев „Љубомир Недић“ у *Новој Европи* јединствена је романсирана критика у којој је сагледан и протагонист једног књижевног доба и оцењен његов будући значај за развој српске књижевности у прихватању европских узора и следбеништву развојних токова европске књижевности. Тиме је и време европеизовања српске књижевности са почетка XX века померио у крај XIX, и смањио период такозваног заостајања Србије за светом.

Слободана Јовановића и Љубомира Недића везивало је пријатељство, интелектуална блискост, сродан књижевни укус и заједнички однос према књижевном језику и стилу који је Исидора Секулић назвала „београдским“. Време је потврдило да је, с аспекта уређивачке политике Милана Ћурчина, Исидорина студија о београдском стилу Слободана Јовановића у *Новој Европи* била и инвентивна и промишљена, изванредно успешно одабрана да буде претходница и увод управо овој студији. Особеност Јовановићевог стила Исидора је дефинисала као јединствен и изванредан спој уметника и научника: „...прави уметник помаже правом научнику. Нико се, при испитивању и суђењу не може боље оделити од страсти и предрасуде него човек који је хармоничан комплекс научника и уметника. Научник схвата и црпе суштину без предрасуда, јер је њему на том послу најпре у моћи да остане миран и прибран. А уметник приказује без предрасуда, јер је њему опет на том послу најпре у моћи да буде узвишен.“[18]

Радован Самарџић, приређивач нових Сабраних дела Слободана Јовановића, 1991. године, сматра да је Слободан Јовановић неколико деценија заправо владао у свеопштој српској писмености, и увек остајао надмоћно самосталан – и кад се ослањао на туђа мишљења, судове и доказну грађу: „Својим стилом и својим методом био је само свој, и изнад већине других.“[19] Међу Јовановићевим огледима из књижевности, посебну вредност придао је његовим портретима савременика и критичким судовима о њиховом делу, истакавши: „У овој групи је један од најлепших огледа који су уопште написани. То је портрет Љубомира Недића, први пут сачињен на Крфу 1917, а у коначном облику објављен у *Новој Европи*. Сваки разговор о овом огледу значи изневеравање. Нимало стегнут,

[18] Исидора Секулић, „Београдски стил“, *Из домаћих књижевности I*, Сабрана дела Исидоре Секулић, књ. IV, Београд 1977, 117.

[19] Слободан Самарџић, „Дело и писац“, у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности II,* Сабрана дела Слободана Јовановића, приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић, том 12, Београдски издавачко-графички завод – Југославија публик – Српска књижевна задруга, Београд 1991, 673.

сав од широких, пуних и ослобођених потеза, у целини сјајно саливен, а у свакој појединости дотеран до исказа бриљантног својом духовитошћу и унутарњом лепотом, оглед о Љубомиру Недићу најуспелији је пример постигнутог јединства, на истом месту, једног времена, једне личности и једног дела.“[20]

Пишући о Јовановићу као критичару, у *Историји српске књижевне критике*, Предраг Палавестра је такође посебно истакао његове заслуге у области усавршавања књижевног и научног стила, и изједначио га у значају са главним творцима „модерне српске критичке реченице“: Љубомиром Недићем, Богданом и Павлом Поповићем и Јованом Скерлићем. Палавестра каже: „Док су Скерлића његови следбеници сматрали ’учитељем енергије’, Слободан Јовановић је уважаван као ’учитељ стила’. Моћ његовог ’лаког, једноставног, сваком приступачног стила’ утицала је на логичко изоштравање и синтаксичку чистоту фразе, и то не само књижевног него и научног огледа у модерној српској књижевности. После Слободана Јовановића сви критичари и књижевници – као и многи научници и историчари – трудили су се да пишу лепо и разговетно, да пазе на стил и да негују књижевни израз. Они су тиме потврђивали мисао Исидоре Секулић да у сваком ’развијеном и дорађеном стилу, стилу епохе или стилу појединца, хији цела рапсодија једног народа’.“[21]

Овако високе оцене вредности и значаја студије Слободана Јовановића о критичару Љубомиру Недићу у *Новој Европи*, неизбежно бацају сенку на остале његове текстове објављене у Ћурчиновом часопису. Међутим, његови кратки есеји о Стендалу и Џорџу Мередиту показују другачије критичко и књижевно, али и оригинално Јовановићево умеће: дар да у малом тексту истакне оно што је најбитније али најзагонетније у личности и делу писца, и да га изузетно језгровито и јасно расветли. Он је успевао да у неколико реченица изрази саму суштину особености Стендаловог романескног поступка: „Описи спољашњег света, тако важан састојак реалистичног романа, сведени су код Стендала на најмању меру. Он усредсређује пажњу на три-четири личности, које све одреда представљају ретка, сложена, загонетна бића. Те тешке психолошке случајеве он узима на проматрање, и са тачношћу једног апарата за мерење бележи све, чак и најтананије трзаје и потресе њихове душе. Из једне масе ситних нотација постепено нам излази пред очи цела личност; она не живи онако као Балзакове личности, али је боље разумемо у њеном унутрашњем јединству него ове последње. Стендалови романи чине утисак да се све дешава унутра. [...] Стендалови су романи основани на ситно

[20] Исто, 674.

[21] Предраг Палавестра, *Историја српске књижевне критике1768–2007*, I том, Матица српска, Нови Сад 2008, 175.

тачним опажањима, а изгледају апстрактни; у њима кључају велике страсти као код Шекспира и Балзака, а тон излагања је хладно резонерски као код француских класика 17. века; то је једна сасвим необична мешавина живота и логике.“[22] Исказавши саму бит Стендалове књижевне појаве, Јовановић је потом разјаснио и појаву „стендализма“, окарактерисавши га двема карактеристикама: „1. не дати се обмањивати, и 2. водити живот као лов на срећу“, посебно обративши пажњу на Стендалово схватање амбиције коју он схвата као љубав: „Као задовољење сујете, амбиција није бог зна шта, али као усхићење целога бића за један велики, готово недостижан циљ, то је изванредна ствар. Велике властољупце, нарочито Наполеона, у чијој је војсци служио, и који је оставио на њега неизгладив утисак, Стендал је замишљао као велике песнике. Ти су људи живели у машти; затварали очи пред тешкоћама и опасностима, били готови да ’скачу у непознато’, и да себе саме ставе на коцку ради једног више или мање химеричног циља, од кога управо нико није могао имати користи, – нити они нити ко други. Као велики љубавници, тако и велики властољупци црпу снагу из једне јаке емоције: сва је разлика у врсти емоције: код љубавника, та је емоција нежна, а код властољупца херојска.“[23]

Есеј о Стендалу Јовановић је завршио оригиналним запажањем да се чини нејасним начин на који начин Стендал доводи у везу психолошку анализу и „лов на срећу“, јер психолошка анализа чини нас неповерљивим према властитим страстима и претвара у њиховог хладног посматрача; „лов на срећу“, пак, доводи нас до усредсређености целога бића у једну велику страст: „Стендал је те противуречности решио на свој начин. Он је живео незаинтересованим осећајним животом као какав млад ђак, али је захваљујући својој психолошкој анализи био тога живота сасвим свестан, – и будући свестан, могао уживати у њему као какав епикурејац. То је била једна нова врста епикурејства, – епикурејство сентиментално у коме се човек, силом интелигенције, издиже изнад властитих страсти да би могао из ових црпсти мирније и финије насладе.“ [24]

Као ни Стендал, ни Џорџ Мередит није био писац једноставан за критичко тумачење. И поводом Мередита Слободан Јовановић је подстакнут загонетком његове особености тј. контроверзе: с једне стране, Џорџ Мередит је био слављен као највећи писац после Шекспира, дакле био је после смрти тј. после романа *Егоист* необично славан, а, с друге, како Јовановић каже, изразито „инсуларан“ – нејасан, неразумљив и незанимљив. Јовановић уочава да је Мередит пре свега писац психолог као што су то били Стендал код Француза и Достојевски код Руса, али сасвим

[22] Слободан Јовановић, „Стендал“, 48.
[23] Исто, 49.
[24] Исто, 49–50.

особен. Јовановић запажа да док Достојевски и Стендал прво испричају факте а онда рашчлањују утиске које су ти догађаји изазвали код личности, Мередит чини супротно: „Ми не видимо саме догађаје, него сенку коју су они оставили за собом. И наравно они нам онда морају изгледати мутни.“[25] Мередит читаоца уводи у лабораторију душе својих јунака, показује страсти које се још нису испољиле, и при том сам као приповедач није миран и безличан већ у анализе уткива властита размишљања – често иронична. Цитирајући самог Мередита – да човечанство представља „крајње ироничну поворку са смехом богова у залеђу“ – Јовановић закључује да се у његовим анализама заправо увек чује тај „смех богова“. Овај енглески писац, сматра Јовановић, сједињује у себи способности за које би се могло мислити да се узајамно искључују: с једне стране способност психолошке анализе и ироничне визије људи и друштва, а с друге, способност песничког усхићења пред трагичношћу људске судбине, пред лепотом природе и жене: „Један књижевник код кога су интелектуална проницљивост и јачина осећања подједнако развијене, представља редак пример хармоније ума и срца. Та му хармонија даје ведрину коју ништа није у стању помутити, – ни оне моралне способности које открива на дну наше душе, ни оне лажи и извештачености које открива у друштвеном животу. Он се држи високо изнад комедије и трагедије живота коју приказује, – и поред свега што је и разуме и осећа, не да се пољуљати у својој унутарњој равнотежи. Он има једну боговску мирноћу као антички песници и уметници ренесансе. У данашње време мекуштва и малодушности, таква мирноћа изгледа бездушна, и Мередиту је замерано да је свиреп. Нама изгледа да то што се зове његова свирепост, није ништа друго него добро здравље душевно. У крепости доброг здравља има увек нечег опорог.“[26]

После деценијског одсуства, у *Новој Европи* објављена су два Јовановићева портрета: „Артур Балфур“ – поводом смрти великог енглеског државника и филозофа (1930),[27] а следеће (1931) године, поводом стогодишњице смрти, „омаж“ оцу парламентарног либерализма и књижевнику – „Бенжамен Констан“.[28] За обе личности заједничко је да су били политичари али и духовни ствараоци: Балфур је био филозоф, а Констан књижевник. У оба Јовановићева портрета у првом плану нису истакнуте идеје које су ова два значајна политичара заступала, а које су и њему самом свакако биле блиске, већ опет психологија и разрешавање нечега што је препознао као доминантно и комплексно у њиховом карак-

[25] Слободан Јовановић, „Џорџ Мередит“, 86.
[26] Исто, 90.
[27] Слободан Јовановић, „Артур Балфур“, 225–234.
[28] Слободан Јовановић, „Бенжамен Констан“, 88–95.

теру – заправо парадокс да из мане или недостатка личности произађе уметнички квалитет (Констан) и вредна политичка доктрина (Балфур). Кључ за објашњење контроверзне личности оца парламентаризма Бенжамена Констана Слободан Јовановић је инвентивно открио у његовом роману *Адолф*, који је сагледао као савршен образац психолошког романа и претходницу Стендалових, због чега је сматрао да је Констан, а не Стендал, отац психолошког романа у светској литератури. Констана су, по Јовановићевом мишљењу, психолошки и карактерно детерминисале претерано развијене способности самопроматрања и самокритике: „Као што је рекао Сент-Бев, код Констана су се најузвишеније мисли и најблагороднији осећаји претварали у пепео. И као што није налазио циља и смисла у животу, тако га Констан није налазио ни у себи самоме. Његов општи скептицизам окомио се и на њега самога. У њему су постојале две личности: једна која жели и која ради; друга, која са стране посматра, и подругљиво шапуће да су све те жеље и сви ти напори глупост и таштина. Његов осећајни живот није могао доћи до снаге и искреност; његов активни живот није могао доћи до одређености и доследности.“[29] Запазивши да се на космополитизам у посматрању Констана надовезао рационализам у образовању, и да је прошао кроз потресе и промене Француске револуције и Наполеонових ратова, Јовановић је закључио да је у тим потресима писац *Адолфа* постао скептик код кога је памет била јача од воље; Јовановић каже да је скептицизам заправо дезорганизовао Констанову личност. После тако погубне константације он поставља питање: како је с тако „расклиматаном и расточеном личношћу“ Констан ипак успео доћи и до књижевне и до политичке славе, и одговара: „Књижевну славу Констанову код потомства очувао је, дакле, један роман из његовог живота, у коме је његова малодушност према једној жени подвргнута немилосрдној анализи. Она иста способност самопосматрања, која му је толико ослабила вољу и поколебала карактер, начинила га је великим и оригиналним књижевником, чим је – захваљујући једном случају – пренесена из обичног живота на књижевно стварање. То је уосталом позната ствар, да нам у књижевном стварању неки пут више вреде наше мане него наше добре особине.“[30] Међутим, писац *Адолфа* био је пре свега духовни вођ либералне опозиције, публицист и један од водећих говорника у парламенту. Јовановић разоткрива противуречност у Констановој појави: у личном животу – скептик, а у политици – ватрени верник. „Он је веровао у либерализам“, подвлачи Јовановић, и ову Констанову веру одређује као психолошки, а не идеолошки феномен: „Под либерализмом он је разумевао право појединца да сам собом управља.

[29] Исто, 92.
[30] Исто, 94.

Власти, без сумње, мора бити; али њу треба кроз штампу и Скупштину држати под непрестаним надзором и критиком појединца. Само на тај начин власт и слобода биће измирени... Е лепо, тај либерализам шта је друго него она иста рационалистичка сумња и критика која је мучила Констана? Ту исту ствар, која је његов властити живот дезорганизовала, требало је узети за врховно начело друштвеног уређења. Чим је своју личну сумњу и критику избацио из себе и пренео на друштво, она је променила природу. Под именом либерализма, та сумња и критика постала је чланом вере. Као свака вера, тако је и либерализам везао Констанове енергије и упутио их у истом правцу. Чим је почео веровати у своју сумњу и критику као у друштвену доктрину, она је од негативне снаге постала позитивном. Да ли је либерализам као друштвена доктрина био штетан или користан, о томе може бити спора; али лично за Констана био је неоспорно користан, јер му је помогао да свој дезорганизовани живот поново организује.“[31]

И у портрету државника и филозофа лорда Балфура Јовановић је био усредсређен на неколико црта његове биографије и карактера; заправо на „тајне и противуречности Балфурове“, да би закључио: „...ваља при крају истаћи оно што је у њега било најбоље. Он није имао ничега заједничкога са данашњим професионалним политичарем. Тај политичар спаја с оскудицом опште културе јачину амбиције и брзо схватање тренутне ситуације. Балфур је био високо образован човек, који се бавио политиком више по дужности него из амбиције, и који није гледао само на тренутну ситуацију, него и на оно што после ње има да дође. Његова знања била су опсежна, готово енциклопедијска, и његови дарови многоструки, али више од његове учености и даровитости вредела је његова духовна личност. Нико међу државницима његова доба није тако као Балфур неговао унутрашњега човека у себи; то није био књишки филозоф по целом свом бићу. Баш стога што је његова духовна личност била тако развијена, за њега би се могло рећи да је, ма колико његова дела била знатна, он сам вредео више од својих дела.“[32]

У портретима Бенжамена Констана и Артура Балфура Слободан Јовановић приказао је два супротна типа политичара, две различите политичке доктрине и људска карактера. Према обојици је несумњиво имао изражене симпатије, па се може рећи и да су то биле и личности које су на њега у извесним садржајима извршиле утицај, или које су му у неким својствима, могло би се рећи, биле сродне. Због таквог субјективног односа према портретисаним личностима Констана и Балфура, у мах нас збуњује чињеница да је последњи Јовановићев текст објављен у *Новој Европи* био текст о Николи Пашићу. Привид одступања отклања сам ка-

[31] Исто, 88–89.

[32] Слободан Јовановић, „Артур Балфур“, 233–234.

рактер текста – он се не бави Пашићевом личношћу и целокупном његовом политичком појавом, већ само једним аспектом његове политике и то спољне – односом према Аустрији. Приказујући у свом огледу спољну политику Николе Пашића као изнуђену, али промишљену и адекватну околностима, Слободан Јовановић је заправо излагао властите политичке погледе на улогу Аустрије у провоцирању Србије за улазак у рат 1914. године. У овом тексту, који је прикривено полемичан са ставовима Ситон-Вотсона, Јовановић је заправо бранилац Србије, а не самог Пашића.[33] Однос Аустрије према Србији био је одређен њеним инвазионистичким аспирацијама на Балкану, исказаним уценама које су претходиле Царинском рату, а затим и Анексијом Босне и Херцеговине[34]. Сам бугарско-српски рат Јовановић је разматрао у контексту односа Аустрије према Србији и сматрао је да је овај рат био оправдан и с дипломатског аспекта добар јер је, како је тумачио, Пашић у њему водио и рат против Аустрије, и то посредним путем. Аустрија је после рата чинила све да Србију лиши плодова победе у Балканским ратовима. Сметње које је чинила Србији на дипломатском пољу јасно су сведочиле да је Аустрија у сваком јачању Србије видела непосредну опасност за себе, и да је Србија могла само на један начин да је задовољи: да остане заувек мала држава која никада не може бити Пијемонт српског и јужнословенског уједињења.

Од посебног историјског значаја у политичкој студији „Никола Пашић“ јесте Јовановићево објашњење последица српско-бугарског рата,

[33] Уредник часописа за који је чланак писан – *The Slavonic and East European Review* – био је Ситон-Вотсон, па је отуда и био прослеђен Милану Ћурчину и објављен у *Новој Европи.*

[34] „После Анексије целом свету је било јасно да се тиме не заустављају аустријске аспирације на Балкану. Тадашњи министар спољњих послова Милован Миловановић био је уверен да аустријској војсци пут за Солун више не води преко Новопазарског Санџака већ преко Србије. По Миловановићевом мишљењу, Аустрија је стално погоршавала односе са Србијом зато да би у даном тренутку имала спреман повод за рат. По његовом мишљењу један балкански савез би могао да заустави Аустрију. На Русију се није могло рачунати јер се она није опоравила од Јапанског рата, што је показала и њена слаба позиција у босанском питању. Савез који је 1912. закључио са Бугарском имао је превасходно одбрамбени значај. Убрзо после овог споразума Миловановић је умро и на његово место је дошао Пашић. Пашић је био тај који је у јесен 1912. увео Србију заједно са Бугарском, Црном Гором и Грчком у рат с Турском. У том тренутку је могло изгледати да Пашић тим ратом више води рачуна о Бугарској, јер је она непосредно била угрожена од Турске. У ствари, Пашић, и онда када је с Бугарима ишао на Турску, није заборављао Аустрију. Балкански савез имао је за крајњи циљ да очисти Балканско Полуострво од Турака; али, ако би балкански народи у томе успели, Полуострво би убудуће било затворено за надирање свих великих сила, које не би могле онако слободно располагати земљама слободних хришћанских народа као што су могле располагати земљама Отоманске Царевине. То ново стање највише би кварило рачун Аустрије, за коју се веровало да у својим освајачким плановима обухвата целу западну половину Полуострва. Проширити област Србије и Црне Горе, саставити њихове границе у Новопазарском Санџаку, ставити између Босне и Солуна јак ланац српских држава, то је значило јако умањити вредност коју је Босна имала за Аустрију као база за даља балканска освајања“ – Небојша А. Поповић, „Слободан Јовановић и југословенска држава“, *нав. дело*, 382.

којим је Србија добила већи део Македоније и с њиме заједничку границу са Грчком. Изгледало је да за Србију нема више опасности да буде опкољена од Аустрије и њених савезника. Србија је успела да се пре Аустрије спусти у Вардарску долину, и Аустрија је остала затворена у Босни, без могућности даљег ширења на Балкану: „Аустрија није видела да на Балкану може напредовати само 'у знаку југословенства': она је гонила Југословене које је имала под својом влашћу, а у исто време тежила да постане главном балканском државом! Одвојена од Југословенства, њена балканска политика морала је изгледати империјалистичка; и Србија је с разлогом тврдила да Аустрија не долази на Балкан као ослободилац, него као освајач. [...] После ратова од 1912. и 1913, Србија је држала да је покварила аустријске планове, и да јој је сада најпречи посао да учврсти ново стање ствари на Балкану. Али баш зато што то стање ствари није одговарало интересима Аустрије, Аустрија није хтела пустити да се оно учврсти. Она је већ 1914. заратила са Србијом, узимајући за повод југословенско питање: она је оптуживала Србију да међу Југословенима води револуционарну пропаганду. Српско питање слило се на тај начин у југословенско питање; и Пашић, пошто је свршио своју улогу у српској историји, ушао је у југословенску историју."[35]

Идеолошке разлике између Слободана Јовановића и Милана Ћурчина нису умањиле историјске прилике у Краљевини Југославији и Други светски рат. Обе националне концепције биће поражене, а њихови заступници приближени у трагизму животних исхода. Слободан Јовановић се за време Другог светског рата нашао у Лондону, у емиграцији, као потпредседник и потоњи председник југословенске владе. Умро је у изгнанству под печатом судске осуде на робију због „сарадње са окупатором", јер је као председник владе у емиграцији именовао Дражу Михаиловића за министра војске. Књиге Слободана Јовановића биле су забрањене у Титовој Југославији, а његова научна, правна и историографска мисао била је идеолошки дискриминисана и прогнана из живе српске културе. Милан Ћурчин је пропаст Југославије дочекао у Независној држави Хрватској; рат је преживео у Сплиту, а после рата, као заборављени песник и бивши југословенски идеолог, радио је у Лексикографском заводу. Књиге његових песама нису прештампаване, као ни његови публицистички текстови, али је у српској поезији био присутан на страницама најрепрезентативнијих антологија и у свим синтезама које су се односиле на „Гласниково доба" у српској књижевности.

Игром судбине која потврђује да се укрштаји личности које су својим делатништвом и стваралаштвом оставиле дубок и међусобно испреплетен траг у свом добу, неминовно и понекад чудесно понављају

[35] Слободан Јовановић, „Никола Пашић", 389.

– потврђује и књижевноисторијски податак откривен захваљујући истраживачком раду Васе Павковића, приређивача *Сабраних песама* Милана Ћурчина, објављених 1991. године.[36] Трагајући за примерком друге збирке Ћурчинових песама, коју није забележио ниједан од аутора који су се бавили „златним периодом“ српског песништва, пре свих код Драгише Витошевића и Радомира Константиновића, а знајући да је забележена у *Српској библиографији* под бројем 9101: *Друге песме Милана Ћурчина*. У Београду. Штампарија „Доситеј Обрадовић“, 1911, стр. [29], Васа Павковић пронашао је само један примерак.[37] Тај примерак био је посвећен Слободану Јовановићу. Ћурчинова посвета гласи:

Господину Слободану Јовановићу,
Већину ових песама послао сам вама,
И ви сте их сачували: оне су, дакле, по праву, ваше. Примите их још једном, овако из пријатељства,
Милан Ћурчин.

У контексту судбинске и историјске неслучајности на крају ћемо забележити: *Сабрана дела* Слободана Јовановића и *Сабране песме* Милана Ћурчина били су објављени исте 1991. године.

ЛИТЕРАТУРА

Витошевић, Драгиша, „Друга серија *Српског књижевног гласника* и њен однос према првој“, *Међуратна српска књижевност*. Зборник радова, Институт за књижевност и уметност / Књижевна историја / Вук Караџић, Београд 1983, 59–82.

Јовановић, Слободан, *Из историје и књижевности, I и II,* Сабрана дела Слободана Јовановића, приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић, том 11 и 12, Београдски графичко-издавачки завод / Књижевна историја / Југославијапублик / Српска књижевна задруга, Београд 1991.

Палавестра, Предраг, *Историја српске књижевне критике 1768–2007*, том I, Матица српска, Нови Сад 2008.

Поповић, Небојша А., *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Институт за савремену историју, Београд 2003.

[36] Милан Ћурчин, *Сабране песме,* приредио и предговор написао Васа Павковић, Свеске, Панчево 1991.

[37] Васа Павковић је тај примерак пронашао у библиотеци Семинара за југословенску књижевност на Филолошком факултету у Београду, у фонду књига Павла Поповића.

Радуловић, Милан, „Љубомир Недић – теургично схватање књижевности“, *Класици српског модернизма*, Институт за књижевност и уметност, Београд 1995, 36–46.

Самарџић, Слободан, „Дело и писац“, у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности, I и II,* Сабрана дела Слободана Јовановића, 673–719.

Секулић, Исидора, „Београдски стил I и II“, *Из домаћих књижевности I*, Сабрана дела Исидоре Секулић, књ. IV, Београд 1977, 95–118..

Тартаља, Иво, „Љубомир Недић и Слободан Јовановић“, *Зборник Матице српске за језик и књижевност,* књ. XXIII, св. 2, 1975, 274–285.

Ћурчин, Милан, *Сабране песме*, приредио и предговор написао Васа Павковић, Свеске, Панчево 1991.

Циндори-Шинковић, Марија, *Нова Европа 1920–1941*. Библиографија, Институт за књижевност и уметност, Београд 2010.

Ana Ćosić-Vukić

SLOBODAN JOVANOVIĆ IN *NOVA EVROPA*

Summary

During the first year of the publication of the *Nova Evropa* periodical, Slobodan Jovanović published essays on Stendhal, George Meredith, a critical study on Ljubomir Nedić, and after a ten-year break, portraits of Benjamin Constant and Arthur Balfour. His last contribution to this periodical was a political study on the foreign policy of Nikola Pašić, that is, about his attitude towards the imperialist policy of Austria in the Balkans. The relationship between Jovanović and *Nova Evropa*, that is, the content of his contributions that were literary, not political, in character was determined by the political nature of Ćurčin's periodical and its views on the state system of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, on the one hand, and his attitude towards political and intellectual engagement at a time when, as a matter of principle, he refused open political engagement and taking sides with any political party or intellectual group, as well as the fact that he was the initiator, programme author and Editor-in-Chief of the new series of *Srpski književni glasnik* [*Serbian Literary Herald*], on the other. Milan Ćurčin made visible efforts to get Jovanović to publish his treatises on the state system and the Constitution in *Nova Evropa*; these efforts, however, failed, which soured their relations, but what is of importance for the history of Serbian literature is the fact that, in the opinion of the most competent literary historians, the best critique of Ljubomir Nedić, written on the island of Corfu, Slobodan Jovanović first published in *Nova Evropa*. His study on Nedić, the father of modern Serbian criticism, is unique in terns of the breadth of its approach – biographical, psychological, interpretive and axiological – which provides an overview of the protagonist of a literary era and evaluates his future significance for the development of Serbian literature in accepting European role models and following the development trends of European literatures. In his critical study on Ljubomir Nedić, Jovanović fully manifested his specific style, which Isidora Sekulić would refer to as "the Belgrade style". In his essays on Stendhal and Meredith, Jovanović exhibited his exceptional skill when it came to psychological analysis and particularly his ability to shed critical light on the most essential and mysterious aspects of the person and the work of the author even

within the confines of relatively shorts texts. In his portraits of Benjamin Constant and Arthur Balfour, he resolved their originally observed psychological and biological contradictions as the determinants of their political activities and literary/philosophical opus. Presenting in his essay on Nikola Pašić the latter's foreign policy as enforced, but also deeply thought out and appropriate, Jovanović presented his own views of the role of Austria in provoking Serbia to enter the war of 1914, thus conducting an implicit polemic with the views of Seaton-Watson and Great Britain on the Yugoslav/Serbo-Croatian issue in the Kingdom of Yugoslavia at the time.

Издања »Нове Европе«:

В. В. ЗЈЕЊКОВСКИ, »Руски Мислиоци и Европа« (Гоголь — Славјанофили — Херцен — Толстој — Достојевски — Н. Ф. Фјодоров — Н. Ј. Данилевски — К. Леонтјев — Евразијци), с предговором Исидоре Секулић (ћирилицом) — Дин 20.—.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ, »Љубомир Недић«, есеј. Цена Дин 10.—. (Латиницом и ћирилицом.)

М. М. РАКИЋ, »Песме« (ћирилицом). Цена Дин 30.— (у тврдом повезу, Дин 50.—); на нарочитој хартији — Дин 60.—.

Др. И. БЕЛИН, »Проблеми наше валуте«, студија за санацију наше привредне кризе (латиницом) — Дин 25.—.

АЛ. ЈЕЛАЧИЋ, »Руска Револуција и њено порекло« (латиницом) — Дин 50.— (у тврдом повезу, Дин 70.—).

СИТОН-ВАТСОН, »Сарајево, студија о узроцима Светског Рата« (ћирилицом) — Дин 60.— (у тврдом повезу, Дин 80.—).

ВЕС. М. ВУКИЋЕВИЋ, »Успомене ђака-наредника« (латиницом) — Дин 30.— (у тврдом повезу, Дин 40.—).

П. СЛИЈЕПЧЕВИЋ, »Наши добровољци у Светском Рату« — Дин 10.—. (Латиницом.)

Др. НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ, »Југословенски Одбор« (ћирилицом) — Дин 40.— (у тврдом повезу, Дин 60.—).

КО ЈЕ КО У ЈУГОСЛАВИЈИ (2. издање, латиницом) — Дин 30.— (у тврдом повезу, Дин 50.—).

НАШИ ГРАДОВИ НА МОРУ: I. Сплит, II. Дубровник, III. Горњи Јадран, IV. Раб — Хвар — Корчула; V. Шибеник и Далматинска Загора; и VI. Котор и Бока Которска, — са много фотографских репродукција. Цена свакој свесци Дин 20.—; свих шест свезака заједно Дин 100.—.

НАША ИЗЛЕТИШТА И ЛЕТОВАЛИШТА: I. Словенија — Дин 20.—; и II. Херцеговина — Дин 30.—.

»ИВАН МЕШТРОВИЋ И ЊЕГОВИ РАДОВИ«, са преко 100 репродукција у фолио-формату, на финој хартији — клишеји у бакру; са предговором И. Мештровића. Издање у платну, Дин 240.—; издање у кожи (са власторучним потписом уметника) Дин 340.—.

ИВАН МЕШТРОВИЋ: »Госпа од Анђела« (задужбина породице Рачић, у Цавтату) — Дин 40.—; нарочито издање (са потписом уметника) — Дин 100.—.

Илустрација из Нове Европе

821.09
050.488 НОВА ЕВРОПА

Слободанка Пековић

КЊИЖЕВНА КРИТИКА И БЕЛЕШКЕ О КЊИЖЕВНОСТИ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: И у једном часопису као што је *Нова Европа*, који није превасходно књижевни, критика и белешке о књижевности употпуњавају и подупиру уредничку концепцију, а својим квалитетом превазилазе основне интенције часописа.

Кључне речи: књижевна критика, белешке о књижевности, сврха критике, *Нова Европа*, југословенство.

Свест о моћи коју поседује штампа постала је почетком XX века сасвим видљива. Људи су схватили да тиражне и доступне новине могу да утичу на јавно мњење, да онај ко поседује новине, поседује и могућност да утиче на мишљење читалаца и да га обликује. У *Новој Европи* су такође били свесни снаге јавне речи, али и опасности од злоупотребе: „[Штампа је] у виду новина, постала, такођер преконоћ, новом велесилом, и данас је силнија од сваке велесиле. Она је искочила из научникове избе и калуђерске ћелије, и развила се, материјално и технички, мимо нормални прогрес човечанске културе, измичући напред за читаве деценије. Људи нису били спремни да је прихвате, и да је држе, и да владају њоме, те је она овладала њима, и пала у руке онима којима није била од природе намењена“ (Л. и М., „Наша штампа“, 1920, II, 13, стр. 481).

Књижевни часописи нису желели такву застрашујућу моћ, али су желели и трудили се да буду нека врста васпитача књижевног укуса читалачке публике, и тај свој задатак спроводили су плански и на неколико нивоа. Прво би у својим уводницима објаснили који су циљеви часописа, затим су својом уређивачком политиком оправдавали најављене намере. Критички текстови су добили велику важност и уважавање, а реч критике била је у многим погледима неприкосновена. И све пратеће рубрике у часописима испуњавале су мисију – чак ни најаве књига које су стигле

у редакцију нису биле само попис, већ смишљени одабир. На пример: „*СКГ* је очигледно водио бригу и шта ће штампати у своме огласу, и које књиге издвојити да би их посебно препоручио, а којима дати почаст нарочитог 'Прилога *СК-у*'.“[1] У исто време, неки од њих, као *Српски књижевни гласник*, *Мисао*, *Зенит*, или женски часописи, претендовали су да буду и васпитачи писаца (списатељки) тако што су својом уређивачком политиком, критикама и приказима, одабиром онога што су објављивали, усмеравали ствараоце ка одређеним књижевним моделима, темама или узорима. У појединим часописима критика, па и белешке о књигама и часописима, били су посебно важан чинилац уређивачке политике и творили су слику како о часопису, тако и о времену.

Суд о критици двадесетог века, који се на први поглед намеће, јесте да је она била важан, ако не и најважнији фактор формирања укуса и мишљења читалаца. Оно што се чини као заједнички именитељ критике тога времена, а што се често пренебрегава, јесте питање стила, и то стила најшире схваћеног: стила живота, поимања живота, идеолошког и политичког стила. Тако схваћен стил био би генеричка веза критике и ставова критике времена: и поједине критике и критичари, па и делови критика, могу бити са „сигурношћу“ приписани одређеном стилу (књижевном, политичком, итд.). У том смислу, реч критичара постаје осетљив и веродостојан доказ за књижевне, културне, идеолошке... везе (рецимо), дотада непознате и ненаслућене. „Такође мислимо да је укус времена односно читалачке публике у приличној мери активан саучесник у формирању токова, обрта осцилација и понављања стилова у књижевној историји, да је у развоју књижевни укус публике један невидљив али снажни перманентни креатор, како позитиван тако и негативан, односно штетан.“[2]

Одлика и сама природа критике књижевности и уметности уопште, њено деловање у прошлости и утицаји у будућности, умногоме зависе од времена у коме настаје. Критика има своју сврху, своја достигнућа, али понекад је веома тешко проникнути у то шта је то што од критике прави арбитра књижевног стварања, или „узгредни“ производ; зашто је реч критике у једним временима одлучујућа а у другим неважна; зашто је критичарима једног времена важан овај или онај чинилац критике или стваралачког чина. Очигледно је да критика има активан саоднос са многим сложеним групама појава које треба препознати. Оно што утиче на критику понекад је скривено, а у њеноме ишчитавању интригантно је и узбудљиво пронаћи узроке, често веома сложене групе узрока, који су формирали став критичара, писаца и публике. У *Новој Европи*, у којој по-

[1] Драгиша Витошевић, *Српски књижевни гласник 1901–1914*, Београд 1990, 90.

[2] Миодраг Павловић, „Песме Велимира Живојиновића Massuke“, предговор за књигу Велимир Живојиновић Massuka, *Песме*, Београд 1965, 14.

стоје (бар) два вида критике – текућа критика на дела која се приказују, и студије о проблемима, појавама или појединим писцима – није тешко открити позадину критичких ставова. Како је уређивачка политика била јасна и јасно усмерена, тако су и критике одражавале ставове уредништва. Уколико се приказивало књижевно дело, идеологије и политике је било мало или нимало, али када би се критика усмерила на политички и књижевни портрет, иронија, па и малиција није штедела ни идеје ни личност: „Међутим, г. Веснић, као научник, сем основне школске ерудиције, нема ничега, а најмање истраживачког духа; као публицисти му недостаје инвентивност и гипкост стила. Цела његова литерарна производња оставља утисак тешког и неспретног, али, у исти мах показује велики и искрен напор. [...] Та истрајност [...] створили су од г. Веснића једног марљивог радника, [...] отворили му врата великих државних институција у којима царује солидни медиокритет.“ (Simplex, „Политички и књижевни портрети. Др. Миленко Р. Веснић“, 1920, I, 1, стр. 33). И из текста Густава Крклеца, који је посвећен младој немачкој лирици, може се видети какав је став *Нове Европе* према односу уметности и идеологије: „Могло би се приговорити, да умјетност не смије да ступи у службу идеја, па ни оних човјечанства и братства; али таки су приговори на мјесту само у устима задоцнелих естета, с којима смо и ми, заједно са младом Њемачком, већ обрачунали. Јер, важнији је ипак напредак и спас човјечанства, него да извјесна земља на глобусу добије књигу савршених сонета“ (1921, III, 3, стр. 89).

Нова Европа је, као и многи други часописи тога времена, била „мешовит“ часопис[3] и иако је повремено имала књижевне прилоге и сталне рубрике „Књижевни преглед“ и „Књиге и листови“, не би се могла окарактерисати као књижевни часопис, што се види и у 9. броју III књиге за 1921. годину, који је цео посвећен разним уметностима: музици, позоришту, сликарству; књижевност је „покривена“ само једним текстом Ф. Фостера, „Енглески новелисти XX века“.

Своје усмерење ка политици истичу на многе начине, па и у рубрици „Књиге и листови“: у белешци о промени главног уредника часописа *Југославенска обнова – њива*[4] говори се о сарадњи са *Њивом* и разлозима због којих је сарадња пожељна: „Коју ми [сарадњу] утолико радије прихватамо, што смо и иначе имали програм да нашем листу дамо више правац актуелне **политичко-културне** ревије него **стручно-научног** часописа“ (1920, I, 3, стр. 144). У програмима и уводним текстовима ре-

[3] Већина часописа је, без обзира што би се у наслову одредили као *књижевни*, у поднаслову имала и друга одређења као – часопис за: *забаву, политичка, социјална* и сл. *питања*, чиме су ширили круг потенцијалних читалаца и заједно са тим повећавали свој утицај, али и побољшавали материјалну ситуацију.

[4] На место др Драгутина Прохаске долази проф. Ђ. Трухелка.

дакција се јасно определила за смер часописа: „Реорганизација Европе на основи демократизма и задовољеног национализма, пошто ови морају претходити истицању и привођењу у дело крајњег и највишег циља, Савеза Народа и општег разоружања“ (1920, I, 1). Ово је био програмски текст првог броја *Нове Европе*, и тога програма уредништво ће се држати до краја, уверено да је на правом путу. У првом броју друге књиге, у уводнику „Где смо стали“, изражава се (само)задовољство обављеним послом: „пошто смо дали оно што смо углавном у први мах били обећали. Одиста, кад се узме у обзир наш положај у данашњим нашим приликама, не може нам се, држимо, одвише приговорити. Правац уређивања и садржина листа остаје без измена. Оцена јавности и одзив читалаца дали су нам за то благослов...“;[5] признају да имају материјалних потешкоћа и да морају да промене ритам свога излажења. У *Новој Европи*, баш као и у *Српском књижевном гласнику*, врло су се поносили тачношћу. Али, та тачност није се односила само на редовност излажења, већ и на уређење часописа, на распоред рубрика, на одабир прилога. Постоје и подударности у предмету интересовања у оба часописа. Тако је, на пример, у *Новој Европи* (1920, књ. 1, бр. 10, стр. 395) објављен прегледни текст Л. Горовића, „Руска књижевност у изгнанству“, а у трећем и четвртом свеску *Српског књижевног гласника* изашао је чланак познатог руског филолога, професора А. Погодина о „Руској књижевности за последњих десет година“. Али, не треба пренебрегнути да исти књижевни, културни, политички... догађаји заокупљају пажњу медија уопште, па је, на пример, у часопису *Мисао* истодобно објављена расправа професора Народног универзитета у Полтави Петра Митропана, „Белешке о најновијој руској књижевности“. У *Новој Европи* се нигде не помиње да им *СКГ* служи за углед. У неколико наврата се *Гласник* карактерише као наш најбољи часопис, али се не устежу да кажу да је нова серија *Гласника* лишена свежине и снаге старе серије. Ипак, према томе како га уређују, како воде рачуна о сваком свом поступку и како имају јасну визију свога часописа, уредници умногоме подсећају на *Гласник*, али и на енглеску штампу, нарочито због јетких, ироничних и хумористичких коментара о важним људима и догађајима. Том енглеском узору најближи је сталан критичар и сауред-

[5] После осам година излажења вера у исправност пута којим иду биће пољуљана, истина не зато што су мислили да су сами у нечему оманули, већ због општих прилика: „Када буду изашли први бројеви идуће књиге... навршиће се осам година откако смо покренули и почели издавати *Нову Европу*. Гледајући унатраг и прегледајући наш рад за тих осам година, дакако да смо далеко од тога да будемо с њиме задовољни. Већ прву и најважнију тачку програма, ону која је садржана у наслову, нисмо били у могућности остварити, – управо нисмо могли ни приступити њену остварењу, – тако да је име нашег покрета и нашег листа – *Нова Европа* – постало несавремено, боље *пресавремено*, јер – како се чини – *нова* Европа лежи у далеком сну“ (Ћ., „Осам година *Нове Европе*“, 1928, XVII, 12, стр. 373).

ник часописа Лаза(р) Поповић чији се прикази одмах препознају по специфичном хумору и иронији.[6]

Објашњавају и зашто одустају од ћириличног-латиничног издања. Занимљиво је објашњење о употреби два писма: „Нама није смер да васпитавамо читаоце и да их наговарамо на једно или друго народно писмо, – то остављамо школи, и војсци, и другим установама; за нас је писмо ту да се споразумевамо на нашем језику, било ћирилицом, било латиницом, према жељи и навици“ (1920, II, 1, стр. 2). Како је све у овом часопису било промишљено и повезано, тако се ћирилично-латинично писмо није само помињало у уводницима и програмима, није било само проглас једнакости писама и схватања националног јединства, већ се и у приказима књига говор о писму убацивао као део општег погледа на књижевну вредност и сврсисходност дела. Уредник и стални (оштар) критичар *Нове Европе* Лаза Поповић у приказу *Дневника о Чарнојевићу*, после неколико редова похвале, цео приказ пише као расправу са онима који се буне око употребе ћирилице и латинице и око југословенства: „Лично мени је критичарење одвратно. И могу само да кажем оно што се поводом једне књиге лично узбуди у мени, унутра у мени, и онда да потражим израза као спољашњи одговор на један чисто унутрашњи случај. Јер о несумњивости дара писца ове књиге сигурно не треба трошити речи. *Дневник Чарнојевића* треба само што пре да изађе **штампан и латиницом**. Друго ништа!“ (1920, II, 6, стр. 320). И у „Књижевном и уметничком прегледу“ другог броја, у кратком приказу *Ђакона Богородичне цркве* Исидоре Секулић, критичар такође говори о писму: „Међу лепим издањима која је књижара З. и В. Васића у Загребу објавила у последње време, истиче се нарочито новела госпође Исидоре Секулић, од које је један део објављен раније у *Књижевном југу*. Бележимо овде са задовољством чињеницу, да је данас, – како изгледа – исто тако лако издати лепо опремљену књигу ћирилицом у Загребу, као и обратно, латиницом штампану књигу у лепом издању у Београду.“ (1920, I, 2, стр. 108).

Све што се образлаже у програмима, уводним текстовима, у разним коментарима, део је целине часописа, који подупире и критика. Редактори имају посебан критеријум и начин при бирању књига које се рецензирају. Имају приоритете који нису естетске природе, али, мада полазе са

[6] На пример, у приказу књига Густава Крклеца и Улдерика Донадинија, када указује на недостатке: „I G. Krklec i G. Donadini, neosporno, nisu bez talenta. ... Da se bude nešto, treba i učiti. Osim Hrvatske i Jugoslavije, ima još svet i čovečanstvo“ (1920, III, 12, str. 479); или у приказу књиге др Рад. Симоновића, *Немачка наука у служби политике*, где се здравом подсмеху изврга пангерманизам, али не заборавља и поука домаћим националистима: „Немамо ништа против да се нацијоналне лудости и пренадувености лече. Држимо да је Немачка од њих – данас већ прилично излечена... Како немачку нацијоналну лудост треба лечити, тако треба уопће сваку нацијоналну лудост лечити, па разуме се и своју рођену. Hic Rhodus!“ (1921, III, 3, стр. 96). И још једна ситница: када се у часопису наводе наслови, све речи пишу се великим почетним словом.

другачијих позиција, ефикасни су подједнако као и критика у *Српском књижевном гласнику, Босанској вили* или у *Мисли*. Али, док је књижевна критика у овим часописима имала изузетан значај за српску књижевност и културу, и док су се према критици у овим часописима градили и обликовали књижевни обрасци и норме, *Нова Европа* је критиком подупирала своју идеологију, своју уређивачку политику: Европа, и то Нова Европа,[7] демократија, мир, равноправност жена[8] и, пре свега, југословенство, схваћено као победа идеје о културном уједињењу:[9] „У начелном погледу, само једно желимо овде истаћи. У нашем програму нема више борбе за народно јединство или уједињење. Културно народно јединство извеле су генерације пре нас, а политичко уједињење наступило је услед ослобођења“ („Програм“, 1920, I, 2). Југословенство је у *Новој Европи* било схваћено као modus vivendi[10] – вођено је рачуна о хармоничној равнотежи текстова (подједнак број написа о хрватским и српским писцима и књигама, подједнака заступљеност српских и хрватских аутора),[11] то је био аксиом о коме се не може спорити, чак ни у случајевима када би се морало деловати ретроградно. Када је после шестогодишње паузе обновљен *Српски књижевни гласник*, редакција је нови стари часопис поздравила као део традиције од које је требало одступити: „Чак је задржано у натпису – и после свега што се десило – оно С р п с к и, иако – ако нам се добро чини – ситнијим словима; ми држимо, да је требало одступити од традиције,

[7] У занимљивом и оштром тексту „Култ тољаге“ у којем Густав Крклец пише о полемикама, критикима и памфлетима, Европа се узима као мера вредности критике: „И поново наглашавам: да се о литературном делу могу имати најразличитији судови и мишљења, али да се они не смеју исказивати начином каквим се тако често изражавају у нашој књижевној критици. Јер напокон ваљда је тек и Југославија у Европи“ (1920, I, 7, стр. 280). У једном другом тексту Европа се доживљава као својеврстан комплекс људи и територаја, као ентитет који је свестан себе: „Како и колико је тај европски дух свестан своје позиције у свету, показују најбоље сва ова сведочанства, испуњена болним и трагичним акцентима чија актуелност даномице расте и којима, чини се, нема утехе. Читав свет веровања, навика и потреба руши се штропотом пред нашим очима, и ми смо живи сведоци његова пада“ – Б., „Од балканског освита до европског сумрака. Сведочанства времена“, 1931, XXIV, 4, стр. 198.

[8] *Нова Европа* није био једини часопис који је у своме залагању за демократизацију друштва истицао и питање женских права, али је био редак, а можда и једини часопис који је водио рачуна о родној разлици у занимањима, па поред уобичајених учитељица, сељанки и сл., појављују се и *преводилице* и *познавачице*.

[9] У осврту (некрологу) посвећеном Иви Војновићу -Ч- као најпозитивнију црту Војновићевог стварања истиче то што је „писао за цео народ“, односно да је „припадао свима подједнако, и Хрватима и Србима...“ (1929, XX, 7, стр. 192).

[10] Идеја југословенства била је толико цењена да је потирала многе друге критичарске идеје. У *Новој Европи* 1926. приказују првих дванаест свезака Станојевићеве *Народне енциклопедије* као „моменат од нарочите важности“, али истичу да је ова књига „из темеља промашена“: поред недостатка концепције и многих недоследности и нетачности, истиче се изостављање мишљења о југословенству (И. М. Петровић, „Једна кајмакчаланска енциклопедија“, 1926, XIV, 3, стр. 84–93).

[11] На пример, у рубрици *Књиге и листови* -Л- приказује уметничку монографију, свеску о Бели Чикошу-Сесији и Франгешу-Михановићу, а следећа белешка је о преводу српских женских песама Филеаса Лебега са предговором Миодрага Ибровца (1920, I, 11, 430).

ради ствари“ (Ч., „*Српски књижевни гласник*“, 1920, I, 1, стр. 58). Од традиције, без обзира колико је била добра и показала се као плодотворна, према усмерењу које је неговала *Нова Европа*, треба одступити уколико би се морало бирати између традиције и југословенства. Тако у рубрици „Књиге и листови“ (1920, II, 1, стр. 37), -ч- коментарише вест о спајању два часописа: загребачког *Савременика* и београдског *Српског књижевног гласника*. Ови часописи имали су добру међусобну сарадњу, јасну и разрађену уређивачку концепцију, и репутацију и традицију. Коментатор у потпуности занемарује самосвојност оба гласила и истиче „предности“ стварања једног часописа: „Друга једна новина не мање важна од промене у уредништву, и која ће, кад се оствари, начинити од *Гласника* за целу Југославију оно што је он досад био само за Србију и ћирилске наше крајеве, објављена је пре кратког времена у дневној штампи: фузија *Српског књижевног гласника* са *Савременником*, то јест, издавање *једног књижевног часописа* са идентичним садржајем и ћирилицом и латиницом, за *цело народно подручје*. Ово спајање изгледа нам толико природно и важно, да се чисто питамо, како да већ досад није до тога дошло, [...] да бисмо што пре могли препоручити *наш* (сад у потпуном смислу те речи) ’Књижевни гласник’ сваком Југословену који хоће да прати шта се у нас на књижевном и културном пољу данас ради.“ Исте године, у бр. 5, стр. 129, Лазар Поповић у тексту „Обрачун с прошлошћу“ поново говори о заједничком листу, али своме коментару додаје и једну политичко-пропагандну јеткост: „Докле се преговори и договори између Београда и Загреба у погледу једног заједничког листа отежу у недоглед, има се времена изнети нека разматрања о том. Грађење једне литературе за Србохрвате значи учинити двоје: обрачунати с прошлошћу, и поћи у будућност једним заједничким путем.“ Када до фузије није дошло, коментатор је готово огорчен. Још једном у часопису ће се појавити коментар пун разочарања: „Оно чега смо се толико бојали, догодило се. Место да престане излазити *Српски књижевни гласник* у Београду, почиње у Загребу излазити *Савременик* на х р в а т с к о м Језику! ...Дакле, сви се слажу да треба издавати заједнички књижевни лист, и они у Загребу и они у Београду; сви признају да нема стварних препрека да се то изведе; све је продискутовано и уговорено, у начелу и у појединостима. И резултат свега –: у Београду *Српски књижевни гласник* излази мирно даље, а у Загребу се *безодвлачно приступа* издавању *Савременика* „да се доскочи невољи, да ми Хрвати дођемо и опет у посед једне уметничко-књижевне хрватске ревије“ (Ћ., „Савременик“, 1920, II, 11, стр. 428). Чудно је да нико не помиње идеју о новом, југословенском часопису, већ се једино говори о спајању два, условно речена, национална часописа са завидном традицијом.

У неколико наврата, у кратким белешкама и приказима књига објаснили су да не иду за тим да приказују књиге које су популарне и познате: „Штета би било да *Нова Европа*, која откако постоји пише у истом даху и с истог гледишта, не забележи појаву ове књиге, и не препоручи је нарочито својим читаоцима, маколико то изгледало непотребно кад се иначе толико говори о њој и маколико *Нова Европа* не доноси радо приказе о књигама које су у свим књижарским излозима“ (Ал. Јелачић, „На рубу смрти“, 1929, XX, 7, стр. 271), каже критичар о књизи Е. М. Ремарка *На западном фронту нема промена*, а врло слична напомена, или оправдање, појављује се и у тексту посвећеном новим књигама Андреа Жида: „О Жиду се уопште ретко писало по нашим књижевним листовима...“ (Д. Тежак, „Поводом последњих превода Андре Жида“, 1929, XX, 11, стр. 348).

Што се тиче стране књижевности, мерила часописа била су и јасна и висока. Приказују се изабрани аутори и изабрана дела, а када се појавио превод песама у прози Шарла Бодлера, критичар је изнео и свој став о преводној литератури уопште: „Veliko obilje prevodilačke literature, koja u masama apsorbuje i stvari bez ikakve književne vrijednosti, upućuje na to da se naročito upozori na takova izdanja kojima se stvarno obogaćuje naša literatura“ (б. п., „Charles Baudelaire, male pjesme u prozi. 1920. Tisak i naklada C. Albrechta u Zagrebu“, 1920, II, 5, стр. 199).

Са домаћом књижевношћу било је мало другачије. Редакција се определила да приказује оне књиге које, по њиховом мишљењу, одражавају најшири, мада средњи пут српске литературе. И тога су се држали, тако да је данас *Нова Европа* као шкриња са благом – иако се не говори често о најзначајним писцима,[12] читалац може да реконструише праву слику књижевне продукције: „Његов таленат није оригиналан, ни дубок, али се необично лако прилагођава средини, и уживљује у мисли које се налазе у атмосфери, па из њих даје нешто своје, нешто књижевно и врло писмено. И у великим светским народима оваки су таленти стубови књижевности, и то књижевности у добром смислу, не оне испод просечне која влада...“ (-Л-, „Незнани и заборављени“, 1920, II, 4, стр. 159). И М.[илан] Ћ.[урчин] у белешци „Уметничка критика“ говори о природи критике каквом *Нова Европа* жели да ствара (културна) мерила. У краћем уводном тексту (који су чести у овом часопису, и у којима се уредници обраћају публици са објашњењима о књизи, писцу или приликама под ко-

[12] Ипак, без обзира на декларативно опредељење за књиге које нису „best sellери“, велики књижевници добијали су своје место на страницама часописа. Писало се о младом Иви Андрићу, Милошу Црњанском, Владимиру Дворниковићу, Љубомиру Недићу, Иви Војновићу, Слободану Јовановићу, Исидори Секулић, Тину Ујевићу... и страним писцима попут Стендала, Мацинија, Мередита, Ремарка, Блока... Стиче се утисак да су већи, прегледни текстови резервисани за старије и већ афирмисане писце, док су критике и белешке за оне који тек долазе.

јима је дело настало, али и са експликацијом свога става и о делу и о критици), објашњава се зашто објављују три приказа „пролетног салона“ у Загребу: „Не што бисмо сматрали ову изложбу нарочитом манифестацијом наше уметности. Хтели бисмо, наиме, да помогнемо онима који желе да доведу до апсурдности – или како се то јаче каже, да ’утуку у појам’ дилетантску и шарлатанску уметничку критику која се код нас, по узору на иностранство, размахала по свима дневним листовима и часописима сваке врсте“, што би значило да су три потом објављене критике показатаљ улоге критике, али и могућности критике да показује разноликост мишљења. Ово објашњење је и упутство и кометар стања. Приказе изложбе написали су Густав Крклец, Љубомир Мицић и Славко Батушић. Крклец пише стандардни приказ дајући изложби значај „најбоље изложбе од свију које је досада приређивало ово наше уметничко удружење“; Мицић је зачудно миран и углађен, и полази од претпоставке „уметност се не може и не да тумачити“, али је зато Батушићев приказ експлозиван: „Окрутни бог и апсолутни господар садашњега доба зове се ’Данас’. Он харачи неумољивим бесом и праисконском варварском силом кртим живцима садашњих бедних, болесних, нервозних и презрених људи. [...] Дакако, неминовна је последица у умјетности – хистерични дадаизам, лудило и вандализам, који већ престају бити умјетност.“ (1920, I, 12, стр. 467). Оваква пракса у уређивању часописа није била везана искључиво за критичке прилоге (мада је ту најузбудљивије правити упоређења), већ су и у другим рубрикама практиковали да један став, једно виђење, поткрепе или оспоре другим. На пример: у првом броју *Нове Европе*, у рубрици „Књижевни преглед“ објављена је студија Слободана Јовановића о Стендалу (стр. 47), а одмах иза ње одломак из студије „О београдском стилу“ Исидоре Секулић, који је посвећен Слободану Јовановићу (стр. 50). У истом броју, у рубрици „Књиге и часописи“ уз најаву „одличне расправе“ Слободана Јовановића о Светозару Марковићу додаје се и: „Наши читаоци имаће нарочито интересовање за ову књигу кад прочитају чланак госпође Исидоре Секулић у данашњем броју нашег листа“ (1920, I, 1, стр. 63), па чак и када у рубрици „Књижевни преглед“ објаве путопис Милоша Црњанског „Писма из Париза. 1. Беч“, први следећи прилог је одломак „једног другог пријатеља и сарадника“ са описом „данашњег“ Беча (1920, II, 2, стр. 77–79). То је био начин на који су не само прикази књига, већ цео часопис, добијали интензитет и разноликост, што и није била баш честа особина књижевне часописне продукције.

Уколико у критику убројимо и студије о појединим писцима, јасно је да је у *Новој Европи* видан напор да се одаберу и добри критичари и да се пише о одабраним темама, па тако и огледи Слободана Јовановића, Јована Кршића, Густава Крклеца или Исидоре Секулић спадају у сам врх

наше критичке историје. Али, критика текуће продукције и белешке о новим књигама показују једно сасвим другачије критичарско опредељење. Критичари су опуштенији у своме изразу и као да покушавају да успоставе непосредну и неконвенционалну конверзацију са читаоцима. Није ретка појава да критичар „разговара“ било са читаоцем, било са писцем, а понекад и да се спори са уредником[13] о делу које је пред њим: „Шта учини Јелена Лазаревић од тако дивне грађе и пажње достојног предмета!“ (-Ч-, „Јелена Лазаревић: *Енглескиње у Српском Народу*“, 1929, XX, 12, стр. 389), као да критичар пита и себе и наречену списатељку и читаоце. У истом тону -ч- пише и о издању Јос. Чакловића „Југославенска литература“. Исказује доста сумње у оправданост избора песама г. Чакловића, *На рубу*, и јетко се осврће на другу књигу, *Страст* Давида С. Пијаде: „Друга књига, роман Г. Пијаде – ни југословенски ни литература, ни оригиналан ни београдски – не би била ушла овамо да се уредник мало боље распитао о репутацијама на београдској књижевној пијаци“[14] (1920, II, 3, стр. 119). У истом ироничном тону -Л- одговара на оптужбе Зофке Кведер.[15] Аутор се поиграва изјавом списатељке да су је сви критичари лоше оценили, уредници и позоришта одбијали, а да се није запитала да ли можда има узрока том одбијању у недостатку талента, и да је сасвим мимо памети да госпођа брка појмове књижевности и патриотизма.

У *Новој Европи* се на многим нивоима може препознати колико цене енглеску културу, па и критичарско наслеђе. У студији о Љубомиру Недићу Слободан Јовановић истиче две Недићеве особине које су биле цењене у *Новој Европи*. Подвлачи се да је Недић од свих наших политичара највише ценио Чедомиља Мијатовића као „највећег западњака“, и друго, препознаје у Недићевим критикама и кратким освртима енглески иронич-

[13] Приказујући књигу Вељка Петровића *Буња и други у Раванграду*, Лаза(р) Поповић се прилично јетко обраћа уреднику: „Пре неког времена, мој сауредник Г. Ћурчин, избрисао је из приказа једне београдске књиге реч: срозавање. А ја остајем крај ње!“ (1920, II, 4, 158).

[14] Исти аутор ће у II књизи, у броју 6 (1920, стр. 231) поново да се обруши на књигу Давида Пијаде у осврту на новооснована часопис *Светски преглед*. После похвала изгледу, распореду и садржини, и дивљењу што су се помоћу претплате из Америке материјално обезбедили за неколико месеци, изражава се и сумња да таква сигурност не отупљује скрупулозност уредника, и наводе се примери да поткрепе ту сумњу: „А оним нашим добрим људима у Канади и по Америци, лако је, без страха од замерке (или чак и од разумевања) – не само похвалити песме и романе Д. С. Пијадета и сервирати ’дубоко оригиналан и високо литераран’ портрет Г. Д. С. Николајевића, већ им и рећи за Г. Богдана Поповића да је једна ’бездна невредност’, за Г. Слободана Јовановића да је мртав, за Дучића и Ракића да су имитатори и плагијатори, и т.д.“

[15] „Пошто се, пре кратког времена (у једном подлистку загребачког дневника *Ријечи*) пожалила на некаваљерско држање једног загребачког критичара према својој књижевној личности, наводећи у корист својих књижевних радова приватне изјаве, усмене и писмене, нашег уваженог научника Г. Ј. Цвијића, подиже сад глас Госпођа Зофка Кведер Деметровић, у часопису свога мужа, тужбу против свих. Међу оптуженима се налази и *Нова Европа*“ – „Госпођа З. Кв. Деметровић ’оптужује’, у *Југословенској њиви* за фебруар 1923“, 1923, VII, 6, стр. 197.

ски отклон: „Он је, лично, много држао на друштвену хронику коју је водио под потписом ’нетко’. Та је хроника имала да буде критика нарави као енглески есеј XVIII века, али за такву критику тражио се лакши тон, пријатнији стил, већа моћ сатиричног опажања него што је Недић имао. Он је писао своје хронике **con amore**, али оне су код публике имале мање успеха него друге његове ствари“ („Љубомир Недић“, *Нова Европа*, 1920, I, 10, стр. 392).

Критика показује амбивалентност према модерном и традиционалном. У појединим текстовима модерно се прихвата, а у другим се одбацује, чак и код истих критичара. У већини критичких текстова под *модерним* се подразумева *ново*,[16] а у лирици се види покретачка снага и за ново и за модерно.[17] Тако, на пример, Јосип Бадалић у „Књижевном и уметничком прегледу“, у тексту „Руски позоришни симболизам“, сматра да без лирике не може бити ни новина у књижевности: „Međutim, sam Čehov, iako je po nekoj vrsti svoga rada bio pretečom ruskog dekadentstva..., nije mogao nijednoj od novijih literarnih škola dati ništa sustavna, već zbog toga, što se on, i sadržajima, nalazio u zenitu svoje stvaralačke snage, te posjedovao odveć oprijedeljenu literarnu fizijonomiju. A novo se htjelo i moralo da gradi i izgradi odozgo, ...s l i r i k e“ (1920, I, 12, стр. 459). О покретачкој снази лирике слично говори и Густав Крклец у прилогу „Млада њемачка лирика“: „Њемачка лирика, у историји свију манифестација германског духа, била је увијек на видноме мјесту, а почесто и на кормилу; она је, углавном, давала иницијативу активизму и, споредно, распиривала страсти, стварала расположења, бодрила и соколила вјером, и опијала музиком слутња. Отуда и долази, да су извјесне епохе њемачке историје и културе добиле своја имена по имену пјесничких покрета, који су се догађали у исто вријеме. Да споменемо само *Sturm und Drang*. У том заковитланом животу младе Њемачке, лирика је на првом мјесту, и она, уз ликовну умјетност, па затим позоришну, и другу, ствара данашњу умјетничку анархију, у којој се тешко снаћи неупућеном посматрачу“ (1921, III, 3, стр. 89). Иако бисмо текст Густава Крклеца могли назвати прегледним, и у њему има најбољих одлика вредносних критичких судова који се не односе само на литературу него и на културно-књижевне односе о преносу и утица-

[16] Мада Т. у приказу књиге Мила Беговића *Свадбени дар* прави разлику између савременог и модерног: „Може се бити савремен ако се и не пише по моди. ...Код озбиљних књижевника, и форма се мора осећати у себи, и мора се – ако није наша – добро прокухати и сварити...“ (1920, VII, 6, стр. 199).

[17] Сталан критичар *Нове Европе*, -ч-, у приказу књиге *Лелек себра* Тина Ујевића определио се против „новотарија“, одредивши их као сметњу доброј поезији: „...али налазимо свакако да Ујевић међу млађим лиричарима има понајвише талента. Овај се уосталом не исказује код њега првенствено у новотаријама мисли и стила и стиха и језика, које чак рекли бисмо, стоје понекад на сметњи уживању у оном што је у његовој поезији лепо. ...Ми смо већ сити чепркања и пабирчења по стиховима, да бисмо на једвите јаде наишли на право песничко осећање и на прост израз“ (1920, I, 8, стр. 322).

ју идеја. Крклец, осим што говори о младој немачкој лирици, говори и о домаћој књижевној ситуацији. И не без жаљења и духовите ироније о вечном кашњењу утицаја. Пуноћу овом тексту даје и ауторова скрупулозност да помене и две антологије, да их прикаже и нагласи да би без таквих књига било готово немогуће писати о тако разноликом и богатом стваралаштву.

Када Бранко Ливадић оцењује књиге Иве Андрића, и он се ограђује од „новотарија“ и система који исушују праву вредност књижевног дела: „Док се многи труде, да изграде систем за једну праву поратну књижевност, дотле је Иво Андрић издао далеко од тих система већ три књижице.[18] Одмах својом првом књигом *[Ex Ponto]*, приказао се Иво Андрић као изразита умјетничка личност. То је тајна њезинога успјеха међу толиким књигама насталим у поводу рата“[19] (1920, II, 3, стр. 115). Најексплицитнији је Славко Батушић – у огледу „Уметност, традиција и ми“ он упозорава да је традиција важан стуб уметничког постојања: „Данас се код једног дела уметника виче о прекидању са традицијама, презиру се и игноришу велика дела прошлости и негира читаво досадашње стварање. Пишу се и оснивају *нове естетике*, проповеда се да треба спалити и порушити све мостове иза нас, који нас спајају са *укоченом* традицијом, и да треба поћи новим путевима. Али се заборавља, **да ми не можемо порушити мостова иза нас, нити да можемо кренути у будућност сасвим новим путовима**“ (1920, II, 6, стр. 236). Занимљиво је мало изневерено очекивање које се појављује као последица диспропорције између критичких текстова који се ослањају на „проверене“ вредности, на традицију, – и очекиваних критика које би подржале ангажовану литературу. Тек покоја критика истиче социјалну или политичку одлику у књижевном делу. Једна од ретких је критика Крлежине *Хрватске рапсодије* Веселина М. Вуковића: „Али оно што је главно код Г. Крлеже, то није сјај његових реченица, заобљеност и гипкост његова стила, и обиље његовог речника. Све ово служи му само као средство да открије један проблем – чудовиште које прети да посиса срж и помути душу маса. И

[18] Мисли се на *Ex Ponto, Немире, Пут Алије Ђерзелеза*.

[19] Уредништво *Нове Европе* трудило се да часопису дâ једнообразност и да не долази до колизије мишљења (уколико се не би радило о полемикама). Али када су се критичари бавили поратном и ратном књижевношћу, онда су мишљења толико супротна да читалац не може да се определи. Бранко Ливадић, на пример, издваја прозу Иве Андрића баш зато што није слична осталој прози која се бави темом рата. Али када Лазар Поповић приказује књигу приповедака *Буња и други у Раванграду* Вељка Петровића, он замера аутору што се бави оним што је прошло, мада се само који број пре овога о ратној литератури говорило као нечему што загушује: „Све може да се разуме: и да су то добре књиге што се издају, и да бољих нема, – па опет, уз признање одличног талента пишчевог, уз поштовење специјалног, новелистичког, нервозног, занимљивог приповедача, уз сву личну симпатију према господину Петровићу, није то оно што се очекује, што се тражи и што треба. То је само некад било, а сада је прошло!“ (1920, II, 4, стр. 154).

при овом послу он поступа са безобзирношћу једног словенског нихилисте: (...) он је излио сав јед (...) над изврнутим и одвратним 'вредностима' садашњице, у којој је човек срца згажен а човек новца Бог" („Један нов пророк", 1921, III, 12, стр. 439).[20]

Критичари с једне стране, подржавају младе, али се труде и да задрже поштовање према старијим писцима. Понекад се пак чини да је критика (негативна) књижевних величина на страницама *Нове Европе* пожељна. У неколико наврата се, на пример, критички говори о Богдану Поповићу, па и о његовим следбеницима или школи, али када се појавила *Антологија Српске лирике од Бранка до данас* Војислава Ј. Илића – Млађег, реакција критичара била је оштра: „Да покупимо све, па да изрекнемо суд о овој књизи, пошто смо је прегледали са свих страна – : ко хоће да чита најбоље лирске песме, срдачно му препоручујемо да купи Антологију – Г. Б. Поповића" (1920, I, 1, стр. 61).

Критика има двоструке аршине и у погледу прихватања нових, европских покрета, праваца, тенденција у књижевности, које најчешће карактерише као непотребну надмоћ великих културних центара. Али, и ту има одступања, па се у неколико прилога с пуно разумевања говори о модерни.[21] Али, с друге стране, они су против „локалне атмосфере и племенске психозе" и на „реч критичара која једва прелази видике и границе родног краја несрећног југословенског критичара". Амбивалентност је ипак само привидна. Односно, уочљива је уколико се полази од књижевних, или критичарских постулата, али, уколико се има на уму превасходни циљ и задатак *Нове Европе*, а то је равноправно учешће свих култура у „новој" Европи и потпуна посвећеност југословенству – онда се ове неравнине у ставовима исправљају. Када критичар каже: „Данас је (...) ситуација остала углавном непромењена. Неколико локалних критичара, који су више-мање случајно ушли у редакције (...) изричу суд о свакој књижевној појави" (-Ч-, „Наша казалишна критика", 1928, XVII, 12, стр. 399), онда се види да се диже глас против дилетантизма, против разлике између културног центра и периферије.

Иако су критике и белешке о књигама пропорционално мало заступљене у *Новој Европи*, и иако критика и књижевност уопште нису у првом плану интересовања уредника часописа, ипак је и критика дала свој допринос изгледу часописа и подржала уређивачку политику. И, што је и најзначајније, поједини прилози дају и допринос српској и југословен-

[20] У претходном броју часописа објављена је белешка о истој књизи, у којој се углавном говори о техничким одликама (ћирилици и латници) и о слици Љубе Бабића на корицама.

[21] То су, на пример, текстови Јована Кршића „Отокар Бржезина" и „St. K. Neuman: *At' žije život!*"; Исидоре Секулић „Растко Петровић *Откровења*" и „Август Стриндберг"; Густава Крклеца „Млада Њемачка лирика".

ској историји критике. Сем што прати текућу издавачку делатност, критика се бави и проблемима односа критике и идеологије, критике и стварности, односа традиционалног и модерног, новог и старог, проблемима превођења. Прикази страних књига су, према замисли уредништва, морали да испуне неколико услова, од којих су најважнији били да су писци репрезентативни, иновативни и да су подједнако занимљиви и за своју и за европску или светску књижевност. Пажњу су поклањали и америчкој и енглеској и француској и немачкој и руској књижевности. Али, оно што се ретко среће и у књижевним часописима, *Нова Европа* објавила је и два приказа књига, која су прерасла уобичајено писање о новом делу. Прилози Исидоре Секулић о Лафонтеновим баснама, два текста Богдана Радице „Кроче о народној поезији“ и „Критика Г. Љ. Марковића“ и Крешимира Георгијевића „Урош Петровић: *За сваки дан*“ су и расправе о природи жанра/жанрова, критике и неоправданости издвајања народне поезије од уметничке вредности поезије уопште. Критика у *Новој Европи* подупире мишљење да је прва половина XX века била златно доба српске и југословенске књижевне критике.

ЛИТЕРАТУРА

Весна Матовић, *Српска модерна, Културни обрасци и књижевне идеје*, Београд 2007, 356.

Станиша Тутњевић, *Часопис као књижевни облик*, Београд 1997.

Nada Zgrabljić-Rotar, *Razumijevanje medija: Marchall McLuhan – 40 godina poslije*, Sarajevo 2005.

Marko Sapunar, „Novinarska retorika ’als ob’“, *Panorama intereure,* february, 13, 2009.

Slobodanka Peković

LITERARY CRITICISM AND NOTES ON LITERATURE IN *NOVA EVROPA*

Summary

Whatever is provided a rationale for its programmes, introductory texts, various comments, is part of the whole of a periodical, supported by criticism as well. Reviewers have their own specific criteria and manner of selecting books for reviewing. Their priorities are often enough not aesthetic in character, but are as efficient as criticism published in prestigious literary periodicals, even though they proceed from different positions. Literary criticism published in these periodicals was of importance for Serbian literature and culture, and while literary models and standards were shaped in accordance with the criticism contained in these periodicals, *Nova*

Evropa employed criticism to support its ideology and editorial policy. In this periodical, one can discern two main kinds of criticism. One is of topical interest and deals with new books and authors, whereas the other is "scientific" and deals with certain issues, phenomena, genres or writers.

Izdanja »Nove Evrope«:

V. V. ZJENJKOVSKI, »Ruski Mislioci i Evropa« (Gogolj — Slavjanofili — Hercen — Tolstoj — Dostojevski — N. F. Fjodorov — N. J. Danjiljevski — K. Ljeontjev — Evraziji), s predgovorom Isidore Sekulić (ćirilicom) — Din 20.—.

SLOBODAN JOVANOVIĆ, »Ljubomir Nedić«, esej. Cena Din 10.—. (Latinicom i ćirilicom.)

M. M. RAKIĆ, »Pesme« (ćirilicom). Cena Din 30.— (u tvrdom povezu, Din 50.—); na naročitoj hartiji — Din 60.—.

Dr. I. BELIN, »Problemi naše valute«, studija za sanaciju naše privredne krize (latinicom) — Din 25. —.

AL. JELAČIĆ, »Ruska Revolucija i njeno poreklo« (latinicom) — Din 50.— (u tvrdom povezu, Din 70.—).

SITON-VATSON, »Sarajevo, studija o uzrocima Svetskoga Rata« (ćirilicom) — Din 60.— (u tvrdom povezu, Din 80.—).

VES. M. VUKIĆEVIĆ, »Uspomene đaka-narednika« (latinicom) — Din 30.— (u tvrdom povezu, Din 40.—).

P. SLIJEPČEVIĆ, »Naši dobrovoljci u Svetskom Ratu« — Din 10.—. (Latinicom.)

Dr. NIKOLA STOJANOVIĆ, »Jugoslovenski Odbor« (ćirilicom) — Din 40.— (u tvrdom povezu, Din 60.—).

KO JE KO U JUGOSLAVIJI (2. izdanje, latinicom) — Din 30.— (u tvrdom povezu, Din 50.—).

NAŠI GRADOVI NA MORU: I. Split, II. Dubrovnik, III. Gornji Jadran, IV. Rab — Hvar — Korčula; V. Šibenik i Dalmatinska Zagora; i VI. Kotor i Boka Kotorska, — sa mnogo fotografskih reprodukcijâ. Cena svakoj svesci Din 20.—; svih šest svezaka zajedno Din 100.—.

»IVAN MEŠTROVIĆ I NJEGOVI RADOVI«, sa preko 100 reprodukcijâ u folio-formatu, na finoj hartiji — klišeji u bakru; sa predgovorom I. Meštrovića. Izdanje u platnu, Din 200.—; izdanje u koži (sa vlastoručnim potpisom umetnika), Din 300.—.

IVAN MEŠTROVIĆ: »Gospa od Anđelâ« (zadužbina porodice Račić, u Cavtatu) — Din 40.—; naročito izdanje (sa potpisom umetnika) — Din 100.—.

Издања Нове Европе

Исидора Секулић

050.488 НОВА ЕВРОПА ”1920/1929”

Биљана Андоновска

ПРЕГЛЕД „КЊИЖЕВНОГ ПРЕГЛЕДА“ И „НОВО“ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

... А дух тражи увек ново
и хоће да буде свој...

М. Ћурчин

Апстракт: У раду је истражен удео књижевних садржаја у првих десет година излажења *Нове Европе* (1920–1929). Анализа положаја књижевне рубрике у часопису, а часописа у ширем покрету, уз праћење разноврсних облика њихове динамике и деловања, упућује на закључке о улози и значају књижевности у бурној деценији после Првог светског рата. *Нова Европа* одређена је према новој серији *Српског књижевног гласника*, с једне, и према новим, модернистичким и авангардним ствараоцима, с друге стране. Посебно се указује на књижевна становишта покретача и уредника *Нове Европе* Милана Ћурчина.

Кључне речи: Милан Ћурчин, *Нова Европа*, *Српски књижевни гласник*, Југославија, покрет, часопис, књижевна рубрика, уређивање, традиција, иновација, „стари“ и „нови“, авангарда, модернизам, књижевни програм.

Прегледност „Књижевног прегледа“

Подударност назива *Нове Европе* са називом лондонског гласила британског публицисте и историчара Ситон-Вотсона, и са насловом политичког трактата првог чехословачког председника Томаша Масарика, није тек политичка и историјска коинциденција. Та подударност посредно говори о стварном карактеру *Нове Европе*, која је требало да буде више него *књижевни* часопис, али и нешто више од *часописа*. Према речима Милана Ћурчина, *Нова Европа* је пре свега широк културно-политички *покрет* послератних интелектуалаца, чији је часопис тек један, мада све

време главни и задуго једини вид испољавања.[1] *Нова Европа* се током две деценије свога деловања уобличавала као једна од оних „приватних иницијатива“ које су, услед непостојања јединствене и профилисане *државне* културне политике, битно обележиле и динамизовале јавни и друштвени живот Краљевине.[2] Уз то, Ћурчин *Новој Европи* жели да дâ више облик *културно-политичке* него *научно-стручне* ревије, а на крају 1920. године, рекапитулирајући скоро четворомесечно излажење свог недељника, сматра да је *Нова Европа* постигла оно што је желела тиме што је доказала да постоји потреба за часописом који „обухвата и контролује цео политичко-културни народни живот, са неутралне али одређене тачке гледишта“. А увид у архиву њеног уредништва, тврди Ћурчин, показао би како се „помаља једна Југославија у малом“.[3] Та „Југославија у малом“, односно идеја (интегралног) југословенства и ургентна потреба практичне изградње и осведочења „троједне“ (над)националне југословенске „психе“, културе и друштва, приоритет је око којег је консеквентно окупљан програм *Нове Европе* у унутрашњој политици, што ће битно условљавати начин на који се у њој приступа културним и књижевним проблемима и трајно одређивати њен однос са свим актерима послератног друштвеног и културног живота.[4]

Овакви начелни уреднички ставови, али и почетна структура *Нове Европе*, сугеришу да је она могла бити инспирисана стандардом и типом часописа који је промовисао *Српски књижевни гласник*, као репрезентативни и најутицајнији часопис претходне епохе – епохе у којој се и Ћурчин стваралачки формирао.[5] Тип и називи рубрика *Нове*

---

[1] О *Новој Европи* као покрету Ћурчин ће писати и пре појављивања самог часописа, као и у бројним уредничким уводницима и програмским текстовима у часопису. Више о „колебању“ *Нове Европе* између *политичког покрета* и *политичког часописа* видети у чланку: Иво Ћурчин, „The Yugoslav *Nova Evropa* and its British model: a Case of Cross-Cultural Influence“, *The Slavonic and East European Review*, vol. 68, nm. 3, 1990.

[2] О значају „приватне иницијативе“ у културној сфери видети: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, III, Стубови културе, Београд 1997, 425. Овакве „иницијативе“ разних облика (културна, уметничка, научна друштва, пројекти, предавања, ангажман интелектуалаца) *Нова Европа* – даље *НЕ* – интензивно је пратила, организовала и подстицала. Вид. опсежан чланак: Л., „О приватној иницијативи“, *НЕ*, књ. VII, бр. 7, 1. март 1923, 201.

[3] Аноним, „Идући број 21. марта 1921“, *НЕ*, књ. I, бр. 14, 30. децембар 1920, 505. Након осам година излажења, с обзиром на стање у међународној политици, по којем та „нова Европа“ све више постаје циљ а име часописа „несавремено“, односно „пресавремено“, Ћурчин размишља како би часопису и покрету далеко више пристајао назив „Југославија“ – вид.: Ћ., „Осам година *Нове Европе*“, *НЕ*, књ. XVII, бр. 12, 11. јун 1928, 373.

[4] Мисли се, наравно, на специфично значење које су уредници *Нове Европе* придавали појму интегралног југословенства, о чему није постојао консензус у тадашњој јавности.

[5] Уз *Летопис Матице српске* и *Српски књижевни гласник*, *Нова Европа* је једини часопис амбициознијег културног програма и шире дистрибуције, који је у континуитету излазио читав међуратни период (1920–1941). Тако је на основу *СКГ*-а и *Нове Европе* могуће реконструисати читаву динамику културног и друштвеног живота Краљевине СХС

Европе имају своје еквиваленте у *Гласнику*, али с том битном разликом да су њихов поредак и приоритети инверзни у односу на *Гласник:* простор који у *СКГ*-у заузима књижевна продукција, у *Новој Европи* заузимају друштвени, политички и економски садржаји; односно, тачно оно (пред)финално место које у *СКГ*-у заузима „Политички преглед“, у *Новој Европи* предвиђен је за рубрику „Књижевни преглед“.[6] Ако је *СКГ* био добар израз начела да „сваки прави књижевни лист има већих културних амбиција“,[7] *Нова Европа* била би нешто другачији пример важности часописа, тј. пример правог културно-политичког часописа са већим књижевним амбицијама.

За разлику од нове серије *Гласника*, *Нова Европа* иза себе није имала обавезујућу традицију, што је отварало простор за храбрије уредничке потезе и иновације, али и све нестабилности једног пројекта у изградњи. Више пута је *Нова Европа* мењала динамику излажења, прераставши напослетку из (послератног) недељника у (предратни) месечник. Њено уређивање знатно је динамизовала потреба за актуелношћу и формирањем властитог круга читалаца. Замишљена као актуелан недељник широке дистрибуције и главни „орган“ покрета који је у друштвено-политичким процесима желео да партиципира на конкретан и усмеравајући начин, *Нова Европа* је уређивана као много агилнија, динамичнија и некохерентнија периодична публикација од *СКГ*-а.

Књижевност се у *Новој Европи* прати кроз две часописне рубрике. „Књижевни преглед“, као главна књижевна рубрика, предвиђен је за обимније есеје и стручније ауторске огледе о књижевности, панорамске или историјске прегледе стране књижевности, критику превода, путописе савремених аутора и, сасвим ретко, књижевне прилоге у ужем смислу (поезија, проза), док се у рубрици „Књиге и листови“ критичким текстовима различитог аналитичког нивоа прати текућа књижевна продукција, али исто тако и публицистика, научна литература, периодика, итд.[8] Између ове две рубрике, међутим, не постоји оштра граница, као што не постоји ни између „Књижевног прегледа“ и других тематских блокова часописа, па се само на основу рубрике за књижевност не би могла стећи потпуна слика о заступљености и третману књижевности у *Новој Европи*. Начелна тенденција *Нове Европе* – да се књижевно-уметничке теме разматрају у оквиру

(Југославије) – вид.: Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941 (Српски књижевни гласник и Нова Европа)*, Институт за савремену историју, Београд 2000.

[6] Вид.: Станиша Војиновић, *Српски књижевни гласник 1920–1941: библиографија нове серије*, Институт за књижевност и уметност – Матица српска, Београд 2005.

[7] Јован Скерлић, „Савременик“, *Писци и књиге IV*, Просвета, Београд 1964, 363.

[8] Распон у аналитичком нивоу чланака у рубрици „Књиге и листови“ знатно је већи него у самом „Књижевном прегледу“, и креће се од белешке, осврта, рецензије и приказа па до критика које би се могле сасвим природно наћи и у основној књижевној рубрици.

општијих културних и друштвених тема – доводи до нивелације сродних прилога и њиховог олакшаног трансфера кроз читав часопис, а они типови књижевних и/или књижевнокритичких прилога који се у „Књижевном прегледу“ устаљују као за њега карактеристични (књижевни портрет,[9] серије чланака,[10] путописи[11]), објављују се и ван њега, или осамостаљују у засебне рубрике. Иако је у односу на сродне али знатно ређе „културне“ рубрике („Уметнички преглед“, „Позоришни преглед“, „Музички преглед“), књижевна рубрика најстабилнија и са најизграђенијим критичким идиомом, и она временом слаби, претвара се у „књижевну кронику“, па и сасвим изостаје из одређених периода часописа. У првој деценији излажења *Нове Европе* „Књижевни преглед“ (и његове варијације „Књижевна кроника“ или „Место књижевног прегледа“) појављује се, у просеку, у сваком трећем или четвртом броју, а од тридесетих година још ређе.

Општи утисак о дисперзији књижевних садржаја и дестабилизацији књижевне рубрике у *Новој Европи* повремено компензују *тематски бројеви*, као њен специфичан и иновативан уређивачки пројекат. Тематски бројеви нису били део почетне концепције *Нове Европе*, а нису били ни непознати у тадашњој периодици. И *СКГ* је повремено груписао уводне прилоге из преводне књижевности (по моделу: из француске, немачке, италијанске лирике, итд.), приредио тематске бројеве о Његошу и Скерлићу, као и мање темате-рубрике поводом смрти својих значајнијих уредника и сарадника.[12] *Нова Европа* је повод за темате проналазила, међутим, у знатно ширем опсегу тема и проблема, приређивала их знатно чешће, усклађивала их са потребама свог општег програма и компоновала их на смелији, интермедијалан и

[9] У првој послератној деценији у *Новој Европи* објављено је око 30 књижевних портрета; најбројнији су о словенским, поглавито руским писцима, за којима по бројности следе они из француске књижевности. Највише ових, углавном краћих, монографски конципираних књижевнокритичких текстова написала је Исидора Секулић, а то је и основни облик критичког писма Слободана Јовановића у *Новој Европи*.

[10] Серије чланака истог аутора у читавим периодима практично одржавају књижевну рубрику и дају јој основни тон. Током најбурнијих послератних књижевних година *Нова Европа* ће имати углавном сасвим стабилну књижевну рубрику захваљујући прилозима С. Јовановића, М. Црњанског, И. М. Петровића и В. В. Зјењковског, објављиваним у наставцима. Серијско уланчавање чланака често је предфаза њиховог објављивања у форми засебне књиге, што важи како за књижевнокритичке (нпр. оглед *Љубомир Недић* С. Јовановића или *Руски мислиоци и Европа* В. В. Зјењковског), тако и за књижевне прилоге у ужем смислу (нпр. одломци из књиге В. М. Вукићевића *Успомене ђака-наредника*), и може се посматрати као један од сигнала тематских и аксиолошких преференција уредништва. Серијализација прилога јавља се и у рубрици „Књиге и листови“ (нпр. приказивање мемоарске литературе о руској револуцији А. Јелачића), на нивоу тематских бројева (нпр. трајно интересовање *Нове Европе* за Русију и Италију) и код појединачних аутора (нпр. низ текстова Б. Крочеа крајем двадесетих и почетком тридесетих година).

[11] Путописи и књижевна писма, посебно када их пишу репрезентативни савремени аутори могу се, у зависности од жанровских акцената, сматрати подједнако књижевним и књижевнокритичким прилозима, а типолошки представљају најузорнији жанр *Нове Европе*. О томе више у завршном делу рада.

[12] Вид.: Станиша Војиновић, *Српски књижевни гласник 1920–1941: библиографија нове серије*.

интердисциплинаран начин. Тако се у *Новој Европи* постепено, најпре преко тематског груписања уводних чланака који нису потпадали под сталне рубрике, средином двадесетих година искристалисао уређивачки концепт чистих бројева-тема, који, у настојању да се одабрани предмет интензивно и интердисциплинарно осветли, подређују или сасвим истискују све остале часописне рубрике.[13] Иако је Ситон-Вотсон „пријатељски“ негодовао поводом тематских бројева, сматрајући да одузимају актуелност једној ревији која рачуна на широку читалачку публику и ефективан политички утицај на јавност, чини се да *Нова Европа* тематима углавном није губила на актуелности или скретала са свог програма.[14] За њихово појављивање најчешће је постојао неки конкретан спољашњи повод, као што су разне годишњице или изразито занимање шире јавности и покрета *Нове Европе* за одређену тему. Књижевности је у првој деценији излажења *Нове Европе* посвећено свега неколико тематских бројева,[15] али зато прилози из књижевности и о књижевности чине неизоставни елемент у другим тематима, посебно оним посвећеним спровођењу програмског захтева *Нове Европе* за повезивањем и упознавањем са другим народима и културама.[16] Највише та-

[13] Тај ће концепт у другој половини двадесетих година бити доведен до правог уредничког мајсторства. У том погледу *Нова Европа* је својим тематима претеча особене поетике часописа-хрестоматије какву негује *Градац* (Чачак). Као пример може се узети тематски двоброј *Нове Европе* о Микеланђелу (књ. XIV, бр. 9 и 10), који је доносио: блок илустрација, Микеланђелову лирику и преписку, есејистичке, песничке и скулпторске радове инспирисане Микеланђелом, преводе из XVI века – прве биографије и сачуване разговоре савременика са ренесансним уметником, одјеке сродних тема у XIX веку, одломке из популарнонаучних студија о Микеланђелу и стручних историја уметности, итд. Упадљиво присуство И. Мештровића у овом тему и завршни есеј „Скулптура, од преисторијских времена до данас“ британског критичара уметности Колингса, „сарадника и пријатеља“ *Нове Европе*, који се завршава освртом на Словене као „најмлађу културну расу у Европи“ и посебно на Мештровићево дело, показује како *Нова Европа* никада није губила из вида и пропуштала да нагласи основе свог програма.

[14] „I do not at all like your practice of devoting whole numbers to one particular subject, and a special number on veterinary science is enough to kill any newspaper!!“, писаће Ситон-Вотсон Ћурчину крајем 1923. Цитирано према Иво Ћурчин, „The Yugoslav *Nova Evropa* and its British model: a Case of Cross-Cultural Influence“, 471.

[15] Током двадесетих година књижевности су посвећени мањи темати: „Књижеван број“ (књ. II, бр. 14), „Достојевски“ (књ. IV, бр. 10), „Александар Блок“ (књ. VII, бр. 2), „Судба наших књижевника“ (књ. IX, бр. 5), преводни новогодишњи број „Ренан, Достојевски, Ниче о хришћанству и религијама“ (књ. VII, бр. 18), „Петар Петровић Његош“ (књ. XI, бр. 1), „Књижевна Пољска“ (књ. XII, бр. 17), а велике, целобројне темате чинили су: два броја (стваралачки и критички) посвећена Бранку Радичевићу (књ. IX, бр. 3 и 4), затим темат о Мигелу де Унамуну (књ. XIII, бр. 6) и о Толстоју (књ. XIX, бр. 10 и 11). Тридесетих година прикључиће им се велики темати о Достојевском, Гетеу, Пушкину, Голсвортију, итд.

[16] У оваквим тематима по правилу се објављују и преводе књижевни прилози, а устаљује се и један тип књижевнокритичког текста – информативно-енциклопедијске *панораме из стране књижевности*, која даје сумарни историјски преглед развојних тенденција и кључних личности дате књижевности, или пак сумарни преглед савремене књижевности.

квих темата посвећено је Русији,[17] а одмах затим долазе бројеви посвећени Италији.[18] Карактеристично је да се за овакве темате посебно бирају земље из окружења и „мали народи“ на новој, версајској мапи Европе (Бугарска, Грчка, Албанија, Данска, Чехословачка, Пољска...), чему у унутрашњој политици, у складу са заговарањем тезе „културне федерације Југославије“, одговара приказивање природних и културних специфичности појединих историјски формираних и осамостаљених региона Југославије (Приморје, Дубровник, Сплит, Бока Которска, Горњи Јадран, Јужна Србија, Војводина, Словенија...). За потребе оваквих темата примењивана је специфична уређивачка техника – „у опису њих самих“, где све, или готово све прилоге у часопису обезбеђују аутори из одабране средине или циљне групе.[19] Темати су тако представљали и опсежне преводилачке подухвате, а неки сарадници су поједине бројеве *Нове Европе* остварили као властите уређивачке пројекте – као у случају Б. Радице који је прикупљао и преводио прилоге за италијанске бројеве, или А. Јелачића и броја о десетогодишњици Октобарске револуције, Олге Егерс и броја о Данској, итд.[20]

С обзиром на постепено слабљење и све чешће изостајање књижевне рубрике, темати су практично постајали главна књижевна жаришта *Нове Европе*, и то специфично књижевна, а не само књижевнокритичка. За разлику од књижевне рубрике, где су краћа проза и поезија објављивани само по изузетку, у тематима долази до најзначајнијег прилива ексклузивно литерарних прилога, па и разних за *Нову Европу* нетипичних и нерепрезентативних облика, попут „женског писма“ Аделе Милчиновић (захваљујући интересовању за женско питање) или футуристичке поезије Алда Палацеског (захваљујући интересовању за културну и интелектуалну Италију). Темати су добар пример како је *Нова Европа* проналазила начине да облик и структуру часописа прилагођава потребама програма свога покрета, али њихова изразита демократичност и отвореност, у циљу обавештавања, упо-

[17] До 1927. године 22 тематска броја *Нове Европе* посвећена су Русији. Однос према Русији и руској теми Ћурчин сумира у уводнику „Нова Европа и Русија“, књ. XVI, бр. 9, 11. новембар 1927.

[18] Тематски бројеви „Данашња Италија“ (књ. XII, бр. 9), „Фашистичка Италија“ (књ. XIII, бр. 8), „Савремена мислена Италија“ (књ. XV, бр. 10 и 11) и др.

[19] Техника је први пут примењена поводом „омладинског броја“ („Они који долазе“, књ. II, бр. 6), потом у броју „Културна Словенија“ (књ. X, бр. 7 и 8), „Стари и нови Дубровник“ (књ. XVII, бр. 5 и 6), руском и италијанском броју, и многим бројевима посвећеним страним културама.

[20] Боравак Богдана Радице у Риму и његов непосредан контакт са тамошњим интелектуалцима, крајем двадесетих година, у средиште интересовања ставиће Бенедета Крочеа, који своја предавања одржана на напуљској Академији, тј. „етичко-политичке“ есеје који ће бити окупљени у његовој књизи *Морални огледи политичког живота*, ексклузивно уступа *Новој Европи* за превод и објављивање. Карактеристично је да ово иницијално занимање за Крочеа није занимање за естетичара интуиције и експресије, већ интерес за сенатора Крочеа као политичког мислиоца, филозофа историје и заговорника либерализма. Тек тридесетих година у *Новој Европи* ће се појавити и његови естетички чланци, као и огледи о Крочеу и његовој у то време на српски језик преведеној *Естетици*.

знавања, представљања других култура, итд., не говоре много о специфично књижевном програму саме *Нове Европе*. За књижевно позиционисање *Нове Европе* и објашњење опадања значаја њене испрва амбициозно замишљене књижевне рубрике неопходно би било одмерити њен однос према два доминантна и алтернативна поетичка модела прве међуратне деценије и њихових најистакнутијих представника.

Нова Европа између „нове серије“ и „нових“

Судећи према првим бројевима, књижевна платформа са које *Нова Европе* полази изразито је „гласничка“: београдски стил Слободана Јовановића и наслеђе недићевске критике. Таква би се оријентација ране *Нове Европе* могла илустровати и другим примерима, рецимо одбраном Поповићеве *Антологије новије српске лирике* од ревизионистичких антологичарских подухвата[21] или преузимањем улоге медијатора између „старог“, толерантног критичара и „песника“ и „стварача“ у *Критици*.[22] Уз опште уважавање представника предратне стваралачке генерације, од којих су неки и међу њеним оснивачима, посебан статус „првокласног књижевног догађаја“ у *Новој Европи* ужива песништво Милана Ракића, чије су песме у часопису штампане у више наврата и чија ће збирка бити објављена као једно од првих самосталних издања „Нове Европе“ у Загребу 1924. године.[23] Додамо ли томе и релативно истоветан, круг сарадника, може се рећи да полазишта *Нове Европе* нису наговештавала поетички разлаз са *Гласником* и удаљавање од његових изграђених сарадничких, критичких, реторичких и жанровских стандарда.

Први осврт на *СКГ* дат је у првом броју *Нове Европе*. Већ у њему је, након изразито похвалног тона упућеног традицији и ауторитету *Гласни-*

[21] Аноним, „Војислав Ј. Илић-Млађи, „Антологија српске лирике од Бранка до данас“, *НЕ*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 68.

[22] „Хтели бисмо овде да учинимо само једну напомену г. Н. Полићу: Држимо да песници и уопште стварачи имају довољно разлога у начелу што нису усхићени судом и ’рецептима’ критичара; али, је ли потребно, кад је о томе реч, ударити лично баш на госп. Богдана Поповића, који нама изгледа кудикамо најспремнији и најшири међу свима нашим критичарима“, Аноним, „Критика, књижевно-умјетничка ревија“, *НЕ*, књ. I, бр. 4, 21. октобар 1920, 175. Аутор ове и претходне непотписане редакцијске белешке у првом броју највероватније је М. Ћурчин.

[23] О Ракићу је Ћурчин писао још 1912. године (оглед „Версификација Милана Ракића“), а његово интересовање се након рата са версификације пренело на моралну личност песника који, ради државних идеала, дипломатску мисију обавља у најзапуштенијим деловима земље (текст „Милан Ракић на Косову“). У *Новој Европи* биће објављен и оглед Б. Лазаревића „Песме М. М. Ракића“ (1925), а часопис ће обележити и смрт Милана Ракића (1938). О значају који је Ракићева поезија имала за Ћурчинове версолошке погледе вид.: Милан Ћурчин, *Српски трохеј*, приредила Мирјана Д. Стефановић, Службени гласник, Београд 2010.

ка, „старом добром знанцу“, и „истом оном топлом а тако разборитом и писменом тону у свему што долази од стране редакције“, ипак следила опаска у којој је садржано управо оно што ће ускоро израсти у предмет спора и разилажења између загребачког и београдског гласила. Ћурчин, наиме, сматра да је у једној јединој тачки требало „одступити од традиције, ради ствари“ и изоставити придев „српски“ из *Гласниковог* назива, да се он не би погрешно схватио као „инсистирање на имену“ и уже националном, „племенском“ смислу културне акције и књижевног програма часописа који је „више него ико послужио југословенској мисли и у својих 300 свезака дао скоро све што се као најбоље јавило у нашој књижевности од почетка овога века па до Светског рата“.[24]

У складу с тим у *Новој Европи* доста наде полагало се у преговоре (крај 1920 – лето 1921) о „фузији“ београдског *СКГ*-а и загребачког *Савременика* у јединствен југословенски књижевни часопис „са идентичним садржајем и ћирилицом и латиницом за цело народно подручје“.[25] Овај пројекат уредници *Нове Европе* видели су као прилику за „обрачун са прошлошћу“ и битан корак ка међусобном упознавању и изграђивању једне заједничке литературе, па њихов неразјашњени неуспех Ћурчин оцењује као „не само некњижевни и несавремени него управо фатални, сепаратистички српско-хрватски неспоразум“.[26] Након тога у *Новој Европи* ће преовладати мишљење да је *СКГ* пропустио епохалну прилику и задатак да се као *нов* потврди управо довршавајући кључну, југословенску идеју *старог*, Скерлићевог *Гласника:*

„Дошавши, као што је морао доћи, у додир с оствареном југословенском идејом, идејом старога Гласника, он се није умео снаћи ни определити, него је покушао да јој се склони с пута, да своје опредељење одложи. Ту је суштина његова спора с нама, ’Новом Европом’. [...] Послератни Књижевни Гласник, дакле, не надовезује се органски на онај предратни, онај прави, онај стари, који смо сви ми толико волели и без којега такорећи нисмо могли бити. [...] Након двадесетипет година од оснивања, ми желимо срдачно, и Књижевном Гласнику и нама свима, да Гласник нађе себе, да прекине ’нову серију’ па да се врати к старој, и да не буде тек боље или лошије уређиван часопис за публику која чита само ћирилицу, већ да освоји Југославију и постане опет средиштем душевног и јавног живота народа, – народа који га сад може примати с једног краја на други крај под истим поштанским жигом.“[27]

---

[24] Ћ., „Српски књижевни гласник“, *НЕ*, књ. I, бр. 1, 16. септембар 1920, 65.

[25] -ч-, „С. књижевни гласник“, *НЕ*, књ. II, бр. 1, 21. март 1921, 37.

[26] Ћ., „Савременик“, *НЕ*, књ. II, бр. 11, 1. јул 1921, 438. Вид. и чланак Л. Поповић, „Обрачун с прошлошћу“, *НЕ*, књ. 2, бр. 5, 1. мај 1921, 192–194.

[27] Лим., „Прослава двадесетпетогодишњице Српског књижевног гласника“, *НЕ*, књ. XIII, бр. 4, 26. фебруар 1926, 126–127.

Памтећи *Гласник* као политичку, модернизацијску и књижевну „авангарду“ предратне епохе, Ћурчину је сметала академска инертност нове серије *СКГ*-а као „тек боље или лошије уређиваног часописа“, а то како *Нова Европа* види „стари“ *Гласник* умногоме је слика коју она гради о себи самој: доминација политичког и културног над оним „самостално и специјално књижевним“ и интерес за фигуру стваралаца као превасходно „истакнутог јавног радника“.[28] Замерке које *Нова Европа* упућује *Гласнику* тичу се смера и интензитета културне и политичке мисије часописа у *новом* времену, дефинисаном специфичним захтевима које је *послератна* реалност државног уједињења поставила пред „искрене“ и „аутентичне“, предратне Југословене. Оне би се као такве могле додати репертоару критичких замерки које су савременици упућивали конзервативизму нове серије *СКГ*-а, при чему су се Ћурчинове опаске понекад не само тоном већ и аргументима поклапале са критикама авангардиста.[29]

Ако се Ћурчин стваралачки формирао у окружењу и на страницама *СКГ*-а, и слободним стихом своје програмске поезије отворио „Треће доба“ Поповићеве *Антологије*, он је у књижевном миљеу модерне свакако деловао, од самих почетака, као дисонатан и довољно еманципован глас да се из данашње књижевноисторијске перспективе види као „*Гласников* весник модернизма“,[30] као „важна књижевна чињеница у контексту поетичког радикализма“ и „почетак пројекта који се може означити појмом *протоавангарда*“.[31] После Првог светског рата он је готово сасвим посвећен публицистичком и политичком ангажману, а две песме („Југословен-

[28] Исто. Управо тако Ћурчин види Ј. Скерлића и Б. Поповића, па ће у полемички интонираној опозицији према ставовима савременика, изреченим приликом обележавања десетогодишњице Скерлићеве смрти, односно промоције Б. Поповића за почасног доктора наука и његовог пријема у Академију наука, оспоравати „научну спрему и акрибију“ па и домете њиховог научног рада, сматрајући да ће „књижевна и културна повест“ потврдити да је њихов значај био пре свега у ваннаучној и неакадемској сфери етичких ауторитета, социјалних реформатора, ангажованих јавних радника, самосвојних неакадемаца, моралиста и просветитеља. Слично ће се, приликом доделе почасног доктората Сл. Јовановићу на Загребачком свеучилишту, у *Новој Европи* питати није ли наука тиме ипак мање добила него што је политика изгубила. Вид.: Ћ., „Јовану Скерлићу“, *НЕ*, књ. IX, бр. 16, 1. јун 1924, 481; М. Ћ., „О Богдану Поповићу (поводом прослава и промоције)“, *НЕ*, књ. XIX, бр. 9, 11. мај 1929, 250. и П., „Доктор Слободан Јовановић“, *НЕ*, књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927, 419.

[29] На пример, одбрана песника на којима су *Гласникови* критичари практиковали „свемоћ“ своје дисциплине, међу којима су не само Шантић већ и „пречански“ романтичари Костић, Змај, Радичевић. О томе погледати Ћурчинов текст „Наш песник“, *НЕ*, књ. IX, бр. 5, 11. фебруар 1924, 129–133. Такође, вредело би упоредити Ћурчиново виђење Скерлића и оно које даје Марко Ристић у тексту „Споменица Јована Скерлића“, објављеном у *Покрету* 31. маја 1924, прештампаном у: Марко Ристић, *Уочи надреализма*, Нолит, Београд 1985, 61–64.

[30] „Ћурчин – *Гласников* весник српског модернизма“, у: Александар Петров, *Српски модернизам*, Просвета, Београд 1996.

[31] „Први манифести српског модернизма/авангарде“, у: Гојко Тешић, *Српска књижевна авангарда – књижевноисторијски контекст 1902–1934*, Службени гласник, Београд 2009, 196.

ска песма“ и „Песма сељаку“) објављене на страницама *Нове Европе* и једна песма објављена у *СКГ*-у („На освећеном Косову“) практично су једино што је у уже књижевном смислу објавио након рата.[32] Утолико је занимљивије посматрати како се Ћурчинов уређивачки, и на свој начин стваралачки пројекат *Нова Европа* односио према оној књижевно-поетичкој стварности коју су његови стихови антиципирали.

Према послератним авангардним тенденцијама *Нова Европа* није пројектовала јединствен, апологетски или негаторски став. Њене странице, као уосталом ни странице *СКГ*-а, нису програмски затворене за представнике нове књижевне генерације и поетичких сензибилитета, и неким аспектима верно осликавају књижевну динамику међуратног периода. Статистика прилога који у *Новој Европи* реферирају на авангардно-модернистичке манифестације и актере, потврдила би књижевноисторијске закључке о главној концентрацији авангардних дешавања у периоду до 1922, односно 1924. године, након чега долази до њиховог осетног замирања и постепеног традиционализовања.[33]

Чињеница је да су у *Новој Европи* сарађивали многи представници млађе, модернистички, авангардно или левичарски опредељене књижевне генерације. Међу њима, неки се јављају као критичари и извештачи о модерним струјањима у европским књижевностима, па тако Крклец пише о стању у савременој немачкој лирици,[34] Цесарец о „американизму“ пролеткулта, футуризма и културе у бољшевичкој Русији,[35] Илија М. Петровић серијом чланака извештава о њујоршкој позоришној сцени и модерној енглеској и америчкој поезији, култу меса, џезу, слободном стиху, имажистима, „Новом“ као реакцији,[36] а псеудонимом „An“ потписана је

[32] Томе би требало прикључити још само Ћурчинову гимназијску песму посвећену Бранку Радичевићу, написану 1896, а објављену 1924. Вид.: Милан Ћурчин, *Сабране песме*, приредио Васа Павковић, Свеске, Панчево 1991.

[33] У књижевноисторијским осмишљавањима међуратног периода углавном влада консензус око 1924. године као тренутка смене унутаравангардних модела, генерација и сензибилитета.

[34] Густав Крклец, „Млада њемачка лирика“, *НЕ*, књ. III, бр. 3, 1. септембар 1921, 89.

[35] А. Цесарец, „Бољшевизам и култура“, *НЕ*, књ. VIII, бр. 3 и 4, 21. јул 1923, 81.

[36] Илија М. Петровић једна је од најзанимљивијих појава у *Новој Европи*. Покретач часописа *Дан* 1919, Петровић је после рата објављивао и у *Савременику*, *СКГ*-у и *Мисли* (под уредништвом Р. Младеновића), а за време студијских боравака у Америци био је такорећи стални дописник *Нове Европе*, слично као што је то био Богдан Радица из Италије. Реч је о младим и инвентивним сарадницима који су вероватно заслужни за неке од најуспелијих и најмодернијих текстова у *Новој Европи*. Илија М. Петровић аутор је бројних чланака на различите теме, од социјализма у Америци и проблема југословенске емиграције до књижевнокритички и књижевноисторијски релевантних серија чланака: „О енглеској и америчкој модерној лирици“ (од децембра 1921. до априла 1922), „Вести с оне стране“ (назив већине његових америчких дописа, који су се различитом динамиком појављивали од јула 1921) и одломака из дисертације о Бајрону и бајронизму („Бајронов утицај на М. Ј. Љермонтова“, „Лорд Бајрон и његово доба“, „Бајронов либерализам“, „Бајронова стогодишњица у Великој Британији и Америци“, „Бајрон у Југословена“, „Један наш бајронист Црногорац“). У *Новој Европи* објављивао је и поезију из своје збирке

Андрићева упечатљива „приповедна“ епистола о Маринетијевом футуристичком позоришту.[37] Неки од представника нове књижевне генерације изразито су позитивно оцењивани, посебно класици модернистичког приповедања – Крлежа, Андрић, Д. Васић – чија је вредносна рецепција као оних који су створили „тип“ домаће послератне новеле већ тада сасвим стабилизована. Неки су својом активном сарадњом и у наставцима објављиваним прилозима давали основни тон књижевној рубрици *Нове Европе* у одређеним периодима, као Црњански својим *Писмима из Париза*, или Илија М. Петровић својим америчким „Вестима са оне стране“. За неке се уредништво *Нове Европе* и јавно заузимало, као у случају апела против хапшења Цесарца при повратку из Русије.[38] Са „млађима“ Ћурчинов неконвенционалан темперамент, који „тражи увек ново“, дели и страст према полемичко-памфлетском дискурсу, који савременици доживљавају као препознатљиво обележје *Нове Европе*, потом схватање рата као преломног цивилизацијског искуства и привилеговане стваралачке теме, антифилистарски став, инсистирање на новуму у савремености, симпатије према политичкој левици, итд.

Све то, ипак, не замагљује утисак да су „*Гласников* весник модернизма“ и *Нова Европа* били далеко од епохалне сагласности и плодног разумевања за нову авангардно-модернистичку књижевност и оно специфично „ново“ у њој. Као начелна противтежа тексту Антуна Барца „Папирната Југославија“, опсежном антимодернистичком манифесту на страницама *Нове Европе*, не стоји ниједна програмска одбрана/манифест домаће авангардне књижевности.[39] Још 1920, у време припремања *Нове Европе* и окупљања сарадника, Ћурчин је писао Ситон-Вотсону како се нада да ће покрет окупити читаву млађу генерацију.[40] Али ентузијазам уредништва и сарадника *Нове Европе* према „млађима“ остваривао се далеко више кроз занимање за тзв. националну омладину, с њеном познатом улогом у спровођењу југословенског уједињења, и за млади нараштај уопште, као неизоставан елемент свих национално, социјално и просветитељски инспирисаних пројеката.[41] Тако ће се и зенитисти Љ. Ми-

Борци и бегунци (Чикаго 1922), о којој је приказ написао Радоје Л. Кнежевић у броју *Нове Европе* од 21. фебруара 1924, књ. 9, бр. 6.

[37] An, „Писмо из Рима: Позориште изненађења“, *НЕ*, књ. III, бр. 10, 11. новембар 1921.

[38] К., „Случај А. Цесарца“, *НЕ*, књ.VII, бр. 16, 1. јун 23, 502.

[39] А. Барац, „Папирната Југославија“, *НЕ*, књ. V, бр. 5, 11. октобар 1922, 141.

[40] Иво Ћурчин, „The Yugoslav *Nova Evropa* and its British model: a Case of Cross-Cultural Influence“, 467.

[41] За тон којим се у *Новој Европи* „новима“ приступа као „младима“, тон прагматичан, дидактичан и покровитељски, добронамеран, разочаран и ироничан, али и за велики судар поетике 33 тома дводеценијске *Нове Европе* са поетиком „једнобројности“ авангардних алманаха и часописа, репрезентативна може бити уредничка белешка поводом протонадреалистичких *Сведочанстава:* „Али зато искрсава сваки час – и у Београду и

цић и М. Микац у *Новој Европи* појавити најпре као „омладинци“, први у својству ликовног критичара, други текстовима о сексуалном васпитању омладине или односу државе и младих атентатора.[42] Остаће запамћена и чувена редакцијска фуснота у којој се *Нова Европа* дистанцира од позитивног Исидориног приказа Растковог *Откровења,*[43] или Ћурчиново иступање против једне од битних модернистичких публикација, *Алманаха Бранка Радичевића* из 1924. године.[44]

Ћурчинова *Нова Европа* нашла се негде између недовољне политичке савремености нове *Гласникове* серије и разочараности у радикално „ново“ сензибилитета и манифестација послератне књижевне генерације. *Нова Европа* није била трибина новог *књижевног* доба нити је имала стваралачки програм *наслеђен* из претходног (као *Гласник*), али би се трагом њених уредничких стратегија и неколико Ћурчинових изјава могло ишчитати и замислити како би изгледала једна *књижевна Нова Европа*.

Два манифеста *књижевне Нове Европе*

У настојању да прошири поље свог деловања, *Нова Европа* реализовала је и необимну, али за програм покрета-часописа репрезентативну издавачку делатност, у оквиру које су објављене четири књиге од књижевног интереса: оглед *Љубомир Недић* Слободана Јовановића, *Хрватска*

у Загребу – неки ’књижевни’ или ’уметнички’ часопис који плане па се угаси. То су, још увек, ’они који долазе’, – наши ’млади’ (од 45 па наниже), – управо: они који нешто хоће, али још не знају шта. Последње овакво хтење, које је покренуло било ’Путеве’, ограничило се сада на ’Сведочанства’ (досад четири броја). Међутим, нама сада, након једно 20–30 покушаја ’младих’ за ово пет-шест година, нису довољна само сведочанства, ми тражимо – доказе; стога остављамо да о њима говоримо касније, кад – и ако – издрже прву ватру и обележе себи место у књижевности. Јавност је спремна да их прими и подупре, то се види, јер више говори о њима него што, досад, такорећи, има у њима. На интерес публике дакле не могу се потужити, већ треба сад да покажу да ли њих интересује публика. И то што пре – док су још млади“. Видети.: -н-, „Наши књижевни часописи“, *НЕ*, књ. XI, бр. 2, 11. јануар 1924, 64.

[42] Маријан Микац ће, међутим, тридесетих година у *Новој Европи* приредити изврстан тематски број о филму. Погледати библиографију *Нове Европе* у: Марија Циндори-Шинковић, *Нова Европа 1920—1941: библиографија*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2010.

[43] И. Секулић, „Растка Петровића *Откровења*“, *НЕ*, књ. VII, бр. 2, 11. јануар 1923, 62. Ограђивање од ставова изнесених у текстовима својих сарадника није поступак којем уредништво *Нове Европе* често прибегава, већ представља промишљен и мотивисан чин. За више о Ћурчиновом „схватању уредникове улоге и његова односа према сарадницима“ погледати чланак М. Ћ., „Г. Ј. Кршић и Нова Европа“, *НЕ*, књ. XXIX, бр. 12, децембар 1936, 407–408.

[44] -ч-, „Један алманах“, *НЕ*, књ. IX, бр. 7, 1. март 1924, 221. Теми о *Алманаху* Ћурчин ће се вратити и у следећем броју, приликом упоредне позитивне оцене „репрезентације загребачких млађих књижевника“ у *Вијенцу* – -ч-, „Једна репрезентација сасвим младих [’Вијенац’, број 4, за фебруар 1924]“, *НЕ*, књ. IX, бр. 8, 11. март 1924, 256.

рапсодија Мирослава Крлеже, *Песме* Милана Ракића и ратна проза *Успомене ђака-наредника* Веселина М. Вукићевића.[45]

Избор ових наслова сигурно је био израз књижевно-аксиолошких преференција уредништва, а као хронолошки низ сугерише и њихову својеврсну еволуцију. Из данашње перспективе, као најплодотворнија могућност тога низа чини се сусрет Ћурчинове *Нове Европе* и новелистике Мирослава Крлеже, али ће се за преовлађујући књижевни курс и потребе *Нове Европе* као битнија и карактеристичнија испоставити последња књига у низу – једина коју *књижевна* историја није запамтила. Реч је о књизи В. М. Вукићевића, редовног сарадника *Нове Европе*, која се ратном темом и искуством, у односу на, рецимо, експресионистичке ауторе или Крлежину новелистику, бавила на уметнички скромнији, идеолошки једносмернији и непосредније документаран, аутобиографски начин. И прво штампање (1923) одломка из ове прозе у „Књижевном прегледу“ *Нове Европе* било је полемички интонирано спрам мемоаристике о рату, а књига је након објављивања (1927) изазвала и негативну реакцију „млађе књижевне генерације“. Та је реакција могла бити испровоцирана колико самим делом толико и критичким ставовима Л. Поповића изреченим у предговору књизи („како је ружна и лажна наша поратна литература“),[46] а сукоб је утолико битан што ће, бранећи ову књигу, Ћурчин експлицирати своје судове о скромнијој прози „свакодневног“, „вечно-истог“, „искреног“, „непосредно доживљеног“ и „диктованог осећањем“ као неку врсту манифеста „друге књижевности“, коју претпоставља сензационалистичкој књижевности „од расног експресионизма до Суматре и зенита“:

„Кад Г. Мурадбеговић не би био типичан представник наше млађе књижевне генерације, или бар једног њена великог дела [...] он би управо *морао* имати респекта од мишљења једног Бранка Лазаревића [...] па би бар с извесном уздржљивошћу писао супротно ономе што овај и овакви озбиљни критичари и људи од несумњиве ’културне репутације’ мисле и отворено кажу...

Има, поред књига и написа са крупним насловима и филмским сензацијама, и *друге* књижевности, – не лошије иако скромније. И, да право кажемо, ми ту другу књижевност више волимо и више ценимо.

[45] Према повременом оглашавању издања у самом часопису и резултатима COBISS библиотечког претраживања, „Нова Европа“ објавила је двадесетак наслова. Уз књигу огледа В. В. Зјењковског, наведене четири књиге су једине које се тичу књижевности, и све су објављене у првој међуратној деценији. Осим њих, „Нова Европа“ је издавала и књиге о економским, друштвеним и политичким питањима, што су садржаји који ће превагнути над књижевним како у издавачкој делатности тако и у самом часопису. Занимљиво је да је Крлежина *Хрватска рапсодија* (тј. новеле „Хрватска рапсодија“, „Смрт Фрање Кадавера“, „Велики мештар свију хуља“) у „Новој Европи“ објављена као екавско и ћирично издање.

[46] Л. Поповић, „Читаоцу“, у: Веселин М. Вукићевић, *Успомене ђака-наредника*, Издање „Нове Европе“, Загреб 1927, III–VI.

Главна одлика *ове* књижевности састоји се у томе да је истинита: *непосредно доживљена* и диктована осећањем. То може да буде, често, и какво једноставно писмо, или какав мали стих, или дневник и успомена. Без *те* књижевности *светска* култура била би празна, без душе, ма колико било у њој оне друге, извештачене и измишљене, бриљантне и сензационалне, литературе и 'репутације'. Ми признајемо, додуше, и ону 'књижевност ради књижевности'; али сматрамо да она долази у други ред, тек пошто је она прва ту, и осигурана. Књижевност треба да је 'огледало живота', па у њој тражимо пре свега живот и – човека; а књижевник, у својим менама и 'екстра-турама', интересује нас тек пошто смо задовољили своју насушну потребу за обичним и свакодневним, вечно-истим. Од ових основних појмова и схватања удаљили су се многи наши данашњи писци и песници, па лутају у својим чуњићима са вештачки надуваним једрима по космосу, од расног експресионизма до Суматре и зенита."[47]

У овој Ћурчиновој „одбрани" радило се о нечему значајнијем од ad hoc полемичке аргументације и заштите властитог издања. Вредело би зато задржати се на њој.

Најпре, доминантан сензибилитет за реалистичко, сентиментално, историјско и документарно, истакнут у Ћурчиновој програмској изјави, управља и логиком избора знатног броја „књижевних" прилога у *Новој Европи*. „Какво једноставно писмо, дневник и успомена" – тиме Ћурчин прилично прецизно (п)описује корпус текстова који се у *Новој Европи* доследно објављује (и приказује): путописи, књижевна писма, ратна сведочанства, мемоаристика, аутобиографски записи „истакнутих јавних радника", и сл. Њихова бројност, усклађеност са основним профилом и програмом часописа, и заступљеност у књижевним рубрикама наводе на закључак да архижанр читаве, па и литерарне *Нове Европе* треба тражити управо на овим генерички мобилним и рубним просторима документарног и нефикционалног, где се диференцијална својства књижевности ослабљују у корист њеног приближавања другим дискурсима. Опадајућа *прегледност* „Књижевног прегледа", између осталог, последица је оваквих жанровских тенденција у *Новој Европи;* заснована на књижевној критици, а не књижевној продукцији, рубрика се жанровски приближила и врло лако утапала у преовлађујуће културно-политичке садржаје часописа. С друге стране, определивши се за генерички „слаб" појам миметичко-документарне књижевности насупрот „отежаној" форми и снази „новог" модернистичке уметности, Ћурчинова *Нова Европа* мимоишла се са осведоченом поетичком модерношћу свога доба. Јер, Вукићевићева ратна проза била је тек гранично-умет-

[47] М. Ћ., „У одбрану нашег 'ђака наредника'", *НЕ*, књ. XV, бр. 5, 26. фебруар 1927, 154–156.

нички израз темељнијег публицистичког занимања Ћурчина и *Нове Европе* за политичко-историјске узроке, ток и последице Првог светског рата, и тек предложак, позадина из које су израстали, фон на којем читамо уметнички сублимнија остварења модернистичке ратне прозе.[48]

Та Ћурчинова „друга књижевност“, књижевност „искреног“, „непосредно доживљеног“ и „диктованог осећањем“, такође указује и на неке парадоксалне континуитете у Ћурчиновом књижевном хабитусу. С једне стране, она је у дослуху са поетиком његове *предратне* поезије; иако је то био протоавангардни пројекат депатетизовања песничке теме и ослобађања израза, он се ослањао на категорије „осећаја“ и „искрености“. С друге стране, Ћурчин остаје у дослуху и са аргументима којима је 1920. године у *Новој Европи* бранио властиту *(после)ратну* поезију пред укусом и уредничким судом Б. Поповића. Наиме, Б. Поповић, који је Ћурчинову својевремено естетски провокативну и оспоравану поезију објављивао у *СКГ*-у и уврстио у своју *Антологију*, крајем 1920, дакле у исто време кад објављује Црњанскову „нејасну“ *Суматру* и њено *Објашњење*, одбио је да објави Ћурчинову одвећ „јасну“ и у погледу политичких идеја и позива на социјалну револуцију експлицитну „Песму сељаку“.[49] Кад Ћурчин пак инсистира на објављивању своје песме, и због тога крши добар обичај да не штампа властиту поезију у листу који уређује, он њену вредност брани аксиологијом документарности, аутентичности и политичке визионарности, односно као „једно песничко (или бар стиховано) искуство стечено у рату и услед Рата“, политички антиципативно у погледу каснијих сељачких покрета. Оваква књижевна позиција Ћурчина готово да опет претвара у *прото*-писца, јер би из перспективе тридесетих година и покрета социјалне литературе овакав емпиризам, документаристичност и политичност поетички (и политички) деловали сасвим другачије.[50] Она истиче Ћурчинову специфичну улогу као „места разлике“ и пре и после

[48] Али и незаобилазни предложак, на који је *Нова Европа* сачувала „енергично сећање“. Упоредна анализа Васићеве прозе, Црњансковог *Дневника о Чарнојевићу* и *Успомена ђака-наредника* могла би имати релеватна упоришта и отворити недовољно истраживану тему стварног значаја и удела документарних врста у формирању модернистичке и авангардне прозе.

[49] Вид.: М. Ћурчин, „Песма сељаку“, *НЕ*, књ. I, бр. 14, 30. децембар 1920, 537–539. Овај Ћурчинов песнички прилог три пута је потписан: лоцирана је, датирана и потписана најпре сама песма, потом коментар штампан курзивом испод ње, који вероватно треба сматрати саставним делом песме, а трећи пут се Ћурчинови иницијали налазе испод другог, накнадног коментара о хроници неуспелог објављивања песме. Песму је одбио најпре уредник загребачког *Савременика*, након чега ју је Сл. Јовановић као уредник *СКГ*-а примио, али други уредник, Б. Поповић, није пристао на њено објављивање. Испод етичког мотива којим Поповић образлаже свој суд, свакако треба читати и један прећутни политички разлог, али и чисто естетски, узме ли се у обзир да је реч о једној од заиста слабих Ћурчинових родољубивих песама.

[50] Стога би вредело истражити полемику у коју ће Ћурчин ући са књижевном левицом тридесетих година.

Првог светског рата. Јер, Ћурчинова одбрана Вукићевићеве прозе и, истовремено, властите поезије, у основи је била одбрана једне концепције књижевности због које се он разилазио и са „старим“ *Гласниковим* уредником и са „млађом књижевном генерацијом“. Такав књижевни концепт водио је *Нову Европу* заправо заобилажењу сукоба „старог“ и „новог“ и тежњи за (ванкњижевном) фигуром и процесом који би их обједињавао.

Књижевни модел синтезе којем је тежила *Нова Европа* могао би се ишчитати на ударном месту сусрета са традицијом: из тематског (дво)броја посвећеног Бранку Радичевићу (1924), уређеног с несумњивом амбицијом да се њиме оцрта један књижевни програм.[51] Био би то по својој суштини један узорно *југословенски* књижевни програм, кохезиван, панорамски широк и репрезентативан. Он је то већ и по својој тежњи да око наслеђа „првог српског песника“ окупи и *стваралачку* и *критичку* књижевну Југославију „у малом“, и то кроз *генерацијску и поетичку синтезу* (а не супротстављеност) „старих“ предратних и „нових“ послератних аутора. *Географски* је интегралан у настојању да се обухвати читав пројектовани етнички простор, а да поред сва три народа буду заступљени и представници регионалних књижевности и емиграције. *Лингвистички* и *ортографски* тај књижевни програм следи општи програм *Нове Европе* у опредељењу да се прилози из културно и језички „аутономне“ Словеније не преводе, а текстови штампају наизменично и ћирилицом и латиницом. И *жанровски* је сплет југословенске *лирике* сложенији и обухватнији него што се то најављује: у њега је укључен и драмски одломак О. Жупанчића и једна приповетка Д. Васића. Овако конципиран број о Радичевићу, као једини велики темат *Нове Европе* посвећен неком домаћем књижевнику, могао би се читати као посредни, уреднички манифест књижевне *Нове Европе*. Овде, поређења ради, треба указати на две незаобилазне, контекстуалне чињенице: да је исти „јубилеј“ *СКГ* обележио неупоредиво скромније,[52] а да се са начином на који су то програмски урадили модернисти, у већ помињаном *Алманаху Бранка Радичевића*, Ћурчин није могао/умео сложити. Темат о Бранку Ра-

[51] Ради се заправо о два броја којима је *Нова Европа* обележила стогодишњицу рођења Бранка Радичевића. Први број, „Бранково коло (сплет југословенске лирике)“, био је *стваралачки* и доносио је датиране (1923) и лоциране превасходно песничке прилоге следећих аутора: А. Шантић, Владимир Назор, Иво Војновић, Рикард Каталинић Јеретов, Стано Косовел, Иван Прегељ, М. М. Ракић, Перо Слијепчевић, Божидар Ковачевић, Отон Жупанчић, Мирко Королија, Драгутин М. Домјанић, Божидар Пурић, Живко Векарић, И. М. Петровић, М. Вукасовић, Ахмед Мурадбеговић, Л. Жимбрек, М. Ћурчин, Драгиша Васић. Закључци у раду односе се пре свега на овај први, „стваралачки“ број темата-диптиха. Други број, „Бранко Бадичевић (незванична прослава стогодишњице)“ био је књижевноисторијски, научни број. Вид.: *НЕ*, књ. IX, бр. 3, 21. јануар 1924. и књ. IX, бр. 4, 1. фебруар 1924.

[52] *СКГ* је у броју од 16. јуна 1924. године (књ. XII, бр. 4) стогодишњицу рођења Б. Радичевића обележио са четири текста, библиографским прилогом и две белешке, уклопљене у остале садржаје и регуларну структуру часописа. Видети већ навођену библиографију нове серије *СКГ*-а С. Војиновића.

дичевићу, уз то, задржава и једну црту Ћурчиновог личног манифеста, његовог везивања за властите књижевне почетке и одабира свог књижевног претходника: док су сви књижевни радови у броју датирани у 1923. годину, и највероватније писани на позив уредништва и специјално за број, Ћурчинов прилог је његов гимназијски сонет из 1896. године, „пророчки“ посвећен Бранку Радичевићу, што је, за сада, и најранија позната песма Милана Ћурчина. Тако се, на исходишту, књижевна фигура Милана Ћурчина надвија над читав пројекат *Нове Европе*, па идеја *покрета,* који је имао богат друштвеноисторијски потенцијал и ширину, из перспективе књижевности остаје у знаку Милана Ћурчина и свих противречности потраге за трећим, интегралним путем између традиције, дакле континуитета, и модернизма или авангарде, дакле дисконтинуитета.[53] Идеолошки концепт оваквог књижевног сабирања почивао је, међутим, на политичким одлукама и био не само подложан критици и оспоравањима већ и, испоставиће се, веома нестабилан.

Уместо закључка

„Друга“ и „југословенска“ књижевност *Нове Европе*, као израз две темељније законитости имплицитне и експлицитне часописне књижевне политике, могу донекле објаснити плурализам, противречност, па и слабљење значаја (домаће) књижевности у њој, а тиме и *Нове Европе* као књижевне чињенице прве послератне деценије. И концептом „друге“ и концептом „југословенске“ књижевности *Нова Европа* је књижевној савремености приступала из перспективе која није била заснована на уже књижевним или поетичким критеријумима. Оно што се у њој на површини очитује као поетички плурализам, толеранција и демократичност, као необичан укрштај старе модерне и новог модернизма, само је књижевна манифестација и *последица* других примарних интересовања покрета *Нове Европе* и специфичних становишта М. Ћурчина.

У случају „друге књижевности“ *Нова Европа* срела се са једном од ванредно битних тема модернистичке прозе и значајним извором њених морфолошкопоетичких иновација (документарни жанрови), али је, застајући на рудиментарном сентименталистичко-миметичком и утилитарно-политичком концепту, *Нова Европа* остајала у вредносном и генеричком предворју литературе. Чувајући, ипак, сећање на одређене књижевноиз-

[53] Књижевни програм *Нове Европе* остаје нека врста проширене „треће“ могућности између иновативних и традиционалних парадигми послератног књижевног живота, и као таква може бити значајан прилог промишљању феномена „слома послератног модернизма“, „традиционализовања авангарде“ и уопште смене књижевних парадигми на прелазу у тридесете године.

сторијске континуитете, књижевна *Нова Европа* указује на то како је проза двадесетих година могла кореспондирати са социјалном литературом тридесетих, или литература после Првог са литературом после Другог светског рата, и како су се различитити књижевни низови и традиције могли укрштати и обједињавати с мање губитака и лакуна у књижевно-историјском и културном памћењу.

Ако је Ћурчинова „друга књижевност“ спуштала границу књижевности ка нефикционалном и утапала је у дифузно поље документарног *под*текста литературе, „југословенска књижевност“ требало је да поетичку плуралност књижевне савремености обједини на *над*националном и *над*поетичком хоризонту, заобилазећи у основи *поетичку* тежину и смисао генерацијског сукоба „старих“ и „нових“. Чврсто везан за југословенску идеју, књижевни програм *Нове Европе* неизбежно је делио историјску и политичку судбину једног „идеалистичког државотворства“. Књижевност је у све израженијим политичким сукобима губила снагу привилегованог медијатора културних збивања, а од скупштинског атентата на представнике хрватске опозиције, 1928, повратка хрватских писаца на ијекавицу и државног октроисања идеје интегралног југословенства, ванкњижевне основе натпоетичког књижевног програма *Нове Европе* темељно су уздрмане.[54] Краткорочно југословенско одушевљење било је заједничко или бар неоспоравано књижевно полазиште свих „књижевних фронтова“ непосредно након рата и уједињења,[55] и идејна спона предратног, ратног и поратног периода, али новоевропско југословенство није успело да се искристалише у трајнији и продуктиван наднационални књижевни модел, и изгради се у нешто више од „механике мешања“ и дифузног лакмуса националних култура и њихових књижевних представника. Тако је и *Нова Европа*, са својим програмом који је традицијске и иновацијске струје послератне књижевности требало да обједини на (политичкој) нефикционалној дубини и (наднационалном) југословенском хоризонту, ипак остала *између* а не *изнад* њих.

На свим раскршћима на којима се нашла – између покрета и часописа, захтева британске и наслеђа домаће публицистике, нове Југославије и нове Европе, старе и нове серије *СКГ*-а, *СКГ*-а и авангарде, Крлеже и Мештровића, историјске судбине југословенства и поетичке судбине свог покретача и уредника – *Нова Европа* остаје динамичан, самосвојан и противречан дискурзивни пројекат, који одражава сву „бруталну“ сло-

[54] О односу српске и хрватске књижевности у периоду 1918–1930. и његовом политичком контексту видети уводно поглавље студије Михајла Пантића *Модернистичко приповедање* (Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999).

[55] Прокламовао га је *СКГ* у првом броју нове серије, а доба највеће стопљености српске и хрватске књижевности истовремено је и доба језгра авангардних дешавања. Видети: Михајло Пантић, *Модернистичко приповедање*.

женост књижевне стварности и друштвенополитичког контекста у којем је деловала, нудећи богату грађу за њихово истраживање, а посебно за (пре)осмишљавање и допуњавање укупног књижевног и интелектуалног профила њеног покретача и уредника Милана Ћурчина.

Ако *Српски књижевни гласник* није препознао тренутак за енергично остварење и потврду југословенске идеје, могло би се рећи да ни Ћурчин није препознао могућност да политичку модерност свога покрета одлучније заснује на осведоченој поетичкој модерности свог доба. Југословенска идеја није била нова идеја, то је умногоме идеја претходног доба, као што је и Ћурчин песник претходне епохе.[56] Насупрот уверењу о његовом потпуном „изласку“ из књижевности, чини се да је Милан Ћурчин имао књижевних амбиција и почетком међуратног периода, о чему не сведочи само његова већ помињана одбрана властите песме од *Гласниковог* уредника, већ и то да је у ретке и пажљиво уређиване панораме савремене домаће књижевности у *Новој Европи* уврстио и властиту поезију.[57] Има одређене симболике и у томе да је своју последњу песму („На освећеном Косову“) Ћурчин ипак објавио у *Гласнику* 1921. године:

Хајте, о браћо песници, и друзи,
Да се повратимо у градине старе,
Где цвату руже и сјајни божури,
Па да у тихој радости ил’ тузи
Молимо моме да се с нама спаре,
И надахну нас за тај живот штури.

Осветили смо Косово, и чило
Извернимо се сад по њему, на леђа, –
С главом у меко девојачко крило.
Упирућ’ поглед у сунце и очи,
Свак нек, на прсте бројећ стопе, срочи
Песму која никога не вређа.

Јер кажу људи, и можда је тако,
Да претерујемо, – да нам стих не тече,
Да таке песме може писат’ свако.
И кажу горе још: да нам прија

[56] И европеизација коју је *Нова Европа* прокламовала, од самих почетака је у јавности препознавана као рефлекс старих, преживелих идеја, како то сугерише чланак Светислава Стефановића „’Нова Европа’ и Нова Европа“, у: *Старим или новим путевима: одабрани политички списи 1899–1943*, Артпринт, Нови Сад 2006, 175–177.

[57] Осим већ описаног броја о Радичевићу, реч је и о мањој панорами у „књижевном броју“ (1921), где скупа стоје: есеј И. Секулић („Стари и млади“), поезија М. М. Ракића, лирска проза С. Батушића, приповетка М. Крлеже („Људи од папира“) и – „Југословенска песма“ М. Ћурчина.

Љубав, – јер кажу, када падне вече,
А месечина сама, без нас сија.

Дај, дакле, да се мало промучимо,
Старе песмарице добро проучимо:
Да прионемо око звонке риме, –
Да оставимо и прекорачење
И стих слободан, те да тако тиме
Тронемо критику и јавно мнење.

И дај пре свега, док још није касно,
Да се нагледамо лепих девојака,
Намилујемо пожудно и страсно
Свилених коса и белих дојака,
И докажемо да сред тих дивота
Тражисмо свагда сласт и циљ живота.

Сажимајући својства и мотиве Ћурчинове родољубиве, љубавно--еротске и аутопоетичке лирике, ова песма није само његов „последњи корак“ у књижевности већ и самосвесни искорак из властите поетичке битности – одрицање од слободног стиха зарад других потреба „јавног мнења“ и послератног (над)националног оптимизма.[58] Самоиронични и „трагично ведри“ тон ове песме, која везаним стихом пева о слободном стиху и опкорачењима позива да се од опкорачења одустане, представља симболичну, песничку пројекцију тачно оног сложеног, двосмерног и несводивог *иронијског* положаја који и *Нова Европа* и њен уредник заузимају *између* или *изнад* „старог“ и „новог“ своје епохе. Оно немогуће – да ова песма своју уметничку убедљивост и вредност задржи и ван књижевноисторијског контекста – слика је оног немогућег о којем је овде све време реч. То што је било *немогуће*, а чему је аутентични модернизам подвргао све своје моћи, за сваки мање радикалан поетички, уређивачки, друштвени и историјски циљ остајало је – немогуће.

[58] М. Ћурчин је песму „На освећеном Косову“ објавио у *СКГ*-у, књ. II, бр. 5, 1. март 1921. Наведено према Милан Ћурчин, *Сабране песме*, 108–109. Ова Ћурчинова песма вероватно је она на коју ће једном алузијом упутити Црњански у трећем броју *Идеја*, 1934. године (текст „Нацрт националног окупљања снага“): „Трагика наших генерација, свих политичких нианса, на крају рата и била је у томе да смо мислили, ето најзад време дошло да и ми поживимо, у ведрини и лакомислености мира, куда дубоко вуку људски нагони. Један наш песник певао је тада, да, после толике патње, треба лећи на Косово полеђушке и машити се пријатног, анималног живота. Данас нам је јасно, свима тих годишта, да за нас повлачења и одмора не може бити и нема“, цитирано према: Милош Црњански, *Политички списи*, Сфаирос, Београд 1989, 134.

ЛИТЕРАТУРА

Нова Европа, 1920–1941.
Милан Ћурчин, *Сабране песме*, Свеске, Панчево 1991.
Милан Ћурчин, *Српски трохеј*, Службени гласник, Београд 2010.
Јован Скерлић, *Писци и књиге IV*, Просвета, Београд 1964.
Марко Ристић, *Уочи надреализма*, Нолит, Београд 1985.
Милош Црњански, *Политички списи*, Сфаирос, Београд 1989.
Светислав Стефановић, *Старим или новим путевима: одабрани политички списи 1899–1943*, Артпринт, Нови Сад 2006.
Иво Ћурчин, „The Yugoslav *Nova Evropa* and its British model: a Case of Cross-Cultural Influence“, *The Slavonic and East Eeuropean Review*, vol. 68, nm. 3, 1990.
Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, III, Стубови културе, Београд 1997.
Љубомир Петровић, *Југословенска држава и друштво у периодици 1920–1941 (Српски књижевни гласник и Нова Европа)*, Институт за савремену историју, Београд 2000.
Станиша Војиновић, *Српски књижевни гласник 1920–1941: библиографија нове серије*, Институт за књижевност и уметност – Матица српска, Београд 2005.
Марија Циндори-Шинковић, *Нова Европа 1920–1941: библиографија*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2010.
Александар Петров, *Српски модернизам*, Просвета, Београд 1996.
Гојко Тешић, *Српска књижевна авангарда – књижевноисторијски контекст (1902–1934)*, Службени гласник, Београд 2009.
Михајло Пантић, *Модернистичко приповедање*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999.

Biljana Andonovska

A SURVEY OF „KNJIŽEVNI PREGLED“ AND THE *NEW* IN *THE NOVA EVROPA*

Summary

Mobilised for the needs of a precise political and cultural movement, *Nova Evropa* started with an ambitious and authoritative literary section („Književni pregled“) and a magazine conception comparable with the one of the influential *Srpski književni glasnik*, which had played an important role in Ćurcin's intellectual and literary development in the pre-war period. Yet, its magazine structure slowly evolves and its literary section gradually weakens and is missing from the magazine. The reason for this destabilisation may be found in a specific con-

ception of literature in *Nova Evropa* as well as in a specific attitude of *Nova Evropa* towards the actual literary processes. Therefore, this paper explores the relation of *Nova Evropa* towards the two dominant literary models of the time: the new series of *SKG* as the tolerant but traditional one, ant the new, modernist/avant-garde as the innovative one. *Nova Evropa* stays between them, mixing and confronting both of models. *Nova Evropa*'s specific literary programme, as read from both its implicit magazine strategies and explicit editorial proclamations, seems to be trans-fictional and strongly grounded in the literary taste of its chief editor as well as in the supranational and overpoetical conception of „Yugoslav literature" oriented towards cohesion, synthesis, integration, engagement and representativeness. With such priorities, it was not receptive enough for the poetical essence of the struggle between the „old" and the „new" generation, as the basic literary process of the time. Associated with the political conception of Yugoslavia that was very soon to be destabilized and disintegrated, the literary program of *Nova Evropa* could not reach the effectiveness of a productive third model between or rather *beyond* the traditional and the innovative one, which it strived to be.

* Ауторка је стипендисткиња Министарства за науку и технолошки развој РС.

305-055.2:050

Станислава Бараћ

ФЕМИНОФИЛНЕ (УРЕЂИВАЧКЕ) ПОЛИТИКЕ:[1] *НОВА ЕВРОПА* И *МИСАО*

Апстракт: У раду се међуратним часописима *Нова Европа* и *Мисао* приступа са методолошких позиција историје жена, односно родне историје, и критичке анализе дискурса. Под појмом феминофилног подразумевају се они часописи који су, у периоду процвата женске штампе, захваљујући продору еманципаторских дискурса, у новонасталој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевини Југославији, неговали женско ауторство и бавили се тзв. женским питањем, иако по својој основној намени нису били „женски“ или феминистички. Као додатни критеријум дефинисања овакве уређивачке оријентације узима се женски глас у двоструком значењу: бирачког политичког права и ауторства. Циљ овога рада је да испита како су се у назначеном историјском контексту обликовале и манифестовале феминофилне политике датих часописа, односно која је била њихова улога у (дискурзивној) промени родних односа као друштвених односа моћи. Југословенство и феминизам уједно су и идеологије кроз које се сагледавају општије идеолошке оријентације конзерватизма и либерализма.

Кључне речи: уређивачка политика, *Нова Европа* (1920–1941), *Мисао* (1919–1937), феминизам, женско право гласа, женско ауторство, родни односи, дискурс, идеологија, југословенски идентитет, Краљевина СХС/Југославија.

0. Двадесете и тридесете године XX века са становишта историје жена и родне историје[2] представљају посебан, јасно издвојен период, не

[1] Израз „*феминофилна* уређивачка политика“ (курзив мој) преузет је из рада Јелене Петровић „Женско ауторство између два светска рата: прилог књижевној антропологији рода“ (вид. Литературу), где је употребљен управо поводом часописа *Нова Европа*. Овај нови појам код Петровићеве није шире разрађен, али је сасвим адекватан за опис појаве којом се овај рад бави. Уз то, овде се појам феминофилне (уређивачке) политике проширује, како на други часопис, *Мисао*, тако и на политике које не морају бити везане само за уређивање часописа.

[2] Иако је историја жена, или женска историја, прешла развојни пут до родне историје, ипак је код појединих тема остала потреба за специфичнијим, првим истраживачким пољем (Lee Downs 187, Столић 425–435; видети и радове Џоан Скот, Гизеле Бок, итд.).

само у југословенском, већ и у европском и ширем контексту.[3] Управо је Први светски рат убрзао развој свести о женским правима,[4] већ раније прокламованим, и допринео храбријем и политички осмишљенијем наступу женских удружења и покрета. Борба за женско право гласа, односно нова друштвена ситуација настала његовим признањем у појединим државама, с једне стране, и процват женског ауторства, с друге, представљају кључне моменте и неизбежан оквир за разматрање сваке конкретније појаве која се дотиче овога домена. Бирачко право за жене (свеједно да ли званично задобијено као политичко право или само постављено као политички захтев) и женско ауторство у међуратном су периоду уједно највидљивији знаци *промене* која је наступила у друштвеним односима моћи у већини европских држава. При томе треба уочити да се оба ова момента своде на једно: на *глас*. Био бирачки или ауторски, глас који је освојен и добијен јесте онај који је покренуо низ промена. Колико је ситуација у европским друштвима после рата била слична када је реч о положају жене и родним односима, чак и када су неки оквири битно различити (победничка/поражена страна, монархија/република, признато/непризнато женско право гласа) говори и проучавање грађанских права жена у Немачкој у време Вајмарске републике. Када Кетлин Кенинг укратко објашњава шта је у свом истраживању хтела да покаже, то звучи као добар оквир и за тему овога рада: „како су захтеви немачких жена, охрабрени њиховим искуством рата, пораза и револуције у годинама 1916–1918, одјекнули у преобликованој сфери политике која се чинила неприступачном роду – са својом реториком пораза, преговорима о миру, кризи нације и декларацијом о демократији. У исто време додељивање грађанских права женама 1918. било је значајно у другом смислу, јер је отворило могућности за сједињавање нових женских субјективности и самопредстављања (self-representation) које ће одјекивати дуго после 1918, чинећи род местом континуираних препирки током целе историје републике“ (Canning xiii). Захтеви југословенских жена такође су одјекивали у битно измењеном политичком животу нове државе иако су његови представници били више преокупирани стварањем нове нације, која се нашла у кризи пре него што се и изградила; и без додељивања грађанских права југословенске су жене нашле своје место у друштвеној сфери, па тако њихово самопредстављање, ауторепрезентација постаје *differentia specifica* јавног дискурса овог периода у односу на претходна раздобља. Исто та-

[3] Видети *Women's, Arts and 1920s in New York and Paris*, 1978, у Литератури.

[4] О овој теми много је писано у феминистичкој историографији и теорији: укратко, учешће жена у рату, у улогама болничарки и добровољки, као и успешно обављање „мушких“ занимања на радним местима упражњеним одласком мушкараца на фронтове, битно је (мада понегде само привремено) изменило доминантну свест о месту жена у јавном животу.

ко, значајно присуство новог, женског гласа појачава и одржава расправу о родним улогама и односима кроз читав период Краљевине.

Упутно је указати и на то да међуратно време ипак није донело никакву идеалну линију напретка у погледу културног и друштвеног положаја жена. Занимљиво је да двадесете године, у погледу женског деловања, готово у целом развијеном свету значе успон, а да тридесете, из различитих разлога, понегде представљају опадање и релативизовање већ постигнутих резултата. Економска криза с краја 20-их година биће изговор да жене у САД остану без радних места у занимањима која тек што су освојиле, па ће изгубити чак и истакнута места која су заузеле у области позоришта, филма и издаваштва; а исто ће тако, на пример, Шестојануарска диктатура из 1929. године у Краљевини СХС/Југославији бацити у други план „женско питање“, учинити га за званичну политику готово неважним. Чак ће и једини прави феминистички часопис у Краљевини, *Женски покрет*, претрпети одређене промене. Заправо, то ће бити само слика размимоилажења до кога је дошло међу његовим сарадницама, односно чланицама Женског покрета, чије је гласило истоимени часопис. Како показује М. Малешевић, Женски покрет по увођењу Диктатуре чак одустаје од борбе за стицање политичких права за жене, да би му се 1935. вратио (Малешевић 23–25). Јачање фашистичке идеологије 30-их година, не само у земљама где су њени представници били званично на власти, такође је за родне односе као друштвене односе моћи значило корак назад: ова је идеологија жену видела искључиво у приватној сфери, у оквирима још раније формулисана три, или четири К (на немачком): Kirche, Küche, Kinder, Kleider.

0.1. Једна од историјски најдуготрајнијих друштвених хијерархија – она заснована на родној неравноправности – и односи моћи и доминације који су из ње произлазили, почели су, дакле, најозбиљније да се нарушавају, чак и уз ове ретроградне процесе, управо у међуратном периоду. Новине и часописи, као једини медији у данашњем смислу речи у то време, имали су итекако важну улогу у овом друштвеном процесу. Медијски простор који су они представљали јесте један од повлашћених простора јавног дискурса. Часописи су, пошто је овде пре свега о њима реч, „места“ на којима се одређени дискурси производе, преносе и озакоњују. Као облик друштвеног деловања, како их схвата критичка анализа дискурса[5] (Fairclough and Wodak 271–280), дискурси су најдиректније укључени у саме односе моћи у друштву. У светлу КАД и студија меди-

[5] Скраћено КАД, односно CDA – Critical Discourse Analysis. Један од њених представника, Тојн ван Дејк (Teun van Dijk), последњих је година ову научну дисциплину проширио преименовавши је у студије/истраживања критичког дискурса, Critical Discourse Studies.

ја,[6] добрим делом насталим на резултатима прве дисциплине, у овом се раду посматрају и уређивачке политике часописа *Мисао* и *Нова Европа*, тј. њихов удео у промени родних односа, која се у Краљевини СХС/Југославији одвијала. Принципи КАД компатибилни су, као што ће се видети, са студијама рода, јер су и истраживања рода од првобитних питања потчињености жена у патријархату временом дошла до питања родних односа као односа моћи. Моћ тако постаје једна од средишњих категорија обе *међу*дисциплине, с тим што КАД пажњу обраћа на *дискурзивне* изворе и односе моћи, док се истраживања рода не ограничавају само на ово поље.

Поменута се промена и збивала више на дискурзивном нивоу него у друштвеној пракси (свакодневни јавни и приватни живот). Она због тога није мање „стварна“ јер је и дискурзивна пракса облик друштвеног деловања. Питање је, међутим, да ли се њени ефекти, у ономе што смо назвали свакодневним животом, уопште остварују и добијају шири значај, односно да ли постају видљиви у актуелном или тек у неком будућем времену. Као што примећује Н. Ферклаф (Norman Fairclough), помало полемишући са теоријама друштвеног конструктивизма, „ми можемо текстуално да тумачимо (представљамо, замишљамо, итд.) друштвени свет на одређене начине, али да ли ће наше репрезентације или тумачења имати ефекат мењања његове конструкције зависи од различитих контекстуалних фактора – укључујући и начин на који је друштвена реалност већ тумачена, ко је тумачи, и тако даље“ (Fairclough 8–9). Управо о томе и јесте реч: *Женски покрет* (1920–1936), који је захтевао најрадикалнију промену, и највише права и слобода за жене – имао је најмањи тираж у односу на све остале часописе који су се бавили овим питањем, и био је ограничен на узак круг факултетски образованих читатељки и читалаца. *Жена и свет* (1925–1941), такође декларативно феминистички оријентисана, имала је огроман тираж – 60.000 примерака (Стефановић 408), дакле и далеко већи утицај (иако је и она била „приступачнија имућнијим читатељицама“, Исто), али је зато феминистичка оштрица овде ипак затупљена наглашеним присуством приватне сфере живота. Иако јасно износи став о женским политичким правима, о њима се ипак мање говори. Иако се ту

[6] Најпознатији представници критичке анализе дискурса, и не само они, примењују ову анализу првенствено на проучавање актуелних дискурса, текстова и идеологија. Глобализација, расизам, Блерова политика, нови капитализам, национализам, сексизам, медијско представљање рата у Ираку... неке су од најчешћих тема радова из ове области. Аналитичари ове „дисциплине“ бирају савремене проблеме/идеологије јер једно од основних начела ове научне праксе јесте да не постоји идеолошки, дакле вредносно, неутрална наука, и да практичар критичке анализе дискурса мора бити свестан своје активистичке позиције која, у крајњем, увек има за циљ да утиче на исправљање различитих друштвених неједнакости и неправди. Када се примена овакве анализе усмерава ка проучавању дискурса/текстова/идеологија прошлости, описана истраживачка позиција делом губи на датој јој улози, али не сасвим.

могу наћи за то време радикални еманципаторски ставови (присуство мужа на порођају, позитиван однос према естетској хирургији или женској улози заводнице), истовремено се повлађује патријархалним вредностима и традиционалним родним улогама (кулинарски рецепти, модни кројеви, брига о деци, третман краљевске породице – видети: Стефановић). Већи је, дакле, утицај имао часопис који критикује постојеће стање али га не руши него га делом чак и подржава. Тачније, такав је часопис и могао да има већи утицај јер није угрожавао постојећи поредак.

Није случајно да је први поменути „женски" часопис *Женски покрет* (1920–1936). Он је најјаснији израз промена у друштвеним односима, у јавном дискурсу, и коначно, на часописној сцени у Краљевини СХС. У тек установљеној држави први пут се једно женско удруживање декларише као покрет, Женски покрет. Часопис је потпуна новост на медијској сцени југословенског простора јер пре његове појаве није било феминистичких, већ само женских часописа. Под женским се часописима овде сматрају они који су прављени за жене, који су инсистирали на очувању традиционалних родних улога и очувању поделе јавне и приватне сфере на мушку и женску. Феминистички су часописи они које стварају жене, и који захтевају преиспитивање и укидање традиционалних родних норми (видети и: Тодоровић 6–19). Елементе феминистичког часописа имала је претходно само новосадска *Жена*, уредника Јаше Томића. Женски часописи ревијалног типа такође постају заоштренији у феминистичком смислу, као у случају *Жене и света*, јер је траг нове свести присутан свуда, али, наравно, и даље се јасно разликују женска удружења и гласила у распону од тврдо конзервативних до либералних (Малешевић 13). Међу феминистичким међуратним покретима важно је такође разликовати пролетерски женски покрет и грађански женски покрет (Малешевић 10). Јелена Петровић је, узимајући у обзир један још шири контекст женског деловања, дефинисала три супротстављена идеолошка усмерења у оквиру којих се формирало женско ауторство: грађански феминизам, женски пролетаријат и про-патријархално женско задругарство (Петровић 68). Све ово треба имати у виду када се посматра како се други часописи позиционирају у односу на „женско питање" и женско ауторство.

1. У међуратној периодици два часописа издвајају се као феминофилна: *Нова Европа*[7] (1920–1941; видети Богдановић 1998 и Петровић 2008) и *Мисао*. За разлику од, на пример, Нове серије *Српског књижевног гласника* (1920–1941), који је такође био отворен за женско питање и женско ауторство, у прва два часописа тај се проблем поставља експлицитније и програмски. Уредници и сарадници *НЕ* били су, ипак, за

[7] Даље: *НЕ*.

женско питање програмски заинтересовани тек у оквиру свог схватања југословенства, односно у оквиру решавања питања заосталости југословенског друштва, али су га у том смислу сматрали важним. „Особеност *Нове Европе* је да положај и улогу жене истиче као један од важних аспеката свог свеобухватног покушаја да објасни и поправи међуратно југословенско друштво“ (Богдановић 387). Зато се женско питање редовно налази на страницама *НЕ*. Феминофилност *Мисли* Симе Пандуровића и Велимира Живојиновића исказује се на један другачији начин: по интензитету објављивања радова својих сарадница, по повлашћености њихових текстова (уводници, уводне песме, и сл.). Она се огледа како у декларативним ставовима, тако и имплицитно: у великом броју сарадница и њихових прилога, као и у темама које оне обрађују. За феминофилну оријентацију часописа *Мисао* био је заслужан првенствено њен уредник Сима Пандуровић (чини се више него В. Живојиновић). То, између осталог, потврђује и чињеница да у времену када је уређивање часописа препуштено Ранку Младеновићу (1922–1923), присуство ауторки бива редуковано, а чланака посвећених женском питању уопште и нема. Пандуровић се често и директно обраћа женској читалачкој публици, а непосредни трагови тога обраћања могу се пронаћи уз понеку напомену уз наслов текста, као у случају Пандуровићевог уводника „О љубави и љубомори“ (IV/1924: 292–300) који је заправо текст предавања одржаног „у корист удружења студенткиња“. За феминофилну оријентацију *Мисли* симптоматични су, исто тако, већ текстови из првих бројева овог часописа, као и њихова позиција. На самом свом почетку, у другом броју, место уводника добија чланак „Вредност емоције у животу“ Паулине Лебл (I/2, 1919), при чему је такође реч о обраћању женској публици[8] и поводом женског питања. Многи текстови, дакле, воде порекло директно из оног дела културног живота који је везан за активизам савремених феминисткиња.

Женским су се питањем у *НЕ* бавили аутори и, мање, ауторке, а у *Мисли* – претежно ауторке. Међутим, сама свест о нужности промене положаја жене у новом друштву, и писање у то име, довољни су разлози да се *НЕ* издвоји из укупне периодике међуратног периода.

НЕ није имала своје место само на југословенској часописној сцени, већ и на међународној. Не само као својеврсни настављач истоименог енглеског часописа, већ баш захваљујући и „женском питању“, тј. једном женском британском часопису, *The English Women*, из којег се преносе чланци, у целости или у деловима. Поред тога, и сам Милан Ћурчин пи-

[8] „Конференција одржана 9. новембра 1919. у корист ’Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права’“ (I/2, 1919: 89).

сао је за овај часопис.[9] *Мисао* такође припада међународној сцени када је феминизам у питању, али не на исти начин – због интертекстуалних веза са страним часописима – него због чињенице да његове сараднице, попут Јулке Хлапец-Ђорђевић, Јелене Димитријевић и Ксеније Атанасијевић, делују на међународној сцени феминистичких удружења и активисткиња.

Ако феминофилна политика повезује два часописа, али их у појединостима и раздваја, слично је и са идеологијом југословенства. Занимљиво је како се опште идеолошке категорије конзервативног и либералног (да останемо код бинаризма чак и ако он води упрошћавању) у вези са овим часописима мењају зависно од тога да ли часописе посматрамо кроз феминизам или југословенство, дакле, друге две идеологије конкретнијег значења. Пре тога треба напоменути да је *Мисао* Симе Пандуровића и у књижевном смислу била изразито конзервативна. Најсликовитији пример тога конзерватизма јесте „решење“ које је Пандуровић изнашао за своје потпуно негирање сваке вредности нових авангардних кретања у српској/југословенској књижевности, при чему није могао да негира и њихово постојање и значај на савременој сцени: на две године уређивање часописа препустио је Ранку Младеновићу (1922–1923), који ће *Мисао* учинити једним од стожера српске авангарде. А онда, вративши се на место уредника, Пандуровић ће се са још већом полемичком жестином обрушити на превратничку књижевност. Међутим, са аспекта феминофилне политике часописа то ће значити повратак сарадницама и феминистичким темама које су за време „напредног“ Младеновића биле запостављене. Конзервативно и либерално, традиционалистичко и револуционарно нису апсолутне категорије, већ се указују променљивим зависно од различитих појединачних, такође идеолошких оријентација.

Када се говори о односу према југословенству[10] у *Мисли*, ствари су много сложеније него када се говори о уредничком схватању књижевности. На почецима излажења часописа преовлађују текстови који се залажу за „народно јединство“ а критикују сепаратизам и, како се тада говорило, племенска издвајања. Међутим, временом ће се показати да су уредници часописа били резервисани према југословенству у коме постојеће националне идентитете треба значајније мењати да би се изградио нови. *НЕ* је, као што је познато, у погледу југословенства инсистирала на промени

[9] О чему, на пример, сведочи у уводу чланка „Болнице шкотских жена, пре десет година“ (XII/16, 1925: 486).

[10] О сложености проблема идеологије југословенства, односно класификацији идеологија југословенства у међуратном периоду видети књигу Ј. Бакића у Литератури. Такође, увек треба имати у виду, како аутор опомиње, да се у тумачењу југословенства не бркају југословенство као државна и као национална/националистичка идеологија. У овом раду (односно у анализираним чланцима у *Мисли* и *НЕ*) реч је о југословенству у другом смислу.

и свесној изградњи новог, јединственог идентитета, и остајала на либералним становиштима чак и када су реални догађаји говорили против таквога става. Исти либерални став, међутим, у погледу промене родних односа није успела да одржи па се на томе питању показују противречности, као што примећује М. Богдановић. У декларативном захтеву за равноправношћу откривају се пукотине конзерватизма. Тако се и у политици *Мисли* после почетног декларисања за интегрално и либералније југословенство,[11] временом такође јављају конзерватистички „испади". Егземпларна је у погледу разлике у прихватању и схватању југословенства кратка полемика која се повела између *Мисли* и *НЕ*. Све је почело уводним чланаком другог уредника *Мисли*, В. Живојиновића „Културни фронтови" (1. и 16. јануар 1926). Живојиновић у своме тексту дискурзивно производи „сепаратизме" против којих је решио да се бори користећи аргументацију *нисмо сепаратисти, али*...: „Представници и присталице интегралног уједињења, ми ћемо свагда и у свему акцептирати поштену конкуренцију. Али насупрот сваком сепаратистичком фронту, па и оном на културном и уметничком пољу, ми ћемо и бити и умети бити фронт. То треба да се зна. Ми и сувише ценимо своју културу, створену сопственим напорима и из сопственог замаха, да бисмо без поговора допустили њено рушење уопште, а још мање њено разоравање у корист Радићевских сврха" (3). Заоштравајући непријатељство између Загреба и Београда у карактеристичној дискурзивној конструкцији фигуре непријатеља, Живојиновић долази до општих места таквог дискурса: владавине из сенке, теорије завере, па чак и антисемитизма (заправо од ових претпоставки полази): „Онако као што је Јеврејство у Бечу, не могући доћи до отворене политичке превласти, освојило капиталом штампу, па преко ње владало, тако је Загреб, сам затворен за све што је долазило одоздо 'са Балкана', прегао свим силама да се увуче на тај Балкан и да њим завлада" (1). У полемичком одговору у чланку „Фронтови", у *НЕ*, Лаза Поповић ће указати на општију појаву у нашим листовима у којима се говори о фронтовима књижевним или културним, али су обавезно „наравно, српски према хрватском, или обратно". „Ти књижевни и културни фронтови, те 'противне стране', и те дистанције између 'Срба и Хрвата у књижевности' постоје само у несређеним главама својих писаца, или још боље, у њиховим више-мање 'сређеним перима', из којих се изливају на трпељиву хартију и пред стрпљиве читаоце" (XIII/5, 1926: 161). Занимљиво је да Поповић прецизно идентификује идеолошко *(само у несређеним главама)* и дискурзивно *(у сређеним перима)* порекло ових национално-културних подела, које, међутим, као што КАД показује, може да произведе реалне друштвене последице, од најнепосреднијих, као што су промене у ставовима

[11] Реч је о текстовима сарадника, не самих уредника.

и уверењима, до оних дугорочнијих, као што је обликовање идентитета или, чак, започињање ратова (Fairclough 8). Одговор В. Живојиновића, „Дух *Нове Европе*“, додатно ће потврдити конзерватистички став *Мисли*, који се чак и експлицира.[12] Међутим, са такве своје позиције Живојиновић је добро видео идеолошку позицију супротне стране: „У свом даљем бркању мисли и ствари *Нова Европа* нас у тој ’кришки свога духа’ хоће да убеди како је југословенски проблем решен и како су све ствари у свом реду и како све тече како само може бити“ (XX/7 и 8, 1926: 511).

1.1. Мира Богдановић прва је писала о женском питању у *НЕ*, и готово исцрпла ову тему када је у питању анализа текстова који се директно баве тим питањем. Користећи њено истраживање и закључке, овај рад их унеколико проширује и ставља у нови контекст. Сама Богдановићева прецизно је оцртала управо контекст у ком се ово питање јавља: „У социјално-филозофској концепцији *Нове Европе* југословенство, кључ за разумевање и њихових идеја о жени, игра средишњу улогу. Оно се схвата вишеслојно, постајући на моменте готово неухватљиво“ (Богдановић 385). Југословенство, као контекст женског питања, такође је виђено у ширем контексту идеја Томаша Масарика: „(Југо)словенство је у масариковској традицији подлога на којој је могућа реализација правде, слободе и једнакости за све, словенске и несловенске, народе на тлу Југославије, полазна тачка за приступ човечанству и човечности […]. У њему се сусрећу национално и социјално, али социјално има превагу. Такво Југословенство, схваћено и као синоним за демократију, битно одређује социјално-политичко-економски програм у ужем смислу“ (385). „Основно средство за спровођење друштвеног преображаја је Масариков ситни, непрестани рад [...]. Најважнији фактор који одређује меру остваривог суверенитета појединаца и друштвених скупина су затечене прилике и интереси целине: пред *Нову Европу* се, у првом реду, постављају проблеми модернизације једне заостале земље уз јасну свест да се ништа не може преко ноћи променити, а најмање путем револуционарног скока у будућност. Модернизација и социјализација иду руку под руку, а њихов програм,

[12] „Свак који *није заражен прогресом Нове Европе* и ко с памећу уме да чита, разумеће [...] да се овде ради о исправним и неисправним фронтовима. Београд доиста никад неће направити један неисправан фронт. [...] Ако је у духу *Нове Европе* да се одржава забрљаност у нашим културним односима [...] у духу наших традиција је да ствари пречишћавамо, називајући их правим именом. [...] а ми ћемо, *ма били оптужени и за застарелост*, радије остати у обичајима старе Европе“ (XX/7 и 8, 1926: 511, курзив С. Б.). У духу КАД, која посебно инсистира на детаљној језичкој анализи, где спада и анализа самог речника, и повезивању овог микронивоа са макроструктурама (идеологијама, између осталог), из овог би се кратког одломка посебно могле издвојити речи *забрљаност* (у културним односима) и *пречишћавати*. Оне откривају митску матрицу мишљења оличену у дихотомији прљаво и чисто, која је имала и функцију разграничавања са *Другим* у циљу дефинисања и изградње једне заједнице.

ако не по методама, оно по стремљењима, превратнички и чак утопијски, мада неизбежно носи и печат времена у ком је настао. Мислим да се то можда најбоље види у начину на који они сагледавају тзв. женско питање и траже решење за њега“ (386). М. Богдановић пронаћи ће низ противречности у схватањима аутора који су писали о женском питању, и то, како каже ауторка, „када се њихови ставови поближе анализирају“ (387). Критичка анализа дискурса управо је она метода којом се текстови поближе анализирају, захваљујући чему се уочавају њихове „свесне“ и „несвесне“ поруке, значења која су транспарентна, тј. експлицитно изречена, као и она која су скривена и само имплицитно присутна.

Иако је прилично заступљено, о женском питању, по Богдановићевој, чланови редакције и сарадници *НЕ* имају доста апстрактно гледиште, не и неки кохерентан програм (387). Разлог томе она види у чињеници да су унутрашњополитички и међунационални односи покупили сву њихову енергију (388).

М. Богдановић се посебно позабавила прилозима Катарине Станковић у *НЕ*, и то у односу на текстове осталих аутора. Реч је о два поларно постављена схватања: већина аутора женско питање види као друштвено питање, а код Станковићеве је реч о биологизацији друштвеног питања, која, у коначном, открива њен конзерватизам (Богдановић 392). Станковићева је за ограничену еманципацију жена, само онолику колика је потребна да би се женске посебне особине осећајности и моралности развиле, али не и покварилe. Анализи Богдановићеве могло би се додати још једино запажање да Станковићева у *НЕ* објављује и један отворено антифеминистички чланак, који је, што је парадоксално, текст њеног предавања одржаног, на немачком језику, у Загребу, под председниковањем данске списатељице и феминисткиње Карин Михаелис. Текст је писан заправо као *полемика* са основним схватањима феминизма, затим као *карикатура* савремене феминисткиње и, на крају, као *апотеоза* родне неједнакости. У том се чланку Станковићева брине да ширење „такозване ’феминистичке’ доктрине“ може само да продуби неспоразуме који постоје између мушкараца и жена („Жена, и њен однос према мушкарцу“, књ. XVII/7, 1928: 232). Феминистички покрет такође назива „такозваним“ и тврди да је потекао од стране оне жене (употреба једнине карактеристична је за поступак есенцијализације појма/појаве) која није била у могућности да буде срећна као жена. Она признаје само „практичне“ феминистичке покрете, који се ограничавају на друштвено-економске захтеве ради побољшања материјалног положаја жене, док ће оне покрете који траже да „судбину жене, учини независном од мушкарца“ упоредити са најгором врстом секте или религије. Само је мушкарцу природа дала да буде генијалан, жени не. Стваралачком природом мушкарца правда се и његова

неверност, која жени није дозвољена. У земљама у којима је превладало феминистичко схватање – права уметност ишчезава (237). Студирање многим женама више шкоди него што користи, јер уништава њихов природни инстинкт (240). Коначно, све те појединачне тврдње имају извор у крајњој и најопштијој конзервативној идеји Станковићеве: она душевну и духовну потчињеност жене мушкарцу види као природни закон (233).

Пандан овом тексту Станковићеве представља расправа „Да ли су умне способности жене једнаке оним мушкараца“, објављен у *Мисли* у приближно истом периоду (XXI/1 и 2, 1926). У питању је такође ауторка, М. Недић. Основна тврдња Недићеве је управо супротна идеји о интелектуалној инфериорности жене, и текст се сав гради на понављању и доказивању става да су умне способности мушкараца и жена потпуно једнаке. Текст је конципиран као полемика и у њему се препознају елементи свакодневних расправа о тој теми. Недићева полемише са честим аргументом супротне стране: набројте велике жене ствараоце! Њен је одговор да је сва предност мушкараца једино у – времену. Будући физички јачи, а у време када се опстанак заједнице сводио на физички рад, „мушкарац је жену самовласно искључио из сарадње. Жени није *дата* могућност да развије и прошири свој интелект, да уздигне и усаврши свој дух до максимума као мушкарац“ (67). Жене су тек неколико деценија у јавном животу, па се њихов допринос не може мерити са онима који стварају хиљадама година.

Иако у томе сасвим изричита и доследна, и због тога на супротном полу у односу на Станковићеву, и Недићева, међутим, упада у замку биологизације. Када говори о „духовној еволуцији жене“, она је схвата као постепен, развојни процес који ће тек протоком времена давати све више резултата. Очигледно је и да се ауторка није могла сама сасвим еманциповати од напада да ће жена изгубити од своје лепоте и осећајности када буде добила прилику да ствара. Зато на крају свога текста ипак тражи алиби за учешће жена у јавном, пре свега научном и уметничком животу у виду уверавања да се жена неће одрећи ни огледала, да се неће „изврћи у наказни трећи пол“, да ће „жена вечно остати Жена...“ (71). Додатни алиби је и у чињеници да жена ствара за другог: „Душа женина створена је себе да жртвује и другом да служи. И умом жена знаће да служи: своме народу – истини“ (71).

Текстови К. Станковић имали су своје феминистичке пандане и у самој *НЕ*. Један од њих је лирски запис Аделе Милчиновић из броја посвећеног југословенској жени. „Мартириј...“, како гласи његов наслов, кратка је лирска прича чија лиричност скрива заоштрени борбени феминистички став и поруку, због којих се овај текст с правом може читати и као феминистички манифест. После алегоричне приче о љубави и браку

мужа и жене и, унутар ње, такође алегоричне приче о ослепљеној птици у кавезу, следи следећа порука лирског/приповедног субјекта, упућена најпре мужу а затим другим женама: „У твојим је очима страх. Ти се бојиш мене. Погледај. Ја играм нага, а Свемир ме милује. Ах, шта је твоје миловање спрам овога. Миљарде усана, миљарде прстију дирају мој пут. Раскрилићу руке и полетећу горе к вршцима јела, к Облацима, к Мујама, к Сунцу. Чујте сестре моје, ја долазим. Ја долазим!“ (IV/1, 1922: 22).

Феминистички је јасно интониран и текст Софије Антоновић, студенткиње на Лондонској медицинској школи за жене, о којој чланак и говори, у оквиру рубрике „Женски преглед“. „Педесетогодишњица Медицинске школе за жене у Лондону“ данас би се лако могла уклопити у писање женске историје (у којој се траже „велике“ претходнице у различитим областима, исписује историја женске подређености и, коначно, проучава сама структура живота жена). Антоновићева кроз кратки историјат борбе британских жена за своје место у лекарској професији, оцртава три портрета најважнијих представница те борбе, односно професије. То су Елизабет Гарет Андерсон, Софија Џекс-Блејк и госпођа Шарлиб. Истовремено, ту је и портрет Елси Инглис, већ портретисане у *НЕ*. Њена је поента да „успех жена у лекарском позиву не тиче [се] само жена-лекара, него свих радних жена уопште. Повест британских трију пијонирака на здравственом пољу само је један талас општег покрета за еманципацију жене, један доказ више да је жена у стању да врши озбиљан и несебичан рад, кад јој се за то пружи могућност“ (X/16, 1924: 513).

Посебна тема, али и питање свих питања „женског питања“ било је у међуратном периоду женско право гласа, па тако, као што смо на почетку истакли, и моменат који улази у методолошки оквир сваког истраживања рода за ову епоху. Разлика у феминофилној политици *Мисли* и *НЕ* кад је о овом питању реч, посебно је видљива. Најпре, у *НЕ* о женском се праву гласа није писало као о посебној теми, док у *Мисли* јесте, и то повлашћено, на њеним почецима. У питању су текстови *Сета* „Женско право гласа“ (јануар 1920) и Ђорђа Тасића „О женском праву гласа“ (јул–септембар 1921). Под истим насловом Божидар Протић је 1920. објавио чланак у *Женском покрету*.

Друго, разлика је у самом ставу. У *Мисли* се аутори залажу за ово политичко право и не доводе га у сумњу,[13] док су уредници *НЕ* већином за његова ограничавања у разним видовима. Као што је приметила М. Богдановић, „од једне тако напредне групе интелектуалаца природно би се могло очекивати да су за женско право гласа, поготово што се на рази-

[13] Истина, и у Тасићевом се тексту може пронаћи есенцијализација жене и поглед на њу са позиције повлашћеног (мушког) субјекта у култури, али се ипак упорно доказује да женско право гласа не само да мора да постоји, него да се у демократском друштву оно не сме ни доводити у питање.

ни општег става залажу за равноправност. На први поглед изненађујуће, али то није тако...“ (388). Преовлађује мишљење да прво треба да се реше важнија питања (култура, просвећеност, живот уопште), а тек после тога појединачни проблеми попут женског права гласа: „...само је у питању разликовати битно од споредног, секундарног“ (Л. Поповић, IV/1, 1922: 3); „А културна борба иде пре опће војне обавезе и пре опћег права гласа“ (Ј. Турић, 6/1923: 157); Милан Ћурчин је за то да се право гласа дâ само британским женама (Ћурчин 16, 1925: 478), док Јован Зубовић сматра да га треба оставити за будућност (Зубовић VIII/6, 1923: 146).

У односу на уреднике, издвајају се сарадници *НЕ*, пре свега правници, који, пишући углавном о положају жене у приватном праву, узгредно откривају своје ставове о јавном праву – да јесу опредељени за женско право гласа. Константиновић „се наглашено залаже за изједначење мушкараца и жена у свим правима и обавезама“ (Богдановић 390). На истом су трагу и Хуго Верк („О разрешивости брака“, XIX/9, 1929), З. Розенберг („Право ванбрачног детета“, XIV/6, 1926), Никола Тинтић и Ахмед Мурадбеговић (мада код последњег Богдановићева указује и на одређене противречности).

С обзиром да тексту Николе Тинтића „Жена, на путу равноправности“ (XXXVIII/11, 1935) Богдановићева није посветила пажњу, овде би се могло указати и на неколико карактеристичних момената код овога аутора. Наиме, он се у неким питањима показује радикалнијим и од самих актуелних феминистичких покрета, па се таквим, самосвесно, и сам представља: „Спорадични потхвати савременог феминизма иду тек ивицом главног проблема, често и ван њега. Њихова су решења парцијална и палијативна, па и резултати ефемерни; они не обухватају оно што је најбитније у целом проблему: да се жени радикално и прогресивно омогући прелаз из патријархалне потчињености у нову фазу потпуне друштвене самосталности и равноправности са човеком. Стога је кривица и до данашње жене за стање у којем се још увек налази“ (354). Међутим, упркос изразито еманципаторском дискурсу целога текста, на крају, неочекивано, и овај се аутор укључује у „одлагајуће“ дискурсе о женским правима, а ту се мисли свакако на право гласа, будући да је оно остало нерешено: „И, као еминентно социјално-комплексни проблем, питање женине равноправности може да буде *коначно* решено једино *претходним* успешним решењем општих и основних економско-социјалних проблема, проблема заједничких и човеку и жени, проблема људског друштва и људског бића уопште“ (356, курзив С. Б.).

Истраживања Ј. Петровић везана за *НЕ* полазила су такође од резултата Богдановићеве. За тему овога рада важно је њено разликовање феминофилне политике и феминистичког програма, а затим и указива-

ње на место часописа *Жена и свет* у оквирима југословенства и феминизма. Све те тачке сажете су у следећем одломку: „Женско питање и југословенство прожимали су се и на странама часописа *Нова Европа* који је покренут са циљем да се југословенство прикаже у масариковској традицији и представи као подлога ’на којој је могућа реализација правде, слободе и једнакости за све, словенске и несловенске народе на тлу Југославије, где се сусрећу национално и социјално’ (Богдановић 1998: 385) у коме социјално има одлучујућу улогу. У складу са демократском оријентацијом међуратног југословенства, у сваком броју овог часописа[14] истицана су улога и положај жене. У једном од чланака наглашава се потреба да се женско питање реши ’на основу равноправности, водећи рачуна о специфичном таленту, организму и способностима жене, и њеним посебним дужностима према човеку и човечанству’ (387). Међутим, ове тенденције биле су више у складу са феминофилном уређивачком политиком часописа који је пропагирао либерални облик југословенства, а мање са феминистичким програмом у решавању истог. Решавање женског питања у оквирима југословенства, по узору на ’европску модерну жену’ представља уређивачки концепт једног другог часописа *Жена и свет* који се појавио 1925. године. [...]“ (Петровић 73).

Коначно, национално-родни конструкт југословенске жене, присутан у женској периодици Краљевине, морао је бити важна тема и за *НЕ*. Читав један број *НЕ* посвећен је теми *Словенска и југословенска жена* (1. јануар 1922). Уводни текст је управо „Југословенска жена“ Лазе Поповића. Текст је један од оних у којима се огледа јасна свест уредника/сарадника овог часописа о прекој потреби модернизације доминантно заосталог друштва које тек што је добило свој нови државни и (над)национални оквир. У њему је дата слика постојећег стања и тек неке назнаке о томе како би га требало исправити. Текст не говори толико каква Југословенка треба да буде, већ каква јесте. Дакле, текст садржи и портрет Југословенке. После почетног става да „без Југословенки – нема југословенства“, који испрва звучи као комплимент једној правно и културно маргинализованој групи, опис који следи заснован је сав на речнику увредљивих значења. Негативне конотације везане за значење речи „жена“ и „женско“ ређају се тако интензивно и помоћу тако упечатљивих израза да идеја о еманципацији пада у други план, а пред читаоцем остаје само пластична слика назадне Југословенке, у којој се тешко види могућност промене набоље:

[14] Улога и положај жене нису истицани баш у сваком броју часописа *Нова Европа;* ауторка је можда изнела овај податак ослањајући се на реченицу из текста М. Богдановић, коју и цитира: „Женско питање се редовно налази на страницама *Нове Европе*...“ (Богдановић 387).

„Ако је претпоставка занемарености и *заосталости* нашег женскиња тачна, ако је старински и *застарели* елемент наше куће и наше породице женско, ако је у борби око нових вредности женско представник сурове и *назадне* прошлости, ако је по *егоизму* и *ускости душе* и срца наше женско *прототип сепаратизма* и узвишености *кокошињака* једног дворишта, ако наше *роб-женско* даје преимућствено све оно што је *азијско* и *турско* у нама у чему се лепршамо, ако је то *сирото-женско* многобројно, неизвесно, *склупчано*, *полуцивилизовано*, загонетно...“ (IV/1, 1922: 1, курзив С. Б.). Азијско, турско и уопште оријентално у *НЕ* спада управо у речник увреда који је био намењен назадним политичким институцијама и појединцима, и пре свега Николи Пашићу. Жена је у Поповићевом тексту схваћена есенцијалистички; наилази се тек на једну ограду и релативизацију („...зато што их има више, што се теже покрећу, што су у близини средишта и језгре, што су *просечно* више запуштене, битно конзервативне, тешко приступачне гледањима и струјама новим“ – Исто, курзив С. Б.). Осим тога, реч је о дискурсу типа *да, али*...: јесам за просвећивање жене, али она је тако заостала; да за женско право гласа, али има много пречих ствари, итд. Овакав, у основи конзерватистички дискурс, откриће се експлицитније када аутор у исту раван постави биоскоп и порнографију, а модерно изједначи са лошим (Исто 2).

1.2. Посебна пажња у *НЕ* посвећена је британским лекаркама и болничаркама-добровољкама, које су рат провеле идући са српском војском. Разлог томе лежи у чињеници да је Милан Ћурчин у Првом светском рату био задужен за стране медицинске мисије, па је тако блиско упознао британске жене које су, у портретима који су им посвећени, и уже национално именоване као Шкотланђанке или Иркиње. Њихово пожртвовање и морална изузетност јесу оно што је Ћурчина, добрим делом, определило за „британски модел“ у култури уопште (Ćurčin, Ivo 1990: 465).

Блага контрадикторност *НЕ* поводом „женског питања“, коју је у свом раду уочила М. Богдановић, огледа се и на примеру ових портрета. Наиме, ове су жене представљене као хероине и о њима се пише са посебном топлином и наклоношћу, али, ипак, ниједан од њихових портрета неће се наћи у оквиру рубрике „Портрети“, већ само у „Белешкама“, на последњим странама часописа. *НЕ* је неговала жанр портрета кроз рубрику која није била редовна, и која се није ограничавала на једну област: доносила је и политичке и књижевне портрете. Иако врло добро писани и сличног обима, ови се „женски портрети“ нису могли наћи на томе месту.

Као први пример може се издвојити портрет „Др Елси Инглс“. Писац уводне белешке у загради, која претходи Ситон-Вотсоновом чланку (преузетом из његовог часописа *The New Europe*, од 6. децембра 1917,

поводом смрти Инглисове), назива је „једном од најблагороднијих жена у европској историји“ и „највећом добротворком нашега народа за време Рата“ (I/11, 1920: 404). Портрет херојске жене-добротворке писан је слично као и сви портрети овога „типа“ жене у југословенској штампи тога времена. С обзиром на то да долази из друге културне средине и да је преузет из женског часописа друге европске земље, овај портрет сведочи о међународном карактеру овога специфичнога жанра. Оно што Инглисову ипак издваја између осталих добровољки, то је њена идеолошка освешћеност. Према Ситон-Вотсоновим речима, Инглисова је један од идеолога Нове Европе. „Јер она је лично најснажније заступала оно становиште, да одношаји међу народима морају почивати на симпатијама и разумевању, ако хоћемо да икада буду остварени идеали Нове Европе“ (Исто).

С друге стране, у портретима докторке Мекфал (о чијој болници се говори), као и Флоре Сендс, могла би се издвојити чињеница да је прележала „пегави тифус“, због којег је и дошла као добровољка и болничарка да лечи српске војнике. То је један од честих елемената херојске биографије ових жена, који тако постаје готово лајт-мотив у овој групи женских портрета.

Иркиња Флора Сендс почела је као болничарка а завршила као војник, учествујући у борбама, па се 1916. године, пошто је са српском војском прешла преко Албаније и боравила на Крфу, нашла на Солунском фронту, где је код Кајмакчалана и рањена, „тешко рањена од једанајст рана“ (II/2, 1921: 80). „При свему том, тајну војних успеха потпоручника Флоре Сендс, и њене омиљености међу официрима и војницима, треба тражити у доброти њеног женског срца и у ширини њене британске културе“ (Исто). И Флора Сендс, као и друге добровољке, постаје у току самог рата и после њега посредница и промотерка српске/југословенске културе: она је, чему је присуствовао и аутор њеног портрета Лаза Поповић, још за време рата, у једном месту надомак Лондона, заједно са Евелин Хаверфилд, говорила „са највећим одушевљењем о српском војнику и о нашем народу“, а 1920/21. годину провела је држећи предавања „о нашој војсци и о нашем народу по целој Аустралији“ (Исто 79).

Флора Сендс добиће своје место и у часопису *Мисао*, али као ауторка путописне репортаже „Једна ноћ на мађедонском бојишту“ (XXVI/1 и 2, 1928).[15] *НЕ* је такође донела неколико текстова самих добровољки,

[15] Сендсова је ауторка књига *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army* (1916) и *The Autobiography of a Woman Soldier: A Brief Record of Adventure with the Serbian Army 1916–1919* (1927). О Сендсовој и њеним „путописима“ видети Julie Wheelwright, “Captain Flora Sandes: A Case Study in the Social Construction of Gender in a Serbian Context”, у: Allcock, John B.; Antonia Young (2000). *Black Lambs & Gery Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Berghahn Books.

преузетих углавном из ревије *The English Women*. Међу њима се могу издвојити чланак Ф. Фостер „Једна српска народна песма“, анализа песме „Сестра Леке капетана“ (II/10, 1921: 395–400) и Е. Инглис „Болнице шкотских жена, после десет година“ (пренети су само делови).

У *НЕ* ће се наћи и два типска „географска“ портрета, каквих у женским часописима тога времена, али и у *Женском покрету*, има у изобиљу. Омиљени тип, односно најчешћи такав портрет био је портрет „наше муслиманке“, а заступљене су биле и жене разних европских и других држава и области, савремених и прошлих. Појава овог жанра у *НЕ* сведочи о узајамном деловању женских и феминофилних часописа, које није морало да буде „свесно“ и програмско. Оно у овом случају то и није било, о чему опет сведочи чињеница да су се само два оваква портрета појавила за две деценије излажења *НЕ*.

Винка Булић је у тексту „Сплитска жена“ (XV/3 и 4, 1927: 108–112) покушала да укратко изложи слику сплитске жене од античког доба до савременог тренутка. Портрет жене који је базиран на историји једног града показао је, између осталог, да је историја и концепција града супротна националној идентификацији. *Сплитска жена* укључује и Солињанке из римског периода, и средњовековне монахиње („колудрице“ код дубровачких писаца), и Хрватице и Југословенке. Дошавши до савременог тренутка ауторка је искористила прилику да се отворено заложи за женско право гласа, чиме је уједно исписала један од ретких оваквих момената у *НЕ:* „...а оба ова друштва су својим радом утрла пут најмлађем друштву Женског покрета, које настоји да у нашој демократској држави дође и жена до права гласа, да би постигла оно своје одређено мјесто што јој као слободном грађанину припада. Овим је и сплитска жена ушла у оно коло интернационалног рада жена, које су за посљедњих деценија показале своје право схватање и своју спрему за социјалан рад на јавном пољу“ (112).

Текст Олге Егерс (Olga Eggers) „О савременој Данкињи“ писан је онако како је представљен и положај жена у Данској – слободно, без потребе за полемичким тоном у односу на патријархалне норме, или за правдањем због њиховог релативизовања. „Ако бисмо да укратко дамо карактеристику данске жене, рекли бисмо: весела је, жива, радена, али не мање и амбицијозна. Осећајући се у свему дорасла, или чак и изнад мушкарца, њој прави задовољство да се с њиме такмичи. [...] Раставе брака у Данској [...] веома су честе; можда баш зато што су жене свесне своје снаге, и што знају да се саме у себе могу поуздати. А кад се ипак деси да се нађу у луци брака два бића која заједнички живот воле, онда значи да су срећни и да ће се међусобно помагати, па су се зато и удружили и остали на окупу“ (XIX/4, 1929: 100–101).

Поступно јачање фашизма у Европи током 20-их и 30-их година јасно се може пратити кроз текстове *НЕ* и кроз чињеницу да се овој теми посвећује све више простора. Ово се морало одразити и на женски портрет. Лаза Поповић у тексту „Два женска писца Америке. Dorothy Thompson и Nora Waln“, у богатом и динамичном новинарском животу Дороти Томпсон издваја и њен чланак написан поводом самоубиства Ернста Толера: „Она је најбоље знала шта је значио за тог великог интернацијоналца живот у изгнанству, јер она стоји на челу велике америчке акције за прихваћање и помагање немачких и јеврејских избеглица из Европе, и многе патње и сузе изгнаничке утрла је ова добротворка човечанства својим пером и својим делом. [...] А то њезино моћно оружје диже и руши данас политичаре и књижевнике [...]. Нисмо у могућности [...] да цитирамо места из њезиних чланака о европским политичарима и вођама народа – међу којима наравно највише пажње посвећује диктаторима и противницама демократије...“ (XXXII/9, 26. септембар 1939: 305). Затим аутор издваја чланак Томпсонове о Нори Волн, тако да је портрет друге списатељице заправо портрет унутар портрета. Занимљиво је да и ту поново на површину избија однос (обе ауторке) према нацистичкој Немачкој. Волнова је, наиме, написала књигу о савременој Немачкој *(Reaching for the Stars)*. „Њезина природа и њезина религија“, пише Томпсонова, „спречавају је да било кога вређа. Она је поздрављала Немце хитлеровским поздравом, јер је такав био обичај земље у којој се налазила као гошћа. Она је намерно тражила да види само оно што је најбоље... И она је зато у својој књизи дала један од најлепших трибута Немачкој, – али и један од најстрашнијих докумената противу режима који је икада написан. [...] Нико неће читати ову књигу, а да не заволи Немачку још више. Али нико, ко је буде читао, неће веровати да је ово сада право лице Немачке и да ће тако остати...“ (Исто 307).

Коначно, у последњем броју *НЕ* један ће се женски портрет наћи на месту уводника – „Мештровићева мајка“ (26. март 1941) Милана Ћурчина. Он у себи садржи, кроз цитате, део већ претходно писаног портрета исте жене[16] у броју посвећеном педесетогодишњици рођења Ивана Мештровића. Овај пут у питању је заправо некролог. За овако повлашћену позицију портрета жене може се захвалити чињеници да је реч о мајци уметника који је за уреднике и сараднике *НЕ* имао статус иконе њихове варијанте (интегралног) југословенства, као и чињеници да је жена која се приказује – мртва. Међутим, исто тако је реч и о истинском дивљењу према жени коју су њени портретисти лично познавали. Зато се и Ћурчиново сликање Мештровићеве мајке креће од индивидуалистичког до

[16] Ф. Д. Марушић, „Мештровићеви родитељи. Марта Мештровић. Мате Мештровић“ (XXVI/8, 1933: 333–339).

колективно-типског портрета. Марта Мештровић је посебно мудра жена и изузетан саговорник, али и типична представница далматинске Загорке и пожртвоване жене-мајке. Прилог тексту представља фотографија репродукције Мештровићеве скулптуре „Моја мајка“, баш као и у ранијем случају, што овај портрет донекле приближава женским портретима у илустрованим женским часописима, попут *Жене и света*, који су инсистирали на двострукости или хибридности овога жанра као текстуално-визуелне форме.

У односу на *НЕ*, женски портрети у *Мисли* заузимају далеко повлашћеније место. Као уводни текст објављен је релативно рано, у односу на почетке часописа, портрет „Омладинка Драга Дејановић“ Јулке Хлапец-Ђорђевић (V/4, 1921). Не само да ова припадница Уједињене омладине, која се сматра(ла) првом српском феминисткињом, добија свој портрет на најповлашћенијем месту часописа, него у томе оквиру Хлапецова навелико расправљава о проблемима деветнаестовековног и савременог феминизма у Србији. Уједно, почев од овога, током читавог трајања *Мисли* низаће се женски портрети у којима ауторке представљају друге ауторке односно знамените жене, чиме ће и овај часопис допринети изградњи специфичног жанра названог женски портрет.[17] Женски се портрети у *Мисли* јасно разликују од оних у *НЕ*, пре свега по бројности и полу аутора. У *НЕ*, као што је напред показано, преовлађују портрети британских лекарки добровољки, а њихови су аутори уредници часописа Ћурчин и Лаза Поповић. Два „права“ женска портрета потврђују феминофилну оријентацију *НЕ*, али у односу на оне писане за *Мисао* делују више као случај. Женски портрети у *Мисли* готово су искључиво дело ауторки, осим оног који С. Пандуровић посвећује Милици Јанковић, и указују на њихову јасну свест о женској традицији: оне бирано представљају своје претходнице и своје савременице. Накнадно континуирано читање ових портрета пружа увид у једну такву интелектуалну/стваралачку традицију: од песникиња и филозофкиња Старе Грчке и краљице Клеопатре, преко Свете Терезе Млађе (као списатељке), Јованке Орлеанке и Јелене Анжујске стиже се до Карин Михаелис, Мери Вигман, Аде Негри, Бете Вукановић, Марије Пандуровић, и Анђелије Л. Лазаревић. Овако посматрани, ови портрети представљају имплицитни одговор на питање садржано у наслову помињаног текста М. Недић: да ли су умне способности жене једнаке оним мушкараца. Иако је одговор Недићеве био потврдан, она је сматрала да жене тек последњих деценија имају прилику да створе велика дела јер су тек одскора освојиле приступ у јавни живот. Портрети

[17] Готово да би се могло запитати зашто своје радове овог типа ауторке објављују у *Мисли*, а имају борбени феминистички часопис *Женски покрет*, у коме су већином активно сарађивале.

говоре другачије: жене већ јесу освајале јавни простор и искоришћавале прилику да остваре значајно интелектуално, уметничко или политичко дело, као што то чине и даље. Унутар неких портрета дат је, међутим, и експлицитан одговор – као што то чини К. Атанасијевић у „Песникињама и филозофкињама старе Грчке“.[18]

Једна врста групног женског књижевног портрета оцртава се и у тексту „Савремена српска женска лирика“ Љубице Марковић (XLIV/5–8, 1937: 229–235). Готово као по плану, у последњем броју *Мисли* укратко је представљена поезија савремених српских песникиња, које су све и редовне сараднице часописа.

Тиме долазимо и до женске поезије, којој су Сима Пандуровић и Велимир Живојиновић поклањали посебну пажњу. У великој мери то и јесте поезија која се с правом може назвати женском због јасне родне диференцираности лирског субјекта. Повлашћена песникиња овога круга је Даница Марковић (Вујновић 179–192), чија је поезија још од времена модерне осведочена као глас побуне у односу на патријархално друштво (Витошевић). У *Мисли* она неће објавити све своје најбунтовније песме,

[18] „Данас више није потребно доказивати да жене са великим смислом стварају у књижевности и уметности, да са сигурним успехом раде на науци, и да стичу све темељнију подлогу за своје усавршавање. Лепи резултати које су жене оствариле у разним организацијама, спроведеним и са свесном доследношћу и са енергичном истрајношћу, њихови научни проналасци и уметнички продукти који могу да издрже такмичење и са најизврснијим продуктима људи – да подсетимо само на епохална открића Соње Ковољевске или госпође Кири, на дубоко етичке романе Џорџа Елиота и на беле северне фантазије Селме Лагерлеф, на спиритуалну осећајност Елизабете Браунинг и на жив израз Христине Росети, или на *Митинг* високо талентиране Марије Башкирчев, – све су то пресудне чињенице да се са стваралачком моћи жене мора рачунати. Али не само у модерном времену, кад је женама у главном осигурана могућност да се неометано удубљују у озбиљан рад, – и ако се и сад још често спотичу о препоне неповерљивости, суревњивости и подцењивања људи [задржане су правописне неправилности из изворног текста] – него и у самом почетку историјског доба, кад та могућност никако није ни постојала, било је жена које су јачином и топлином свога талента, и ширином и свестраношћу своје ерудиције, биле потпуно равне људима. И баш та појава је коначни аргуменат да је неистина све испредање о тобожњој инфериорности жене, да је она била увек довољно надахнута да изрази своја осећања, и увек довољно заинтересована да задовољи тежње свога духа, чак и онда када је њена потреба за интелектуалним животом наилазила на далеко рапавије и несмишљеније ударце но што их добија модерна жена, и онда када су околности за њено усавршавање биле у сваком погледу кукавне“ (Атанасијевић 112). Овај цитат из уводног дела „групног“ портрета у ком ће Атанасијевићева представити бројне песникиње и филозофкиње (неке истовремено и научнице, попут Хипатије) не само класичног него и хеленистичког периода старе Грчке, илуструје неколико карактеристичних појава међуратног времена. Прво, колико су расправе и спорења о роду била интензивна. Друго, нужност постојања противречности у еманципаторском дискурсу: иако каже да интелектуалну једнакост жена и мушкарца није потребно „данас“ доказивати, Атанасијевићева чини супротно, доказује је наводећи примере из новијег времена. Оба уметнута дела, између црта, места која су текстуално представљена као нешто споредно, јесу оно што тим више упада у очи и открива да се жене и даље, како сама Атанасијевићева каже, спотичу о неповерљивости, суревњивости и потцењивања мушкараца. И треће, за женски је портрет карактеристична унутаржанровска динамика; у овом случају он у себи садржи читаву малу расправу о роду, односно полемику. Раније је указано на хибридност жанра у спољашњем смислу – на укрштање текста са фотографијом.

али ће се ту наћи песме које се прецизније могу одредити као говор ослобођене женске субјективности и „глас 'бруталне искрености' у анатомији љубавног осећања" (Стојановић-Пантовић 159). У песмама као што су „Боја гласа", „Сусрет", „Impromptus", а посебно „Песма човеку" можда је по први пут у српској поезији мушкарац приказан као објекат женског еротског доживљаја (Вујновић 186–187). Неупоредиво најзаступљенија песникиња, међутим, била је Десанка Максимовић, која је овде објавила и своју прву песму, а поезију још објављују, поред поменутих, Јела Спиридоновић-Савић, Аница Савић-Ребац, Јелена Димитријевић, Јованка Хрвећанин, Мими Вуловић, Ружа Авакумовић, Ружа Мићић, Аница Ђукић, Вера Иванић, Милица Костић, Љубица Ђорић.

Посебно су из ове продукције за тему овога рада занимљиве две песме Јелене Димитријевић. Песма „Пред Митиленом" за тему има сам женски *глас;* то јесте глас конкретне жене, Сапфе, али је у питању и еротски моћан „глас једне жене" (XX/1 и 2, 1926: 44). Песма „Две Свинге", која у поднаслову носи посвету *Госпођи Ходи Шарауи*, а у фусноти објашњење да је то „Хода-Ханум Шарауи-паша, председница друштва 'Феминисти', вођ египатских жена и поборница за уништење харема у Египту" (XLIV/5–8, 1937: 222), такође спада међу оне текстове часописа који су „долазили" из самог феминистичког активизма.

Мисао је подједнако окупљала и прозаисткиње. Убедљиво је најплоднија приповедачица Милица Јанковић, а ту су Анђелија Л. Лазаревић, Верка Шкурла-Илијић, Ружа Мићић, Јованка Петровић, Надежда Тутуновић, Јелена Димитријевић, итд. Неке од песникиња јавиће се и као критичарке и теоретичарке, и уопште – често се у једној ауторки спајало више улога. Десанка Максимовић је, на пример, ту објављивала своје приповетке,[19] али исто тако, поред Анице Ђукић, Исидоре Секулић, Јелене Скерлић-Ћоровић и Милице Јанковић и – критике. Ксенија Атанасијевић, поред својих филозофских студија и есеја, овде пише и књижевну критику, женске портрете (од којих су многи студије), критику филозофских дела односно полемику.[20]

1.3. Још једна тенденција у *НЕ* важан је чинилац уочене феминофилне уређивачке политике часописа. У *НЕ* се, наиме, користи оно што

[19] Посебно је занимљиво то што неке приповетке, попут „Љубавног бунила" (XXV/1 и 2, 1927: 15–26) и „Судије" (XXV/3 и 4, 1927: 137–147), имају за тему управо родне идентитете и родне односе. Ова друга била би чак захвална за анализу из методолошке перспективе теорија телесног уписа, односно телесног феминизма Елизабет Грос. Посебно се у том смислу издваја моменат приче у ком Судија, просац младе Марије, по заједничкој пријатељици шаље овој девојци „Милерове вежбе" како би се она, упражњавајући их, припремила за рађање и нову улогу супруге и мајке.

[20] Због ограничења дужине текста и чињенице да је тема (зборника радова) часопис *Нова Европа*, примери појава које разматрамо а које налазимо у текстовима из *Мисли* нису посебно илустровани цитатима.

се данас назива родно сензибилисани језик. Води се рачуна да се код занимања и послова које обављају жене користи и именица женског рода (неважно је, у овом случају, да ли је увек правилно и од праве основе изведена). Тако ће се за Талфј рећи да је она *преводилица* песама о Марку Краљевићу (Ф. Фостер 10/1921: 396, у уводној речи уредника). Ова се пракса не спроводи доследно, очигледно због ненавикнутости аутора на овакав начин писања. О томе најбоље сведочи управо наведени текст, где у истој белешци, која претходи тексту Фостерове пренетом из британског часописа, аутор свега неколико редова раније за госпођицу Л. Ф. Веринг каже да је *песник* и *писац* историје Србије (Исто 395). Сличан је случај и са часописом *Мисао*. Иако у њему има више ауторки, употреба женског рода за женске субјекте у текстовима није много доследнија и чешћа, јер очигледно чак и говор у сопствено (родно) име тражи навикавање на нов језик.

2. Гледано кроз призму женског *гласа*, како је на почетку дефинисан, промена родних односа као друштвених односа моћи одигравала се на страницама *Мисли* далеко изразитије и доследније него на страницама *НЕ*. У дискурзивном простору *Мисли* ауторке говоре сопственим гласом, па је у њему посебно уочљив спој нових женских субјективности и самопредстављања, карактеристичан за промењено стање у родним односима после Првог светског рата. У *НЕ* чешће се говори у име женских интереса и права. Међутим, када се у обзир узме присуство дискриминаторних дискурса у односу на права и положај жене и родне односе у то време, односно позиција других часописа сличне оријентације (култура, књижевност, политика) у односу на женско питање, и *Нова Европа* јасно се издваја као представник феминофилне политике, пре свега по свести о нужности промене и програмском опредељењу за такву промену. Изразити представник мизогиног и дискриминаторног дискурса у контексту српске и југословенске периодике била је *Политика*, најутицајнији дневни лист Краљевине Југославије. Није случајно да П. Марковић у свом тексту „Место жене у јавном мњењу Београда 1918–1965“ примере „отворених испада мушког шовинизма“ налази управо у *Политици* (1998: 374). То је, међутим, тема која завређује посебну студију.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасијевић, Ксенија (2008). *Етика феминизма* [избор, приређивање и предговор Љиљана Вулетић]. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.

Бакић, Јово (2004). *Идеологије југословенства између српског и хрватског национализма 1918–1941*. Зрењанин: ГНБ „Жарко Зрењанин“.

Богдановић, Мира (1998). „Женско питање у часопису *Нова Европа* (1920–1941)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века 2*, Положај жене као мерило модернизације. Београд: Институт за новију историју Србије, 385–393.

Вујновић, Станислава (2007). „Даница Марковић и круг списатељица у часопису *Мисао*“, *Тренуци Данице Марковић*. Чачак, Београд: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 179–192.

Dijk, Teun A. Van (2001). “Critical Discourse Analysis”, In: D. Tannen, D. Schiffrin & H. Hamilton (Eds.), *Handbook of Discourse Analysis.* Oxford: Blackwell, p. 352–371.

Canning, Kathleen (2006). *Gender history in practice: historical perspectives on bodies, class, and citizenship*. Ithaca & London: Cornell University Press.

Condell, Diana; Jean Liddiard (1987). *Working for Victory?: Images of Women in the First World War, 1914–18*, Routledge.

Lee Downs, Laura (2004). *Writing Gender History*. London Hodder: Arnold.

Малешевић, Мирослава (2007). „*Женски покрет* – феминистичко гласило између два светска рата“ у: *Женско: етнографски аспекти друштвеног положаја жене у Србији*. Београд: Српски генеалошки центар.

Марковић, Предраг (1998). „Место жене у јавном мњењу Београда 1918–1965“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века 2*, Положај жене као мерило модернизације. Београд: Институт за новију историју Србије, 373–384.

Paniagia, José María Bernardo; García, Guillermo López; Cremades, Pelegrí Sancho; Alegre, Enric Serra (eds.) (2007). “New advances in Critical Discourse Analysis of media texts”, *Critical Discourse Analysis of Media Texts*. València: Universitat de València.

Петровић, Јелена (2008). „Женско ауторство између два светска рата: прилог књижевној антропологији рода“, *Теорије и политике рода: родни идентитети у књижевностима и културама југоисточне Европе*, уредница др Татјана Росић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 67–82.

Стефановић, Светлана (1998). „Женска штампа: *Жена и свет* (1925–1941)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века 2*, Положај жене као мерило модернизације. Београд: Институт за новију историју Србије, 408–419.

Стефановић, Светлана. *Женско питање у београдској штампи и периодици 1918–1941*, магистарски рад доступан у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду под ознаком РМ 2588.

Стојановић-Пантовић, Бојана (2007). „Елегија и побуна у песништву Данице Марковић“, *Тренуци Данице Марковић*. Чачак, Београд: Институт за књижевност и уметност, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 159–166.

Столић, Ана (2005). „Од историје жена до родне историје“, поговор у: Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, превела с немачког Љубинка Миленковић. Београд: Clio, 425–445.

Тодоровић-Узелац, Неда (1987). *Женска штампа и култура женствености*. Београд.

Ćurčin, Ivo (1990). “The Yugoslav *Nova Evropa* and Its British Model: A Case of Cross-Cultural Influence”, *The Slavonic and East European Review*, Volume 68, Number 3, July 1990, p. 461–475.

Fairclough, Norman (2003). *Analysing Discourse: Textual analysis for social research*. London and New York: Routledge.

Fairclough, N. L. and Wodak, R. (1997) Critical discourse analysis, in T. A. van Dijk (ed.), *Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction, Vol. 2. Discourse as Social Interaction* (pp. 258–284). London: Sage.

Wheeler, Kenneth W. and Virginia Lee Lussier (eds.) (1982). *Women, the Arts, and the 1920s in Paris and New York*. New Brunswick (U.S.A.)/London (U.K.): Transaction Books.

Stanislava Barać

FEMINOPHILE (EDITORIAL) POLICIES: *NOVA EVROPA* AND *MISAO*

Summary

In this paper, we approach the periodicals *Nova Evropa* and *Misao* [*Thought*], published between the great wars, from the methodological positions of the women’s history, that is, gender history and critical discourse analysis, which showed the latter periodical to be a consistently feminophile one for that time. This term refers to those periodicals which, during the period of the flourishing of women’s press, owing to the influx of emancipatory discourses in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, cultivated female authorship and dealt with the so-called women’s issues, even though they were not “women’s” or feminist periodicals in terms of their basic orientation. The credit for the feminophile orientation of the *Misao* periodical goes, first of all, to its Editor-in-Chief Sima Pandurović, which is confirmed by the fact that, at the time when the job of editing the periodical was entrusted to Ranko Mladenović (1922–1923), the participation of female authors was reduced and there were no articles dealing with women’s issues. Also, it was in this periodical that the genre of the female portrait, characteristic of women’s press of that time, was shaped in this periodical, and it was in Pandurović’s *Misao* that it received the most representative literary treatment. Milan Ćurčin’s *Nova Evropa* did not deal with women’s issues independently but within the framework of its main topic – (integral) Yugoslavism, that is, in connection with developing a new Yugoslav identity. That

is why, as observed before (M. Bogdanović), women's issues were dealt with perfunctorily in *Nova Evropa*. However, if we take into consideration the presence of discriminatory discourses concerning the rights and position of women and gender relations, at the time and in the preceding period, and the awareness of the necessity of change manifested in *Nova Evropa*, then this periodical, too, can be clearly seen as a representative of a feminophile policy. Whereas, based on its views concerning literature and, partly, Yugoslavism, *Misao* turns out to be primarily a conservative and *Nova Evropa* a liberal periodical, from the perspective of feminism it is *Misao* that turns out to be liberal and *Nova Evropa* contradictory and partly conservative. Seen through the prism of women's *voice*, be it electoral/political or authorial, the change of gender relations in terms of social power relations unfolded more prominently and consistently on the pages of *Misao* than in *Nova Evropa*.

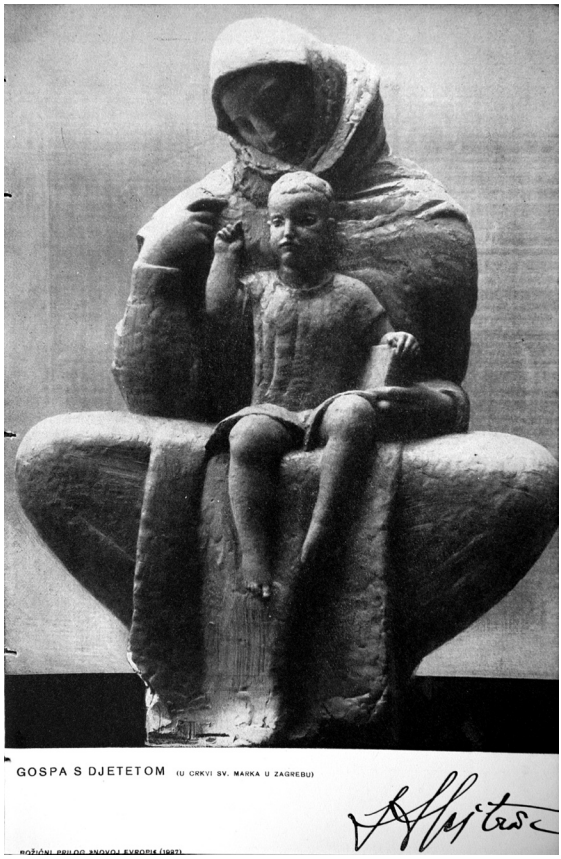

Иван Мештровић, *Госпа с дјететом,*
илустрација из Нове Европе

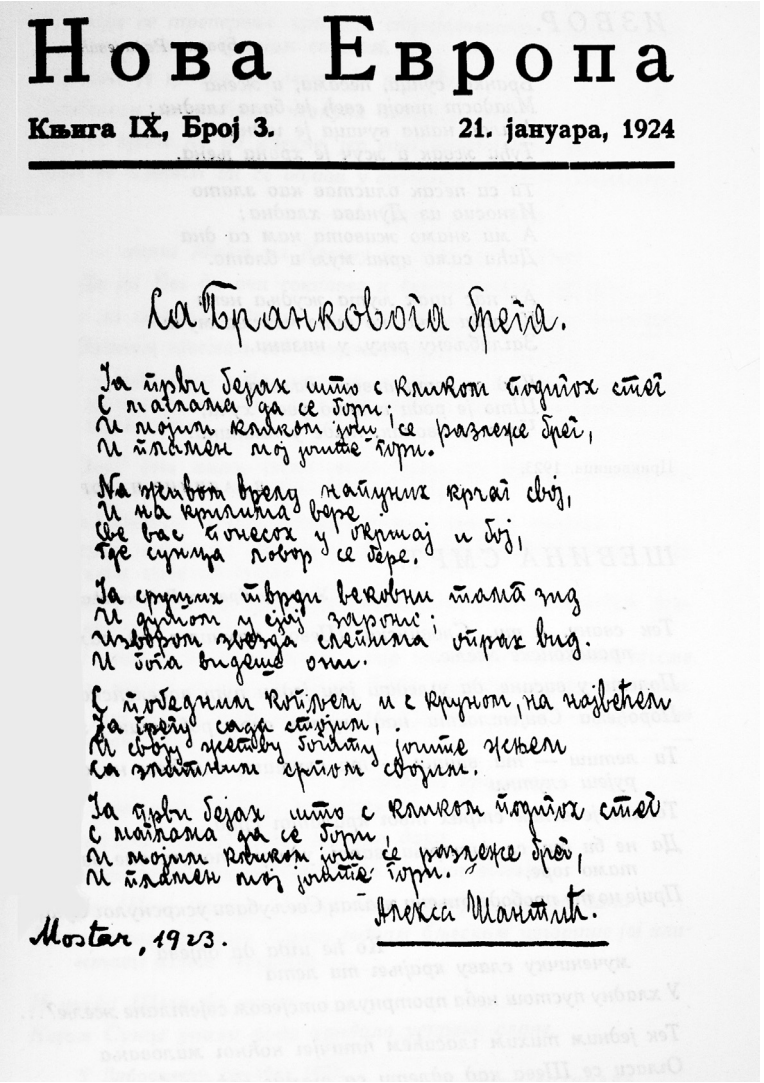

Нова Европа

Књига IX, Број 3. **21. јануара, 1924**

Са Бранковога брега.

Ја први бејах што с великом тугом стијех
с мајкама да се боре;
и мојим великом југ се разлеже брег,
и пламен по јунце горе.

На жеравом врелу натпуних крчаг свој,
и на крилима вере
све вас понесох у окршај и бој,
где сунца говор се бере.

Ја сруших тврди вековни тамна зид
и дуном у ејој зорони;
извором звезда слепилна отворах вид
и тота видеше они.

С победним котлом и с круном, на највећем
ја брегу сада стојим,
и своју жестоку битку јунце жеже
са злобним срцем својим.

Ја први бејах што с великом тугом стијех
с мајкама да се боре;
и мојим великом југ се разлеже брег,
и пламен по јунце горе.

Алекса Шантић.

Mostar, 1923.

Алекса Шантић, *Са Бранковог брега,*
аутограф песме из *Нове Европе*

821.163.41.09 Радичевић Б.

Татјана Јовићевић

ТРАДИЦИЈСКИ КАНОН И (НОВА) МОДЕРНА: БРАНКО РАДИЧЕВИЋ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: У раду се анализирају Бранку посвећене песме, односно чланци/студије о његовој поезији и културолошком статусу његовог лика у одговарајућим тематским бројевима из 1924. године. Тежиште је стављено на песничку рецепцију његовог лика, односно на трансформацију поетолошких и вредносних судова о његовој поезији.

Кључне речи: лиризам, евокативност, читање традиције, модернизам, рецепција, књижевни/национални програм.

Бранку Радичевићу, канонизованом родоначелнику нове српске лирике, митском узору песника прве потоње генерације, изнова пронађеном обрасцу лиризма и изворишту песничких инспирација, часопис *Нова Европа* посветио је блок песничких прилога у трећем, и цео критичко-есејистички четврти број за 1924. годину, као омаж песнику и вид „незваничног обележавања стогодишњице његовог рођења“. Ово, по себи, није било необично: излажење у сусрет изазову поновних читања (класичних) дела националне баштине један је од карактеристичних ставова и писаца и критичара који су стварали парадигму српске књижевности XX века. Ова читања, међутим, нису (попут Винаверове есејистике о Лази Костићу) била само, па чак ни првенствено, оријентисана ка револуционарним превредновањима одређених песничких појава, већ пре свега ка формулисању/конструисању сродног сензибилитета и заснивању нових вредновања на аспектима дела који су били пренебрегавани, пре него на онима који су били директно оспоравани.

По први пут осветљавана у свој својој, занемариваној или програмски потискиваној, комплексности,[1] управо Бранкова поезија отвара се

[1] У свом ауторском прилогу овом тему Бранко Лазаревић децидирано тврди да се према Радичевићу његово сопствено време није односило на основу „књижевно-уметнич-

као простор (проналажења) сагласности с актуелним сензибилитетима, а тиме и као пут ка особеној симболизацији његовог лика у новонастајућим песничким текстовима. Најпознатија и несумњиво најзначајнија оваква тематизација Бранковог лика, она у Црњансковом *Стражилову* (1921), јасно сведочи не само о плодотворности оваквог приступа, већ и о ширини комуникацијског кода који се у датом времену успоставља међу стваралоцима и читаоцима, а заснива у реинтерпретираном поетском хабитусу овога аутора.

У томе контексту, за разматрање приступа *Нове Европе* Бранковој поезији нужно је осврнути се на ауторе, „приложнике" ових тема, и упоредити њихове инспирације, идеје и концепције са другима које су се у исто доба јављале у српској култури и на тадашњем југословенском простору уопште.

У „Бранкову" целину трећег броја улазе четири песме, очигледно наменски написане за ову сврху – „Са Бранковог брега" Алексе Шантића, „Извор", Владимира Назора, „Шевина смрт" Ива Војновића и „Јесења мјесечина" Рикарда Каталинића Јеретова – и, одвојена од њих, дата као последњи *поетски* прилог, првонаписана ђачка песма уредника Милана Ћурчина, са наднасловом „Из школских хартија", дативним обликом наслова („Бранку Радичевићу") и наглашеним одређењем сталног поетског облика у оквиру кога је написана („сонет"). У четвртом броју, у целости посвећеном Бранку и/или функционисању његовог наслеђа у, најшире схваћеним, културним токовима, објављени су новонаписани или из ранијих радова пренети текстови различитих аутора – „Карловачки Бранко" Лазе Поповића, „Једна генерација карловачких ђака" Димитрија Руварца, „Лирско у Бранка Радичевића" Бранка Лазаревића, „Још један поглед у Бранкову песничку радионицу" Васе Стајића, „Бербанско коло у *Ђачком растанку*", одломак из студије већ покојног Тихомира Остоји-

---

ких и естетичких судова", већ да га је „кад га је ценило, ценило као носиоца једне филолошке кампање..., а кад га је ниподаштавало, ниподаштавало га је из опозиције тој школи" (Лазаревић: 1924, 105). Овај лаконски осврт свакако је и сведоџба свести о процесу осамостаљивања естетичког разматрања и критичког вредновања Бранкове поезије, који се довршавао управо у времену настајања Лазаревићевог есеја, а за потврду његове тачности може се ослонити на исцрпан увид у традицију књижевно-критичке мисли о Бранковој поезији у предговору критичком издању његових песама (Иванић: 1999, 14–21). Овај текст елаборира рецепцију Бранкове поезије почев од првих супротстављених ставова после њеног појављивања 1847. године (Даничић насупрот критичарима антивуковске оријентације) и првих концепција естетичког приступа (Ђ. Малетић), преко оспоравања осамдесетих година XIX века, хронолошки преплетених са врхунцем „бранкоманије" код представника филолошке критике (М. Бан или Д. Илић насупрот С. Новаковићу и С. Вуловићу), чије ће сукобљавање донекле бити депласирано настајањем новог приступа, заснованог на психологији стварања (Л. Костић). Контроверзе око Бранка, настављене почетком века (Љ. Недић и Ј. Скерлић), превазиђене су тек истраживањима Т. Остојића (1918) и новим увидом П. Поповића у поједине делове и целину његовог опуса (1911, 1924), која се временски поклапају са модернистичким и авангардистичким песничким промишљањима његове лирике.

ћа, „Један социјалан протест из 1847. године“ Веселина М. Вукићевића, „О композицијама Бранкових песама“ Влад/имира/ Р. Ђорђевића и „Како је покренуто ’Бранково коло’“ проте Ј/ована/ Јеремића. Организација и карактер прилога указују на однос уредништва према проучавању Бранковог опуса, према његовој књижевној вредности и месту у традицији, установљавајући притом и посебан доживљај његове поезије и поетског лика.

Трећи број за 1924. годину започиње групом Бранку посвећених песама, на коју је пажња скренута графичком формом прве од њих, дате у факсимилу рукописа, готово у функцији увода или „наслова“ овог по много чему издвојеног скупа у поетском делу часописа. За њом следе наредне три, уз чије наслове стоје различити облици посвета или тематских експликација које недвосмислено указују на извор њихове инспирације (уз Назорову песму, као особена допуна наслова, стоји одредница „Бранко Радичевић“, уз Војновићеву „У славу Бранка Радичевића“, а уз Јеретовљеву „Успомени Бранка Радичевића“). На овај начин ти текстови бивају препознати као посебна целина, иако је првобитна намера уредништва била знатно другачија.[2]

Поетски текстови извор су за расветљавање најособенијег аспекта функционисања слике о Бранку – јављања његовог лика као поетског мотива, а њихова књижевноисторијска „информативност“ расте упореде ли се са другим актуелним подухватима исте врсте. Наиме, четири Бранковом сликом инспирисане песме у *Новој Европи* говоре како о могућим правцима обликовања овог и сличних подстицаја у актуелном књижевном тренутку, тако и о стилским и поетичким кретањима која уредништво на том плану подржава.

Прва од песама, Шантићева, на трагу је традиционалног поимања улоге песништва, овде карактеристично асоциране са стварним Бранковим местом у процесу формирања модерне српске поезије – њеног изра-

[2] Према преписци коју је Ћурчин поводом евентуалних прилога за овај број водио са Шантићем, Пером Слијепчевићем и Ивом Андрићем, са којим конечна сарадња није остварена (R 7446 b), јасно је да изворна намера није била да се направи песнички темат о Бранку, већ – вероватно – репрезентативан пресек модерног поетског стваралаштва. Такав поетски „зборник“ би сам по себи био омаж песнику који је револуционарно изменио наш поетски израз и отворио епоху „нове“ књижевности, током које је српска поезија дала дела изузетних уметничких домета, умногоме послуживши као развојни подстицај стваралаштву других народа и, у најновије време, као основ за нову, заједничку културу и књижевност. Међутим, чињеница да је један број песника другачије конципирао свој допринос овој поетској свесци неповратно је променила карактер читавог пројекта, те данашњем читаоцу група песама тематски/инспирацијски везаних за Бранка несумњиво изгледа као засебан блок. То донекле ублажава чињеница да је поетски део броја закључен уредниковим ђачким сонетом инспирисаним посетом песниковом гробу, што указује да би и „премошћене“ песме могле припадати истој целини, али због различитости основног приступа преовладава утисак њихове раздвојености. Зато ће овде бити разматране само Бранку посвећене, односно за њега тематски везане песме.

за, поетике и националне улоге која јој је дата. Почетни стихови песме – „Ја први бејах што с кликом подигох стег / С маглама да се бори“ јасан су увод у конституисање позиције песника-пророка, овде донекле преформулисане у улогу откриваоца „скривеног блага“, односно стваралачке снаге садржане у потиснутој народној традицији којом се отвара пут ка божанској лепоти као крајњем исходу стварања и као егзистенцијалном уточишту („На живом врелу напуних крчаг свој / ... Ја сруших вековни тама зид / И душом у сјај зарони’; / Извором звезда слепима опрах вид / И бога видеше они“). Иницијална песникова пророчка позиција бива ојачана оваквом визијом његовог стваралаштва, чије је трајање пројицирано у садашњост/вечност, и то првенствено преко делатне снаге његовог наслеђа („С победним копљем и с круном, на највећем / Ја брегу сада стојим, / И своју жетву богату јоште жњем / Са златним српом својим“).

Назорова песма, друга по реду, такође у великој мери мотивски захвата у традиционалну визију Бранковог лика и његовог места у српском (југо/јужнословенском?) песништву. Слика дионизијског ствараоца као да је управо по мери Назоровог схватања песништва, те је он недвосмислено успоставља као основни мотив текста, апострофом интензивирајући њен супстрат („Бранко, сунца, песама и жена / Младост твоја свеђ је била гладна“). Контрастирање Бранкове са савременом поезијом, у наредној строфи развијено преко метафора „златног песка“ и „муља“, односи се – вероватно више него на различитост њихове *вредности* – на план „садржаја“, односно сензибилитета из кога произлазе њихови карактеристични светови („Ти си песак блистав као злато / Износио из Дунава хладна; / А ми знамо живота нам са дна / Дићи само црни муљ и блато“), док се веза раздвојених песничких генерација успоставља тек у завршници песме, формулисана као жудња за негдашњом стваралачком снагом и животним виталитетом („Ал нас ипак љута жудња нека / К теби вуче, ко што чежња мучи / Заглибљену реку, у низини, // Кад се сети извора далека / Што је роди и што увек хучи, чист и звонак, негде у планини“).

Померање ка модернијем песничком изразу, иако можда не и општој поетици, видљиво је у наредне две песме,[3] што „бранковски

[3] Док Шантићева и Назорова песма тежњом ка артизму у стиху и лирском облику стилски и версификацијски следе традиције „старе“ модерне (силабичко-акценатски стих са израженим експресивним и реторским опкорачењима, кружно понављање прве/последње строфе у Шантићевој, односно сонет као облик Назорове песме), Војновић и Јеретов крећу ка експериментисању слободним стихом и елементима авангардног израза, али општом осећајношћу и/или идеологијом (као израженим аспектом Војновићеве „Словинске шеве“) остају у оквирма претходне епохе. Ово указује првенствено на жељу уредништва да прихватањем модернијег песничког израза прошири не само круг сарадника часописа него и укупно књижевно поље које учествује у идеолошким парадигмама и замишљеној културној политици. Овај критеријум, међутим, представља и основно ограничење у отварању ка новим поетикама, што ће се врло јасно манифестовати у некима од следећих бројева.

комплекс“ *Нове Европе* чини не само поетски разнороднијим, већ и релевантнијим за поређења са другим подухватима ове врсте. У Војновићевој песми, насловни мотив препознатљивог симболичког значења развијен је у слику која га конкретизује до фигурализације и чини својеврсним „знаком“, те га тиме, на овом плану, доводи у везу са актуелним авангардистичким кретањима („Тек свану, а ти, *Словинска Шево*, махнита од самртне / праисконске жеље, / Полети у висине да угледаш још један пут васеленско чудо / Порођења Свијетлости над глухим сном робијашке земље“ – курзив Т. Ј.). Поступак превођења општих представа, идеја или митских ликова у појмове или слике-знаке и иначе је присутан у песми („огњени жалац *Свељубави* ускрснулог Сунца“... „*Свемоћ* [објављена] у сунчаном пламену *Свеживота*“... „...нити *Мајка на Косову* не зажели очајније / Да јој Бог да очи соколове и бијела крила лабудова / Него ли шевино срдашце зацвили задњом птичјом молитвом....“), но управо његовом модерношћу подвучена је инспирација заснована у песничком наслеђу, чији делови постају елемент новог текста. Парафразирање Бранкових стихова и – у Шевиној егзалтираној молитви – саме позиције поетског субјекта песме на коју се реферира („Јест! одвише чезнух, одвише пјевах, одвише љубљах / Па срце зато, ко никада прије, од недостижне висине твог / неба хоће да пукне...“) представља кључно место климакса на коме се сижејно заснива Војновићев текст и мост ка његовом поентираном завршетку („И тада Шева би искра / Којом Сунце упали роду кандило ускрсне славе“).

И последња, вероватно најслабија песма, Јеретовљева, користи се цитирањем/парафразирањем Бранкових стихова, а сижетирање текста је на овај поступак непосредно ослоњено. Док прва и последња строфа варирају насловни мотив месечине и (евокацијом измичуће младости) посредују сетна распложења, мисао о пролазности и копњењу животног виталитета и стваралачке снаге, унутрашње две конкретизују те мотиве и расположења везујући их за Бранкову успомену, и то цитирањем његових стихова, али уз значајну версификацијску трансформацију и допуњавање/укрштање са сликама и изразима заснованим на лексици карактеристичној за његову поезију. Те две строфе започињу „Бранковим“ стиховима, а дате су у извесној градацији, умногоме изграђеној управо на функционисању ових парцијалних цитата („...Лишће жути / Веће по дрвећу... / Вихор јеца агонију цвијећу, / У животној, у бурној олуји / Умукнуше сићани славуји, / Младост кличе: збогом премаљећу!“... // ... ...Лишће пада – ето јесен стиже, / Сухом руком задње руже диже, – / Свеле руже досниване сање, / Пјесниково задње миловање...“), док их прва и последња, са истим почетним стиховима („Мјесечина / Пуна тихе сјете...“) уоквирују и заокружују песничку целину.

Контроверзност овог малог темата – распетог између пригодности, артизма као најактуелнијег аспекта књижевног наслеђа и тежње ка модерности – постаје очигледнија када се упореди са авангардистичким *Алманахом Бранка Радичевића*, објављеним исте године.[4] Уређен „аутоматски, ...без тежње за идејним или каквим другим груписањем", он окупља ауторе сврстане „по реду јављања у лирици", при чему је сваки „лично ...одговоран за свој животопис, мишљење о поезији и песме", а најизразитија особеност читавог подухвата је управо одсуство сваког пригодног карактера, па чак и мотивско-тематске везаности за Бранков лик и поезију. Уместо тога, наслављавање алманаха Бранковим именом „оправдано" је препознавањем његовог песничког хабитуса као изворишта схватања поезије које заступају ови аутори, и као инспирације за њихову поезију. Иновативност сопствене поезије они очигледно доводе у везу са некадашњом револуционарношћу Бранкове, с тим што се ова њена особина сада не доводи у везу са народним „духом" и језиком, већ са наглашеним лиризмом, истакнутом позицијом лирског субјекта, слободом поетизације и преображавања стварности на којима почива снага и свежина његових песничких слика и, коначно, песничким пре-вредновањем кључних садржаја света и егзистенције.

У поређењу са овим издањем нарочито се јасно показује карактеристична позиција *Нове Европе:* она је несумњиво заинтересована да повеже књижевно наслеђе и актуелне књижевне токове, али првенствено у тежњи да концепцију националне и државне мисли, засновану управо на идеји о идентитету обликованом стварањем и деловањем великих културних парадигми (народна епика, Његош, Мештровић) помири са модерним поетским струјањима, односно да и њих стави у функцију своје националне и културне политике.[5]

[4] *Алманах*, са поднасловом „помен деветорице београдских песника посвећен стогодишњици Бранковог рођења", обухвата младе и најмлађе песнике, међу којима неке од најрадикалнијих иноватора и носилаца новог модернитета на српском/југословенском простору: С. Миличића, С. Винавера, Т. Ујевића, Р. Младеновића, М. Црњанског, Т. Манојловића, Г. Крклеца, Р. Петровића и Б. Ковачевића. С обзиром да већ у броју од 1. марта исте године на ову књигу – изразито негативним приказом – реагује М. Ћурчин, она је морала бити објављена током фебруара, дакле готово истовремено са тематским четвртим бројем *Нове Европе*.

[5] То се посебно јасно види из прихватања Војновићеве песме, у којој се изразите иновације у изразу и структурисању показују као компатибилне са приматом идејног/идеолошког плана текста, у потпуности формулисаног у оквиру традиционалног сета национално-историјских вредности и метафизичких аспирација. Истовремено, поређење ове песме са поезијом у *Алманаху Бранка Радичевића* може, бар у неким аспектима, учинитим јаснијим Ћурчиново резолутно одбацивање овог песничког зборника. Његова оштра замерка „претенциозности" испољеној тиме што се у Бранковом *Алманаху* он сам ниједном речју не помиње, али зато сваки од „приносника" објављује своју слику, списак дела и (такође „претенциозан" и „конфузан") став о поезији, јасно се може прочитати и као опоравање читавог пројекта на основу његовог не-успостављања, или намерног излажења из традиционалног кода функционалног читања традиције. (Овоме у прилог говори и чињеница да од свих сегмената *Алманаха* Ћурчин најмање оспорава саме песме, тврдећи

Елементи оваквог приступа књижевном делу и интерпретацији књижевних феномена видљиви су и у главном „Бранковом“ броју, у релативно разнородним текстовима посвећеним не само тумачењу његове поезије, већ и расветљавању његове личности и реконструисању/евоцирању атмосфере из које је потекао. Чланци засновани на различитим приступима књижевности, иако вероватно првенствено усмерени ка задовољавању различитих интересовања и афинитета, доводе до широког захвата у традицију проучавања Бранковог песничког дела и у спектар читалачких/песничких доживљаја његових стихова или његове појаве.

Уводни текст Лазе Поповића, једног од оснивача, главних сарадника и заступника идеологије часописа, али и заборављеног пионира српског модернизма (Палавестра: 1968/69, 247, 1971, 59; Пековић: 1987, 64–65, 75–76; 2002, 150–156; 2007, 229–241; Тутњевић: 2008, 127–166) у потпуности је на трагу и идеологије из које говори и поетике коју афирмише. У складу са овим другим, еминентно литерарним аспектом, есеј „Карловачки Бранко“ потпуно је импресионистички заснован, а његов лик доживљен у јединству са карловачким пределом. Ово, међутим, ни по чему не би била новина – утицај карловачке средине и природе на формирање песниковог сензибилитета и, повратно, значај овог тематског комплекса у његовом стваралаштву једно су од општих места студија и есејистичких осврта на Бранково дело – да Поповић читав концепт није суштински радикализовао.

Већ из уводног дела јасно је да ће низање ауторових фасцинација и рефлексија бити сижејно-тематска окосница текста, да би се он потом остварио на два нивоа: кроз обликовање ауторовог виђења Бранковог вечитог и свепрожимајућег присуства у Карловцима као индивидуализације једног одасвуд извирућег и неизбежно упечатљивог утиска, и кроз виђење њиховог симбиотичког трајања као појединачне еманације неког општег принципа. Тај општи принцип – „чар личности“ и његово „необично и непосредно [деловање] на све што је наоколо“ – обичан је и ефемеран толико да „нема, и да није било, личности која не би утицала на своју околину, као и обрнуто“. Но, док се „у просечном случају све брзо сурвава у ништавило и ћутање“, код генија попут Бранковог сећање „бије... бој и успомена побеђује заборав“. Остварена/формулисана на тако релевантан начин, Бранкова веза са Карловцима постаје извориште трајног песничког расположења уочљивог код укупног становништва које – без обзира на разлике у друштвеном статусу, вери и етницитету – осећа Бранка као „свог“, односно његову успомену као

да оне нису ни боље ни лошије од осталих наслова истих аутора, али да због њих није било потребно предузимати овај, у свему осталом промашен издавачки пројекат – вид. Ћурчин: 1924, 222–224.)

део сопственог хабитуса и сегмент бића из кога генерише свој лирски потенцијал:

> Бранков живот у Карловцима уопће је један висок талас српскога, младога живота, један врхунац, један успон, једно кликтање суште младости, тоталне безбрижности и најдубље поезије, где су Бранко и Карловци, с уједињеним снагама, ...дали заједнички нешто јединствено и непролазно, тренутно а вечно, нешто од чега Фрушка гора још и данас одјекује. ....и очекује још и данданас Бранка, спомиње га упорно, воли га, пева га, и хоће да живи с њиме. ...И нашто да ређамо баналне ствари, када је познато да ту све вере, сва племена, све расе, и сви сталежи својатају Бранка, чак и срнпурасти становници циганске мале, где сви носе дуге, свилене, црноплаве, назад забачене косе, ...и где је живот тако плах, страстан, музикалан, поетичан, јектичав. А православни и шокци, и Тотови, и Маџари, и Немци, и досељеници, и староседеоци, све до госпоштије и граждана карловачких, – за све је њих полазак на Стражилово ходочашће и завет, од кога нико не изостаје, и којему се нико не уклања...
>
> .....
>
> Из опојне слутње и тешког снивања ми видимо, ми чујемо, и ми знамо Бранка у Карловцима. Много је штампаних, публикованих, коригованих, редигованих песама Бранкових, али је мало то према оној песми која је била живот Бранков у Карловцима. Ми тога незваничног Бранка волимо и њему се дивимо. ...
>
> .....
>
> Усахнуо је планински поток, и бесмртни Бранко спава вечни сан на врху Стражилова. Са његова гроба пада на Карловце сенка његове легенде. У бербанско време, атмосфера је тешка сва од мириса грожђа и вина. ... Необуздано весеље држи све, покрива, вуче, и не пушта. А када се смркне, пођу ђаци – и онда оживи све оно што досада није штампано, публиковано, кориговано, редиговано у песмама Бранковим. Тада Карловци славе свога Бранка.

Овај низ одломака из Поповићевог текста јасно указује како на оквире и критеријуме ауторовог индивидуалног доживљавања Бранкове поезије, тако и на виђење њеног функционисања унутар и у односу на неки колективитет. Бранкова успомена препознаје се у појединим појавама и ставовима („сви носе дуге, свилене, црноплаве, назад забачене косе, ... кресе /се/ велике, бадемасте очи, ...дечаци и девојчице тако много личе на Бранка“), којима управо везивање за њу приписује песнички карактер и тиме апсолутизује вредност, ослобађајући их назнака ефемерности. Ово се вредновање, опет, заснива на идентификацији са оним што Бранкова

поезија евоцира („живот тако плах, страстан, музикалан, поетичан, јектичав“) и на снази те евокације утемељује свој песнички легитимитет.

Али, оно што је за *Нову Европу* морало бити од нарочитог значаја није ново разумевање Бранковог лиризма, које тих година доживљава готово спектакуларну песничку афирмацију, већ деловање тог лирског потенцијала на друштвеном пољу, и његова способност да, у интеракцији са сопственим, генерише извесне идеолошки засноване ставове. Најкраће речено, лирски квалитет који Бранково „присуство“ обезбеђује Карловцима истовремено производи и особену животну енергију – комбинацију повишене, плахе а елегичне осећајности и стално обнављајућег младалачког виталитета, и то у укупном том успоменом прожетом колективитету. Оваква слика изванредно погодује и идеологији и културној политици из којих је проистекао уређивачки круг часописа, и које – изворно се утемељујући у скерлићевском концепту националне културе – овде бивају везане за најактуелније уметничке концепције, првенствено оне асоциране са покретом сецесије.[6]

Истовремено, укупан ауторов приступ Бранку и феномену бранковске осећајности, имплицитно и експлицитно, служи и као подлога идеологији изградње нове, синтетишуће нације: полазећи од српског идентитета средине и културе која је изнедрила Бранка, он га „отвара“ и чини основом за нову идентитетску политику. Осим из говора о Бранковој успомени као заједничком наслеђу *свих* Карловчана (у цитираном одломку), то је потпуно јасно и из претпоследњег пасуса у коме, након одређења Карловаца као места „где је основана прва српска гимназија, ...где је проглашена Српска Војводина... [где је седиште] патријарха српских, и бор-

[6] Будући да је реч о првенствено ликовном стилу, питање сецесије у књижевности, а поготово у појединим срединама или националним књижевностима, остаје у значајној мери контроверзно. Док један број истраживача њихову повезаност тражи на нивоу израза и стилских формула, видећи је првенствено у паралелизму сецесионистичке ликовне орнаментике и „језичког орнамента“ (ритмизација реченице/строфе, понављање речи и гласовних група, итд.), други сматрају да овај стил и у књижевности има комплексније поетичко одређење, а у дефинисању неретко полазе од формулисања сродности и разлика са осталим стиловима из доба модерне, пре свега са импресионизмом. Упркос томе што имају и низ додирних тачака, они се битно разликују по односу према миметичкој димензији уметности, те је на том плану импресионизам везан за натурализам, а сецесија – са изразитом тежњом ка стилизацији и наглашавању својстава уметничког *поступка* – за симболизам. Истовремено, везивање „филозофије сецесије“ за Ничеово дело – утемељено у његовом ставу да ће „умјетност у бити увијек остати спојена с начелом ’неприродности’, јер ће се у њој очитовати необична побједа духа над материјалном збиљом“ (Жмегач: 1997, 95–100) – у многим случајевима бива проширено и на друге елементе учења овог филозофа, пре свега оне директно асоциране са концепцијом натчовека. То је свакако случај и са књижевном идеологијом *Нове Европе*, а овакве књижевне концепције показују високу подударност и са духом Мештровићеве скулптуре, на чијем је промовисању редакција програмски ангажована. Тиме се, по начелу структурних аналогија, закључак о сецесионистичком карактеру не-визуелних уметности коначно доноси на основу сродности са ликовним делима исте епохе, са којима емитују истоврсне поетичке и идеолошке „сигнале“.

бе за автономију“, Поповић прави развијену алузију на стихове „великог народног кола“ из *Ђачког растанка* – јединог места у Бранковом стваралаштву које оваквом захтеву може одговорити, а које се истовремено подудара са визијом изворне животворне снаге народа, једног од темељних постулата политике изграђивања нове нације и државе („Зелено гнездо где је раширио крила Бранко, одакле је повео оно виловито, огромно, плаховито коло, наоколо целог народа и целе омладине. Сирото, голо, мало, али живо, жилаво, радосно, младо детињство једног срећног и несрећног народа, који ни данас није нашао мира ни одмора“).

Остали прилози нису примарно литерарно-есејистичког карактера, што их упадљиво разликује од Поповићевог, а њихова разноликост указује на уверење уредништва да, поготово у оваквој прилици, песниково дело (као и живот и лик) треба осветлити са различитих становишта. Због тога су међу њима како „књижевне студије“ засноване на модерном „унутрашњем“ приступу књижевном делу, тако и оне које се, у традицији филолошких, текстолошких или позитивистичких оријентација, баве посебним аспектима текста (али не и *вредновањем* дела на основу њих), спољашњим околностима његовог настајања и њиховом евентуалном текстуализацијом, уз присуство чланака претежно ванлитерарних преокупација, који разматрају различита питања – почев од веза Бранкове поезије са другим уметностима, преко идеолошких сигнала који се у њој препознају, до питања доцнијег сећања на њега и његово дело као „културну чињеницу“.

Разноликост студија и чланака, међутим, не значи и суштинску равноправност приступа на којима се заснивају. Различитост значаја који им је дат читљив је како из њиховог (сасвим извесно унапред договореног) обима, тако и места које у овом тематском броју заузимају. У том погледу, уз уводни Поповићев, несумњиво централно место имају прилози Бранка Лазаревића и Васе Стајића, док остали умногоме имају улогу њиховог допуњавања или, понекад, карактеристичног контрапуктирања.

Ово је, поготово у другом аспекту, јасно већ из првог следећег текста – „Једна генерација карловачких ђака (по успоменама из година 1852–1863)“ проте Димитрија Руварца. Прича о Карловцима почев од времена „десет година иза Бранкова одласка, али још за његова живота“, а у раздобљу док се – пошто је као десетогодишњак уписан у други разред немачке Oberschule – овде школовао аутор, својеврсна је рационализација или културноисторијска „конкретизација“ Поповићеве поетизоване импресионистичке слике. Аутор овде прецизно говори о врсти и угледу школе у коју је био уписан (истичући да је карловачка била „понајлошија“ у односу на истоврсне школе у другим сремским местима), о особинама својих наставника и националном саставу ученика, те о етничкој и конфесионалној слици вароши уопште.

Иако настоји да говори у доминантно синхроној равни и задржи, узрастом обележену, тачку гледишта оновременог учесника у животу Карловаца, Руварац свој приказ протеже и на припаднике градске управе, котерију владичанског двора, помиње изградњу нових здања и оснивање патријаршијско-гимназијалне штампарије, као и установљавање 7. и 8. разреда гимназије. У вези с овим говори и о двојици директора Гимназије – Јовану Пантелићу и Јакову Гершићу, које је Бранко, у врло позитивном светлу, помињао у првој верзији *Ђачког растанка*, да би у коначној редакцији то место изоставио. Описивање свакодневних, практичних аспеката ђачког живота – исхране, становања, дружења и игара – преплиће се са приказом свакодневице на „пијаци“ и сокацима, чија је посебна живописност условљена виђењем из дечје перспективе, да би се у завршним пасусима излагање изразитије ослонило на набрајање значајних локалних и општеисторијских догађаја којима је аутор био сведок за време школовања, као и на указивање на сличности и разлике између тадашњих и савремених Карловаца. Тиме је (након наслова и уводних реченица) у завршним пасусима поново подвучена временска дистанца и историјско-мемоарска димензија текста – управо како је било потребно да би се нагласила његова документарна тежина, а тиме имплицитно оцртала и искуствена основа различитих поетизација овог предела, од Бранкове до Поповићеве.

Најрепрезентативнији показатељ односа уредништва према Бранковом делу и његовом проучавању јесу текстови Бранка Лазаревића и Васе Стајића, суштински различити по истраживачком приступу, али очигледно комплементарни у оквиру концепције засноване на идеји да у оваквом тематy треба представити како доминантна поетичка својства приказиваног књижевног опуса, тако и стваралачки процес са текстолошким импликацијама које подразумева.

Значај дат прилогу Бранка Лазаревића видљив је већ из његовог обима и места које му је додељено – овај рад, подељен на пет проблемских сегмената, те уводни и закључни део, *први* је који се (након културноисторијских и социјално-психолошких цртица посвећених присуству његове успомене) бави Бранковим *делом*. Тако повлашћен положај објашњив је већ статусом аутора – Лазаревић је стални и један од најважнијих сарадника часописа, у много чему заштитни знак његовог односа према књижевним питањима, истовремено један од најплоднијих и најцењенијих актуелних књижевних критичара импресионистичке „школе“. То, међутим, није потпуно ни довољно објашњење: давање централног места Лазаревићевом (и Стајићевом) прилогу говори о начину структурисања слике и (са)знања о Бранку које уредништво жели да понуди. У средишту те концепције свакако је тежња да се помире две врсте настојања: да се

са становишта једног модерног приступа тумачењу литературе формулишу главне поетичке особине Бранкове поезије и тиме афирмише став о аутономности књижевности, или бар посебности њеног подручја, а, с друге стране, да се „резултати“ једног тако заснованог огледа ипак ставе у центар обухватнијег интересовања за питања њеног ширег друштвеног и културног фукционисања.

У чему су, дакле, посебност и квалитет Лазаревићевог огледа о Бранку? Карактеристично је да он започиње ауторовим дистанцирањем, односно негативним одређењем према дотадашњој традицији књижевно-критичке мисли о песнику чије је дело било (проглашено за) поетички и стилски образац књижевног стварања и изворишну тачку „нове поезије“ – према актуелној периодизацији прихваћеној и у академској и у ван-академској књижевној мисли. Лазаревићев кључни разлог за одбацивање доташњих судова о Бранку је то што они по својој природи нису били *естетички:* песник је био слављен или ниподаштаван у зависности од оцењивачевог односа према „филолошкој кампањи“ чији је он био носилац, а суштинских промена није било ни доцније – било да је хваљен као протагониста „народне и ’косовске’ мисли“ или занемариван као аутор у чијем делу није било „ничег корисног“ по заједницу. Иако узгредна, карактеристична је, међутим, опаска да су писци „на ломачу или у храм... ишли према томе колико су били у вољи судијама филолошке *или псеудокласичне оријентације*“ (курзив Т. Ј.). Чињеница да је критичар Лазаревићевог књижевног знања и сензибилитета у исти ред са филолошким ставио „псеудокласични“ метод указује да ће се његов приступ разликовати и од оних који су, бар у односу према појединим нивоима текста, недвосмислено инсистирали управо на књижевно-естетским, али нормативним и спољашњим мерилима. Свој приступ он очигледно сматра „унутрашњим“ и везује га за препознавање и описивање различитих еманација основног својства посматраног опуса. У Бранковом случају тај доминантни квалитет је лиризам, схваћен као недистанцирана осећајност на којој се темељи ауторово спознање и поглед на свет.

Оцењујући, у првом од пет обележених делова, вредност и карактер Бранковог лиризма на основу непосредности његове поезије, он управо саопштавање осећања и сензација без дистанцирања дефинише као основно и најдистинктивније својство лиризма уопште, које линеарно утиче и на карактер песничког израза – велики лирски песник не тражи „ознаке, символе и ’ребус речи’“ јер је његова тајна „у избунцавању своје унутрашње енергије“. Из оваквог приступа нужно проистичу остала запажања – прво, о Бранковом погледу на свет, заснованом на љубави према животу „до висине пасије“, са контрапунктом у мисли о смрти као

пратећем и стално обнављајућем „црном мементу“; друго, о „песничкој филозофији“ која из овога проистиче и која се „сва састоји“ у страствено проосећаној љубави према животу и страху да ће он, са свим лепотама, нестати. Друга два сегмента тичу се више спољашњих и културно-историјских аспеката и квалитета Бранковог дела, али су захваљујући основном ауторовом приступу и они доведени у везу са унутрашњим лирским својствима. Износећи став о нужној вези лирике са музиком, Лазаревић истиче тонски квалитет Бранкове поезије – који, изведен „из његове сензоријелно-сензитивне природе, грозничаве и осећајне“, чини да се читалац „поведе више за тонским таласом него ли за вербално-изражајним“ – да би у последњем сегменту текста читав овај комплекс повезао са његовим значајем као револуционара и „деакадемизатора“, који поезију одводи „на село, у бербу, у шуму, у природу, живот, и, нарочито, у своју личност, и ту, на праизворима свих песништава, црпе материјал за своје певање“. Тако је Бранко, кренувши „са свежих и дубоких извора народне песме, удари[о] путем којим уметност једино и иде: путем живота, народа и природе, тојест путем човека и човечанског“.

Но, у ову апологију песнику и песничком делу које је остварено као „лирски бардизам младом животу, ...религијозна екстаза лепом и правом младићству“, аутор уноси и једну контроверзу, импликовану, у основи, једном јединим речју – у овако афирмативно описаном опусу има „*ипак* (курзив Т. Ј.), неколико песама („Кад млидија’ умрети“, „Молитва“, „Ђачки растанак“, делови из „?“, и тако даље) [које] иду у дела скоро апсолутне вредности и читаће се без обзира на време и године, на школе и ’програме’, на религије, расе и средине“. Зашто се Лазаревићу у завршним редовима наметнула ова, очигледно не сасвим освешћена, ограда при закључивању вредносног суда о Бранковом делу? По свему судећи, он овде – упркос похвалама „лирском бардизму“ младости и лепоти света – најпре жели да се огради од става о Бранку као носиоцу *искључиво* те врсте осећајности, по генералном уверењу мање значајне због своје „наивности“, да тиме вредновање његовог дела дистанцира од некадашњих стављања у функцију филолошких кампања и „народњачих“ концепција књижевне политике, те да у лиризму на коме је његова поезија заснована истакне и супротну/комплементарну димензију, у савременом поимању неретко изједначавану са лирским квалитетом као таквим. Због тога се након високо афирмативног приказивања Бранка – песника младости и животног виталитета, као текстови „скоро апсолутне“, тј. вредности комуникатибилне са читаоцима свих доба, времена и сензибилитета, наводе првенствено песме засноване на сасвим другачијој инспирацији. Тиме се конституише нова, шира слика о природи његовог талента и успоставља нови хоризонт очекивања од читања његове поезије, а у закључку

експлицитно подвлачи управо поларизованост инспирација које ово дело обухвата.[7]

Чланак Васе Стајића, најобимнији у свесци, на својеврстан начин обрађује питање које имплицитно остаје иза Лазаревићевог: како се конкретно одвија стваралачки процес иницран неодређеним лирским расположењима и колико његово проучавање доприноси судовима о коначном карактеру и вредности Бранкове поезије. Мирећи тезе двојице проучавалаца – С. Вуловића, који се, услед недоступности Бранкових рукописа, о много чему из његове „песничке радионице" „морао домишљати", и Т. Остојића, који је располагао у међувремену пронађеном и објављеном архивском грађом – Стајић долази до закључка о сложености стваралачког процеса и различитости појединих фаза у настајању Бранкове поезије: он ће се са Остојићем сложити да је „унутрашње стварање песме, које још не познаје хартију" код Бранка ишло споро, а са Вуловићем да је, супротно томе, прво записивање било брзо, грозничаво, са мало пажње за избор речи, правопис или интерпункцију. То је нешто на шта је имао пуно право песник који „познаје себе као савесног коректора песме докле је год у његовој власти" и врши, често врло радикалне, измене стихова са циљем да „што тачније изрази оно што је искрено осетио", односно да, у лексичком, версификацијском и евокативном погледу нађе најадекватнији израз за проживљено. На тај начин је у овом чланку помирена визија спонтаности и стихијности лирског стварања, експлицитно или прећутно постављена у основу слике о Бранковом песништву, са поимањем сложености и поступности стваралачког процеса, а истраживања филолошког или текстолошког карактера стављена управо у службу подвлачења лиричности његовог опуса.

***

Завршни наслови овог темата не односе се на ексклузивно књижевна питања, већ се оријентишу ка интердисциплинарном приступу, или се баве сасвим ванлитерарним, најшире културолошким освртима на Бранково дело и културно/друштвено функционисање успомене на њега, те стога овде неће бити посебно разматрани. Први од ова четири текста – „Бербанско коло у *Ђачком растанку*", део из раније објављене обим-

[7] Овде свакако треба назначити да се овакав став уклапа у општу тенденцију редефинисања основа Бранкове поетике, а тежња да ново, комплексније читање његове поезије постане рецепцијски канон, тих година изражена је у публикацијама различитих врста. Истраживања Павла Поповића исте године крунисана су до тада најисцрпнијом и интерпретацијски најрелевантнијом студијом о његовом укупном делу, објављеном и као предговор критичком издању сабраних песама, а недуго потом исти критички приступ примењен је у – по дефиницији опште информативном и „стандардизујућем" – чланку о овом песнику у *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој*, чији је аутор песник Вељко Петровић (1928, књ. III, 632–634).

не студије књиженог историчара Тихомира Остојића, примарно се бави истраживањем (могућих) музиколошких аспеката ових Бранкових стихова, док кратак чланак „О композицијама Бранкових песама“ угледног музиколога и композитора Влад/имира/ Р. Ђорђевића само обавештава о историјату компоновања музике за ове поетске текстове, те о броју и ауторима ових композиција. Сасвим разнородни су текстови „Један социјалан протест из 1847. године“ Веселина М. Вукићевића и „Како је покренуто ’Бранково коло’“ проте Ј/ована/ Јеремића. Узимајући један одломак из *Пута*, у коме се сатирично говори о продору европских установа и обичаја у полуослобођену Србију, као шлагворт за сопствену идеолошку критику распадања задруга и стања економске и друштвене деградације до које је тај процес потом довео, аутор првог од ових чланака потпуно јасно излази из оквира сваке књижевне расправе: чињеница да се овде полази од *мотива књижевног дела* ни на који начин не утиче на карактер аргументације, већ се „ауторитет“ овенчаног песника од кога цитирани став потиче подразумева као потпора закључцима које ће аутор извести. С друге стране, идеолошки неангажован текст о покретању *Бранковог кола*, који се заснива на персонализованом приповедању и евоцирању сентименталних успомена на почетке часописа са значајном улогом у доцнијем културном животу, треба да укаже на неподељивост у односу према успомени на Бранка и доживљавању његовог дела. То га чини погодним да оконча темат у коме се јавља и низ прилога који се, неретко сасвим експлицитно, заснивају на идеолошким концепцијама и функцијски усмеравају ка обликовању одређене културне свести и вредносних парадигми.

ЛИТЕРАТУРА

Žmegač, Viktor, *Duh impresionizma i secesije*, Zagreb 1997.

Иванић, Душан, „Предговор“, Бранко Радичевић, *Сабране песме*, Београд 1999, VII–LXXII.

Палавестра, Предраг, „Токови традиције“, *Књижевне теме IV*, Нови Сад 1971.

Пековић, Слободанка, *Српска проза почетком 20. века*. Формално стилске и тематске иновације, Београд 1987.

Peković, Slobodanka, *Osnovni pojmovi moderne*, Beograd 2002.

Peković, Slobodanka, „Ljubav u srpskoj pripoveci s početka 20. veka“, *Prikazi ljubavi u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj književnosti.* Od renesanse do danas. (Hrsg. Robert Hodel), Slavische Literaturen, Texte und Anhandlungen, Hrsg. Wolf Schmidt, Frankfurt am Main 2007.

Петровић, Вељко, „Радичевић, Бранко“ (енц. чланак), *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. III, Београд 1928, 632–634.

Тутњевић, Станиша, „Поговор“, Лаза Поповић, *Септиме*, Београд 2008, 127–166.

Tatjana Jovićević

TRADICIONAL READING AND THE EPOCH OF THE „NEW MODERNISM“: BRANKO RADIČEVIĆ IN *NOVA EVROPA*

Summary

Analysing poems based on the the poet's figure as the central motif, this paper underlined the image of him as a symbol of youth vigour, as well as of grieving over it's ephemerity. On the other side, various studies and articles in the volume dedicated exlusivelly to Radičević on the occasion of the hundred years aniversarry of his birth are disscusing his world view and broading attitudes toward some stressed motifs of his poetry, such as joy of life and enjoyiment of the world's beauty, now seen shadowed by thought of death. It became a ground for constructing „modernity“ of his sensibility and altering the character of his poetry as whole, but this altered reading of well known poems also appeared to be the basic element of partly renewed cultural policy and ideology.

821.163.42.09
050.488 НОВА ЕВРОПА

Тихомир Брајовић

ХАЛЕР, КРЛЕЖА, МЕШТРОВИЋ
Хрватска књижевност и уметност у часопису *Нова Европа*

Апстракт: Уређивачки концепт „средњег пута“ као синтеза национализма и интернационализма и положај хрватске књижевности и уметности у часопису *Нова Европа*. „Србохрватство“ као одлучујући фактор у третману литературе и културе. Мештровић као фигура југословенског културног интегрализма. Однос према модернизму и импресионизму. „Фронт социјалне литературе“ и грађанска култура у часопису. Крочеанство А. Халера као противтежа доктринарним видовима идеолошке свести. Полемика о поетици и естетици превођења. Мирослав Крлежа као фигура индивидуалистичке субверзије.

Кључне речи: национализам, интернационализам, модернизам, крочеанство, интегрализам, импресионизам, индивидуализам, социјална литература.

Присуство хрватске књижевности на страницама часописа *Нова Европа* – као, уосталом, и присуство шире проблематике која се тиче културног и јавног живота у Хрватској између два светска рата – не може се ваљано разумети мимо особене и највећим делом доследно спроведене уређивачке концепције овог утицајног гласила. Покренута и више од две деценије у континуитету публикована у Загребу, тадашњој – по тврдњи Милана Ћурчина – „привредној и културној престоници Југославије“,[1] *Нова Европа* бавила се, другим речима, хрватским књижевним и уопште артистичким приликама и неприликама у оној мери и на онај начин који је подразумевало њено укупно публицистичко опредељење и јавно ангажовање.

Појам *ангажмана* у овом случају није употребљен олако. Он проистиче из чињенице да су уредници и оснивачи *Нове Европе* пред собом ви-

[1] „Uloga Zagreba u novoj državi“, књ. XII, бр. 11, 11. октобар 1925, 320.

дели „два велика задатка: један реконструктиван, други конструктиван“, при чему „први задатак – обнова оног што је рат разорио – очигледан је“, док „други је задатак бескрајно важнији: да се претворе у дело све оне теорије о новом поретку“,[2] из чега онда, као логичан, следи и закључак да „’Нова Европа’... је тенденцијозна, – да је п о к р е т, не само лист, ревија“.[3] Усмерење тог жељеног а никад до краја реализованог „покрета“, који се, дакако, наслања на зачетничке идеје изворне, Ситон-Вотсонове *Нове Европе*, најсажетије се огледа у становишту „да би требало једном већ да дође до синтезе међу интернацијонализмом и нацијонализмом“,[4] при чему се подразумева „под новим нацијонализмом… осећај припадности једној средини… која је језиком, а онда историјски, културно, и географски, везана“.[5]

За Ћурчина и остале прваке загребачке *Нове Европе* синоним за овдашњи израз тог „новог национализма“ било је, наравно, *југословенство*, схваћено на начин који у неким аспектима коинцидира са званичном државотворном идеологијом ондашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. „За нас су Србохрвати, и остаће, један јединствен народ, а њихова су најближа браћа по крви и по језику, и по животним интересима, Словенци“,[6] поручује, стога, уредништво часописа у маниру који терминолошки и идејно комуницира с концептом „србохрватства“ као „кичме“ јужнословенске политичке и културне заједнице која је настала из исхода Првог светског рата.[7] То *Нову Европу*, начелно гледано, сврстава у „медијаторску“ групацију с другим „граничним, заједничким часописима… који су српски и хрватски или југословенски“,[8] али исто тако и у жанровски „хибридну“ групацију „друштвених“ часописа који нису „искључиво и претежно књижевни, него… су, стално или повремено, доносили књижевне прилоге“.[9]

---

[2] „Osnovni pogledi ’Nove Evrope’“, knj. IX, br. 1, 1. januar 1924, 1. Ради се, заправо, о готово дословном наводу из Ситон-Вотсоновог текста подршке који је под насловом „Šta hoće *Nova Evrop*a“ објављен 1920, у премијерном броју часописа, на његовим почетним страницама.

[3] „Радно коло ’Нове Европе’ “, knj. IX, br. 1, 1. januar 1924, 10.

[4] „Osnovni pogledi ’Nove Evrope’“, 4.

[5] Исто, 5.

[6] Исто, 2.

[7] Ово је на неки начин уочљиво већ из чињенице да су српско и хрватско „питање“ скоро по правилу третирани скупа (нпр. књ. II, бр. 14, 1921; књ. XII, бр. 18, 1925; књ. XVIII, бр. 4–5 и бр. 6, 1928; књ. XXIX, бр. 2, 1936), за разлику од „питања“ других јужнословенских народа, културно-политичких или повесно-конфесионалних групација, које су добијале засебне, „сепаратне“ тематске целине у појединим бројевима (словеначко „питање“ – књ. V, бр. 5, 1922. и књ. X, бр. 7–8, 1924; Црна Гора – књ. XIII, бр. 10–11, 1925, односно књ. XIV, бр. 7, 1927; муслиманско „питање“ – књ. XI, бр. 10, 1925; „ми и Бугари“, књ. XIX, бр. 6–7, 1929; „Босна и Херцеговина некад и сад“, књ. XXIV, бр. 2, 1931. итд.).

[8] Драгиша Витошевић, Ђорђије Вуковић, Александар Петров, „Уводне напомене“, у: *Српска књижевна периодика 1768–1941*, Попис и други прилози, Београд 1984, 7.

[9] Исто, 8.

Следећи поменути уређивачки концепт, који је, додуше, подразумевао и то „да је југословенство само програм, а не и свршено дело“,[10] Ћурчин и сарадници трудили су се да при томе највише пажње поклоне управо додирним подручјима и контактним везама српске и хрватске књижевности, али и двеју култура у целини.[11] Тако се, поред разматрања свеобухватних проблема „механике јединства“ (књ. I, бр. 10, 1920), затим „новог југословенства“ (књ. II, бр. 3, 1921) и различитих „концепција југословенства“ уопште, односно схватања „југословенског човека“ (књ. X, бр. 2, 1924) и сличних „интегралистичких“ питања, на страницама *Нове Европе*, нарочито у првој деценији њеног излажења, пре тридесетих година и сазревања свести о „југословенској кризи“ и „српско-хрватском проблему“ као њеном жаришту, појављује цео низ чланака и текстова који се баве заједничким књижевним темама, као што су, примерице, „Предговор једном југословенском реализму“ (књ. III, бр. 1, 1921), „Литература Србохрвата и Словенаца као целина“ или „Судбина књижевника српскохрватских“ (књ. IX, бр. 5, 1924). Из овакве уређивачке концепције произишла су такође и два парадигматична темата (књ. IX, бр. 3 и бр. 4, 1924) у поводу стогодишњице рођења Бранка Радичевића, у којима, осим српских књижевника (А. Шантић, М. Ракић, М. Ћурчин), своје белетристичке прилоге, углавном лирске песме с посветом аутору прослављеног „Ђачког растанка“, равноправно штампају и хрватски писци (В. Назор, И. Војновић, Р. Каталинић Јеретов). У нешто ширем значењу речи, претходно казано односи се и на темате посвећене Ивану Мештровићу (књ. X, бр. 1, 1924; књ. XX, бр. 1–2, 1929; књ. XXVI, бр. 8, 1933) као амблематски схваћеној фигури афирмације заједничке српско-хрватске, односно југословенске културно-историјске баштине и уједно најзаступљенијим хрватским уметником уопште на страницама часописа.[12] Притом ваља

[10] „Osnovni pogledi ’Nove Evrope’“,3.

[11] Управо у том духу, рецимо, и Никола Андрић, у тексту под насловом „Јубилеји загребачке позоришне културе“ (књ. I, бр. 6, 1920), подсећа на плодоносни боравак новосадских глумаца у хрватском главном граду, који се одиграо још четрдесетих година XIX века, а који је окончан посебним позивом српских власти „загребачкој народној дружини“, на шта је ова спремно одговорила, не бивајући при том више „ни српска ни хрватска, него јужнословенска“ (стр. 239).

[12] Чини се да је у овом контексту посебно симптоматичан Мештровићев прилог под насловом „’Српска мистика’Јована Дучића“ (књ. XXV, бр. 7, 1932). Објављен на истакнутом месту, као уводник, овај текст у ствари представља одговор на Дучићево јављање у београдској *Правди*, у бројевима с краја априла и почетка маја исте године. Одвраћајући на тврдњу из Дучићевог текста под називом „Српска мистика и Мештровић“, да „душа уметника Мештровића чува у себи огроман депозит снаге и поезије наших заједничких предака“, при чему „Србин је… опевао чак и историју других, и од ’Триглава до Белог Мора, све што није опевао српски гуслар, умрло је за сва покољења“, хрватски и југословенски вајар полемише понајвише с „Дучићевом теоријом“ да је „све ’неманићко’ што [уз гусле] пјева“. Оштро квалификујући ово становиште као „племенско и шовинистичко“, а потом износећи провокативно мишљење по којему „Дучићева се теорија у неку руку покрива са назорима Анте Старчевића, који је у већем и чистијем дијелу Србијанаца гледао

приметити да је Мештровић, иначе Ћурчинов близак пријатељ, у овим тематима, а и касније, у појединачним јављањима, представљен такорећи свестрано, не само као културна и јавна личност од угледа и формата, односно као прослављени сликар и вајар, бројним фото-репродукцијама његових дела и популарним као и стручним написима о њима, него исто тако и својим оригиналним књижевним покушајима у песничкој форми, углавном спеваним „по угледу на народне песме“, сасвим у духу уметниковог свеукупног естетског опредељења.

Тек из овако оцртане перспективе могуће је, верујемо, ваљаније разумети публицистичко присуство и третман хрватске књижевности и уметности у часопису *Нова Европа*. Схваћена у извесном смислу двојако, као самостална национална књижевност а опет и као један од кључних конститутивних чинилаца супранационалног, југословенског литерарног и културног идентитета у настајању,[13] хрватска књижевност појављује се, гледано у целини, управо на тај начин на страницама овог агилног часописа за културу, политику и друштвена питања. У прилог оваквом разумевању говори већ и сам преглед имена хрватских аутора који се јављују на страницама *Нове Европе*, било да су у питању њихови сопствени радови или пак прилози других аутора, прављени поводом њихових књижевних остварења и културног деловања. Готово без изузетка реч је, наиме, о књижевницима који фигурирају као присталице хрватско-српског зближавања и југословенског, односно јужнословенског заједништва и сарадње.[14]

Иако већ на измаку живота, у првој години излажења *Европе* оглашава се, тако, Ватрослав Јагић, један од најозбиљнијих ауторитета хрватске и јужнословенске филологије онога доба, и то с две своје пригодне епистоле уредништву часописа („Памет и поштење у политици“, књ. I, бр. 2, 1920; „Белешка. Писмо Ватрослава Јагића“, књ. I, бр. 9, 1920). Још је

чисте Хрвате, само што су грчке вјере“, Мештровић овде тврди да „у пјесми је допуштен митос, али у фактима не“, да би – сасвим у складу с уређивачком концепцијом часописа – завршио у духу интегралног, „србохрватског“ југословенства уверењем да „у народном погледу све што је аутентично хрватско – ту се не може наћи разлика од српскога, нити у аутентично српском од хрватскога“.

[13] Са овог становишта, нема сумње, треба посматрати и такве случајеве као што је „адаптирано“ појављивање студије Јосипа Бадалића која је штампана с називом „Достојевски у југословенској књижевности (књ. XXIII, бр. 4, 1931)“. „Г. Ј. Бадалић предао нам је… ову исцрпну студију под насловом ’Достојевски у хрватској књижевности’“, бележи тим поводом уредништво у пратећој нотици, додајући затим: „Како су ту били споменути и неки преводиоци Достојевског код Срба, а овакав посебан рад – ’Достојевски код Срба’ – колико нам је познато, не постоји… то смо се у невољи послужили подацима из чланка проф. А. Погодина ’Руски писци у српским преводима’… па смо те податке… унели у рукопис г. Бадалића.“

[14] Као контроверзни прилог овој проблематици ваља читати и кратку полемику која је поводом декларисаног (не)постојања „Србохрвата“ вођена између Милана Ћурчина и Милета Будака у позној фази постојања часописа, средином 1939. године (књ. XXXII, бр. 6–7, бр. 8 и бр. 10).

уочљивије присуство Антуна Барца, потоњег аутора значајних студија из области кроатистике и југославистике, као што су двотомна *Хрватска књижевност од Препорода до стварања Југославије* (1954. и 1960), *Хрватска књижевна критика* (1962) и *Југословенска књижевност* (1954). Барчеви прилози су разноврсни, што значи да припадају различитим нефикционалним и небелетристичким жанровима. Овај цењени повесничар литературе пре свега објављује књижевнокритичке текстове и приказе актуелних издања, у распону од *Руске револуције* Лава Троцкога (књ. I, бр. 7, 1929) и *Прегледа савремене хрватско-српске књижевности* Драгутина Прохаске (књ. IV, бр. 5–6, 1922), па до осврта на часопис *Јужнословенски филолог* (књ. II, бр. 1, 1921). На страницама *Нове Европе* своје место нашле су, међутим, и Барчеве путописне епистоле („Из Беча у Праг“, књ. III, бр. 1, 1921), педагошке „Мисли о узгоју“ (књ. III, бр. 14, 1921), расправа о кризи савремене интелигенције под насловом „Радници духом“ (књ. II, бр. 9, 1921), односно есеј о кризи духовног и књижевног живота „Папирната Југославија“ (књ. VI, бр. 5, 1922), као и један „историјски портрет“ („Динко Витезић“, књ. VI, бр. 12, 1923).

Овоме ваља додати и текстове инспирисане Барчевим делом – Ћурчинов кратки полемички осврт на ауторов чланак о актуелним политичким приликама из *Југословенске њиве* („Гребени јединства“, књ. XI, бр. 12, 1925) и, посебно, расправу Алберта Халера „Наша књижевна критика“ (књ. XIX, бр. 9, 1929), готово у целости посвећену писцу студије *Хрватска књижевна критика*. Подстакнут Барчевим чланком „Између филологије и естетике“, објављеним у *Савременику*, а посвећеним хрватској и српској критици која је била затечена историјском сменом „филолошког“ и „естетског“ метода, Халер, који ће 1927. и сам, у београдској *Мисли*, објавити студију под називом „Филолошка и естетска повијест књижевности“ и који је остао забележен као непомирљиви и „заправо једини ’крочеанац’ у тијековима хрватске књижевне критике“,[15] овде образлаже методолошко становиште по којему „друго је књижевна критика и естетика, а друго књижевна и културна историја“, отворено приговарајући аутору познате монографије о Мажуранићу да је „заражен сцијентифистичном предрасудом“, јер по његовом сопственом суду „филолошки материјал не може да буде ’премиса’ за књижевне судове“, зато што „умјетникова осјећања нијесу реалност такове природе да би се могла утврдити архивским документима“. Истичући важност проблема и не спорећи ваљаност филолошког метода док „остаје у границама свога посла“, Халер закључује да сâм Барац, као репрезентативни заступник филолошког метода, „пада у крајњи интелектуализам“, а „бар је данашња генерација“,

[15] Nikola Batušić, „Albert Haler“, u: *Haler, Kombol, Gavella, Maraković*, edicija „Pet stoljeća hrvatske književnosti“, knjiga 86, Zagreb 1971, 10.

вели напослетку он, „била свједоком чим је уродила интелектуализација модерне културе“.

Оглашавајући се различитим поводима („Дубровачка књижевност“, књ. XVII, бр. 5–6, 1928; „Гетеов ’Фауст’“, књ. XXV, бр. 3–4, 1932) и у наредним годинама, Халер је ипак био најистрајнији у студиозном расправљању општих питања естетике и науке о књижевности, по правилу, наравно, стављајући тежиште на крочеанске теме и аспекте („Кроче и анти-историзам“, књ. XXIII, бр. 2, 1931; „Поводом превода Крочеове ’Естетике’“, књ. XXVII, бр. 10, 1934). Вероватно најплодоноснији Халеров допринос писању о књижевности у *Новој Европи* тиче се ипак расправе о естетици и поетици превођења лирског песништва. Подстакнута преводом Гетеових *Римских елегија* из пера Владимира Назора, у тематy поводом стогодишњице смрти највећег немачког песника (књ. XXV, бр. 3–4, 1932), ова интересантна и аргументовано вођена дебата настављена је Ћурчиновим текстовима о преводима поменутог дела код нас („Стих Гетеових *Римских елегија*“, књ. XXV, бр. 6, 1932; „Стих Гетеових *Римских елегија* у српскохрватским преводима“, књ. XXV, бр. 9, 1932), као и Назоровим текстом на сличну тему („Гетеов *Wanderers Nachtlied* у нашим преводима“, књ. XXVI, бр. 1, 1933). Придружујући се у два наврата расправи („Владимир Назор и гласови у песми“, књ. XXVI, бр. 2, 1933; „Језик као стваралачка активност“, књ. XXVI, бр. 4, 1933), Халер полемише са самим Назором пишући о „натуралистичко-позитивистичкој заблуди“ његовог схватања језика, којој супротставља крочеанско уверење да „реалност (…) је духовност, тј. динамика и активност“, зато што „све зависи од унутрашњег стваралачког импулса“, будући да „способношћу израза (коју савремена филозофија назива интуицијом) дух захвата реалност у њеном индивидуалном моменту“, управо онако како и „спиритуалистички став захвата реалност у њеној присној непосредности“.

У размишљању о могућим разлозима разумевања *Нове Европе* за ову естетичку и критичку визуру, која изворно полази од неохегелијанске идеалистичке „филозофије духа“, у обзир можда треба узети и карактеристичну оцену савремене хрватске књижевне историографије да је Халер таквим приступом у ствари „желио удаљити књижевно дјело од многоликих чимбеника по којима оно постоји чврсто усидрено у ткиву једне националне књижевности“, због чега је „бивао осамљен, нападан, а данас је, углавном, заборављен“.[16] У конкретним околностима сарадње с Миланом Ћурчином и осталима, његово теоријски ексклузивно писање могло

[16] Исто, 14. Батушић у истом тексту, објављеном седамдесетих година прошлог столећа, пише и о Халеровом „трагичном несналажењу“ у позном животном добу, „у раздобљу другога свјетског рата“, када неочекивано клизи удесно, „међу људе који му зацијело нису због свога тоталитаризма могли бити блиски“, а ипак се „нашао под окриљем које је тијеком цијелог живота, а посебице у својим критичким списима избјегавао“ (19).

је, међутим, да има улогу неопходне противтеже деликатним, каткад и „експлозивним“ питањима (не)могућности одржавања међунационалне, пре свега српско-хрватске политичке и културне равнотеже.

У садејству с деловањем неких других теоретичара уметности и књижевности, Халерово доследно крочеанство с друге стране је, чини се, представљало и својеврстан коректив у знатној мери „доктринарно“ постављене уређивачке концепције часописа у домену политике и друштвених питања. Ситон-вотсоновски захтев за синтезом интернационализма и национализма, тако тешко спроводљив у пракси, у Халеровој мини-полемици с Мирком Деановићем о потреби увођења катедре за компаративну књижевност на загребачкој „Универзи“ („Је ли потребна катедра ’компаративне књижевности’ на Загребачком свеучилишту?“, књ. XXVII, бр. 8, 1934; „Још мало о катедри за компаративну књижевност“, књ. XXVII, бр. 12, 1934) добија, рекло би се, својеврсну алтернативу у крочеански непопустљивом схватању да „битни књижевни елементи не могу се ’упоређивати’“, зато што „’компаративна књижевност’ мијеша метод културне историје са методом књижевног посматрања, и… њени [се] проблеми дотичу само површине књижевних творевина“. Истичући да је, управо захваљујући методима компаративне књижевности, „у литерарној историји и критици… завладао… аналитички дух, који је прелазио у механизам и стереотипност“, целих десет година пре Халера („Упоредна литература и критика“, књ. IX, бр. 17, 1924) Јован Кршић подвлачи пак да „импресијонизам у литерарној критици је реакција против те научне објективности и израз субјективне психологије“, а „тај принцип… полазећи од духовне индивидуалности, хоће да продре у колективно“.

Овакво усмерење, које у неку руку уважава продужени утицај импресионистичко-естетистичких схватања, да би првенство ипак дало „новом“, поратном европском духу, интернационалистички и у извесном смислу колективистички солидарном, у неку руку је наговештено још на самом почетку, у првој години излажења часописа, у покушају обрачуна с матошевски личним, а то ће рећи добрим делом већ и превладаним схватањем импресионистичке књижевне критике из пера песника Густава Крклеца, који је релативно кратку критичарску каријеру и отпочео непосредно пре пресељења у Београд, управо, дакле, у време кад публикује саркастично насловљен текст „Култ тољаге“ (књ. I, бр. 7, 1920). У њему Крклец пише о „посебној психологији“ критичарског заната коју је неговао и охрабривао најутицајнији хрватски критичар пре Великог рата, сажимајући и на неки начин симплификујући Матошев ретро-импресионистички манир у спремност „да се према личним односима оцењују дела, и да у позадини играју најачу улогу оне ствари које су најситније и најмање вредне“. Истичући да је још жива „његова баштина“, тј. оно

што другим именом зове „Матошева тољага“, а што је садржано у схватању „да се често за вољу какве духовите доскочице прекорачила свака мера такта“, Крклец поентира запажањем да поменута „тољага“, целу деценију након Учитељеве смрти, „и сада млати лево и десно“ у рукама лојалних „ученика“ и епигона.[17]

Обратан пример књижевнокритичке праксе која не почива на матошевском „култу тољаге“, али исто тако ни на култу помодне песничке форме, каткад повезиваним с именом писца *Видика и путова*, срећемо у кратком приказу прве збирке Тина Ујевића из пера Милана Ћурчина (псеудоним: -ч-), доцније једног од најзначајнијих хрватских и јужнословенских песника двадесетога века. „Налазимо свакако да Ујевић међу млађим лиричарима… има понајвише талента“, пише Ћурчин поводом публиковања *Лелека себра* (књ. I, бр. 8, 1920), додајући да „овај се… не исказује код њега првенствено у новотаријама мисли и стила, и стила и језика, које чак… стоје понеки пут на сметњи уживању“, из чега онда следи закључак да „не би било тешко на овим песмама Ујевићевим показати… да је ’боље’ (у овом случају ’напредније’) непријатељ доброме“.[18]

Више од пуког личног становишта, Ћурчинов приказ, чини се, изражава меру и облик присуства новаторског и напредњачког литерарног укуса на страницама *Нове Европе*,[19] и то не само кад је хрватска књижевност у питању. Сматрајући, сасвим програмски, „уметност вишим степеном духовне делатности“ и изражавајући опредељење да јој посвети „највећу пажњу у свим њеним видовима (литература, музика, ликовна уметност)“, уредништво часописа ипак истиче да „наука и уметност морају се прилагодити, бар донекле, захтевима времена и прогреса у друштву“.[20] Ова начелна пријемчивост за социјалну актуелност јасно, рекло би се, указује

[17] О књижевним епигонима и „трабантима“ Крклец пише и у тексту под насловом „Млада њемачка лирика“ (књ. III, бр. 3, 1921), у којем упозорава на „силу малих, фанатичних присташа“ што каскају за бунтовном и бескомпромисном експресионистичком генерацијом (А. Штрам, Ф. Верфел, Х. Валден, К. Едшмит). Крклец, који је 1919. и сам почео као експресиониста, у *Јуришу* Антуна Бранка Шимића, овде већ, међутим, наговештава и промену поетичких и идеолошких схватања, истичући у први план „умјетнички пролетеријат Њемачке, који је давно обрачунао са својим артистичким традицијама, са свим естетским калупима“ и који „имаде једну младу, борбену колективност, прожету дубоким осјећајима и занесену идеалима. А свака борба за напредак човјечанства… заслужује нарочиту пажњу и поштовање.“

[18] Са̂м Ујевић огласио се, иначе, у два наврата на страницама *Нове Европе* – први пут расправом „Политичка интелигенција омладине“ (књ. III, бр. 14, 1921), а затим и опсежним текстом „Немачки суд о француској култури“ (књ. XXVI, бр. 7, 1933) који је писан поводом студије о француској култури из пера познатог немачког романисте Ернста Роберта Курцијуса.

[19] Истичући да је *Нова Европа* „основана заслугом једног круга демократских југословенски оријентисаних људи“, Мирослав Ваупотић, тако, примећује и то да „у периоду до 1929. лист је повремено изразио и симпатије за напредне републиканске тенденције“ – „Часописи 1914–1963“, у: *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*. Priredio Vlatko Pavletić, Zagreb 1965, 800.

[20] „Osnovni pogledi ’Nove Evrope’“, 8.

на однос између политичког и естетског ангажмана, а то, најкраће казано, значи да декларативно културно и литерарно напредњаштво *Нове Европе* ипак није значило искорак према уметничкој авангардности.[21]

Чини се да уз третман књижевности – била она именована као хрватска, српска или југословенска – у часопису *Нова Европа* понајпре пристаје синтагма „средњи пут“. То се можда најбоље разазнаје у расправи о „социјалној литератури“ која је тридесетих година вођена свом жестином, пре свега у „лево“ оријентисаној штампи и периодици, а своје одјеке имала је, између осталог, и на страницама овог гласила. Тако се Ћурчин, у уводнику под карактеристичним насловом „’Фронт социјалне литературе’“ (књ. XXV, бр. 11, 1932), и сам позива на Крочеа, односно његов непосредно пре тога објављени текст „О слободи“ (књ. XXV, бр. 10, 1932), писан с идеолошки медијалне позиције, контра клерикализма али и прилагођавања „моралног идеала“ прагматски схваћеним „сврхама оних који су пијани акцијом за љубав акције“, звали се они националисти, империјалисти или комунисти. Узимајући за повод – иначе необјављену – критику Аугуста Цесарца на дело Ивана Мештровића и наводно одсуство социјалних мотива у њему, Ћурчин заправо реагује на оно што доживљава као одбацивање грађански схваћене књижевности и уметности, од Дантеа и Шекспира до Киплинга и Мештровића, зарад идеолошки једностране афирмације схватања по којему „писац ’није примарно књижевник него борац на једном одсјечку фронта пролетерске борбе’“. „Можемо потпуно да разумемо да се неко залаже за пролетерску књижевност“, одговара на то Ћурчин, „али оно што нећемо и не можемо да разумемо, то је да се тај фронт жели као једини у литератури, да се метода дијалектичког материјализма оглашава као једина исправна.“ Иако је, одлучно одбацујући дијалектички материјализам, у наставку ове и лично интониране полемике Ћурчин исто тако изричито тврдио да „криво… чини Цесарец кад у нама гледа своје идејне антиподе“, при том програмски додајући: „све кажемо отворено и јавно, на десно и на лево“ („Једно објашњење Аугусту Цесарцу“, књ. XXVI, бр. 1, 1933), он и *Нова Европа* ипак су и деценијама потом од левичарски правоверне критике управо овим поводом етикетирани као „реакционарни“, зато што „Ћурчин је доказивао својим уређивањем ’Нове Европе’… да је и сам у фронту и да се бори за ’друго схватање’“.[22] У нешто другачијем и тек делимице блажем облику, тридесете године прошлог века означене су као период када часопис

[21] На овакво разумевање на свој начин, уосталом, упућује и спорадично присуство часописа у зборнику *Српска авангарда у периодици* (уредници Видосава Голубовић и Станиша Тутњевић, Београд 1996), досад вероватно најсистематичнијем прегледу међуратних часописа у српској књижевности, а делом и у још неким ексјугословенским књижевностима.

[22] Vasilije Kalezić, *Pokret socijalne literature*, Beograd 1975, 224.

„у агресивној полемици с марксизмом и социјалном литературом постаје уточиште руских емиграната… и других режимских полтрона“.[23]

Потпунију слику о позицији *Нове Европе* могуће је, међутим, добити тек ако се има у виду да је овај часопис двадесетих година двадесетог века заиста давао публицистички завидан простор недвосмислено лево оријентисаним идејама и интелектуалцима. Само 1923. године је, тако, у два наврата поклоњена пажња баш деловању и писању доцније „спорног“ Аугуста Цесарца. Најпре је (књ. VII, бр. 16) из пера његовог идеолошког истомишљеника Мирослава Крлеже, а поводом политичког хапшења аутора *Цареве краљевине* након повратка из Совјетског Савеза, објављен коментар под насловом „Случај Аугуста Цесарца“,[24] да би потом (књ. VIII, бр. 3–4) био штампан и Цесарчев програмски текст „Бољшевизам и култура“, који у целини, рекло би се, изражава становиште оног лево ангажованог крила тадашњих хрватских и југословенских интелектуалаца који су били блиски Крлежиној *Књижевној републици*.[25]

Уосталом, и câмо Крлежино присуство у *Новој Европи*, и те како запажено у првим годинама друге деценије прошлог века, у знатној мери је обележено управо третманом социјалне и социјално-политичке проблематике. Тако у чланку под насловом „Тридесетиседам милијона Руса умире од глади“, а у склопу тематског двоброја с истом проблематиком у првом плану (књ. IV, бр. 5–6, 1922), писац *Пјесама у тмини* и *Балада Петрице Керемпуха*, уз подсећање на културноисторијске везе балканских и руских Словена, односно цитате из писама Максима Горког и дела Бернарда Шоа, обилато наводи и статистичке податке, репортаже и савремене путописе из Совјетског Савеза инспирисане социјалном бедом и продуженом хуманитарном агонијом која датира још из ратних година. У наменском тексту под називом „Књига Тараса Шевченка“ (књ. V, бр. 2, 1922), писаном поводом пригодног издања којим је обележена шездесета годишњица смрти великог украјинског књижевника, Крлежа пак, на себи својствен начин, препознаје политичку позадину овог културног геста тврдећи да није у питању намера да се „ода поштовање пјеснику, него је она… прије свега пропагандистичко-политичка“, зато што од „широко-

[23] Miroslav Vaupotić, „Časopisi 1914–1963“, 800.

[24] Годину дана пре тога Крлежа је у истом духу у *Новој Европи* публиковао и текст под називом „Борба принципа“ (књ. VI, бр. 10, 1922), посвећен суђењу ухапшеним рударима из тзв. Хусинске буне, с посебним освртом на смртну пресуду Ђури Керошевићу, касније преиначену у двадесетогодишњу робију.

[25] „Неће нико порећи, па вероватно ни сам г. Мирослав Крлежа, да је и *Нова Европа* допринела понешто слави… овог нашег талентованог песника и приповедача“, пише тако Ђурчин у белешци „Кад неком ђаво не да мира“ (књ. XIII, бр. 7, 1926), која је заправо одговор на Крлежин текст у *Књижевној републици* (бр. 11–12, новембар–децембар 1925) и која је данас значајна једино као својеврсно сведочанство о релацији између два писца и њихових часописа, а не, рецимо, као узоран публицистички израз полемичког духа средине двадесетих година код нас.

грудог народног пјесника створен је овдје један политички симбол, око његове се личности има да изгради једна политичка идеологија“, заснована на идеји самосталности и независности од Русије.

Од Крлежиних белетристичких остварења своје место у *Новој Европи* пронашла су она која имају превасходно антиратну и социјално ангажовану тематику. Осим мање познатог, у извесном смислу атипичног текста „Људи од папира“, штампаног с поднасловном одредницом „Одломци приповести из времена кад је умирала хрватска модерна“ (књ. II, бр. 14, 1921), објављена је премијерно још и позната новела „Барака Пет Бе“ (књ. II, бр. 8, 1921), која је потом ушла у збирку под називом *Хрватска рапсодија*, публиковану исте године у издању самога часописа, и оглашену у њему уз „завршни акорд“ у виду политички ангажоване „Песме из хрватске крчме“ (књ. III, бр. 12, 1921). Поменута песма је, иначе, праћена уредничком белешком која се односи на идеолошки „проблематичне“ стихове („Московска звоне звона / песму Бастиље, песму Вавилона. / И глобус ко крвава дога, – / на колац главу старога тирана / господина Бога!“) и у којој стоји да је „можда, местимице, ударена нота јаче него што годи нашем уху; али то не смета да је сматрамо савршено лепом и јединствено снажном“.

Изношење *Хрватске рапсодије* пред лице књижевне и културне јавности било је праћено и критичким освртом из пера Веселина М. Вукићевића под карактеристичним насловом „Један нов пророк“ (књ. III, бр. 14, 1921), у којем се за Крлежу афирмативно каже да је „заштитник и пророк придављених социјалних маса западне Југославије које су економски ухваћене за гушу“, при чему „оно што је главно… није сјај његових реченица, заобљеност и гипкост његова стила, и обиље његова речника“, већ то што „он је гвозденом логиком једног слободног мислиоца… згњечио сву ту паразитску дијалектику хајдука-капитала и глупана-родољуба“, и зато „Крлежа је први југословенски књижевник који је… открио претећи узрок акутне кризе југословенства, указао прстом на повампирени шовинизам“. Онда, међутим, следи својеврстан обрт, јер „пошто је изнео сву пустошну разривеност повампиреног партикуларизма, г. Крлежа је цикнуо од бола и – побегао. Он је решио откривени проблем за себе позитивно, не тако и за друге“, тврди Вукићевић, додајући да „Крлежа колико је позитиван толико и негативан (…) он је обелоданио негативан и необуздан инстинкт словенских нихилиста (…) нестрпљив и брз, он не чека да сви југословенски слојеви и све покрајине Југославије доживе исто национално-културно осећање“, и зато „тражи коренито уништење не само разбојника, већ и жртве, и тиме постаје разоран и деструктиван“.

Чини се да у овим опаскама постоји наговештај онога што ће деценију касније постати узрок познатог „сукоба на књижевној левици“, али и Крлежиног укупно контроверзног положаја на књижевно-идеолошкој

мапи југословенске и хрватске културне сцене. Приговарајући Крлежи да је „решио… проблем за себе позитивно, не тако и за друге“, те да је „нестрпљив и брз“ зато што „не чека да сви југословенски слојеви и све… покрајине… доживе исто… осећање“, аутор приказа „Један нови пророк“ будућем аутору *Дијалектичког антибарбаруса* у ствари замера одсуство слуха за унутрашњу динамику колективне (само)свести, овде – сасвим у складу с интегралистичко-државотворном и при том грађански одговорном „филозофијом“ ситон-вотсоновског „покрета“ за сједињавање националног и интернационалног начела – схваћене првенствено у духу слогана са самог завршетка текста: „организујмо те масе, и проповедајмо им љубав према заједничкој кући“. Исти приговор сазревао је, међутим, и с друге, класно, а не државотворно освешћене, пролетерски организоване стране, да би у некој врсти продуженог одјека био сажет у уверење да „Крлежа заступа више право свог личног, индивидуалног и негаторског, положаја који заузима у хрватској и југословенској књижевности него неке одређене књижевне школе, покрета или струје“.[26]

Могло би се стога казати да је већ овде, на страницама *Нове Европе*, заправо наговештен Крлежин потоњи „грех“ према идеолошки инвазивним конструктима и концептима с лева и десна, али и из „центра“ – његова у основи изразито модернистичка „естетика фундаменталног ега“,[27] за коју је темељна „мисао о примату индивидуалног: посвуда заробљен од структура и категорија, индивидуум у умјетности доминира“,[28] па зато „*смисао умјетности и умјетничког стварања јест ослобођење индивидуалног или ослобођење 'жеље'*“.[29] Онако као што су, пре полемичке контроверзе и разлаза, и будуће перјанице „покрета социјалне литературе“ биле прихватане у часопису, и câм Крлежа ће још неко време од стране критичара *Нове Европе* (нпр. Л. П., „'Голгота', Мистериј Мирослава Крлеже“, књ. VI, бр. 9, 1922) бити дочекиван с ласкавим комплиментима („Величајна је песма била, јесте и остаће Голгота – чудни мистериј!“ итд.).

Дистанцирајући се, у другој половини двадесетих и почетком тридесетих година, од доктринарних схватања левичарског покрета, односно комунистичке партије о положају књижевности и уметности у друштву, Крлежа је у исти мах постајао све критичнији и субверзивнији и према „такозваној грађанској култури“ и „грађанској умјетничкој непотпуности“, која му се у *Предговору 'Подравским мотивима' Крсте Хегедушића* указивала пре свега кроз категорију „мутног“, тј. недовољно освешћеног и (ауто)рефлексивног гледања на свет. Између осталог, ве-

[26] Vasilije Kalezić, *Pokret socijalne literature*, 198.
[27] Видети: Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Zagreb 1970, 114.
[28] *Исто*, 103.
[29] *Исто*, 99.

роватно је и овим удаљавањем могуће објаснити чињеницу да је, исте године кад је штампан поменути *Предговор*, свој темат у *Новој Европи*, том публицистичком „бастиону“ европски опредељеног југословенског грађанства, добио тек преминули Динко Шимуновић (књ. XXVI, бр. 9, 1933), грађански интелектуалац који је тежио измирујућем споју домаће и интернационалне културне баштине, а не полемични и субверзивни интелектуалац Мирослав Крлежа, најзначајнији хрватски, и несумњиво један од најзначајнијих јужнословенских писаца тога доба, који је пре тежио афирмацији индивидуалистичког поимања књижевности и њеног положаја у друштву него конструктивном измирењу традиција и идеолошких концепата.

Недуго потом, у другој половини тридесетих година двадесетог века, књижевност уопште, а то такође значи и хрватска књижевност, почела је да уступа све више простора друштвеној и политичкој проблематици, онако као што су и укупне прилике све изразитије указивале на знакове кризе у Југославији и целој Европи, да би се затим литерарне и артистичке музе практично повукле пред претећим хуком Другог светског рата, који ће најпосле окончати и дводеценијску мисију *Нове Европе* и њених оснивача. Савремена читања и сумирања показују, међутим, да та мисија и данас има своју актуелност и научну, односно културну занимљивост.

ЛИТЕРАТУРА

Група аутора, *Српска књижевна периодика 1768–1941*. Попис и други прилози, Београд 1984.

Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća. Priredio Vlatko Pavletić, Zagreb 1965.

Српска авангарда у периодици, зборник радова. Уредили Видосава Голубовић и Станиша Тутњевић, Београд 1996.

Haler, Kombol, Gavella, Maraković. Urednik Vlatko Pavletić, Zagreb 1971.

Vasilije Kalezić, *Pokret socijalne literature*, Beograd 1975.

Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Zagreb 1970.

Tihomir Brajović

HALLER, KRLEŽA, MEŠTROVIĆ
Croatian literature and art in the *Nova Evropa* periodical

Summary

Proceeding from the specific editorial concept of this periodical, which was based on a "middle path", as a synthesis of nationalism and internationalism, its focus being on the integrationist activities of "Serbo-Croatianism", the author of this paper interprets the position of Croatian literature in a twofold key, the national and the Yugoslav one. The key authorial figures of this study are the sculptor and painter Ivan Meštrović, the aesthetician and critic Albert Haller, and the writer and polemicist Miroslav Krleža. The presence of Croatian literature and art in the two decades spanning the period between the world wars is examined parallel with interpreting the changing of ideological, literary-theoretical and aesthetic models.

J. Кљаковић, *Динка Шимуновић, илустрација из Нове Европе*

821.163.41.09-992
821.09-992

Милан Миљковић

ПУТОПИСИ У *НОВОЈ ЕВРОПИ* – ОДНОС ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ

Апстракт: Путопис је, након процвата у епохи просветитељства, доживео још једну експанзију на крају XIX и у првим деценијама XX века, када је дошло и до промене у функцијама које је раније преузимао као гранични жанр, између књижевности и научне, односно дидактичке литературе. Поучна, образовно-просветитељска функција путописа потискивана је постепено све наглашенијом поетском, литерарном функцијом, уз превладавање субјективне фигуре путописца, његових доживљаја и унутарњих имагинарних пејзажа. Циљ овог рада је да покаже у којој је мери часопис *Нова Европа* одговорио на све веће присуство путописа у модерној литерарној продукцији, и какве су везе између програмских ставова уредништва и поетике, идеологије, односно начина представљања прошлости и садашњости у путописима који су током две деценије постојања часописа објављивани. Осим тога, настојаћемо да поменуте путописе сместимо у шири друштвенополитички и културноисторијски контекст друге и треће деценије XX века, и да испитамо у којој мери је представљање прошлости и садашњости у путописима одговарало поетичким и уметничким поставкама модернизма и авангарде.

Кључне речи: путопис, традиција, модерност, прошлост, садашњост, мит о златном добу, модернизам, авангарда.

Прве деценије XX века представљају период значајних геополитичких, друштвених и демографских промена, све динамичнијег техничко-технолошког развоја, и коренитих измена у области културе и уметности. Појава читавог низа модернистичких и авангардних покрета доноси битне трансформације на плану односа субјекта и објекта, уметности и света, поимања простора и времена, односно третирања односа садашњости и прошлости, савремености и традиције. У класификацији авангардних уметничких праваца прве половине XX века, Миклош Саболчи издваја две доминантне тенденције: индивидуално-рушилачку и колек-

тивно-градитељску[1] – које су на различите начине преиспитивале веома битан однос прошлости и садашњости у култури и уметности.

Прва тенденција обухвата радикално деструктиван однос према прошлости и традиционалним вредностима, праћен наглим заокретом ка будућности. Истрошеност дотадашњих форми, тема и начина представљања доводи, у различитим уметностима, до трагања за битно другачијим, егзотичним културама и традицијама. На другој страни, колективно градитељска тенденција развија се у покретима са јачом социјалном компонентом, у руском конструктивизму, касном експресионизму, и покретима социјалне литературе. Посебан подстицај овој струји дају друштвене околности након Првог светског рата, када се уз песимизам млађе генерације уметника и њихово одбацивање националних политичких митова, јавља све већа потреба за повезивањем[2] како на културно-уметничком тако и на општијем геополитичком плану. Стога се међу европским интелектуалцима развија тежња за обновом, за темељним преиспитивањем прошлости и њеним инкорпорисањем у оквире новог јединства материјално, друштвено и културно разорене Европе.

Појава часописâ са симболичним насловом *The New Europe* и *Нова Европа*, на два географски и политички различита простора, али у блиској концепцијског, уредничкој вези, представља једну од друштвенополитичких и културних конструктивних струја на простору Европе. Иако није дуго трајао, британски часопис *The New Europe*, са Ситон-Вотсоном на челу, био је усмерен ка анализи, коментарима и критици широког спектра друштвених појава и спољнополитичких питања.[3] Појава југословенског часописа *Нова Европа*, са Миланом Ћурчином као главним уредником, биће у великој мери повезана са британским моделом. Демократичност, друштвенополитички активизам, партијска независност и неутралност, отвореност за полемику, дијалог и различитост мишљења – били су основна полазишта *Нове Европе*, уз жељу да се што више допринесе европском развоју и унутарњој интеграцији нове југословенске државе. Као часопис чистије форме, *Нова Европа* је, са текстовима из различитих научних дисциплина и уметности, требало да подстакне критичко преиспитивање југословенског друштва, и рад на обједињавању регионалних и националних разлика, што је и тему прошлост/садашњост чинило атрактивном и важном.

С обзиром на то да *Нова Европа* није била доминантно књижевни часопис, путопис је као гранични жанр нашао одговарајуће место – ма-

[1] Миклош Саболчи, *Авангарда & неоавангарда*, Народна књига, Београд 1997, 20.

[2] Мада је интернационално повезивање од самог почетка било један од кључних елемената авангарде.

[3] Иво Ћурчин, „The Yugoslav Nova Evropa and its British Model: a Case of Cross-Cultural Influence“, *SEER,* vol. 68, No. 3, 1990, 461–475.

да већина текстова није имала значајнију књижевноуметничку вредност. А пошто описивање и наративизација самог чина путовања подразумева непрестано успостављање односа према прошлости и садашњости, основно питање у раду биће питање модуса представљања прошлости и садашњости. У контексту самога часописа разматраћемо на који начин ти модели представљања одговарају идејним и идеолошким схватањима уредништва, јер је редакција на почетку јасно ангажована у остваривању идеје југословенства и пројекта Нове Европе. С друге стране, занимаће нас и у којој мери је представљени однос према прошлости и садашњости одговарао тадашњим културним, уметничким и поетичким обрасцима модернизма и авангарде.

Када је реч о европским путописима, на почетку XX века долази до проблематизовања односа фактографског, емпиријског и личног, поетског доживљаја путописца. Све се више наглашава лично, лирско приказивање имагинарних сусрета и унутарњих субјективних простора, а тематске упоришне тачке постају однос националног и европског, однос метрополе и периферије, класичног и модерног.[4] У широкој структури представљања различитих културних веза, путописци разматрају временски вертикалне везе, анализирајући, оспоравајући и изнова процењујући однос прошлости и садашњости. Модернистички путопис у представљању прошлости и садашњости показује један важан парадокс: побуђујући готово по правилу носталгију за неким другим временима он истовремено тврди да је аура тих времена заувек изгубљена.[5]

У путописима објављиваним на страницама *Нове Европе* уочавамо цео један распон од краћих, фактографских бележака о значајним историјским догађајима и личностима до импресионистички интонираних текстова у којима се идеализује, односно митологизује слика прошлости. У чежњи за изгубљеном ауром изворне аутентичности, прошлост представља златно доба, док се садашњост сагледава као стање сталне кризе вредности, дезинтеграције и хаоса. Међутим, упркос оштрим контрастима налазимо и слике прошлости и садашњости креиране у конструктивнијем кључу. Садашњост представља тачку континуитета у историјском развоју, односно тренутак афирмативно вреднованог технолошког и техничког напретка. На крају, у појединим путописима успоставља се једна измештена перспектива, у којој се укида линеарно, хронолошко поимање времена. Емпиријска стварност ту је ограничена на свет природе, лишен човековог цивилизацијског деловања, свет који постоји у једном вечи-

[4] Слободанка Пековић, „Путопис – условљеност жанра“, у: *Књига о путопису – зборник радова,* ур. Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд 2001.

[5] Владимир Гвозден, „Хронотоп сусрета у путописима Милоша Црњанског“, у: *Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима,* ур. Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд 2006, 189–198.

том, лирскопоетском „сада“, где се поништава граница између прошлости и садашњости.

Иако различито представљају слике прошлости и садашњости, и њихов међусобни однос, аутори путописа се у значајној мери, својим поетичким, идеолошким, стилским решењима, уклапају у идејно-идеолошке претпоставке уредништва, и њихову намеру „да, остајући верни добрим традицијама прошлости и одлучни да не жртвујемо ништа од вредности у наследству које нам је од отаца остало“;[6] односно да, према речима из уводног програмског текста, „нова поколења пре свега морају терати политику јединственог народа гајећи наду да ће се у блиској будућности наћи напоредо са нашим пријатељима на Западу у изграђивању Нове Европе и новог човечанства“.[7]

* * *

Представљање прошлости увек је процес накнадне реконструкције, чији степен уверљивости и објективности зависи од различитих друштвених и индивидуалних чинилаца, те кроз такав дискурс ми не сазнајемо само о прошлости већ и о духу времена у ком се врши реконструкција те прошлости. У путописним текстовима у *Новој Европи*, један од начина представљања прошлости представља варијација културног, односно друштвенополитичког мита о златном добу. Прошлост се код неколико аутора (Богдан Радица, Л. Ф. Веринг, Душан Секуловић) реконструише истицањем елемената фантастичног, митског и архаичног. Тиме се једно историјско раздобље издваја из линеарног модела времена и поприма значење и статус златног доба у ком су аутентичне исконске вредности фиксиране, али су за савременог путописца и његово доба нажалост изгубљене.

У путописним текстовима о Грчкој и Италији Богдан Радица непрестано тежи митологизацији, односно онеобичавању емпиријске стварности, што и сам признаје говорећи о угодности „подавања неодређеноме импресијонизму површног фантазирања“,[8] где се укида доминација референцијалне или фактографске функције путописног текста а много већи простор отвара субјективном доживљају света, превладавању лирско-поетског и медитативног ауторског Ја. По доласку у Грчку Радица види полуфантастичан свет, митски, одуховљени простор који у стању обамрлости и непомичности поприма трансцендентни ауторитет над не-

[6] Р. В. Ситон-Вотсон, „Шта хоће Нова Европа?“, *Нова Европа* – даље: *НЕ,* књ. I, бр. 1, 16. IX 1920, 5.

[7] Аноним, „Из нашег програма“, *НЕ*, књ. I, бр. 1, 16. IX 1920, 8.

[8] Богдан Радица, „Писма Новој Европи. Савремена Грчка“, *НЕ*, књ. XXI, бр. 3, 16. III 1930, 197.

задовољавајућом садашњошћу. Античка прошлост кључни је репертоар вредности, представљена сликом Акропоља и Партенона, симболичких локалитета чији је значај наглашен метафоричним, филозофски интонираним синтагмама „Порођење Ума, Узлет Европе, Почетак сазнања“,[9] у којима препознајемо идеју о античкој култури као духовној основи целокупне цивилизације. Као таква, она постаје основа могућег новог заједништва за којим су трагали интелектуалци након Првог светског рата. Креирање ове ауратичне атмосфере прошлости одвија се све време на позадини општије слике Медитерана као подједнако мистичног и неухватљивог обруча што отелотворује духовно језгро европске историје јер „садржи сва наша сазнања и све наше најстарије и најмодерније напоре“.[10] Универзалност античког наслеђа огледа се у његовој истовременој древности и модерности, али и важној наднационалној димензији, због које антика за Радицу представља чинилац духовног уједињења Европе – на чијем остварењу је својим програмом радило и уредништво часописа. А с друге стране, усмереност и посвећеност античком наслеђу открива модернистичке импулсе у идејној равни Радичине публицистичке и есејистичке прозе на страницама *Нове Европе*.

У путописним текстовима о Југославији, америчка ауторка Л. Ф. Веринг непосредно пореди поједине градове са бајком и сном, формирајући око њих ауру фолклорно-митског пејзажа. Замрзнута слика Сарајева, ушушканог планинским венцима и тишином турског гробља, живописне традиционалне ношње у Загребу, каталог кључних историјских догађаја српске и црногорске прошлости, све су то знаци прошлости којима Верингова, у сентименталном маниру, уоквирује помало изгубљену балканску егзотику. Изостављајући податке о некадашњим суровим међунационалним сукобима Верингова ствара уверење о идиличном, хармоничном југословенском културном и друштвеном мозаику. Емоционализована слика мултиетничког простора одговарала је југословенској, наднационалној оријентацији уредништва, пошто је текст Верингове имплицитно изражавао идеју о заједништву и националном саживоту, у ком је различитост предност а не препрека. А њен критички, помало конзервативни став био је усмерен ка процесима модернизације у којима су неповратно нестајали облици традиционалне културе, потискивани страним елементима. Верингова страхује за опстанак хрватских традиционалних везова и тканина, и са искреним жаљењем види „где се одједаред почеше да врте парови на подијуму баште, и заиграше фокс-трот и чарлстон баш као у било којем летњем врту на Ривијери“.[11] Својим фактографски ори-

[9] Исто, 199.
[10] Исто, 198.
[11] Л. Ф. Веринг, „Кроз Југославију. Загреб и Београд“, *НЕ*, књ. XV, бр. 5, 1927, 139.

јентисаним текстом Верингова објективније, уз благонаклон став, представља изворну вредност традиција југословенског простора. За разлику од њеног фактографског представљања географски блиских националних традиција које се међусобно не угрожавају, Богдан Радица трага за прошлошћу културе која због ширине свог историјског ауторитета и посебности (каква је античка култура) нема предзнак националног. У том смислу оба модела представљања прошлости одговарају, с једне стране, успостављању нових темеља југословенске државе, а, с друге, ангажованом, конструктивном трагању за културним и политичким темељима нове Европе, док у поетичкој равни, као гранични текстови, још увек припадају традиционалној, конзервативној традицији путописа, у који још увек нису продрли елементи авангарде.

Сентиментално идиличан однос према прошлости препознајемо и код мање познатог Д. Секуловића у тексту „Под цитаделама Драчевице“.[12] Импресионистички стилизован, Секуловићев текст говори о прошлости Херцег-Новог на веома неодређен, универзалистички начин, што се постиже заменом личног имена Херцег-Нови заједничком именицом град писаном великим словом. Описујући поморске и копнене сукобе, сусрете са царским и пиратским галијама под зидинама Херцег-Новог, Секуловић читаоца лишава прецизнијих чињеничних детаља, а стилски и визуелно богатим текстом конструише, попут Радице у Грчкој, једну духовну стварност града сакривену испод материјалних трагова урбаног пејзажа, видљиву само за оног „ко уме да прислушкује тајне приче богова и шушкавих палми“.[13] „Под зеленим зракама, ово је Град Снова, иреалан и тајанствен. Овдје вам се неодољиво намјеће осјећај, да сте на улици давно напуштених градова, градова-фантома, или као да кроз кристалне наслаге мора гледате старе домове незнаних, заборављених људи који се утопише у време.“[14] Та онирична, иреална димензија Херцег-Новог и његова тајанственост ремете линеарност, придајући много већи значај и вредност прошлости која на сваком кораку Секуловићеве шетње претеже над садашњошћу, што потврђује и одсуство информација о актуелној друштвеној и културној стварности. Секуловићев текст је у доживљају прошлости близак естетици модернизма – која у трагању за иновацијама не одбацује ауторитет традиције, њених културних, духовних и естетичких облика, као што чини авангарда.[15]

---

[12] Душан Ј. Секуловић, „Под цитаделама Драчевице“, *НЕ*, књ. XXVII, бр. 4, 1934, 187–191.

[13] Исто, 187.

[14] Исто, 190.

[15] Милан Радуловић, „Модернизам и авангарда“, у: *Српска авангарда у периодици*, ур. В. Голубовић, С. Тутњевић, Институт за књижевност и уметност, Београд 1996, 15–36.

Један други аутор, Љ. Караман, посветиће свој текст Корчули, која је географски блиска Секуловићевом Херцег-Новом, али ће његов приступ теми бити другачији у односу на Секуловићеве импресионистички варљиве и нестабилне слике. „Шетњу кроз Корчулу“ је можда најбоље одредити као минуциозну ликовну студију-есеј, путописни текст који почиње као већина бедекера – са намером да детаљно информише – али се распоном приказане грађе, историјата и архитектуре катедрале и града претвара у фактографски редундантан есеј, часописни текст-репортажу без стилских, поетичких иновација. Међутим, архивистичка заинтересованост за историју и традицију Корчуле уклапа се у тематски број *Нове Европе*, посвећен овом јадранском острву, а приступом теми текст одговара идејама М. Ћурчина о представљању мањих, културно специфичних регија Југославије.

Када су у питању „Писма из Париза“, М. Црњански ће се, приказујући позоришни живот Париза, осврнути на античко искуство и традицију, али у њиховим класичним, канонским делима неће видети једину меру естетске и уметничке вредности. Пишући о шароликој и динамичној париској сцени, о урбаним обичајима, позоришној култури, ликовним изложбама и моди, Црњански истина трага за аутентичном античком грчкошћу и латинском културом, али најчешће наилази на елементе епигонског односа према класици, и недораслост уметника који у класично непрестано уносе елементе свог, француског. У савременим адаптацијама античке драме и француске драме класицизма стварaоци не успевају да остваре продуктиван спој прошлог и садашњег, у ком би се традиционално појавило као увек модерно. Напротив, Црњански у позоришним извођењима уочава некритичко мешање савременог француског духа и антике. Ту се канонски писци попут Молијера „дају још увек, за гимназисте“;[16] „нема оне ужасне усамљености Корнеја, него је све злато, оклоп, и декламација, где је просто смешно како не знају за расположења и судбине бракова Атрида, ни да је трагедији корен трагос“.[17] Иако свестан да у Паризу неће пронаћи грчкост, Црњански, за разлику од других путописаца, не идеализује уметничке и културне традиције, одбија неприкосновени ауторитет античког канона, и са разумевањем и благим подсмехом гледа на поетичка комешања у француској престоници. „Има нечег дирљивог и смешног у томе како безбрижно мешају све што је туђе, али лепо, у своје.“[18]

Као што видимо, код Црњанског је однос прошлости и садашњости испуњен одређеном напетошћу. Слику прошлости као златног доба неретко прати слика садашњости као стања декаденције, кризе вредности и мањка аутентичности. Настојећи да задржи објективност новинског ре-

[16] Милош Црњански, „Писма из Париза“, *НЕ*, књ. II, бр. 6, 1921, 233.
[17] Исто, 234.
[18] Исто, 234.

портера, мада се препушта есејистичко-медитативним дигресијама, Богдан Радица паралелно са призорима античке прошлости даје и слику културно и духовно уснуле савремене Грчке, радикално другачије у односу на антику. Материјално и друштвено сиромаштво огледају се у контрасту између узвишености Акропоља, некадашњих ритуалних поворки и савремене слике трговаца, обичних недељних шетача и колоне избеглица. Послератна Грчка је у стању културне, националне и идентитетске кризе зато што је на граници, непотпуно балканска, европска и оријентална, без осећања и свести о јединству и целовитости, и, што је можда још озбиљније према Радици, без одговарајуће елите која би могла да буде носилац промена. Слика савремене Грчке представља заправо парадигму за највећи део Медитерана, и паралелу југословенском проблему новог развоја. Интересовање Б. Радице за проблеме садашњости, њихово превладавање, и успостављање изгубљеног јединства, и овде се уклопило у основну тежњу редакције ка критичком преиспитивању друштвене стварности и трансформацији националног и европског јединства.

Преиспитивање друштвенополитичке и културне ситуације у земљи, што Ћурчин наглашава у првом броју *Нове Европе*, можда се понајбоље огледа у чланку Илије М. Петровића. У жанровски и стилски слојевитом тексту „Паланка Њу-Јорк, срез њу-јоршки, округ северо-амерички“, Петровић кроз сатиричан приказ карактера југословенске дијаспоре у Америци оштро проговара о много широј слици југословенске државе, њеним унутарњим проблемима и несагласјима. Југословенска дијаспора је свет у малом, самосвесно маргинализована паланка која пружа отпор било каквом процесу интеграције и укрштања са америчком културом. Стога Петровић критички оцењује негативне аспекте паланачког духа, његову самодовољност, егоцентризам, ситничарски дух, с једне, и предимензионисано осећање личног и националног значаја, с друге стране. Издвајајући неколико типичних ликова, са ироничним именима Старинео, др Прохуја, Калча Палча, Петровић говори о оснивању и функционисању југословенског Клуба, чији је дух изразито паланачки, у ком се сусрећу и сукобљавају различити социјални, политички и културни профили јунака, и где се о тривијалним баналним стварима (организација игранки, коктела) расправља на један политички високопаран начин. Петровић тиме детронизује слику југословенске политичке елите и у матици и у дијаспори, истичући њену неспособност или одбијање да се позабави озбиљнијим проблемима, њен нерационални бирократски дух – који се огледа и у слању непотребно великог броја чиновника у југословенске институције у иностранству. Мада и сам истиче да неће ни о чему озбиљно писати, поигравајући се, иронично, топосом песничке недовољности и скромности, Илија М. Петровић постиже ефекат који је далеко од комичног и више

подсећа на опору домановићевску сатиру. Слика актуелне југословенске дијаспоре односно матичне државе одговара критичкој оштрини уводног текста М. Ћурчина, у ком се такође истиче друштвенополитички *status quo* и потпуно одсуство очекиваних послератних промена у политичким елитама. И Ћурчин и Петровић виде, у областима политике и културе, како предратни политичари и чиновници настоје да очувају ретрогардне обрасце: полтронство, непотизам, одсуство дијалога, гушење критичког мишљења. Мада Ћурчин изражава оптимизам када је у питању деловање часописа, Петровић са жаљењем истиче како „бисмо толико жудели да можемо видети данас, код нас, ма само једно: чисту администрацију, или чисто друштво.[19]

Критику савремених тенденција у култури и друштву налазимо и код Црњанског, у „Писмима из Париза.“ Било да је реч о позоришном животу, о култури и понашању гледалаца који представе доживљавају као забаван вечерњи излазак, или о ликовним достигнућима француске и других европских националних уметности, Црњански уочава пад, декаденцију, кризу стваралаштва, недостатак истински новог приступа у стварању. Представе о садашњости код Илије М. Петровића и Црњанског кореспондирају са дводелним идејним моделом саме редакције: интересовање за ужи југословенски и шири европски контекст. На другој страни, Д. Секуловић изражава разочарање због губитка значаја прошлости и њених трагова у Херцег-Новом. „Али, све је то заједно далека, далека прошлост. Данас је Херцегнови, ех данас је Херцегнови – плажа...“[20] Читав репертоар херојских подвига под зидинама града, његова несвакидашња, медитеранско-јадранска духовност, стопљеност са природом, све је то у једном наглом заокрету, у речи *плажа* замењено сликом тривијалне свакодневице туристичког купалишта.

Милош Црњански у „Писмима из Париза“ садашњост представља на амбивалентан начин. Црњански је представник авангардних тенденција у југословенској уметности, али и аутор чији се бунтовно-рушилачки однос према традицији, у тренутку писања „Писама“, изменио у односу на *Лирику Итаке*. У сталном унутарњем жанровском преплитању репортаже и лирскопоетских дигресија, Црњански увек постаје прецизан и критички оштар када успоставља публицистички однос према стварности и језику. Ритам реченице и приповедања постаје динамичнији, умањује се значај дескрипције и текст се приближава репортажи, односно ликовном и књижевном есеју. Садашњост француске и европске културе показује знаке урушавања наслеђених вредности које још нису замењене новима, а

[19] Илија М. Петровић, „Паланка Њу-Јорк, срез њу-јоршки, округ северо-амерички, С.Х.С.“, *НЕ*, књ. IX, бр. 12, 1924, 384.

[20] Душан Ј. Секуловић, „Под цитаделама Драчевице“, *НЕ*, књ. XXVII, бр. 4, 1934, 189.

велики део уметничке продукције има предзнак полуаматерског односно недовољно новог. Описујући ликовне изложбе Црњански истиче петрификоване, музејске остатке традиционалне уметности и јалове покушаје подражавања експресионизма и других авангардних покрета. Међутим, авангардне тенденције су и даље присутне у новом француском позоришту, сликарству и скулптури, у којима се постепено стишава првобитни бунтовнички импулс експресиониста, кубиста, што резултира паралелним постојањем аполинске и бахичке естетике.[21] Комбинујући различите стилове – репортаже, есеја, лирскопоетских и дескриптивних цртица – Црњански користи жанровски потенцијал путописа, обједињујући његове и књижевне и ванкњижевне функције. Пишући о Паризу Црњански читаоце *Нове Европе* упознаје са актуелним тенденцијама у европској култури, али у равни структуре текста остаје поетички доследан, на трагу авангардног разарања жанровских граница, трансформишући прозни дискурс југословенских књижевности.

Видели смо, до сада, да путописци однос прошлости и садашњости често заснивају на контрасту и напетости. Прошлост не одбацују на радикалан авангардистички начин, већ је приказују као поље аутентичних, универзалних вредности, а садашњост као стање кризе, истрошености и неинвентивности. Међутим, код појединих аутора препознајемо и другачије обраде теме прошлост/садашњост. У оквиру тематског броја о Грчкој, што је делом и одредило афирмативан однос аутора према теми, Б. Радица пише о два историјски важна локалитета: о Делфима и Мисолунгију. Оба места се историјски везују за различите периоде и различите друштвене поретке, али ће, за разлику од ранијих написа, Радица Делфе и Мисолунги описати као историјски прогресивне тачке, места у којима се не огледа противречност већ склад позвања традиције и захтева садашњице. Прошлост је инспирација, покретачка сила за недоумице и савремена државотворна и културна трагања. Пишући о извођењу Есхила у савременом виђењу грчког песника Сикељаноса, Радица у лирско-рефлексивној екстази истиче могућност усклађивања прошлости и садашњости, античке традиције и савремености. У јединственом споју природе и људске историје, за разлику од маргинализованог Акропоља, Делфи су симбол који гледа унапред, носећи у себи идеју јединства европског простора, измирења свих разлика и народа. Слично усхићење и драматичан однос према доживљеном Радица исказује и у тексту „Посланство Грчке. Делфијско откровење. Тајна Мисолунгија“[22] у стилски емфатичним, сложеним, ритмички повишеним, химничним реченицима.

[21] М. Црњански, „Писма из Париза. VI. Париз (4)“, *НЕ*, књ. II, бр. 9, 1921, 354.

[22] Богдан Радица, „Посланство Грчке. Делфијско откровење. Тајна Мисолунгија“, *НЕ*, књ. XXI, бр. 5, 1930, 380–384.

Грчка није простор растрзан између античког златног доба и јалове садашњости, већ херојски узвишена земља, свесна своје историјске улоге и намерна да поврати цивилизацијско посланство у свету. Интензитет друштвенополитичког витализма мотивисан је и чињеницом да су поменути текстови објављени у тематском броју о Грчкој, што их поетички и идејно одваја од Радичиног „Писма Новој Европи“,[23] али их приближава активистички идеалистичком духу уводног текста М. Ћурчина.

Активизам и модернистичку идеју политичког и друштвеног витализма Богдан Радица истиче и у својим текстовима о Италији, објављиваним у неколико наврата. У првом, „Данашња Италија“,[24] Радица више пажње посвећује питању Мусолинијевог новог државног пројекта и бројним недоумицама и несугласицама које он изазива у круговима италијанске интелектуалне елите. Стање међу италијанским духовима још увек је неодређено, Италија се налази на прекретници, али већини интелектуалаца није јасно којим ће правцем поћи италијански фашизам. Стога Б. Радица, у свом настојању да што објективније представи садашњост, налази разумевање за нове друштвене и политичке моделе, говорећи на неутралан начин о историјском позвању Италије која се окреће сопственим ресурсима не представљајући још увек претњу другим нацијама. Међутим, та слика се у тексту „Италија 1934“ битно мења. Поред представе о маргинализованој, обамрлој и у прошлост утонулој Венецији, чије умирање Радица пореди са палатама у Цариграду, налази се широки приказ успона фашистичке корпоративне државе. Радичин текст се у овом делу приближава жанру репортаже, прецизног, свеобухватног извештаја са путовања, али и политичког есеја који садашњост Италије сагледава кроз знаке тоталитарног витализма и активизма. И поред економске и финансијске кризе, Мусолинијева Италија је у знаку напретка, милитаристичког развоја, и њене колонијалне тежње с правом изазивају стрепњу код осталих европских народа. Дубином посматрања актуелне италијанске стварности Радичин текст сведочи о доласку једног новог времена, у ком ће се дезинтегрисати идеје о новом европском јединству, и зато, у спрези са Ћурчиновим уводним чланком из првог броја, служи као важно критичко упозорење.

Поред садашњости као тренутка преиспитивања канона, традиција, тренутка опадања вредности, релативизовања значаја досадашњих вредности, и садашњости отелотворене у слици технолошког напретка, у путописима у *Новој Европи* постоји још једна квалитативно другачија представа о садашњости. Она је, попут мита о златном добу, измештена

[23] Богдан Радица, „Писма Новој Европи. Савремена Грчка“, *НЕ*, књ. XXI, бр. 3, 16. III 1930, 197–203.

[24] Богдан Радица, „Данашња Италија“, *НЕ*, књ. XXII, бр. 4, 1930, 199–202.

из линеарног поретка времена, из историјско-хронолошке перспективе, и има, могли бисмо рећи, статус једног лирскопоетског *увек сада*, које је аисторијско. У оваквом концепту садашњост је приказана кроз описе природе, пејзаже лишене човека и трагова његовог цивилизацијског, културног деловања, а поимање времена често је (посебно код Црњанског) одређено перспективом вечности, космичком тачком гледишта из које историјско схватање времена губи на значају. У тој слици сусрета са светом човек је усамљен, издвојен из људске заједнице, суочен са архаичном монументалношћу природе која га превазилази својом трајношћу, и чије га постојање увек сећа вечности. У овом истовремено и дефетистичком и узбуђујућем осећању усамљености, и доживљају садашњости, сусрећу се идеје и модернизма и авангарде, препознавање духовности у свету природе, авангардни заокрет ка архаичном, претцивилизацијском, што је једним делом и последица замора и губитка уметничке вере у могућност људског напретка, посебно након искуства Првог светског рата.

Црњански ће у последњем „Писму из Париза“, након оне публицистичко-есејистичке слике Париза, напустити метрополу и упутити се ка обали мора. Његова ћутљивост на путу, симболички важан детаљ ношења *Одисеје*, мотив неодређеног лутања по простору, усмереност погледа и појачан доживљај природе, облака, мора, ветрова, планина, утичу на конструисање лика путника који не путује само у просторном смислу, од центра ка периферији, већ и у временском, јер се за периферију, за природу, често везује идеја о аисторичности, о стању једног неизмењеног, вечног *сада*. И сам Црњански у својим обраћањима неодређеном адресату инсистира на томе да се свет доживи у перспективи вечности, што је појачано мотивом небеса, идејом суматраизма, космичке стварности. Пружање руку у зрак, миловање небеса и одрицање од свих људских веза сведочи о модерном отуђењу путописца од цивилизацијских модела живота, и његовој потреби за поништавањем границе између субјекта и објекта у сусрету са светом природе.

„У мени је, зато, вечност, и потпун мир, и све ми је свеједно.“[25]

„Остаће на мени, и овде, само онај мир што га остављаху на души камење, вода, и небо.“[26]

„...застајем да вам јавим – пре него што вам почнем писати о парламентима, Европи, изложбама, Србима на Saint Michelu – да заборавите већ једном све, да се опет једном безбрижни, сетите вечности.“[27]

---

[25] Милош Црњански, „Писма из Париза. III. Париз (I)“, *НЕ*, књ. II, бр. 4, 1921, 154.

[26] Милош Црњански, „Писма из Париза. VII. Finistere“, *НЕ*, књ. II, бр. 11, 1921, 431.

[27] Милош Црњански, „Писма из Париза. III. Париз (I)“, *НЕ*, књ. II, бр. 4, 1921, 156.

Стопљеност са светом природе, отвореност за утиске и перспектива вечности претежу над сликама друштвене, културне свакодневице, а Црњански истиче значај заборава, укидања уобичајеног схватања и ритма времена, пошто се и сам непрестано маргинализује у центру париског живота, спајајући у свом доживљају високо и ниско, попут уморног младог интелектуалца који, након рата, у космичкој равни налази разрешење савремених несагласја, напетости и конфликата.

„Цео дан сам провео по улицама. Говорио сам са официрима, исто онако мирно као и са кочничарима трамваја. Ословљавао сам елегантне даме, исто онако мирно као собарице. Посетио сам директора музеја, вечерао са социјалистима, а пред поноћ сам се упустио у разговор са онима који су се опијали тешким, као помије масним, пивом.“[28]

Представљање поетске, вечите садашњости подржано је код Црњанског и избором уметничког поступка. Фрагментарност, стилизација реченице и доминација дескриптивних пасажа, засновани на принципима лирске поезије, доприносе укидању наративног линеарног времена. Управо се у тренуцима превладавања естетског и уметничког квалитета у тексту, путопис одваја од основних програмских претпоставки путописа и редакцијског идејно-идеолошког хоризонта, пошто се фигура путника радикално индивидуализује и осамљује, губећи интерес за друштвено и политичко. Слично Црњанском, и Душан Секуловић и Богдан Радица, у својим сликама Херцег-Новог, Грчке и Медитерана, представљају једну духовну стварност која је лишена историјске димензије и у језичкостилској и у наративној равни. На другој страни, у деловима текстова у којима превладава публицистички односно есејистички дискурс и поетички традиционализам, аутори путописа се у великој мери уклапају у програмске оквире *Нове Европе*, уцртане на првим странама часописа.

* * *

Путописи у *Новој Европи* донели су различите типове путника, било да је реч о домаћим путницима у иностранству, страним путницима у Југославији, било да су говорили о себи/нама, било о другим нацијама и културама. Све ове цртице, забелешке, репортаже и писма тематски су се оријентисали ка потреби и интересовањима уредништва за проблеме и покушаје успостављања новог европског јединства, и унутрашње југословенске интеграције вишезначних и некада противуречних традиција и култура. У границама идеолошких претпоставки редакције, путописи су однос прошлости и садашњости преиспитивали на критички продуктиван, афирмативан начин, без авангардистички радикалног порицања

[28] Милош Црњански, „Писма из Париза. München“, *НЕ*, књ. 2, бр. 3, 1921, 112.

свега што припада претходницима. Прошлост је често представљена на импресионистички, ауратичан и митотворачки начин, док је садашњост дата као тренутак или кризе вредности или напретка и развоја. Сви модуси представљања били су у сагласју са иницијативом уредништва о изградњи новог друштва на основама критичког испитивања како европске тако и југословенске прошлости и садашњости. У поетичком, жанровском и стилистичком смислу, аутори на странице *Нове Европе* нису донели иновације које би у еволутивном смислу битно одредиле прозни дискурс тадашње књижевности. Мада су неки путописи, попут Црњанскових „Писама", били део магистралног тока авангардних покрета, други су ипак били ближи поетици и естетици модернизма: у трагању за ауром, за духовном стварношћу света, кроз наглашавање значаја импресија и унутарњих доживљаја субјекта, конструктивно третирање традиције као креативног извора надахнућа.

Стога можемо закључити да се већина текстова уклапала у оквире идејно-идеолошких очекивања уредништва, а да су из тако постављеног оквира излазили управо они путописи у којима се јасније осећала превласт естетског, поетског и уметничког; ту чињеницу свакако можемо разумети имајући у виду да је *Нова Европа* била часопис веома широке тематске и жанровске концепције, усмерен својим активизмом и ангажованошћу ка решавању питања новог европејства и југословенства. Међутим, и поред тога, многи од путописа, као што су путописи Б. Радице и Илије М. Петровића, у својим документаристичким, есејистичким пасажима пружају задовољство и у естетској равни, захваљујући стилској разуђености, рефлексивном богатству, импресионистичком и експресионистичком приказивању спољашњих и унутарњих пејзажа.

ЛИТЕРАТУРА

Гвозден, Владимир, „Хронотоп сусрета у путописима Милоша Црњанског", у: *Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима,* ур. Миодраг Матицки, 189–198, Институт за књижевност и уметност, Београд 2006.

Ћурчин, Иво, „The Yugoslav Nova Evropa and its British Model: a Case of Cross-Cultural Influence", *The Slavonic and East European Review,* vol. 68, No. 3, 1990, 461–475.

Пековић, Слободанка, „Путопис – условљеност жанра", у: *Књига о путопису,* ур. Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Београд 2001.

Радуловић, Милан, „Модернизам и авангарда“, у: *Српска авангарда у периодици*, ур. В. Голубовић, С. Тутњевић, Институт за књижевност и уметност, Београд 1996.

Саболчи, Миклош, *Авангарда & неоавангарда,* Народна књига, Београд 1997.

Milan Miljković

TRAVEL WRITINGS IN THE JOURNAL *NOVA EVROPA* – RELATIONSHIP BETWEEN THE PRESENT AND THE PAST

Summary

In the first decades of the 20th century, travel literature regained its importance and value in the literary canon in Yugoslav literatures. Due to poetical, aesthetical and ideological differences of the avant-garde, travel writing lost its previous didactic and educational function and became a more literary genre, with strong subjective, poetic and lyrical elements. In this paper, author discusses relation between aesthetics and ideology of travel writings and ideological and artistic views and values of editors of Yugoslav journal *Nova Evropa*. Most of the travel writings published in this journal corresponded with editor's ideas of new European and Yugoslav unity, representing the past in the form of a golden age myth that can be taken as a foundation for new political, social and cultural projects. In travel writings of Bogdan Radica, Italian and Greek past is connected with concepts of antique culture which is a common ground for whole European civilization, and a starting point for building new communities in devastated postwar Europe. On the other hand, American writer L. F. Waring writes about socially and culturally different regions of Yugoslavia, and since she misses out themes of historical ethnic conflicts and problems, her travel writing completely holds up Yugoslav ideological and political orientation of the journal *Nova Evropa*. These texts that are closely connected with the editor's program are mostly without significant artistic and aesthetic values, and therefore have no influence on the development and evolution of poetics and discourse of modern Yugoslav fiction. However, *Pisma iz Pariza*, written by Milos Crnjanski, represent a complex variation of the travel literature genre, where one can find a multilayered intersection of elements of journalism, essay, fiction and poetry. Their literary, poetic and aesthetic value distances them from editor's main ideas, tendencies and preoccupations, and put them in the main stream of avant-garde travel literature of that time.

Илустрација из Нове Европе

V

Иван Мештровић, аутопортрет
из Нове Европе

730.071.1:929 Мештровић И.
730.049.1(457.1)"19"

Ненад Макуљевић

У ИМЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА: ИВАН МЕШТРОВИЋ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: У *Новој Европи* бројни садржаји посвећени су раду Ивана Мештровића. *Нова Европа* објавила је и две монографије посвећене Мештровићу. Позитивна и истакнута рецепција Мештровића била је заснована првенствено на политичким уверењима, али и на схватањима о значају и моћи уметности и визуелне културе. Уредништво *Нове Европе*, у складу са савременим културним и политичким искуствима, користи Мештровића и његов опус као средство у изградњи и пропаганди југословенске нације. То је очигледно одговарало и самом Мештровићу, који је свесно неговао лик идеалног и највећег југословенског уметника. Бројни прикази дела Ивана Мештровића у *Новој Европи* не представљају редовне вести из савременог културног живота, већ промовисање најзначајнијег уметника, апостола и генија интегралног југословенства. Тим путем активно је пропагирана југословенска политичка идеја. Зато однос према И. Мештровићу јасно показује карактер идеолошког профила *Нове Европе*, и доприноси разумевању рецепције уметниковог рада између два светска рата.

Кључне речи: Иван Мештровић, *Нова Европа*, Милан Ћурчин, југословенство.

Једна од карактеристика часописа *Нова Европа* јесте њена сложена структура, која је обухватала како политичке тако и културне садржаје. Иако је у *Новој Европи* доминирала књижевност, посебна пажња посвећивана је и области уметности и визуелне културе. Уз различите информације о свету југословенске и европске уметности, у *Новој Европи* доминирају текстови о раду Ивана Мештровића.[1]

[1] На однос *Нове Европе* и Ивана Мештровића указали су: Љ. Никић, „Избор Ивана Мештровића за члана Српске краљевске академије", *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 19 (Нови Сад 1983), 325–332; А. Игњатовић, *Југословенство у архитектури 1904–1941*, Београд 2007, 46; Д. Кечкемет, *Живот Ивана Мештровића (1883–1962–2002)*, св. 1, Загреб 2009, 502–504.

Иван Мештровић (1883–1962) спада у групу најпознатијих уметника-скулптора хрватске и југословенске уметничке сцене.[2] Његов стваралачки опус интензивно је настајао током прве половине XX века и одвијао се првенствено у контексту европске и југословенске уметности. Активност Ивана Мештровића је, уз уметничко стваралаштво, укључивала и активан друштвени и политички рад. О томе најјасније сведоче његови мемоари *Успомене на политичке људе и догађаје*, који су писани у емиграцији.[3] Мештровић у мемоарима објашњава, између осталог, своја југословенска уверења и заблуде, и истиче своја каснија залагања за хрватску націју. Политичка искуства и каснија емиграција у САД условили су сложену рецепцију Ивана Мештровића,[4] као и комплексан приступ његовом раду у савременој историји уметности. У монографији Ирене Крашевац обрађује се уметников рани период и стилски утицај сецесије.[5] Насупрот томе, Душко Кечкемет хронолошки износи целокупну биографију уметника.[6] У новијој српској историографији рад И. Мештровића помиње се, делимично, у синтетичким радовима, као и у текстовима посвећеним појединим скулпторским делима.[7]

Истраживање рецепције Ивана Мештровића у *Новој Европи* од велике је важности. Оно доприноси тумачењу опуса Ивана Мештровића, културне политике *Нове Европе*, као и рецепције уметниковог рада у делу југословенске јавности.

Предисторија: Мештровић, Ћурчин и српска-југословенска политика

Током новог века, близак однос уметности-уметника и политике био је веома изражен. Политичко је у значајној мери одређивало функцију уметничке продукције, док су уметници сопствена политичка уверења често реализовали у својим делима. Оваква пракса била је позната и у српској и балканској визуелној култури, где бројни уметници своја нацио-

[2] О И. Мештровићу вид.: И. Крашевац, *Иван Мештровић и сецесија: Беч–München–Праг: 1900–1910*, Загреб 2002; Д. Кечкемет, *Живот Ивана Мештровића (1883–1962–2002)*, св. 1–2, Загреб 2009.

[3] И. Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, Загреб 1969.

[4] Р. Радић, „Сахрана Ивана Мештровића“, *Годишњак за друштвену историју*, св. 2–3 (Београд 1997), 225–232.

[5] И. Крашевац, нав. дело.

[6] Д. Кечкемет, нав. дело.

[7] А. Игњатовић, *Југословенство у архитектури,* 43–63 (и даље); Н. Макуљевић, *Уметности и национална идеја: систем европске и српске визуелне културе у служби націје*, Београд 2006, 228–229, 330–332; „A la France: подизање споменика захвалности Француској на београдском Калемегдану“, у: *Међународни научни скуп Српско-француски односи 1904–2002*, зборник радова, Београд 2005, 193–218.

нална и политичка схватања изражавају и одабиром тема и јавним приказивањем својих дела на изложбама. Моћ политичке употребе уметности добро илуструју нпр. коментари Уроша Предића и његова реакција на анексију Босне и Херцеговине.[8] Истовремено, моћ визуелног препознају и државне организације, па на међународним изложбама јасно демонстрирају сопствени политички програм. Зато се концепти националних павиљона на Светским изложбама заснивају на стратегијама презентација и репрезентација државних заједница.[9] У оваквој атмосфери политичке употребе визуелне културе видимо и рад Ивана Мештровића.

Иван Мештровић активну сарадњу с истакнутим политичким и културним круговима Краљевине Србије започиње 1904. године. Он постаје уметник који јавно исказује своје пројугословенске ставове, активно учествује у југословенским уметничким изложбама[10] и у организовању павиљона Краљевине Србије у Риму 1911,[11] конципује Видовдански храм и прави скулптуру Победника, за фонтану на Теразијама.[12] Тих година Иван Мештровић успоставља сарадњу са бројним пројугословенски оријентисаним интелектуалцима и политичарима, па и са Миланом Ћурчином.

Упознавање и зближавање Ћурчина и Мештровића одвијало се у периоду око 1908. Милан Ћурчин био је веома заинтересован за свет ликовних уметности, што се огледало у писању ликовних критика и залагању за повезивање југословенских уметника.[13] Он је деловао у интелектуалном кругу окупљеном око *Српског књижевног гласника*, у коме је писао и ликовне критике. Посебну пажњу посветио је проблему организовања југословенских изложби Друштва „Лада“. Поводом треће југословенске изложбе он, са позиције заступника југословенства, критикује изостанак неких познатих уметника: „…једни још нису дозрели да би схватили у пуном обиму јужно-словенску идеју, те или траже да у засебним покрајинским групама излажу, или би да из личних разлога ометају рад друштва; за друге бих могао рећи, да су презрели за јужнословенску идеју. Ово су космополити полуодрођени синови свога народа, тек ’славна имена’ који-

[8] У. Предић, „Аутобиографија“, у: М. Јовановић, *Урош Предић (1857–1953)*, Нови Сад – Сомбор 1998, 264–266.

[9] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 324–327.

[10] Д. Тошић, *Југословенске уметничке изложбе 1904–1927*, Београд 1983, 51–52.

[11] К. Амброзић, „Павиљон Србије на међународној изложбу у Риму 1911. године“, *Зборник радова Народног музеја,* 3 (Београд 1967), 237–266.

[12] Д. Ванушић, „Подизање споменика Победе на Теразијама“, *Наслеђе*, 9 (Београд 2008).

[13] Део текстова М. Ћурчина прештампан је у: *Изложбе у Београду 1904–1911*, приредио М. Коларић, Београд 1990, 69–73, 76.

ма се 'дичимо' пред туђим светом (Павле Јовановић, Буковац).“[14] Истом приликом Ћурчин критикује и рад Ивана Мештровића: „Имамо ми једног Роденовог ученика, који моделира једну велику 'замисао' за другом, мада не схвата још ни значај јужнословенске заједнице, јер му лични успеси и ћуди вреде више од ње; то је Мештровић, о којем се толико говорило. Мештровић је млад и недовршен човек, свакако даровит уметник, али досад куд и камо прецењиван; ретко је нешто тачније речено за наше уметнике од оног што је Богдан Поповић казао за Мештровића, приликом прве југословенске изложбе: да иде за модом и да га је мода подигла…“[15] Милан Ћурчин пратио је Мештровићев рад па је приказао и његову изложбу у бечкој Сецесији, 1910. Иако се овде хвали уметников рад а критикују његове поједине уметничке идеје, ипак се истиче да „за нас је врло утешно што је у њему љубав према своме народу и према Јужном Словенству тако дубоко усађена, да, крај свег успеха неће престати осећати с нама и бити наш“.[16] Упркос ових критичких тонова долази до повезивања Милана Ћурчина и Ивана Мештровића. О томе сведочи и сам Мештровић – он у својим мемоарима напомиње да се током 1913. често дружио са Миланом Ћурчином, Ивом Ћипиком, сликаром Марком Муратом, архитектом Петром Бајаловићем и Јованом Скерлићем.[17]

Свест о политичком значају уметности у креирању југословенског идентитета и у служби југословенске пропаганде посебно је дошла до изражаја током Првог светског рата, када се наставља сарадња Ивана Мештровића и Милана Ћурчина. Мештровић је активни члан Југословенског одбора,[18] сарађује са властима и политичарима Краљевине Србије. У циљу југословенске пропаганде организује се Мештровићева изложба у Victoria and Albert Museum у Лондону, 1915, где је он представљен као југословенски уметник. О томе јасно сведочи Роберт Вилијам Ситон-Вотсон (R. W. Seaton-Watson), који указује да је „изложба намерно удешавана у две сврхе: прво, да покаже како су Југословени, за које се у Енглеској није знало да уопште имају какву културу, дали једног од највећих уметника новијем добу, достојна да се о њему говори напоредо са Роденом (а којега је и сам Роден срдачно и са највећом похвалом истицао); и затим, да се тај уметник прикаже као Хрват и Далматинац, рођен од сељачких

[14] М. Ћурчин, „Трећа Јужнословенска Уметничка Изложба у Загребу“, *Српски књижевни гласник*, књ. XX, бр. 10 (Београд 1908), 782; Д. Тошић, *Југословенске уметничке изложбе 1904–1927*, Београд 1983, 82.

[15] М. Ћурчин, „Трећа Јужнословенска Уметничка изложба у Загребу (2)“, *Српски књижевни гласник*, књ. XX, бр. 11 (Београд 1908), 862.

[16] М. Ћурчин, „Изложба Ивана Мештровића у бечкој Сецесији“, *Српски књижевни гласник*, књ. 24, св. 4 (Београд 1910), 304.

[17] И Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, 28.

[18] Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд 1986, 160–161.

родитеља баш у оном крају који је Италија тражила за себе, као речит сведок интензивног словенског народног осећања у спорним покрајинама. Савршенија пропаганда не даје се замислити, јер већ сами подаци о животу Мештровића дојимали су се живо публике, а његове скулптуре – поготово његово прослављање Косова и Марка, и осталих јунака српскохрватске прошлости – изазивале су и најнеупућеније да изведу праве закључке, без потребе да им их ми силом натурујемо."[19] У Лондону, Мештровић наставља сарадњу и пријатељство са Ћурчином, чији рад у амбасади Србије веома хвали у својим мемоарима.[20] О Мештровићевој блискости и повезаности са Миланом Ћурчином сведочи и писмо сачувано у архиву Српске академије наука и уметности. У писму упућеном 20. VIII (1918) Гавриловићу, Мештровић штити Милана Ћурчина од казне изазване објављивањем неког текста у *Новој Европи*, и моли да се он још задржи у Лондону јер обавља важне послове.[21] Ти послови су приређивање изложбе и публикације о Мештровићу. Ћурчин приређује монографију о Мештровићу, коју публикује 1919.[22] У овој монографији он окупља више аутора, првенствено из британских и југословенских културних кругова. Уз приређивача, монографске текстове о Мештровићевој уметности написали су Џон Лавери (Sir John Lavery), Џејмс Бон (James Bone), Ернест Колингс (Ernest H. R. Collings), Роберт Ситон-Ватсон (R. W. Seaton-Watson), гроф Иво Војновић и Богдан Поповић.

Мештровић у *Новој Европи*

Везе између И. Мештровића и М. Ћурчина успостављене пре и током Првог светског рата, продужене су у међуратном периоду. То се огледа и у библиографији *Нове Европе*. Ивану Мештровићу посвећени су бројни садржаји, па је он свакако не само најзаступљенији југословенски уметник,[23] већ и личност чија активност представља један од важних предмета интересовања часописа.

Нова Европа је континуирано пратила рад Ивана Мештровића у целокупном периоду излажења. Овом уметнику посвећивани су и посебни бројеви часописа. У јулу 1924. изашао је број *Нове Европе* с уводником

[19] Др Ситон-Ватсон, „Како је постала Југославија (Југословенски Одбор и Србијанска Влада у Лондону, за време рата)", *Нова Европа*, књ. XV, бр. 1 (Загреб 1927), 10.

[20] И. Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, 85.

[21] Архив САНУ, 10 445; о смени Ћурчиновој и реакцији српске владе на текст у *Новој Европи* вид.: Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, 238–239.

[22] Иван Мештровић, *A Monograph*, приредио М. Ћурчин, Лондон 1919.

[23] Видети: М. Циндори-Шинковић, *Нова Европа (1920–1941), Библиографија*, Београд 2009, 243.

чији је наслов „Мештровић води“.[24] Ту је делимично осветљена и наглашена интернационална рецепција Мештровићевог рада. Бечки историчар уметности Јозеф Штриговски (Joseph Strzugowski) свој текст наслови је „Мештровићево место у развоју светске историје уметности“. Из монографије објављене 1919. У Лондону преведен је и препштампан текст „Мештровићева уметност“ од уредника *Manchester Guardian*, Џејмса Бона. У овом броју *Нове Европе* објављени су песнички првенци Ивана Мештровића и донети извештаји са његових изложби у Лондону и Њујорку. Пажња је посвећена и његовим најновијим радовима. Посебан број *Нове Европе* био је посвећен педесетогодишњици живота Ивана Мештровића, 1933 године.[25]

Нова Европа била је и издавач две монографије о Мештровићу. Монографију *Мештровић*, која је била посвећена целокупном дотадашњем раду Ивана Мештровића, са предговором вајара и обимним каталогом, приредио је Милан Ћурчин, који је био и писац текста „О пореклу и детињству Ивана Мештровића“.[26] Ова монографија послата је бројним угледним личностима из Југославије и иностранства, о чему сведоче сачувани одговори-захвалнице у Архиву САНУ.[27] Другу монографију, *Госпа од анђела. Маузолеј породице Рачић у Цавтату* је, према поговору, „приредио… за штампу сам умјетник, уз сарадњу М. Ћурчина, уредника ’Нове Европе’“.[28] Ова књига садржи студијски текст Ј. Штриговског, који је објављен на немачком, енглеском и делимично на српскохрватском језику. Изгледа да је овај текст написан још пре објављивања прве монографије јер се Штриговски у захвалном писму за добијену књигу распитује када ће његов текст да буде објављен.[29]

У *Новој Европи* публиковани су и Мештровићеви политички ставови о актуелним питањима. На изјаву председника италијанске владе фашисте Бенита Мусолинија о Јадранском питању, одговорила је група југословенских интелектуалаца, која је истакла да ће да брани „…југословенску заставу у Далмацији, камо су Хрвати дошли још прије више од тисућа година…“[30] Потписници овог одговора били су, између осталих, дон Фране Булић, Урош Предић, Јосип Плечник, др Изидор Цанкар, Владимир Назор и Иван Мештровић.

---

[24] *Нова Европа*, књ. X, бр. 1 (Загреб 1924), 1–32.

[25] *Нова Европа*, књ XXVI, бр. 8 (Загреб 1933).

[26] *Мештровић*, Загреб, Нова Европа 1933.

[27] Видети писмо Ј. Штриговског: Архив САНУ. 14-405/ IV-51.

[28] Иван Мештровић, *Госпа од Анђела. Задужбина породице Рачић у Цавтату*, Загреб, Нова Европа 1937.

[29] Архив САНУ. 14-405/ IV-51.

[30] (И. Мештровић и другови), „Јадранско питање“ (отпорука Г. Мусолинију), *Нова Европа*, књ. XXV, бр. 10 (Загреб 1932), 484.

Нова Европа пратила је и учествовала у полемикама о Мештровићевом раду. Милан Ћурчин приказао је сукоб др Јосипа Смодлаке и Ивана Мештровића поводом расправе о одабиру места за јавне споменике у Сплиту – споменика Народном ослобођењу и уједињењу и Гргуру Нинском.[31]

Уз приказе стваралаштва и политичких опредељења, лик Ивана Мештровића у *Новој Европи* био је грађен и његовим представљањем као великог познаваоца епске народне позије. Милан Ћурчин истакао је да је пратио његов рад и групу „Медулић", где су мотиви бројних ликовних дела долазили из народне поезије: „Био сам с њима у пријатељству, па сам већ тада слушао Мештровића где говори о Краљевићу Марку, о хајдуцима и ускоцима, и рецитује стихове што их је као дете код куће, од деда и бабе, научио."[32] Ћурчин је открио да је Мештровић знао напамет јединствену верзију „Хасанагинице", коју је он потом приредио и објавио у *Новој Европи*.[33]

Круг аутора који је у *Новој Европи* и њеним издањима писао о Ивану Мештровићу био је састављен од домаћих и страних историчара уметности и књижевника. По броју прилога посвећених Мештровићу, и присуству у *Новој Европи*, посебно место заузима Јозеф Штриговски. У *Новој Европи* Штриговски се истиче као један од највећих стручњака за Мештровићево дело, а о његовом значају сведочи доношење вести о томе како му југословенски конзулат у Бечу није издао визу.[34]

Штриговски је један од научника који се својим интересовањима и методологијом издвојио од главних токова аутора Бечке школе историје уметности.[35] Његово занимање за „маргиналне" и запостављене уметничке праксе, као и развој сопствене методологије, издвојио га је из општих токова историје уметности. Штриговски је имао посебно место у историји српске уметности. Он је приредио и публиковао *Минхенски псалтир*,[36] а његове тезе довеле су до дискусије у кругу европских истраживача ви-

---

[31] М. Ћ., „Политика Дра. Смодлаке Око Цареве палаче, монументалне чесме и Народног Споменика, с госп. Иваном Мештровићем", *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 4–5 (Загреб 1935), 130–139.

[32] М. Ћ, „'Хасанагиница' у народу. (Мештровићева верзија)", *Нова Европа*, књ. XXV, бр. 3–4 (Загреб 1932), 122.

[33] Исто, 119–130.

[34] „Место политичког прегледа. На адресу Министарства Иностраних дела. (Писмо проф. Стриговског)", *Нова Европа*, књ.VIII, бр. 3–4 (Загреб), 98–99.

[35] О Штриговском видети: M. Olin, „Nationalism, the Jews, and art history", *Judaism,* 45 (1996), 461–482; J. Elsner, „The Birth of Late Antiquity: Riegl and Strzygowski in 1901", *Art History*, vol. 25, No 3 (2002), 358–379; S. Kite, „'Sout Opposed to East and North': Adrian Stokes and Josef Strzygowski. A Study in the aesthetics and historiography of Orientalism", *Art History*, vol. 26, No 4 (2003), 505–532.; T. Grigor, „Orient oder Rom? Qajar 'Aryan' Architecture and Strzygowski's Art History", *The Art Bulletin*, vol. LXXXIX No. 3 (2007), 562–590.

[36] J. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters der Königl.Hof- und Staatsbibliothek in München*, Wien 1906.

зантијске уметности. На тај начин Штриговски је први допринео томе да једно српско уметничко дело постане предмет међународне научне пажње. У време сарадње у *Новој Европи* Штриговски је постао проблематична личност како у круговима бечке историје уметности, тако и у Србији. У Србији је индиректно оптужен – од угледног археолога, професора Милоја Васића – да је можда учествовао или сарађивао са аустроугарском војском при пљачкању српског културног блага,[37] па му је углед био окрњен. Између два светска рата Штриговски се окреће десничарским идеалима и националсоцијалистичком покрету. Он умире почетком Другог светског рата, али је његово националсоцијалистичко опредељење касније довело до потискивања његовог рада у европској историји уметности.

Паралелно с проучавањем старије уметности, Јозеф Штриговски је пратио рад И. Мештровића, у коме је видео идеал модерне уметности. Уз текстове о његовом раду, он је био и аутор каталога Мештровићеве бечке изложбе, одржане у „Хагенбунду“ октобра и новембра 1935.[38]

Мештровић: геније југословенске нације

Сарадња Ивана Мештровића и Милана Ћурчина била је очигледно одређена блиским политичким погледима. У својим мемоарима Иван Мештровић истиче само једну важну епизоду из односа са *Новом Европом* – каже да је он, заједно са Лазом Поповићем, Ивом Политеом, Ивом Белином, Миланом Ћурчином, један од потписника изјаве поводом укидања Видовданског устава 1929. Ова изјава објављена је у *Новој Европи* од 26. II 1929, па је тај број часописа, према Мештровићу, било забрањен. Сам Мештровић истиче да му је због тога једном приликом краљ Александар замерио, па у аутобиографији доноси исечак свог разговора са краљем:

„– А што ради ваш Ћурчин? Зар он не види да ово није Енглеска и да се овдје не може као код њих…? Затворит ћу ја њега. Пред суд ће он.

– Ако је тако, онда морамо пред суд сви који смо с њиме потписали изјаву.

– То не мора бити. Ако неке од вас нећу затворити, а нећу, на пример, вас, а друге хоћу, што тко тому може? Он издаје часопис… Он је одговоран… Он је ону изјаву и саставио…

[37] М. М. Васић, „Шездесетогодишњица Стжиговскога“, *Нови живот*, књ. IV, св. 12 (Београд 1921), 364–368.

[38] Л., „Мештровићеве изложбе у Аустрији“, *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 12 (Загреб 1935), 416.

– Да саставио јест он, али смо и ми остали супотписали. Он нам је изјаву прочитао, а ми смо се, уз мање примедбе, с њом сложили и потписали. Зато ми се чини да је право – ако је право – да сви једнако одговарамо, ако има одговорности.“[39]

Пријатељство, блискост ставова и заједничке политичке активности Ивана Мештровића и Милана Ћурчина били су очигледно условљени заједничким југословенским уверењима, као и деловањем у име истих идеала. Иван Мештровић препознат је као уметник који је изражавао идеологију интегралног југословенства. То му је давало значај најважнијег државотворног југословенског уметника, чије су изложбе уједно биле и јавни догађаји намењени пропаганди југословенске идеје.

Пројугословенски карактер рецепције Ивана Мештровића условио је и развијање теоријских ставова о појму југословенског уметника, и идејном утемељењу дела Ивана Мештровића. Управо на основу ових претпоставки у *Новој Европи* је и тумачен рад Ивана Мештровића.

Интерпретација дела Ивана Мештровића у текстовима публикованим у *Новој Европи* и монографијама заснивала се на тумачењу уметности као отелотворења духа југословенских народа, или југословенске нације. Идеја да је уметност производ народног духа потиче с краја XVIII века. Ова мисао утиче на детерминистичка схватања у уметности национализма. Сматра се да је дух нације вечит, па је зато задатак уметника да тај дух оживи. Национални дух препознаје се као покретач свих активности неког народа. Током XIX века, идеја о националном духу јавља се и у идеологији српског национализма.[40]

Развијеност идеје о националном духу као покретачу уметничких активности условила је и могућност прихватања дела Ивана Мештровића. Стилске карактеристике његових дела, које су произашле из искуства бечке сецесије, имале су и негативну рецепцију у делу српске јавности. Један од критичара Мештровићевог концепта националног стила био је Моша Пијаде, који је истицао да није могуће креирати југословенску уметност на основу савремене бечке уметничке праксе.[41] Упркос томе Мештровићеви радови посвећени митским херојима јужнословенске народне поезије – Марку Краљевићу, Срђи Злопоглеђи и поетика његове скулптуре, препознати су као визуелизација епске поезије. То се јасно провлачи у свим текстовима њему посвећеним, али и у тексту самога Мештровића у монографији. Мештровић у монографији истиче да никад није мислио да „умјетност треба да служи некој концепцији или неком систему, који је у

[39] И. Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, 185.

[40] Видети: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 42–46.

[41] М. Пијаде, „Иван Мештровић и тежње за стилом у нашој уметности“, у: М. Пијаде, *О уметности*, предговор Л. Трифуновић, Београд 1963, 119–146.

опреци са народним духом и увјерењем“, и јасно истиче да му је рођена бесмртна мати Хрватска, њена близнакиња Србија, отаџбина Југославија, а родбина Словенство.[42] У складу с овим и Милан Ћурчин конструише биографију уметника, у којој истиче да је он „сељачки син Далматинске Загоре“, и да је пустио „корен свог бића у своју родну груду и њене традиције“.[43] Ћурчин указује: „Два главна извора душевне културе из којих је, још од малих ногу па све до данас, стално црпао уметнички геније Ивана Мештровића, јесу народно предање и света историја, народна песма како ју је научио код своје куће и у свом селу...“[44]

Југословенски карактер Мештровићеве скулптуре био је препознат не само у делима с епском народном тематиком, већ и оним религиозне садржине. Милан Ћурчин то јасно излаже приликом анализе скулптуре Христовог распећа у загребачкој цркви Светог Марка. Он доноси историјат и рецепцију овог дела, насталог у Швајцарској, у време Првог светског рата. Посебно истиче речи Џејмса Бона, из којих ишчитава да се у овом делу огледа „дух и карактер народа“. Ћурчинов приказ изазван је одбијањем Мештровићевог Распећа од дела католичке јавности и захтевом Сељачке странке да се оно уклони из цркве. Тим поводом он приказује целокупну скалу неразумевања и неприхватања Мештровићеве уметности од црквених и националних заједница: „Човек из Загреба и Хрватског Загорја... не може да опрости Мештровићу што је својим раним делима опевао у камену ’српско Косово’ и српске јунаке; а не зна и не осећа, да су ти јунаци и те народне песме исто толико хрватски колико и српски, и да је њихов дух и смисао Мештровић усисао са мајчиним млеком. Али, за узврат, ни Србин из Србије не признаје те Мештровићеве народне јунаке и победнике у камену и бронзи за своје, јер – не носе шајкачу и опанке!... Штросмајера подједнако с муком и напором ’гутају’ – као Југословена – и Срби и Хрвати; а Гргура Нинског, зато што га историја (или легенда) истиче као противника Римскога Папе, ревносни хрватски католици пређуткују и неће за светитеља. За узврат српски православци... узеше под своје Светог Саву, те истичу ’светосавско православље’ кадгод српство хоће да ставе насупрот католичком хрватству...“[45]

О духовном аспекту скулпторског рада и повезаности са тлом и прецима говори и сам Мештровић у есеју о Микеланђелу. Он ту истиче да пише на основу сопствених ставова и схватања о скулптури. У „лепим уметностима“ сагледава материјалну и спиритуалну страну. Мештровић наглашава важност уметникових „духовних очију“: „Те душевне очи иду. Можда,

[42] И. Мештровић, „Мјесто предговора“, у: *Мештровић*, 7–8.

[43] М. Ћурчин, „О пореклу и детињству Ивана Мештровића“, у: *Мештровић*, 9.

[44] Исто, 11.

[45] Ћ., „Пред Мештровићевим ’Христом’“, *Нова Европа*, књ. XXXI, бр. 2 (Загреб 1938), 37.

иза нашег сазнања, у одаје искуства наших ранијих егзистенција, у прадједове, гдје се по законима природе, непрестано двије црте сретају у једној тачци, из ње опет дијеле у двије црте, и чине тако непрекидан ланац. Ни наше знање, ни искуство, ни фантазија, нису наше личне тековине, које смо стекли у ограничену времену нашег вијека, него су наслијеђене. То насљеђивање може се звати и несвијесно сјећање, доношење у памет онога што смо већ знали, и осјећање онога што смо већ осјећали.“[46]

Тумачење Мештровићевог рада, као уметности проистекле из југословенске крви и југословенског тла, довело је до потребе проналажења историјско-митског утемељења за његов рад. Тако је у *Новој Европи* Иван Мештровић повезан са богумилским наслеђем. Богумилски покрет, препознат у време аустроугарске окупације Босне и Херцеговине као покретач културе стећака, био је погодан за премошћивање разлика између католичке и православне цркве. Зато се богумилство тумачило као аутентично југословенско религијско и мистично искуство. До манифестације оваквих схватања у *Новој Европи* долази управо поводом споменика Гргуру Нинском, раду Ивана Мештровића: „Има у нас, у правих Срба и Хрвата, увек нешто што се ни са Римом ни са Цариградом никада није помирило ни сложило. Има то нешто наше што је заједничко, оригинално, дивно и јако, јер је богомилски најживо па у питању вере не гледа у туђина и неће да га види, јер је назаренски кивно, срдито, тврдоглаво, и до издисаја готово да се заложи и са целим светом побије кад му се не допушта или пркоси. Има у нас, у правих Хрвата и Срба, завета старијег од хиљаду година...“[47] Зато се у Мештровићевој скулптури Гргура Нинског препознају одлике народног свештеника, и истиче да је уметник створио: „легендарну подобу... тип нашега попа-глагољаша, који у најтежим борбама не пушта народне и црквене књиге из својих руку и у херојски жилаву отпору предаје побједоносно народну светињу ослобођеном нараштају“.[48]

Мештровићеве везе са богумилима препознају се не само у идеологији његове уметности, већ и у тлу са кога он потиче. Милан Ћурчин истиче порекло уметникове породице и наглашава: „Кад се ово јасно уочи, и у свој ширини расмотри, следи важна чињеница, да је овај наш уметник пореклом из Босне, и то изданак оних словенских богумилских староседилаца од којих су многи да би сачували имовину прелазили на муслиманску веру.“[49]

---

[46] И. Мештровић, „Микеланџело“, *Нова Европа*, књ. XIV, бр. 9–10 (Загреб 1926), 248.

[47] Л., „Пред ’Гргуром’ Ивана Мештровића“, *Нова Европа*, књ. XX, бр. 1–2 (Загреб 1929), 1.

[48] С. Ритиг, „Мештровићева виђења и веровања“, *Нова Европа*, књ. XX, бр. 1–2 (Загреб 1929), 35.

[49] М. Ћурчин, „О пореклу и детињству Ивана Мештровића“, у: *Мештровић*, 9.

Бројност садржаја посвећених раду Ивана Мештровића у *Новој Европи*, и објављивање монографија, указује на његов значај у овом часопису. Томе су доприносили и пратећи илустративни садржаји, репродукције Мештровићевих радова. Позитивна и истакнута рецепција Мештровића била је заснована првенствено на политичким уверењима, али и на схватањима о значају и моћи уметности и визуелне културе. Уредништво *Нове Европе*, у складу са савременим културним и политичким искуствима, и искуством пропагандног рада током Првог светског рата, користи Мештровића и његов опус као средство у изградњи и пропаганди југословенске нације. То је очигледно одговарало и самом Мештровићу, који је свесно неговао лик идеалног и највећег југословенског уметника. Бројни прикази дела Ивана Мештровића у *Новој Европи* не представљају редовне вести из савременог културног живота, већ промовисање најзначајнијег уметника, апостола и генија интегралног југословенства. Тим путем је активно пропагирана и југословенска политичка идеја, и зато однос према И. Мештровићу јасно показује карактер идеолошког профила *Нове Европе*, и доприноси разумевању рецепције уметниковог рада између два светска рата. Истовремено се открива значај интелектуалне и идеолошке блискости Милана Ћурчина и Ивана Мештровића. Њихова интензивна комуникација и сарадња, започета пре Првог светског рата, доживела је врхунац у међуратном периоду, а настављена и после Другог светског рата. Тада Ћурчин постаје једна од главних особа за комуникацију са Мештровићем у емиграцији.[50]

ЛИТЕРАТУРА

Нова Европа

Ivan Meštrović, *A Monograph*, priredio M. Ćurčin, London 1919.

Meštrović, Zagreb: Nova Evropa 1933.

Ivan Meštrović, *Gospa od Anđela. Zadužbina porodice Račić Cavtat*, Zagreb, Nova Evropa 1937.

I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969.

Д. Тошић, *Југословенске уметничке изложбе 1904–1927*, Београд 1983.

Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд 1986.

Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006.

А. Игњатовић, *Југословенство у архитектури 1904–1941*, Београд 2007.

[50] Архив САНУ, 14.405/IV-8; 14.405/-9-9а-б.

Nenad Makuljević

IN THE NAME OF YUGOSLAVISM: IVAN MEŠTROVIĆ IN *NOVA EVROPA*

Summary

Nova Evropa contained numerous contributions dedicated to the work of Ivan Meštrović. *Nova Evropa* also published two monographs dedicated to Meštrović. The positive and pronounced reception of Meštrović was based primarily on political beliefs, and also on views pertaining to the significance and power of art and visual culture. The editorial board of *Nova Evropa*, in keeping with the contemporary cultural and political experiences, used Meštrović and his opus as a means towards developing and propagandising the Yugoslav nation. This state of affairs obviously suited Meštrović himself, who deliberately cultivated the image of an ideal, the greatest Yugoslav artist. Numerous reviews dealing with the work of Ivan Meštrović published in *Nova Evropa* do not represent regular news items pertaining to the contemporary cultural life but constitute promotion of the most important artist, apostle and genius of integral Yugoslavism. This was a way of actively propagating the Yugoslav political idea. That is why the attitude towards I. Meštrović is a clear indicator of the nature of the ideological profile of *Nova Evropa* and contributes to understanding the reception of this artist's work in the period between the two world wars. At the same time, it reveals the importance of the intellectual and ideological closeness of Milan Ćurčin and Ivan Meštrović. Their intense communication and cooperation, which began before World War One, culminated in the period between the great wars and continued after World War Two.

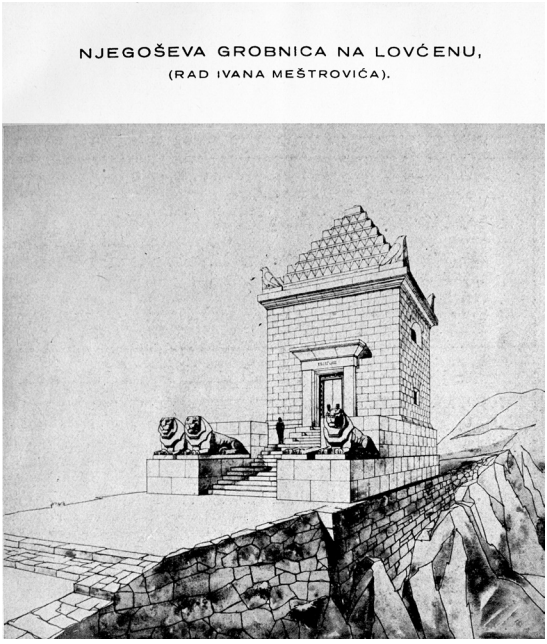

Илустрација из Нове Европе

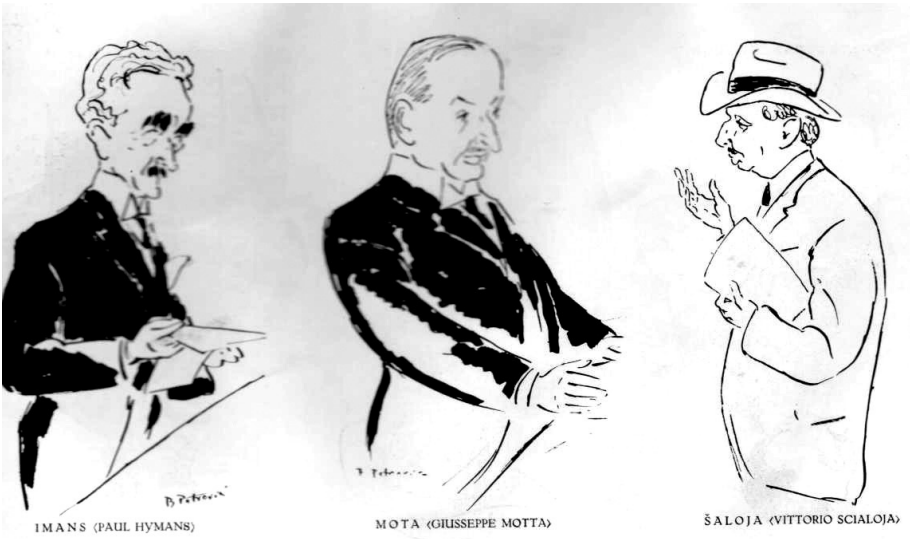

Илустрација из Нове Европе

821.163.41.09-4 Секулић И.

Жарко Рошуљ

„ДВЕ РЕЧИ О КАРИКАТУРИ“ ИСИДОРЕ СЕКУЛИЋ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: Аутор се бави прилогом „Две речи о карикатури“ Исидоре Секулић, штампаним у *Новој Европи* 1921. године. Две деценије касније списатељица-ауторка допунила је и прерадила овај есеј, и објавила га 1941. године под насловом „Карикатура“. Изгледа да је негативан суд о карикатури Исидоре Секулић највише погодио чувеног карикатуристу Пјера Крижанића, који је на њен есеј одмах реаговао својим полемичким текстом о карикатури у часопису *Критика* (1921). Уједно је, подстакнут и том полемиком, започео борбу за признавање уметности карикатуре код нас. Стога је ова расправа била једна од најбитнијих у историји југословенске карикатуре.

Кључне речи: борба, гиљотина, дисоцијација, Европа, збиља, историја, Југославија, карикатура, линија, морал, нов, оговарање, полемика, расправа, сатира, уметност, хумор, цртеж, часопис, шала.

Међу значајним часописима, покренутим после Првог светског рата, свакако је и *Нова Европа*. Излазила је у Загребу од 1920. до 1941. године. Основали су је угледни интелектуалци из тадашње Југославије, а уређивали Милан Ћурчин, Лаза Поповић и Марко Костренчић. *Нова Европа* покренута је по угледу на часопис *The New Europe,* који је издавао и уређивао британски историчар Ситон-Вотсон у Лондону, од 1916. до 1920. године. Можда је зато југословенска ревија називана и „јужнословенска *Нова Европа*“. Програм овог часописа био је проевропски. У уводнику „Шта хоће *Нова Европа“* – чији је аутор Ситон-Вотсон – пише да је циљ ове ревије: „Реорганизација Европе на основу демократизма.“ Захваљујући и томе, око *Нове Европе* окупили су се „наши угледни писци и јавни радници: Иво Андрић, Нико Бартуловић, Алберт Базала, Марко Цар, Милош Црњански, Иво Ћипико, Јован Дучић, Владимир Дворниковић, Бранко Лазаревић и Исидора Секулић“.[1]

[1] *Нова Европа,* Загреб, 11. новембар 1920, 7, нулти табак.

Позиву на сарадњу у *Новој Европи* одазвала се и Исидора Секулић. Уредништво овог часописа изузетно је ценило сарадњу познате књижевнице. То потврђује и чињеница да јој је унапред уплаћено на име ауторског хонорара 2.500 динара, што је тада износило „врло много новаца“. Исидора Секулић је с великим одушевљењем прихватила позив на сарадњу и том је приликом на Ћурчиново питање како јој се допада његов часопис, одговорила: „*Нова Европа* ми се веома свиђа по томе што тражи и хоће...“; „Радујем се таквој *Н. Е.*, јер је збиља нова, и добра, и још и наша...“; „Примите уверење о мојим најискренијим симпатијама, што транспоновано у смислу реалности значи: у воду и у ватру ћу за *Нову Европу*.“[2] Колико се у почетку загрејала за сарадњу у *Новој Европи* видимо и из овог њеног исказа: „Кад што обећам, мртва и жива ћу испунити што сам обећала...“[3] Тако је чак и болесна слала своје прилоге *Новој Европи:* „Моји чланци, у болести рађени, морају се ретуширати.“[4] Но, не треба помислити како је Исидору Секулић могао висок хонорар привући овом часопису. Никада Исидори Секулић ауторски хонорар није могао бити на првом месту. На пример, она пише уреднику *Нове Европе* Милану Ћурчину: „Ја сам увек имала осећање радника, а не виртуоза; и где год сарађујем, сарађујем да учиним услугу, а не да представљам и истављам... Никада Вам ја нећу тражити рачуна о прилозима...“[5] Треба да на овом месту наведемо и реченицу из Исидориног писма Младену Лесковцу: „Ви сте мало научили од мене ако нисте научили да се рад воли са аскезом. Ни новаца, ни части; само је тако Св. Дух с нама. А спиритуалну слободу има само онај чији је положај инфериоран заслугама.“[6]

На жалост, ова предана сарадња није дуго трајала, а разлог томе је следећи. Исидора Секулић је крајем 1922. године послала Милану Ћурчину свој прилог за *Нову Европу* написан поводом књиге песама *Откровење* Растка Петровића, уз поруку: „Шаљем овде мали приказ на Расткову поезију. Ако највиша литерарна инстанца, др /Лаза/ Поповић, не буде имао друкчије мишљење, наштампајте приказ у првој свесци јануара...“[7] Тај „мали приказ“, објављен у *Новој Европи* 11. јануара 1923. године, донео је ауторки велику невољу јер је уз њега штампана и напомена – у ствари ограда редакције – која је била заиста скандалозна. „Са свим респектом за писца овог приказа“, пише у тој напомени, „уредништво *Нове Европе* дисоцијира се од суда исказаног у њему.“ Могуће да је уредни-

[2] Исидора Секулић, *Мој круг кредом,* Београд 1984, 57 и 60; Радован Поповић, *Исидорина бројаница*. Друго, допуњено и проширено издање, Београд 1996, 84.

[3] *Исто*, 80.

[4] *Исто*, 87.

[5] *Исто*, 83.

[6] *Исто*, 177.

[7] *Исто*, 95.

ство овако реаговало због неслагања око објављивања овог „малог приказа“. Подсећамо да је у то време ова Расткова књига песама *Откровење* била различито прихваћена у тадашњој културној јавности. На скандалозан поступак („највиша литерарна инстанца“?) редакције *Нове Европе* жучно је реаговала Исидора Секулић. Одмах је обавестила Милана Ћурчина да прекида сваку даљу сарадњу у његовом часопису: „...дисоцирам се и ја од уредништва и од свих дисоцијација... Остаје још рачун. То јест, да ми јавите шта вам дугујем од 2.500 динара, јер сте, раније, нагласили да је то врло много новаца према моме раду... Ви изволите, према вашем мишљењу, слободно казати да вам дугујем можда и свих 2.500 динара. Ја се нећу изненадити, и вратићу... На крају крајева, жалим што сам радила код вас, свршила сам с вама за увек, и, као свагда, кад негде прекинем, онда је то гроб. Имена не помињем.“[8] Уредништво *Нове Европе* није желело да изгуби свог угледног сарадника па је покушавало да изглади односе са Исидором Секулић. Међутим, повређена сарадница није хтела ни да чује о било каквом наставку те сарадње. Обавестила је уредништво овог часописа о својој коначној одлуци: „Враћам последњи број ревије и позивам се на своје писмо, у коме сам јавила да престајем бити сарадник *Нове Европе*... При томе остајем.“[9] И заиста Исидора Секулић није више сарађивала у овом часопису. Сарадња, започета на обострано задовољство и ватреним одушевљењем, прекинута је крајњим разочарањем, гневом и захлађењем. Ето, таква је била „Ката Косова“ (псеудоним Исидоре Секулић) кад се разбесни: права „горопад“!

Исидора Секулић до тада је имала више прилога у *Новој Европи*. Посветићемо овде пажњу њеном познатом тексту „Две речи о карикатури“. Овај есеј објављен је у III књизи *Нове Европе*, посвећеној управо карикатури. У најави ове књиге дато је следеће обавештење: „Уз свеске III књиге даваћемо, као прилоге, одличне карикатуре наших познатих писаца и јавних радника уметнички израђене од госпође Бете Вукановић, сликара у Београду.“[10] Међу штампанима налазиле су се и портретне карикатуре ове сликарке: „Кнез Иво Војновић“ и „Слободан Јовановић“. Колико је уредништво држало до овог издавачког подухвата показује и веома квалитетна колорна („шарена“) штампа тих карикатура – на луксузном папиру. По свему судећи то су прве портретне карикатуре штампане у боји код нас. За оно време штампа је изузетно квалитетна. Уосталом, између два рата Загреб је био најразвијенији центар југословенске графичке индустрије.

[8] *Исто*.
[9] *Исто*, 96. Упоредити: Вук Крњевић, *Исидорине опомене*, Београд 2000, 144–155.
[10] *Нова Европа*, Загреб, 21. јул 1921, 13, 3. стр. корица.

Могло би се рећи да објављивање карикатура у *Новој Европи* није представљало изненађење. Уредништво је и пре тога показивало склоност ка прилозима који по својој садржини обично спадају у шаљиву периодику. Већ од првог броја у *Новој Европи* објављивани су – на посебном, тзв. нултом табаку – текстови у којима се на сатиричан начин коментаришу актуелни догађаји. На пример, у рубрици за трач „Шта се чује“ налазимо шаљиви прилог „Нико нема што Србин имаде“, где, између осталог, пише: „Нико нема тако малог министра као што је нови југословенски министар за Конституанту... најмањи по расту министар у целој Европи! Он једва прелази 1,40 м висине, и није учествовао у рату, кажу, што је ’испод мере’. Кад говори с министром унутрашњих дела... он мора да се попне на столицу, и још да се дигне на прсте. Он спада дакле више у род патуљака него људи...“[11] На сличан начин обавештени су у овој рубрици читаоци да је, рецимо, „генерални директор плена... послао већ два вагона бодљикаве жице у Београд – а то је била она жица са бојних поља“.[12] Но, није само у овој рубрици објављивана сатира. На пример, Милош Црњански, тадашњи дописник *Нове Европе* из Париза, започео је један свој „чланак-писмо“ попут славног Јувенала: „Мора се писати сатира...“[13] Треба поменути и прилог који је из Америке послао Илија М. Петровић, такође дописник овог часописа; то је његов превод са енглеског на српски сатире „Једна Адисонова критика“.[14] Наиме, енглески публициста Џозеф Адисон покренуо је први сатирични часопис на свету, још 1709, а прилог о којем је реч штампан је 1710. године. Захваљујући И. М. Петровићу читаоци *Нове Европе* имали су прилику да се упознају са сатиричним есејем родоначелника шаљиве периодике у Европи и свету. Могуће да је због овога Светислав Стефановић *Нову Европу* назвао – „шаљивим листом“.[15]

Претпостављамо да је уредништво *Нове Европе* од Исидоре Секулић поручило текст о карикатури. Она је, како сама признаје, писала у то време „поводом разних повода“ – прилоге на различите теме из књижевности и уметности, па је тако по наруџбини („поручише из редакције“) написала и рад о карикатури. Рекло би се да сама тим текстом није била задовољна, што показује и коначна верзија урађена две деценије касније – а захваљујући томе овај њен есеј данас се с правом убраја међу најзначајније радове о тој теми у нашој есејистици.

---

[11] *Исто*, I, 1, н. т.

[12] *Исто*, I, 5, н. т.

[13] *Исто*, II, 5, 188.

[14] *Исто*, 1921, 3, 93–96.

[15] *Исто*, I, 2, н. т. („Г. Светислав Стефановић написао је у београдском ’Прогресу’ фељтон о првом броју ’Нове Европе’, коју назива ’шаљивим листом’.“)

Изгледа да Исидора Секулић није била баш одушевљена писањем о карикатури. Стога јој је, у име редакције *Нове Европе*, уредник Милан Ћурчин послао „подсетно писмо“ у коме ју је пожуривао и подсећао на рок до којег треба да заврши наручени чланак. Могуће да је Исидора пробила све договорене рокове јер је од ње тражен чак и концепт прилога! На то, она је одговорила: „...концепте немам (никад га немам у целини, него само у испретураним одломцима) морам покушати реконструкције. Послаћу реконструисани и још један мали чланак...“[16] Док је писала есеј о карикатури, Исидора Секулић није била расположена ни за шалу нити за карикатуру. Ево шта она у то време пише Милану Ћурчину: „Мој живот је скроз и скроз несрећа... Ни радити ми се не да са задовољством... Да кажем: пожурићу, не могу, јер сам од журбе, и одувек луда, још једаред полудела, и не умем мислити, писати, и наћи шта да мислим и пишем... ја сам овога часа дошла – уплакана и болесна – са братовљева гроба из Земуна (данас му је дан)... Али би бадава било крити да ми равнотежа стоји на ивици ножа...“[17] И заиста, крајње нерасположена, налазила се, како то сама каже, „на ивици ножа“, те је болесна, уплакана и нерасположена за било какво писање признала Ћурчину: „Ја ћу, изгледа, ипак морати... отићи у манастир.“[18] То је био разлог што је за *Нову Европу* – „заостао посао“. Срећом, она ни тада није клонула. Савладала је „главобољу“ и написала наручене прилоге, јер, како сама вели: „Ја имам лудачку главу, волим банкротство, неуспехе и рушевине, и мерење снаге на новим почетцима...“[19] У тако невеселој атмосфери („на ивици ножа“) писала је и есеј о карикатури, и због тога је, како је то искрено поручила Ћурчину, тај њен текст заиста требало „ретуширати“. Она је тако и учинила две деценије после објављивања у *Новој Европи*.

Зна се да је сваки број *Нове Европе* био посвећен одређеној теми. У случају о којем је реч у питању је била – карикатура, и уредништво је желело да се и код нас пише о тој занимљивој, а занемариваној теми. Није познато зашто је избор пао баш на Исидору Секулић.

Свој текст „Две речи о карикатури“, штампан у *Новој Европи* 1. новембра 1921. године, Исидора Секулић почиње готово мрзовољно: „Карикатура је нацртана шала. А карикатурист је доста чудан уметник.“ Сама пак „шала“, по ауторки, може бити: „смеј“, „обрачун“, „лек“, али и „најсавршенија дипломатија живота“. Исидора казује и о историјском путу

[16] Радован Поповић, *нав. дело,* 80.

[17] *Исто*, 87.

[18] *Исто*.

[19] *Исто*. Упоредити: Исидора Секулић, *нав. дело,* 67: „Гризла ме је савест, па сам покушала и без помоћи књиге и без колекције карикатура. Сећала сам се живо мога Густава Малера, и огледала сам у огледалу себе – мршаву, ружну и до несреће болесну. Две праве и истините карикатуре, и можда овај састав неће бити толико рђав као пређашњи.“

који је карикатура неминовно морала да пређе како би се стигло „до модерне карикатуре“. Био је то пут од „анонимне“ до „индивидуалне карикатуре“. Наглашава, затим, да су „објекти те уметности“ – „једна врста срећних жртава“. За Исидору те „срећне жртве“ су, у ствари, карикиране личности. Уочила је и правило да личности кад су карикиране – излазе из анонимности. Тај став ће бити и код нас прихваћен, јер се сад добро зна да слава заиста почиње карикатуром. Рецимо, ако је нека личност доспела да постане јунак карикатуристе, онда је то и знак да је изашла из анонимности, а самим тим почела да улази у „познатост“ и „славу“. Исидора Секулић се у својој студији интересује првенствено за „уметност у раду доброг карикатуристе“. По њој, карикатурист, као и уметник, „мора бити врло убедљив“ и „на свом чудном послу“. Јер, велика је одговорност карикатуристе док своје јунаке – „лица“ или „идеје“ – „извлачи из непримећености, и преноси у једну врсту дефилеа пред јавном и општом пажњом“. Заиста није лако карикатуристи да своје муњевито запажање фиксира у карикатурама – „том театру линија“. Наравно, већина људи нема способност да, како проницљиво налази Исидора, „декомпоновану или круту слику“ ухвати у трену и учврсти је на карикатури, „нацртаној шали“. Према њој, карикатуриста издваја и „маркира“ нешто што је свима познато па ипак неконстатовано, а баш то изазива „буран смех“.

На питање о томе кад је карикатура успела – Исидора Секулић каже како верује да једна карикатура, да би успела, мора најпре испунити ова три услова: 1. да буде „јасна“; 2. да је неодољиво „смешна“; 3. не сме бити „оруђе“ тј. да не вређа морална осећања. По Исидорином схватању, ова три услова испуњавају само добри карикатуристи.

Исидора Секулић карикатуру дели на политичку и друштвену, а обе се даље гранају на „карикатуру идеје и карикатуру лица“. Што се тиче политичке карикатуре, запажа Исидора, то је обично „оруђе“. Стога су политичке карикатуре по својој природи „често неправедне и зле“. Захваљујући томе што се овом врстом карикатуре обично баве „неуметници“, те карикатуре најчешће „нису убедљиве“. Насупрот томе, наставља Исидора, друштвена карикатура је „много безазленија“ од политичке, јер „шиба ситне слабости, мале грехе и глупости друштва и појединаца“. По њеном уверењу, важно је да „лепо, и са мером и укусом рађене карикатуре овога рода, могу постати нека врста регулатора у јавном мишљењу и држању“.

Наведени текст Исидоре Секулић изазвао је бурне реакције како самих карикатуриста тако и оних посленика у ликовној уметности који су писали и о карикатури. Занимљиво је да та спорења са ставовима које је Исидора изнела у *Новој Европи* 1921. године трају, са различитим интензитетом, све до наших дана.

Први који се супротставио овом унеколико неповољном мишљењу Исидоре Секулић о карикатури био је чувени карикатуриста Пјер Крижанић. Он је 1921. године у загребачком часопису *Критика* објавио своју знамениту расправу „О карикатури...“, у којој нам нарочиту пажњу привлачи Крижанићев уводни пасус. Овде га наводимо у целости:

> *Код нас*, гдје је карикатуристичка умјетност слабо развијена и, осим појединачних случајева, не прелази границу непретенциозне илустрације у периодичним шаљивим листовима, *влада мишљење*, не само у широј публици и полуинтелигентним круговима, него *и код појединих културних радника на умјетничком и литерарном пољу, да* је *карикатура* нешто посебно, што *са чистом умјетношћу нема никакве везе* (курзив је мој). Једни је сматрају журналистиком своје врсти, која је за увеселеније доброћудног и ситног пургера, други, опет, да је дар злих сила за огорчавање ближњега свога. Многи јој дају извјесну улогу у културном животу, али ју не сматрају једним огранком ликовне умјетности.[20]

Карикатуриста Пјер Крижанић полемише са мишљењем које влада „и код појединих културних радника на умјетничком и литерарном пољу“ – а ту свакако убраја и Исидору Секулић – да „карикатура... са чистом умјетношћу нема никакве везе“. Можда је то и зато што у нашој средини, мисли Крижанић, „карикатура... балансира између журналистике и сликарства“. Али у великим/културнијим нацијама карикатура се развила „као посебна грана ликовне умјетности“, у толикој мери да врши „велику културно-националну задаћу“. При том Пјер Крижанић директно одговара онима који, попут Исидоре Секулић, оспоравају карикатуру као уметност: „И ако се карикатура често, као средство политичке и социјалне борбе, метаморфозирала у ово чиме је сматрају *неупућени* (курзив је мој), она је остала у сталној вези са умјетношћу.“ Повређени карикатуриста сврстава и Исидору Секулић међу оне који су, кад је реч о карикатури, били „неупућени“. Примећујемо да је схватање Исидоре Секулић о доброј, уметничкој карикатури у ствари блиско мишљењу Пјера Крижанића, и то је баш оно што је парадоксално. Рецимо, Исидора помиње „уметност у раду доброг карикатуристе“, а Крижанић говори о „карикатури која има умјетничких претензија“. У својој запенушаној борби за признавање карикатуре као ликовне уметности, а самим тим и статуса карикатуристе као сликара, Крижанић очигледно није запазио

[20] „О карикатури...“, *Критика,* Загреб 1921. Упоредити писмо (Београд, 29. 11. 1921) Исидоре Секулић Милану Ћурчину у коме, између осталог, пише: „Писмо гђе Вукановић враћам; оно би могло послужити, у једном броју *Европе*, као њена карикатура“ (Исидора Секулић, *нав. дело*, 93). Могуће да се сликарка и карикатуристкиња Бета Вукановић (1872–1972) није слагала са Исидориним есејем „Две речи о карикатури“ и о томе писала уредништву *Нове Европе,* те је Ћурчин зато и проследио „писмо гђе Вукановић“ Исидори Секулић?

ову сродност у мишљењу. Острашћено, у бици за ствар карикатуре и карикатуриста, наводио је и примере славних сликара који су се бавили и карикатуром: Гоје, Домијеа, Тулуза Лотрека и других. За њих он каже да су „ови карикатуристи били и добри сликари“, јер у „самој карикатури садржани су сви елементи једне слике“. Занимљиво да Пјер Крижанић прихвата Исидорин став по којем карикатура треба да буде без сувишних детаља, јер они – наводимо речи Исидоре Секулић – „хладе смеј“. Наравно, Пјер каже то исто. По њему су за добру карикатуру неопходна „елиминирања сувишних детаља“, па тако „најбоље карикатуре настају без присутности модела“. Колико су оба ова сродна запажања, Исидорино и Пјерово, била далекосежна у теорији карикатуре, потврђују и примери из нашег времена, од којих наводимо један од најпознатијих. Сви знамо да је карикатуриста Предраг Кораксић Сораx, управо примењујући поступак „чишћења сувишних детаља“ остварио своје најуспелије политичке карикатуре, са главним јунаком политичарем Слободаном Милошевићем. Чињеница је да је и карикатуриста Кораксић – сад наводимо речи Пјера Крижанића – „дуље времена живео са предметом карикатуре“ те се у „фантазији карикатуриста искристализује чисто душевним оком гледани лик, без физичких и небитних детаља“.[21] Но, ово је тема за посебну студију о карикатури.

Жучним реаговањем Пјера Крижанића на ставове које Исидора Секулић заступа у свом есеју „Две речи о карикатури“, започела је расправа у коју су се укључили како карикатуристи тако и теоретичари карикатуре. Наводимо неколико таквих примера.

После текстова у *Новој Европи* и *Критици*, о карикатури се расправљало и поводом изложбе портретне карикатуре која је била приређена маја 1924. године у дворани београдске Друге мушке гимназије. Ова изложба називана је нашим првим „салоном хумориста“. Колико је то био значајан културни догађај потврђују и написи у којима се тврдило како је Београд баш захваљујући том „салону хумориста“ постао „велика варош“.[22] Отварајући „салон хумориста“ Риста Одавић је у свом говору заступао и ставове Пјера Крижанића. То се можда најбоље види из ове реченице: „Карикатура је стара колико и човекова виша уметничка култура – а уметничка карикатура није подређено изражајно средство журналистике, како многи верују, већ спада у област чисте ликовне уметности, где заузима слично место као сатира у књижевности!“[23] Овим речима Одавић као да имплицитно одговара и Исидори Секулић. Од ликовних критичара који

[21] Пјер Крижанић, „О карикатури...“, у: Лазар Трифуновић, *Српска ликовна критика*, Београд 1967, 161–163. (Занимљиво да Трифуновић Крижанића није уврстио у своју историју сликарства прве половине XX века!)

[22] *Политика*, Београд, 18. мај 1924, 3.

[23] Слободан Новаковић, *Цртачи смеха*, Београд 1985, 10.

су писали о овом значајном догађају поменућемо текст Владислава Рибникара, објављен у *Политици*. Према Рибникару, ова изложба карикатура представљала је не само „значајан датум у историји наше уметности, већ и културни напредак целокупног нашег друштва“. Осим тога – верује он – „од ње зависи, можда, и цела будућност наше карикатуре“. Видимо да је Владислав Рибникар у својој ликовној критици изнео исте ставове о карикатури које је заступао и Крижанић: „Карикатура стоји данас на истој уметничкој висини на којој стоји и сликарство и вајарство. Као што се од ових других уметности тражи да не буду само бледа копија природе, тако исто и карикатура не сме бити само дефигурација природних облика. Карикатури није само циљ да насмеје површним гротескним изобличавањима, већ и да испољи главне карактерне особине лица или ствари које представља. Зато се од карикатуристе тражи поред савршеног познавања цртачке технике, још и оно уметничко надахнуће неопходно сваком правом уметнику, а поред тога и широка духовитост нарочите врсте.“[24]

Занимљиво је да Исидора Секулић није улазила у ову расправу поводом карикатуре. Уместо тога припремала се да „ретушира“ свој есеј о тој теми из 1921. године. О тој припреми налазимо трагове и у „Ситним записима“ које је објављивала у *Српском књижевном гласнику* и *Летопису Матице српске* (1934–1940). Навешћемо један такав запис, настао, можда, у поводу размишљања о карикатури:

> Тешко је било исцрпсти: шта је све *оговарање*. Али је у сваком случају суха гилотина.[25]

Да се Исидора Секулић заиста бавила, и у то време, питањима карикатуре показује начин на који она у свом есеју „Проблем виртуоза“ види славног француског пијанисту Алфреда Кортоа (Alfred Cortot): „Корто... пред клавиром седи... помало карикатурно, јер један угласти цртеж у фраку удара по гломазном клавиру као по дресираном мамуту.“ Очигледно, она славног пијанисту свесно посматра очима скривеног карикатуристе („карикатурно“) и види га као „један угласти цртеж“ који „удара по гломазном клавиру као по дресираном мамуту“.[26] Навели смо овај пример који показује колико се Исидора бавила књижевном, ликовном и музичком критиком. У том „расипању“ на писање чланака „поводом разних повода“ стигла је и да „ретушира“ свој есеј „Две речи о карикатури“. Али то је урадила, као што смо поменули, тек после две деценије од објављивања прве верзије тог рада. Нова верзија текста о карикатури садржи многе из-

[24] *Политика*, Београд, понедељак 19. мај 1924, 3–4 („Изложба карикатура“).
[25] Исидора Секулић, *Аналитички тренутци*, Нови Сад 1966, 431.
[26] Исидора Секулић, *Теме*, Матица српска, Нови Сад 1962, 129.

мене у односу на чланак из 1921. године. Промењен је, рецимо, наслов, а дописан је и уводни пасус, који овде наводимо у целости:

> Карикатура је исто што и духовито оговарање. *Са чистом уметношћу, наравно, карикатура нема никаква посла*. Као оговарач, карикатурист забавља и насмејава; понекад, можда нехотице, врши освету за рачун и вољу других људи. Као цртеж, карикатура може имати вредности, боље рећи виртуозности у примени једне високе технике при циљевима за једно не баш високо уживање. *У моралном смислу, карикатура је, као и оговарање, суха гиљотина* (курзив је мој).[27]

Могуће да је Исидора Секулић овај пасус додала како би подвукла мишљење да „карикатура... са чистом умјетношћу нема никакве везе“, а које је још 1921. навео у свом раду Пјер Крижанић. Запажамо да је Исидора Секулић у „ретуширaном“ тексту мање толерантна према уметности карикатуре („карикатура је, као и оговарање, суха гиљотина“) и карикатуристима као уметницима (они су сада постали за њу „неуметници“ тј. „карикатуристи цртачи“). Стога, наставља Исидора Секулић у новој верзији свог рада, „кад се помене карикатура, мисли се на цртану шалу. А карикатурист се сматра уметником, иако су карикатурама затворена врата озбиљних изложаба, и затворене капије музеја са стварима за дуго трајање. Карикатура је нечим у себи ипак нешто сумњиво, пролазно, тривиално, увредљиво.“ Можда због таквога односа према карикатури Исидора Секулић није овај есеј уврстила међу своје радове посвећене уметности![28]

Спор око уметности карикатуре настављен је и после Другог светског рата. За наставак тога спора од посебне важности била је „прва изложба југословенске карикатуре“, приређена 1948. године у Београду. Карикатуриста Пјер Крижанић написао је, за *Политику*, обиман чланак о овом културном догађају. Наравно, Крижанић је искористио и ову прилику да искаже свој познати став како карикатура „по свом уметничком облику спада у ликовну умјетност“. У томе је отишао корак даље и тврдио да „наша је карикатура права народна уметност“. Ипак, највише га је болело то што, упркос свему, „велики део публике ни до данас не зна да је карикатуриста сликар“. Није пропустио ни да одговори Исидори Секулић на њено уверење како су карикатури „затворене капије музеја“. „Бивало је и тако апсурдних мишљења да је, на пример, уљана слика ’мртва риба на белом тањиру’ уметност док ма како компликована, уметничка композиција карикатуре то није“ – пише огорчено Пјер Крижанић и наставља: „И до данас је остало тајном по чему то рибље мртворођенче има више

[27] Исидора Секулић, *нав. дело*, 374.

[28] О Исидорином схватању уметности видети студију: Владислава Рибникар, *Књижевни погледи Исидоре Секулић*, Београд 1986, 91.

права на уметничку трајност, да не кажемо, вечност, док се то право не признаје карикатури која својом проблематиком, и ма како усавршеним уметничким обликом, често остаје као политички и културни документ времена.“ На основу тога закључује: „И док ’мртва риба’ сања свој вечни колористички или тонски сан на зиду каквог музеја, карикатура почива у дубоком мраку новинских комплета.“[29]

Уместо да Пјеру Крижанићу одговори на његов „утук“, Исидора Секулић је писала есеј „Тек две три речи о хумору“ и објавила га 1955. године. Она ту високо уздиже хумор – чак га сматра, уз трагику, једним од два стожера поезије и уметности. Хумор је за њу нешто „неухватљиво“ што се не може „фиксирати“. По њеном схватању, „један дах више... и то више није хумор – него подсмех, увреда, карикатура“. Од некадашњег „театра линија“ карикатура се за Исидору Секулић преобратила у „линије бола“. Упркос свему, она је будућим истраживачима и теоретичарима уметности оставила у аманет да би о карикатури – „требало писати књигу, дебелу“.[30]

Ни после смрти Исидоре Секулић (1958) и Пјера Крижанића (1962) није прекинута расправа о карикатури. На пример, Павле Ч. Васић у свом есеју о Пјеру Крижанићу пише: „Има историчара уметности који сматрају да карикатура не улази у област уметности, него припада домену штампе или историје нарави. Мени се чини да би се могло рећи: да има карикатура које не припадају уметности и обрнуто – има и таквих које јој несумњиво припадају, независно од тога да ли се уопште могу укључити у историју штампе или нарави. Овој другој групи припада и дело Пјера Крижанића.“[31] Расправу је наставио Бора Глишић, театролог и супруг карикатуристкиње Десе Глишић, који у својој књизи *Нушић – њим самим* вели: „У тој критичарској ’финоћи’ и ’прецизности’, Исидора Секулић је (рецимо) озбиљно тврдила да карикатура уопште није уметност. Насупрот овом мишљењу, сасвим је довољно било истурити Бодлерове химне карикатурама Домијеа, Хогарта, Гоје, Бројгла (или ако баш хоћете Брухела).“[32] Прилог овој расправи дао је и Слободан Новаковић – у књизи *Цртачи смеха* он тврди: „За разлику од Бодлера, који је говорио да карикатуре представљају ’чудесне симболе’, Исидора Секулић је под карикатуром подразумевала само ’цртачку шалу’, која у себи крије ’нешто сумњиво, пролазно, тривиално, увредљиво’, размишљајући о карикатури без много уважавања... али, упркос оваквом неповољном мишљењу о ка-

[29] *Политика*, Београд, 20. мај 1948, 4: Пјер Крижанић, „Прва изложба југословенске карикатуре“.

[30] Исидора Секулић, „Тек две три речи о хумору једном од два стожера поезије и уметности“, у: *Књижевност*, Београд 1955, 10, 241–249.

[31] Павле Ч. Васић, „Сликар једне епохе“, у: Лазар Трифуновић, *нав. дело,* 564.

[32] Бора Глишић, *Нушић – њим самим*, Београд 1966, 18.

рикатури, Исидора Секулић је, ипак, један од наших ретких критичара који, уопште, посвећују пажњу овом цртачком жанру и њиме се теоријски бави, макар и негирајући га... У средини која је, са приличним отпором, примала чак и портретне карикатуре Бете Вукановић (сматрајући да се, на тај начин, руше друштвени ауторитети), било је доста разлога да се према карикатури заузме тако скептичан став, као што га је заузела Исидора, видећи у њој могућност за друштвену и моралну манипулацију (у шта нас, на свој начин, уверава и једно сведочење Пјера Крижанића...)." У предговору истој књизи Новаковић додаје: „Први значајан теоријски текст о карикатури објавио је Пјер Крижанић, 1921. године, у часопису *Критика*, износећи о карикатури дијаметрално супротно мишљење од онога које је заступала Исидора Секулић..."[33] Крајем XX века новинар Предраг Милојевић је у одбрану карикатуре писао: „У старој Србији и бившој Југославији највише критикован, нападан, и карикиран политичар био је Никола Пашић. А ушао је у историју као велики државник и политичар свога времена... Карикирање не мора да значи омаловажавање. За карикирање су погодне само маркантне личности... Пашић и Стјепан Радић, за широку популарност коју су уживали, имају највише да захвале карикатурама Пјера Крижанића."[34]

На крају, уместо закључка, треба рећи да се ова дуготрајна расправа о карикатури, започета 1921. године, пренела и у XXI век. Рецимо, док сам писао „'Две речи о карикатури' Исидоре Секулић у *Новој Европи*", објављен је фељтон Бранка Прњата „Запис о *Видицима*" у коме се казује и о томе како јунакиња овог мог текста „уступила је редакцији *Видика* свој брилијантни есеј 'Карикатура', као знак симпатије и подршке овом студентском листу. Објављен на првој страни, априла 1955. године, рад Исидоре Секулић представља свакако и најблиставији есеј на ову тему који је икада написан у нас."[35]

Аутор фељтона Б. Прњат пропустио је да нагласи да је Исидорин есеј „Карикатура" у *Видицима* онај исти који је она објавила још 1941. као другу верзију свог чланка „Две речи о карикатури" у *Новој Европи* из 1921. године, којим је започео овај наш осврт.

---

[33] Слободан Новаковић, *нав. дело*, 16–17.

[34] Предраг Милојевић, „Vox populi", у: *Два века српског новинарства,* Београд 1992, XXXI.

[35] Бранко Прњат, „Запис о *Видицима*". Фељтон је изашао у 13 наставака, *Политика*, Београд, 6–18. август 2009. године.

ЛИТЕРАТУРА

Бергсон, Анри, *О смијеху*. Есеј о значењу смијешнога, Сарајево 1958.
Глишић, Бора, *Нушић – њим самим*, Београд 1966.
Гомбрих, Е. Х., *Уметност и илузија*. Психологија сликовног представљања, Београд 1984.
Гомбрих, Е. Х. и Крис, Ернст, *Caricature*, Хамондсверт 1940.
Два века српског новинарства, зборник, Београд 1992.
Зборник историје књижевности, књига 11, САНУ, Београд 1986.
Corax. Антологија карикатура објављених у дневном листу *Данас*, Београд 2007.
Крњевић, Вук, *Исидорине опомене*, Београд 2000.
Новаковић, Слободан, *Цртачи смеха*, Београд 1985.
Попа, Васко, *Урнебесник*. Зборник песничког хумора, Београд 1960.
Поповић, Радован, *Исидорина бројаница*, Београд 1996.
Рибникар, Владислава, *Књижевни погледи Исидоре Секулић*, Београд 1986.
Секулић, Исидора, *Аналитички тренутци*, Нови Сад 1966.
Секулић, Исидора, *Мој круг кредом*, Београд 1984.
Секулић, Исидора, *Служба*, Нови Сад 1966.
Секулић, Исидора, *Теме*, Нови Сад 1962.
Трифуновић, Лазар, *Српска ликовна критика*, Београд 1967.

ЛИСТОВИ И ЧАСОПИСИ

Видици (Београд), *Данас* (Београд), *Књижевност* (Београд), *Критика* (Загреб), *Летопис Матице српске* (Нови Сад), *Нова Европа* (Загреб), *Политика* (Београд), *Српски књижевни гласник* (Београд)

Žarko Rošulj

“TWO WORDS ON CARICATURE” BY ISIDORA SEKULIC IN THE JOURNAL *NOVA EVROPA*

Summary

The author of this paper discusses various issues of the caricature, in the article “Two words on caricature” by Isidora Sekulic, which had been published in the journal *Nova Evropa* in 1921. Two decades later, Isidora Sekulic expanded and revised her previous article, and published it in 1941, under the title “Caricature”. It seems that Pjer Krizanic was greatly affected by Isidora Sekulic’s negative evaluation of the caricature in general, therefore he immediately reacted by writing an argumentative text on the notion of caricature, which was published in the

journal *Criticism (*1921*)*. Also, being induced by the polemics with Isidora Sekulic, he started to struggle for the caricature to be recognized as an art form. Therefore, this discussion was one of the most important ones in the history of the Yugoslav caricature.

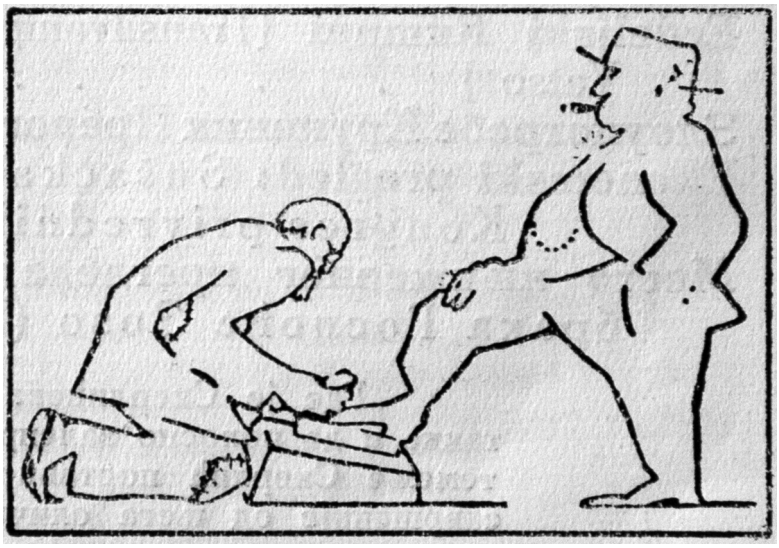

Илустрација из Нове Европе

781.7(497.1)
78(497.1)
398.8(497.1)

Сања Радиновић

НАПИСИ О ТРАДИЦИОНАЛНОМ МУЗИЧКОМ НАСЛЕЂУ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА У ЧАСОПИСУ *НОВА ЕВРОПА*

Апстракт: Чињеница да су у *Новој Европи* објављивани и прилози о традиционалном музичком наслеђу југословенских народа, у српској етномузикологији није у потпуности расветљена, нити чак довољно позната. С обзиром да је реч махом о публицистичким написима у краћим формама научне прозе, етномузиколози их нису сагледавали са пажњом какву су посветили студијама и чланцима из реномираних стручних и научних часописа међуратне епохе. Ангажованост знаменитих музичких и других писаца на њиховом стварању, као и круг захваћених тема, пружили су важан подстицај да се продуби историјска ретроспектива о развоју музичке фолклористике у првој Југославији, и назначи место *Нове Европе* у међуратној периодици која се бавила овом тематиком.

Кључне речи: традиционално музичко наслеђе југословенских народа, народна музика Југославије, југословенска музичка фолклористика, регионална југословенска етномузикологија, међуратна музичка периодика Југославије, часопис *Sv. Cecilija*.

Програмски текстови којима је 1920. године отворен први број *Нове Европе* јасно су изразили амбициозну уредничку визију Милана Ћурчина о улози часописа у праћењу и – путем генерисања постепене промене грађанске свести у Југославији – активном суделовању у стварању новог европског поретка. Јер, на рушевинама старог света, који је престао да постоји окончањем Великог рата, требало је изградити „нову и препорођену Европу“. Здрав интернационализам, утемељен на праведно задовољеном, рационалном национализму, толеранцији и демократичности, многи су сматрали једином прогресивном алтернативом хегемонистички устројеном свету, који су силом одржавале дотадашње династичке државе. Тако корените промене тражиле су људе нових назора, „смеле апостоле будућности“ наместо „сујеверних обожавалаца прошлости“, а

у Југославији још и одустајање од изолованости, индиферентности и прекомерне провинцијалности интелектуалне класе.[1]

У духу прокламоване отворености и ширине, уредништво је давало простора свим сегментима културног живота, па је тако међу мноштвом других окупило на сарадњу и неколицину реномираних аутора који су били компетентни да говоре о традиционалном музичком наслеђу новооснноване државе. На наредним страницама биће осмотрено у којој мери су њихови прилози одразили слику раног развоја регионалне југословенске етномузикологије,[2] и какво је место овог часописа у међуратној периодици која је неговала исту тематику.

Саобразно историјском тренутку, нико од поменутих стручних сарадника часописа није се бавио народном музиком као предметом који би припадао оквирима његове једине вокације. Међутим, уз основни позив друге врсте, за неке од њих музичка фолклористика представљала је важно подручје деловања, у које су уложили многе године истрајног труда. Припадници те групе били су из Србије и Хрватске, и међу њима се препознају неки од најзначајнијих утемељивача етномузикологије на простору Југославије: Владимир Ђорђевић (1869–1938), Коста Манојловић (1890–1949), Јанко Барле [Janko Barlè] (1869–1941), Антун Добронић (1878–1955) и Винко Жганец (1890–1976).[3] Друга група, сачињена од представника сва три конститутивна народа, обухвата музичке писце који су се о народној музици изражавали само повремено и са посебним поводом. То су Фрањо Дуган Старији (1874–1948), Виктор Новак (1889–1977), Тихомир Остојић (1865–1921), Петар Крстић (1877–1957) и Јосип Мантуани [Josip Mantuani] (1860–1933).[4] Трећу групу образују они који иначе нису били музички писци, и којима је ова улога припала по изузетку, углавном због интердисциплинарног карактера одабраних тема. У њој се налазе књижевни критичар и историчар Јован Кршић (1898–1941), књижевни историчар Перо Слијепчевић (1888–1964), и чувени слависта,

[1] Видети следеће уводне текстове у првом броју *Нове Европе*: Р. В. Ситон-Вотсон, „Шта хоће *Нова Европа*“, *Нова Европа*, Загреб, 1920/I/1 (16. септембар), 1–5; аноним, „Из нашег програма“, ibid., 5–8; М. Грол, „Савремени национализам“, ibid., 8–13.

[2] Тачније, *компаративне музикологије* (или, у немачком оригиналу: *vergleichende Musikwissenschaft*), како се ова наука звала до средине XX века.

[3] Већином је реч о познатим композиторима, музичким писцима и педагозима. Винко Жганец био је уједно веома истакнути хрватски доктор правних наука и теолог, а Јанко Барле теолог и историчар, једини међу свим поменутим ауторима није био и композитор.

[4] Из Хрватске су потицали Фрањо Дуган Старији, композитор, оргуљаш и врло утицајан музички теоретичар, као и Виктор Новак, историчар. Тихомир Остојић, српски књижевни и културни историчар, бавио се још и композицијом и сакупљањем народних црквених мелодија, док је Петар Крстић био композитор и диригент. Јосип Мантуани је завршио права, филозофију, општу историју и историју уметности (из које је стекао докторат), а био је и цењени словеначки историчар музике.

књижевни историчар и етнограф Матија Мурко (1861–1951). Предочену листу употпуњује неколико анонимних аутора.

Збир написа који су предмет нашег разматрања није био велик – свега 22 (што не чини ни 1% од укупног броја текстова објављених у *Новој Европи*), и то су махом публицистички прилози у краћим формама научне прозе. Одликује их прилична разноврсност са становишта заступљених тема и начина обраде, која не исходи непосредно из развојних промена саме науке по дијахронијској вертикали, већ најпре из чињенице да су их исписали аутори различитих генерација и стручних профила.

Ови су текстови били заступљени у готово целом периоду излажења часописа, али са неједнаком учестаношћу: континуирано се појављују у раздобљу од 1920. до 1924. године, а потом спорадично од 1926. до 1939. Двоброј од 21. септембра 1922. године (књ. VI, бр. 3–4), одређен насловом „Наша народна музика“, у овом погледу је несумњиво најзначајнији, будући да је наведеној тематици посвећен у највећој мери.[5] Те чињенице пружају речито сведочанство о различитој врсти и постепеном смањењу заинтересованости уредништва *Нове Европе* за проблематику у вези са традиционалном световном и духовном музичком баштином. Оне вероватно указују и на промену профила сарадника часописа – који су, за разлику од почетних година његовог излажења, обележених учешћем већег броја научника и књижевника, у каснијем периоду претежно били новинари и публицисти.

Сва четири текста из 1920. године прикази су публикација. Први од њих потписао је хрватски историчар Виктор Новак, који се у музичком свету често налазио у улози аутора бритких критика, и био један од најватренијих поборника идеје југословенства. Његово саопштење односи се на другу свеску хармонизованих међимурских напева, коју је исте године, у сопственом издању, публиковао хрватски етномузиколог Винко Жганец.[6] Та је књижица била Жганчево тек друго представљање јавности, овога пута с обрађеним црквеним народним напевима из Међимурја, невелике области на крајњем северу Хрватске. Већ од 1916. године, када је на сличан начин успео да објави своју прву збирку световних хармонизованих народних мелодија са овог подручја,[7] и то у време док се оно још

[5] Такав темат је иначе драгоцена реткост у целокупној нашој досадашњој музичкој и другој периодици.

[6] Cf. V. Novak, „Vinko Žganec: *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja* (Drugi svezak, 1920)“, *Nova Evropa,* Zagreb, 1920/I/2 (7. oktobar), 93–94; V. Žganec, *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, II svezak, izdanje autora, Zagreb 1920.

[7] Cf. V. Žganec, *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, I svezak, izdanje autora, Zagreb 1916. Ова Жганчева збирка, која је потом доживела неколико издања, била је прва у његовом серијалу обрађених, хармонизованих народних мелодија. Напоредо с тим Жганец је, од 1924, почео са објављивањем својих обимних зборника необрађених напева (видети даље).

увек налазило под Аустроугарском, наклоност музичке јавности према његовом храбром и истрајном прегалаштву непрекидно се увећавала. А нарастала је и задивљеност до тада готово непознатом, ванредно богатом и особеном ризницом међимурских песама. Одушевљени Новак хвалио је успеле хармонизације, дивио се самим мелодијама, њиховој „великој скали најразноврснијих чувстава“, „финоћи њиховог лиризма“ у којој се распознају „једна нарочито племенита словенска нота“ и „архаистички карактер“. Сматрао је да то указује на континуитет са прадавном словенском прошлошћу и да има „највише додира с великим и дубоким сентиментом словенске и поименце руске попијевке“. Према Новаковој оцени, Жганчева је велика заслуга што је успео да многе од најстаријих и највреднијих мелодија спасе од заборава, и да својим подухватом исконски међимурски мелос очисти од мађарског и немачког наноса, па је „страна зараза“ у виду ритма чардаша, мелодијског „*rubata*“ и „цифрања“, тиме коначно била „осуђена на смрт“.[8] Тако грубе речи – анахроне, неприхватљиве са становишта модерне етномузикологије, и несвојствене науци уопште – могу се разумети једино као израз тадашње потребе за дефинисањем јасних граница између својег и туђег, у време још увек незалечених сећања на дуготрајно спутавање националне самобитности Хрвата, које је готово увек значило и гушење њихове националне културе.[9]

Преостала три поменута приказа из 1920. године су кратке анонимне белешке из рубрике „Нове књиге“, о музичко-фолклорним издањима из иностранства или намењеним иностраним читаоцима. Реализација представљених књига била је подстакнута случајним контактима који су се током Првог светског рата догодили ван земље између странаца и припадника југословенских народа, првенствено избеглог српског становништва.[10]

---

[8] Иронија је у томе што су јединствене особености међимурског мелоса у највећој мери проистекле из плодне синтезе са мађарским музичким наслеђем, и још више у томе што одлике које су Жганец, Новак и други одређивали као архаичне и аутохтоно словенске, показују велике сличности управо са особеностима старог слоја мађарских народних песама. Ово етномузиколошко питање и даље је отворено, а средином XX века било је узрок једне велике политичке полемике која се водила у *Књижевним новинама*. – cf. С. Радиновић, „Станислав Винавер, Јожеф Дебрецени, Јосип Славенски и Бела Барток у етномузиколошком дискурсу (или: О могућим последицама једне старе политичке полемике)“, *Јосип Славенски и његово доба – Зборник са научног скупа поводом 50 година од композиторове смрти (Београд, 8–11. новембар 2005. године)*, Београд, СОКОЈ-МИЦ, 2006, 239–255.

[9] Не треба изгубити из вида да је у последњем периоду под мађарском влашћу, од 1861. па све до Тријанонског уговора 1920. године, Међимурје трпело разне облике интензивне мађаризације. Поврх тога, власт је у Мађаре убрајала све становнике који би научили да говоре мађарски, стварајући искривљену слику о етничкој структури ове области коју Мађари заправо никада нису настањивали.

[10] Cf. Anonim, „*Serbian Kolos (National Dances)*“, *Nova Evropa,* Zagreb, 1920/I/5 (28. oktobar), 187; id., „*Les Chants Féminins Serbes*“, ibid., 188; id., „*Južnoslovenske Narodne pesme*“, ibid., 188.

Кроз четрнаест текстова у тематском броју *Нове Европе* из 1922. године, у живом светлу раскриљује се поглед на опште прилике и кретања у југословенској музичкој култури с почетка међуратног раздобља. Од тога броја, осам написа се са разноликих становишта и у различитој мери заиста тиче музичко-фолклорне заоставштине. После Захаровљевог уводника натопљеног неуздржаним патосом,[11] ређају се прилози српских композитора Косте Манојловића и Петра Крстића,[12] одражавајући супротстављена гледишта о једном тада изузетно важном питању уметничког стваралаштва које је било у непосредној вези са музичким фолкором. Као незаменљиви симбол националног идентитета, фолклорно наслеђе је у стваралачкој визији младих композитора имало место без премца, одавно потврђено делима њихових знаменитих претходника романтичарске епохе. Међутим, пред овим ауторима и њиховим колегама стајали су потпуно нови изазови, чије је решење требало да постане путоказ на заједничким обзорјима свежих креативних узлета у условима проширеног државног, односно националног бивствовања. Кључни проблем са којим су били суочени могуће је формулисати у следећем: пронаћи равнотежу између спутавајућих датости које намеће употреба музичко-фолклорног узорка, и порива да се открије властити уметнички израз усклађен са новинама које су се рађале у европским музичким престоницама.[13]

Манојловић је сматрао да се упориште неизоставно мора налазити у традицији „очишћеној“ од бројних утицаја и Оријента и Запада, али се напоредо с тим залагао за пуно уважавање стваралачке слободе и тада савремених стилских достигнућа. Пледирао је првенствено за уметничку вредност, имплицитно оспоравајући да је она унапред загарантована посезањем за фолклорним узорком и старијим начинима његовог третмана у композиторској пракси. Опречна Крстићева виђења бранила су конзервативнији уметнички кредо, који је углавном исходио из тековина српског музичког романтизма XIX века. Није било ничег необичног у томе што се Крстић такође осврнуо на достигнућа и циљеве мелографије, јер је у дато време сакупљачко-мелографски рад у Југославији углавном и даље анахроно схватан не као темељни методолошки поступак етномузи-

[11] Cf. Е. В. Захаров, „Мистериј народне музике“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 73–74.

[12] Cf. K. P. Manojlović, „Psihološki problem u muzici“, ibid., 75–77; P. J. Krstić, „Narodne melodije“, ibid., 77–79.

[13] Шири поглед на уметничко музичко стваралаштво између два светска рата пружају радови из првог броја међународног часописа *Музикологија*, гласила Музиколошког института САНУ (Београд 2001; ред. М. Милин). Више о сложеним питањима југословенства и „националног стила“ (или „националног смера“) у међуратном композиторском стваралаштву видети у: S. Marinković, „Srpski kompozitori i ideja jugoslovenstva između dva rata“, *Folklor i njegova umetnička transpozicija – Referati sa naučnog skupa održanog 29–31. X 1987*, FMU, Beograd 1987, 191–203; А. Васић, „Музикографија *Српског књижевног гласника* и идеологија југословенства“, *Музикологија*, Београд 2004/4, 39–59.

кологије, већ као делатност која је требало да композиторе националног усмерења опскрби довољном количином репрезентативних музичко-фолклорних узорака.[14] Он је уједно истакао позитиван пример хрватске средине, где је у оквиру Народног музеја у Загребу основан Фонографски одсек, за сабирање народних мелодија. Не треба искључити могућност да је тиме подстицао и надахнуће Косте Манојловића, који ће већ следеће, 1923. године, успети да организује рад Одељења за музички фолклор при Етнографском музеју у Београду, као првог центра за прикупљање и систематизацију музичко-фолклорне грађе у Србији.

Расправа о актуелној проблематици југословенске мелографије наставила се кроз два наредна написа – Владимира Ђорђевића и Винка Жганеца,[15] меродавних да о томе говоре као најмарљивији сакупљачи српских и хрватских мелодија између два рата (и при том ослоњени скоро искључиво на сопствена финансијска средства). Из њихових сродних ставова сагледава се постепено нарастање свести о сакупљачко-мелографском раду у оквиру аутономне науке. Обојица су такође истакла велики проблем покривања материјалних трошкова, неразумевање државе да је у питању посао од важног националног интереса, и да га је било неопходно спровести што хитније, јер су већ у оно време ишчезавале бројне старе музичке форме. Решење су видели у глобалном и систематском теренском раду под покровитељством државе, у темељитијем приступу и знатнијој посвећености сеоској средини, и у серијском публиковању резултата о државном трошку. То ће у Хрватској почети да се остварује већ 1924. године кроз Жганчеву сарадњу са ЈАЗУ,[16] а у Србији тек након Другог светског рата, када је, по оснивању Музиколошког института САН, 1951. године објављена прва збирка народних мелодија, управо у редакцији Косте Манојловића.[17]

---

[14] Будући да првенствено расветљавају ставове о уметничком третману музичко-фолклорног предлошка, строго узев, текстови Манојловића и Крстића припадају истраживачком домену музикологије а не етномузикологије. Међутим, у време када су написани, композиторско, музичко-фолклористичко, извођачко и музиколошко поље били су још увек тесно повезани у интегралном развоју југословенске музичке културе, што је, уосталом, био случај и у многим другим државама. Отуда је у текућем саопштењу било неопходно задржати се на текстовима двојице аутора, постављеним готово парадигматски на самом почетку разматраног броја *Нове Европе*.

[15] Cf. V. R. Đorđević, „Nevolje naše narodne muzike“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 79–81; В. Жганец, „Организација наше мелографије“, ibid., 81–84.

[16] Жганчеве прве нехармонизоване збирке великог броја међимурских световних и црквених мелодија биле су почетак делимичне реализације ове замисли коју је изразио у *Новој Европи*. – Cf. V. Žganec, *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, sv. I (svjetovne), Zbornik jugoslovenskih pučkih popijevaka, knj. I, JAZU, Zagreb 1924; id., *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, sv. II (crkvene), ibid., 1925.

[17] Реч је о збирци Живојина Станковића (ред. К. П. Манојловић), *Народне песме у Крајини*, Посебна издања САН, књ. CLXXV, Музиколошки институт, књ. 2, Научна књига, Београд 1951.

Испоставља се да је Винко Жганец био централна личност овог двоброја *Нове Европе* јер за размотреним прилозима о мелографији следе још два написа која говоре о његовим раним истраживачким достигнућима. У првом од њих Жганец је обелоданио нека од својих важнијих запажања о особеностима музичке традиције роднога краја,[18] чије ће истраживање временом прерасти у његов најважнији животни пројекат.[19] О Жганецу потом са пуно хвале говори чланак Фрање Дугана старијег, који је представио најбитније сегменте његове биографије и дотадашње мелографске резултате.[20]

Последњи прилог о народној музици у тематском двоброју *Нове Европе* донео је врло информативни осврт Јанка Барлеа[21] посвећен разлозима за увођење цецилијанског покрета у Хрватској,[22] његовим успесима до почетка 1920-их година, и доприносу који му је пружан преко загребачког музичког часописа *Sv. Cecilija*.[23] Барле је прво образложио да је због германизације, коју је кроз цео XIX век Аустрија упорно спроводила и у домену црквене музике, код Јужних Словена католика дошло готово до замирања народног црквеног певања. Зарад његовог оживљавања, цецилијански покрет у Хрватској подстицао је стварање нових дела црквене музике на народном језику, али се залагао и за бележење и публиковање сачуваних народних црквених напева. С обзиром да је био један од најбољих познавалаца хрватске црквене музике, и с тим у вези аутор великог броја написа публикованих претежно у часопису *Sv. Cecilija*, који је уређивао од 1914. па све до 1940. године, Барле је свакако био најпозванији да о поменутој теми говори и читаоцима *Нове Европе*. У свом осврту није пропустио да нагласи изузетан значај *Sv. Cecilije* за научну обраду, вредновање и популаризацију духовне и световне народне музике у грађанској средини.

После 1922. године прилози о традиционалној музици знатно ређе налазе места на страницама *Нове Европе*, и то по правилу само у појединим пригодним тематима. Тако се у једном броју из 1923, посвећеном

[18] Cf. В. Жганец, „Међимурска пучка попијевка“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 85–90.

[19] Жганец је до данас остао најзначајнији сакупљач и истраживач међимурског музичког фолклора, мада је пажњу посветио и многим другим крајевима.

[20] Cf. Ф. Дуган, „Винко Жганец и његове збирке“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 90–93.

[21] Cf. J. Barle, „O hrvatskoj crkvenoj glazbi“, ibid., 93–96.

[22] Цецилијански покрет је био намењен оживљавању црквене музике на народном језику. Прво цецилијанско друштво основано је у немачком граду Бамбергу 1868. године. У Словенији је формирано 1877, а у Загребу 1906. године.

[23] *Sv. Cecilija – smotra za crkvenu muziku* је часопис са једном од најдужих традиција на свим југословенским просторима. У првој етапи постојања излазио је повремено, од 1877. до 1884, а затим био обновљен 1907. године. Од тада је редовно објављиван као двомесечник све до 1944. Кратко је постојао и 1946. године, за чиме је уследила дуга пауза до 1969, од када без прекида излази све до данас.

муслиманима Југославије, појавио Ђорђевићев чланак о турским музичким елементима у нашем наслеђу[24] – невеликог обима, али у време раног развоја југословенске регионалне етномузикологије значајан са становишта поимања законитости постојања фолклорне музике, као и важности прецизне терминологије. Овде је Ђорђевић, наиме, растумачио због чега није примерено користити израз „турска музика“ за оне музичко-фолклорне облике који садрже елементе оријенталног порекла, на балканским просторима усвојене директно од Турака или захваљујући њиховом посредовању. Пошто је указао на сву сложеност одговарајућег тумачења њихове провенијенције, и на чињеницу да их је могуће сагледавати аналогно турцизмима у језику, заложио се за терминолошко одређење које стоји већ у наслову његовог прилога. А као што турцизми нису успели да измене карактер нашег језика, тако ни турски елементи, с правом је закључио Ђорђевић, нису променили карактер наше народне музике.

Врло сличну спознају имао је угледни историчар музике Јосип Мантуани у вези са германским елементима у словеначкој народној музици, када јој се посветио, годину дана касније, у тематском броју *Нове Европе* о историји и култури Словеније.[25] Његово саопштење обилује историјским подацима почев од V века, чиме покушава да дефинише особену физиономију словеначке музичко-фолклорне баштине, вишевековно изложене јакој германизацији у окружењу инородном немачком културом. Мантуани је уочио да су разни импулси често долазили споља, али их је народ увек прилагођавао свом естетском чувству, из чега су настајали облици својствени једино словеначкој музици, док су преузети елементи бивали толико прерађени да их је временом постало тешко препознавати као туђе.

Тема једног броја из исте, 1924. године, била је песништво Бранка Радичевића. Овде налазимо књижевно-историјски и музичко-фолклористички текст тада већ покојног Тихомира Остојића, вешто склопљен од делова преузетих из његових ранијих расправа о Радичевићевој поезији.[26] Тај напис, један од ретких у *Новој Европи* са нотним илустрацијама, изненађује својом студиозношћу у домену аналитичког музиколошког захвата. Писац је тумачио претпостављену генетску везу између кола у *Ђачком растанку* и традиционалних сремских поскочица као карактеристичних облика вокалне музичке пратње орским играма са назначених простора, управо оних на којима је песник и одрастао. Остојићева ана-

[24] Cf. V. R. Đorđević, „Turski elementi u našoj muzici“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1923/VII/15 (21. maj), 469–470.

[25] Cf. J. Mantuani, „Slovenačka narodna muzika u staro doba“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1924/X/7–8 (1. septembar), 218–222.

[26] Cf. T. Ostojić, „Berbansko kolo u *Đačkom rastanku*“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1924/IX/4 (1. februar), 119–123.

лиза метроритмичке основе стихова који се подвикују у поскочицама – основе усклађене са ритмом плесних корака и поетском метриком која тече у распону од четверца до симетричног осмерца – открива да је овај аутор још 1918. године потпуно прецизно описао оно што етномузикологи данас подразумевају под особеностима тзв. *дечијег ритмичког система*. А он ће тек неколико деценија касније бити именован, дефинисан и детаљно објашњен од стране румунског етномузиколога Константина Брајлојуа [Constantin Brăiloiu].[27]

Владимир Ђорђевић допунио је овај тематски број једним кратким написом који садржи сведочанства о сусретима са првим примерима понарођених Радичевићевих текстова. Тако сазнајемо да су они најраније почели да се певају по Војводини, а потом и у североисточној Србији – деветнаест година после песникове смрти.[28]

Последњи прилог о народној музици који је у *Новој Европи* потписао Ђорђевић појавио се такође 1924. године, и то као завршни у броју посвећеном Јужној Србији.[29] Аутор је дао краћи коментар уз своје записе три двогласне песме – по једне из ваљевског краја, Куманова и околине Тетова.[30] Иако са данашњег становишта делује посве наивно покушај да се понуди тумачење латентне хармоније тих мелодија, ово саопштење од нарочите је историјске важности за нашу етномузикологију јер садржи неке од најранијих записа двогласног певања које је начинио неки српски мелограф,[31] и у исти мах најстарије узорке двогласја старијег стилског слоја – што је постигнуће које ће убрзо, у Ђорђевићевим обема збиркама, добити још веће размере.[32]

---

[27] Cf. C. Brăiloiu, "Ritmul copiilor" [1956], *Opere I*, Editura muzicală a uniunii compozitorilor din Republica Socialistă România, Bucureşti 1967, 119–171.

[28] Cf. В. Р. Ђорђевић, „О композицијама Бранкових песама", *Nova Evropa*, Zagreb, 1924/IX/4 (1. februar), 126–127.

[29] Cf. V. R. Đorđević, „Iz naše narodne muzike u Južnoj Srbiji", *Нова Европа*, Загреб, 1924/X/11 (11. октобар), 350–352.

[30] Ваља подсетити да се у међуратном периоду сматрало да Јужну Србију чине Македонија и Стара Србија (у чији састав су улазили Новопазарски санџак, Косово и Метохија, и предели око Тетова, Скопља, Кратова и Кочана) – J. Erdeljanović, „Etnički položaj Srba Stare Srbije i Makedonije među Južnim Slovenima", ibid., 330–331.

[31] Први се појављује знатно раније, у познатој студији географа Владимира Карића, *Србија – опис земље, народа и државе*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1887. У питању је један пример српског традиционалног двогласног певања новијег типа, објављен у поглављу „Мелодије народних песама и игара, свирке и игре", на стр. 189 (без потписаног певаног текста). Размишљајући само о старијем слоју вокалног двогласја, Ђорђевић га је превидео у свом саопштењу – cf. V. R. Đorđević, „Iz naše narodne muzike...", 350. Други двогласни запис, пример македонског варошког певања, потиче још од Стевана Мокрањца, али је објављен тек 1996. године – cf. Ст. Ст. Мокрањац (ред. Д. Девић), *Етномузиколошки записи,* Стеван Стојановић Мокрањац – сабрана дела, том 9, Књажевац – Нота; Београд – Завод за уџбенике и наставна средства, 1996, 282.

[32] Cf.: В. Р. Ђорђевић (Увод: E. Closson), *Српске народне мелодије (Јужна Србија)*, Књиге Скопског научног друштва, књ. I, Скопље 1928; id., *Српске народне мелодије (предратна Србија)*, Београд 1931.

Следећи текст који улази у оквире нашег прегледа тиче се такође Јужне Србије. Објављен је 1926. године трудом истакнутог сарајевског књижевног критичара и историчара Јована Кршића.[33] Његова животна преокупација чешком књижевношћу, и одлично познавање чешког језика, са којег је и преводио, омогућили су му да током једног боравка у Прагу направи интервју са Лудвигом Кубом [Ludvík Kuba]. Прослављени оснивач словенске музичке фолклористике, свестрани музичар, при том још и сликар, предавач и публициста, који је све своје таленте упослио у представљање словенског света сликом, речју и музиком народа – Куба је, према Кршићевој оцени, био „нека врста словенског полихистора". Он је тада већ био публиковао највећи део своје чувене антологије словенских напева, а управо се био вратио у Праг са путовања по Македонији, земљи чија ће се грађа 1929. године наћи у завршници поменутог дела.[34] Кршић је свој разговор са Кубом преточио у топао и сликовит новинарски чланак општијег садржаја, заснован на Кубиним свежим утисцима из Македоније. У уводу је побројао његове објављене мелографске и истраживачке резултате, и потом га представио као неуморног посвећеника превазиђеној панславистичкој идеологији, верног својим сновима из младости којима жар није умањило ни осамостаљење словенских земаља после Првог светског рата.

Три написа из потоњих бројева *Нове Европе* такође су инспирисана појединим знаменитим личностима. Први од њих појавио се 1933, после седмогодишње паузе – која уједно представља најдужи прекид континуитета у објављивању прилога о народној музици. Српски књижевни историчар Перо Слијепчевић бавио се и овде, мада индиректно, једном од својих великих животних тема – односом Гетеа [Wolfgang J. Goethe] према српскохрватској народној поезији. У датој прилици посветио се уочавању сличности и разлика између речитативног епског певања венецијанских гондолијера и хварских рибара.[35] Гетеов опис, настао с краја XVIII века, упоредио је са бугарштицом отпеваном „српским начином", коју је у својој еклоги-посланици *Рибање и рибарско приговарање* још средином XVI века речју и нотним приказом представио песник Петар Хекторовић. Слијепчевић је своју компарацију, засновану чак и више на

[33] Cf. J. Кршић, „Лудвик Куба у Македонији (Један разговор)", *Nova Evropa*, Zagreb, 1926/XIV/1 (26. jul), 19–23.

[34] Кубина антологија дијахронијски је уобличена од 1884. до 1929. године под насловом *Словенство у својим песмама* – cf. L. Kuba, *Slovanstvo ve svých zpěvech*, I–XVI, Poděbrady, Praha: Ludvík Kuba, Hudební matice Umělecké besedy, 1884–1929. Састоји се од 16 свезака, посвећених традицијама разних словенских народа. У духу времена, Куба је овом збирком настојао да допринесе популаризацији словенске народне музике преко концертног подијума.

[35] Cf. P. Slijepčević, „Gete o narodnom epskom pevanju na Jadranu", *Nova Evropa*, Zagreb, 1933/XXVI/2 (26. februar), 59–63.

музичким него на поетским параметрима, употпунио преузетим нотним записима.

Други наговештени чланак објављен је исте, 1933. године, у тематy о Ивану Мештровићу, а сачинио га је чувени слависта Матија Мурко. Његов напис обелодањује мање познату сферу Мештровићевих интересовања – љубав према народној епици, однеговану још у данима детињства.[36] Мурково саопштење проистекло је из разговора које је претходних година водио са Мештровићем као једним од својих епских певача. Ипак, у поменутом тексту његова пажња била је заправо општије оријентисана према епској традицији Далмације, и то претежно ка њеној поетској страни, а сусрет са Мештровићем послужио му је више као повод за овај шири извештај, будући да његов испитаник није био од најрепрезентативнијих извођача. Наиме, пошто је рано отишао од куће, ради школовања, Мештровић никада није научио да гусла. Имао је добру певачку дикцију али слаб глас, и при интерпретацијама епских песама обично се ослањао на инструменталну пратњу неког другог извођача.

Трећи текст из ове групе појавио се крајем 1936. године, из пера хрватског композитора Антуна Добронића. Настао је поводом 25-годишњице смрти Фрање Кухача, и донео критичку реминисценцију на дело великог зачетника хрватске етномузикологије, истрајног борца за идеале илирског покрета на пољу музичке културе.[37] Добронићев осврт јасно одражава чињеницу да се, када је реч о неким битним ставовима у науци о музичком фолклору, тада није могао регистровати значајнији помак у односу на почетне деценије њенога постојања на југословенском подручју. То је уочљиво већ из Добронићеве критике Кухачевих хармонизација народних песама из његове велике збирке,[38] упућене не због начелног противљења оваквој интервенцији мелографа, која је, уосталом, била уобичајена за XIX век, већ напросто зато што је он Кухачеве обраде сматрао недовољно усклађенима са „карактером односних пучких мелодија“. Добронић је и сам увиђао да се у југословенској средини наука о музичком фолклору тада још увек није потпуно афирмисала у смислу „основних принципа и систематичности који карактеришу праву и егзактну науку“, па је њене скромне резултате сматрао тек ослонцем за успешно уметничко стварање, у чему је и даље сагледавао примарну сврху сакупљачко-мелографских подухвата. И напослетку, категорији већ тада застарелих ставова изражених у Добронићевом тексту може се приписати онај да

[36] Cf. M. Murko, „Kod Meštrovića i njegovih (Ivan Meštrović kao pjevač epskih narodnih pjesama)“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1933/XXVI/8 (15. avgust), 59–63.

[37] Cf. A. Добронић, „Музички преглед. Фрањо Ж. Кухач (Поводом 25-годишњице смрти)“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1936/XXIX/12 (26. decembar), 398–403.

[38] Cf. F. Š. Kuhač, *Južno-slovjenske narodne popievke*, Zagreb, knj. I 1878, knj. II 1879, knj. III 1880, knj. IV 1881.

праву вредност има само сеоско музичко наслеђе, из чега је проистекла критика Кухачевог неселективног формирања поменуте збирке. По његовом мишљењу, „етнографско-национални музички карактер“ овог дела засењен је присуством „псеудонародних“ примера, таквих који су на селу прихваћени из варошке и градске средине, и који „са чисто пучком музиком немају ништа заједничко“.

Добронић је аутор и последњег текста из *Нове Европе* у корпусу од 22 прилога посвећена традиционалној музичкој баштини југословенских народа.[39] Његов чланак из 1939. доноси један од првих покушаја дефинисања музичко-стилских слојева у југословенском фолклору, начињен на основу тадашњих етномузиколошких сазнања и исправног разумевања да је фолклорна култура резултат стапања и наслеђених и преузетих страних елемената, при чему они први исходе из географских диспозиција, историје и етнопсихолошких одлика народа. Добронић је указао и на разлике међу законитостима настајања, преношења и доживљавања народне и уметничке музике, као и на важност премошћивања тих супротности путем популаризације народног наслеђа на сеоским фестивалима, те на њему заснованог уметничког стварања.

* * *

На основу сачињеног прегледа било је могуће увидети да мозаични текстови заокупљени традиционалном музиком конститутивних народа прве Југославије пружају објективну представу о међуратним тековинама регионалне југословенске етномузикологије, које су, и поред евидентних напора трудољубивих појединаца, у целини биле прилично скромне, обремењене многим тешкоћама, неразумевањем и нерешеним питањима, и још врло далеко од онога што је било достигнуто у напредним центрима, или чак неким суседним источноевропским земљама. Значај ових написа за историјат етномузикологије у Југославији, упркос томе што су их сачинили најпозванији стручњаци међуратне епохе, не испољава се толико у научном домету – који, уосталом, и није био примарно опредељење *Нове Европе* као часописа намењеног широј културној јавности. Вредност се препознаје првенствено у могућности да се кроз текстове, махом инспирисане актуелним догађајима и токовима, сагледа једно специфично и веома турбулентно доба као оквир развоја музичке фолклористике,

[39] Cf. А. Добронић, „Музички преглед. О нашој пучкој музици“, *Nova Evropa,* Zagreb, 1939/XXXII/10 (26. oktobar), 342–344. По страни од размотрене групе написа остају још само три текста из *Нове Европе* о традиционалној музици, којима овде није посвећена пажња јер се баве наслеђем других народа – cf. D. S., „Jevrejski glazbenici i jevrejska narodna pjesma I“, *Nova Evropa,* Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 99–100; Z. Hirschler, „Jevrejski glazbenici i jevrejska narodna pjesma II“, ibid., 100–101; G. Labelet, „Grčka muzika“ (Preveo sa grčkog originala D. T.), *Nova Evropa*, Zagreb, 1930/XXI/5 (16. maj), 370–372.

те да се тако овај развој објективније процени и боље разуме. И повратно: начин на који се размишљало о традиционалној музичкој заоставштини као јединственом знамену националног идентитета, и улога која јој је додељивана у актуелном уметничком стваралаштву, чврсто спрегнута са питањем мелографске, издавачке, публицистичке или делатности на пољу популаризације – упечатљиво сведоче да су у међуратном раздобљу национални полет и југословенство представљали витални приоритет у домену младе етномузиколошке науке. Управо у овом аспекту одражавања текуће друштвене и научне проблематике, написима из *Нове Европе*, иако се у начелу налазе на граници између публицистичких и научних, припада чак и предност у односу на музичке студије и чланке из истог раздобља објављиване у стручним часописима[40] – без сваке сумње драгоцене са неких других становишта. Уз то треба нагласити да разлика међу научним и публицистичким текстовима о народној музици насталим у овом периоду, поготово у Србији, није била велика. Она је у првом реду испољена у нешто већем обиму, прецизности и продубљености описа, с обзиром да је етномузиколошка мисао била тада још у повоју, изразито дескриптивна, и далеко од форме, методологије и захвата зрелих научних текстова.

Ако бисмо покушали да у још увек недовољно изученој међуратној музичкој периодици Југославије[41] идентификујемо стручно гласило које би у третману етномузиколошке тематике било најсличније *Новој Европи*, онда би избор несумњиво морао пасти на загребачку *Sv. Ceciliju*.[42] Поред многих различитости међу текстовима о традиционалној музици, и њихове квантитативне несрављивости у корист *Sv. Cecilije* – што је,

[40] Као што су *Sv. Cecilija, Zvuk*, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, и слична стручна гласила.

[41] Ова констатација се у првом реду односи на српске етномузиколошке студије о релевантној периодици, за сада веома ретке и по природи ствари парцијалне – cf. J. Глигоријевић, „Написи у часопису *Караџић* у вези са народном и црквеном музиком“, *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, Нови Сад, 1993, бр. 12–13, 101–114. У таквим околностима посебно треба истаћи студије о (широј) музичкој публицистици и другим музичким публикацијама историчара музике Роксанде Пејовић, као и вредан музиколошки допринос Александра Васића, што у извесној мери ублажава поменути недостатак – cf. R. Pejović, *Kritike, članci i posebne publikacije u srpskoj muzičkoj prošlosti (1825–1918)*, FMU, Beograd 1994; id., *Музичка критика и есејистика у Београду (1919–1941)*, ФМУ, Београд 1999; А. Васић, *Литература о музици у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1941* (магистарска теза одбрањена на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета у Београду 2004. године; у рукопису); id., „Српска музичка критика и есејистика XIX и прве половине XX века као предмет музиколошких истраживања“, *Музикологија*, Београд 2006/6, 317–342; id., „Значај *Српског књижевног гласника* (1901–1941) у историји српске музике“ (у штампи). Видети и: Д. Стојановић-Новичић, „Написи о музици у *Цариградском гласнику* (1895–1909)“, *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, Нови Сад, 2000, бр. 26–27, 81–103.

[42] Другу, међуратну етапу постојања овог часописа осветлио је Иво Олуп – cf. I. Olup, „*Sv. Cecilija* u drugom razdoblju svog izlaženja (1907–1944)“, *Sv. Cecilija*, Zagreb, 1978/XLVIII/2–3, 54–56.

разуме се, било условљено и потпуно другачијим профилима ових часописа – сличности се огледају у чињеници да је и *Sv. Cecilija* у међуратном периоду била дубоко прожета духом југословенског заједништва и обухватним приступом музичкој култури. Сва је прилика да су за то у извесној мери заслужне околности што су оба часописа објављивана у истом граду и што се међу њиховим сарадницима налазила неколицина истих аутора.

ЛИТЕРАТУРА

Аноним, „Из нашег програма“, *Нова Европа,* Загреб, 1920/I/1 (16. септембар), 5–8.

Anonim, „*Serbian Kolos (National Dances)*“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1920/I/5 (28. oktobar), 187.

Anonim, „*Les Chants Féminins Serbes*“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1920/I/5 (28. oktobar), 188.

Anonim, „*Južnoslovenske Narodne pesme*“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1920/I/5 (28. oktobar), 188.

Barle, J., „O hrvatskoj crkvenoj glazbi“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 93–96.

Brăiloiu, Constantin, “Ritmul copiilor“ [1956], *Opere I*, Editura muzicală a uniunii compozitorilor din Republica Socialistă România, Bucureşti 1967, 119–171.

Васић, Александар, *Литература о музици у „Српском књижевном гласнику“ 1901–1941* (магистарска теза одбрањена на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета у Београду 2004. године; у рукопису).

Васић, Александар, „Музикографија *Српског књижевног гласника* и идеологија југословенства“, *Музикологија*, Београд, 2004/4, 39–59.

Васић, Александар, „Српска музичка критика и есејистика XIX и прве половине XX века као предмет музиколошких истраживања“, *Музикологија*, Београд, 2006/6, 317–342.

Васић, Александар, *Значај* Српског књижевног гласника *(1901–1941) у историји српске музике* (у штампи).

Глигоријевић, Јелена, „Написи у часопису *Караџић* у вези са народном и црквеном музиком“, *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, Нови Сад, 1993/12–13, 101–114.

Грол, Милан, „Савремени национализам“, *Нова Европа*, Загреб, 1920/I/1 (16. септембар), 8–13.

Доброниħ, А., „Музички преглед. Фрањо Ж. Кухач (Поводом 25-годишњице смрти)“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1936/XXIX/12 (26. decembar), 398–403.

Доброниħ, А., „Музички преглед. О нашој пучкој музици“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1939/XXXII/10 (26. oktobar), 342–344.

Дуган, Фрањо, „Винко Жганец и његове збирке“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 90–93.

Đorđević, Vlad. R., „Nevolje naše narodne muzike“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 79–81.

Đorđević, Vlad. R., „Turski elementi u našoj muzici“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1923/VII/15 (21. maj), 469–470.

Ђорђевиħ, Влад. Р., „О композицијама Бранкових песама“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1924/IX/4 (1. februar), 126–127.

Đorđević, Vladimir R., „Iz naše narodne muzike u Južnoj Srbiji“, *Нова Европа*, Загреб, 1924/X/11 (11. октобар), 350–352.

Ђорђевиħ, Владимир. Р. (Увод: Ernest Closson), *Српске народне мелодије (Јужна Србија)*, Књиге Скопског научног друштва, књ. I, Скопље 1928.

Ђорђевиħ, Владимир. Р., *Српске народне мелодије (предратна Србија)*, Београд 1931.

Erdeljanović, Jovan, „Etnički položaj Srba Stare Srbije i Makedonije među Južnim Slovenima“, *Нова Европа*, Загреб, 1924/X/11 (11. октобар), 327–335.

Žganec, Vinko, *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, I svezak, izdanje autora, Zagreb 1916.

Žganec, Vinko, *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, II svezak, izdanje autora, Zagreb 1920.

Жганец, Винко, „Организација наше мелографије“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 81–84.

Жганец, Винко, „Међимурска пучка попијевка“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 85–90.

Žganec, Vinko, *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, sv. I (svjetovne), Zbornik jugoslovenskih pučkih popijevaka, knj. I, JAZU, Zagreb 1924.

Žganec, Vinko, *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, sv. II (crkvene), Zbornik jugoslovenskih pučkih popijevaka, knj. I, JAZU, Zagreb 1925.

Захаров, Е. В., „Мистерij народне музике“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 73–74.

Карић, Владимир, *Србија – опис земље, народа и државе*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1887.

Krstić, P. J., „Narodne melodije“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 77–79.

Кршић, Јован, „Лудвик Куба у Македонији (Један разговор)“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1926/XIV/1 (26. jul), 19–23.

Kuba, Ludvík, *Slovanstvo ve svých zpěvech,* I–XVI, Poděbrady, Praha : Ludvík Kuba, Hudební matice Umělecké besedy, 1884–1929.

Kuhač, Franjo Š., *Južno-slovjenske narodne popievke*, knj. I–IV, Zagreb 1878–1881.

Manojlović, Kosta P., „Psihološki problem u muzici“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1922/VI/3–4 (21. septembar), 75–77.

Mantuani, Josip, „Slovenačka narodna muzika u staro doba“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1924/X/7–8 (1. septembar), 218–222.

Marinković, Sonja, „Srpski kompozitori i ideja jugoslovenstva između dva rata“, *Folklor i njegova umetnička transpozicija – Referati sa naučnog skupa održanog 29–31. X 1987*, FMU, Beograd 1987, 191–203.

Милин, Мелита (ред.), *Музикологија,* Београд, 2001/1.

Мокрањац, Стеван Ст. (ред. Драгослав Девић), *Етномузиколошки записи*, Стеван Стојановић Мокрањац – сабрана дела, том 9, Нота – Завод за уџбенике и наставна средства, Књажевац – Београд 1996.

Murko, M., „Kod Meštrovića i njegovih (Ivan Meštrović kao pjevač epskih narodnih pjesama)“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1933/XXVI/8 (15. avgust), 59–63.

Novak, Viktor, „Vinko Žganec: *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja* (Drugi svezak, 1920)“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1920/I/2 (7. oktobar), 93–94.

Olup, Ivo, „*Sv. Cecilija* u drugom razdoblju svog izlaženja (1907–1944)“, *Sv. Cecilija* (Zagreb), 1978/XLVIII/2–3, 54–56.

Ostojić, Tih., „Berbansko kolo u *Đačkom rastanku*“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1924/IX/4 (1. februar), 119–123.

Pejović, Roksanda, *Kritike, članci i posebne publikacije u srpskoj muzičkoj prošlosti (1825–1918)*, FMU, Beograd 1994.

Пејовић, Роксанда, *Музичка критика и есејистика у Београду (1919–1941)*, ФМУ, Београд 1999.

Радиновић, Сања, „Станислав Винавер, Јожеф Дебрецени, Јосип Славенски и Бела Барток у етномузиколошком дискурсу (или: О могућим последицама једне старе политичке полемике)“, *Јосип Славенски и његово доба – Зборник са научног скупа поводом 50 година од композиторове смрти (Београд, 8–11. новембар 2005. године)*, СОКОЈ-МИЦ, Београд 2006, 239–255.

Ситон-Вотсон, Р. В., „Шта хоће *Нова Европа*“, *Нова Европа*, Загреб, 1920/I/1 (16. септембар), 1–5.

Slijepčević, Pero, „Gete o narodnom epskom pevanju na Jadranu“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1933/XXVI/2 (26. februar), 59–63.

Станковић, Живојин (ред. Коста П. Манојловић), *Народне песме у Крајини*, Посебна издања САН, књ. CLXXV, Музиколошки институт, књ. 2, Научна књига, Београд 1951.

Стојановић-Новичић, Драгана, „Написи о музици у *Цариградском гласнику* (1895–1909)“, *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, Нови Сад, 2000/26–27, 81–103.

Sanja Radinović

ARTICLES ABOUT THE TRADITIONAL MUSICAL HERITAGE OF YUGOSLAV PEOPLE IN THE MAGAZINE *NOVA EVROPA*

Summary

Programmed articles that in 1920 opened the first issue of *Nova Evropa*, explicitly conveyed ambitious editorial vision Milan Ćurčin had about the role that magazine should have in following and – by creating a gradual change of civic consciousness in Yugoslavia – in active participation of establishing a new European system under the remains of the old world, that seized to exist with the end of the Great War.

In the spirit of proclaimed openness and freedom, editors gave space to all the segments of cultural life, so among many other associates they drew together a few renowned authors who were competent to speak about folk music of the newly established state. Variety of included topics offered very important incentive for deepening the historic retrospective of the development of musical folkloristic in the first Yugoslavia, and for denoting the position of *Nova Evropa* among periodical with the same focus issued between the two wars.

In relation to the entire corpus of texts from this magazine, number of articles representing the subject of this analysis was not huge – only 22 – and they were mainly publicist pieces in shorter forms of scientific prose. Their main characteristics were a great variety of represented topics and of narrative approaches that were not a direct result of the progress along diachronic vertical of the science itself, but mostly of the fact that they had been written by numerous authors belonging to different generations and professional profiles.

Those articles were published almost during the entire period of publishing *Nova Evropa*, but with irregular frequency: they were continuously issued from 1920 to 1924, and afterwards at random from 1926 to 1939. A detailed overview made it possible to recognize that the mosaic articles had offered an objective idea about regional Yugoslavian ethnomusicological legacy between the two Wars that was rather modest in its totality, despite obvious efforts of hard-working individuals. This legacy was laden with numerous difficulties and still a long way from the accomplishments of more developed centres, or even of some of the neighbouring Eastern European countries. Importance of these articles for the history of ethnomusicology in Yugoslavia lies mainly in their offering a possibility for observation of a specific and very turbulent period as a framework for its development. And, reciprocally: a way of thinking about traditional musical heritage as a unique characteristic of national identity, and its role in actual artistic creativness, tightly connected with the question of melographic, publishing, publicist or activity in the field of popularization – significantly indicate that national enthusiasm and Yugoslavianism represented a vital priority in the domain of the young ethnomusicological science. This very aspect of reflecting current social and scientific problems offers a certain advantage to the articles from *Nova Evropa* in comparison to musical studies and articles from the same period published in scientific and specialized magazines in Yugoslavia.

If we are trying to recognize a specialized paper in still not studied enough Yugoslav musical publications, one that is most similar to *Nova Evropa* in terms of treating ethnomusicological topics, then our choice must undoubtedly be *Sv. Cecilija* from Zagreb. Besides many differences among the articles about traditional music and their quantitative disparity with advantage of *Sv. Cecilija*, similarities reflect in the fact that Sv. Cecilija was also deeply pervaded with the spirit of Yugoslavian kinship and methodical approach to musical culture. Most probably, it was due to the fact that both magazines were published in the same city and both had the same few authors as their collaborators.

Iz naše narodne muzike u Južnoj Srbiji.

Naša narodna muzika, kao što je to već u puno prilika konstatovano, nije nimalo proučena. Mi čak nemamo ni dovoljno pokupljene muzičke gradje, da bi se iz nje moglo pristupiti sistematskom proučavanju. Zbog toga je teško išta u potpunosti tačno reći o našoj narodnoj muzici uopšte, a pogotovo o našoj narodnoj muzici u Južnoj Srbiji, nego se moraju prvo proučavati samo detalji, za koje se kako-tako saznalo, ili do kojih se slučajno došlo. To je razlog što ću se i ja ovde zadržati samo na jednom detalju naše narodne muzike Južne Srbije, a taj je pevanje u dva glasa.

O pevanju u dva glasa u nas, koliko je meni poznato, zabeležio je nekoliko reči samo V. Karić. On naime kaže, da se u našem narodu pesme pevaju »obično samo jednim glasom«; »no«, veli dalje, »u Valjevskom, Užičkom, Rudničkom, i Čačanskom Okrugu peva se i u dva glasa: peva njih dvoje, ili jedno vodi a drugo obraća«. Obraćati je, veli Karić, »narodna reč u tim krajevima, i znači sekundirati«. Najzad kaže, »da se pevanje u dva glasa ograničava gotovo samo na predeo južnoga govora u Srbiji«. (V. Karić, »Srbija«, 192).

Kako Karić nije naveo nijedan primer pevanja sa melodijama u dva glasa, to ja navodim ovde jednu pesmu sa melodijom, koju sam zabeležio u selu Ogladjenovcu (Okruga Valjevskog), tek da se vidi kako te pesme pevane u dva glasa izgledaju:

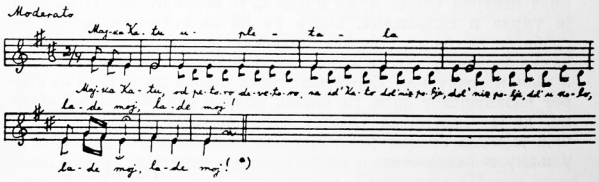

Ne id', Kato, dol' niz polje,
Dol' niz polje, dol' u kolo,
U kolu je Tomaš momče,
Tomaš momče razmahuje,
I na sluge namiguje:
Id'te, sluge, preko polja
Kano zvezde preko neba.

Vidiš, Kato, onu jelu?
Onde ću te obesiti;
Vidiš, Kato, onaj kamen?
Ono će ti mramor biti;
Vidiš, Kato, ono brdo?
Onde ću te izvijati.

*) »Od petoro . . .« ponavlja se uz svaki stih. Pesma se peva na prelu i uopšte na mobama i sedeljkama.

350

Једна страница Нове Европе

791.63-051:929 Тагац С.
791.072.3(497.1)"19"

Владимир Коларић

СЕРГЕЈ ТАГАЦ У *НОВОЈ ЕВРОПИ*

Апстракт: У броју *Нове Европе* посвећеном филму, 26. августа 1935, објављен је текст Сергеја Тагца под називом „Важна питања домаћег филма". Текст се сагледава у контексту опуса овог изузетно важног филмског стваралаца (аутор првог анимираног, првог звучног и првог колор филма на простору Југославије), али и у контексту тадашњег југословенског филма, као и филмске теорије и критике.

Кључне речи: филм, југословенска кинематографија, моделизација, аутор, Сергеј Тагац, *Нова Европа.*

У броју *Нове Европе* посвећеном филму, од 26. августа 1935. године, објављен је текст Сергеја Тагца под насловом „Важна питања домаћег филма". Овај релативно обиман рад једног од најзначајнијих домаћих филмских практичара али и мислилаца међуратног периода, свакако превазилази дневни значај полемичког осврта на тренутно стање у југословенској кинематографији, као и значај пуког документа о једном тренутку њенога развоја.

Сергеј (Сергије) Тагац (Tagatz, 1889–1973) свакако је најзначајнији филмски стваралац руског порекла[1] који је деловао на тлу Краљевине Југославије, и то у Загребу, њеном тадашњем кинематографском средишту.[2] Рођен у месту Бијела код Вјазме, у Пољској, и одрастао у Русији (Волк 1986: 65), „по очевој линији хрватског порекла" (Волк 1973: 69), пре одласка у емиграцију радио је као филмски техничар и сниматељ у предузећу *Јермољев* на Јалти.[3] Од 1922. године настањен у Загребу, Тагац је аутор

[1] О улози и значају руских емиграната за развој домаћег филма видети у: Коларић 2008а.

[2] Сам Тагац Загреб назива „средиштем наше кинематографије" – Тагац 1935: 246. О значају Загреба у контексту међуратне југословенске кинематографије видети у: Јовановић 1976.

[3] Петар Волк тврди да се Тагац у студију *Јермољев* бавио „посебно анимацијом" – Волк 1986: 65.

првих југословенских анимираних филмова, заправо кратких реклама за *Адмирал лаштило* и *Алда чај* (оба 1922),[4] затим првог филма у боји код нас, израђеног по сопственом поступку, *Еухаристички конгрес у Загребу* (1930) и *Првог југословенског тонског филма* (1930), поново на основу уређаја који је сам конструисао. Снимио је и велики број документарних, рекламних и наменских филмова, као и недовршени играни филм *Циганин хајдук Брња Ајванар* (или *Циганска крв*, 1927, режија Фрањо Ледић; Косановић 2000: 217). Због функционалног и прилагодљивог визуелног поступка, са нагласком на покрету као суштини филма, и не без извесног „популистичког рафинмана" (Коларић 2008а: 187), Тагац је био међу најангажованијим снимаљима прве Југославије.[5] После Другог светског рата радио је за *Филмске новости* и снимио велики број документарних филмова, „а за *Музички живот Загреба* и *Југословенски народни плесови* добио је награде Владе ФНРЈ" (Волк 1986: 65). Предавао је у Кинематографској школи (Кинотехникуму) у Загребу.

Средину тридесетих година двадесетог века, када је настао Тагчев текст објављен у *Новој Европи*, у филмској теорији и пракси обележава покушај редефинисања самог појма филма и филмског у складу с открићем и увођењем звука и боје,[6] чија појава најдубље доводи у питање онтолошку утемељеност филма као уметности и медија, дотад најчешће сагледавану кроз појмове фотогеничности и монтаже. У продукционом смислу, исти период карактерише студијска производња, препознавање филма као глобалног феномена и стварање глобалних кинематографских центара.

У југословенском филму, технолошки, продукционо и естетски прилично удаљеном од тадашњих центара филмске производње, средину тридесетих и даље обележавају последице и одјеци увођења првог Закона о промету филмовима, усвојеног крајем 1931. године. Покушај тога закона да фаворизује и унапреди домаћу филмску производњу, ограничавајући страни удео у биоскопској експлоатацији, изазвао је оштру ре-

[4] Волк наглашава већ тада уочену лежерност, шарм и нагласак на покрету, који ће од Тагца начинити једног од најпопуларнијих снимаља у Краљевини Југославији: „Тагац се при томе задовољавао реалистичким цртежом конвенционалних облика и сву своју пажњу усмерио је на уверљивост самог покрета. Пошло му је за руком да добије лежерне кретње са извесним шармом у самој анимацији цртежа тако да је одмах привукао на себе пажњу лабораната *Југославије* где је то све и реализовао" – Волк 1973: 70.

[5] Сам Тагац је свој рад до краја сагледавао као донекле аматерски, позивајући се на своје загребачке почетке: „Бићу опет искрен: никад нисам био нарочито добар цртач, није ми ни падало на памет да себе замишљам као неког пионира кинематографије. Заправо ме на то натерало сиромаштво. [...] Била је то борба за опстанак, спотицање на сваком кораку, хиљаду нерешених проблема: без новца, без технике, без великог искуства, готово све је требало сам направити, учити на грешкама, па опет покушати. Не знам ни сам колико вреди оно што је из тога произашло" – Тагац, у: Волк 1973: 69.

[6] О историјском контексту појаве и ширења звука и боје на филму видети у: Кук 2005: 331–376.

акцију страних, нарочито америчких компанија, али и отворио простор за појачан ривалитет америчких и немачких филмских произвођача око удела у домаћој биоскопској мрежи, што је имало и не мали политички значај. Изложен притисцима, уз недостатак истинске свести о културном, идеолошком, политичком и економском значају стварања сопствене кинематографије, законодавац током 1933. и 1934. године мења спорне одредбе Закона, излазећи у сусрет захтеву страних компанија за доминацијом на југословенском филмском тржишту и враћајући на тај начин домаћу филмску производњу на ниво аматеризма. Вероватно по узору на нека старија европска искуства, Закон прави знатну разлику између „забавних“ и „културних“ филмова, фаворизујући ове друге, при чему се под културним филмом подразумева „филм који садржи поуку у научном, просветном, здравственом, социјалном, грађанском и националном правцу“ (Волк 1986: 103).[7]

Мишљење и писање о филму такође је у међуратном периоду почивало на извесном аматерском ентузијазму, чије домете, међутим, не треба потцењивати. Међу Тагчевим савременицима и претходницима у осмишљавању филма свакако треба издвојити Бошка Токина, који је „својим инсистирањем на фотогенији, покрету и ритму близак тада доминантном визуализму“ и који „остаје наш највећи филмски мислилац и писац прве половине двадесетог века, чија су гледишта актуелна и данас, са све већим повлачењем филма пред законима нових медија“ (Коларић 2008б: 206).[8] Ентузијаста као и Токин, и тек у нешто мањој мери езотерик филма, Тагац је примарно човек праксе, чије поимање филма никада није усмерено ка теоријској апстракцији, већ своје порекло и циљ налази у деловању. Сву енергију своје мисли Тагац, у свом чланку у *Новој Европи*, усмерава ка осмишљавању затечене ситуације у савременом југословенском филму, и њеног могућег превазилажења. Ипак, како и уметност и наука (певање и мишљење) почивају на некој врсти преображавања и апстракције, Тагчевим идејама се не може оспорити извесна теоријска вредност, она мера општости којом овај текст превазилази непосредан повод свог настанка и самим тим статус документа, остајући актуелан и данас.

Тагац се најпре пита „да ли је нама домаћи филм потребан“ (Тагац 1935: 237), указујући на тек привидну заинтересованост политичке али и културне елите за успостављање и развој националне кинематографије. „Само дивљи или подјармљени народи не могу да самостално стварају“, сматра Тагац (Тагац 1935: 238), истичући да сем тематике филма, о снази

[7] Ово између осталог објашњава зашто је један од најпродуктивнијих произвођача филмова током тридесетих година у Југославији била *Школа народног здравља доктор Андрија Штампар* Хигијенског завода у Загребу, са својом производњом документарних и здравствено-просветних филмова (видети у: Мајцен 1995).

[8] О Бошку Токину видети: Стојановић 1981 и Бабац 2009.

и културном нивоу народа сведочи и форма, као „начин режије, глуме, према томе да ли је примитиван или профињен“ (Тагац 1935: 238). Култивисаност форме, моделишућа снага уметничког дела, за Тагца, дакле, сведочи о снази и аутентичности културе, о стваралачкој моћи народа (али и појединца, личности) да превазиђе и преобрази своје природно биће. Говорећи да је „филм јасна слика земље у којој је никао“ (Тагац 1935: 238) аутор нема у виду пуки механички одраз статичне и дефинисане реалности, већ у појму слике наглашава њену моделативну моћ. Ако стварање није епигонско опонашање, „ропско подражавање туђег ауторитета“ (Тагац 1935: 251), оно није ни механичко репрезентовање унапред фиксиране стварности. Филм, стога, није у својој суштини колективно дело и чин, него је, у својој високој култивисаности, „дубоко егоцентричан“ (Тагац 1935: 247). Тек ауторова стваралачка снага, снага појединца-личности-талента,[9] способна је да уметнички преобрази стварност, ефемерно уведе у закономерност. За Тагца, аутор је редитељ, док су и глумци само „уметничко средство, конкретизиране визије ствараоца“ (Тагац 1935: 247), чија је „глума утолико добра уколико се не издваја из стила комада“ (Тагац 1935: 248). У складу са антирепрезентацијализмом авангарде, али и *поетичким* схватањем уметности, Тагац наглашава: „Не опонашати, већ *градити* [подвукао В. К.] према властитим приликама и властитим идејама“ (Тагац 1935: 251), при чему је за њега „властито“ лично колико и национално, и где оба подразумевају слободу.

Фикционалну, моделизацијску, стилизацијску, апстрахујућу природу филма као уметности Тагац брани и супротстављајући се фаворизацији „културног“ филма у односу на „забавни“. Филм је „у својој суштини првенствено забаван“ (Тагац 1935: 242), због чега није ништа мање уметнички.[10] Инструменталност и утилитарност, али и ниска моделативна моћ „културног“ филма (у који спадају и поучни „журнали актуалитета“[11]), знатно озбиљније угрожава идентитет филма као уметности од фикционалне и експлоатацијске природе „забавног“ филма. Заступајући, попут многих мислилаца и практичара свога времена, аутономију филма, он вредносно подређивање „забавног“ филма „културном“, као и филма традиционалним уметностима, приписује „неразумевању“ и „преживелим појмовима о класификацији уметности“ (Тагац 1935: 246). Своју одбрану филма Тагац заснива најпре на тврдњи о постојању посебног језика и писма филма, чиме ову уметност доводи у везу пре са књижевношћу него са позориштем: „Филм има своје нарочито писмо: живе слике кинематографа, разумљиве свим народима, нису друго до

[9] „Прва и једина квалификација за филмски рад јесте: таленат“ – Тагац 1935: 252.
[10] „Кино није само разонода, и оно је уметност!“ – Тагац 1935: 246.
[11] Видети: Волк 1986: 103 и Тагац 1935: 242.

покретни хијероглифи, који се у гледаочевој свести трансформишу у речи нацијоналног језика. Исто тако, посматрани догађај ми меморишемо као низ готових реченица“ (Тагац 1935: 249).[12] Филм је „жива књига“ (Тагац 1935: 250), док висину песништва, због своје отворено артифицијелне и нерепродуктивне природе, досеже тек анимирани филм: „Већ и данашњи цртани филмови садржајно и ритмички су на висини песништва, иако се узима да су намењени деци. Али се филмска песма даје остварити и по чисто формалним знацима, као ритам и рима, који ни иначе нису обавезни. Ритам се у филму постизава одређивањем дужина повезаних сцена“ (Тагац 1935: 251).

Смисао идеја овог несистематичног мислиоца без теоријских претензија, и несклоног догматизму, мистификацијама и мистицизму претходника и савременика, треба тражити пре у њиховом искуственом исходишту него у могућим утицајима (Луј Делик, Ели Фор, Жан Епстен, Рудолф Арнхајм, Сергеј Ејзенштејн). Иако са тежиштем на критици постојећег стања у домаћој кинематографији, уз обиље практичних савета за њено побољшање, текст Сергеја Тагца, објављен у *Новој Европи,* доноси идеје о филму које су у сагласности са најсуптилнијим теоријским увидима своје епохе, а које ће поново постати актуелне са новоталасовским уметничким и теоријским интерпретацијама дела Ејзенштејна, Базена и Бресона. У нашем времену, које обележавају контроверзе филмске глобализације, његове идеје о помирењу и суштинској повезаности универзалног и националног и даље имају значаја, док је одбрана фикционалне моделизације поново један од главних задатака филмске теорије и стваралаштва, пред све већом доминацијом псеудодокументарних форми. Најзад, однос речи и слике, вербалног и иконичког, као и интеракција коју Тагац наглашава у поимању филмских слика као хијероглифа, у средишту је актуелних истраживања из области онтологије нових медија, а који, не у мањој мери него Тагцу савремено увођење звука и боје, доводе у питање саму природу филма. Његово подједнако инсистирање на слободи стваралаштва и утемељењу озбиљне националне кинематографије,[13] значајан је путоказ у данашњој борби српског филма за право на постојање и српске филмске мисли за слободу од, било наслеђене било наметнуте, идеологије. А сваком облику поробљавања Сергеј Тагац је, као зрела личност, супротстављао једино „богатство духа“ (Тагац 1935: 247).

---

[12] Идеја о филму као хијероглифу, врсти идеографског писма, најпре се везује за С. Ејзенштајна, али је старија: „Још 1919. године, у једном чланку објављеном у часопису *Crapouillot*, Виктор Перо узвикује у поводу кинематографског медијума: *Он је писмо, старо идеографско писмо!“* – Мез 1975: 212.

[13] „У слободи стварања, и у зајамченом рентабилитету домаћег филма, леже једини темељи за његов постанак и процват“ – Тагац 1935: 255.

ЛИТЕРАТУРА

Бабац, Марко (2009). *Бошко Токин,* Нови Сад: Матица српска.

Волк, Петар (1973). *Сведочење – Хроника југословенског филма 1896–1945,* Београд: Нова.

Волк, Петар (1986). *Историја југословенског филма,* Београд: Институт за филм, Партизанска књига.

Јовановић, Сретен (1976), *Методолошки приступ историји југословенске кинематографије са посебним освртом на кинематографију у Загребу 1917–1923.* Магистарски рад (рукопис). ФДУ, Београд.

Коларић, Владимир (2008а). „Филмска делатност руских емиграната у Београду и југословенским земљама у првој половини XX века“, *Зборник радова Факултета драмских уметности* (13–14), 181–198.

Коларић, Владимир (2008б). „Однос Јурија Ракитина према филму“, *Књижевна историја* (134–135), 203–208.

Косановић, Дејан (2000). *Лексикон пионира и филмских стваралаца на тлу југословенских земаља (1896–1945),* Београд.

Кук, Дејвид А. (2005). *Историја филма I,* Београд: Clio.

Мајцен, Вјекослав (1995). *Филмска дјелатност Школе народног здравља Андрија Штампар (1926–1960)*, Загреб: Хрватски државни архив.

Мез, Кристијан (1975). *Језик и кинематографски медијум,* Београд: Институт за филм.

Стојановић, Душан (прир.) (1981). *Бошко Токин, пионир* (посебно издање часописа *Филмске свеске*), Београд: Институт за филм.

Тагац, С(ергије) (1935). „Важна питања домаћег филма“, *Нова Европа* (књига 28, број 8, 26. август), 237–255.

Vladimir Kolarić

SERGEJ TAGAC IN *NOVA EVROPA*

Summary

The issue of *Nova Evropa* of August 26th 1935, dedicated to film, included a text by Sergej Tagac entitled “Important Issues pertaining to the National Cinematography”. This relatively voluminous paper by one of the most important domestic film practitioners (the author of the first animated film, the first sound film and the first colour film in Yugoslav cinematography), but also a thinker of note from the period between the great wars, is certainly of greater significance than a mere polemical reflection on the current state of Yugoslav cinematography and a mere document on one particular moment in its development.

Tagac, who emphasises in equal measure the importance of the existence of a national cinematography and the freedom of individual creation, actually advocates the view that that the cultivation of form, the modelling power of a work of art, testifies to the power and authenticity

of culture, the creative ability of a people (as well as individual creators) to overcome and transform their natural being. Tagac defends the modelling, stylising, abstracting nature of film as an art by opposing the favouring of "cultural" films over ones made purely for "entertainment". The instrumental and utilitarian character, as well as the low modelling power of a "cultural" film endangers the identity of film as an art rather more seriously than the fictional and exploitative character of an "entertainment" film.

The meaning of the ideas espoused by this unsystematic thinker without any theoretical pretensions, not prone to the dogmatism, mystification and mysticism of his predecessors and coevals, should be sought in their experiential origin rather than any possible influences. Even though its focus is on criticising the current situation in the domestic cinematography, along with a number of practical pieces of advice aiming to improve it, the text by Sergej Tagac published on the pages of *Nova Evropa* brings ideas about film that are in accordance with the most subtle theoretical insights of its epoch.

Оглас часописа Кинофон

791.072.3(497.1)”19”
791.4(497.1)”19”

Саша Сојкић

КИНО-НАОЧЊАЦИ: *НОВА ЕВРОПА* У КОНТЕКСТУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ФИЛМСКЕ КУЛТИВАЦИЈЕ

Историчар се радо претвара у редитеља...
Фернан Бродел

Апстракт: Питања која су у својим прилозима о филму у *Новој Европи* покренули Сергије Тагац и Маријан Микац – стање домаћег филма, природа седме уметности, рецепција совјетског филма, објективност филмских журнала, превођење филмова – у раду се разматрају у ширем контексту како историје филма, тако и друштвене и политичке историје.

Кључне речи: међуратна Југославија, филмска култура, језичка политика, Сергије Тагац, Маријан Микац, *Нова Европа.*

Године 1974, систематизујући теорију филма „у свету и у нас“, др Душан Стојановић окарактерисао је ране покушаје промишљања седме уметности у међуратној Југославији као „теорију наслућивања“ (цит. према БФКК3: 1134). Деветнаест година касније, приређујући *Антологију југословенске теорије филма*, исти аутор је репрезентативне текстове из овог раздобља – свега пет (заправо четири, будући да се напис књижевника Александра Илића квалификовао у негативном смислу, као пример „филмофобије“) – уврстио у прво, прозаичније насловљено поглавље: „На зачељу теоријске мисли (1920–1941)“, уз општи закључак: „И поред жарких жеља и упорних прегнућа ових раних мислилаца, све што се као теоријски став из њихових текстова могло извући била су, више или мање луцидно изречена, субјективна опредељења за извесна општа места. Остајало се на прокламацијама, а другачије није ни могло бити. (…) Када је, после ослобођења земље, почело да се размишља о организованој филмској производњи, а нарочито када се, од 1946. године, приступило снимању првих играних филмова, требало је све учити испочетка“ (Стојановић 1993: 8).

У благонаклоном избору др Стојановића нашао се и текст (тачније, одломак текста) Сергија Тагца „Важна питања домаћег филма“, првобитно објављен у тематском броју *Нове Европе* од 26. јула 1935. Пишући уводник за овај број уредник Милан Ћурчин истакао је да „не вреди турати главу у песак, па невидети чињенице: филм је – попут аутомобила и аероплана, и напослетку радија, паднувши изненадно, као с неба, међу браћу људе, – освојио свет и утврдио своју власт и себи место на сунцу“ (Ћурчин 1935: 233). И, свестан чињенице да је прва филмска пројекција у Београду била још 6. јуна 1896, додао да је *Нова Европа* „завела преглед о филму, још пре две-три године, чим је добила сарадника који предмет изблиза познаје и може с компетентношћу о њему говорити“ (233). Поменути сарадник, Маријан Микац, првим чланком о филму јавио се у броју од 26. јула 1934 (дакле, равно годину и месец дана раније). То је, уједно, и први прилог на тему филма у *Новој Европи*, а последњи ће (и једини, након темата) потећи такође из Микчевог пера (реч је о критици лексикона *Минерва* због малобројности и трајаве обраде филмских одредница, у броју од 26. јануара 1936). Све узев, за нешто више од 20 година излажења (септембар 1920 – март 1941), часопис је у периоду од годину и по дана (јул 1934 – јануар 1936) донео укупно 15 прилога о филму (свега 80 страница), од којих је Микац потписао 11 (а, по свој прилици, одговоран је за целих 13).[1]

Као што видимо, допринос је *Нове Европе* југословенској филмској култивацији невелик али, као што ћемо видети, није незанимљив. Истина, та је занимљивост превасходно микроисторијске природе, али то би се иначе могло рећи за све што је о филму написано у Југославији између два (светска) рата. Заслуга писаца из те епохе није у великим теоријским синтезама, већ у, такорећи, првобитној артикулацији свести о филму, не само као о новој, потенцијално уметничкој форми, него и као о новом технолошком *медију*, вишедимензионалном и вишенаменском. Тако се већ у првом пасусу првог амбициознијег текста код нас, а то је „Покушај једне кинематографске естетике“ Бошка Токина (изворно објављен на француском у париској ревији *L'Esprit nouveau*, а затим и у *Прогресу*, бр. 120–121, 13. октобар 1920), могло прочитати:

> Сваком се човеку може десити да у срећном тренутку свога живота каже једну истину. То се десило и A. Brisson-у кад је написао: „Проналазак кинематографије је од исте важности као проналазак штампарије“. И заиста, од дана када је пронађен кинематограф почиње једна нова епоха. Про-

[1] Ову бројку од 15 прилога требало би, истина, увећати за још трећину, с обзиром да је у часопису 11. маја 1924. објављен непотписани чланак „Наука, књига и филм у данашњој Русији“, с прегледом совјетских филмских предузећа и списком најгледанијих филмова.

наласком штампарије почела је једна нова, и познато је оно Хигово: „Cecі tuera cela“. Можемо се данас опет питати, да ли ће ово најновије убити оно, то јест књигу (цит. према БФККЗ: 907).

Токин овде упућује на чувено место из Игоове *Богородичине цркве у Паризу* (књ.V, гл. II, под насловом: „Ово ће убити оно“), где свезнајући аутор сажима страховања доброг архиђакона Клода пред консеквенцама Гутенбергов проналаска у две формуле: „штампа ће убити архитектуру“ (као, је л’ те, „Библију неписмених“), *ерго* „штампа ће убити цркву“ (Иго 1966: 183). Као што знамо, ништа није убило ништа. Но, нешто је очигледно било у ваздуху, у то време.[2] На Игоа се позвао и Бела Балаж када је – инспирисан, као и Токин, раним француским естетичарима,[3] али и раним Марксом – године 1923. писао да:

Проналаском штампаних књига људска лица постала су временом нечитка. Толико су људи могли да прочитају са хартије, да су запоставили мимички начин саопштавања. (…) Тако је од *видљивог духа* постао књишки дух, а од *визуелне културе култура појмова*. (…) Душа се скупила и искристалисала углавном у речима. Танана изражајна средства *тела* постала су непотребна. Зато нам је тело постало као без душе, празно. Оно што природа не употребљава, закржља.[4] (…) Тело се сада испружило у вис као неспретни семафор душе, који покушава да се изрази како уме. Који пут жели да притекне у помоћ и гест руке, што увек потсећа на меланхолију унакажених торзоа (Балаш 1948: 37–39).

Али, појавило се светло на крају тунела… ФИЛМ!!! Филологија и историја језика утврдиле су да

изражајни гест, покрет је матерњи језик човечанства. Сада се тога поново присећамо и поново се томе учимо. Почеци су још увек примитивни и неспретни и још су далеко од танане издиференцираности речи. Али и сад већ гест често приказује ствари које уметници речи не могу да ухвате, ни

[2] И још увек није ишчилело, кад смо већ код тога. У свом *Уводу у медиологију* Режис Дебре наведено место из Игоовог романа проглашава за „симбол“ дисциплине која би, у кратким цртама, требало да проучава историјски међуоднос културних система и технолошких система за складиштење и пренос информација – Дебре 2000: 89. Дати правац мишљења отвара простор за разне далекосежне дивагације. Није ли, рецимо, занимљива околност да су 1934–1935. Југославијом крстарили Пери и Лорд, снимајући усмену епску поезију *на алуминијумске фонографске плоче од 12 инча*, да би Лорд, 1960. године, објавио студију која је Меклуану послужила као главна инспирација за писање *Гутенбергове галаксије* (1962), књиге којом је, као што знамо, ударио темеље теорији медија и објавио силазак „типографског човека“ са сцене? И да би, осамдесетих година прошлог века, у земљи „певачâ причâ“, Сретен Марић дошао до закључка „да је човек некад имао активан однос према средствима израза, док је данас према њима пасиван. (…) Техника као да је запушила уста човеку“ – Марић 1986: 116. И још: „Све се, уз транзистор и телевизор, претворило у око и ухо, уста као да су замукла“ (204).

[3] Тзв. „визуалистима“ или „миракулистима“ – видети Стојановић 1978: 15–20.

[4] Нешто даље: опет то, мало боље: „Животињи која не гризе испадају зуби“ – Балаш 1948: 40.

> да искажу. (…) Нека прођу још неколико деценија филмске уметности и научници ће запазити да је потребно да се помоћу кинематографије састави лексикон покрета и гестова, као што се већ одавно састављају лексикони и енциклопедије речи. (…) Језик мимике много је индивидуалнији, личнији од језика речи, ма да и мимика има своје уобичајене форме и конвенционално тумачење, тако да би се попут упоредне филологије могао написати научни рад и о поређењу мимике и геста. (…) Па ипак ће можда баш филмска уметност довести и телесно до узајамног разумевања и навикавања међу народима. Неми филм не зна за ограде различитих језика. (…) Филм је првенствено из економских разлога интернационалан, а то су увек најзначајнији разлози. (…) Али услов интернационалне популарности филма је интернационална разумљивост мимике и покрета. (…) Неизбежна ће бити извесна међународна нивелација гестологије (39–42).

Дирљиво је данас читати веома ексцентричну и не мање маштовиту Балажеву „апотеозу немог филма“. Ипак, укључујући ове редове из своје прве књиге о филму *(Видљиви човек)* у своју последњу књигу *(Филмска култура)*, аутор је осетио потребу да уметне следећу знаковиту ограду: „И не бих желео да ме неко схвати погрешно мислећи да ја *уместо* културе речи, прижељкујем културу геста и мимике. *Једно не може да замени друго.* (…) А куда води тенденција која уместо јасних појмова хоће да редуцира људску културу на потсвесна осећања, јасно нам је показао фашизам“ (40).

Могло би се учинити да је Балажу овде посвећено и превише места, али то није без разлога. Разлога су, заправо, три.

Најпре, наведене реченице блиске су авангардном начину мишљења о тек проходалим „покретним сликама“: филм је будио наду зато што је био *нов*, *популаран* и *интернационалан* (док није проговорио…). У време када је већина „културних“ људи презирала филм као нижи облик забаве, а пословне и политичке елите размишљале пре свега о његовој употребној (робно-капиталистичкој и инструментално-пропагандистичкој) вредности, историјске авангарде су у филму виделе шансу за револуционарни преображај човека и света. А тако је било и код нас. Кругу око часописа *Зенит* (у којем се формирао и компетентни сарадник *Нове Европе* Маријан Микац), имамо да захвалимо на првој „ревији за филмску културу“, *Кинофон*, коју је, под псеудонимом Валериј Пољански Милан Мицић, уређивао Бранислав Мицић (и која се, за разлику од недавно репринтованог *Зенита*, не може наћи ни у једној српској библиотеци).

Затим, *Филмска култура* је, захваљујући благовременом преводу (појавила се исте године кад и оригинално мађарско издање), формативно утицала на читаву једну послератну генерацију, авангардлуцима склону, која је изградила југословенску филмску културу. Примера ради, „једна

субјективна историја филма“ Боре Ћосића зове се, као што знамо, *Видљиви и невидљиви човек* (1962).

И најзад, Балажев пледоаје за једну филмску културу још увек је актуелан (мада би описни придев, поготово од појаве *нових*, *дигиталних* медија, требало проширити у *медијску*):

> Зар није неопходно да познајемо законе и могућности филма, да бисмо могли да контролишемо и дајемо правац највећем духовном утицају који се икада појавио у историји људске културе. (…) *Духовно здравље* народа зависи од тога на који га степен филмске културе можемо подићи. (…) Људска заједница и историја културе неминовно и хитно траже да *васпитавамо укус, који ће да контролише уметност, која васпитава наш укус.* Докле год у сваком уџбенику опште историје уметности и естетике не буде поглавља о филмској уметности, докле год она не буде имала своју катедру и обавезне часове у средњим школама, дотле нећемо доћи до *сазнања* најважнијег преокрета у историји људског развитка нашег столећа (Балаш 1948: 17–19).[5]

Вратимо ли се сад на ситуацију у међуратној Југославији, приметићемо да су основни разлози за теоријско „каскање“ за светом, које помиње др Стојановић, почивали у недостатку одговарајућих образовних институција и у закржљалости домаће филмске продукције. А управо је потоње питање стављено под лупу у *Новој Европи*. Као увод у следећи одељак, или, како би се то филмским језиком рекло, *establishing shot* („кадар који успоставља простор“), добро ће нам послужити следећа макроекономска панорама:

> Доходак по глави становника био је у Југославији тридесетих година скоро најнижи у Европи; за 1938. процијењен је на 3.100 динара, или приближно 70 долара. Из те основне чињенице израстао је добро познати зачарани круг неразвијености. Ниски доходак значио је слабу потрошњу и малу штедњу; мале уштеде значиле су мале инвестиције; мале инвестиције значиле су ниски доходак, и тако даље, без наде у промјену, ако се ствари препусте својем току. Ниски доходак по глави становника био је у Југославији прије свега посљедица слабе продуктивности коју су узроковала два

[5] Године 1981, у предговору првом тому своје *Историје филма*, Дејвид А. Кук осетио је потребу да, попут Балажа, упозори на „опасност од наше необразованости“: „Ако направимо аналогију с вербалним језиком, требало би да се у односу на филм сматрамо једва писменим – способним да усвојимо облик језика али да га при том не разумемо у потпуности. Такође бисмо у том случају били приморани да откријемо да живимо у култури чији је ниво опште вербалне писмености на нивоу трогодишњег детета. Људи који живе у таквој култури би били, или бар већина њих, слични деци, лака жртва сваког ко уме да манипулише тим језиком” – Кук 2005: 5. Иако Кук овде преувеличава масовно-хипнотичку моћ филма, време би било да и систем општег образовања уважи чињеницу да су „мали екрани“, авај, одавно истиснули псе и књиге с позиције човековог најбољег пријатеља.

фактора: оскудни природни извори и малобројна производна средства у успоредби с бројем становништва, и ниска продуктивност рада. (…)

Југославији је између два рата јако недостајао подузетнички таленат. Тко је имао капитала тежио је инвестирању у трговину или у градска земљишта и некретнине, што је захтијевало мало подузетничких или менеџерских способности. Дугорочне инвестиције у индустрију привлачиле су тек неколицину, добрим дијелом због мале потражње индустријских производа. (…) Недостатак уштеда и домаћег подузетничког талента довео је до широког увоза страног капитала и менеџерског особља, као и до широке државне економске активности. (…) Успркос напорима државе економски раст био је тако тром да је једва премашивао брз пораст становништва. Налет свјетске економске кризе захватио је све гране југославенске привреде, али се особито осјетио у пољопривреди и банкарском систему, и то у таквој мјери да је опоравак трајао још дуго након што је најнижа точка кризе била превладана у многим другим земљама. Нагли опоравак који се збио после 1936. био је понајвише резултат побољшаних економских увјета у иноземству, при чему су војне припреме разних европских земаља, а нарочито Њемачке, имале великог удјела (Tomasevich 1979: 27–29).

Трудови југословенског филма

Двадесетих година прошлог века у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца често су се могли чути апели држави да покрене домаћу филмску производњу. Занимљив је аргумент којим се у првом од поменутих зазива послужио Бранко Ве Пољански („Држава и кинофилм“, *Кинофон,* бр. 9, Загреб, 15. април 1922; текст је у два наврата прештампан у *Зениту*):

Код нас има толико тога, што би се морало нашим масама на сасвим неприметан начин утувити у главу, а да оне то нити не осете. (…) И наш који сретан државчик морао би викнути: Браво! Хеурека! Кино! Филм!

Ми имамо толико националних трзавица, и толико су смешне, да из смешности прелазе у неку сентименталну трагику. Управо прекрасан садржај за филм. (…) Наша држава требала би, да се за ствар поближе заинтересује. Требала би да покуша основати једну Државну Фабрику Филмова, са којом би још могла зарадити новаца. Таква фабрика могла би продуцирати само оне филмове, који би садржавали „државотворне” идеје и етичке мисли, које би и нехотице могле занети у естетској и сликовитој форми стотине и стотине хиљада наших југословенских и антијугословенских гледаоца, у стотинама кинематографа (цит. према БФКК3: 948).

Прилози сарадника *Нове Европе*, Микца („Наш филм на стрампутици“) и Тагца („Важна питања домаћег филма“), дају добар увид у развој догађаја од тренутка када је држава коначно покушала да ствари узме у своје руке. *Службене новине,* бр. XLVI, од 5. децембра 1931. донеле су

> Закон о уређењу промета филмова који је налагао оснивање Државне филмске централе чији су задаци били да уређује и надзире промет филмова, унапређује домаћу продукцију и „помаже васпитање и корисну пропаганду филмом“. Једна од главних одредби овог Закона прописује да 15% сваког годишњег програма морају да чине филмови домаће продукције.[6] Уредбом о промету филмова 1932. године, краљ је утврдио процедуре регистровања и предавања филмова на цензуру, а прописано је и „везивање“ одређеног домаћег филмског материјала за страни (…). Касније, 1933. године, удео обавезних домаћих филмова на репертоару бива смањен на 5%, па су власници биоскопа имали већу слободу при избору филмова за репертоар (Вукашиновић 2006:1).

Закон је садржао и параграф по којем су увозници „за сваку хиљаду метара страног филма морали купити или произвести седамдесет метара домаћег“ (Микац 1934а: 278). Међутим, параграф је брже-боље опозван кад су велике америчке корпорације *Paramount*, *Metro-Goldwyn-Mayer* и *Fox* припретиле повлачењем с тржишта, како задовољно констатује Микац, не једном наглашавајући да је таква мера ишла само науштрб „државне благајне“ (треба имати у виду да Микац, читаоцима представљен као „драматург *Paramount*-филма“, говори такорећи у два гласа: у сопствено име и као портпарол свог послодавца).

Уопште узев, и Микац и Тагац негодују због тзв. „казалишног динара“, пореза који је власницима биоскопа разрезан у корист (тадашњег љутог такмаца) позоришта.[7] Обојица се критички осврћу на мањкавости тада актуелног првог југословенског (тачније, словеначког) играног звучног филма *Мелодија хиљаду отока* (продуцента, редитеља и протагонисте Макса Осватича),[8] коментаришу жалосну ситуацију у домаћој кинемато-

---

[6] Међутим, Тагацова притужба на „киновласнички менталитет“, који образује „јак опозициони фронт против домаћег филма“, указује на традиционални раскорак између Закона и стварности у овим крајевима: „’Пошаљите било какав *дрек*, – само да је што јефтиније’ – гласила је крилатица првих дана примењивања закона о обавезном игрању наших филмова. А сада? – Филмови се једноставно не играју, иако је закон на снази…“ – Тагац 1935: 255.

[7] „Нека кино храни *своју* децу, а не туђу!“ – Тагац 1935: 255.

[8] „Он је дао себе фотографирати под свим могућим кутовима и у разним величинама; тако гледалац добија дојам да је и лијепа природа снимљена само као позадина за терен на којем се креће Осватић!“ – Микац 1934а: 283. „У домаћем тонфилму ’Мелодија хиљаду отока’, једно друштванце седи за столом, док један младић – страховито љубоморан на своју сусетку – непрестано окреће главу, миче обрвама и поклапа их; гледаоцу то изгледа смешно, а câм младић чини дојам сулуда човека, – дакле, сасвим промашен утисак. Требало је, да младић сасвим наравно седи, а да би његова љубомора дошла до из-

графији – где се махом, и по њиховом суду непрофесионално, производе „културни филмови“ (у најкраћем, претече телевизијског „образовног програма“) – и предлажу могућа решења.

Микац жигоше склоност трговаца да се, примамљени причама о астрономским зарадама, упуштају преко главе у посао о којем ништа не знају (захтевајући, при том, да у свему воде главну реч), поготово „у једној младој и још заосталој земљи као што је наша, гдје су минималне могућности улагања и експлоатисања капитала, уложених у филмове, са глумцима без икакова филмског искуства, без режисера, и са скученим техничким могућностима“ (281).[9] Он такође скреће пажњу јавности на то да су неки „несавјесни спекуланти“, без икаквих квалификација, у последње време основали филмске школе – „Светлотонову“ у Загребу и Филмску академију у Београду, „под пјесничким плаштем Симе Пандуровића“! (282) – и упозорава младе да се не залећу (јер ионако неће моћи да нађу посао у струци), наводећи у парентези трагичан случај једне Загрепчанке која је „починила самоубиство, пошто јој родитељи нису могли дати хиљаду динара да плати таксу за полагање испита“ (283).

У тадашњој југословенској јавности такође се често могло срести уверење да страни филмови снимљени у земљи представљају добру туристичку рекламу. Такав став о, како би се то данас рекло, „брендирању“ Југославије налазимо код Милоша Црњанског („Могућност филма код нас“, *Време*, бр. 2689, Београд, 20. јун 1929), који је, приметивши да је немачки филм „под утицајем Руса“ кренуо „путем натуралистичког филма“ – реч је, свакако, о „уличним филмовима“ *(Strassenfilme)* у духу „нове објективности“ *(Neue Sachlichkeit),* видео у томе прилику за привлачење страних инвестиција, будући да је „наша земља, *најфотогеничнија* земља данас у Европи“ (цит. према БФКК1: 74). А *Политикин* берлински дописник је 24. јануара 1933. о премијери немачко-југословенске копродукције *Fantom Durmitora (Das Lied der Schwarzen Berge*) известио на следећи начин: „Публика је била одушевљена лепотом и разноврсношћу наших пејсажа. У неколико махова за време приказивања публика је бурно аплаудирала. Тај аплауз није био намењен глумцима и филмској радњи, већ призорима из природе“ (90). Микац није делио то одушевљење: „Наше новине и наша јавност уопће с неоправдано великим повјерењем

ражаја, било је довољно да режисер само једанпут сними његову главу саму и у близини са понешто немирним погледом“ – Тагац 1935: 249.

[9] И Тагац живописно илуструје ондашњу пословну праксу када критикује „посебно схватање нашег времена о *организацији посла*, које бисмо могли назвати ’грандоманијом’. Неки посао, рецимо, дозвољава – према свом опсегу – за своју пословницу кирију једне мале собе, негде отрага; међутим, подузетник држи у закупу стан од шест собâ у центруму с изгледом на улицу! У неку руку, то је пословно ’хохштаплирање’, али ствар постаје трагичном, ако подузетника на таково пословање силе самоуправа града или меродавни фактори“ – Тагац 1935: 244.

примају све што се односи на снимања странаца у нашој земљи, увеличавајући значење таквих снимања, иако би се на основу досадашњих искустава морало бити уздржљив. (…) Не треба се заваравати предрасудом, да страна филмска подузећа само зато снимају код нас што су очарана љепотом наших крајева; рачуни одлучују, ништа друго. Све наде и илузије у туђу помоћ треба напустити; ми морамо сами поставити на ноге свој домаћи филм“ (Микац 1934a: 285–286).[10] А његово решење гласило је: „Југословенски филм мора да извире из народног живота и наше земље!“ (287). Судећи по опису, пожељни би били натуралистички филмови на романтичне теме:

> Ако ће пред камером тећи живот онакав какав јест, без фалзификовања и дотјеривања, наши филмови неће на себи носити већ од самог почетка жиг незрелости и извјештачености; ако ће лица, изабрана из народа, приказивати пред камером себе, своја дјела и недјела, своје боли и радости, наши филмови биће лишени дилетантизма и неприродности. (…) Вјештина је носити радњу тако да јој све друго буде подређено: и насмијано приморско небо, и треперење зрелог банатског жита, и дрхтање чамца на валовима Саве и Дунава, и смијешак заробљене босанске буле, и несташни ритам кола, и пјевање севдалинке. (…) Касније, кад се стекну искуства у писању сценаријâ, у режији, глуми и фотографирању, у резању и монтажи, моћи ће се приступити и тежим задацима (снимити, напримјер, филмове према „Сељачкој буни“, „Хајдуку Станку“, „Змају од Босне“, „Смрти Смаил-Аге Ченгића“, и дјелима старијих и савремених писаца који познају народ и његов живот – 287).

За разлику од Микца, Сергије Тагац је, поучен искуством на терену, стајао с обе ноге на земљи. Не би ли нагласио важност домаћег филма, тактички је апеловао на национални понос: „не треба заборавити да је филм одраз културног стања једне земље и њена духовна стварања. Само дивљи или подјармљени народи не могу да самостално стварају“ (Тагац 1935: 238). Тренутно стање ствари дочарао је уз помоћ једне упечатљиве слике:

> За стварање домаћег филма ми смо технички довољно спремни, јер имамо што нам је најпотребније, али треба пре свега пробити лед међусобног неразумевања, недостатка једнаког схватања основних питањâ, неразумевања властите користи и нејасности циљева. Код нас је данас у том погледу ситуација такова као да градимо Вавилонску Кулу, и та Кула ево већ

[10] Па ипак, када је идуће године приказао немачки филм *Босанска рапсодија* (чији оригинални наслов нисам успео да утврдим), оценио га је као „одлично средство за нашу туристичку пропаганду“, дометнувши да „од разних наших крајева, који странце привлаче, на једно од првих мјеста долази Босна и Херцеговина, која је за странце због реформама што их је провео у Турској Кемал-паша, данас још привлачнија и ’турскија’ од саме Турске“ – Микац 1935b: 86.

десетке година стоји неизграђена! Планови за градњу били су грандијозни, али се радници међусобно не разумију и оптужују: док један вуче камен горе, други га у трку ваља доле, а притом обоје падају и пропадају од глади и изнемоглости. Проклета сизифовска работа! (238).

Требало би кренути полако, с културним филмовима, сматрао је Тагац, при чему би будућност југословенске кинематографије битно зависила од два фактора: *слободе стварања* и *зајамчености рентабилитета* (255), односно спремности државе да гарантује откуп филмова по цени коштања (15.000 динара; приложен је и „трошковник“ једног таквог филма).

Међутим, оно чиме Тагацов текст највише плени, јесте то што у њему наилазимо на дирљив *људски документ*, и тај скромни одломак завређује да буде цитиран у целини (од оваквих би се исповести „у нас“ сигурно дао саставити читав један флорилегиј):

Може се мирне душе рећи, да ниједан амерички, ниједан немачки, нити икоји други страни камераман, није толико многостран као наш, који је упућен несамо у свој директни позив – камеру – него је уједно и тонски инжињер, па и режисер (који више пута има врло чисте појмове о филмском „миз-ан-сен“, о динамици појединих сценâ, о композицији сликâ, те дакле има праве режисерске врлине), а разуме се често и у филмску шминку, те савршено познаје све лабораторијске гране рада и лабораторијску кемију. Он је понекад и прави мајстор у филмском осветљавању (Beleichtungschef), изумитељ, конструктор, и шеф продукције (тојест онај који свршава финансијску страну подухвата). Свему овом треба додати још нешто, што је врло важно: будући да је он у току године запослен само неколико пута, те ако нешто и заради одмах се свом жестином баца на нове инвестиције, то он на свом послу и силом приликâ мора преко сваке мере да штеди и услед штедње мора снимати и по киши и после заласка сунца, што ниједан страни оператер не би радио већ због свога реномеа. Може рећи, уз ироничан смешак, неко од господе критичара, да наш камераман „додуше ради све, али ништа добро“; ако међутим узмемо у обзир, уза све остале тешкоће, да домаћи камерамани, и поред свог големог знања и талента, управо мизерно зарађују, и да раде без изузетка са кредитираним сировим материјалом, чију вредност у случају несреће не би могли тако лако платити, онда се мора признати да је квалитет домаћих снимања фактично добар. Треба узети у обзир још једну чињеницу: да наши финансијери често не дозвољавају да се из филма испусти ма и један једини метар, и често се нашем оператеру постављају овакви захтеви [ево једног „вечног“ историјскоуметничког мотива]: „У овој се поворци мора свако лице тачно распознати, јер свако доприноси свој део финансирању филма, па онај који не буде у филму неће хтети да плати, и ми ћемо бити принуђени да Вама то одбијемо од рачуна!“ (239–240).

Како видимо, ондашњи југословенски „камераман“ имао је бити – *Superman!* Што постаје још очигледније кад се Тагац лати расплитања апсурдних правних прописа који му везују руке и стављају га у гори положај него стране снимателе (240). И кад исприча анегдоту о томе како је „један наш стручњак израдио оригиналну методу снимања у наравним бојама, прикладну за нашу земљу ради јефтиноће поступка (поступак је базирао на познатом систему ’кинемаколор’, али câм изум састојао се је у томе, да се могло аутоматски, брзо, наизменце колорирати у неколико боја, тако да је за одвијање могао служити обичан пројектор, што није био случај код ’кинемаколора’)“, па је о свом трошку снимио филм – „о Еухаристичком Конгресу у Загребу (1929)“ – који није приказан пошто нико од „киновласника“ није био вољан да се упусти у пословни ризик… (243–244).[11]

Сергије Тагац није сумњао да би се југословенски филм под наведеним условима показао исплативим, што би уједно довело и до снижења цене увозних филмова. Друга могућност, велики прилив страног капитала који би угушио домаћу продукцију, није му била по вољи – али, „кад се ништа нема, боље је и нешто“ (255). Држао је да, кад је филмска уметност по среди, бој не бију ни свијетли капитал ни величина народа, него *таленат* (251). На крају текста изразио је уверење „да речи одушевљења и прегнућа могу бити разумљиве несамо духовно опчаранима градитељима Вавилонске Куле него и камењу од којег се она гради…“ (255). Да ли је могао наслутити да ће се само кроз коју годину наћи у тамном вилајету?

---

[11] „Један наш стручњак“ је, погађамо, сам Сергије Тагац (Бјела крај Вјазме 1889 – Загреб 1973), по једнима Пољак који је 1922. из СССР-а емигрирао у Загреб (Мунитић 1979: 11), по другима – Рус (Коларић 2008: 186). Занат је пекао као „филмски техничар и снимaтељ у предузећу *Јермољев* на Јалти. Тагац је, редом, аутор првих анимираних филмова насталих у Југославији, и то у облику кратких реклама за *Адмирал лаштило* и *Алда чај* (оба 1922). Снимaтељ бројних документарних и рекламних филмова, као и једног недовршеног играног – *Циганин хајдук Брња Ајванар* (или *Циганска крв*, 1927, режија Фрањо Ледић), Тагац је и реализатор првог југословенског филма у боји (…), али и, помоћу уређаја који је сам конструисао, *Првог југословенског тонског филма* (такође 1930). Поред пионирске делатности, снимaтељског рада и иновација у филмској техници, Тагац је писао и текстове о филму, док је после Другог светског рата снимао за *Филмске новости* и *Кинотехникум* у Загребу. (...) *У рају лијепих жена*, филм Стевана Кертеса из 1930. године, а који је снимао Сергије Тагац, духовита је и наглашено еротична слика поратног и међуратног хедонизма, визуелно осмишљена по угледу на разгледнице са летовања” (186–187). Ови се подаци, уз малу помоћ интернета, дају и допунити. Године 1943. режирао је у Независној Држави Хрватској – „кад се ништа нема, боље је и нешто“ – Тагац 1935: 255 – културни филм *Домовина* по песми Ђуре Арнолда (традиционалистичког пјесника, каже *Wikipedija*, „рефлексивно-домољубног кова“). Године 1945. један је од директора фотографије на документарном филму *Јасеновац* (р. Г. Гаврин и К. Хлавати). И најзад, али никако на последњем месту, радио је као снимaтељ на средњометражном *сатиричном антистаљинистичком балетском* филму *Тајна дворца И. Б.* (р. М. Катић, 1951), који је био бункерисан све до 1992, када је откривен и премијерно приказан у Музеју Југословенске кинотеке у Београду.

У следећем одељку биће подвучено оно о чему је Сергије Тагац *сањао*.

Лични ракурси: „жива књига“ *vs* „гола стварност“

У текстовима двојице сарадника *Нове Европе* дају се разазнати и два различита погледа на филм: даровити и сензибилни практичар Тагац настоји да формулише сопствену поетику, док се Микчев доживљај филма очитује спорадично, у судовима и опаскама.

У негативном аргументативном току његовог излагања, Тагацу је пре свега стало до две ствари: да повуче оштру разлику између филма и позоришта, и да минимизује значај глумца (будући да је култ филмских звезда у Југославији одавно имао одано поклоничко тело). „Могло би се рећи, да су глумци за филм оно што су модели за сликарство“, вели Тагац, и у једној парентези поткрепљује то следећим примером: „познајемо ’звезде’ које су пронађене, по нашем мишљењу, само за ’једнократну употребу’, например глумицу која је савршено одговарала својим необичним профилом и својом витком фигуром двострукој улози жене-аутомата и уједно разблуднице у ’Метрополису’“ (248). И још: „ако на улици, без инсценације, *неопажено*, снимите коју сцену, пролазнике, чак и ’патетику’, рецимо какву свађу, такова сцена без даљњега може бити укључена у сваки уметнички филм; али ако исту сцену, код лошег схватања, настојите ’изражајно одглумити’, такова сцена неће ваљати ни за гротеску“ (248–249).[12]

[12] Треба напоменути да је Тагац, док у прилог своје тезе наводи примере из немог филма, и те како свестан новог изазова који је за редитеље (а и глумце) представљао у то време осам година стар, али увелико доминантан, звучни филм. Кукова *Историја филма* управо на примеру увођења звука добро показује како је корак напред у технологији обично значио два корака назад за филмску уметност: „Снимање звука је убрзо учинило филм још статичнијим од филмованог позоришта из његове прве деценије, јер су глумци морали да остану унутар домета и статичног микрофона и статичне камере. Не само да је сам оквир камере остао без покрета, него су и глумци морали да остану непокретни *унутар* кадра да би њихове гласове снимила груба опрема за снимање“ – Кук 2005: 362. Живу слику филма у овој развојној фази затичемо у изврсном аутореференцијалном мјузиклу *Певајмо на киши* (*Singin’in the Rain*, р. Стенли Донен и Џин Кели, 1952). Међутим, почетком тридесетих авангардни ствараоци попут Ејзенштејна, Пудовкина, Александрова и Клера критиковали су „*синхрони* или ’натуралистички’ звук, при коме публика *чује* тачно оно што види на платну и онако како га види, и *види* тачно оно што чује са филмске траке и то онако како га чује – као некреативни облик снимка, који угрожава формална достигућа немог филма. Уместо тога, они су се залагали за *асинхрони* или *контрапунктски* звук – звук који би био супротстављен сликама које га прате ради изражајног ефекта, на исти начин на који и међусобно сукобљени кадрови у немој монтажној секвенци представљају контратежу један другоме“ (368). Тагац је, већ по природи своје аниматорске страсти, имао слуха за могућности које пружа неконвенционална монтажа звука. Видимо то када из Мајлстоновог филма *На Западу ништа ново* (*All Quiet on the Western Front*, 1930), као посебно успелу издваја „једну доста дугу сцену без радње: једино карактеристичан наме-

Као што сва пратећа апаратура (камера, звучници, електрика и фотографски поступак) има чисто инструменталну улогу – „попут књиготискања у литератури, припремања платна и употребе боја у сликарству, кулиса и рампа у драматургији“ – тако и глумци нису ништа друго до „уметничко *средство*, конкретизиране визије стваралаца, које су – за разлику од казалишта – потребне једино из *техничких* разлога: фотографирати је наиме једноставније и брже него цртати, али и цртањем у полутону (као слика) могло би се доћи до истог резултата“ (247). Све је, према томе, подређено *фигури аутора*, а филм је „најсавршеније и најмодерније средство његових изражавања“ (247). Очито, у Тагчевом случају реч је пре свега о аутору *анимираног* филма („фотографирати је наиме једноставније и брже него цртати“).

У наставку Тагац развија аналогију између филмског аутора и писца, која за њега, чини се, има већу тежину од пуког полемичког маневра против позоришта. Рад на филму, каогод списатељски процес, подразумева „три стваралачке фазе: 1) концепцију идеје (писање, односно замисао ’манускрипта’), 2) њено остварење (режирање код снимања*, односно цртање својих визија*), и 3) дефинитивну обраду (резање и слагање заједно израђених сценâ, која је манипулација од одсудне важности, јер даје делу уметнички елан)“ (247; курзив мој). Филм такође „има своје нарочито писмо: живе слике кинематографа, разумљиве свим народима нису друго до покретни *хијероглифи*, који се у гледаочевој свести трансформишу у речи нацијоналног језика. Исто тако, посматрани догађај ми меморишемо као низ готових реченицâ“ (249). Чудновата идеја:[13] свако ко се икада нашао на мукама вербалне артикулације, зна из личног искуства (и одвише добро) да људи не памте, нити мисле, у готовим реченицама. Недовољно је јасна и Тагацова идеја о *интимитету:* „Код представљања напоредо са натуралистичким театром [тј. у склопу неке позоришне представе], филм губи потребни *интимитет*. Међутим, тај интимитет поседује књига. У томе и јесте њихова сличност: филм је жива књига!“ (250). Биће да је тиме хтео да изрази да је, с појавом филма, позориште (за разлику од наративне књижевности) изгубило на способности да генерише бартовски „ефекат стварности“, будући да се праг колриџовског „суспрезања неверице“ подигао на дотле неслућену разину. Међутим, Тагац уједно примећује да реалистички филм („садањи стил филма“) није и једини могућ, те да ће будућност (исто као у књижевности) донети и друге стилове. С тим на уму, поиграва се помишљу о „филмској песми“,

штај једне собе без икаког живота; на таквој позадини чују се гласови једног љубавног пара, који се налази негде у једном куту собе“ – Тагац 1935: 250.

[13] И далеко од славне Ејзенштејнове идеје да кинески идеограм – у којем из споја/судара двеју *слика-хијероглифа* настаје *појам* – представља претечу „интелектуалне“ монтаже – видети Ајзенштајн 1964: 58–59.

уз карактеристичну опаску да су Дизнијеве *Сили симфоније* (*Silly Symphonies*, 1929–1939), иако се обично сматрају пуком дечјом разонодом, „садржајно и ритмички (…) на висини песништва“ (251).

За разлику од Тагаца, Микац је сматрао да „између књижевности и филма јаз је напросто непрелазан“, подразумевајући под тим баналну чињеницу да „роман, кад је прерађен у филм, више није роман“ (Микац 1934a: 280). Осећао је да уметничка вредност филма битно зависи од тога да ли је редитељ „савладао градњу (…) на основу филмских принципа“ (281), али није умео (нити покушао) да објасни *у чему* се заправо ти принципи састоје. Привлачиле су га пре свега „идеје“, илити порука филма. Микчев рецепт за добар филм гласио би: *гола стварност*, што су речи којима је поткрепио свој критички суд да је *Чељускинц* „без премца“ (Микац 1935c: 90).[14] У питању је, изгледа, неми документарни филм браће Васиљев о спасилачкој експедицији једног ледоломца (*Подвиг во льдах*, 1928), али тиме смо већ увелико закорачили у следећи одељак, посвећен „рецепцији“ совјетског филма у међуратној Југославији.

Сјај и беда „тенденцијозне“ уметности

Судећи по оновременим критикама, посетиоци југословенских биоскопа били су у прилици да погледају добар део данас штованих филмова.[15] Реч је, додуше, о филмовима који су настали у окриљу великих (америчких, немачких и француских) студија, те доживели „милост“ дистрибуције и рекламе. О осталом се понешто могло прочитати у извештајима земљака, углавном француских и чешких ђака, који су имали срећу да посете биоскопе на страни.

Пријем совјетских филмова од почетка је био крајње негостољубив из, разуме се, сасвим политичких разлога: филмови су били револуционарни а држава уставна (од 28. јуна 1921. до 6. јануара 1929) монархија у којој је (августа 1921) Комунистичка партија била стављена ван закона – след догађаја: успех на општим и локалним изборима 1920; интервен-

[14] Ване Бор је конкретнији: кад је реч „о филмовима данашњице, те данашњице у којој живимо, данашњице између два рата [*sic!*], несигурне, мучне, неправедне данашњице (сви изрази су наравно слаби), онда за нас највише значе ти *опасни* филмови који су нешто, макар и најмање, променили на Кугли Земљиној“ – цит. према БФКК1: 95.

[15] Мада, питање је у каквом стању… Један Тагацов вапај сведочи о томе да су се, осим државне цензуре, у филм мешали и други „фактори“: „Колико је само добрих сцена изрезано из већих филмова, колико напредних режисерских захвата (испрекидана монтажа и слично) прерађено, оригиналних сврштака испуштено, колико свега тога што је најбоље изостављено и масакрирано од киновласникâ! ’Није то за нас, није то за Балкан’, гласи једно гесло, које је бог зна где и ко измислио, – опасно схватање, јер идући путем примитивитета лако бисмо могли доћи и до људождерства!“ – Тагац 1935: 244.

цијом централне владе комунисти бивају онемогућени да врше градску власт у Београду; серија штрајкова; два атентата, један успешан.

Отуда је разумљиво што су совјетски филмови све до 1934. били незванично забрањени.[16] Часописи, пак, забрањивани су званично: на пример, совјетском филму посвећен четврти број загребачког „илустрованог тједника“ *Филм* из 1925, уредника Бошка Токина (БФККЗ: 1302). Додуше, у чувеној *Зенитовој* „руској свесци“ (бр. 17–18, септембар–октобар 1922) нашао се и текст Љубомира Мићића „Кинофилм у Русији“, али се из њега није могло богзна шта дознати. Јер, било је прерано.[17] Међутим, и поред одржаваних веза са СССР-ом, у *Зениту* се све до последњег броја – бр. 43, децембар 1926, забрањен због текста „Зенитизам кроз призму марксизма“ – није могло прочитати ништа сувисло о совјетском филму.

Године 1935. Маријан Микац за *Нову Европу* сумарно приказује првих осам „руских“ филмова које је 1934. напокон успео да увезе дистрибутер „Atlantis film“ – „након тога што су нашој лаковерној јавности разни пољски или чешки филмови (…) несавјесно сервирани као прави и непатворени совјетски филмови“ (Микац 1935c: 88). Границу је најпре прешао, и највећу прашину подигао, први совјетски звучни играни филм *Пут у живот* (*Путёвка в жизнь*, р. Н. Ек, 1931), васпитно-поправна сторија о соцреализацији (пардон, социјализацији) „беспризорних“, односно малолетних делинквената. Цензура је оклевала: „филм је неколико пута забрањиван; а кад је ипак дозвољен за приказивање, поново је забрањен, а затим опет дозвољен“ (88). Атмосферу пред прву пројекцију

[16] Сјајан пример превентивне аутоцензуре откривамо у Токиновом чланку „Забрањени ’Весела удовица’ и ’Потемкин’“ (*Савремени преглед*, бр. 2, 15. новембар 1926): у години тријумфалног похода *Оклопњаче Потемкин* (*Броненосец „Потёмкин“*, 1925) по Северној Америци и Западној Европи, Токин је писао да филм није забрањен „из простога разлога што није ни поднешен цензурисању, пошто се филмска агенција која је хтела да га уведе код нас предомишља унапред уверена да неће бити одобрен“ – цит. према БФККЗ: 61. Случај другог филма о којем Токин говори, Лубичевог *The Merry Widow* (1925), пружа занимљив увид у цензорске аршине: он је, додуше, поднесен на цензуру, али није прошао – да се не би увредили Црногорци, што постаје разумљиво ако знамо да се радња „одвија у имагинарном руританијском краљевству Монтебланко“ – Кук 2005: 323. Као противтежу Лубичевом овејаном „балканизму“, наведимо и један дражестан пример балканског „окцидентализма“: критички се осврћући на сензационалну вест (у *Политици* од 29. марта 1934) да је у припреми „први балкански 100%-тни тонфилм“ *Пјесма Балкана,* и да би та (несуђена) бугарско-југословенска копродукција имала бити утук „дегенерисаном америчком и западноевропском духу“, Микац указује на сумњиву „аутентичност“ предвиђеног заплета: „један умјетник стоји између двије жене – једна је типичан филмски ’вамп’, а друга је утјеловљена врлина; биједни умјетник врда овамо и онамо, док га, најзад, не спасава *балканска* чистота“ – Микац 1934a: 285.

[17] Од великих совјетских редитеља у то време деловао је само Дзига Вертов, а и његов ће се манифест „Киноки. Преврат.“ појавити тек средином 1923, у трећем броју *Лефа*. Будуће ведете „совјетске монтажне школе“ још увек су биле на каљењу у „радионици“ Лава Куљешова: прича каже да су се услед несташице сировог материјала „први експерименти радионице (…) односили на продукцију ’филмова без целулоида’. Куљешов и његови студенти би написали сценарије, режирали и глумили као да су испред камера, а онда – на папиру – склапали разне ’кадрове’ у целе ’филмове’“ – Кук 2005: 208.

дочарао је Ване Бор: „То није била ’премијера’. Рекламе су извиждане, редови седишта су немилосрдно померани, лупало се ногама од нестрпљења, да почне, да већ почне филм, – тај филм који није направљен за забаву публике и зараду, тај филм који представља један одломак из најсавременије историје, из историје далеко од нас, али која је наша, нас овде у Београду, као што би била наша на сваком другом месту на земљи“ (цит. према БФКК3: 1015).

За то време, у земљи бољшевика… „Прва од више великих чистки, у којима су током те деценије милиони совјетских грађана и владиних функционера ухапшени и погубљени, почела је 1934. Страх и ксенофобија су били велики, па је, (…) као и немачки, совјетски филм постајао у све већој мери ескапистички, у складу са све већим степеном репресије у земљи“ (Кук 2005: 496). У прилог овој тврдњи Кук најпре наводи мјузикл *Пастир Костја* (*Весёлые ребята*, р. Г. Александров, 1934), који се такође нашао у првом контингенту „руских“ филмова приказаних код нас и, чак, најбоље прошао на благајнама, из чега је дистрибутер извео закључак да из програма за следећу сезону унапред треба елиминисати све „тешке“ филмове (Микац 1935е: 267).

Дакле, филмови које су Југословени те године гледали били су само бледа сена једне кинематографије која је, у Стаљиновом наручју, управо испуштала душу. То у јавности, очито, није остало без коментара: „У последње вријеме све се чешће чита, како је руски филм изгубио своју оштрину, како је постао нетенденцијозан и зато ’умјетничкији’, како је – рјечју – учинио извјесне концесије грађанском схватању“, приметио је Микац, оценивши да је ту реч о „разумљивој еволуцији“: по завршетку грађанских ратова, „кад је ратовање замјенио конструктиван рад, филм, који је у Русији све прије него празна забава, или средство обичне пропаганде,[18] није могао да остане на ранијој степеници“ (Микац 1935с: 90–91). Треба приметити како се овде, поводом филма, накратко распламсала спорогорећа полемика о тенденцији у уметности, која ће, као што знамо, коју годину касније букнути у „сукоб на љевици“, између партијних књижевника и политичних уметника. У току те полемике, пословично верзирани Мирослав Крлежа овако је оценио програм историјских авангарди: „Цртање плаката, монтажа филмова, опрема и повезивање књига, умјетни обрт и казалишне декорације, све те технике треба да служе одређеној пропаганди и агитацији, па као што књижевност није ништа друго до језична сурадња у покрету гомила (дописивање, буђење свијести, кроничарство), тако ни ликовна умјетност нема друге сврхе, него да својом такозваном Љепотом уоквирује пропаганду и агитацију. Црква

[18] Уп. Ј. В. Стаљин: „Филм је најсјајнији метод масовне агитације. Наш циљ је да га узмемо у своје руке“ – цит. према Кук 2005: 270.

католичка, Маринети, фашизам Мусолинијев исто тако као и господин доктор Гебелс у томе су сто посто сагласни" (Крлежа 1958: 256–257). И ставио тачку на и: „Умјетнички стварати не значи само хтјети, него и умјети" (258).

Прашина и вата

Други по реду Микчев кинематички прилог у *Новој Европи*, први у склопу новопокренуте (али кратковеке) рубрике „Филмски преглед", појавио се новембра 1934. под насловом „Тонфилмски журнали, 'очи и уши света'". Разматрајући примену нове репрезентационе технологије у новинарству Микац је уствpдио да филмски журнали, за разлику од штампане речи, која је подложна свакојаким манипулацијама, „износе само *фактичне* чињенице, само голи живот" (Микац 1934b: 414). „Текстом, односно накнадно уметнутим говором, може се, додуше, покушати да фалзификује карактер једног догађаја, и тиме да произведе други ефекат код гледаоца; али је немогуће фалзификовати слике" (415). Ово наивно мишљење није промакло Тагцу, који га је у ходу кориговао: „Познато је, да је код филма могуће тенденцијозно бирати мотиве, пратити праве снимке 'измишљеним' тоном, тенденцијозно кратити и слагати сцене; па и câм, поглед на фотографију као на објективну средину је нетачан: по сунчаном времену је могуће добити кишу, по дану – ноћ са тамним небом, по ноћи – са рефлекторима – дан, по киши – лепо време, по магли – прозирне видике, по сунцу – лондонску маглу (мрежица и притисак плавог светла), и т. д. (…) Код проласка каквог одличника, рецимо, могуће је снимити на првом плану само полицијски кордон, а самог одличника у минијатури. Дакле и филмска се репортажа базира на истим принципима као новинска" (Тагац 1935: 250).

Микац је, пак, своју критику усмерио првенствено на селективност тема покривених у журналима, налазећи кривце у редакцијама које нису раде да публику оптерећују тешким садржајима и у, природно, увек будној цензури: „Док новине, иако многе од њих намјештено и фалзификовано, ипак дочаравају немир и пријетње, биједу и боли наших дана, тонфилмски журнали готово и не износе друго до парадâ и спортских натјецања, утрка и разних других пролазних сензацијâ (…), и – ако се случајно догоди – тајфун у Јапану, какву катастрофу у руднику, и једанпут-двапут по неколико метара од онога што се налази у средишту пажње цијелог свијета: штрајк у Сједињеним Државама, револуцију у Шпанији, и слично. (…) Што са платна понекад ишчезавају извјесне земље, док се друге негдје појављују и сувише често, а негдје никако, – то није

погрешка организације, а није ни случајно (ишчезнуће, например, њемачких снимака пада са доласком нацијоналних социјалистâ; талијански снимци, напротив, већ су свијету изашли на врх главе)“ (Микац 1934b: 416–417).

Рекло би се да су у горњој парентези дошле до изражаја неке наде и неки страхови… Како било да било, поучно је Микчева запажања прочитати напоредо са следећим одломком из студије Хилмара Хофмана о нацистичкој филмској пропаганди, којој је журнал био „омиљено оруђе“ за глајхшалтовање:

> У периоду од 1. јуна 1935. до 31. маја 1936, УФИНИ филмски журнали су у просеку по ролни приказивали неких 180 стопа парада, 180 стопа говорника, 100 стопа оружаних снага, 90 стопа борби из Италијанско-етиопског рата, 90 стопа других политичких дешавања. Једва да је и једна драгоцена стопа била утрошена на неполитичке теме.
>
> А само две године пре него што је Хитлер приграбио власт, Зигфрид Кракауер се вајкао због супротног тренда у вајмарским филмским журналима. Журнали, говорио је, избегавају социјалне и политичке импликације и, уместо тога, траће време на природне катастрофе, акробације, слике срећне деце и животиња из зоолошког врта: „Прибегавајући свако мало портретисању неприпитомљене природе, они на гледаоце остављају утисак да су друштвена збивања неумитна попут неког потопа. Човек коме се непрестано сервирају природне катастрофе неизбежно ће њихову узрочност транспоновати на људска посла и, хтео не хтео, побркати кризу капиталистичког система са земљотресом“ (Hoffmann 1996: 196).[19]

На послетку, Микац је указао и на потенцијалну документарну вредност журнала: „Колико би нама било поможено кад бисмо данас могли гледати тонфилмске снимке – да не идемо сувише далеко – например

[19] Отуда не изненађује што су, по распарчавању Југославије, брижни Немци за непуних месец дана вратили у погон, и убрзо увећали, биоскопску мрежу у Србији: „Удружење биоскопа се у координацији са ’Југоистоком’ [Südost Film Aktiengesellschaft, филијала УФА филма] бринуло да представе имају комплетне и планиране програме, да се одржавају у одређено време и нарочито да редовно приказују УФИНЕ журнале и друге пропагандне филмове. Све ово пратила је интензивна пропаганда филма кроз дневну, недељну и другу штампу“ – Волк 2001: 307. Примерак пропагандног листа налазимо у чланку Милоша Марковића „Филмски живот Београда“ (*Ново време,* бр. 538, Београд, 31. јануар 1943): „Може се рачунати да радним даном посећује београдске биоскопе просечно од 12 до 15.000 особа. Према томе, значи да месечно посећују биоскопе од 350-450.000 београђана. (…) 60.000 метара филмске траке свакодневно забављају грађане. 60.000 метара ’снова’, одвија се пред гледаоцима. Снови се купују за два сата. (…) За непуна два сата гледалац може да прокрстари цео свет. (…) Важно је напоменути да се београдској филмској публици свидело и приказивање културних филмова. За релативно кратко време приказивања ових филмова – гледало их је до сад преко 15.000 београђана. Примећује се да је публика на овим претставама стална. Највеће интересовање за овакве филмове влада међу школском омладином“ – цит. према БФКК1: 127–128. Примећује се да између ових идилично-извештајних редака чуче притајене директиве: Ићи у биоскоп! Сањати!! И немој да би неко ескивирао културне филмове!!!

Француске Револуције, и слично!“ (Микац 1934б: 417). И заиста, чудни су путеви овог филмског облика: Микчев текст изашао је из штампе пет недеља по убиству краља Александра Карађорђевића (у Марсеју, 9. октобра 1934), а Слободан Шијан је, како се сећамо, радњу свог филма *Маратонци трче почасни круг* (1982) ситуирао тако што је као пролог искористио архивске снимке атентата и сахране.[20]

Занимљиво је још и то да је Микчево бављење филмским журналима оставило приметног трага на његовом „сатиричном роману“ *Доживљаји Морица Шварца у Хитлеровој Њемачкој* (1937), „филмичном“ до те мере да наликује на проширени сценарио. Овај кратки роман неособеног стила и конвенционалне наративне стратегије побуђује данас пажњу пре свега одабиром теме: сиромашни њујоршки Јеврејин изненада наследи позамашну своту новца, напусти чиновничку службу и, жељан пустоловине, након присуства протестном скупу у организацији Друштва за сузбијање антисемитизма, закључи да је Немачка као поручена за људе попут њега. Сцена митинга је, по свему судећи, уобличена на основу текућих филмских новости. Исцрпан опис третмана Јевреја у Трећем Рајху, при том, несумњиво показује да су све потребне информације већ у то време стајале на располагању ономе кога се то тицало:

> Мориц Шварц није упамтио све што се говорило на том хисторијском збору, али и оно што је упамтио било је много, превише! Ноћне преметачине станова вршене су с оружјем у руци, сумњива лица тучена гуменим палицама, ћушкана, ударана шакама по лицу – све пред очима немоћне жене и уплашене дјеце или старих родитеља. Читаве библиотеке бацане су кроз прозоре на улицу, писцима су пред очима уништавани рукописи. Мучења су настављена на још бестијалнији начин у подрумима војарни националних социјалиста и у концентрационим логорима. Много особа је подлегло овим мучењима. Оптужени и мучени немају се коме жалити, од кога тражити правду. Суцима је одузето право суђења по властитој савјести, јер за Жидове вриједи изузетно право. Лијечницима, учитељима, адвокатима,

[20] Што се глобалне историје филма тиче, удео журнала још је славнији: Орсон Велс се у *Грађанину Кејну* (*Citizen Kane*, 1941) послужио пародијом журнала не би ли на почетку филма резимирао биографију насловног јунака, а „камераман“ се појављује као протагониста двају ремек-дела: Китоновог луцкасто-луцидног *Бастера као снимаћеља* (*The Cameraman*, 1928) и Вертовљевог метафактуалног *Човека с филмском камером (Человек с киноаппаратом*, 1929). Познато је, такође, да је правац *cinéma vérité* (илити „филм истине“) крајем педесетих година прошлог века, име добио по Вертовљевој серији журнала *Кинопрaвда* (1922–1925), и да је Годар од 1968. до 1972. деловао анонимно у оквиру *Groupe Dziga Vertov.* Утицају совјетског редитеља не види се крај… Недавно је Лав Манович, расправљајући о наративу и бази података као двема супарничким симболичким формама нашег доба, у *Човеку с филмском камером* препознао најзначајнију манифестацију *database imagination* – Манович 2001: 128. Не би требало пренебрегнути ни колаж из *Симфоније Донбаса* (*Энтузиазм*: *Симфония Донбасса*, 1930) умонтиран… таман кад је нешто коначно почело да се дешава… у Макавејевљев *Љубавни случај или трагедију службенице ПТТ* (1968). А портрет краља Александра има истакнуту улогу у једном другом филму, од истог редитеља (*Манифесто*, 1988).

новинарима, чиновницима одузима се хљеб, жидовски се дућани бојкотирају. Жидови су искључени из спорта, забрањено им је купање у јавним купалиштима (Микац 1937: 51).

Међутим, када јунак (после пластичне операције ушију и носа, да га не би препознали) приспе у Берлин, дочекује га следећи призор:

Мориц је изашао на улицу – на пространу, широку, чисту берлинску улицу, гдје влада савршен ред, гдје сваки зна своје дужности. Мора да је ужитак бити саобраћајан стражар у оваквом граду, међу тим дисциплинираним људима.

Берлин и – Париз! У Паризу нитко не пази на чистоћу (100).

Даље ће се испоставити да су „смеђе кошуље“ предусретљиве и лепо васпитане, а обични грађани – тек заведени мали људи великог срца. „Мориц је схватио: ако се догађа нешто велико и нешто страшно, то се догађа испод маске. Опазио је само контраст између сита центрума и гладне периферије, али то није берлински специјалитет“ (111). Роман такође садржи зачуђујуће опширне, и опасно прилепчиве, цитате из *Приручника за јеврејско питање* Теодора Фрича (видети 58–60; 65–67; 122–127), памфлета који је изашао на зао глас као „катехизис антисемитизма“ и који је у периоду 1893–1944. доживео 49 издања у укупном тиражу од 330.000 примерака. Неправедно би, ипак, било жигосати Микчеву књигу као антисемитску. Очигледно је да су следеће Морицове речи замишљене и као пишчева порука: „Прије свега није људски, да човјек прогони човјека. У принципу је свеједно тко кога прогони и зашто га прогони. Ја се бојим, да ће као увијек страдати мали, сиромашни људи. (…) Велики и богати Жидови већ ће се извући, њима није рђаво ни у данашњој Њемачкој“ (151). Међутим, не може се порећи ни то да Микчева соломонска стратегија производи неугодно амбивалентан ефекат: неодлучна и лака карикатура нацизма, помешана с нескривеним пијететом према немачкој хигијенско-војничкој дисциплини, ствара фон на којем упозорења америчких Јевреја делују као неозбиљно претеривање, као пропаганда која, у контексту романа, нема већу тежину од антисемитске. Све то у резултату даје једну чудновато двосеклу „сатиру“, која би се, већ према пригоди, дала тумачити и на овај и на онај начин. Микчев млаки хуманизам има, при том, више егалитарну него класно свесну подлогу. А његова потоња радна биографија драстично је сведочанство о полиморфном потенцијалу таквог политичког става, о томе како се магновени револт једног пасторчета због тога што је живот неком мајка а неком мађеха, у одговарајућој историјској конјунктури, застрашујуће лако може прометнути у „некоме рат а некоме брат“.[21]

[21] Крајње је време да и Микца представимо како доликује: рођен 1903. у Сењу, на хрватском приморју; публициста и литерата (изузев горе размотреног романа) зенитистич-

Мене, Мене, Титл, Уфарсин

Године 1935. на страницама *Нове Европе* повела се и омања полемика између Маријана Микца и Милана Димовића поводом – филмских титлова! Пословна логика, диктирајући стандардизацију превода страних филмова за цело југословенско подручје, неизбежно је дошла у сукоб с националним емоцијама, а тај је сукоб представљао само одраз једне шире, политички мотивисане језикословне расправе. У својој компаративној социолингвистичкој студији о српскохрватском језику и његовој дезинтеграцији, Роберт Д. Гринберг посебно се осврнуо на феномен политизације правописних приручника, којима се на овим просторима по правилу „манипулисало као оруђем националне хомогенизације, било да би се народи ујединили под стегом заједничког језика, било да би се поделили на говорнике нових, одвојених стандардних језика“ (Greenberg 2004: 70). Као пример за прву стратегију Гринберг је навео *Правопис српскохрватског књижевног језика* Александра Белића, чије се друго, прерађено издање, поднасловљено: *према прописима Министарства просвете,* појавило 1930, годину дана по завођењу „шестојануарске диктатуре“. По америчком лингвисти, Белићев „прескриптивистички“ приручник представљао је „први корак ка томе да се члановима свих етничких група у земљи наметне једна норма јединственог језика. (…) По атентату на краља Александра, и како је рат у Европи постајао све изгледнији, дошло је до попуштања строге државне контроле над питањима језика. Одобрено је да се Боранићев алтернативни хрватски ортографски приручник, први пут објављен 1921, појави у свом четвртом издању, деценију пошто

ког усмерења – дела: збирка поезије *Ефект на дефекту* (1923), роман *Феномен мајмун* (1925), кратка проза *Под теретом ленгера* (1926). Животни пут, како то већ бива, трновит: након завршене Поморске академије у Бакру није му пошло за руком да ступи у Ратну морнарицу, а ни у Сарајеву, где је покушао да се пробије као новинар, није био боље среће. Запослење напокон налази у Фабрици вунених тканина Косте Илића у Београду и Карловцу, што је податак који у сећање призива лик Боривоја Лазаревића из филма *Сплав медузе* (р. К. Аћимовић-Година, 1980), авангардисте који се, према синопсису, „продаје Капиталу“ – Вучићевић 2007: 105. Крајем двадесетих, „[п]остаје драматург и шеф Пресбироа представништва америчких филмских компанија *Fox* и *Paramount* у Загребу. Често борави у представништвима ове друге *у Берлину и Паризу*. (…) Уређује више филмских ревија (…), непосредно је везан за производњу *Paramount*-ових тонфилмских журнала намењених Југославији“ – Голубовић 2008: 342; курзив мој. Микчева каријера, међутим, зенит достиже у раздобљу ендехазије, када овај, благодарећи својој компетенцији, аванзује у равнатеља Равнатељства за филм при одјелу Државног тајништва за народно просвјеђивање. Као плод тог рада, године 1944. светлост дана угледала је књижица *Три године рада Хрватског сликописа*. (С-Л-И-К-О-П-И-С, хммм, чудан неки начин да се напише ФИЛМ… Мада, мора се признати, љубак примерак старозбора, овај, староговора. Само, рекло би се, калк од *пиктографија*? Кад се реч претражи на *Google*-у, на чело странице, као чупавац из кутије, искаче следећи „кориенски“ кривопис: „За преглед повиестних сликописа морадете бити пријављени на мрежопис…“ *¡Ay, caramba!*) Након рата, Микац живи у емиграцији. Године 1971, у Мадриду, објављује студију *Филм у Независној Држави Хрватској*. Преминуо је 1972, „на броду у близини јужноафричке обале“ (342).

га је забранила влада краља Александра“ (22).[22] Упућујући на податак да је, у периоду од 1921. до 1951, Боранићев *Правопис* доживео десет, а Белићев пет издања, Гринберг је извео закључак да је „појављивање неког *Правописа* у бившој Југославији традиционално давало подстрека свадљивим расправама, јер су такви приручници обично представљали најпрескриптивније инструменте кодификације, а њихова су честа поновљена издања одсликавала непрестано пречишћавање и ревидирање како ортографских норми, тако и темељних политичких потреба“ (70).[23]

Расправу у *Новој Европи*, изузетно уљудну за овдашње појмове, иницирао је, у броју од 26. фебруара, Маријан Микац. Из његовог текста дознајемо да је испрва било договорено да се филмски титлови дају „ијекавски и латиницом“, али да је то изазвало негодовање српске стране, па је Државна филмска централа крајем 1933. прописала да се сви преводи имају слати на коректуру у Београд. „Ова добронамјерна мера надлежних власти створила је, међутим, кроз кратко вријеме незадовољство у једном дијелу наше јавности и штампе (…), и то незадовољство у посљедње доба добило је необично оштру форму. Загребачки кинематографи примају анонимна писма, у којима се од њих тражи да поправе текстове у филмовима, и пријети се употребом силе ако то не учине. (…) Револт стварају извјесне ријечи и изрази како се у Београду изговарају или употребљују (например, *чакшире, панталоне, ленствовати, свиреп, Гаврило, барон, васпитање, белешка, стваралац, бекство*, и т. д.); екавштина уместо ијекавштине, или мијешање екавштине с ијекавштином (…); употреба *в* уместо *х (кувар, сув)*, и испуштање конзонаната *х* и *к (ладно, ћерка)*, и т. д.“ (Микац 1935а: 61–62). Микац је, при том, истакао „да до коректора филмских текстова (Г. Димовића) нема личне ’кривице’: оно што је спорно јесте разлика између ’хрватског’ и ’српског’, односно између загребачког и београдског, ’књижевног језика’, у чему се још ни наши филолози нису нагодили (а можда и неће скоро)“ (62).

Мартовски број *Нове Европе* донео је Димовићев одговор. Коректор је – пожаливши се најпре да „[н]иједна реформа није лака, па ни реформа филмског језика“ – образложио свој *modus operandi* на следећи начин: „Ако се у Загребу ’плеше’ и иде у ’казалиште’, у Београду се ’игра’ и иде

[22] Тврдња у последњој реченици није сасвим тачна: „четврто“ издање *Правописа хрватскога или српскога језика* Драгутина Боранића из 1940. године, на које се ослања Гринберг, *de facto* је *осмо,* а означено је као такво да би се, с једне стране, нагласила веза с *правим* четвртим издањем из 1928, и, с друге, повукла разлика у односу на пето (1930), шесто (1934) и седмо (1937) издање исте књиге, будући да су сва три објављена с напоменом „прерађено према прописима Министарства просвјете“ (а потоња два под насловом *Правопис хрватскосрпскога језика*).

[23] За обухватније социолингвистичко разматрање историјске генезе појаве назване „нормативни изоморфизам језика, нације и државе“ у Европи и свету, видети уводно поглавље капиталног дела Томаша Камуселе *Језичка политика и национализам у модерној Средњој Европи* – Kamusella 2009: 1–61.

у ’позориште’; па ипак, ’казалиште’ у филмским текстовима никада није замењено ’позориштем’, нити ’плес’ ’игром’, нити је то потребно, нити то смета коме. Тако је поступљено и са многим другим ’хрватским’ речима и реченичним обртима, што признаје и сâм Г. Микац. Нека се онда не замери, и не тумачи друкчије, ако и од ове стране промакне по који добар провинцијализам. Такви хрватизми и србизми нису од штете; напротив, повећавају број речи и стварају наш заједнички књижевни језик. (…) Је ли мешање екавштине с ијекавштином погрешка, како констатује Г. Микац, или метод и тактика? Ја то добронамерно чиним због оних којима није право што је највећи део филмских текстова писан чистом ијекавштином. Најзад, то је покушај да се у исти мах примене оба дијалекта у филмском језику. (…) Ту дијалектичку наизменичност обављам несамо међу глаголским облицима када у ијекавском тексту мењам *волио* у *волео*, *хтио* у *хтео*, и т. д., већ и међу именицама и придевима: час *кувар*, час *кухар*, једанпут *сув*, други пут *сух*“ (Димовић 1935: 84–85).

На то је Микац узвратио оценом да такво демократско мешање дијалеката представља „вештачко калемљење, неприродно и противно духу нашег језика. Зато је голема самовоља, кад Г. Димовић пријети законским посљедицама, односно забраном филма, сваком оном филмском подузећу које неће да се стриктно придржава и овог дијела његових коректурâ“ (Микац 1935d: 144). Такође је приметио да Димовић, за такав један подухват, недовољно осећа ијекавицу будући да једнако пропушта да коригује неправилно написане речи као што су: „’запријека’, ’кријепост’, ’погријешка’, и т. д., и чак ’вријемена’! Посебна поглавља у коректурама Г. Димовића сачињавају изрази као: жао *ме је*, нека *вас* буде жао, не *интересује* ме; (…) мијењање ’д’ у ’т’ пред ’ство’ (’водство’ у ’вотство’), па русизми (’извините’ и др.)“ (144). Не одступајући, дакле, од свог становишта, Микац је нагласио да би у општем интересу – тј, интересу филмских компанија, власника биоскопа и државне благајне[24] – било да се спорно питање што пре реши, и предложио да се сваком предузећу остави слобода да одабере сопственог „адаптатора“ превода (146).

Овај Микчев текст садржи и један сентиментално интонирани *flashback* на ауторове београдске дане, упечатљив већ по томе што је ситуиран у *топос* југословенског интелектуалног живота:

> Било је то доба кад су тамошњим Србима „хрватске“ ријечи изгледале смијешне; увијек на шалу спремни Београђани од срца су се смијали

[24] Августа исте године, у интервјуу за *Нову Европу*, г. Рихард Рихтер („директор ’Metro-Goldwyn-a’, дугогодишњи предсједник Савеза југословенских кинематографа“) изразио је забринутост због тога што је Југославија, од почетка тридесетих, „изгубила преко 40% кинематографа“, и проценио да се у земљу годишње увезе око 250 филмова, док се број биоскопа који поседују опрему за приказивање звучних филмова креће око 235 – Микац 1935f: 273.

многим хрватизмима, и многе су духовито пародирали. Постојао је и читав рјечник таквих „хрватских“ изразâ и фразâ. Али још у оно доба било је Београђанâ који су осјећали и љепоту понеких „хрватских“ ријечи. Добро се сјећам вечери проведених у једној кавани близу Дунава, у друштву српских студената; док су Цигани свирали, ми смо уз чашу смедеревског вина ватрено дебатирали, највише о језику. Неки од студената уживали су у „музичком струјању“ неких наших изразâ; тако им се допадала ријеч „свемир“, док сам јој ја великодушно претпостављао „васиона“ и „васељена“, тврдећи да „свемир“ нема смисла, будући да у „све-миру“ ништа није мирно! (143).

Ако се на крају нашег текста још једном вратимо на Земљу, до трезвеног Тагца, и ако се запитамо како ли је овај човек, емигрант, Крлежа би рекао „бродоломац“, који је једнако говорио о „нашем“ филму и о „нашој“ земљи, гледао на међуетничко политичко натезање у првој Југославији, једна раније наведена слика указује нам се у нешто друкчијем светлу. Заиста, мисли ли Тагац само на стање домаћег филма, када напомиње да

треба пре свега пробити лед међусобног неразумевања, недостатка једнаког схватања основних питањâ, неразумевања властите користи и нејасности циљева. Код нас је данас у том погледу ситуација такова као да градимо Вавилонску Кулу, и та Кула ево већ десетке година стоји неизграђена! Планови за градњу били су грандијозни, али се радници међусобно не разумију и оптужују: док један вуче камен горе, други га у трку ваља доле, а притом обоје падају и пропадају од глади и изнемоглости (Тагац 1935: 238).

И не делује ли, из данашње-овдашње перспективе, сав труд многих поколења на стварању Југославије управо тако, као *грађење Вавилонске куле?!*

Проклета сизифовска работа…

БИБЛИОГРАФИЈА

Ајзенштајн, Сергеј (1964), *Монтажа атракција: есеји о филму*, група преводилаца, Београд: Нолит.

Аноним (1924), „Наука, књига и филм у данашњој Русији“, *Нова Европа*, књ. IX, бр. 14, 11. мај, Загреб, 430–432.

Балаш, Бела (1948), *Филмска култура*, Београд: Филмска библиотека.

БФКК1 – *Београдски филмски критичарски круг, том I (1896–1960),* приредио Ранко Мунитић, Ниш: Нишки културни центар; Београд: Art Press, 2002.

БФКК3 – *Београдски филмски критичарски круг, том III, Прилози (1896–2006)*, приредио Ранко Мунитић, Ниш: Нишки културни центар; Београд: Art Press; Центарфилм, 2007.

Ћурчин, Милан (1935), „Број ’Нове Европе’ о филму“, *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 8, 26. август, Загреб, 233.

Димовић, Милан (1935), „Језик у филмским текстовима“, *Нова Европа,* књ. XXVIII, бр. 3, 26. март, Загреб, 83–86.

Дебре, Режис (2000), *Увод у медиологију*, превела Маријана Ивановић, Београд: Clio.

Голубовић, Видосава и Суботић, Ирина (2008), *Зенит: 1921–1926*, Београд: Народна библиотека Србије: Институт за књижевност и уметност; Загреб: СКД Просвјета.

Greenberg, Robert D. (2004), *Language and Identity in the Balkans: Serbo-Croatian and its Disintegration,* Oxford: Oxford University Press.

Hoffmann, Hilmar (1996), *The Triumph of Propaganda: Film and National Socialism, 1933–1945*, translated by John A. Broadwin and V. R. Berghahn, Oxford: Berghahn Books.

Иго, Виктор (1966), *Богородичина црква у Паризу*, превео Душан Ђокић, Београд: Рад.

Kamusella, Tomasz (2009), *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Коларић, Владимир (2008), „Филмска делатност руских емиграната у Београду и југословенским земљама у првој половини XX века“, у: *Зборник радова Факултета драмских уметности*, бр. 13–14, Београд, 181–198.

Крлежа, Мирослав (1958), *Есеји*, приредио Густав Крклец, Београд: Просвета.

Кук, Дејвид А. (2005), *Историја филма I*, превела Мирјана Николајевић, Београд: Clio.

Манович, Лев (2001), *Метамедији: избор текстова*, приредио Дејан Сретеновић, група преводилаца, Београд: Центар за савремену уметност.

Марић, Сретен (1986), *Разговори*, приредио Зоран Стојановић, Нови Сад: Књижевна заједница.

Микац, Маријан (1934а), „Наш филм на стрампутици. (Критика досадашњих покушаја и покушај да се уоче смернице домаћег фима“), у: *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 8, 26. јул, Загреб, 278–287.

(1934б) „Тонфилмски журнали, ’очи и уши света’“, у: *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 11, 26. новембар, Загреб, 414–419.

(1935a) „Језик у филмским текстовима“, у: *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 2, 26. фебруар, Загреб, 60–63.

(1935b) „Поводом ’Босанске рапсодије’“, у: *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 3, 26. март, Загреб, 86–88.

(1935c) „Руски филмови код нас“, у: *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 3, 26. март, Загреб, 88–91.
(1935d) „Још мало о језику филмских текстова“, у: *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 4–5, 26. април, Загреб, 140–146.
(1935e) „Нови руски филмови“, у: *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 8, 26. август, Загреб, 265–268.
(1935f) „Разговори о филму“, у: *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 8, 26. август, Загреб, 273–277.
(1936) „Филм у лексикону ’Минерва’“, у: *Нова Европа*, књ. XXIX, бр. 1, 26. јануар, Загреб, 30–32.
(1937) *Доживљаји Морица Шварца у Хитлеровој Њемачкој*, Загреб: Наклада књига „Слово“.
Мунитић, Ранко (1979), *Кинематографска анимација у Југославији*, Београд: Универзитет уметности.
Стојановић, Душан (1978), „Мисао стара седам деценија: филм“, у: *Теорија филма*, Београд: Нолит, 11–45.
(1993) „Предговор“, у: *Антологија југословенске теорије филма*, Београд: Просвета-копродукција, 5–20.
Тагац, Сергије (1935), „Важна питања домаћег филма“, у: *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 8, 26. август, Загреб, 237–255.
Tomasevich, Jozo (1979), *Četnici u Drugom svjetskom ratu: 1941–1945,* preveo Nikica Petrak, Zagreb: SN Liber.
Волк, Петар (2001), *Двадесети век српског филма*, Београд: Институт за филм: Југословенска кинотека.
Вучићевић, Бранко (2007), *Српске лепе уметности*, Београд: Фабрика књига.
Вукашиновић, Милан (2006), „Било једном на великом платну. Анализа репертоара лесковачких биоскопа 1933–1937. године“ (http://www.historiansclub.org/sr/node/1029)

Saša Sojkić

MOVIE-BLINKERS: *NOVA EVROPA* IN THE CONTEXT OF THE CULTIVATION OF YUGOSLAV CINEMA

Summary

The issues raised by Sergije Tagac and Marijan Mikac in the articles they contributed to *Nova Evropa* – the situation of the domestic film, the nature of film, the reception of Soviet film, the objectivity of newsreels, translation of films – are examined in this paper in a broader context, both that of the history of film and that of social and political history.

ИНДЕКС ИМЕНА

Абрамић, Миховил 40
Авакумовић, Ружа 535
Аврамовић, Михаило 172, 181, 187, 190, 193–194
Адамич, Луј (Louis Adamic) 43, 343
Ади, Ендре (Endre Ady) 23
Адисон, Џозеф (Joseph Addison) 606
Ајхенвалд, Јулиј И. (Юлий Исаевич Айхенвальд) 251, 253, 268
Аксаков, Иван С. (Иван Сергеевич Аксаков) 250
Аксаков, Константин С. (Константин Сергеевич Аксаков) 232
Албрехт, Фран 62
Алданов, Марк 267
Александер, Ирина 269–270
Александров, Григорије В. (Григорий Васильевич Александров) 654, 658
Александрова, Вера 203, 216–219, 270
Алексић, Драган 23
Алигијери, Данте (Dante Alighieri) 215, 565
Алијагић, Алија 215
Алиспахић, Нијаз 422
Амброзић, Катарина 591
Амфитеатров, Александар 267–268
Ан (види: Андрић, Иво)
Андерсон, Елизабет Г. (Elizabeth Garrett Anderson) 526
Андерсон, Шервуд (Sherwood Anderson) 343
Андоновска, Биљана 493, 513
Андријић, Иво 390
Андрић, Иво 14, 22, 110, 230, 346, 387, 389, 393, 395–397, 400, 408, 410, 484, 488, 503, 543, 603
Андрић, Никола 559
Андрусјак, Микола (Микола Андрусяк) 289
Анђелиновић, Данко 63
Антонијевић, Е. (псеудоним) 59–60, 277
Антоновић, Софија 526
Аничков, Евгеније В. (Эвгений Васильевич Аничков) 216, 241, 243, 259, 262, 267
Аранђеловић, Драгољуб 44
Аргунов, Андреј А. (Андрей Александрович Аргунов) 251
Арнаутовић, Александар 14
Арнолд, Ђуро 653
Арнхајм, Рудолф (Rudolf Arnheim) 639
Арсењев, Алексеј (Алексей Арсеньев) 244, 249, 252
Артог, Франсоа (François Hartog) 175
Аскоченски, Павле (Павле Аскоченский) 216, 241, 252, 267
Атанасијевић, Ксенија 341, 346, 521, 534–535
Ататурк, Мустафа Кемал (Mustafa Kemal Atatürk) 651
Атер, Роберт (Рojтерсов дописник у Аустрији) 372
Аћимовић-Година, Карпо 663
Аџија, Божидар 114, 216, 315, 333

-б- (види: Белин, Иво)
Б. (види: Белин, Иво)
Б. А. (види: Аџија, Божидар)
б. п. 484
Бабац, Марко 637
Бабић, Љубо 213, 489
Бабовић, Милосав 258
Багрјана, Елисавета (Елисавета Багряна) 377, 382–383
Бадалић, Јосип 14, 241, 245, 256, 258–259, 262, 266, 268, 487, 560
Бажан, Микола 284
Базала, Алберт 119, 603
Базен, Андре (Andre Bazin) 639
Бајаловић, Петар 592
Бајамонти, Јулије 416, 424
Бајрон, Џорџ Гордон (George Gordon Byron) 342–344, 502
Бакарић, Томислав 422
Бакић, Јово 102, 107, 110, 115, 122, 141, 521
Балабанов, Никола Т. 384
Балаж, Бела (Béla Balázs) 645–647
Балзак, Оноре де (Honoré de Balzac) 467–468
Балугџић, Живојин 41
Балфур, Артур Џејмс (Arthur James Balfour) 457, 469–471, 475–476
Бан, Матија 542
Банац, Иво 133, 209, 225
Банд, Мориц (Moriz Band) 14
Бановић, Стјепан 428
Бановић, Страхиња 427
Бараћ, Станислава 515, 534–535
Барац, Антун 63, 65, 75–77, 442, 503, 561
Барес, Морис (Maurice Barrès) 334
Барић, Хенрик 428
Барле, Јанко (Janko Barlè) 618, 623
Бартош, Јозеф (Josef Bartoš) 407
Бартуловић, Нико 22, 67, 603
Батаковић, Душан Т. 328
Батлер, Елиза М. (Eliza Marian Butler) 307
Батлер, Херберт (Herbert Butler) 45
Батон, С. 352
Батушић, Никола 561–562
Батушић, Славко 14, 258, 485, 488, 511
Бауер, Ото (Otto Bauer) 288
Бахтин, Михаил М. (Михаил Михаилович Бахтин) 255–256
Башкирчева, Марија 534
Беговић, Милан 63, 301, 487
Бекадели, Лодовико (Lodovico Beccadelli) 435
Бекић, Томислав 416
Белин, Иво 14–15, 117, 145, 172–173, 191–192, 596
Белић, Александар 14, 663–664
Бем, Алфред (Alfred Behm) 241, 248, 251–252, 259, 262
Бенда, Жилијен (Julien Benda) 335, 337–339
Бенеш, Едвард 269, 371
Бенешић, Јулије 14, 40, 42–43, 113, 151
Берар, Виктор (Victor Berard) 330–331, 339
Бергсон, Анри (Henri Bergson) 321, 332
Берђајев, Николај (Николай Бердяев) 234–236, 257
Берет Браунинг, Елизабет (Elizabeth Barrett Browning) 534
Беркопец, Отон 373
Берл, Емануел (Emmanuel Berl) 337
Бернарден де Сен-Пјер, Жак-Анри (Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre) 415
Беспалов, Николај (Николай Безпалов) 247
Бетс, Роберт Б. (Robert B. Betts) 83
Бехмен, Асим 14, 214
Бешкер, Инослав 416, 424–425
Бжезина, Отокар (Otokar Březina) 407
Билински, Леон 161
Бирчак, Владимир (Володимир Бірчак) 291
Бићанић, Рудолф 142
Блашковић, Перо 187

Блек, Кирил Е. (Cyril Edwin Black) 172
Блер, Тони (Tony Blair) 518
Блок, Александар (Александр Блок) 269, 454, 484
Бобан, Љубо 83
Бобчев, Константин 384
Богатирјов, Петар Г. (Пётр Григорьевич Богатырёв) 251
Богданова, А. 251
Богдановић, Милан 451
Богдановић, Мира 123, 139–140, 147, 519–520, 522–524, 526–529, 539
Богићевић, Војислав 45
Богишић, Валтазар 416–417, 428
Богишић, Рафо 441, 444
Бодлер, Шарл (Charles Baudelaire) 484, 613
Божић, Александар 43
Божић, Софија 95–96, 123, 130, 137, 139–140
Бок, Гизела (Gisele Bok) 515
Бон, Џејмс (James Bone) 593–594, 598
Бонапарта, Наполеон (Napoléon Bonaparte) 160, 468, 470
Бонифачић, Антун 59
Боранић, Драгутин 663–664
Борко, Божидар 15
Боровски, Карел Хавличек (Karel Havlíček Borovský) 369
Ботић, Стеван 45
Бошковић, Матеј 87, 90, 93, 97–99
Брајлоју, Константин (Constantin Brăiloiu) 625
Брајовић Тихомир 557, 570
Брашчајко, Ј. (Ю. Брашчайко) 291
Брашчајко, М. (М. Брашчайко) 291
Бресон, Робер (Robert Bresson) 639
Брешић, Винко 264, 269–270
Бријан, Аристид (Aristide Briand) 331
Брион, Фридерика (Friederike Brion) 414
Брисон, Адолф (Adolphe Brisson) 644
Брлек, Мијо 438
Бродел, Фернан (Fernand Braudel) 643
Бројгел (Breughel) 613
Бублић, Драган 63
Бубнов, Николај Н. (Николай Николаевич Бубнов) 279
Будак, Миле 560
Буковац, Влахо 592
Булатовић, Бранка 139
Булвер-Литон, Едвард Р. (Edward Robert Bulwer-Lytton) 356–357
Булгаков, Сергеј Н. (Сергей Николаевич Булгаков) 234, 242, 252
Булић, Винка 531
Булић, Фране 594
Бунић, Иван (Џиво) 441, 444
Буњин, Иван А. (Иван Алексеевич Бунин) 216, 252
Буонароти, Микеланђело (Michelangelo Buonarroti) 215, 497, 598
Бурбонски, Сикст (Prince von Bourbon Parma Sixtus) 163
Бутуровић, Ђенана 421
Бухарин, Николај И. (Николай Иванович Бухарин) 221

Вазов, Иван 370, 384
Валден, Херварт (Herwarth Walden) 299, 564
Валери, Пол (Paul Valéry) 335–337, 339
Ван Дајк, Тојн (Teun Van Dijk) 517
Ване Бор (види: Живадиновић, Стеван)
Ванушић, Д. 591
Варније, Рејмон (Raymond Warnier) 332
Василенко, М. 282
Васиљев, Георгиј (Георгий Васильев) 656
Васиљев, Сергеј (Сергей Васильев) 656
Васиљевић, Жарко 346
Васић, Александар 621, 629
Васић, Драгиша 63, 120, 394, 455, 503, 507–508
Васић, З. и В. (књижара) 481
Васић, Милоје М. 596

Васић, Павле Ч. 613
Ваупотић, Мирослав 564, 566
Вебер, Макс (Max Weber) 335
Вегеш, М. 291
Векарић, Живко 117, 394, 436, 508
Велек, Рене (René Wellek) 251
Велимировић, Николај 131, 360
Велин, Л. К. 332
Велс, Орсон (Orson Welles) 661
Венгеров, С. А. 251
Вендел, Херман (Herman Wendel) 111, 297, 300, 309, 313–315, 316–317, 326, 401
Венцелидес, Арсен (Arsen Wenzelides) 144
Вербленц, др 277
Верешчак, Семјон И. (Семён Иванович Верещак) 212, 216–217
Веринг, Л. Ф. (L. F. Waring) 536, 574–576, 585
Верк, Хуго 14, 527
Вернадски, В. (В. Вернадський) 283
Вернић, Зденко 63
Вертес, Клеменс (Clemens Werthes) 413, 415–416, 422
Вертов, Дзига 657, 661
Верфел, Франц (Franz Werfel) 564
Вершинин, Леонид 247
Веснић, Миленко Р. 71, 359, 458, 479
Ветрановић, Мавро 441
Вивијан, Херберт (Herbert Vivian) 180
Вигман, Мери (Mary Wigman) 533
Виговски, Иван О. (Іван Остафійович Виговський) 287
Видаковић, Александар 342
Видаковић-Петров, Кринка 341, 352, 355, 362
Видас, Казимир 164
Видмар, Јосип 62
Визнер, Љубо (Ljubo Wiesner) 63
Вилдер, Вићеслав 133
Вилрајт, Џули (Julie Wheelwright) 530
Вилсон, Томас Вудро (Thomas Woodrow Wilson) 89, 118, 141, 373
Вин, Ђустинијана/Жистин (Giustiniana/Justine Wynne, Orsini-Rosenberg) 414–415, 424
Винавер, Станислав 8, 301, 307–310, 320–323, 328, 346, 455, 541, 546
Винделбанд, Вилхелм (Wilhelm Windelband) 254
Винкелман, Јохан Ј. (Johann Joachim Winckelmann) 307
Винок, Мишел (Michel Winock) 332
Вирек, Питер (Peter Vireck) 307
Витмен, Волт (Walt Whitman) 343–344
Витошевић, Драгиша 27, 89, 447–448, 474, 478, 534, 558
Вишински, Андреј Ј. (Андрей Януарьевич Вышинский) 222
Вишњић, Филип 322, 423
Вовчок, Марко 284, 287
Водак, Рут (Ruth Wodak) 517
Водехнал, Јосип 210
Водник, Бранко 59, 63, 440, 443
Војиновић, Станиша 495–496, 508
Војновић, Иво 394, 482, 484, 508, 542–546, 559, 593
Волк, Петар 635–638, 660
Волн, Нора (Nora Waln) 532
Волошин, Августин 291
Волтер, Франсоа Мари Аруе (François Marie Arouet Voltaire) 333
Воринер, Дорин (Doreen Warriner) 171
Врангел, Петар Н. (Пётр Николаевич Врангель) 274, 277, 285
Вртунски, Душко 48
Вујић, Јоца 52
Вујновић, Станислава (види: Бараћ, Станислава)
Вукановић, Бета 533, 605, 614
Вукасовић, Милан 394, 508
Вукашиновић, Милан 649
Вукићевић, Веселин М. 15, 144, 160, 219, 394, 404–405, 496, 505–506, 508, 543, 555, 567
Вукићевић, Дејан 49
Вукмир, Младен 192
Вуковић, Веселин М. 488

Вуковић, Ђорђије 558
Вуловић, Мими 535
Вуловић, Светислав 542, 554
Вулф, Лари (Larry Wolff) 415, 422, 425
Вулф, Томас (Thomas Wolfe) 343
Вучетић, Антоније 436–437, 439
Вучетић, Мато 145
Вучићевић, Бранко 663
Вучковић, Радован 238

Гавела, Александар 156, 188
Гавела, Бранко (Branko Gavella)
Гавриловић, Андра 464
Гаврин, Густав 653
Гај, Људевит 213, 314
Гајгер, К. 415
Галогажа, Стеван 63, 265
Ганди, Махатма 338, 411
Гарашанин, Илија 108
Гаћеша, Никола 173–174
Гачева, Анастасија Г. (Анастасия Георгиевна Гачева) 233, 259
Гашић, Ранка 17, 101, 139–140, 149
Гвозден, Владимир 573
Гебелс, Јозеф (Joseph Goebbels) 41, 659
Геземан, Герхард (Gerhard Gesemann) 313, 416, 420, 425–428
Гај, Питер (Peter Gay) 307
Гелнер, Ернест (Ernest Gellner) 141
Гено, Жан (Jean Guéhenno) 337
Георге, Штефан (Stefan George) 318, 321
Георгијевић, Крешимир 372, 490
Геринг, Херман (Hermann Göring) 40–41
Гершић, Јаков 551
Гете, Јохан Волфганг фон (Johann Wolfgang von Goethe) 59, 63, 215, 267, 297, 300–301, 304, 306–307, 309–313, 317, 320–326, 401, 411–416, 419, 422, 425, 432, 455, 465, 497, 562, 626
Гизо, Франсоа (François Guizot) 331
Гипијус/Хипијус, Зинаида Н. (Зинаида Николаевна Гиппиус) 216
Глигоријевић, Јелена 629
Глигорић, Велибор 22, 230
Глишић, Бора 613
Глишић, Деса 613
Говен, Огист (Auguste Gauvain) 330–331, 339, 366
Гоген, Пол (Paul Gauguin) 348–349
Гогољ, Николај В. (Николай Васильевич Гоголь) 229, 231–232, 236–237, 248, 253
Годар, Жан-Лик (Jean-Luc Godard) 661
Гоја, Франсиско (Francisco Goya) 610, 613
Гојковић, Војислав И. 163
Гојковић, Дринка 306
Голенишчев-Кутузов, Иља Н. (Илья Николаевич Голенищев-Кутузов) 216
Голсворти, Џон (John Galsworthy) 497
Голубовић, Видосава 38, 140, 229, 239, 565, 576, 663
Голденвајзер, А. (А. Гольденвейзер) 285
Горки, Максим (Максим Горький) 268, 566
Горкић, Милан 219, 221
Горовић, Л. 480
Гргец, Петар 428
Грај, Едвард (Edward Grey) 8
Григор, Талин (Talinn Grigor) 595
Грим, Јакоб (Jakob Grimm) 317, 323, 412
Гринберг, Роберт Д. (Robert D. Greenberg) 663–664
Грковић, Милан 185
Грлић, Данко 413
Грол, Милан 14, 23, 69, 110, 113, 117, 128, 139, 142, 151, 157, 264, 329–330, 618
Громбах, Александар 384
Грос, Георг (George Grosz) 215
Грос, Елизабет (Elizabeth Gross) 535
Грос, М. (M. Gross) 83
Гросман, Леонид (Leonid Grossman) 255
Грубачић, Слободан 298

Грујић, С. 359
Грушевски, Михаил С. (Михайл Сергеевич Грушевський) 60, 282–283, 288–289
Грчић, Јован 49, 50
Гршковић, дон Нико 358
Гујић, К. 390
Гуљ, Роман (Роман Гуль) 266
Гундолф, Фридрих (Friedrich Gundolf) 321–322
Гундулић, Иван (Џиво) 435, 437, 441, 443–444
Гутенберг, Јохан (Johannes Gutenberg) 645
Гушић, Бранимир 384, 390

Д. С. 628
Д. Т. (види: Тежак, Димитрије)
Давац, В. 246
Давидов, С. 251
Давидовић, Љубомир 128–129, 183
Дал'Онгаро, Франческо (Francesco Dall'Ongaro) 424
Данилевски, Николај Ј. (Николай Яковлевич Данилевский) 229, 234–235, 239, 250
Даничић, Ђура 464, 542
Дантон, Жорж-Жак (Georges-Jacques Danton) 316
Дворниковић, Владимир 14, 63, 332, 366–367, 484, 603
Де Шарјер, Изабел (Isabelle de Charrière) 254
Деановић, Мирко 563
Дебељак, Антон 62
Дебре, Режис (Régis Debray) 645
Девић, Драгослав 625
Дединац, Милан 23
Дежман, Миливој 41, 119, 147
Делик, Луј (Louis Delluc) 639
Делић, Лидија 311, 411, 424, 432
Делић, Ст. Д. 145
Деметровић-Кведер, Зофка 486
Демирова, Мирка 14
Дени, Ернест (Ernest Dénis) 330–331, 339
Дењикин, Антон И. (Антон Иванович Деникин) 285, 289
Деретић, Јован 447
Дзјуба-Погребњак, Олена (Olena Dziuba-Pogrebniak) 273, 295
-ди- 56
Дигве, Ејнар (Ejnar Dyggve) 40
Дидро, Дени (Dénis Diderot) 334, 338
Дизни, Волт (Walt Disney) 656
Дизраели, Бенџамин (Benjamin Disraeli) 357
Дијамел, Жорж (Georges Duhamel) 336
Димитријевић Апис, Драгутин 93
Димитријевић, Јелена 521, 535
Димитријевић, Коста 342–343, 346, 352
Димитријевић, Рашко 341
Димић, Љубодраг 107, 144, 157, 162, 494
Димовић, Милан 663–665
Динић, Драгољуб 162
Дирер, Албрехт (Albrecht Dürer) 215
Добровић, Петар 455
Добронић, Антун 618, 627–628
Дојми, Лука 390
Долинин-Искоз, Аркадиј С. (Аркадий Семенович Долинин-Искоз) 251
Домије, Оноре (Honoré Daumier) 610, 613
Домјанић, Драгутин М. 14, 301, 394, 508
Донадини, Улдерико 63, 481
Донен, Стенли (Stanley Donen) 654
Дорошенко, Дмитро 282, 286–288
Достојевска, Ана Г. (Анна Григорьевна Достоевская) 252
Достојевски, Андреј М. (Андрей Михайлович Достоевский) 252
Достојевски, Михаил М. (Михаил Михайлович Достоевский) 244
Достојевски, Фјодор М. (Фёдор Михайлович Достоевский) 59, 63, 215,

229, 231–233, 239, 241–259, 262, 267, 370, 468–469, 497
Драјзер, Теодор (Theodore Dreiser) 343
Драгнић, Алекс Н. (Alex N. Dragnich) 136
Драгоманов, Михајло (Михайло Драгоманов) 284, 287–289
Драинац, Раде 23, 238
Драјфус, Алфред (Alfred Dreyfus) 338
Драшковић, Милорад 128
Држић, Марин 441
Држић, Џоре 440, 444
Дрндарски, Мирјана 311, 416, 420, 424–425
Дуган Старији, Фрањо 618, 623
Дулетић, Јован 358–359
Дурман, Милан 213
Дучић, Јован 230, 322, 345, 390, 453, 486, 559, 603

Ђентиле, Ђовани (Giovanni Gentile) 308
Ђермановић, Рајко 146, 180, 184, 198
Ђивановић, Нико 435–437, 439, 442–444
Ђилас, Гордана 49
Ђорђевић, Бојан 37, 46
Ђорђевић, Владимир Р. 394, 543, 555, 618, 622, 624–625
Ђорђевић, Димитрије 160, 174
Ђорђевић, Тихомир 14–15, 423
Ђорић, Љубица 535
Ђукић, Аница 535
Ђурђевић, Игњат 441, 444
Ђурђевић, Стијепо 441, 444
Ђурић, Војислав 311, 420
Ђуришин, Диониз (Dyoniz Ďurišin) 65

Еванс, Артур (Arthur Evans) 87, 97–98, 102
Еванс, Роберт Џ. В. (Robert J. W. Evans) 84
Егерс, Олга (Olga Eggers) 498, 531
Едшмид, Казимир (Kasimir Edschmid) 564
Ејзенштејн/Ајзенштајн, Сергеј М. (Сергей Михайлович Эйзенштейн) 639, 654–655
Ек, Николај В. (Николай Владимирович Экк) 657
Екмечић, Милорад 86–87, 136
Ел Греко (Domenikos Theotokópoulos El Greco) 348
Елијас, Норберт (Norbert Elias) 307
Елиот, Томас Стернс (Thomas Stearns Eliot) 257
Елиот, Џорџ (George Eliot) 534
Елснер, Јас (Jaś Elsner) 595
Енгелс, Фридрих (Friedrich Engels) 215
Енгељхарт, Борис М. (Борис Михайлович Энгельгардт) 255–256
Епстен, Жан (Jean Epstein) 639
Ердељановић, Јован 625
Ерентал, Алојз 161
Ерић, Миливоје 174

Жганец, Винко 65, 74–75, 618–620, 622–623
Жермен, Андре (André Germain) 335–336
Живадиновић, Стеван 656, 658
Живојиновић, Бранимир 413
Живојиновић Massuka, Велимир 22, 478, 520, 522–523, 534
Живојиновић, Драгољуб Р. 88
Жид, Андре (André Gide) 217, 219, 222, 246, 335–337, 339, 484
Жимбрек, Ладислав 394, 508
Жмегач, Виктор 549
Жорес, Жан (Jean Jaurès) 333–334
Жујовић, Јован 67
Жупанчич, Отон 394, 508

З. (види: Малија, Мартин)
Замјатин, Евгениј И. (Евгений Иванович Замятин) 217, 252, 269–270
Захаров, Евгениј В. (Евгений В. Захаров) 621

Захаров, Лав Г. (Лав Горович Захаров) 241, 244, 259, 262, 268
Зенкл, Петр (Petr Zenkl) 369
Зењковски, Василиј В. (Василий Васильевич Зеньковский) 229–235, 237, 239, 241–243, 246, 259, 262, 265, 496, 505
Зиберт, Лудвиг (Ludwig Siebert) 41
Зиновјев, Григориј Ј. (Григорий Евсеевич Зиновьев) 221
Зихарт (види: Зиберт, Лудвиг)
Зјорнов, Николај М. (Николай Михайлович Зернов) 230
Златарић, Доминко 443
Златић, Павле 134
Зола, Емил (Émile Zola) 334, 465
Зоре, Луко 417, 440
Зорић, Павле 321
Зошченко, Михаил М. (Михаил Михайлович Зощенко) 218, 252
Зрињски, Петар 59
Зубовић, Јово 15, 142–145, 152, 154, 190, 527
Зуковић, Љубомир 416

И. У. (види: Кардељ, Едвард)
Ибровац, Миодраг 14–15, 113, 330–332, 342, 482
Иванић, Вера 535
Иванић, Душан 542
Иванишевић, Франо 14–15
Иванишин, Никола 442
Иванов, Вјачеслав И. (Вячеслав Иванович Иванов) 254–255, 267
Ивањи, Иван 319
Ивековић, Отон 14
Ивић, Павле 417, 422
Игњатовић, Александар 589–590
Иго, Виктор (Victor Hugo) 334, 645
Иков Пипер, Тодор 423
Илијић, Драгутин Ј. (види: Илић, Драгутин)
Илић, Александар 643
Илић, Верка (види: Шкурла-Илијић, Верка)
Илић, Војислав 300, 463, 489
Илић, Драгутин Ј. 134, 542
Илић, Јован 463
Илић, Коста 663
Илић, Михаило 119
Инглис, Елси (Elsie Inglis) 526, 530–531
Исајева, Марија Д. (Мария Дмитриевна Исаева) 253
Исаковић, Алија 416, 422
Исаченко, А. 251
Исић, Момчило 171
Исмаилович, А. А. (А. А. Измайлович) 247
Исус Христос 242–243, 256–258, 351

J. д. 290
J. T. (види: Торбарина, Јосип)
Јагић, Ватрослав 14, 65–66, 68, 70–71, 255, 560
Јакир, Јона Е. (Иона Эммануилович Якир) 221
Јакоби, Фриц (Fritz Jacobi) 413
Јакобсон, Роман (Роман Якобсон) 251
Јаковенко, Б. 254
Јакшић, Ђура 463
Јакшић, Милета 448
Јакшић, Милутин (прота) 15, 47, 49, 53–54, 145
Јакшић, Митар 424
Јакшић, Стјепан 424
Јанг, Антонија (Antonia Young) 530
Јанковић, Милица 533, 535
Јанковић, Радоје 163
Јањић, Војислав 128
Јевтић, Боривоје 389
Јелачић, Алексије К. (Алексей Кириллович Елачич) 59–60, 160, 216–217, 241, 243, 246–247, 259, 262, 267–268, 279–280, 288, 290–291, 302, 305–306, 317, 337, 369, 383–384, 484, 496
Јелена Анжујска 533
Јенсен, Алфред Антон (Alfred Anton Jensen) 440

Јеремић, Јован 394, 543, 555
Јобст, Герхард (Gerhard Jobst) 40
Јовановић Јелена (види: Глигоријевић, Јелена)
Јовановић Змај, Јован 29, 463
Јовановић, Војислав М. 14, 113, 415, 424, 426, 429
Јовановић, Драги 341
Јовановић, Драгољуб 81, 119, 172, 183, 189, 193, 329, 333–334
Јовановић, Јасмина 377, 385
Јовановић Пижон, Јован М. 14, 99, 117, 130, 160–161, 172, 183, 191
Јовановић, Љубомир (Љуба) 96–97, 127–128, 131, 137
Јовановић, Милан 464
Јовановић, Миливоје 245, 254
Јовановић, Миодраг 591
Јовановић, Мирослав 157
Јовановић, Надежда 81
Јовановић, Павле 592
Јовановић, Слободан 14, 28, 102–103, 119, 130, 134, 333–334, 395, 457–476, 484–485, 486, 496, 499, 501, 504, 507
Јовановић, Сретен 635
Јовић, Бојан 55, 64
Јовићевић, Татјана 541, 556
Јоловић, Лука 40
Јордан, В. 352
Јорик (види: Јовановић, Слободан) 465
Јосиповић, В. 213
Јурић, Шиме 37
Јуричић, Желимир Боб 395
Јуришић, Петар 351

К. 314, 503
Кабиљо-Шутић, Симха 342–343, 347
Кажотић, Марко 424
Казасов, Димо 384
Кајзер, Рудолф (Rudolf Keiser) 319
Кајт, Стивен (Stephen Kite) 595
Калезић, Василије 565, 568
Каљужниј, М. (М. Калюжний) 278–279
Камусела, Томаш (Tomasz Kamusella) 664
Кангрга, Јован 48, 134–135
Кант, Имануел (Immanuel Kant) 215, 237, 249
Кап, Волфганг (Wolfgang Kapp) 305
Капетанић, Давор 213–214
Карађорђе (види: Петровић, Ђорђе)
Карађорђевић, Александар I 100–101, 103, 106, 153, 184, 356, 661, 663–664
Карађорђевић, Павле 101–102
Карађорђевић, Петар I 153, 180, 183, 454
Карађорђевићи 85
Караман, Љубо 577
Карамзин, Николај М. (Николай Михайлович Карамзин) 253
Карановић, Зоја 422
Карановић, Милан 390
Карара, Франческо (Francesco Carrara) 424
Караџић Стефановић, Вук 195, 198, 314, 324, 411, 413, 417–423, 425–429
Кардељ, Едвард 219
Карић, Владимир 625
Карцевски, Сергеј Ј. (Сергей И. Карцевский 251
Кастропил, Стјепан 438
Ката Косова (види: Секулић, Исидора)
Каталинић Јеретов, Рикард 394, 508, 542–545, 559
Катић, Ернест 436
Катић, Милан 653
Каћански, Стеван Владислав 463
Кауцки, Карл Ј. (Karl Johann Kautsky) 315
Качић Миошић, Андрија 413, 415
Кватерник, Еуген 213
Квитка-Основјаненко, Григорије Ф. (Григорій Федорович Квітка Основяненко) 284
Кели, Џин (Gene Kelly) 654
Кенинг, Кетлин (Kathleen Canning) 516

Керошевић, Јура 214, 566
Кертес, Стеван 653
Кечкемет, Душко 589–590
Кимел, Ото (Otto Kimmel) 41
Киплинг, Радјард (Rudyard Kipling) 565
Кирејевски, Иван В. (Иван Васильевич Киреевский) 232
Кири, Марија (Maria Skłodowska-Curie) 534
Киров, Сергеј М. (Сергей Миронович Киров) 219
Киршнер, Славко 59
Кисић, Милица 139
Китон, Бастер (Buster Keaton) 661
Клег, Елизабет (Elizabeth Clegg) 83
Клеопатра 533
Клер, Рене (René Clair) 654
Клосон, Ернест (Ernest Closson) 625
Клочурак, С. 291
Клуић, Стево 382–383, 384
Кљаковић, Јозо 119
Кнежевић, Радоје Л. 15, 159, 332, 350–351, 404, 503
Кнезовић, О. 390
Кобиљанска, Олга (Ольга Кобилянська) 284
Коваљевска, Софија (Соња) В. (Софья Васильевна Ковалевская) 534
Ковач, Едуард 73
Ковач, Звонко 65, 77
Ковачевић, Божидар 44, 394, 508, 546
Ковић, Милош 81, 85, 106
Когој, Марij 62
Козак, Криштоф Јацек (Krištof Jacek Kozak) 73
Козелек, Рајнхарт (Reinhart Koselleck) 175
Козлитин, В. 274, 276
Кокјара, Ђузепе (Giuseppe Cocchiara) 413
Коларић, Владимир 635–637, 640, 653
Коларић, Миодраг 591
Колбе, Иво 14–15, 70, 110, 120, 145, 152, 157–158, 178, 181–182, 185, 187–189, 192–193, 196, 199, 202, 305, 384, 390
Колендић, Петар 436
Колесников, Степан Ф. (Степан Федорович Колесников) 454
Колингс, Ернест Х. Р. (Ernest H. R. Collings) 497, 593
Комарович, В. Л. 251
Комарчић, Лазар 464
Комбол, Миховил 415, 444
Коменски, Јан А. (Jan Amos Komenský) 248
Констан, Бенжамен (Benjamin Constant) 333, 457, 469–471, 475–476
Константиновић М. 527
Константиновић, Радомир 27, 474
Конт, Огист (Auguste Comte) 366
Копитар, Јернеј 419
Кораксић Сорах, Предраг 610
Корда-Петровић, Александра 365, 375
Корнеј, Пјер (Pierre Corneille) 577
Королија, Мирко 394, 508
Корољенко, Владимир Г. (Владимир Галактионович Короленко) 292
Корошец, Антон 41
Корто, Алфред (Alfred Cortot) 611
Косовел, Стано 394, 508
Косор, Јосип 14
Костић, Веселин 416
Костић, Лаза 463, 501, 541–542
Костић, Милица 535
Костолањи, Деже (Dezső Kosztolányi) 213
Костренчић, Марко 14–15, 59, 113–114, 142, 264, 303, 603
Коцебу, Аугуст фон (August von Kotzebue) 300
Кочић, Петар 313
Кракауер, Зигфрид (Siegfried Kracauer) 660
Краљ, Тоне 62
Краљ, Франце 62
Краљевић, Марко 322–323, 412, 422, 427, 536, 595, 597
Крамарш, Карел 251

Краус, Јозеф М. (Joseph Martin Kraus) 249
Краус, Карл (Karl Kraus) 309, 313
Крашевац, Ирена 590
Крбек, Иво 119
Крек, Грегор 314
Крижанић, Јурај 213
Крижанић, Пјер 609–615
Кризман, Богдан 83
Крклец, Густав 14, 63, 74, 318–320, 455, 479, 481–482, 485, 487–489, 502, 546, 563–564
Крлежа, Мирослав 8, 15, 23, 63, 110, 209, 213–214, 270, 278, 313, 346, 408, 455, 488, 503, 505, 510–511, 557, 566–570, 658–659, 666
Крњевић, Вук 605
Крњевић, Хатиџа 413–414
Кронер, Рихард (Richard Kroner) 254
Кроче, Бенедето (Benedetto Croce) 335, 496, 498, 562, 565
Крстић, Петар Ј. 618, 621–622
Круп, Алфред (Alfried Krupp) 309
Крупска, Надежда К. (Надежда К. Крупская) 247
Кршић, Јован 15, 368–369, 387, 404–408, 410, 485, 489, 563, 618, 626
Куба, Лудвиг (Ludvík Kuba) 407, 625
Кувачић-Ижепа, Мате 416
Кувелић, Павле 429
Кук, Дејвид А. (David A. Cook) 636, 647, 654, 657–658
Кулик, Васил С. (Василь Степанович Кулик) 284
Кулунџић, Звонимир 63, 133
Куљешов, Лав В. (Лев Владимирович Кулешов) 657
Куљиш, Микола (Микола Куліш) 284
Кумануди, Коста 14–15, 113, 264
Курбас, Л. (Л. Курбас) 279
Курепин, П. А. (П. А. Курепин) 252
Курцијус, Ернст Роберт (Ernst Robert Curtius) 564
Кус-Николајев, Мирко 209–211, 216, 221–224
Кухач, Фрањо Ш. 627–628

-Л- (види: Поповић, Лаза)
Л. (види: Поповић, Лаза)
Л. и М. (види: Поповић, Лаза и Ђурчин, Милан)
Лабеле, Георгес (Georges Labelet) 628
Лавери, Џон (John Lavery) 593
Лагарић, Павле 134
Лагерлеф, Селма (Selma Lagerlöf) 534
Лазак, Б. 254
Лазаревић, Анђелија Л. 533, 535
Лазаревић, Боривоје 663
Лазаревић, Бранко 14–15, 158, 241, 256–259, 262, 351–352, 394, 447, 453, 456, 499, 505, 541–542, 550–553, 603
Лазаревић, Јелена 486
Ламартин, Алфонс де (Alphonse de Lamartine) 332, 338
Лангхамер, Карл (Carl Langhammer) 39, 41
Ласић, Станко 568
Ласта, Петар 390
Лауер, Ханс Ерхарт (Hans Erhard Lauer) 304
Лафонтен, Жан де (Jean de La Fontaine) 454, 490
Лебег, Филеас (Philéas Lebesgue) 482
Лебедев, Ф. С. (Ф. С. Лебедев) 216
Лебл, Паулина 520
Ледић, Фрањо 636, 653
Ленсдејл, Херберт Паркер (Herbert Parker Lansdale) 43
Лењин, Владимир Иљич (Владимир Ильич Ленин) 222–223, 245, 355
Леонтић, Љубо 352
Леонтјев, Константин Н. (Константин Николаевич Леонтьев) 229, 234–236, 239
Лепенис, Волф (Wolf Lepenies) 306, 309–310
Лесковац, Младен 604
Летић, Бранко 435, 445
Ли Даунз, Лора (Laura Lee Downs) 515
Ливадић, Бранимир В.14–15, 113, 395

Ливадић, Бранко 488
Линдзи, Н. В. (N. W. Lindsey) 345
Линколн, Абрахам (Abraham Lincoln) 360, 371
Литвинов, Максим М. (Максим Максимович Литвинов) 287
Лихт, Александар (Aleksandar Licht) 15, 313
Ловренчевић, Мартин 258
Ловренчић, Рене 140
Ловрић, Божо 371
Ловрић, Иван 415, 424
Лондон, Џек (Jack London) 343
Лорд, Алберт (Albert Lord) 645
Лорковић, Иван 113, 147
Лоти, Пјер (Pierre Loti) 332
Лотман, Јуриј (Юрий Лотман) 252
Лотман, Херберт Л. (Herbert L. Lottman) 333
Лоуел, Ејми (Amy Lowell) 345
Лубич, Ернст (Ernst Lubitsch) 657
Лукач, Ђерђ (György Lukács) 257
Лукежић, Ива 416
Лукијановић, Ст. (Ст. Лукіянович) 59–60, 276–277
Лукша од Орсана (види: Катић, Ернест)
Лукшић, Ирена 263–264, 270–271
Луначарски, Анатолиј В. (Анатолий Васильевич Луначарский) 212, 214
Лупис-Вукић, Иван Ф. 15, 95, 99, 145, 352, 356
Лутер, Мартин (Martin Luther) 303

Љубић, Шимо 424

М. 56
М. К. (види: Крлежа, Мирослав)
М. П. 59
М. Ђ. (види: Ђурчин, Милан)
Магр, Антон Станислав (Anton Stanislav Mágr) 41
Мажуранић, Владимир 462, 561
Мажуранић, Иван 198
Мазепа, Исак (Ісаак Мазепа) 291–292
Мајленц, Аугуст (August Meilenz) 39
Мајлстон, Луис (Lewis Milestone) 654
Мајоров, Иља (Илья Майоров) 247
Мајцен, Вјекослав 637
Макавејев, Душан 661
Макљецов, Александар 266
Максимовић, Десанка 230, 382, 535
Максимовић, Јован 258
Макуљевић, Ненад 589, 591, 597, 601
Макферсон, Џејмс (James Macpherson) 414–415
Малер, Густав (Gustav Mahler) 266, 607
Малетин, Марко 47–48, 50–52, 54
Малетић, Ђорђе 542
Малешевић, Мирјана 517, 519
Малија, Мартин (Martin Malia) 224
Маловић, Никола 352
Малро, Андре (André Malraux) 337
Ман, Томас (Thomas Mann) 297, 302, 307, 309, 326
Манович, Лев (Лав Манович) 661
Манојловић, Коста П. 618, 621–622
Манојловић, Тодор 48, 342, 546
Мантуани, Јосип 618, 624
Марас, Мате 415
Маретић, Томо 311, 420
Маринети, Филипо Томазо (Filippo Tommaso Marinetti) 396, 503, 659
Маринковић, Војислав 129, 331
Маринковић, Соња 621
Марић, Светислав 48
Марић, Сретен 645
Марјановић, Милан 32, 140
Марко (види: Симић, Божин)
Марковић, Божидар В. 110, 128
Марковић, Даница 534
Марковић, Зденка 395
Марковић, Лазар (Лаза) 41, 127
Марковић, Љубица 534
Марковић, Милош 660
Марковић, Предраг 536
Марковић, Светозар 195, 314–315, 461, 485
Марковић, Сима 215
Маркс, Карл (Karl Marx) 215, 366, 645

Маркус, Васил В. (Василь Васильович Маркусь) 291
Марушић, Филип Д. 14, 184, 532
Масарик, Томаш Гариг (Thomáš Garrigue Masaryk) 17, 86, 92, 101, 139–141, 147, 149, 241, 248, 251, 269, 316, 338, 365–373, 375, 493, 523
Маслов, Сергеј С. (Сергей Семенович Маслов) 251
Мастерс, Едгар Ли (Edgar Lee Masters) 345
Матешић, Јоco 185
Матицки, Миодраг 573
Матл, Јозеф (Josef Matl) 241, 255–256, 262, 322
Матовић, Весна 7, 297, 326
Матош, Антун Густав 449, 563–564
Мацини, Ђузепе (Giuseppe Mazzini) 484
Мачек, Владко 102–103, 106, 119–120, 134, 145, 186
Маџарац, В. 384
Машић, Бранко 22
Меденица, Радосав 416, 426, 428–429
Медини, Милорад 440
Медичи, Лоренцо (Lorenzo Medici) 441
Меј, Артур Џ. (Arthur J. May) 83, 136
Меклуан, Маршал (Marshall McLuhan) 645
Мекфал, докторка 530
Мелис, Георг (Georg Mehlis) 254
Мелникова-Папоушкова, Надежда (Naděžda Melniková-Papoušková) 268
Мељгунов, Сергеј П. (Сергей Петрович Мельгунов) 247
Менчетић, Шишко 440, 444
Мередит, Овен (Owen Meredith, види: Булвер-Литон, Роберт)
Мередит, Џорџ (George Meredith) 457, 467, 468–469, 475, 484
Мерешковски, Дмитриј С. (Дмитрий Сергеевич Мережковский) 216, 241–242, 454
Месарић, Калман 63
Мец, Кристијан (Christian Metz) 639
Мештровић, Иван (Иво) 8, 14–15, 17–18, 38–44, 47, 49–50, 52, 54, 56, 59, 81, 97, 100, 113, 119, 133–135, 139, 151, 154–155, 180, 183–184, 198, 215, 264, 301, 311–312, 360, 371, 398–399, 411–412, 418–420, 422, 424–426, 428–429, 432, 447, 452–453, 455–456, 497, 510, 532, 546, 549, 557, 559–560, 565, 570, 589–601, 627
Мештровић, Илија 422
Мештровић, Марта 533
Мијатовић, Чедомиљ 486
Микац, Маријан 504, 643–644, 649–651, 654, 656–665, 669
Микеланђело (види: Буонароти, Микеланђело)
Микић, Глиша 22
Миклошич, Франц (Franz von Miklosich) 415–417
Милас, Мијо 416
Милер, Ернест (Ernest Mühler) 462
Милетић, Светозар 144
Милин, Мелита 621
Милисавац, Живан 142
Милићевић, Милан Ђ. 464–465
Миличић, Сибе 63, 546
Миловановић, Милован 472
Милојевић, Предраг 614
Милошевић, Миладин 38
Милошевић, Слободан 610
Милошевић, Срђан 171–172, 207
Милуновић, Мило 455
Милутиновић, Коста 140, 160
Милутиновић, Милан Н. 44, 57–59
Милутиновић, Никола 14, 194, 196
Милчиновић, Адела 498, 525
Миљковић, Милан 571, 585
Минчев, Георги П. 384
Митковић, Риста 14–15, 110, 145, 156, 183, 331, 461
Митрани, Дејвид (David Mitrany) 177
Митровић, Андреј 87

Митропан, Петар А. (Петр Андреевич Митропан) 241, 250, 252, 262, 284–285, 480
Мићић, Ружа 535
Михаелис, Карин (Karin Michaelis) 524, 533
Михаиловић, Драгољуб (Дражa) 473
Михајловски, Николај К. (Николай Константинович Михайловский) 253
Мицић, Бранко 23, 646, 648
Мицић, Љубомир 8, 14, 22, 55, 60, 62, 237, 304, 455, 485, 503–504, 657
Мишић, Живојин 14, 163
Мишле, Жил (Jules Michelet) 338
Младеновић, Александар 417, 422
Младеновић, Ранко 502, 520–521, 538, 546
Младинео, Иван 358–359
Ммг. (види: Горкић, Милан)
Мокрањац, Стеван Ст. 625
Молијер, Жан-Батист Поклен де (Jean-Baptiste Poquelin de Molière) 577
Молов, Јанакије (Янакие Молов) 384
Молотов, Вјачеслав М. (Вячеслав Михайлович Молотов) 220
Монтењ, Мишел де (Michel de Montaigne) 413
Монтескје, Шарл-Луј де Згонда (Charles-Louis de Secondat Montesquieu) 333
Морањак-Бамбурић, Нирман 416
Мордвинов, Александар (Александр Мордвинов) 217
Мортон, Розалија (Rosalia Morton) 359–360
Мос, Георг (George Moss) 307
Моч, Александар 44
Мркушић, Иво 43
Мрњавчевић, Вукашин 427
М. Ć. (види: Ћурчин, Милан)
Мујаџић, Омер 210
Мукаржовски, Јан (Jan Mukařovský) 251
Мунитић, Ранко 653
Муравјов, Михаил А. (Михаил Артемьевич Муравьев) 289
Мурадбеговић, Ахмед 63, 387, 394, 402–408, 410, 505, 508, 527
Мурат, Марко 592
Мурко, Матија 14–15, 65–69, 71–72, 77, 113, 139, 144, 151, 416, 419, 426, 428–429, 619, 627
Мусолини, Бенито (Benito Mussolini) 219, 222, 581, 594, 659
Мусулин, Стјепан 365
Мушицки, Лукијан 423

-н- 504
Нађ, Јосип 14, 159, 161
Назечић, Салко 311, 420
Назор, Владимир 301, 394, 508, 542–544, 559, 562, 594
Наметак, Алија 390
Нансен, Фритјоф (Fridtjof Nansen) 214
Нарижни, А. С. (А. С. Наріжний) 276
Невистић, Иван 63
Негри, Ада (Ada Negri) 533
Недић, Владан 311, 416, 420, 426, 428–429
Недић, Љубомир 457, 462–467, 475, 484, 486–487, 542
Недић М. 525, 533
Недић, Марко 9, 447, 456
Немањић, цар Душан 114, 381
Немети (уредник *Vijenca*) 63
Ненадовић, Прота Матија 213
Ненин, Миливој 47, 54
Никић, Љубомир 589
Николајев, Леонид (Леонид Николаев) 219
Николајевић, Душан С. 486
Николић, Фердо 63
Нински, Гргур 595, 598–599
Нинчић, Момчило 22, 128
Ниче, Фридрих (Friedrich Nietzsche) 26, 134, 235, 246, 249, 257, 297, 300, 302–303, 306, 309, 313, 326, 449, 549
Новак, Виктор 14–15, 618–620
Новак, Витомир 144
Новак, Драган 14

Новак, Карл Фридрих (Karl Friedrich Nowak) 384
Новаковић, Слободан 610, 613–614
Новаковић, Стојан 542
Новалис, Фридрих фон Харденберг (Friedrich von Hardenberg Novalis) 249
Нојман, Станислав К. (Stanislav Kostka Neumann) 407
Нушић, Бранислав 134
Његош, Петар II Петровић 144, 198, 496, 546

Обилић, Милош 115
Обрадовић, Доситеј 314–315
Обреновић, Михајло 108
Обреновићи 108
Огризовић, Милан 422, 429
Одавић, Петар Ј. 125
Одавић, Риста 135, 610
Озаровски, Јуриј Е. (Юрий Эрастович Озаровский) 265
Олин, Маргарет (Margaret Olin) 595
Олкок, Џон Б. (John B. Allcock) 530
Олуп, Иво 629
Оман, Емил (Émile Haumant) 330–331, 339
Оман, Чарлс (Charles Oman) 159–160
Омир (види: Хомер)
О'Нил, Јуџин (Eugene O'Neill) 343
Ори, Паскал (Pascal Ory) 332
Орлеанка, Јованка (Jeanne d'Arc) 533
Ортега и Гасет, Хозе (José Ortega y Gasset)
Осватич, Макс 649
Осијан (види: Макферсон, Џејмс)
Оскар Мајер, Арнолд (Arnold Oskar Meyer) 41
Османагић, Муниб 14
Остовић, Павле Д. 119, 133
Остојић, Тихомир 14, 19, 48–49, 52, 58, 112, 139, 151, 176, 179–182, 188, 194–196, 394, 542, 545–555, 618, 624
Остојић-Фејић, Убавка 88
Офенштат, Николас (Nicolas Offenstadt) 175
Оштрић-Беранек, Елза 43

П. 462, 501
П. В. 247
Павковић, Васа 25, 35, 447–449, 451, 474, 502
Павлетић, Влатко 564
Павловић, Миодраг 424, 478
Павловић, Цвијета 415, 425
Пајсије Хиландарски 382
Puck (види: Јовановић, Слободан)
Пакаци, Фрањо 39–40
Палавестра, Јован 389
Палавестра, Предраг 256–257, 329, 447, 462, 467, 547
Паландачић, Иван 355–356
Палацески, Алдо (Aldo Palazzeschi) 498
Палмотић, Јуније (Џоно) 438, 444
Пандуровић, Марија 533
Пандуровић, Сима 22, 61–62, 448, 520–521, 533–534, 538, 650
Панић Суреп, Милорад 423
Пантелић, Јован 551
Пантић, Мирослав 422, 426, 429, 441
Пантић, Михајло 377, 510
Пањкевич, И. (І. Панькевич) 291
Папини, Ђовани (Giovanni Papini) 246
Пасарић, Јосип 267
Паулова, Милада (Milada Paulová) 372
Паунд, Езра (Ezra Pound) 343, 345–347
Пачовскиј, Васил М. (Василь Миколайович Пачовський) 291
Пашић, Никола 32, 81, 87, 89–100, 106, 114, 124–128, 131–133, 137, 146, 155, 211, 213, 358, 457–458, 461, 471–473, 475–476, 529, 614
Пејовић, Роксанда 629
Пековић, Слободанка 297, 477, 490, 547, 573
Пенсон, Лилијен (Lillian Penson) 83
Пери, Марвин (Marvin Perry) 335
Пери, Милман (Milman Parry) 645

Перић, К. 342
Перић, Нинко 128
Перо, Виктор (Victor Perrot) 639
Перовић, Драгутин 15
Перовић, Латинка 140
Перси, Томас (Thomas Percy) 414
Петар Велики 218
Петар Крешимир IV 114
Петковић, Миливој 441
Петљура, Симон В. (Симон Василійович Петлюра) 283
Петринчић, Антун 14
Петров, Александар 297, 447–448, 501, 558
Петров, Михаило С. 47, 455
Петров, Н. 383
Петров, Олексиј Л. (Олексій Л. Петров) 290
Петровић, Бошко 135
Петровић, Вељко 43–44, 48, 449, 486, 488, 554
Петровић, Ђорђе (Карађорђе) 95, 159, 213
Петровић, Илија М. 8, 15, 130, 341–362, 394, 455, 482, 496, 502–503, 508, 578–579, 606
Петровић, Јелена 515, 519, 527
Петровић, Јованка 535
Петровић, Љубомир 89, 123, 140, 144, 151, 169, 328–329, 495
Петровић, Милан 49
Петровић, Милорад М. 134
Петровић, Никола 142
Петровић, Растко 454–455, 504, 546, 604–605
Петровић, Светозар 440
Пешељ, Бранко М. 171
Пијаде, Давид С. 134, 486
Пијаде, Моша 213–216, 597
Пинтус, Курт (Kurt Pinthus) 319
Питамиц, Леонид 14–15, 113, 151, 330
Питер, Ласло (Laszlo Peter) 83
Платон 215, 256
Плаут (Titus Maccius Plautus) 441
Плеснер, Хелмут (Helmuth Plessner) 307
Плетњов, Растислав В. (Ростислав Владимирович Плетнёв) 241, 253–254, 259, 262
Плечник, Јосип 594
Пнијевски, Богдан (Bohdan Pniewski) 42–43
По, Едгар Алан (Edgar Allan Poe) 343, 465
Погодин, Александар Љ. (Александр Львович Погодин) 216, 241, 253–254, 258–259, 262, 371, 480, 560
Подбевшек, Антон 62
Полит-Десанчић, Михаило 213
Политео, Иво 119, 156, 214, 370, 596
Полић, Никола 499
Полужански, Драгутин 365, 371, 373
Полхањинов, Ростислав В. (Ростислав Владимирович Полханинов) 253
Пољански, Бранко Ве (види: Мицић, Бранко)
Попов, Душан 47–48, 53–54
Поповић Камераш, Константин 300
Поповић, Богдан 16, 32, 130, 298, 300, 322, 327–328, 338, 448–449, 458–459, 461, 467, 486, 489, 499, 501, 507, 592–593
Поповић, Богдан Љ. 135
Поповић, Бранко 43, 45
Поповић, Владета 342
Поповић, Ј. 193, 390
Поповић, Јован Стерија 377–378
Поповић, Јустин 245, 258
Поповић, Лаза (Лазар) 8, 14–15, 47, 49–54, 59, 69, 71, 74, 111–112, 115–116, 118, 126, 139, 142, 144, 146–147, 151, 153, 156, 158, 163, 178–179, 181, 187, 196–197, 199, 200, 203, 241, 244–245, 259, 262, 302, 384, 390–392, 394, 477, 481–484, 486, 488, 494, 500, 505, 522, 527–530, 532–533, 542, 547–548, 550–551, 568, 596, 599, 603–604
Поповић, Милан Л. 134
Поповић Сељанчица, Милорад 29
Поповић, Миодраг (Мића) 422

Поповић, Небојша А. 459, 461, 472
Поповић, Павле 22, 130, 135, 300, 342, 425–426, 467, 474, 542, 554
Поповић, Радован 604
Поповић, Светислав 14
Поповић, Стеван В. 464
Поповић, Чед. А. 164, 384
Портер, Вилијам Сидни (William Sydney Porter) 342–343
Посавски, Људевит 144
Поћорек, Оскар (Oskar Potiorek) 161
Прајс, М. Ф. (M. Philips Price) 214
Прегељ, Иван 394, 508
Прегељ, Софија 270
Предић, Урош 591, 594
Прибићевић, Милан 145, 185–186
Прибићевић, Светозар 112, 114–115, 117, 119, 141, 143, 147
Пријатељ, Иван 14, 113, 151
Приморац, Антонија 416
Принцип, Гаврило 45, 215, 222, 388
Прњат, Бранко 614
Продановић, Јаша 130
Протић, Божидар 526
Протић, Стојан 93–95, 126–127, 131, 137
Прохаска, Драгутин 75, 241, 244–245, 258, 395, 479, 561
Прпа-Јовановић, Бранка 140, 144
Пруст, Марсел (Marcel Proust) 332, 337
Пудовкин, Всеволод И. (Всеволод Илларионович Пудовкин) 654
Пупин, Михајло 352, 358–360
Пурић, Божидар 350, 394, 508
Пушкин, Александар (Александр Пушкин) 59, 63, 233, 242–244, 251, 322, 497
Пфемферт, Франц (Franz Pfemfert) 299
Пфефер, Лео (Leo Pfeffer) 45, 155, 160

Радек, Карл Б. (Карл Бернгардович Радек) 212, 222
Радиновић, Сања 617, 633
Радић, Љубо 14
Радић, Радмила 590
Радић, Стјепан 32, 99–100, 112–114, 117–118, 126, 131–133, 137, 146, 186, 358, 461, 522, 614
Радица, Богдан 8, 43, 45, 241, 246, 259, 262, 335–338, 490, 498, 502, 574–576, 578, 580–581, 583, 585
Радичевић, Бранко 350, 394, 396, 400, 404, 453, 497, 501–502, 508–509, 511, 541–556, 624–625
Радојевић, Мира 81, 88, 110, 128, 152, 180
Радоњешки, препод. Сергеј 242
Радуловић, Милан 462, 576
Раичковић, Стеван 382
Рајић, Јован 213, 377–378
Рајхмајер, М. (M. Reichmayer) 255
Ракић, Милан М. 14–15, 27, 30, 113, 394, 400, 447, 453, 456, 486, 499, 505, 508, 511, 559
Ранке, Леополд фон (Leopold von Ranke) 317
Ранковић, Божа 358
Рањина, Динко 443
Ратковић, Ристо 237–238
Рачки, Фрањо 144
Ремарк, Ерих Марија (Erich Maria Remarque) 301–302, 309, 484
Ренаји, Ф. 291
Ренан, Ернест (Ernest Renan) 249, 330, 334, 338
Ренер, Карл (Karl Renner) 288
Решетар, Милан 14, 45, 111–112, 139, 142, 151, 159
Рибентроп, Јоаким фон (Joachim von Ribbentrop) 220, 291
Рибникар, Владислав 611
Рибникар, Владислава 612
Рикерт, Хајнрих (Heinrich Rickert) 254
Риков, Алексеј И. (Алексей Иванович Рыков) 221
Рилке, Рајнер Марија (Rainer Maria Rilke) 318
Римарич-Волински, Константин (Костантин Римарич-Волынский) 265
Рингер, Фриц (Fritz Ringer) 307

Ристић, Марко 23, 455, 501
Ристић, Светомир 134
Ритиг, Светозар 599
Рихтер, Рихард 665
Роден, Огист (Auguste Rodin) 592
Родзјанко, Михаил В. (Михаил Владимирович Родзянко) 59–60, 278
Розанов, Василиј В. (Василий Васильевич Розанов) 234, 322
Розенберг, Алфред (Alfred Rosenberg) 305–306, 309, 317
Розенберг, З. 527
Розенберг-Орсини, грофица (види: Вин, Ђустинијана)
Розенберг-Орсини, Филип Јозеф (Philip Joseph Rosenberg-Orsini) 415
Розов, Владимир 280–286, 291–292
Роје, Мате 390
Рojц, М. 112, 184–185
Роксандић, Драго 114
Ролан, Ромен (Romain Rolland) 333–334, 337
Росети, Кристина (Christina Georgina Rossetti) 534
Ростан, Едмон (Edmond Rostand) 135
Роуз, Вилијам Ц. (William J. Rose) 83
Рошуљ, Жарко 603, 615
Руварац, Димитрије 394, 542, 550–551
Русо, Жан-Жак (Jean-Jacques Rousseau) 333, 413–415

С. К. (види: Клуић, Стево)
С. У. (види: Ђурчин, Милан)
Саболчи, Миклош (Miklós Szabolcsi) 571–572
Савић, Милан 464
Савић-Ребац, Аница 346, 535
Савицки, Петар Н. (Пётр Николаевич Савицкий) 236
Садул, Жак (Jacques Sadoul) 214
Саид, Едвард (Edward Said) 85
Salzmann-Челан, Марија 416
Самарин, Јуриј Ф. (Юрий Фёдорович Самарин) 232
Самарџија, Снежана 417
Самарџић, Радован 466
Самарџић, Слободан 462, 466
Санд, Жорж (George Sand) 233, 242, 253
Сандберг, Карл (Carl Sandburg) 343, 345
Сапфо 535
Сарделић, Максимир 14
Свети Сава 49, 598
Секулић, Исидора 8, 14, 21, 59, 67, 70, 134, 196–197, 199, 229–230, 241–242, 244, 256–257, 259, 262, 308–309, 342, 447, 453–454, 456, 460, 466, 467, 475, 481, 484–485, 489–490, 496, 504, 511, 535, 603–616
Секуловић, Душан 574–577, 579, 583
Семиз, Душан 143–144
Семјонова, Светлана Г. (Светлана Григорьевна Семёнова) 233
Сендс, Флора (Flora Sandes) 530
Сен-Симон, Анри де (Henri de Saint-Simon) 232
Сент-Бев, Шарл-Огистен (Charles-Augustin Sainte-Beuve) 254, 470
Сењанин, Иван 425
Сиарес, Андре (André Suarès) 337
Сибиновић, Миодраг 274
Сикељанос, Ангелос (Angelos Sikelianos) 580
Симић, Божин 164
Симовић, Љубомир 422
Симоновић, Рад. 481
Simplex 479
Синклер, Аптон (Upton Sinclair) 215
Сирак-Скитник (види: Тодоров Христов, Панајот)
Сиринели, Жан-Франсоа (Jean-François Sirinelli) 332
Ситон-Ватсон, Роберт Вилијем (види Ситон-Вотсон, Роберт Вилијам)
Ситон-Вотсон, Кристофер (Seton-Watson, Christopher) 83–84, 86–88, 102–103, 140
Ситон-Вотсон, Роберт Вилијам (Robert William Seton-Watson) 9, 16–18, 20,

23, 41, 43, 57–58, 63, 81–103, 106, 135–137, 139–141, 143–144, 149, 160, 263–264, 269, 271, 315, 329, 356, 367–368, 372–373, 399, 458, 472, 476, 493, 497, 503, 529–530, 558, 572, 574, 592–593, 603, 618
Ситон-Вотсон, Хју (Hugh Seton-Watson) 83–84, 86–88, 102–103, 140
Сихрава, Лав (Lev Sychrava) 83
Скед, Алан (Alan Sked) 83, 85
Скерлић, Јован 13, 16, 110, 135, 165, 314, 329, 448–449, 463, 467, 495–496, 500–501, 542, 592
Скерлић-Ћоровић, Јелена 535
Сковорода, Григорије С. (Григорий Саввич Сковорода) 248
Скок, Петар 408
Скоропадски, П. П. (Павло Петрович Скоропадський) 242, 287–288
Скот, Валтер (Walter Scott) 253
Скот, Џоан В. (Joan Wallach Scott) 515
Scotus Viator (види: Ситон-Вотсон, Роберт Вилијам)
Славенски, Јосип Штолцер 75
Слијепчевић, Перо 8, 15, 45, 160, 184, 301, 307, 313–314, 316, 322–324, 352, 387–390, 393–394, 397–402, 410, 412, 422, 508, 543, 618, 626
Слоним, Марк 266, 268, 270
Смит, Ентони (Anthony Smith) 108
Смодлака, Јосип 14, 112–114, 139, 144–145, 151, 154, 181, 192, 264, 317, 595
Совић, Матеј(а) 417
Сојкић, Саша 643, 668
Солертински, Иван 266
Соловјов, Владимир С. (Владимир Сергеевич Соловьёв) 233
Сосјура, В. (В. Сосюра) 279
Спалајковић, Мирослав 93
Спахо, Мехмед 41
Спевец, Иван 145
Спекторски, Евгеније В. (Евгений Васильевич Спекторский) 246,
Спенсер, Херберт (Herbert Spencer) 366
Спешњев, Николај А. (Спешнев Николай Александрович) 253
Спиридонова, М. А. (М. А. Спиридонова) 247
Спиридоновић-Савић, Јела 535
Сретеновић, Станислав 90
Стајић, Васа 15, 22, 47, 49, 52–54, 144, 394, 542, 550–551, 554
Стајнов, Петко 384
Стал, госпођа де (Madame de Staël) 424
Стаљин, Јосиф Висарионович (Иосиф Виссарионович Сталин) 216, 218–224, 658
Станић, Вељко 327–328, 339
Станковић, Ђорђе 87, 93, 99, 127, 155, 163
Станковић, Живојин 622
Станковић, Катарина 524–525
Станојевић, Богдан 14,
Станојевић, Станоје 130, 482
Старзињски, Јулјуш (Juliusz Starzyński) 43
Старчевић, Анте 559
Стендал, Анри Бејл (Henri Beyle Stendhal) 333, 457, 467–470, 475, 484–485
Степун, Ф. 254
Стефаник, Василј (Василь Стефаник) 284
Стефановић Раваси, Славољуб 422
Стефановић, Мирјана Д. 499
Стефановић, Светислав 61–62, 448–449, 510, 606
Стефановић, Светлана 518–519
Стивенсон, Роберт Луис (Robert Louis Stevenson) 348
Стид, Хенри Викам (Henry Wickham Steed) 17, 83–84, 87, 95, 97–98, 136
Стодард, Т. Лотроп (Theodore Lothrop Stoddard) 357, 359
Стојадиновић, Милан 102, 119
Стојановић, Дубравка 157
Стојановић, Душан 637, 643–645, 647
Стојановић, Иван 439–440
Стојановић, Љубомир (Љуба) 95–96, 129–130, 137, 145

Стојановић, Мирослав 15
Стојановић, Никола 14–15, 112, 139, 145, 151, 155–156
Стојановић-Новичић, Драгана 629
Стојановић-Пантовић, Бојана 535
Стојковић, Живорад 466
Столипин, Петар А. (Пётр Аркадьевич Столыпин) 278
Столић, Ана 515
Стороженко, Андреј Ј. (Андрій Якович Стороженко) 287
Страјнић, Коста 395
Стриговски, Јозеф (види Штриговски, Јозеф)
Стриндберг, Аугуст (August Strindberg) 454
Суботић, Драгутин 342
Супило, Франо 87, 97–98, 103, 155, 164–165, 213
Суслова, Аполинарија П. (Аполлинария Прокофьевна Суслова) 252–253,
Суханек, Лусјан (Lucian Suchanek) 270

Т. 487
Т. Т. (види: Тито, Јосип Броз)
Тагац, Сергеј/Сергије (Sergei Tagatz) 635–641, 643–644, 649–656, 659, 666, 668
Тагоре, Рабиндранат 349
Тадић, Јорјо 197–198, 436–440, 443
Тајлс, В. В. (V. V. Tiles) 83
Такер, Роберт Чарлс (Robert Charles Tucker) 217
Талетов, Петар С. 134
Талфј – Тереза Албертина Луиза фон Јакоб-Робинсон (Talvj – Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson) 536
Тартаља, Иво 119, 145, 462, 464–465
Тартаља, Оскар (Oskar Tartaglia) 164
Тасић, Ђорђе 526
Тасо, Торквато (Torquato Tasso) 441
Твен, Марк (Mark Twain) 343
Тежак, Димитрије 484
Тејлор, Ален Џ. П. (Alan J. P. Taylor) 85
Тејлор, Филип М. (Philip M. Taylor) 83
Текери, Вилијем (William Thackeray) 465
Темперлеј, Харолд (Harold Temperley) 84, 101
Тереза Млађа, света 533
Тешић, Гојко 16, 24, 320, 447–449, 451, 501
Тибоде, Албер (Albert Thibaudet) 257
Тимотијевић, Душан 23
Тинтић, Никола 527
Тињанов, Јуриј Н. (Юрий Николаевич Тынянов) 251
Тирфелдер, Франц (Franz Thierfelder) 42
Тито, Јосип Броз 85, 102–103, 219–220, 473
Тихомиров, Борис Н. (Борис Николаевич Тихомиров) 242
Тичина, Павло 284
Тишкевић, Михајло (Михайло Тишкевич) 275
Тодић, Анте 371
Тодоров Христов, Панајот 383
Тодорова, Марија 85, 316
Тодоровић-Узелац, Неда 519
Токин, Бошко 637, 644–645, 657
Толер, Ернст (Ernst Toller) 532
Толстој, Алексеј Н. (Алексей Николаевич Толстой) 218, 497
Толстој, Лав Н. (Лев Николаевич Толстой) 59, 63, 229, 233, 239, 242, 251, 267
Томазео, Никола (Niccolò Tommaseo) 424
Томандл, Миховил 14
Томас, Валтер (Walter Thomas) 416
Томац, Драгутин 180, 190
Томашевић, Јозо (Jozo Tomasevich) 648
Томашић, Станко 63
Томић, Божидар 45
Томић, Јаша 519
Томпсон, Дороти (Dorothy Thompson) 532

Топоров, Владимир Н. (Владимир Николаевич Топоров) 252
Торбарина, Јосип 100, 435, 443–444
Тошић, Драгутин 591–592
Трговчевић, Љубинка 592–593
Трешчец, Владимир 14
Тривунац, Милош 300, 342, 414
Трифуновић, Лазар 597, 610, 613
Тропш, Стјепан 412
Троцки, Лав (Лев Троцкий) 221–224, 359, 561
Трошински, В. П. (В. П. Трощинський) 274
Трубецкој, Николај С. (Николай Сергеевич Трубецкой) 236, 251
Трумбић, Анте 118, 147, 155, 181
Трухелка, Ђуро 479
Тулуз-Лотрек, Анри де (Henri de Toulouse-Lautrec) 610
Турић, Јуре 181–182, 527
Тутњевић, Станиша 244, 387, 410, 547, 565, 576
Тутуновић, Надежда 535
Тухачевски, Михаил Н. (Михаил Николаевич Тухачевский) 221

-ћ- (види: Ћурчин, Милан)
Ћ. (види: Ћурчин, Милан)
Ћано, Галеацо (Galeazzo Ciano) 291
Ћеман, Мустафа 416
Ћипико, Иво 592, 603
Ћоровић, Владимир 22, 119, 134, 155, 389
Ћоровић, Светозар 390
Ћосић, Бора 647
Ћосић-Вукић, Ана 457, 475
Ћурчин, Ђока 14–15, 384
Ћурчин, Иван (Иво) 10, 38, 41, 82–83, 89, 95, 343, 346–347, 356, 494, 497, 503, 529, 572
Ћурчин, Мате 41
Ћурчин, Милан 6–9, 13–19, 21–22, 24–35, 37–42, 44–51, 53–56, 60–66, 68, 71–74, 77, 81–83, 88–91, 93, 95–96, 98–101, 103, 106, 109–110, 111, 112–120, 123–137, 139, 143–147, 151–156, 159, 161–165, 171–172, 176–180, 184–186, 191, 209–216, 218, 220, 223–225, 230, 236, 245–246, 263–264, 268–271, 277, 281, 297, 299–303, 306, 309–312, 315, 317, 322, 324–332, 338–339, 342–343, 356, 359, 367, 371, 373, 377–382, 384–385, 390, 392–395, 397–401, 404–405, 411–415, 417–420, 424–426, 429, 432, 437, 447–456, 457–462, 466, 472–475, 477, 480, 482–484, 486–487, 489, 493–494, 498, 500–513, 520, 527, 529, 532–533, 538, 542–543, 546–547, 557–561, 564–565, 572, 577–579, 581, 589–601, 603–605, 607, 609, 617, 633, 644
Ћурчин, Нико 41, 43–44
Ћурчини 9

Уберсбергер, Ханс (Hans Ubersberger) 255
Уборевич, Јероним П. (Йероним Петрович Уборевич) 221
Ужаревић, Јосип 264
Ујевић, Аугустин (Тин) 63, 455, 484, 487, 546, 564
Украјинка, Лесја (Леся Українка) 284
Уљмански, Рајка 47
Унамуно, Мигел де (Miguel de Unamuno) 45, 497
Успенски, Ениса 241, 252, 262
Устрјалов, Николај В. (Николай Васильевич Устрялов) 216
Утиц, Емил (Emil Utitz) 251

Фазмер, Макс (Max Vasmer) 248
Федоров, Николај Ф. (Николай Ф. Федоров) 266, 267–268
Фећин, Константин А. (Константин Александрович Федин) 252
Фердинанд, Франц (Franz Ferdinand) 85, 120, 127, 135, 161
Фереро, Гуљелмо (Guglielmo Ferrero) 335
Фереро, Лео (Leo Ferrero) 335

Ферклаф, Норман (Norman Fairclough) 517–518, 523
Феронс, Албер Дифур де (Albert Dufour de Feronce) 39
Фикерт, Луиђи (Luigi Fichert) 424
Филдинг, Хенри (Henry Fielding) 465
Фире, Франсоа (François Furet) 335
Фистел де Куланж, Нима Дени (Numa Denis Fustel de Coulange) 330, 338
Фјодоров, Николај И. (Николай Иванович Фёдоров) 216, 252, 262
Фјодоров, Николај Ф. (Николай Фёдорович Фёдоров) 229, 231, 233–234, 237–239
Флобер, Гистав (Gustave Flaubert) 253, 465
Флоровски, Антон (Антон Флоровский) 241, 246, 249–250, 259, 262
Фојербах, Лудвиг (Ludwig Feuerbach) 249
Фор, Ели (Elie Faure) 639
Фортис, Алберто (Alberto Fortis) 411, 413–422, 424–426, 428–429, 432
Фостер, Ф. 479, 531, 536
Фрајхер фон Нојрат, Константин (Konstantin Freiherr von Neurath) 41
Франгеш Михановић, Роберт 482
Франгеш, Иво 444
Франичевић, Марин 441, 444
Франко, Иван 289
Франс, Анатол (Anatole France) 333–334
Фридјунг, Хајнрих (Heinrich Friedjung) 313, 372
Фрич, Теодор (Theodor Fritsch) 662
Фројд, Сигмунд (Sigmund Freud) 257
Фрост, Роберт (Robert Frost) 345

Хаверфилд, Евелина (Evelina Haverfield) 530
Хајдегер, Мартин (Martin Heidegger) 175
Хајне, Хајнрих (Heinrich Heine) 300, 465
Халер, Алберт 322, 435–437, 440–445, 557, 561–563, 570
Халер, Албрехт (Albrecht Haller) 413
Халм, Фридрих (Friedrich Halm) 300
Хаман, Јохан Георг (Johann Georg Hamann) 413
Хамел, Ото (Otto Hamel) 41
Ханак, Хари (Harry Hanak) 83–84, 102
Ханфштенгл, Еберхард (Eberhard Hanfstaengl) 41
Харасовиц, Ото (Otto Harrassowitz) 39
Хардинг, Ворен Г. (Warren Gamaliel Harding) 354
Хардовиј, М. (М. Гардовий) 59–60, 275–276
Хас, Роберт (Robert Haas) 43
Хауптман, Герхарт (Gerhart Hauptmann) 135
Хаусхофер, Карл Е. (Karl Ernst Haushofer) 41
Хаџић, Зорица 53
Хвиљовиј, Микола (Хвильовий Микола) 279, 284
Хегел, Георг Вилхелм Фридрих (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) 237, 248, 249, 308, 310
Хекторовић, Петар 626
Хелдерлин, Фридрих (Friedrich Hölderlin) 307
Хендерсон, Невил (Neville Henderson) 100
Хенри, О. (O. Henry, види: Вилијам Сидни Портер)
Хердер, Јохан Готфрид фон (Johann Gottfried von Herder) 143, 307, 311, 317, 323, 413–415, 422, 425
Херцен, Александар (Александр Герцен) 229, 231–232, 236, 239
Херцог, Иван 15, 184
Хесен, Сергеј Ј. (Сергей Иосифович Гессен) 241, 254–255, 259
Хецендорф, Конрад фон (Conrad von Hötzendorf) 161

Хинденбург, Паул фон (Paul von Hindenburg) 301, 370
Хинковић, Хинко 155–156
Хипатија 534
Хиршлер, Жига (Zsiga Hirschler) 628
Хитлер, Адолф (Adolf Hitler) 217, 219, 291, 299, 301, 305–306, 309, 317, 337, 370, 660
Хлавати, Коста (Kosta Hlavaty) 653
Хлапец-Ђорђевић, Јулка 521, 533
Хмељницки, Богдан (Богдан Хмельницкий) 287
Хогарт, Вилијам (William Hogarth) 613
Холцман, Хуго (Hugo Holzmann) 182, 189–190, 197, 199
Хомер 414
Хомјаков, Алексеј С. (Алексей Степанович Хомяков) 232, 237
Хопен, Теодор (Theodore Hoppen) 91
Хофман, Ернест Т. А. (Ernest Theodor Amadeus Hoffmann) 253
Хофман, Хилмар (Hilmar Hoffmann) 660
Хофманстал, Хуго фон (Hugo von Hofmannsthal) 318
Хоџа, Милан 369
Хрвећанин, Јованка 535
Хумо, Хамза 390
Хусерл, Едмунд (Edmund Husserl) 251

Цанкар, Иван 15, 313
Цанкар, Изидор 594
Цар, Марко 14, 603
Цветковић, Драгиша 102–103, 106, 119–120, 134, 145, 186
Цвијановић, Светислав Б. 45, 393, 398
Цвијић, Јован 14–15, 56, 89, 110, 112, 134, 139, 151, 264, 460–462, 486
Цвјетковић, Божо 436–439
Цесарец, Август 63, 154, 213–215, 245, 258–259, 265, 312, 455, 502–503, 565–566
Цилига, Анте 43, 209, 216–221, 224, 337
Циндори-Шинковић, Марија 7, 13, 55, 140, 144, 377–378, 385, 393, 504, 593
Црњански, Милош 14, 23, 31, 33, 341, 346, 455, 484–485, 496, 503, 507, 512, 542, 546, 577, 579–580, 582–585, 603, 606, 650

ч. (види: Ћурчин, Милан)
Чабриновић, Недељко 45
Чакловић, Јосип 486
Чахотин, Сергеј С. (Сергей Степанович Чахотин) 214, 216
Чехов, Антон П. (Антон Павлович Чехов) 487
Чижевски, Дмитриј И. (Дмитрий Иванович Чижевский) 241, 248–249, 251, 259, 262
Чикош-Сесија, Бела (Bela Csikos-Sesia) 482
Чубрановић, Андрија 444
Чубриловић, Бранко 15, 119
Чубриловић, Васо 119
Чука, Золтан (Zoltán Csuka) 23

Џекс-Блејк, Софија (Sophia Jex-Blake) 526
Џингис-кан 222
Џонић, Урош 14
Џонс, Фортијер (Fortier Jones) 163
Џорџ, Дејвид Лојд (David Lloyd George) 92

Шајковић, Иван 40
Шалда, Франтишек (František Šalda) 257
Шамшаловић, Густав 412, 414
Шантић, Алекса 387, 390, 392–394, 400, 410, 422, 501, 508, 542–544, 559
Шарауи, Хода (Hoda Sharaui) 535
Шарлиб, Мери (Mary Scharlieb) 526
Шахањов, Всеволод (Всеволод Шаханьов) 291
Шахматов, Алексеј (Алексей Шахматов) 251
Шварц, Соломон М. (Соломон Мееровичь Шварц) 217
Швелец, Фрањо 441–442, 444

Шевченко, А. А. 274
Шевченко, Тарас 276, 284–285, 287
Шекспир, Вилијам (William Shakespeare) 61, 215, 342, 468, 565
Шелер, Макс (Max Scheler) 309
Шелинг, Фридрих (Friedrich Schelling) 249
Шенал, Одил (Odile Chenal) 69
Шенеман, Елизабет (Лили) (Anna Elisabeth Schönemann) 414
Шепић, Драгован 83
Шептицкиј, Андреј (Андрей Шептицький) 289
Шестов, Лав 249, 252
Шехабовић, Шејла 416
Шијан, Слободан 661
Шилер, Фридрих (Friedrich Schiller) 232, 307, 465
Шимић, Антун Бранко 63, 390, 564
Шимуновић, Динко 569
Шишић, Фердо 161
Шишманов, Иван Д. 377, 382–383
Шкеровић, Никола 144
Шкловски, Виктор Б. (Виктор Борисович Шкловский) 245
Шкреб, Зденко 320
Шкурла-Илијић, Верка 258, 535
Шмаус, Алојз (Alois Schmaus) 313
Шмит, Б. Е. (B. E. Schmitt) 352
Шмит, Хајнрих Феликс (Heinrich Felix Schmit) 255
Шо, Џорџ Бернард (George Bernard Shaw) 566
Шопенхауер, Артур (Arthur Schopenhauer) 62
Шостакович, Дмитриј Д. (Дмитрий Дмитриевич Шостакович) 266
Шпенглер, Освалд (Oswald Spengler) 235
Штајнер, Рудолф (Rudolf Steiner) 304
Штерн, Фриц (Fritz Stern) 307
Штефан, А. (A. Stefan) 291
Штирнер, Макс (Max Stirner) 249
Штрам, Аугуст (August Stramm) 564
Штриговски, Јозеф (Josef Strzygowski) 594–596
Штросмајер, Јосип Јурај (Josip Juraj Strossmayer) 598
Шуберт, Франц (Franz Schubert) 249
Шубић, Звонимир 389
Шуљгин Александар (Олександр Шульгин) 281, 285–286, 288
Шуљгин Василије (Василій Шульгин) 281, 285–286
Шумановић, Сава 455

ИНДЕКС ПЕРИОДИКЕ

Алманах Бранка Радичевића 504, 508, 546
Алманах хрватских и српских песника и приповедача (касније *Српскохрватски алманах*) 329, 449–450
Arhiv za pravne i društvene nauke 314
Бакља (види: *Die Fackel*)
Балкански свијет (касније *Југославија*) 356
Босанска вила 134, 482
Браничево 342–343, 352
Бранково коло 29, 134
Vedrina 63
Vidici 614
Vijenac 7, 63, 264, 504
Време 322, 650
Време (види: *Время*)
Гласник Етнографског музеја у Београду 629
Градац 497
Dada Jazz 23
Dada tank 23
Dada-Jok 22
Дан 344, 346, 502
Данас 8, 213
Delo (1955–1992) 5
Дело (1902–1915) 134–135, 464
Епоха (види: *Эпоха*)
Жена 519
Жена и свет 518–519, 528, 533
Женски покрет 517–519, 526, 531, 533
Живот и рад 343
Зборник Матице српске за књижевност и језик 416, 465
Зборник Матице српске за ликовне уметности 589
Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 629
Звезда 134
Zvuk 629
Zenit 5, 8, 22, 60–64, 237, 478, 646, 648, 657
Зора (Мостар) 465
Imprekor (види: *Imprecor*)
Историјски часопис 88
Југославенска њива 63, 176, 395–396, 479, 561
Јужни преглед 250
Јужнословенски филолог 561
Juriš 564
Jutarnji list 60–61
Кијевљанин (види: *Киевлянин*)
Kinofon 22, 646, 648
Književna republika (1923–1927) 63, 258, 265
Književna republika (2003) 416
Književna smotra 346, 347, 424
Књижевне новине 620
Književni jug 22, 65, 389, 481
Књижевни север 5
Književnik 63, 259, 312
Књижевност 613
Континент (види: *Le Continent*)
Koprive 63
Кормило (види: *Руль*)

Kritika (Љубљана) 62
Kritika (Загреб) 63, 265, 343, 351, 499, 603, 609–610, 614, 616
Летопис Матице српске 7, 22, 47–48, 50–53, 57, 63–64, 134–135, 494, 611
Literatura 63
Literaturna gazeta (види: *Литературная газета*)
Ljubljanski zvon 62
Мисао 5, 22, 56–57, 59, 62–65, 258, 425, 478, 480, 482, 502, 515, 518–523, 525–526, 530, 533–536, 538–539, 561
Mladina 62
Музикологија 621, 629
Narodna misao 143
Наставник 134
Naša epoha 63
Нова Европа 5–25, 28, 31–41, 43–47, 49–66, 69–77, 81–84, 88–93, 95–103, 106–107, 109–134, 137, 139–147, 149, 151–165, 169, 171–174, 176–204, 207, 209–225, 229–233, 237, 241–248, 250–252, 254–255, 258–259, 262–271, 273–288, 290–293, 295, 297–318, 320–324, 326–339, 341–347, 350–363, 365–371, 373, 375, 377–383, 385, 387, 389–390, 392–408, 410–412, 426, 432, 435–437, 444–445, 447–462, 466–467, 469, 471–472, 475, 477–491, 493–515, 518–533, 535–536, 538–539, 541–543, 545–546, 549, 556–562, 564–584, 589–590, 593–601, 603–610, 614–615, 617–629, 633–637, 639–641, 643–644, 646–647, 649, 654, 657, 659, 663–664, 668
Нова искра 134
Нова светлост 22
Нови живот 22
Нови пут 22
Нови Србин 308
Ново време 660
Ново доба 371
Novosti (Загреб) 404
Њујорк Хералд (види: *New York Herald*)
Њујоркер (види: *The New Yorker*)
Obzor 125, 343
Петар Велики (касније *Америка*) 356
Plamen 265
Покрет 501
Политика 5, 44, 48, 96, 98, 100, 117, 256, 536, 610–614, 650, 657
Правда 5, 559
Преглед (Сарајево) 134, 405
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 22
Прилози проучавању народне поезије 426
Proleter 219–220, 222
Просветни гласник 134
Пут (види: *Út*)
Путеви 23, 454, 504
Ред 465
Republika 264
Riječ (1919–1931) 486
Riječ (1995) 416
Руски алманах 230
Руски архив 263, 268–269, 272
Savremena stvarnost 312
Савремени преглед 657
Savremenik 7, 32, 63, 112, 258, 265, 343, 483, 500, 502, 507, 561
Самоуправа 173
Сведочанства 503–504
Свеске 448, 451
Свеске Задужбине Иве Андрића 395
Sveta Cecilija 617, 623, 629–630, 634
Светски преглед 486
Сељачка Русија (види: *Крестьянская Россия*)
Синтезис 172
Slobodni dom 99–100
Службене новине 649
Socijalna misao 312
Srđ 436
Српски глас 120
Српски књижевни гласник 5, 7, 13, 22, 32, 44, 56–57, 59, 61–64, 89, 96, 112,

129–130, 134–135, 145, 160, 297–298, 300–301, 307, 316, 328–329, 343, 396, 457–462, 475, 478, 480, 482–483, 493–496, 499–504, 507–508, 510–514, 519, 591–592, 611
Српски преглед 464–465
Српскохрватски алманах 135, 379
Тајмс (види: *The Times*)
Tokovi istorije 123, 139–140, 147, 172
Трговински гласник 120
Treća 416
Trije labodi 62
Филм 657
Хипнос 23
Hrvatska prosvjeta 265
Hrvatska revija 267
Hrvatska straža 312
Hrvatski glasnik 356
Хришћанска мисао 125
Čakavska rič 416
Čehoslovačko-jugoslovenska revija 369

American Slavic and East European Review (касније *Slavic Review*) 83, 101–102
Art History 595
Battana 416
Blätter für die Kunst 322
Crapouillot 639
Der Kampf 315
Der Sturm 299
Die Aktion 299
Die Fackel 313
Die Neue Rundschau 299
Dostoevsky Studies 245
Эпоха 244
Frankfurter Gelehrte Anzeigen 414
History 100
Imprecor 212
Journal of the Royal Institute of International Affairs 101
Judaism 595
Киевлянин 285
Крестьянская Россия 251
Le Continent 266
Леф 657
Литературная газета 266
Логос 254
Manchester Guardian 594
New York Herald 346
Nord und Süd 248, 370
Новосельe (*Novosel'e*) 263, 272
Poetry 344
Poetry and Drama 344
Realistická stráž 369
Realistický obzor 369
Руль 251
Scribner's 357, 359
Simplicissimus 299
Slavic Review 136
Современные записки (*Sovremennye zapiski*) 266
The Art Bulletin 595
The Burlington Magazine 83
The Dial 344
The English Women 520, 531
The Historical Journal 83
The Journal of Modern History 83, 136
The New Europe (Лондон) 9, 16, 18, 56, 81–83, 88–89, 91, 93, 95, 103, 106, 139, 149, 263–264, 268, 271, 329, 384, 529, 603
The New Yorker 346
The Poetry Review 344
The Slavonic and East European Review 82–83, 171, 280, 287, 289, 342, 368, 458, 472, 494
The Slavonic Review 292, 315
The Spectator 17
The Times 87, 96
Transactions of the Royal Historical Society 83
Út 23
Время 244
Звезда 248

Индексе саставили:
Биљана Андоновска
Милан Миљковић

САДРЖАЈ

Уводна реч 5

I

Марија Циндори
Часопис *Нова Европа* (1920–1941) Милана Ћурчина 13

Васа Павковић
Песник Милан Ћурчин на путу од револта до политике 25

Бојан Ђорђевић
Архивска грађа о „Новој Европи“ у Архиву Југославије 37

Миливој Ненин
Сукоб Матице српске и *Нове Европе* 47

Бојан Јовић
Нова Европа у огледалу савремене српске
књижевне периодике 55

Zvonko Kovač
Interkulturni aspekti časopisa *Nova Evropa* 65

II

Милош Ковић
Роберт Вилијам Ситон-Вотсон у загребачкој *Новој Европи* 81

Јово Бакић
Нова Европа: између пречанског интегралног и хрватског
минималног југословенства 107

Софија Божић
Милан Ћурчин између српства, хрватства и југословенства..... 123

Ранка Гашић
Концепција југословенства у *Новој Европи* 139

Љубомир Петровић
Допринос *Нове Европе* развоју критичке историјске свести
у југословенском друштву 151

Срђан Милошевић
„Ја теби певам, сељаче, и кличем“ – сарадници *Нове Европе*
о селу и сељаштву у међуратној Југославији 171

Ivo Banac
Nova Evropa, Sovjetska Rusija i komunistički pokret 209

III

Видосава Голубовић
Руски мислиоци и Европа 229

Ениса Успенски
Достојевски и о Достојевском на страницама
Нове Европе 241

Irena Lukšić
Nova Evropa i ruska emigrantska književnost 263

Олена Дзјуба-Погребњак
Украјина као тема *Нове Европе* 273

Весна Матовић
Слика о Немачкој у *Новој Европи* 297

Вељко Станић
Нова Европа и Француска: последњи модел Запада? 327

Кринка Видаковић-Петров
Прилози И. М. Петровића у *Новој Европи:*
Америка и „наши“ у Америци 341

Александра Корда-Петровић
Масарикова нова Европа 365

Михајло Пантић, Јасмина Јовановић
Бугарске теме у *Новој Европи* 377

Станиша Тутњевић
Нова Европа и Босна 387

Лидија Делић
Прилози Милана Ћурчина о „Хасанагиници“ у часопису *Нова Европа* – поводом стогодишњице Гетеовог рођења 411

IV

Бранко Летић
Дубровачка књижевност у *Новој Европи* 435

Марко Недић
Милан Ћурчин и српски модернисти у *Новој Европи* 447

Ана Ћосић-Вукић
Слободан Јовановић у *Новој Европи* 457

Слободанка Пековић
Књижевна критика и белешке о књижевности у *Новој Европи* 477

Биљана Андоновска
Преглед „Књижевног прегледа“ и „ново“ у *Новој Европи* 493

Станислава Бараћ
Феминофилне (уређивачке) политике: *Нова Европа* и *Мисао* 515

Татјана Јовићевић
Традицијски канон и (нова) модерна:
Бранко Радичевић у *Новој Европи* 541

Тихомир Брајовић
Халер, Крлежа, Мештровић – хрватска књижевност
и уметност у часопису *Нова Европа* 557

Милан Миљковић
Путописи у *Новој Европи* – однос прошлости и садашњости 571

V

Ненад Макуљевић
У име југословенства: Иван Мештровић у *Новој Европи* 589

Жарко Рошуљ
„Две речи о карикатури“ Исидоре Секулић у *Новој Европи* 603

Сања Радиновић
Написи о традиционалном музичком наслеђу
југословенских народа у часопису *Нова Европа* 617

Владимир Коларић
Сергеј Тагац у *Новој Европи* 635

Саша Сојкић
Кино-наочњаци: *Нова Европа* у контексту југословенске филмске култивације 643

Индекс имена 669

Индекс периодике 693

НОВА ЕВРОПА
1920–1941

Зборник радова

Издавач
Институт за књижевност и уметност
Београд, Краља Милана 2

За издавача
др Весна Матовић
www.ikum.org.rs

Лектор и коректор
Грозда Пејчић

Припрема и штампа
Чигоја
ШТАМПА
office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

Тираж
300

ISBN 978-86-7095-168-6

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

050.488НОВА ЕВРОПА”1920/1941”(082)
323.1(497.1)(082)
82(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп Часопис Нова Европа (2009 ; Београд)
Нова Европа : 1920-1941 : зборник радова / уредници Марко Недић, Весна Матовић. - Београд : Институт за књижевност и уметност, 2010 (Београд : Чигоја штампа). - 702 стр. ; 24 cm. - (Историја српске књижевне периодике / Институт за књижевност и уметност ; 21)

“Радови објављени у овом зборнику саопштени су на међународном научном скупу ‘Часопис Нова Европа 1920-1941’, одржаном 3-4. децембра 2009. у организацији Института за књижевност.”--> прелим. стр. - Радови на срп. и хрв. језику. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summeries. - Регистри.

ISBN 978-86-7095-168-6

а) Нова Европа (часопис) - 1920-1941 - Зборници b) Југословенство - Зборници c) Књижевност - Зборници
COBISS.SR-ID 180954636